

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ'NİN HADİS USULÜ ANLAYIŞI

VELİ ABA
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. BİLAL SAKLAN

KONYA-2013



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	VELİ ABA
	Numarası	048106033008
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ/HADİS
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bilal SAKLAN
	Tezin Adı	HATİB EL-BAĞDÂDÎ'NİN HADİS USULÜ ANLAYIŞI

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usulü Anlayışı" başlıklı bu çalışma 17/06/2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr. Danışman	Bilal SAKLAN	
2	Prof. Dr. Üye	Mehmet Ali KAPAR	
3	Prof. Dr. Üye	Zekeriya GÜLER	
4	Prof. Dr. Üye	Mehmet EREN	
5	Prof. Dr. Üye	Muhittin UYSAL	



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	VELİ ABA		
	Numarası	048106033008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ/HADİS		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tezin Adı	HATİB EL-BAĞDÂDÎ'NİN HADİS USULÜ ANLAYIŞI		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Velî ABA



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Veli ABA		
	Numarası	048106033008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ/HADİS		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bilal SAKLAN		
Tezin Adı	HATİB EL-BAĞDÂDÎ'NİN HADİS USULÜ ANLAYIŞI			

Bu çalışmanın gayesi, İslâmî ilimlerin birçok dalıyla ilgilenmiş olan Hatîb'in hadis usulü anlayışını tespit etmek, onun yazmış olduğu eserlerden ve ortaya koyduğu hadis usulü görüşlerinden yola çıkarak kendisinden önceki ve sonraki hadis usulcileri arasındaki özgünlüğünün (orjinalliğinin) nereden kaynaklandığını araştırmaktır. Giriş bölümü; araştırmanın amacı, mahiyet ve önemi ile araştırmanın metodu ve kaynaklarından oluşmaktadır. Ayrıca Hadis Usulü hakkında genel bilgiler ele alınmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Hatîb'in hayatı, , ilmi kişiliği, eserleri ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Hatîb'in hadis usulüne dair görüşleri işlenmiştir. Burada onun daha çok *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserleri temel alınarak genellikle hadis usulü içerisinde ilk defa ele aldığı veya genişlettiği ya da değinmediği meselelere temas edilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise mütekaddimün dönemi olarak da bilinen zaman dilimine ait ilk hadis usulü eserlerinden *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye* adlı eserlerin mukayesesi yapılmaktadır. Söz konusu bu üç eser özellikle muhtevası, kaynakları ve metodları yönünden ele alınmaktadır.

Üçüncü bölümünde ise Hatîb'in Hadis usulü alanındaki yeri ve önemi, öncekilerden etkilenmesi ve sonrakileri etkilemesi bakımından onun özellikleri, eserleri, görüşleri ve metodu bakımından Hatîb'in Hatîb in orjinalliği, usulü hadise kazandırdığı konu ve kavramlar, objektifliği ve Hatîb'e yöneltilen tenkitler ele alınmıştır.

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA
Tel: 0 332 201 0060 Faks: 0 332 201 0065 Web: www.konya.edu.tr E-posta: sosbil@konya.edu.tr



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Veli ABA		
	Student Number	048106033008		
	Department	Basic Islamic Sciences / Hadith		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Bilal SAKLAN		
Title of the Thesis/Dissertation	KHATİB AL-BAGHDADİ'S UNDERSTANDING OF THE METHOD OF HADİTH			

Khatib was interested in several branches of Islamic sciences. Therefore, this study, first of all, aims at establishing *Khatib's* understanding of the method of hadith, and then, following from his works and his considerations regarding the method of hadith, I endeavor to investigate into the question of whence the originality of his methods come from especially in comparison with the methodists of hadith before and after him. It has been given place that the number of sub-subjects such as the purpose of the research, its essence and significance, the method of the research and its resources as well as general information regarding the method of Hadith in the introduction chapter.

The first chapter of this study is based on an evaluation the life of *Khatib*, his scientific personality, his works and finally some works about him.

It has been underlined that an evaluation of *Khatib's* basic considerations of the method of Hadith in the second chapter.

It has been highlighted that a comparison tried to be done between three Hadith Methodology books belong to the early Islamic era (known as 'mutekaddimun') which are called as el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî, Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs and "el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye throughout the third chapter.

In the fourth chapter, it has been discussed that *Khatib's* role and position regarding hadith methodology (usul al-hadith), his qualifications in terms of his influenced by predecessors and his effects on subsequents, his originality in terms of his works, views and method and concepts which gave to science of hadith. Besides, in this section, we dealt with *Khatib's* objectivity and criticisms directed at him.

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA
Tel: 0 332 201 0060 Faks: 0 332 201 0065 Web: www.konya.edu.tr E-posta: sosbil@konya.edu.tr

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	XI
ÖNSÖZ	XII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE ÖNEMİ	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU	8
IV. HADİS USÛLÜ HAKKINDA GENEL BİLGİLER	10
A. TANIMI	10
B. HADİS USÛLÜNÜN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	12
BİRİNCİ BÖLÜM	18
HATİB EL-BAĞDÂDÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ	18
I. HAYATI	19
A. İsmi, Nesebi, Ailesi	19
B. Tahsil Hayatı ve Seyahatları	20
C. Vefâtı, Nesli	25
D. Hocaları	26
E. Akranları	30
F. Öğrencileri	32
II. İLMÎ KİŞİLİĞİ	33
III. ESERLERİ	37
A. HADİS METNİ VE SENEDLERİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI	40
B. HADİS USULÜYLE İLGİLİ ESERLERİ	47
C. HADİS USULÜNÜN MÜSTAKİL KONULARINA DAİR ESERLERİ	50
D. HADİS RİCÂLİ VE TENKİDİYLE İLGİLİ ESERLERİ	54
E. HADİS VE HADİS USULÜYLE İLGİLİ DİĞER BAZI ESERLERİ	69
F. TÂRİH ALANIYLA İLGİLİ ESERLERİ	74
G. AHLÂK VE ÂDÂBLA İLGİLİ ESERLERİ	79
H. FIKIHLA İLGİLİ ESERLERİ	82
İ. HATİB'E NİSBETİ TARTIŞMALI ESERLER	87
IV. HATİB'İN ESERLERİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME	90
A. SAYISI	90
B. KRONOLOJİK SIRALAMASI	90

C. YARARLANDIĞI KAYNAKLAR.....	94
D. EN ÇOK NAKİLDE BULUNDUĞU ÂLİMLER	96
E. TELİF METODU.....	102
F. HADİS İLİMLERİYLE ALAKALI ÇOK ESER YAZMAYA GÖTÜREN SEBEPLER	107
1. Hadisi ve Hadis Ehlini Savunma Düşüncesi	108
2. Hadis Usûlüne Ait Bilgilerin Dağınık ve Mücmel Olarak Bulunması.....	112
3. Bazı Hadis Ehlinin Rivâyete Dayalı Bir Anlayışla Hareket Etmesi	113
İKİNCİ BÖLÜM.....	116
HATİB EL-BAĞDÂDÎ'NİN BAZI HADİS USÛLÜNE DAİR GÖRÜŞLERİ .116	
I. HABER VE HABERİN KISIMLARI.....	117
A. HABER	117
1. Mütevâtir Haber	120
a. Hatîb'in Mütevâtir İle İlgili Görüşü.....	122
2. Haber-i Vâhid.....	128
a. Hatîb'in Haber-i Vâhid Tanımı	130
b. Haber-i Vâhid'in Bilgi ve Amel Değeri.....	132
II. RİVÂYET	147
A. RİVAYETİN KEYFİYETİ AÇISINDAN HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM METOTLARI.....	148
1. Kıraat ve Semâ	149
a. Semâ ve Kıraati Aynı Görenler.....	150
b. Semâyı Kıraate Tercih Edenler	153
c. Kıraati Semâyâya Tercih Edenler	155
d. Semâyâya Delâlet Eden Lafızlar.....	158
e. Semâyâya İlgili Tekil ve Çoğul Sîgaların Kullanımı.....	161
f. Kıraaten Aleyh Lafzının Semâ Lafzı İle İlgilisi.....	162
g. Bazı Semâ Lafızlarının Kıraatte Kullanılmasının Uygun Olmaması	162
h. Kıraate Delâlet Eden Lafızlar.....	163
2. İcâzet, Münâvele Ve Mükâtebe.....	167
a. İcâzetin Tanımı.....	167
b. İcâzetin Çeşitleri.....	168
c. Tahammül Ve Edâ Ehliyeti Tartışmalı Kimselere Verilen İcâzet.....	175
d. İcâzeti Kabul Edenler	177

e.	İcazeti Kabul Etmeyenler	178
f.	İcâzet, Münâvele ve Mükâtebenin Kabul Edilmesi İçin Öne Sürülen Şartlar 179	
g.	İcâzetin Hadis Tahammül Yolları Arasındaki Değeri	183
h.	İcâzet, Münâvele ve Mükâtebede Kullanılan Lafızlar	184
3.	Vasiyyet	187
4.	Vicâde	188
B.	TEDLİS	190
1.	Tedlîsin Tanımı	190
2.	Tedlîsin Çeşitleri	191
a.	İsnâd Tedlîsi	192
b.	Tesviye Tedlîsi	193
c.	Şüyûh Tedlîsi	194
3.	Tedlîs İle Mürsel-i Hafî İlişkisi	196
4.	Râvileri Tedlîse Sevkeden Sebepler	198
5.	Tedlîsin Hükümü	200
6.	Hatîb'in Tedlîs Yapması	203
C.	MÜRSEL HADİS	206
1.	Mürsel Hadisin Tanımı	206
2.	Mürsel Hadisin Hükümü	208
3.	Sahâbe Ve Tâbiîn Mürselleri	211
D.	MERFÛ VE MEVKÛF	215
1.	Kavramsal Yönden Merfûya Eş Olan / Benzeyen Hadis Terimleri	219
a.	Hükmen Merfû ve Mevkûf	219
b.	Müsned, Muttasıl ve Mevsûl Terimleri	221
2.	Merfû ve Mevkûfa Delâlet Eden Sigâlar	226
E.	MAKTÛ VE MUNKATI	235
III.	SIHHATİNE GÖRE HADİS ÇEŞİTLERİ	240
A.	SAHÎH	240
B.	HASEN	248
C.	ZAYIF	251
IV.	HATÎB EL-BAĞDÂDÎ'NİN BAZI HADİS USÛLÜ MESELELERİNE YAKLAŞIMI	258
A.	LAFZEN VE MANEN RİVÂYET	258

1. Lafız Rivâyetini Savunanlar	258
2. Mâna Rivâyetini Savunanlar	262
3. Fıkhü'l-hadîs	267
B. MÜDREC HADİS	270
C. CERH VE TA'DİL	278
1. Ravide Aranan Şartlar	284
a. Adâlet	284
aa. Adâletin Tespiti	292
b. Zabt	297
2. Ravinin Kusurları	300
a. Adâlet Sıfatıyla İlgili Kusurlar	300
aa. Yalancılık (Kizb)	300
ab. Yalancılıkla İtham (Töhmet-i kizb)	302
ac. Fısk	302
ad. Bid'at	304
ae. Cehâlet	305
b. Zabt Sıfatıyla İlgili Kusurlar	308
ba. Çok Yanılmak (Kesretu'l-Galat)	308
bb. Gaflet	309
bc. Vehm	310
bd. Sikaya Muhalefet	311
be. Sû-i Hıfz	313
D. CERH VE TA'DİLLE İLGİLİ BAZI MESELELER	314
1. Sebebinin İzahı Bakımından Cerh Ve Ta'dil	314
2. Cerh Ve Ta'dilin Teâruzu	315
3. Cerh Ve Ta'dilde Kullanılan Lafızlar	317
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	322
HATİB EL-BAĞDÂDÎ'NİN HADİS USULCÜLÜĞÜ	322
I. HADİS USÛLÜYLE İLGİLİ ESERLERİ	323
A. EL-KİFÂYE FÎ İLMİ'R-RİVÂYE	323
1. Kaynakları	323
a. Bab Başlığı Kullanması	334
b. Sened Kullanımı ve Değerlendirmesi	337

c.	Metin Kullanımı ve Değerlendirmesi.....	341
ca.	Hadis, Sahâbe Kavlı ve Daha Sonraki Neslin Sözlerinin Kullanımı	345
II.	EL-KİFÂYE’NİN ÖNCEKİ HADİS USÛLÜ ESERLERİYLE MUKAYESESİ ..	348
A.	TELİF AMAÇLARI BAKIMINDAN	348
B.	KAYNAKLARI BAKIMINDAN	348
C.	MUHTEVA VE TERTİPLERİ BAKIMINDAN	350
D.	KONULARIN TAKDİM TARZI BAKIMINDAN	353
1.	Bab Başlığı Altında Ele Alınmaları	353
2.	Senetli Olarak İşlenmeleri.....	357
3.	Hadis, Sahâbe Kavlı ve Daha Sonraki Neslin Sözlerinin Kullanımı	359
4.	Görüş Bildirmeleri Bakımından.....	360
E.	EL-KİFÂYE VE DİĞER HADİS USÛLÜ ESERLERİNİN MUHTEVASINA DAİR BAZI MUKAYESELER.....	362
1.	Öncekilerin Eserlerinde Geçtiği Halde el-Kifâye’de Geçmeyen Konular	363
2.	el-Kifâye’de Geçtiği Halde Öncekilerin Eserlerinde Geçmeyen Konular	370
3.	Öncekilerde Yüzeysel el-Kifâye’de Derinlemesine İncelenen Konular	373
4.	Sadece Müteahhirün Hadis Usûlcülerinin Eserlerinde Geçen Konular	376
III.	EL-KİFÂYE’DE ELE ALINAN KONULARIN FARKLI YERDE GEÇMESİYLE İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER	380
A.	SINIRLI OLARAK İŞLENEN BİR KONUNUN AYNI ESERİN FARKLI YERİNDE DAHA GENİŞ ANLATILMASI.....	381
B.	SINIRLI OLARAK İŞLENEN BİR KONUNUN FARKLI KİTABINDA DAHA GENİŞ ANLATILMASI.....	383
C.	SINIRLI OLARAK İŞLENEN BİR KONU İÇİN DİĞER ESERLERİNE ATIFLARDA BULUNULMASI.....	386
	DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	389
	HATİB EL-BAĞDÂDÎ’NİN HADİS USÛLÜ ALANINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ	389
I.	ETKİLENDİĞİ İLİM DALLARI	390
A.	HADİS USULCÜLERİNİN ETKİLERİ.....	391
B.	FIKİH USULCÜLERİNİN ETKİLERİ	395
C.	TARİHÇİLERİN ETKİLERİ.....	400
D.	KELÂMCILARIN ETKİLERİ	405
II.	HATİB’İN HADİS USULCÜLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	408
A.	HADİS USÛLÜ GÖRÜŞLERİ BAKIMINDAN.....	408

B. ESERLERİ BAKIMINDAN.....	415
III. HATİB'İN HADİS USULÜNE YAPTIĞI KATKILAR.....	422
A. KONU VE KAVRAMLAR BAKIMINDAN.....	423
B. ESERLERİ BAKIMINDAN.....	428
IV. HATİB'E YÖNELTİLEN TENKİTLER.....	430
SONUÇ	440
BİBLİYOGRAFYA	444
ÖZGEÇMİŞ.....	460



KISALTMALAR

a.g.m. :	adı geçen makale
a.g.e.:	adı geçen eser.
AÜİFD. :	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b. :	bin
bkz. :	bakınız.
c. :	cilt.
ç. :	çeviren.
DİA.:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Dr. :	Doktor.
EÜİFD. :	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
fak. :	fakülte.
h. :	hicrî.
Krş.:	Karşılaştırmız.
MÜİFD. :	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜSBE. :	Marmara Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü
nr. :	numara
ö. :	ölüm
s. :	sayfa.
s.a.v. :	sallallâhü aleyhi vesellem
SÜSBE:	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy. :	sayı
TDV.:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk. :	tahkik eden.
ts. :	tarihsiz.
tsh. :	tashih eden.
ünv. :	üniversite.
UÜİFD. :	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
UÜSBED. :	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
vs. :	vesâire

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber ile ilgili her türlü bilgi anlamında da kullanılan ve tarihi süreç içerisinde “ulûmü hadîs”, “dirâyetü'l-hadîs” (veya ilmü'l-hadîs dirâyeten), “ilmu mustalahi'l-hadîs” veya kısaca “mustalahu'l-hadîs” terimleriyle ifade edilen hadîs usulü, rivâyetlerle ilgili çeşitli kurallar koyarak hadislerin günümüze kadar sıhhatli bir şekilde gelmesinde büyük rol oynamıştır. Bu alanda başta müstakil olarak kaleme alınan hadîs usûlü eserleri, ayrıca hadîs ilmiyle ilgili diğer eserlerin çeşitli bölümlerindeki usûl-i hadîse yönelik bilgiler en önemli kaynaklar olarak bilinir.

Başta *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı kitabı, buna ilaveten hadîs usulünün müstakil konularına dair kaleme aldığı çeşitli eserleriyle Hatîb, genelde hadîs ilmi özelde ise hadîs usulüne büyük katkılar sağlamış bir hadîs usulcüsüdür. Hatîb'in hadîs usulcülüğünü ele aldığımız bu araştırmamızda onun *el-Kifâye*'sinin ve hadîs usulüyle ilgili diğer eserlerinin büyük bir önemi olduğu ortaya çıkmaktadır. Hadîs usûlü konularının önemli bir kısmını içeren *el-Kifâye*'nin önceki hadîs usûlü eserleriyle hatta kendisinden sonraki bazı hadîs usûlü eserleriyle mukayese edildiğinde; sınırı, muhtevası, tertibi ve metodu açısından bazı önemli özellikleri ve üstün vasıfları görülmektedir.

Çalışmamız giriş kısmından sonra üç bölümden meydana gelmektedir. Giriş kısmında Hatîb'in hayatı ve ilmî kişiliği ile birlikte hadîs usulüyle ilgili bilgilerini ele aldık. Birinci bölümde, Hatîb'e göre hadîs usûlü konularını bazı farklı vasıfları göz önünde bulundurarak ayrı ayrı başlıklar altında inceledik.

İkinci bölümde Hatîb'in hadîs usulcülüğünü ele aldık. Burada daha çok *el-Kifâye* adlı eserinin muhteva ve tahlili ile daha önceki hadîs usûlü eserleriyle mukayese edildi.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Hatîb'in hadîs usûlü alanındaki yeri ve önemini ele aldık. Burada Hatîb'in etkilendiği belli başlı ilimler, diğer hadîs usulcüleri üzerindeki etkisi, onun hadîs usulüne yaptığı katkıları ve kendisine yöneltilen tenkitlere yer verildi.

Hem Türkiye’de hem de diğer ülkelerde gerek hadis ilimlerinin gerek hadis usulünün çeşitli konularına dair birçok çalışma yapıldığını gördük. Fakat hadis usulcileri olarak tanınan müellifler üzerinde onların hadis usulcülüklerini ele alıp, anlayışlarını ortaya koyan her hangi bir doktora çalışması bulunmamaktadır. Bunun yanında diğer ülkelerde ise buna benzer çalışmalar olmakla birlikte tam olarak bizim çalışmamızı karşılayabilecek bir çalışma da tespit edemedik. Tezimizin hem bu alanda ilk olması hem de bu sahanın en büyük temsilcilerinden biri olan Hatîb şahsında incelenmesi yönüyle hadis ilimleri alanına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Çalışmalarım esnasında yardımlarını ve katkılarını esirgemeyen başta danışman hocam Prof. Dr. Bilal SAKLAN’a, Prof. Dr. M. Ali KAPAR’a, Prof. Dr. Mehmet EREN’e, Prof. Dr. Mahmut YEŞİL’e ve diğer hocalarımızla daha önce aynı fakültede görev yapan Prof. Dr. Zekeriya GÜLER’e büyük özverilerinden dolayı çok teşekkür ederim.

Veli ABA

Konya, 2013

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Günümüzde hadis ilimlerinin çeşitli bölümlerine dair birçok araştırma yapılmaktadır. Hem ülkemizde hem de diğer ülkelerde hadis usûlünün çeşitli meseleleri bu araştırmalara konu olmaktadır. Hadis usûlü alanında değişik konulara temas eden çalışmaların varlığı bilinen bir husustur. Fakat hadis usûlü eserlerini meydana getiren müellifleri, bir hadis usulcüsü olarak ele alıp, onun anlayışını ve görüşlerini müstakil olarak inceleyen çalışmaların yeterince yapılmadığı ortadadır. Buna ilaveten şunu da açıkça belirtmeliyiz ki, çeşitli ülkelerde bir hadis usulcüsünün hadis usulü anlayış ve görüşünü ortaya koyan çok sınırlı sayıda yüksek lisans ve doktora çalışmaları olmasına rağmen, ülkemizde bu alanda sadece tek bir yüksek lisans çalışması¹ karşın hiçbir doktora çalışması yapılmamış olması bizi bu alanda araştırmaya sevk etmiştir.

Genel manada hadis usulcüleri üzerinde dikkat çektiğimiz bu çalışma eksikliğini özel olarak Hatîb şahsında daha ziyade görebiliriz. Çünkü Hatîb hem *el-Kifâye*'si hem de hadis usulünün neredeyse her bir meselesine dair müstakil olarak kaleme aldığı eserlerle bu alanın en velûd şahsiyetlerinden biri olmayı hak etmiştir. Daha önceleri onun hadis kültüründeki yerine dair geniş araştırmalar yapılmış olsa da bunların çoğu *Târîhu Bağdâd* ağırlıklı olmuştur. Sınırlı sayıdaki birkaç araştırma ise bizim çalışma amacımıza benzemekle birlikte bu araştırmalarda Hatîb'in hadis usulcülüğü yeterince ortaya konmamıştır.

İşte bu yüzden araştırmamızın ilk hedefi, hadis usûlü alanındaki çalışmalarla ilgili özellikle ülkemizdeki mezkûr boşluğu doldurmak, bunu da sahasında geniş bir muhteva ve kaynağa sahip olma açısından Hatîb örneğiyle ortaya koymaktır.

Elbette ki bu araştırmadaki amacımız sadece hadis usûlü alanında zikrettiğimiz eksikliği doldurmaktan ibaret değildir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, bu alanın en

¹ Bu çalışma: Şimşek Öztürk, Betül, *İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) Hadis Usulcülüğü*, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007.

büyük temsilcilerinden biri olan Hatîb'in hadis usulcülüğü çerçevesinde görüşlerini ortaya koymak, konuları ele alışını ve bunları takdim tarzı sadedinde birbiri ardınca vücuda getirdiği hadis usûlü eserlerini incelemek bu araştırmada ortaya konacak çalışmalardan bazısıdır. Biz bunları yaparken Hatîb'in değişik eserlerinde ya da aynı eserinin farklı yerlerinde dağınık vaziyette bulunan bazı hadis usûlü görüşlerini de topluca ele almaya çalışacağız. Böylece hadis usûlü kitaplarındaki genel sistematige göre sunulan konularla hem müellifin hem de onun nakilde bulunduğu şahısların o konu hakkındaki görüşlerine bir bütün halinde ulaşma imkanı sağlanmış olacaktır.

Çalışmamızın amaçlarından biri de Hatîb'in hadis usûlü görüşlerini ortaya koymasındaki anlayışının tespitidir. Yani hadis usûlü konularının çoğunda kendisine atıflar yapılan Hatîb'in bu konuları hem *el-Kifâye*'sinde hem de hadis usulünü doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren diğer eserlerinde ele alırken izlediği metodu tespit etmek bu çalışmanın diğer bir amacıdır.

Buraya kadar sıraladığımız amaçlarımızı bir bütün olarak düşünüp özetleyecek olursak, bizim bu çalışmadaki genel amacımız Hatîb'in hadis usulcülüğünü ele almaktır.

II. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE ÖNEMİ

Araştırmanın mahiyeti ve önemini daha iyi anlayabilmek için daha önce bizim çalışmalarımıza benzer çalışmaları gözden geçirip bunlar hakkında kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

Hatîb ile ilgili en önemli çalışmalardan birisi Yusuf Uş'un *el-Hatîb el-Bağdâdî müerrihu Bağdâd ve muhaddisuhâ* adlı çalışmasıdır. Çalışmanın isminden de anlaşıldığı gibi burada müellif Hatîb'in tarihçiliğini ve hadisçiliğini konu almaktadır. Toplam 287 sayfa olan eserde Hatîb'in çok değişik yönlerine değinilmiş olmasına rağmen ele alınan konuların çokluğu eserin sayfa kapasitesiyle ters orantılıdır.²

² Yusuf Uş'un bu eserinde toplam 18 ana başlık altında yaklaşık 250 alt başlık bulunmaktadır. Bu alt başlıklar içinde yer alan konuların bazısı yarım sayfa dahi tutmamaktadır. Mesela "Hatîb'ten önce hadis usûlü ilmi" alt başlığı sadece 9 satırdan ibaret kalmaktadır. el-Uş, Yusuf, (ö. 1967), *el-Hatîb el-Bağdâdî müerrihu Bağdâd ve muhaddisuhâ*, Mektebetü'l-arabiyye, Dimeşk, 1945, s. 167. Buna benzer diğer bazı örnekler için bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 180, 181, 182, 202, 203, 230.

Çünkü Hatîb'in doğumundan ölümüne kadar geçen zaman diliminde hemen bütün yönlerinden, şahsî ve ilmî kimliğinden tek tek ayrı başlıklarda bahsedilmesine rağmen konuların çoğu sınırlı şekilde ihtiyaç duyulan dipnotlar da gösterilmeden³ ele alınmıştır.

Bu eserde ağırlıklı olarak Hatîb'in hadis kültüründeki yerine ve tarihçi kimliğine vurgu yapılmıştır. Onun tarihçi kimliği daha ziyade *Târîhu Bağdâd* adlı eseri göz önünde tutularak ele alınmıştır. Kendisinden çokça istifade ettiğimiz eserin Hatîb'in hadis usûlü alanındaki yeri ve konumunu anlatmakta yetersiz kaldığı görülmektedir. Zira müellif daha çok *Târîhu Bağdâd*'ı esas aldığından dolayı hadis usulüyle ilgili iddialarını daha çok soyut ifadelerle sınırlandırmıştır. Hatta bazı yerlerde birkaç sayfayı tutan bu soyut ifadelerden hiçbiri dipnotlarla ispatlanmamaktadır.⁴ Yine de Yusuf Uş'un bu eseri Hatîb'in hadis kültüründeki yerini ele alma adına yapılmış ilk ve en geniş araştırmalardan olması yönüyle önemli bir çalışma olarak kabul edilebilir.

el-Uş'un bu çalışmasından özellikle Hatîb'in eserlerinin nüshalarıyla ilgili tespitlerinden, *Târîhu Bağdâd* ile ilgili görüşlerinden ve Hatîb'in hayatıyla ilgili verdiği bilgilerden yararlanacağız.

Hatîb hakkında diğer bir çalışma olan et-Tahhân'ın *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhu fî ulûmi'l-hadîs* adlı araştırması bizim çalışmamıza Yusuf Uş'un eserinden daha fazla benzemektedir. Her ne kadar et-Tahhân'ın bu çalışmasında Yusuf Uş'tan çok faydalandığı görülse de bu ikinci eserde Hatîb'in hadis usulücülüğüne daha çok vurgu yapılmaktadır.

Toplam 510 sayfadan müteşekkil eserin ilk 115 sayfası özet olarak Hatîb'in doğumundan ölümüne hayatını, şahsî ve ilmî kimliğini konu almaktadır. Eser bu kısmıyla Yusuf Uş'un eseriyle mukayese edildiğinde onun tekrarı olmaktan öte geçemediği görülür.

³ Mesela bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 166-170, 210-212.

⁴ Mesela bkz. el-Uş, a.g.e., s. 166-170.

et-Tahhân'ın bu çalışmasının en önemli yönü ise, Hatîb'in matbu ve el yazması 24 eseri üzerinde onun hadis ve hadis usûlü alanındaki yönünü, eserlerindeki metodunu ortaya koymaya çalışmasıdır. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda bunu en geniş şekilde et-Tahhân ele almış ve söz konusu eserlerin özellikle buldukları yerlerle ilgili geniş bilgiler sunmuştur. Kendisinden istifade ettiğimiz bu çalışmada et-Tahhân özellikle tanıttığı 24 esere dayanarak Hatîb'in hadis usûlü görüş ve anlayışını ortaya koymaya çalışsa da bu hususta tamamen başarılı olmuştur diyemeyiz. O aslında Hatîb'in kaleme aldığı bu 24 eserin daha çok şekilsel özelliklerinden bahsetmiştir.⁵ Bizim bu eserden faydalandığımız en önemli yön de bu olmuştur. et-Tahhân çalışmasında Hatîb'in eserlerinin yazma nüshaları üzerinde çok titiz bir araştırma yaptığını, eserlerin bulunduğu yer hakkında verdiği bilgilerde ispatlamaktadır. Hatîb'in usulcülüğüyle alakalı ise, onun ele aldığı hadis usûlü görüşlerine daha çok ismen atıflarda bulunmuş, içerik hakkında özet bilgiler vermiştir.

Fakat birçok hadis usûlü konusunda müstakil eserler kaleme alan, bazı hadis istilahlarını ve meselelerini ilk defa tarif edip, işleyen Hatîb gibi bir şahsiyetin hadis usûlü görüşlerini birkaç konuyla sınırlandırıp ele almak onun anlayışını ve metodunu ortaya koymak adına yeterli olmaz. Biz et-Tahhân'ın söz konusu çalışmasına baktığımızda sadece *el-Kifâye*'yi anlatırken *tedlîs* konusunu kapsamlı olarak anlattığımızı görebilmekteyiz.⁶ Bunu da tedlîsi bir konu olarak değil Hatîb'in konuları serdedişindeki metodunu ele almak adına işlemiştir.

Bunların yanında et-Tahhân, çalışmasında Hatîb'ten önce ve sonra bazı hadis usûlü kitaplarıyla Hatîb'in *el-Kifâye*'sini kıyaslama yapmış fakat bu hususta da daha çok şekilsel bazı özellikler üzerinde durmuştur. Onun bu mukayesesi daha çok bu eserlerin muhtevasıyla alakalı konuların isimlerinin zikrinden ibaret kalmıştır.⁷ Hatîb'in hadis usulüyle alakalı bütün eserleri göz önüne alınarak diğer hadis

⁵ et-Tahhân tanıttığı 24 eser de sırasıyla şu hususlara değinmektedir. Eserin geçtiği temel kaynaklar, nüshasının bulunduğu yerler, bu nüshaların özellikleri, kitabın vasfı ve telifindeki metod, eserin mukaddimesi. Bunlardan sonra tanıttığı eserde bahsedilen konuları uzunca bir şekilde olduğu gibi nakletmektedir. En sonunda ise eser hakkında çok kısa bir sonuç cümlesi yer almaktadır.

⁶ Bkz. et-Tahhân, Mahmûd, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fî ulûmi'l-hadîs*, Riyâd, I. Baskı, 1401/1981, s. 420, 424.

⁷ Bkz. et-Tahhân *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 462-469.

usulcileri yanındaki konumu, metodu, takdim tarzı, tertibi gibi bölümlerle ele alınarak geniş bir mukayese yapılamamıştır.

Eserde *Târîhu Bağdâd*'da geçen Ebû Hanîfe ile ilgili rivâyetler ve bu konuda Hatîb'e yöneltilen tenkitler üzerinde genişçe durulmuştur. Bu konu hem Yusuf Uş hem de et-Tahhân'ın eserinde geniş şekilde ele alındığından biz bu husus üzerinde fazla durmayacağız.

Hatîb'in hadis usûlcülüğünü yansıtmayı yönünden düşünüldüğünde et-Tahhân'ın bu çalışması özellikle onun eserlerinden 24 tanesini genelde şekilsel, kısmen de içerik bakımından sunması adına kayda değer bir çalışma olarak görülebilir. Fakat Hatîb'in hadis usulcülüğünü genel manada ortaya koyması adına bu çalışmanın yetersiz kaldığını da söylemeden geçemeyiz.

Çalışmamıza benzememekle birlikte kendisinden yer yer istifade ettiğimiz ve alanında yeterli kabul edilebilecek diğer bir çalışma ise Ekrem Ziyâ el-Ömerî'nin *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd* adlı eseridir. el-Ömerî'nin bu çalışması toplam 623 sayfadır. İsminden de anlaşıldığı üzere bu çalışma ağırlıklı olarak *Târîhu Bağdâd*'ta Hatîb'in yararlandığı kaynaklar üzerinde durmaktadır. Bu çalışma da aslında Yusuf Uş'un eserinde ele aldığı müşahhas bir konunun el-Ömerî tarafından daha derin incelenmesinden ibarettir.

Hem ismen hem de içerik bakımından bizimkine en çok benzeyen çalışma ise Bâ Bekr Muhammed et-Türâbî tarafından Ümmü'l- Kurâ Üniversitesi'nde yapılmış olan *el-Hatîb el-Bağdâdî ve cuhûduhû fî ilmi'l-hadîs* adlı yüksek lisans tezidir.⁸ Biz Mekke'ye giderek bu tezi tamamen gözden geçirdik. Eser toplam 320 sayfadır. Eserin ilk 152 sayfası Hatîb'in hayatı, şahsı, ilmî kişiliği ve onun eserlerinden ibarettir. Bu bölüme kısmen Yusuf Uş'un, neredeyse tamamen et-Tahhân'ın eserlerinin özeti niteliğindedir, desek yanlış söylemiş olmayız.

et-Türâbî çalışmasında kısa bir şekilde Hatîb'in hadisçiliğinden bahsedip hadis ilmindeki yerini bazı müstakil başlıklar altında ele almaktadır. Daha sonra da

⁸ et-Türâbî, Bâ Bekr Muhammed, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve cuhûduhû fî ilmi'l-hadîs*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke, 1403.

mustalahu'l-hadis konusunda Hatîb'in metodundan bahseden et-Türâbî bu konuyu *el-Câmî* adlı eserin içeriğinden ve sırasıyla *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, *İktizâü'l-ilmî'l-amel*, *en-Nasîha li ehli'l-hadîs*, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*, *el-İcâze* gibi müellifin diğer eserlerinden bahsederek anlatmaya çalışmaktadır. Hatîb'in eserlerinden kendisinden sonraki gelenlerin istifade etmesiyle ilgili müstakil bir başlıkta özellikle İbnu's-Salâh'ın Hatîb'ten yaptığı nakillerden bahsedilmekte ki bu da sınırlı kalmaktadır. Daha sonra da sırayla, sınırlı bir şekilde de olsa Hatîb'in hadis ricâliyle ilgili çalışmaları, bazı muhaddislerin vehimlerinin müellif tarafından ortaya konusu, onun tenkitçiliği, Ebû Hanîfe'ye yönelttiği eleştiriler ve kendine yöneltilen eleştirilerle övgülerden bahsedilmektedir. Saydığımız bu kısımda da müellif çoğu yerde kendisinden önceki çalışmalardan da istifade etmiştir.

Bu çalışma içerik yönünden bizim çalışmamıza çok benzese de, Hatîb'in hadis usûlü görüşlerini ortaya koyması adına bazı konularda eksik kalmıştır. Konular anlatılırken Hatîb'in onunla ilgili eser kaleme alması yönünden incelenmiştir. Zaten bu çalışmanın dipnotlarına bakıldığında Hatîb'in birçok eserinin isminin dahi geçmemesi müellifin konuları yeterince incelemediğini göstermektedir. Çalışmanın en önemli eksikliklerinden biri Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin önceki hadis usûlü eserleriyle mukayese edilmemiş olması, ayrıca Hatîb'in kendisinden sonraki hadis usulcileri üzerindeki etkilerinden bahsedilmemesidir. et-Türâbî'nin bu çalışması bir yüksek lisans tezi olmasına rağmen kapsamlı olarak görülse de, et-Tahhan'ın eserinin gölgesinde kalmıştır.

Bunlara ilaveten Hatîb'in metoduyla alakalı olarak onun çeşitli kitapları müstakil olarak esas alınıp yapılan bazı çalışmalarda mevcut olsa da çalışmamızın kapsam ve amaçları yönünden farklı bazı çalışmalar da mevcuttur.⁹

⁹ Bu çalışmalardan bazıları: Aydın, Mustafa, "*el-Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Faslu Li'l-Vasli'l Müdrec Fi'n-nakl Adlı Eseri Bağlamında Müdrec Hadisler Ve Değeri*", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2007; ez-Zemzemî, Ahmed b. Yusuf b. Cemâl, "*el-Hatîb el-Bağdâdî ve ârâuhu'l-usûliyye*", (I-II), Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke, 1411. Bu çalışma Bağdâdî'nin *el-Fakîh* adlı eseri çerçevesinde onun fıkıh usulü görüşleri esas alınarak yapılmıştır. Tez iki cilt halinde toplam 942 sayfadan müteşekkildir. Tezin içindekiler kısmına ulaşmamıza rağmen kendisine ulaşamadığımızdan bu çalışma hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz. İçindekiler kısmının ilk 116 sayfası ağırlıklı olarak Hatîb'in hayatına ayrılmış daha sonra ise büyük çoğunlukla usûl-i fıkıhın konusu olan beyân, hakikat, umum, tahsis, icmâ, kıyâs, nasîh, mensûh, mütevâtir, âhâd, istinbât, istishâb, taklîd, muhkem, müteşâbih, mecâz, hakkîkat gibi konular ele alınmıştır. Fakat bunun

Sayıdığımız çalışmalar hakkında bahsettiklerimiz dikkate alınarak değerlendirildiğinde bizim çalışmamızın mahiyeti ve önemi daha net ortaya çıkmaktadır. Çünkü Hatîb hakkında en kapsamlı çalışmalarda verilen bilgilere baktığımızda müellifin eserlerine ulaşma konusunda araştırmacıların bazı yönlerden eksik kaldığı görülmektedir. Mesela et-Tahhân çalışmasında Hatîb'in birçok eserinin farklı nüshalarına ulaşsa da onun sadece 24 el yazması ve matbu eserine ulaştığını, bunların da sadece 12 tanesinin matbu olduğunu belirtmektedir. Zaten bu 24 eseri hakkında da çalışmasında geniş bilgi vermektedir.¹⁰ Mesela Hatîb'in *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*'ini basıma hazırlayan M. Said Hatîboğlu da onun sadece 16 eserinin matbû olduğunu belirtmektedir.¹¹ Biz ise bu çalışmamız esnasında Hatîb'in toplam 34 adet matbû eserini tespit ettik. Ulaşabildiğimiz bu eserleri çalışmamızın giriş kısmında Hatîb'in eserleri kısmında tanıtmaya çalışacağız.

Çalışmamızın mühim yönlerinden biri de hadis usulünün önemli olan birçok konusunun ele alınacak olması ve Hatîb'in bu konuları işleyişindeki metodunun tespiti olacaktır. Bu konuları daha çok bazı hususlar yönünden orijinal olması bakımından ele alacağız. Yoksa bütün hadis usûlü konularına burada yer vermeyeceğiz.

yanında munkatı, mürsel, merfû, tedlis, cerh ve ta'dille ilgili bazı konulara da temas edilmiştir. İçeriği hakkında bilgi edinemediğimiz diğer bir çalışma ise "*Menhecü'l-Hatîb el-Bağdâdî fi'l-cerh ve't-ta'dil min hilâli kitâbihi'l-Kifâye*" adlı yüksek lisan tezidir. Bkz. Fetîha Muhammed Bûsale, "*Menhecü'l-Hatîb el-Bağdâdî fi'l-cerh ve't-ta'dil min hilâli kitâbihi'l-Kifâye*" Yüksek Lisans Tezi, Emîr Abdülkâdiri Üniversitesi, Cezair, Konstantiniye, 1999. Ayrıca Hüseyin Kahraman'ın "*Hadîs Usûlü Alanında el-Hatîb el-Bağdâdî'nin İbnu's-Salâh Üzerindeki Etkileri*" (UÜSBE., Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1995.) adlı yüksek lisans tezi de vardır. Hüseyin Kahraman bu çalışmasında Hatîb'in İbnu's-Salâh üzerindeki etkilerini hadis usulü konuları olarak farklı başlıklar altında ele almıştır. Çalışmamızda bu tezin bazı kısımlarından istifade ettik. Hüseyin Kahraman'ın "*el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye'si*" adlı makalesi de bu alanda yapılan çalışmalardandır. Hatîb'in hayatıyla ilgili kısımlar hariç sekiz sayfalık bir bölümde *el-Kifâye*'nin muhteva ve tertibi, konuların taktîm tarzı ve kaynakları hakkında özet bilgi verilmektedir. Geniş bilgi için bkz. *el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye'si*, UÜSBED., Sayı 7, Cilt 7, Bursa, 1998. Necmi Sarı'nın "*el-Hatîb el-Bağdâdî ve Hadîs İlimlerindeki Yeri*" adlı çalışması da Marmara Üniversitesi'nde İbrahim Canan danışmanlığında Yüksek Lisans semineri olarak hazırlanıp daha sonra basılmış bir eserdir. Eser toplam 77 sayfadan ibarettir. Yaklaşık 40 sayfası Hatîb'in hayatı bölümüne ayrılmış olan eserin diğer kalan kısmı onun ilmi şahsiyeti ile eserleri hakkında çok kısa bilgilerle ele alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sarı, Necmi, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve Hadîs İlimlerindeki Yeri*, Ümmülkura Yayınevi, Hadis Araştırmaları Serisi 1, Birinci Baskı, İstanbul, 2003.

¹⁰ Bkz. et-Tahhân *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 117-281.

¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Muhakkikin açıklaması, s. 7.

Hatîb'in değindiği hadis usûlü konularını işlerken onun *el-Kifâye*'si esas alınacak fakat yeri geldiğinde o konunun ele alındığı diğer bütün kaynaklara da müracaat edilecektir. Böylece bir hadis usûlü meselesinde Hatîb'in dağınık vaziyette bulunan görüşlerine toplu olarak ulaşma imkanı sağlanmış olacaktır.

Hatîb hakkında yapılmış çalışmalara genel olarak bakıldığında müellifin daha çok hadis kültüründeki yerinin ya da onun belirli bir kitabının ele alındığı görülür. Bizim çalışmamızın ise orjinalliğini ortaya koyan en önemli özellik, şimdiye kadar ülkemizde bir hadis usulcüsünün hadis usulcülük yönünü ele alan doktora düzeyinde bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Bu alanda İslâm ülkelerinde çalışmamıza benzer çalışmalarda ise Hatîb'in hadis usulcülük yönüne yeterince vurgu yapılmamıştır. Önceki hadis usulcülerinin Hatîb üzerindeki tesiri, onun, sonraki hadis usulcüleri üzerindeki etkisi ve bunların hadis usulü eserlerinin mukayesesi şimdiye kadar yapılan çalışmalarda yeterince ele alınmamıştır.

Bu yüzden zikrettiğimiz eksikliği tamamlamak amacıyla çalışmamızda daha çok Hatîb'in hadis kültüründeki yerine değil de hadis usulcülüğü yönüne değineceğiz. Bundan dolayı başta Hatîb'in hadis usûlü görüşlerini ortaya koyma adına, önceki araştırmacıların eksik bıraktığı yönleri daha geniş ele alacağız.

III. ARAşTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

Araştırmamızdaki kaynak kullanımını iki kısma ayırarak anlatmanın daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Çalışmamızda öncelikle hadis usulünü doğrudan ilgilendiren temel hadis usûlü kitaplarını esas alacağız. Bunlar başta Hatîb'in eseriyle diğer hadis usulcülerinin eserlerinden oluşmaktadır. Buna ilaveten İslâmî ilimlerin diğer alanlarıyla ilgilenip de hadis usûlü konularını da içeren eserlere de başvurulacaktır.

Hatîb'in başta *el-Kifâye*'si ve *el-Câmî* adlı eserleri araştırma alanımızın aslı kaynaklarından olmakla beraber ayrıca *Târihu Bağdâd*'ı da sık sık başvuracağımız birincil kaynaklardandır. Fakat yeri geldikçe özellikle hadis usûlü konularını ele alırken Hatîb'in ulaşabildiğimiz bütün eserlerini de gözden geçireceğiz. Konumuz hadis usulünü ilgilendirse de araştırma içerisinde diğer bazı hususlara müracaat

etmek zorunda kalacağımızdan, özellikle hadis ilimleri kapsamındaki birçok kaynağa, ricâl ve tabakat eserleri başta olmak üzere İslâm Târîhi kapsamındaki birçok esere de müracaat edilecektir.

Araştırmamıza Hatîb'in hayatıyla başlayacağız. Daha sonra en fazla üzerinde duracağımız meselelerden biri de müellifin eserleri olacaktır. Hatîb'in eserleriyle ilgili olarak ulaşabildiğimiz bütün bilgileri aktarmaya çalışacağız. İlerleyen kısımda ise Hatîb'in eserleriyle ilgili olarak genel bir değerlendirme yapıp Hatîb'in hadis usulüyle ilgili görüşlerini ele alacağız. Daha önceki çalışmalarda müellifin hadis usulüyle ilgili görüşleri sınırlı bir şekilde incelendiğinden biz bu kısmı önceki yapılan çalışmalardan daha geniş ele almayı planladık.

Diğer yandan *el-Kifâye*'nin muhteva, tertip ve metoduyla Hatîb'in hadis usulüyle alakalı diğer eserlerinin ve ayrıca mütekaddimûn ile müteahhirûn hadis usûlü eserlerinin bazı yönleri mukayese edilecek, Hatîb'in etkilendiği ve etkilediği hadis usulcileri ele alınacaktır. Bunlardan sonra genel bir değerlendirme niteliğinde Hatîb'in hadis usulüne yaptığı katkılar ortaya konacaktır. Araştırmanın metoduyla ilgili olarak en fazla bahsedeceğimiz mesele, konuların seçimi hususunda takip ettiğimiz yöntem olacaktır.

Hatîb'in hadis usûlü anlayışı ya da görüşleri denilince ilk akla gelen, onun bütün meselelerdeki ortaya koyduğu düşünceler ve yorumlar olabilir. Fakat Hatîb'in eserlerinde geçen her bir hadis usûlü konusunu burada ele alıp incelemek çalışmayı gereksiz yere uzatmak anlamına gelir. Bu sebeple biz konuların seçiminde değişik bazı kriterleri göz önünde bulundurarak farklılıkları ele alacağız. Bu kriterleri, konuların anlatımında açıklayacağız. Konuların seçimindeki farklılıkların ise standart bir ölçüsü yoktur. Fakat çalışmamızda genelde ilk defa Hatîb tarafından ele alınan veya tanımlanan, onun tarafından daha detaylı olarak işlenen veya hiç işlenmeyen ya da daha sonrakilerin kendisinden bolca istifade ettiği konular, müstakil başlıklar altında ele alınacaktır. Zaten hadis usûlü konularını ele alırken bir konuyu neden temel bir başlık altında incelediğimizi, neden hiç ele almadığımızı ya da çok uzun veya kısa olarak işlediğimizin sebebini genelde dipnotlarda açıklayacağız.

Hatîb'in *el-Kifâye*'si ve *el-Câmî* adlı eserindeki hadis usûlü konularının ele alınışındaki sıralamayı burada esas almayacağız. Umûmiyetle sonraki hadis usûlü kitaplarındaki sıralama, konuların tertibinde esas aldığımız kıstas olacaktır. Fakat gerekli gördüğümüz yerde Hatîb'in tertibini de göz önünde bulunduracağız.

Konuların anlatımında temel ölçüt olarak *el-Kifâye*'yi esas alacağız. *el-Kifâye*'de bulunmayan meseleler için başta *el-Câmî* adlı esere ve eğer varsa o konuyla ilgili olarak Hatîb'in yazdığı müstakil eserlere de müracaat edeceğiz. Evvela konu hakkında genel bilgileri ve öncekilerin görüşlerini, sonra da Hatîb'in ve ondan sonraki hadis usûlü müelliflerinin görüşlerini ele alacağız.

IV. HADİS USÛLÜ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

A. TANIMI

Hadis usûlü eski tabiriyle *usûl-i hadîs* karşılığıdır.¹² *Hadîs* ve *usûl* kelimelerinden meydana gelen bir tamlama olan bu tabirdeki “hadîs” genellikle, Hz. Peygamber ile ilgili her türlü bilgi anlamında kullanılmaktadır. “Usûl” ise “asl” kelimesinin çoğulu olup asıllar, kaideler, prensipler, kurallar ve yöntemler manalarına gelmektedir.¹³ Tarihi süreç içerisinde “ulûmü hadîs”, “dirâyetü'l-hadîs” (veya ilmü'l-hadîs dirâyeten), “ilmu mustalahi'l-hadîs” veya kısaca “mustalahü'l-hadîs” terimleriyle ifade edilen hadîs usûlünün¹⁴ farklı şekillerde tanımları yapılmıştır.

Bir tanıma göre hadis usûlü, râvilerin adalet ve zapt yönünden durumları, isnatlarının muttasıl veya munkatı olması bakımından hadislerin Hz. Peygambere nasıl nisbet edildiklerinden bahseden ilimdir. Bir diğer tanıma göre, kabul ve red yönünden râvi ile rivâyet edilen hadislerin durumlarını inceleyen ilimdir.¹⁵ Başka bir

¹² Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, T.D.V. Yayınları, Ankara, s. 114.

¹³ Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 105.

¹⁴ Uğur, a.g.e., s. 114.

¹⁵ Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, İstanbul, 2010, s. 105. Hadîs usûlü tanımının yakın/benzer ve daha başka tanımları için ayrıca bkz. es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddîn (ö. 911/1505), thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el- Faryâb, *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, (I-II), Dâru Tayyibe, ts. I, 25; Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk, (ö. 1332/1914), *Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrûts, ts. s. 75, 76; Cezâirî, Tâhir b. Sâlih İbn Ahmed, (ö. 1338/1920), *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, (I-II), thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, *Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslamiyye*, I. Baskı, 1995, I, 81; Ebû Şehbe,

tanıma göre ise, rivâyetin hakîkati, çeşitleri, hükümleri, râvilerin halleri, şartları ve rivâyetin sınıflarını bidiren ilimdir.¹⁶ İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348)'nin yaptığı bu tanımın en fazla kabul gören tanım olduğu belirtilmiştir.¹⁷ Bunlardan birinci tanıtmda, hadis usûlünün konusunun, râvilerin hadis rivâyetine ehliyetleri ve râvilerden oluşan isnadın kopuk olup olmadığı şeklinde değerlendirildiği, dolayısıyla burada hadis usûlünün konusunun râvi ve isnâdla sınırlandırıldığı yorumu yapılmıştır. İkinci tanıtmda hadis usûlünün konusu, râvilerin hadis rivâyetlerine ehliyetleri ile nakledilen metnin Hz. Peygamber'e aidiyetinin tespiti olarak belirlendiği dolayısıyla burada da hadis usûlünün konusunun râvi ve nakledilen metin hakkında verilecek hükümlerle sınırlandırıldığı ileri sürülmektedir.¹⁸ Diğer ikisine nisbeten daha geniş olmasına rağmen son tanıtımın da gerek amacı gerekse muhtevasını yansıtmaması açısından hadis usûlü tanıtımı için yeterli gözükmediği iddia edilmiştir. Kavramı oluşturan kelimelerin yukarıda zikredilen sözlük anlamları ile amaç ve muhtevasını esas alarak hadis usûlü şu şekilde tanımlanmıştır: Hadisleri sonraki nesillere aslına uygun olarak nakledebilmek ve sahihi ile zayıfını birbirinden ayırmak için ihtiyaç duyulan kurallar ve bunlarla ilgili ıstıhlardan bahseden ilimdir.¹⁹ Buna göre hadis usûlünün konusu, hem hadislerin nakli hem de Hz. Peygambere aidiyetinin tespiti için gerekli kuralları belirlemek şeklinde²⁰ yorumlanmıştır. Dolayısıyla hadis usûlünün hadislerin anlaşılmasıyla değil rivâyetiyle ilgili kurallardan bahsettiğine işaret edilmiştir.²¹

Ali b. Medîni'nin (ö. 234/848) *Ulûmu'l-hadis*, Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'in (ö. 268/882) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis* adlı eserlerinde de görüldüğü gibi hadis usûlünün ilk dönemden beri "ulûmu'l-hadis" olarak isimlendirildiği bilinmektedir. Ancak buradaki "ulûm" yani "ilimler"den kasıt, hadis usûlünün konu başlıklarıdır.²² Hadis usûlü ile tamamen iç içe olan hadis ilimleri ise "rivâyetü'l-hadis" (ilmü'l-hadîsi rivâyeten) ve "dirâyetü'l-hadis" (ilmü'l-hadîsi dirâyeten) olmak

Muhammed b. Muhammed (ö. 1403/1983), *el-Vasît fî ulûm ve mustalahü'l-hadis*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, ts., s. 23-26.

¹⁶ Suyûtî, *Tedrib*, I, 25.

¹⁷ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 114

¹⁸ Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 105.

¹⁹ Yücel, a.g.e., s. 106.

²⁰ Yücel, a.g.e., s. 106.

²¹ Yücel, a.g.e., s. 106.

²² Yücel, a.g.e., s. 106.

üzere iki kısımdan müteşekkildir. Bunlardan “rivâyetü’l-hadîs” ilmi muteber görüşe nazaran, Hz. Peygamber’e, sahâbeye ve tâbiîne nisbet edilen kavil, fiil, takrîr ve sıfatlardan ibaret olan yazılın naklini hassas ve dikkatli bir şekilde aktarıldığı bir ilimdir.²³ “Dirâyetü’l-hadîs” ilmi ise râvi ile mervînin makbûl olup olmamak bakımından durumlarını gösteren bir takım bilgilerden meydana gelen bir ilimdir.²⁴ Kendisiyle hadis usûlü kastedilen ve literatürde “rivâyetü’l-hadîs” ilmiyle beraber de kullanılan “dirâyetü’l-hadîs” tabirini “ilmü dirâyeti’l-hadîs” şeklinde ilk kullanan kişinin İbnü’l-Ekfânî (ö. 749/1348) olduğu söylenmektedir.²⁵

Bunlara ilaveten hadis usûlü, hadis ilmindeki ıstılahları incelemesi sebebiyle “mustalahu’l-hadîs”²⁶, rivâyet kurallarını konu edinmesi sebebiyle de “ilmür’rivâye”²⁷ ve “usûlü’r-rivâye”²⁸ diye de isimlendirilmektedir.²⁹

B. HADİS USÛLÜNÜN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Hadislerin İslâm Dini’nde sahip olduğu bu önemli konum hem ilk devirde sahabeyi hem de sonraki nesillerde birçok nesli kendisine çekmiş, bu sebeple hadise karşı rağbet çoğalmış bazen tek bir hadis için çok uzak beldelere yolcular yapılmıştır.³⁰ İslâm’ın Arap Yarımadası dışındaki ülkelere yayılması ve hadis bilen sahabîlerin mühim bir kısmının bu ülkelere dağılması sonra da birçoğunun çeşitli sebeplerle vefâtları neticesinde, zamanında sahabîler tarafından özellikle Kur’an’a karşı düşüncesiyle tedvîn edilmeyen hadisleri yok olmakla karşı karşıya getirmiştir.

²³ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, Çeviren: M. Yaşara Kandemir, Marmara Üniv. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 87.

²⁴ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 87. Tarifin içeriği için bkz. Suyûtî, *Tedrib*, I, 26.

²⁵ Çakan, İ. Lütfî, “Dirâyetü’l-hadîs”, *DİA.*, IX, 366. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Güler, Zekeriya, *Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet Dirâyet Bütünlüğü*, İLAM Araştırma Dergisi, c. I, sy. 2, (Temmuz-Aralık 1996), s. 113-131.

²⁶ Buna örnek olarak İbn Hacer’in hadis usûlü ile ilgili eserinin isminin *Nuhbetü’l-fiker fi mustalahu ehli’l-eser*, Kâsimî’nin eserinin isminin ise *Kavâidü’t-tahdis min funûni mustalahu’l-hadîs* olması gösterilebilir.

²⁷ Hatîb’in hadis usûlüne dair eserinin isminin *el-Kifâye fi ilmi’r-rivâye* olması gibi.

²⁸ Kâdî İyâz’ın eserine *el-İlmâ ilâ ma’rifeti usûli’r-rivâye* adını vermesi gibi.

²⁹ Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 107.

³⁰ Bu konuda Hatîb el-Bağdâdî *er-Rihle fi talebi’l-hadîs* adlı kitabını kaleme almıştır. Hadis tahsil için yapılan seyahatlar ve buna teşvik, sahabe-i kirâmın ve bazı büyük ilim adamlarının hadis öğrenimi için yolculukları, âlî isnâd elde edebilmek için göze alınan sıkıntılar gibi hususlar kitabın belli başlı konusunu teşkil etmektedir.

İşte hadis üzerindeki bu yok olma korkusu onu yazma ve tedvîn etme ihtiyacını doğurmuştur. Kaynaklarda bu ihtiyacı gidermeye yönelik ilk faaliyetin Halîfe Ömer b. Abdülazîz (Hilâfeti 99-101/717-719) tarafından gerçekleştirildiği yer almaktadır.³¹ Kaynaklar Ömer b. Abdülazîz'den emir alarak hadisleri ilk tedvîn eden kişi olarak İbn Şihâb ez-Zühri'yi (ö. 124/741) göstermektedir.³²

Birinci Hicrî asrın sonlarında tedvîn devrinin başlamasının ardından, muhtelif biçimde hadis kitapları çıkmaya başlamış, bunları, tedvîn edilen kitapların fıkıh bablarına göre tasnîf edilmiş şekilleri takip etmiştir. Râmehurmi'î hadisleri ilk tasnîf edip bâblara ayırın kişileri vermektedir.³³ Hepsi de ikinci hicrî asra mensup olan bu musannıfların eserleri, aslında birer hadis mecmuası olmakla beraber, naklettikleri hadisler arasında bazı sahabe sözleri ve tâbiûn fetvalarını da ihtiva ediyordu. Fakat üçüncü asrın başlarından itibaren, yalnız sahîh hadisleri toplamayı gaye edinen kitapların çıktığı görülür ki, bunların başında el-Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi'us-Sahîh*'leri gelir. Bunları da sıhhat yönünden birbirinden farklı diğer hadis kitapları takip etmiştir.³⁴

Hadisler ilk dört halife devrinde her türlü şüphe ve tereddütten uzak, yalnız İslam alimleri arasında alınıp rivâyet edilmiş, ehli olmayanların eli bu sahaya uzanmamıştır. Fakat İslâm alemi, yarım asırlık bir müddeti henüz tamamlayamadan büyük bir bâdireye sürüklenmiştir. Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadele bunların en önemlilerindedir. Bütün bu olaylar daha sonraları Müslümanlar arasında yeni yeni fırkaların ve mezheplerin zuhuruna yol açmıştır.³⁵ Bu fırka ve mezhepler gerek kendi görüşlerinin vaz'ında gerekse muhaliflerini tenkitte daima dini naslara isnat etme ihtiyacı hissettikleri için, Kur'an ve hadis hükümlerine başvurmuşlar, ancak görüşlerine uygun hükümleri çok defa bulamadıkları için de, Kur'an ayetlerini te'vîl, hadisleri ise tahrîf ve tashîf etmek

³¹ Hadislerin yazılması ve Ömer b. Abdülazîz'in bu iş için gayreti konusunda bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, s. 105; Suyûtî, *Tedrib*, I, 94.

³² İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah Muhammed en-Nemerî el-Kurtubî (ö. 463/1070), *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlih*, (I-II), thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyri, Suudiarabistan, 1994, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, I, 331.

³³ Bkz. Râmehurmi'î, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman b. Hallâd (ö. 360/971), *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrût, 1404, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 611.

³⁴ Koçyiğit, *İlmu usûli'l-hadîs veya İlmu mustalahi'l-hadîs*, AÜİFD., (1969), XVII, 121.

³⁵ Koçyiğit, a.g.m., XVII, s.123.

yahut da yeniden hadis uydurmak zorunda kalmışlardır. Bu suretle hadis vaz'ı süratle gelişmiş, kısa bir zaman içinde aklın kabul edemeyeceği sayıda hadis uydurulmuştur.³⁶

Bütün bunların yanında sünnet ve hadisin kaynakları/taşıyıcıları olarak görülen ehil kişilerin çeşitli mıntikalara dağılmaları ve farklı anlayışlar, ayrıca değişik bazı sebeplerden dolayı hadisler arasında görülen ihtilâflar hadisleri anlamayı zorlaştırmıştır. Bunlara ilaveten ileride hadis/sünnet karşıtlarının bu sahanın savunucularına karşı taarruzları ve diğer bazı durumlar, Kur'an'dan sonra İslam Dini'nin ikinci kaynağı konumunda olan hadis için bir usûlün/metodun gerekliliğini ortaya koymuştur.

Sünnet malzemelerinin tedvîn yoluyla dağınıklıktan kurtarılması ve hafızalara terk edilmeyişi ayrıca bu malzemelerin Kur'an ile karıştırılması tehlikesinin ortadan kalkması bu alanda muhaddislerin çabalarını daha da arttırmış bir yandan Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrîrlerin tedvîn ve tasnîfi artık belli bir yonteme göre yapılırken bir yandan da yavaş yavaş tedvîn ve tasnîfi yapılacak hadisler için usûller ortaya konmaya başlanmıştır. Aslında daha Hz. Peygamber hayatta iken ve vefat ettikten sonra Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin hadis nakleden bir kimseye, bu hadisi kimden duyduğuna yönelik soru sorması, şahit istemesi, yemin ettirmesi gibi uygulamalar hadîs usûlünün köklerini asr-ı saâdete ve ilk üç halifeye kadar götürmektedir.³⁷ Fakat bu uygulamalar söz konusu usûl anlayışını oluşturma niyetinden ziyade Hz. Peygamber'in söz ve fiillerine verilen ihtimâmın bir neticesidir denilebilir.

Daha sonraki dönemlerde yukarıda zikrettiğimiz birçok sebepten dolayı ulemâ harekete geçmiş, ortada dolaşan hadislerin sıkı ve devamlı bir kontrole tâbi tutulması için bir takım prensiplerin konmasının zarureti anlamışlardır. İlk olarak, her hadîs râvisinin, rivâyet ettiği hadisin kaynağını belirtmesi şart koşulmuştur.³⁸ Bu iş tabii

³⁶ Bu konuyla ilgili bkz. Koçyiğit, Talât, *Mevzû Hadislerin Zuhuru*, AÜİFD., (1967) , XV, 60.

³⁷ Hatîb bu hususu *el-Kifâye*'de özel olarak tahsîs ettiği bir bab başlığında uzunca ele almıştır. Söz konusu örnekler için bkz. Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *el-Kifâye*, s. 51-54.

³⁸ Meselâ İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) "Önceleri isnâd sormazlardı. Fitne zuhur edince, bize hadis aldığınızı kimselerin isimlerini söyleyin demeye başladılar." Sözü bu konunun örneklerinden bir

olarak hadislerde isnâd kullanılmasını zorunlu kılmış, kullanılacak isnâd ise kendisini oluşturacak râvilerin adalet ve zapt yönünden durumlarının tetkîkini gündeme getirmiştir. Daha sonraları da kabul ve red edilecek râvilerle ilgili mufassal biyografiler tanzîm edilmiştir.³⁹

Gerek râvilerin ve gerekse rivâyet hallerinin tetkîki neticesinde bunların birbirinden farklı dereceleri tespit edildiği gibi, bu tespit işinin daha sâlim ve daha kesin bir şekilde yapılmasını mümkün kılacak bazı kaideler vaz' edilmiş, bu kaideler yardımıyla tespit edilen farklı derecelerin her birine uygun, sıhhat yönünden yine bir birlerinden farklı hadis çeşitleri ortaya çıkmıştır. Ancak hadis imamaları arasında bunların her birinin ayrı ayrı bilinmesi ve kolayca tanınması için, her birine delâlet eden sahîh, zayıf ve diğer birçok ıstılah vaz' olunmuştur.⁴⁰ Kimisi rivâyet hallerinden dolayı (mevzu, metrûk, münker...gibi) kimisi isnâdla ilgili durumlarından dolayı (munkatı, muallak, mürsel...gibi) her biri farklı bir manayı ifade eden ıstılahlar ortaya çıkmıştır. İki yüzden fazla konuya delâlet eden çeşitli ıstılahlar vaz'edilmek suretiyle, her konunun diğerinden ayırt edilmesi ve müstakilen bilinip öğrenilmesi temin edilmiştir. Bu bakımdan hadis ilmi bir ıstılah ilmi olmuştur. Daha sonraları da bu ıstılahları ayrı ayrı veya bütün olarak içine alan kitaplar telif edilmiştir. İşte bu eserlere, hadiste ıstılah olarak konulmuş elfâzı şâmil olmaları itibariyle "mustalahu'l hadîs" adı verilmiştir.⁴¹

Mustalahu'l-hadîs ilmi, İslâm'ın ilk üç asrında bu isimle bilinen bir ilim hüviyetini henüz kazanmadığı gibi, çeşitli bölümlerini bir araya getiren tek bir kitap halinde de tasnîf edilmemişti. Bununla beraber, münferit bölümlerde söz sahibi olanlar da yok değildi. Mesela haberlerin kabulü için râvilerin cerh ve ta'dîl süzgecinden geçirilmeleri gerektiği sahabe devrinden beri biliniyordu. Sahabe devrinden Enes b. Mâlik (ö. 93/711), İbn Abbâs (ö. 68/687) ve Tâbiûn'dan eş-Şa'bî (ö. 104/722), İbn Sîrîn (ö. 110/728) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795), bunları takib eden tabakadan, Abdullah İbnu'l-Mübârek (ö. 181/797), Süfyân İbn Uyeyne (ö. 198/813)

tanesidir. Bkz. Müslim, Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sahîh*, Mukaddime, I, 15. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâ, Beyrût, ts.

³⁹ Koçyiğit, *İlmu usûli'l-hadîs veya İlmu mustalahi'l-hadîs*, AÜİFD., (1969), XVII, s. 126.

⁴⁰ Koçyiğit, a.g.m., XVII.,s. 126.

⁴¹ Koçyiğit, a.g.m., AÜİFD., (1969), XVII, s. 126.

bu alanlarda söz sahibi olmuş belli başlı kimselerdir. Yahyâ İbn Maîn (ö. 223/837) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile cerh ve ta'dil ilmi zirveye ulaşmıştır.⁴²

Fakat “cerh ve ta'dil” “muhtelifu'l-hadîs” “ilel” ve diğer bazı münferit bölümlerde kitaplar kaleme alınmasına rağmen mustalahu'l-hadîse ait, bu ilmin bütün bölümlerini içine alan ve kaidelerini toplu olarak ortaya koyan eserler Hicrî üçüncü asırdan sonra ortaya çıkmıştır. Bu konuda müstakil olarak ilk kitap tasnif eden kişi olarak *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı eser sahibi er-Râmeürmüzi (ö. 360/971) gösterilmektedir. Fakat müellif bu kitaba hadis usûlüyle ilgili bütün konuları almamıştır. Daha sonraları ise bu alanda en-Neysâbü'rî (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserini kaleme almıştır. Bunlardan sonra Hatîb gelmiş, hadis usûlü eseri *el-Kifâye*'sinde usûl konularını kendilerinden önceki usûlcülerden taha teknik ve geniş olarak işlemiştir. Bunun yanında müellif rivâyet adabıyla ilgili *el-Câmî li ahlâki'r-râvî* adlı eser kaleme almıştır. Hadis usûlünün çeşitli konularıyla ilgili birçok eser yazan Hatîb hakkında *وقل فن من فنون الحديث إلا وقد* “Hadis ilmi ile ilgili ne kadar ilim varsa, o konuda müstakil bir kitap vücûda getirmiştir.”⁴³ Sözü Hatîb'in bu alandaki mevkinde işaret etmektedir.

Hadis usûlü konularını senetli olarak işleme geleneği Hatîb ile birlikte son bulmuştur. Kaynaklarda “mütekaddimûn hadis usûlcüleri” olarak da bahsedilen bu gelenek sahiplerini “müteahhirûn hadis usûlcüleri” senetsiz hadis usûlü eserleriyle takip etmiştir. Bunların ilki *el-İlmâ* adlı eser sahibi Kâdî İyâz'dır (ö. 544/1149).⁴⁴ Daha sonra el-Meyancî (ö. 580/1184) tarafından hadis usûlüyle ilgili *Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehlüh* adlı muhtasar risale kaleme alınmıştır. İbnu's-Salâh (ö. 643/1245) tarafından kaleme alınıp *Mukaddimetü İbnu's-Salâh* diye meşhur olan *Ulûmu'l-hadîs* adlı eser usûl edebiyatının vazgeçilmez kaynakları arasındaki yerini

⁴² Koçyiğit, a.g.m., AÜİFD., (1969), XVII, s. 127-129.

⁴³ İbn Hacer el-Askalâni, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed (ö. 852/1448), *Nühzetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalihi ehli'l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfilleh er-Ruheylî, I. Baskı, Riyâd, 1422, s. 32.

⁴⁴ Burada şunu da belirtmeliyiz ki, hadis usûlünün senetsiz olarak işlenmesi geleneğinde hadis metinlerini ihtivâ eden rivâyetü'l-hadîse ait kitaplarda senetlerin terk edilmeye başlanmasının tesirinin görüldüğü iddia edilmektedir. Zirâ el-Beğâvî (ö. 516/1122) *Mesâbihu's-sünne* adlı eseriyle bu geleneği başlatmış daha sonraları da *el-İlmâ* adlı eser Kâdî İyâz (ö. 544/1149) tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 195.

almıştır. Müellifin söz konusu eseri üzerine daha sonraki âlimlerce birçok şerh ve ihtisâr çalışmaları yapılmıştır.

İbnu's-Salâh'ın *Mukaddime*'sini en-Nevevî (ö. 676/1277) önce *İrşâd* adıyla ihtisâr etmiş sonra bunu da ikinci kez ihtisâr ederek *et-Takrîb ve 't-teysîr li ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr* adlı eserini kaleme almıştır.⁴⁵ İbn Kesîr (ö. 774/1373) *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs* adlı eseri kaleme alarak İbnu's-Salâh'a birçok yerde itiraz etmiştir.⁴⁶ Daha sonra ise İbn Hacer (ö. 852/1448) tarafından *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahı ehli'l-eser* ve bunun aynı müellife ait şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* adlı eserler kaleme alınmıştır. *Ulûmu'l-hadîs* üzerine zikrettiğimiz şerh çalışmaları yanında ayrıca nazım halindeki ihtisârları da mevcuttur. Bunların en meşhuru el-İrâkî'ye (ö. 806/1404) aittir. Müellifin bin beyitte *Ulûmu'l-hadîs*'i ihtisâr ettiği bu eser *Elfîyetü'l-İrâkî* adıyla meşhur olmuştur.

Elbette ki hadis usulüyle ilgili eserler burada verdiklerimizden ibaret değildir. Daha sonraları da bu alanda değişik ülkelerde birçok eser kaleme alınmıştır. Hadis usulüyle alakalı bu muazzam külliyât hadisle iştilal eden sonraki âlimlere de kaynaklık etmiş, hem bu eserler üzerine yapılan çalışmalarla hem de bu eserlerden yararlanılarak irili ufaklı birçok eser yazılmıştır.

⁴⁵ en-Nevevî'nin *et-Takrîb*'ine daha sonraları Zeynüddîn el-İrâkî *et-Takyîd ve 'l-izâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimeti İbni's-Salâh* (Bu eser *Nüket* adıyla da anılır.) adlı eserini kaleme almıştır. Ayrıca Burhânuddîn İbrâhim İbn Muhammed el-Kabâkîbî el-Halebî es-Sehâvî ve Suyûtîde *et-Takrîb*'e birer şerh yamışlardır. Suyûtî'nin *Tedribu'r-râvî* adlı eseri bunların en meşhur olanıdır.

⁴⁶ İbn Kesîr *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*'in üzerine de Ahmet Muhammed Şâkir tarafından *el-Bâisü'l-hasîs* adlı bir şerh çalışması yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
HATÎB EL-BAĞDÂDÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

I. HAYATI

A. İsmi, Nesebi, Ailesi

Müellifimizin künyesi, ismi ve nisbesi hakkında kaynaklarda hemen hemen birbirlerine çok yakın kayıtlar bulunmaktadır. Buna göre; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî olarak tanıtacağımız müellifimizin en meşhur ünvanı el-Hatîb'tir. Kaynaklara bakıldığında kendisinin daha çok el-Hatîb ünvanıyla birlikte Ebû Bekr el-Hatîb veya el-Hatîb el-Bağdâdî şeklinde de zikredildiği görülmektedir. Fakat ilim çevresinde en yaygın olan el-Hatîb ünvanını doğduğu yer olan Derzîcân'da babası Ebu'l-Hasen gibi kendisinin de hatiplik yapmasından dolayı aldığı rivâyetlerde belirtilir. Buna karşın Hatîb'in dildeki fesâhat ve belâgat yeteneğinden dolayı da kendisine "el-Hatîb" ünvanının verildiği de ileri sürülmüştür. Evliliğine ve evlatlarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanamadığını belirten Yusuf Kılıç, "*el- Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*" adlı eserinde Ebû Bekr künyesinin belki İslâmî bir ananeye uyularak kendisine verilmiş olabileceği kanaatindedir.

Hatîb, eseri *Târîhu Bağdâd*'ında "Allah kendisinden razı olsun, babam Ali b. Sâbit b. Ahmet b. Mehdî Ebu'l-Hasan el-Hatîb" diyerek başladığı babasının terceme-i halinde onun arab asıllı biri olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde babasının Bağdâd yakınlarındaki Derzîcân⁴⁸ adlı bir köyde Cuma ve bayram namazlarında hutbeye çıktığından bahsetse de onu ilmi yönden meşhur ulemadan saymamış, Kur'an hafızlarından biri olarak tanıtmıştır.⁴⁹

Müellifimiz Hatîb kendi ifadesine göre 392 yılı Cemâziyelâhir ayının bitimine altı gün kala Perşembe günü (Milâdî 9 Mayıs 1002) Derzîcân'da doğmuştur.⁵⁰ Bütün

⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (I-XVI.), thk. Dr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, I. Baskı, Beyrût, 2002, XIII, 279.

⁴⁸ Derzîcân, Bağdâd yakınlarında Dicle'nin güneybatı kıyısında büyük bir köydür. Bkz. Yâkût el-Hamevî: Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-buldân*, (I-VII), Dâru Sâdir, Beyrût, II. Baskı, 1995, II, 450.

⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XIII, 279; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., II, 450.

⁵⁰ Bağdâdî, a.g.e., XIII, 133. Bağdâdî verdiğimiz doğum bilgilerinde yer olarak Derzîcân'ı zikretmemiştir. Doğum yeri olarak Derzîcân'ı verenler için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 419. Müellifimizin doğumuyla ilgili olarak zikrettiğimiz bilgilerle ilgili olarak ayrıca bkz. İbnu'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-İmâd el-Akerî el-Hanbelî Ebu'l-Felâh (ö.1089/1678) , *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (I-XI), thk. Mahmûd el-Arnaûd, Dâru İbn

kaynaklarda Hatîb'in doğum yılı 392 olarak geçmesine rağmen Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin aynı ayı ve günü zikretmekle beraber hicrî 391'de (Miladi 1001) doğduğunu söylemesinin bir zühul eseri veya istinsah hatası olduğu⁵¹ iddia edilmiştir.⁵² Doğum yeri olarak zikrettiğimiz gibi bazı kaynaklarda Derzîcân ismi geçerken,⁵³ diğer bazı kaynaklar Henîgiyâ ismini zikretmektedir.⁵⁴ Buna karşın Yusuf Uş (ö. 1967), Hatîb'in Hicâz bölgesindeki Guzayyâ'da doğduğunu söylemiştir.⁵⁵

B. Tahsil Hayatı ve Seyahatları

Hatîb babasının biyografisinde her ne kadar da onu meşhur bir ulema olarak tanıtmaya da⁵⁶, oğlunu küçük yaşta âlimlerin ders halkasına teşvik edip bu yönde desteklemesi,⁵⁷ daha küçük yaşta iken el-Hatîb'in büyük ilim meclisi muhitinde yetiştiğini, babasının da bu çevreyi iyi tanıdığını göstermektedir. Hatîb'in, ilmî sevdasından dolayı sefere çıkmayı kendisine bir şiar edinmesi,⁵⁸ hiç evlenmemiş olması,⁵⁹ çeşitli sebeplerle birkaç defa bulunduğu yeri terk etme mecburiyeti gibi

Kesîr, Dimeşk/Berut, I. Baskı 1986, V, 263; İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö. 571/1176), *Târîhu Dimeşk*, (I-LXXX), thk. Amr b. Garâme el-Umrevî, Dâru'l-Fiker; 1995, V, 31; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 384; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr İbn Hallikân, (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, (I-VII), thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût, 1971, I, 92; Subkî, Tâcüddîn Abdulvehhâb b. Takiyyuddîn (ö. 771/1369), *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, (I-X), thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, II. Baskı, 1413, IV, 29.

⁵¹ İbnü'l-Cevzî, Cemalüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târihi'l-umemi ve'l-mülûk*, (I-XIX), thk. Muhammed Abdulkadir Atâ/Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrût, 1992, XVI, 129. Aynı hata daha sonraları da bazı eserlerde tekrarlanmıştır. Mesela bkz. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (I-XIV), thk. Ali Şeyrî, Dâru İhyâi't, türâsi'l-arabî, I. Baskı, 1988.XII, 124. İbn Kesîr her ne kadar da Bağdâdî'nin doğumuyla ilgili 391'de doğduğunu nakletse de 392 yılını da rivayet edenlerin olduğunu da belirtmiştir.

⁵² Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 452.

⁵³ Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (I-XL), Dâru'l-hadîs, Kahire, 2006, XIII, 419.

⁵⁴ es-Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Eybek es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnaûd/Türkî Mustafa, Daru'l-İhyai türâsi'l-arabî, Beyrût, 2000, VII, 126.

⁵⁵ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 17.

⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 279.

⁵⁷ Zehebî, a.g.e., XIII, 419; es-Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 29.

⁵⁸ Bağdâdî'nin *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* adlı eseri onun ilme olan merakı dolayısıyla çıktığı veya çıkmak zorunda kaldığı seyahatleri en güzel şekilde ifade eder. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, thk. Nuruddîn İtr, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, I. Baskı 1395 Beyrût.

⁵⁹ Bağdâdî'nin hiç evlenmediğiyle ilgili temel kaynaklarda açık bir delil yoktur. Fakat onun öldüğünde geride evladı ve kendisine mirasçı olacak bir kimsesinin olmaması, ayrıca Bağdâdî'nin, ölümüne yakın bir tarihte devrin Hâlifesi Kâim bi-Emrillah'dan mallarını dilediği gibi bağışlaması için izin istemesi, araştırmacıları onun evlenmediği sonucuna götürmüştür. Bkz. İbnü'l-İmâd, a.g.e., VI, 264; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVI, 134; Zehebî, a.g.e., III, 225; et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 54.

sebepler, onun tahsil seyahatlerinin çok fazla olmasına neden olmuştur. Bu ise birçok alanda eserler kaleme alan müellifimizin seyahatleriyle ilgili olarak sıhhatli bir kronoloji sunma bakımından araştırmacıları zorlayan bir konu olmuştur.

Kaynaklarda Hatîb'in ilk hocası olarak, babasının eğitim ve Kur'an öğretimi için teslim ettiği Hilâl b. Abdullah et-Tîbî (ö. 422/1032) geçmektedir. Fakat ilme ve Kur'an'a olan bağlılığından dolayı kendisi de Ebû Hafs el-Kettânî'den Kur'an öğrenen,⁶⁰ ve hafız olan Hatîb'in babası için de müellifimizin ilk hocası diyebiliriz.⁶¹ Hatîb'in yaklaşık olarak 20 yaşına kadar geçen zaman diliminde, hadis ilmi ile fıkıh ilmi arasında tereddütte kaldığını görmekteyiz.⁶² Kendi eserinde naklettiğine göre Hatîb, ilk hadis öğrenimine hicri 403 (miladi 1012/1013) senesinde henüz 11 yaşlarındayken hocası Muhammed İbn Ahmed b. Rezkûye el-Bezzâz (ö. 412/1021)'in ders halkalarına katılarak başlamıştır.⁶³

Belirli bir süre hadis derslerine devam eden Hatîb sonra bu derslerine üç yıl ara vermiş, bu süre içinde Şâfiî fukahâsının ileri gelenlerinden biri olan Ebû Hâmid el-İsferâînî (ö. 406/1016)'nin meclisinde fıkıh dersleri almıştır.⁶⁴ Fıkıh derslerine devamı esnasında onun bu ilim dalından ziyade hadise meyilli olduğu, tekrar hadis derslerine dönüşünden anlaşılabilir. Çünkü bahsettiğimiz gibi Hatîb'in fıkıhla olan bu münasebeti üç yıl sürmüştü, tekrar hadis meclislerine dönerek 14 yaşına geldiğinde (406/1016) ilk hadis hocası İbn Rezkûye'nin derslerine devam etmiş ve hicrî 412'ye (miladi 1021) kadar da bu ders halkasından ayrılmamıştır.⁶⁵

Hatîb'in hadis ile fıkıh dersleri arasındaki gidiş gelişleri ve daha sonra da hadise meyli ve bu yolda ilerlemesi; onun fıkıh ilminde belirli bir yere geldiği, bu seviyeden sonra ise hadise yöneldiği şeklinde de yorumlanmıştır.⁶⁶

⁶⁰ Zehebî, , a.g.e., XIII, 419.

⁶¹ el-Ömerî, Ekrem Ziyâ, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, Dâru Tayyibe, II. Baskı, Riyâd, 1985, s. 30.

⁶² Kimi zaman hadis kimi zaman fıkıh derslerine devam edip hangi alanda ihtisaslaşacağına karar veremeyen Bağdâdî'nin geçirdiği bu zaman dilimindeki ilim meclisi ve hocalarındaki farklılıklar için bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s.18-21.

⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 211; Zehebî, , a.g.e., XIII, 421.

⁶⁴ İbn Kesîr , a.g.e., XII, 3.

⁶⁵ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 18; el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd* s. 30.

⁶⁶ İbn Hallikân , a.g.e., I, 92; et-Tahhân, , a.g.e., s. 33.

Hatîb'in 20 yaşına geldiği hicrî 412 (miladi 1021) tarihinden itibaren onun tahsil hayatında sistemli bir tekâmül görülür. Artık fıkıh ile hadis ilmi arasındaki tereddütlü anlayış yerini ağırlıklı olarak hadise bırakmıştır. Hatîb bu amaçla hicrî 412'de Basra'ya sefere çıkmış,⁶⁷ oradaki meşhur muhaddislerden rivâyetlerde bulunmuştur. Burada bulunan Ebû Ömer el-Kâsım b. Ca'fer b. Abdülvâhid el-Hâşimî (ö. 414/1023)'den Ebû Dâvud'un *Sünen*'ini okumuştur.⁶⁸

Hatîb daha sonra hocası el-Berkânî (ö. 425/1034)'nin tavsiyesiyle Nîsâbûr'a Ebû Nuâym'ın yanına gitmiştir.⁶⁹ Gidiş ve dönüş yolculuğunda ,yolu üzerindeki yerlere uğramış ve buradaki hadis âlimlerinden de istifade etmiştir.⁷⁰ Hatîb'in burada kendilerinden en çok istifâde edip rivâyetlerde bulunduğu hocalarından bazılarının ismi "*el-Esmâü'l-mübheme fî enbâi'l-muhkeme*" adlı eserindeki rivâyetlerde geçmektedir.⁷¹ Bütün bu birikimlerle Bağdâd'a dönen Hatîb ile Berkânî hadisleri müzâkere etmişler ve hocası kendisinden nakillerde bulunmuştur.⁷²

Hicrî 423 (miladi 1032) yılındaki hac mevsiminde Nîsâbûr'lu âlimlerden İsmâîl b. Ahmed el-Hîrî (ö. 430/1039)'nin yollardaki güvensizlikten dolayı hacca gidemeyip Bağdâd'da kalması neticesinde Hatîb kendisinden üç gün içinde *Sâhîhu'l-Buhârî*'yi okumuştur.⁷³ 423/1032 tarihine gelindiğinde kaynaklarda Hatîb ile ilgili haberlerde fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu dönemde Hatîb'in durgunluğundan söz edenler; onun hayatı hakkında Hicrî 423'den (Miladi 1032) 442'ye (Miladi 1063) kadar ne yaptığına dair pek bir malumatın olmadığı yönündedir. Hatîb'in bu dönem zarfında resmi bir vazifesi olabileceği yönünde tahminler yapılmışsa da, onun bu durgunluk döneminde kendisiyle şöhret bulduğu *Târîhu Bağdâd* adlı eserini tasnifle meşgul olduğu isabetli bir görüş olsa gerektir.⁷⁴

⁶⁷ es-Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 29.

⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 316.

⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 421, 422; *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 222; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 395; *Subkî*, a.g.e., IV, 30.

⁷⁰ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 23; el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s.37.

⁷¹ Bu isimlerden; Ali es-Saydelânî, Ebu'l-Ferec el-Kureşî, Ebu Saîd es-Sayrâfî, Ebû Bekr el-İsbehânî gibi tanınmış kişilerle beraber bazılarının listesini el-Ömerî ve Mahmut Tahhân eserlerinde zikretmektedir. Bkz. el-Ömerî, a.g.e., s. 37-39; et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 38, 39.

⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 421

⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 317; el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 25; el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s.42.

⁷⁴ el-Uş, a.g.e., s. 26, 27; el-Ömerî, a.g.e., s. 42.

Hatîb hac için Mekke’de bulunduğu süre içerisinde buraya gelen büyük muhaddis ve âlimlerden elinden geldiğince istifade etme gayretinde olmuştur. Bu muhaddislerden biri de Kudât (ö. 454/1062)’dir ki, Hatîb bu muhaddisten hadis rivâyet etmiştir.⁷⁵ Bunun yanında Mekke’de mücâvir bulunan Kerîme bint Ahmed (ö. 463/1071)’ten *Sahîh-i Buhârî*’yi âli isnâdla beş gün gibi çok kısa bir zamanda okudu.⁷⁶ Müellifimiz hicri 446’da (miladi 1054) hac farızasını bitirip, Mekke’ye gelen hadis ulemasıyla da gerekli görüşmelerini yaptıktan sonra dönüş yolculuğuna başlamış, Bağdâd’a gelmeden önce, Kudüs, Sûr şehirlerine uğramış, Sûr’da Abdülvehhâb b. El-Huseyn el-Gazzâl⁷⁷’dan hadis yazmış ve Şam’a doğru yola çıkmıştır. Kaynaklarda aynı yıl Şam’da olduğu görülen Hatîb’in yine aynı yıl Bağdâd’a vardığı kayıtlarda yer almaktadır.⁷⁸

Hatîb’in burada geçirdiği ömrünün büyük kısmını hadis mesmûatı ve rivâyetleri ile *Târîhu Bağdâd* adlı eserini yazmaya ayırdığı görülmektedir. Artık müellifimiz için, hayatını rivâyet taşıyıcılığı ve toplayıcılığıyla geçirdiği merhaleden, sahip olduğu ilmi yaymaya vakfetme merhalesi başlamış olmaktadır.⁷⁹ Böylece topladığı rivâyetleri gözden geçirip tasnîfe tâbi tutan Hatîb yavaş yavaş hadis usûlü ilminin temel konuları olan hususlarda da yazacağı/yazdığı eserlerinin kaynaklarını hazırlamış olmaktadır.

Daha sonra Halîfe Kâim bi-Emrillah⁸⁰ tarafından da takdir edilen Hatîb halifeye gösterdiği bir hadis cüzünü Câmiî’l-Mansûr’da hadis imlâ ettirme izni de almış, böylece bu büyük ilim meclisinde önemli bir konuma yükselmiştir.⁸¹ Bütün bunların yanında Hatîb bu süre içerisinde gece gündüz demeden bir taraftan neşredebileceği eserlerini kaleme almış diğer tarafından tasnifatlarını gözden geçirmiştir.

⁷⁵ İbnu’l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu’l-İmâd el- Akerî el-Hanbelî Ebu’l-Felâh (ö.1089/1678), *Şezerâtu’z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (I-XI), thk. Mahmûd el-Arnaûd, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk/Berut, I. Baskı 1986, VI, 230; İbnu’l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 129.

⁷⁶ İbnu’l- Cevzî, a.g.e., XVI, 129; Yâkût el-Hamevî , a.g.e., I, 386; İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve’n-nihâye*, (I-XIV), thk. Ali Şeyrî, Dâru İhyâi’t, türâsi’l-arabî, I. Baskı, 1988, XII, 124.

⁷⁷ Bağdâdî’nin bu râvi’den yaptığı rivâyetleri için bkz. Hatîb el-Bagdâdî, *el-Esmâu’l-mubheme fî enbâi’l-muhkeme*, (I-VIII) thk. İzzüddîn Ali es-Seyyid,, Mektebetü’l-Hâncî, Kâhire, 1997. s. 439.

⁷⁸ Hatîb el-Bagdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 297; XVI, 293.

⁷⁹ el-Uş, a.g.e., s. 30-34; et-Tahhân, a.g.e., s. 28.

⁸⁰ Kâim bi-Emrillah’ın 422-467/1031-1075 senelerinde hilâfet makamında kalmıştır. Hayatı için Bkz. Hatîb el-Bagdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 47

⁸¹ İbn Asâkir, a.g.e., VI, 34.

Hicrî 451 (Miladi 1059) senesinde Hatîb'in kaleme aldığı eserlerinin çoğunu gerek neşretmek gerekse derslerde okutmak için hazırladığı nakledilmektedir. Bu eserlerin sayfa adedinin on bini geçtiği, bu sayfaların ise toplamının yetmiş cilt olduğu öne sürülmüştür.⁸²

Hatîb daha sonra hilafetin Fâtımî devleti destekçilerinin eline geçmesiyle 15 Safer 451 (4 Nisan 1059)'de yanına kitaplarını da alarak Dımeşk'e doğru yola çıkmak zorunda kalmıştır.⁸³ Bağdâd'ın idaresi tekrar Tuğrul Bey'in yardımlarıyla Halife Kâim bi-Emrillah'a teslim edilmesine rağmen Hatîb tekrar Bağdâd'a dönmemiş ve 462/1070 yılına kadar toplam 11 yıl boyunca Dımeşk ve Sûr şehrinde kalmıştır.⁸⁴ Hatîb'in Dımeşk'te ilmî kariyeri o kadar çok ilerlemiş ve bir muhaddis olarak otoritesi öyle yer etmiştir ki Zehebî, Hatîb'in terceme-i hâline "Şam'ın ve Irak'ın muhaddisi" diyerek giriş yapmıştır.⁸⁵ Buradaki siyasî durumun karışıklığından dolayı hicrî 18 Safer 459'da (8 Ocak 1067) Hatîb Dımeşk'ten Sur'a doğru yola çıkmak zorunda bırakılmıştır.⁸⁶ Burada da büyük bir muhaddis olarak kabul gören Hatîb, derslerine devam etmiş, zaman zaman da ilim maksadıyla Kudüs'e gidip Sûr'a geri dönerek çalışmalarını sürdürmüştür.⁸⁷ Hicrî 462 yılı (Miladi 1070) Zilhicce ayında, 11 sene boyunca uzak kaldığı memleketi Bağdâd'a ulaşmıştır. Hatîb bundan sonra, ömrünün büyük bir kısmını eseri *Târîhu Bağdâd*'ı Mansûr Camii'nde okuyup, rivâyet etmekle geçirmiştir.⁸⁸ Hatîb'in, Bağdâd şehrinde *Târîhu*

⁸² el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 34.

⁸³ Bu olaylar için bkz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 47; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 124; XVI, 42; Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâmî's-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî*, Dâru'l-Cîl, (Beyrût) / Mektebetü'n-nehda (Kâhire), 1996, IV, 11-20.

⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 47; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 42; *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 222, 223; el-Uş, a.g.e., s. 37-39.

⁸⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 221.

⁸⁶ Bağdâdî'nin Hicrî 459 olan bu yolculuğu bazı kaynaklarda Hicrî 457 olarak geçmektedir. Muhammed Tahhân bunun *تسع* ve *سبع* kelimelerinin birbirine benzeyen yakın yazılışıyla ilgili yazım yanlışından kaynaklandığını belirtmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Tahhân, a.g.e., s. 35.

⁸⁷ İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam* XVII, 34; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 391; İbn Abdilhâdî, a.g.e., III, 339; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 424; *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 225 İbn Abdilhâdî, a.g.e., III, 339.

⁸⁸ İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 134 ; XVII, 34; İbn Abdilhâdî, a.g.e., III, 339; İbn Kesîr a.g.e., XII, 126.

Bağdâd'ı okuyup, rivâyet etmesiyle de daha önceki hac farızasında üç dileğinden biri yerine gelmiş oldu.⁸⁹

Sahip olduğu ilmi ve hadisçiliği sadece yazı ve ezberden ibaret olmayan Hatîb için bazen çileli bir yolculuğun, bazen bir sürgünün, bazen yapılan bir ibadetin dahi kendisini ilme götüren bir araç olduğu görülmektedir. Bununla birlikte O, en kötü şartlarda dahi ilme sarılmış, her mekânda ilmini aktaracağı öğrenciler ve istifade edeceği hocalar bulmuştur.

C. Vefâtı, Nesli

Hicrî 463 (Miladi 1071) senesinin Ramazan ayı ortasında hastalanan Hatîb kendisi öldükten sonra bütün eşyalarının tasadduk edilmesini istemiş, bütün kitaplarını da, Müslümanların istifadesine sunulmak üzere Ebu'l-Fadl b. Hayrûn'a teslim etmiştir.⁹⁰ İbn Hayrûn'dan oğluna intikal eden eserlerin bir kısmının oğlunun evinde çıkan yangın sonucu yok olduğu nakledilmektedir.⁹¹

Hicrî 463 yılı Zilhicce (Miladi Eylül 1071) ayının başlarında Hatîb'in durumu iyice ağırlaşmıştır. Ölünce Bişr b. El-Hâris el-Hâfî (ö. 227/841)'nin kabrinin yanına defnedilmeyi de vasiyet eden Hatîb, 7 Zilhicce 463 Pazartesi (Miladi 5 Eylül 1071) günü kuşluk vakti Bağdâd'da Darbu's-Silsile semtindeki Nizamiye Medresesi yakınında oturmakta olduğu evinde vefât etmiştir.⁹² Hac farızası esnasında üç dileğinden biri olan; öldüğünde Bişr el-Hâfî'nin mezarı yanına gömülme dileği de Hatîb'in bu büyük zatın yanına defnedilmesiyle yerine gelmiş olmaktadır.⁹³

⁸⁹ Hicrî 445'deki hac farızasında zemzem suyunu içerken Bağdâdî'nin üç dileğinden biri de *Târîhu Bağdâd*'ı imlâ ettirmektir. Bkz. bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, V, 34; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 385; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 423; Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 35.

⁹⁰ İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 134; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 390; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 226.

⁹¹ Özellikle es-Subkî'nin, Bağdâdî'nin eserinin sayısı ile ilgili tartışmada onun eserlerini diğerlerine göre daha az vermesini; eserlerinin bir kısmının yanmasına bağlayanlar olmuştur. Bkz. Subkî, a.g.e., IV, 33. Ayrıca onun eserlerinin intikali ve yanması ile ilgili olarak bkz. IV, İbnü'l- Cevzî, a.g.e., XVI, 134; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 390.

⁹² İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 134; İbn Hallikân , *Vefeyâtü'l- a'yân*; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 226; İbn Kesîr, a.g.e., XII, 126.

⁹³ Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 37; İbnü'l- Cevzî, a.g.e., XVI, 134.

Evliliğine ve evlatlarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmadığını belirten Yusuf Kılıç,⁹⁴ "*el- Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*" adlı eserinde Ebû Bekr künyesinin belki İslamî bir ananeye uyularak kendisine verilmiş olabileceği kanaatindedir.⁹⁵

D. Hocaları

Hatîb'in araştırmamıza konu olan kitaplarından yalnızca "*el-Esmâü'l-mübheme fî enbâi'l-muhkeme*" adlı eseri göz önünde bulundurulduğunda Hatîb'in kendilerinden rivâyette bulunduğu hocalarının sayısı 166 olarak verilmektedir.⁹⁶ Yine *el-Fakîh*'i değerlendirmeye alındığında ise, Hatîb'in bu eserde 250 den fazla hocadan rivâyette bulunduğu belirtilmektedir.⁹⁷ Hem seyahatlerinin hem eserlerinin çokluğu, ayrıca bu eserlerinin birden fazla ilim dalıyla ilgili olmasından dolayı, ayrıca bazı eserlerinin yok olması sebebiyle müellifimizin bütün hocalarının isimlerini tespit etmeye imkân yoktur. Biz de bunun için, müellifimizin genelde hadis ilimleri, özelde ise hadis usûlü ile ilgili hocaları üzerinde duracağız. Binin üzerinde hocası olduğu iddia edilen Hatîb'in daha çok fukahânın meşhurlarından ve büyük muhaddislerden olan hocaları üzerinde durulmaktadır.⁹⁸ Biz burada Hatîb'in kaynaklarda geçen bütün hocalarını tanıtmaktan ziyade ona yön vermiş, kendisinden fazlaca istifade ettiği, meşhur olan hocalarından bazılarını tanıtacağız.

Hatîb'in hocaları:

⁹⁴ Kılıç, Yusuf, *el- Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*, İstanbul, 1997. s. 23.

⁹⁵ Kılıç, a.g.e., s. 23. Ayrıca tezimizde kendisinden çok defa istifade ettiğimiz Yusuf Uş'un kaleme aldığı eserine *el-Hatîb el-Bağdâdî Müerrihu Bağdâd ve Muhaddisuhâ* ismini vermesi Yusuf Kılıç'ın tarihçiliği yönüyle Bağdâdî'den söz etmesini ispat eder niteliktedir.

⁹⁶ Söz konusu eserde Bağdâdî'nin kendilerinden nakilde bulunduğu hocalarının isim listesi için bkz. et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 69-75.

⁹⁷ Yusuf Kılıç "*el-Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*" adlı kitabında Bağdâdî hakkında bu iddiada bulunmuştur. Bkz. Yusuf Kılıç, a.g.e., s. 31.

⁹⁸ Tahhân, a.g.e., s. 68. Tahhân ayrıca eserinin 69. sayfasından 75. sayfasına kadar olan kısmında Bağdâdî'nin *el- Esmâü'l-mübheme fî enbâi'l-muhkeme* adlı eserinde geçen hocaları ve bunlardan yaptığı rivâyet adedinin cetvelini vermektedir. Ayrıca Bağdâdî'nin hocalarının hangi kaynak kitaplarda geçtiğiyle ilgili olarak bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 79.

a. İbn Rizkûye:⁹⁹ Tam olarak adı, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. Ahmed b. İbn Rizk b. Abdullah b. Yezîd İbn Hâlid Ebu'l-Hasen el-Bezzâz (ö. 412/1021)'dir.

Hatîb'in kendisinden öğrendiğimize göre, ilk hadis öğrenimine hicri 403 (miladi 1012) senesinde henüz 11 yaşlarındayken hocası Muhammed İbn Ahmed b. Rizkûye el-Bezzâz'ın ders halkalarına katılarak başlamıştır.¹⁰⁰ Belirli bir süre bu derslere gidip gelen Hatîb daha sonraları katıldığı bu hadis derslerine üç yıl ara vermiştir. Bu süre zarfında Şafîî fukasından olan Ebû Hâmid el-İsferâînî (ö. 406/1016)'nin meclisinde fıkıh derslerine de gidip geldiği görülmektedir.¹⁰¹ Meyli daha çok hadisten yana olan Hatîb tekrar hadis derslerine dönerek 14 yaşına geldiğinde Hicrî 406'da (Miladi 1015) ilk hadis hocası İbn Rezkûye'nin derslerine devam etmiş ve H. 412'ye (Miladi 1021) kadar da bu ders halkasından ayrılmamıştır.¹⁰² Hatib “ kendisinden hadis yazdığım ilk hocadır” dediği İbn Rezkûye hakkında; sika, çok hadis dinleyip kaydeden, inancı sağlam, bidatçilere karşı çok çetin biri olarak bahseder.¹⁰³ Hatib'in İbn Rezkûye'den birçok naklinin olduğu “ *El-Esmâül Mübheme*” adlı kitabında İbn Rezkûye'den 25 hadis naklettiği belirtilir.¹⁰⁴

b. Ebû Bekr el-Berkânî:¹⁰⁵ Tam olarak ismi, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Gâlib el-Havârazmî el-Berkânî eş-Şâfîî (ö. 425/1034)'dir. Hatîb, kendisinden güvenilir, takva ehli biri olarak bahsetmiştir.¹⁰⁶ Hatîb bu hocasıyla Hicrî 419 (Miladi 1028) yılında karşılıklı hadis müzakeresinde bulunmuş, kendisi hocasından rivâyette bulunurken, hocası da Hatîb'den rivâyet etmiş, hatta “*bu hadisi*

⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 211; İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 148; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 50;

¹⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 211; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 421.

¹⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 3.

¹⁰² el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 18; el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 30.

¹⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 211.

¹⁰⁴ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 86.

¹⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 26; es-Sem'ânî, Ebû S'ad Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, (I-XIII), thk, Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Meclisü dâirati'l-Osmânî, I.Baskı, Haydarâbâd, 1962, II, 168; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, V, 195; İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 242- 243; İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, I, 140; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 183; *Subkî, Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 47; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, V, 121.

¹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 26.

yalnızca senden rivâyet ettim” diyerek de Hatîb’e olan güvenini göstermiştir.¹⁰⁷ Berkânî’den, öğrencisi Hatîb’in sadece “*el-Esmâü’l-mübheme*” adlı eserinde 63 hadis rivâyet ettiği yer almaktadır.¹⁰⁸

c. Ebû Nuaym el-İsbehânî:¹⁰⁹ Asıl adı Ahmed b. Abdullah b. Ahmed İshâk el-Mihrânî (ö. 430/1039)’dir. Hatîb Hicrî 415’de seyahat hususunda Mısır ile Nîsâbûr arasında müteredit kaldığında konuyu hadis hocası el-Berkânî (ö. 425/1034)’ye açınca hocası ona Nîsâbûr’a gitmesini söylemiş, ayrıca Ebû Nuaym’a bir referans mektubu göndermiştir. Hatîb’in İsbehân’dan hicri 417’deki (miladi 1026) Ramazan Bayramı öncesinde döndüğüne dair tahminlerde bulunulmuştur.¹¹⁰ Bu süre zarfında Hatîb, bir kısmı hocası Ebû Nuaym’dan olmak üzere birçok rivâyetle geri dönmüştür¹¹¹ *el-Esmâü’l-mübheme fî enbâi’l-muhkeme* adlı eserinde Ebû Nuaym’dan kırk adet hadis nakleden Hatîb, hocasının hıfzını övse de “*ahberenâ*” eda sigasını kullanırken, naklettiği râvinin halini beyan etmediğini söylemiştir. Bundan dolayı hocasını bu hususta mütesâhil davranmakla tenkîd etmiştir.¹¹² Fakat es-Subkî bunun bir tenkid olamayacağını; çünkü icâzetin çeşitli şekillerinin olduğunu belirtmiştir.¹¹³ Yine Zehebî, Hatîb’in söz konusu eleştirisine cevaben, bu tür durumların nadiren olabileceğini söylemiştir.¹¹⁴

d. Ebû Abdullah es-Sûrî:¹¹⁵ Tam adı, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Muhammed Ebû Abdullah es-Sûrî (ö. 441/1049)’dir. Yaşı ilerledikten sonra hadis öğrenmeye başlayan es-Sûrî’nin, kendine ait birçok hadis mecmuası olduğunu yine

¹⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 26; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIII, 421; *Tezkiratü’l-huffâz*, III, 222; Subkî, a.g.e., IV, 30.

¹⁰⁸ et-Tahhân, a.g.e., s. 83-86.

¹⁰⁹ Müellifin hayatıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 268; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, IV, 292; Zehebî, *Tezkiratü’l-huffâz*, III, 195; Subkî, a.g.e., IV, 18; İbn Hacer, *Lisânü’l-mîzân*, (I-VII), thk. Dâiratü’l-Muarrif en-Nizâmiyye, Müessesetü’l-ilmîyye, Beyrût, 1971, I, 201; İbnu’l-İmâd, *Şezerâtu’z-zeheb*, I, 35.

¹¹⁰ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 23. Yusuf Uş’un bu tahmini Bağdâdî’nin hicri 417’de (miladi 1026/1027) Bişle kasabesindeki Hasan b. Ahmed b. Ebû Muhammed’den naklettiği rivâyete istinaden yapılmıştır. Ayrıca söz konusu rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 221.

¹¹¹ el-Uş, a.g.e., s. 23.

¹¹² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIII, 158; *Tezkiratü’l-huffâz*, III, 197; Subkî, *Tabakâtu’ş-şâfiyyeti’l-kübrâ*, IV, 23.

¹¹³ Subkî, a.g.e., IV, 23.

¹¹⁴ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIII, 158.

¹¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 172; es-Sem’ânî, *el-Ensâb*, VIII, 344; İbnu’l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi’l-Ensâb*, II, 250

bize Hatîb nakletmektedir. Hicrî 418 senesinde Bağdâd'a gelerek buraya yerleşmiş olan bu hadis hocasından Hatîb'in birçok nakilde bulunduğu anlaşılmaktadır. Müellifimiz “ *ben ondan yazdım o da benden birçok şey yazdı*” diyerek, hocasıyla hadis alış verişinde bulunduğunu belirtirken, ayrıca yine es-Sûrî'nin nakillerinin sahîh olduğunu de söylemektedir¹¹⁶

Hatîb'e yapılan tenkîtlere biri de es-Sûrî ile alakalıdır. Zira Hatîb'in öğrencilerinden el-Mübârek b. Abdilcebbâr Ebû Hüseyin b. Et-Tuyûrî (ö. 500/1107) hocası Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ı hariç, bütün eserlerini es-Sûrî'nin ya bitirdiği ya da başlayıp da bitiremediği kitaplarından aşırıldığını iddia etmiştir.¹¹⁷ Fakat bu iddia çoğu hadis âlimlerince, hatta Hatîb'in en çetin muhaliflerinden biri olan İbn el-Cevzî (ö.597/1021) tarafından dahi inandırıcı bulunmamıştır.¹¹⁸

Konumuzun başında ifade ettiğimiz sebepler dolayısıyla elbette ki Hatîb'in hocaları sadece saydığımız bu şahıslardan ibaret değildir. Terceme-i halleriyle ilgili bilgi verdiklerimizin yanında müellifimizin belli başlı hocalarının isimleri şunlardır:

Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Hafs b. Halîl Ebû Sa'd- el-Ensârî (ö. 412/1022): Kendisinin hadis için birçok seyahatte bulunduğu kaydedilmektedir. Sûfilik yönüne de işaret edilen Ebû Sa'd- el-Ensârî'nin defalarca Bağdâd'â gelip gittiğini de belirten Hatîb kendisinden istifade ettiğini söylemektedir.¹¹⁹

el-Hasan b. Ahmed b. İbrahim b. Şâzân Ebû Ali el-Bezzâr (ö. 426/1034): İtikatte Eşârî mezhebine tabi olan Ebû Ali el-Bezzâr'ın furûatta Hanefî olduğu belirtilmektedir. Hatîb hocaları arasında el-Berkânî'nin de bulunduğu birçok kimsenin Ebû Ali el-Bezzâr'dan yazdıklarını nakletmektedir. Hatîb kendisine sika denildiğini söylemektedir.¹²⁰

¹¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 172.

¹¹⁷ İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 323- 325; 305; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l- erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387.

¹¹⁸ İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 323- 325. Biz Bağdâdî hakkındaki bu iddialara ilerleyen bölümlerde daha geniş yer vereceğimiz için şimdilik olayın ayrıntısına girmek istemiyoruz.

¹¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 24; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, V, 192; Subkî, *Tabakâtu'ş- şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 59.

¹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 223; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VI, 123;

İsmâil b. Ahmed en-Nîsâbûrî ed-Darîr Ebû Abdurrahman el-Hayrî (ö. 443/1051): Hatîb'in Hicrî 423'de hacda karşılaştım dediği bu hocasından üç mecliste Buhârî'nin *Sahîh*'ini okuduğu kayıtlarda yer almaktadır. Tefsîr, kıraat ilmi, va'z, hadis sahalarında eserleri olan bu hocasını Hatîb güvenilir biri olarak tanıtmaktadır.¹²¹

Tâhir b. Abdullah b. Tâhir b. Ömer Ebû Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058): Hatîb'in Şafîî fıkhiyla ilgili kendisinden ders aldığı hocalarından biridir. Ebû Tayyib et-Taberî yaşadığı asırda Şafîî mezhebinin önde gelen zatlarından kabul edilmiştir.¹²²

İbrahim b. Akîl b. Ceş b. Muhammed Ebû İshâk b. el-Makburî (ö. 474/1081): Hatîb kendisini güvenilir biri olarak tanıtmaktadır. Aynı zamanda kendi hocalarından bazılarının el-Makburî'den rivâyette bulunduğunu belirtmektedir.¹²³

Terceme-i halleriyle ilgili olarak bilgi verdiğimiz Hatîb'in bu hocalarının yanında, müellifimizin istifade ettiği bazı hocaları da şunlardır:

El-Kâsım b. Ca'fer b. Abulvâhid Ebû Ömer el-Hâşimî (ö. 414/1024), Muhammed b. Mûsa b. Fadl b. Şâzân Ebû Saîd es-Sayrafi (ö. 421/1030), Ebuydullah b. Ahmed b. Osman Ebu'l-Kâsım el-Ezherî (ö. 435/1044), Ebû Nasr b. Sebbâğ (ö. 477/1084).¹²⁴

E. Akranları

İbn Mâkûlâ.¹²⁵ Tam adı; Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ca'fer İbn Mâkûlâ (475/1082)'dir. Hatîb ile karşılıklı rivâyetlerde bulunmuştur. Yine Bağdâdî'nin birçok hocası ve akranının İbn Mâkûlâ'dan rivâyetleri mevcuttur. Hatîb ile ilmi karşılaştırıldığında, hıfz yönünden İbn Mâkûlâ'nın daha iyi olduğu nakledilmektedir.

¹²¹ İbnu'l-İmâd , a.g.e., V, 150.

¹²² İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 98; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, V, 215; Subkî, a.g.e., V, 12.

¹²³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, VII, 56; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 91.

¹²⁴ Bağdâdî'nin bu ve diğer hocalarıyla ilgili olarak Yusuf Uş eserinde daha geniş bilgiyi kaynaklarıyla birlikte vermektedir. bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 79-85.

¹²⁵ İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 8; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 72, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV, 4; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, V, 374.

Hatîb'in yanına sık sık gidip geldiği ve eserlerinden haberdar olduğu anlaşılan İbn Mâkûlâ'nın onun “*el-Mü'tenif*”¹²⁶ adlı eserini okumuş ve Hatîb daha hayatta iken bu kitab üzerine *Tehzîbu müstemirri'l-evhâm* adlı eseriyle Hatîb'in vehimlerini ortaya koymuştur.¹²⁷ İbn Mâkûlâ'nın kendisiyle ilgili bu kitabından haberdar olan Hatîb kitabı görmek istemiş fakat o kadar ısrar etmesine rağmen İbn Mâkûlâ kitabın varlığını inkâr etmiş, Hatîb öldükten sonra kitabı ortaya çıkarmıştır. Zehebi bu kitaptan haberdar olduğunu söylemekte ve böyle bir eserin İbn Mâkûlâ'nın ilmi derinliğini gösterdiğine işaret etmektedir.¹²⁸ *el-İkmâl fî refi'l-irtiyâb ani'l-Mü'telif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*¹²⁹ adlı eser İbn Mâkûlâ'nın yazdığı mü'telif-muhtelif sahasında günümüze ulaşan en geniş eser olarak bilinmektedir.¹³⁰

Hatîb'in kendilerinden rivâyette bulunduğu ve istifade ettiği, onların da Hatîb'den yaralandığı diğer bazı muasırları şunlardır: İbrahim b. Ali b. Fîrûzâbâdî (Ebû İshâk eş-Şîrâzî) (ö. 476/1084), Ahmed b. El-Hasan b. Ahmed (İbn Hayrûn Ebu'l-Fadl) (ö. 488/1095), Abdulazîz b. Ahmed Ebû Muhammed el-Kettânî (ö. 466/1074), Nasr b. İbrahim b. Nasr el-Makdisî (ö. 490/1096).¹³¹

¹²⁶ Tam adı *el-Mü'tenif fî Tekmileti'l-Muhtelif ve'l-Mu'telif (el-Mü'telif ve'l-Muhtelif)* olan bu kitabı 24 cüzden meydana gelmektedir. Müellif'in Dârekutnî'nin isim, künye, lakab ve nisbeleri yazılıştı aynı, okunuştaki farklı kimselere dair *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif* adlı kitabını, Abdülganî el-Ezdi'nin aynı adlı eserini de dikkate alarak bazı ilavelerle genişlettiği bir çalışmadır. Geniş bilgi için bkz. Eren, Mehmet, *Hadis İliminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, SÜSBE., Doktora Tezi, Konya, 1997.s. 135, 136; Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA.*, XVI, 457.

¹²⁷ İbn Mâkûlâ'nın önce *el-İkmâl* adlı eserini telife başladığını, bunu bitirdikten sonra *Tehzîbu müstemirri'l-evhâm* adlı kitabını yazdığı da belirtilmektedir. Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 94.

¹²⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV, 4.

¹²⁹ Bkz. İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ca'fer İbn Mâkûlâ (ö. 475/ 1082), *el-İkmâl fî refi'l-irtiyâb ani'l-Mü'telif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, nşr. Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 1990, I. Baskı (I-VII).

¹³⁰ المؤلف والمختلف (el-mü'telif ve'l-muhtelif) genel başlığı altında zikredilen bu eserler râviler arasında isim, künye, lakab ve nisbelerinin yazılışı aynı (mü'telif), okunuşları farklı (muhtelif) olanları tespit amacıyla kaleme alınmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 153, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, II. Baskı İstanbul 2010

¹³¹ Bağdâdî'nin akranlarıyla ilgili verdiğimiz bu şahıslarla ilgili olarak bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 85-86.

F. Öğrencileri

a. El-Hüseynî:¹³² Tam olarak ismi; Muhammed b. Muhammed b. Zeyd el-Alevî el-Bağdâdî Ebu'l-Meâlî eş-Şerîf el-Murtazâ (ö. 480/1087)'dir. Hatîb'e öğrenci olmasının yanında arkadaşlık derecesinde dostluğu da olmuştur. Hatîb aynı zamanda kendi eserlerinde el-Huseynî'den nakillerde bulunmuştur. El-Huseynî'nin hadis ilmine dair birçok nakli Hatîb'den aldığı belirtilmektedir.

b. El-Hatîb et-Tebrîzî:¹³³ Asıl adı Yahya b. Ali b. Hasan b. Muhammed b. Musa b. Bestâm eş-Şeybânî (ö. 502/1108) olan Hatîb'in bu öğrencisi, aynı zamanda müellifimiz gibi Hatîb diye de bilinir. Fakat bunun bir vehmden ibaret olduğu da söylenmektedir. Tefsir, nahv, lugat, edebiyat gibi birçok eseri mevcuttur. *Tefsiru'l-Kur'an, İ'râbu'l-Kur'an, el-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi* bunlardan bir kaçıdır.¹³⁴

c. el-Ekfânî:¹³⁵ Ebû Muhammed b. el-Ekfânî Hibetullah b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî (ö. 524/1129) olarak kayıtlarda yer alan Hatîb'in bu talebesi muhaddis-hafız olarak kaydedilmektedir. Daha çok hadis ve tarih alanında kendini gösteren el-Ekfânî'nin birçok kitabı olduğu nakledilmektedir. Daha dokuz yaşındayken babasından hadis dersleri alan bu şahsı kaynaklar güvenilir olarak vermektedir.

d. Tâhir b. Sehl b. Beşir b. Ahmed el-İsferâînî es-Sâiğ (ö. 531/1137):¹³⁶ Hatîb'in bu öğrencisinin hadis yönünden iyi olmadığı nakledilmektedir. Tâhir b. Sehl için "sika değildir" denilmektedir. Ayrıca senetteki kardeşinin ismini kazıyarak kendi ismini ikmal ettiği kaydı da yer almaktadır.¹³⁷

e. Ebû Bekr Muhammed b. Abdulbâkî b. Muhammed.¹³⁸ Kayıtlarda el-Kâdî Ebû Bekr el-Ensârî en-Nasrî (ö. 535/1140) olarak da geçmektedir. Fıkıh ilminden

¹³² Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV; 9; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, V, 348.

¹³³ Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, VII, 333. Ayrıca bkz. et-Tahhân, a.g.e., s. 100-102.

¹³⁴ el-Hatîb et-Tebrîzî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 100-102.

¹³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 396; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, VI, 120.

¹³⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIV, 451; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 403; ; İbnu'l-İmâd, a.g.e., VI, 160.

¹³⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, IX, 206.

¹³⁸ İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 13; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV, 153; İbnu'l-İmâd, a.g.e., VI, 177.

hendese ilmine kadar birçok ilimden nasibini alan Ebû Bekr el-Ensârî'nin birçok telifata da sahip olduğu nakledilmektedir. Nakilleri hususunda doğru sözlü olarak tanıtılmaktadır.

f. Nasrullah b. Muhammed b. Abdulkavî Ebu'l-Feth el-Lâzîkî el-Masîsî (ö. 542/1147):¹³⁹ Dımeşk, Sûr'da ilmî faaliyetlerde bulunan Hatîb'in bu öğrencisi hadisçiliğinin yanında fıkıhçılığıyla da tanınmaktadır. Bağdâd ve Anbâr'da Hatîb'ten nakillerde bulunan Nasrullah b. Muhammed b. Abdulkavî aynı zamanda Eşârî kelamıyla da iştigal etmiştir. Yaşadığı asırda “Dımeşk Şeyhi” olarak da anılmıştır.

Terceme-i halleriyle ilgili bilgi verdiğimiz Hatîb'in bu öğrencilerinden başka ondan istifade eden diğer bazı talebeleri de şunlardır:

Muhammed b. Muhammed b. Zeyd el-Alevî el-Bağdâdî (ö. 451/1059), Ali b. İbrahim el-Abbâs (ö. 508/1114), Gays b. Ali b. Abdüsselâm Ebu'l-Ferec es-Sûrî (ö. 509/1115), Abdullah b. Ahmed es-Semerkindî (ö. 516/1122), Muhammed b. Merzûk ez-Za'ferânî (ö. 517/1123), Ahmed b. Ahmed Ebû's-Seâdât el-Mütevekkilî (ö. 521/1127), Ahmed b. Ali el-Bezzâr Ebu's-Suûd (525/1131), Abdulkerim b. Hamza Ebû Muhammed es-Sülemî el-Haddâd (ö. 526/1132), Muhammed b. Hüseyin b. Ali b. İbrahim eş-Şeybânî (ö. 527/1132), Yusuf b. Eyyub Ebû Yakûb el-Hemezânî (ö. 535/1140), İsmâil b. Ahmed Ebu'l-Kâsım es-Semerkindî (ö. 538/1143).¹⁴⁰

II. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Kaynaklarda, Hatîb'in ilmi kişiliğiyle ilgili dost ve düşmanlarından birçok methiyenin yer aldığı görülmektedir. Her ilim sahibine yapılan eleştiriler gibi Hatîb'e de bazı eleştiriler yöneltilmişse de taramış olduğumuz ricâl edebiyatında ve diğer bazı kitaplarda Hatîb hakkında övücü cümlelerin çok daha fazla yer aldığını gördük. Küçük yaştan itibaren hadis meseleleri ve hadis usûlü ilmine olan meyli/sevgisi ve eserlerinin kahir ekserisi bu alanda olması hasebiyle “ *Bağdâd'a/Bağdâd'lılara*

¹³⁹ İbn Asâkir, a.g.e., X, 62; İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 61; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 490; İbnu'l-İmâd, a.g.e., VI, 215.

¹⁴⁰ Bağdâdî'nin vermiş olduğumuz bu öğrencileri ile diğer bazı öğrencileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 86-91.

Dârekutnî'den sonra onun gibisi gelmedi"¹⁴¹ cümlesi Hatîb'in ilmi derinliğini en güzel biçimde ortaya koyan ifadelerdir. Daha küçük yaşta Kur'an ilmi alan Hatîb,¹⁴² ilmî faaliyetlerine fıkıhla başlaması ve bu alanda da *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* gibi eser ortaya koyacak donanımda olması yönüyle bir fakih; ricâl literâtürüne dair birçok eser kaleme alması ve özellikle *Târîhu Bağdâd* gibi kendisinden sonraki gelen tarihçilere ışık tutması hasebiyle tarihçi, usûl-i hadîsin hemen her konusunda bir eser vücuda getirmesinden dolayı daha çok bir hadisçi olarak tanınmıştır. Zaten İbn Hallikân onun fıkıh, hadis ve tarihçiliğini "O bir fakih olmasına rağmen daha çok hadis ve tarihle ilgilenmiştir" ifadeleriyle ortaya koymuştur.¹⁴³ İlk hadis semama 11 yaşlarında başlayan Hatîb,¹⁴⁴ çevresindeki ilim halkasını çok iyi değerlendirmiş, bununla da yetinmeyip yeri geldiğinde bir eseri birden fazla kişiden okuyarak ilmini âlî isnatlarla daha da ileri götürmeye çalışmıştır.¹⁴⁵ Daha önceleri fıkıh ilmiyle iştiğal edip bu alandaki hocaların derslerine katılan Hatîb'in kısa süre sonra hadîs ilmine yönelmesi, kendisinde bu ilme olan iştiyak ve isteğe bağlanmıştır.¹⁴⁶

Hicrî 445 yılına kadar ömrünü daha çok yolculuklarda ve değişik bazı beldelede rivâyet devşirmekle geçiren Hatîb'in geçen bu zamanına; onun tedvîn dönemi diyebiliriz.¹⁴⁷ Elindeki malzemeleri çok titizce inceleyip, tasnîfe tâbi tutan müellifin aynı yıl hac dönüşünde imlâ ve kıraat faaliyetlerine başladığı görülür ki, bu döneme de Hatîb'in tasnîf ve nakîl dönemi denilebilir. Hadis meclislerinde birçok öğrencisi olan muhaddis ve müerrih Hatîb'in, Hicrî 451 yılında Bağdâd'tan Dimeşk'e sürgününden sonra kendisini daha yoğun şekilde imla ve kıraat işine verdiği nakledilmektedir. Yani Hatîb'in ilim meclislerinde nakillerde bulunup, kitaplarını okutması/yazdırması Hicrî 445 ile ölüm tarihi 463 yılı arası göz önünde

¹⁴¹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, I, 39, 50; İbn Asâkir, a.g.e., *Târîhu Dimeşk*, VI, 35 ; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 57; *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 222.

¹⁴² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 419; el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 30.

¹⁴³ İbn Hallikân, a.g.e., I, 92.

¹⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 211; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 421.

¹⁴⁵ Bağdâdî'nin Hac fârizasında Mekke civarında oturan Kerime bint Ahmed'ten *Sahîh-i Buhârî*'yi âli isnâdla beş gün gibi çok kısa bir zamanda okuduğuyla ilgili nakillere daha önce yer vermiştik. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 124.

¹⁴⁶ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 141.

¹⁴⁷ Zaten Bağdâdî'nin Hicrî 445 yılına kadarki geçirdiği sürede Yusuf Uş, onun cem ve telif faaliyetleriyle ilgilendiğini iddia etmektedir. Bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 203.

bulundurulduğunda 18 yıllık kısa bir tarih olduğu ortaya çıkar.¹⁴⁸ Hatîb hakkında en kapsamlı çalışmalardan birini yapan Yusuf Uş, müellifin büyüklü küçüklü 81 kitabını zikretmekte ve bunların 436 cüzden ibaret olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁹ Bunları, ister Hicrî 445 yılından sonraki dönemde isterse daha önceki süreden ölüm tarihine kadarki dönemde yazdığı iddia edilsin, sadece verdiği eserler, onun ulaşmış olduğu yüksek ilmî mertebesinin bir kanıtıdır denilebilir. Zaten Zehebî'nin Hatîb'i tanıtırken onun isim zincirine “ *Sâhibu't-tesânif* ” gibi bir sıfatı uygun görmesi de bu yüzden olsa gerektir.¹⁵⁰

Hatîb'in her gittiği yerde çok kısa bir zamanda geniş bir öğrenci halkasıyla çevrildiği görülmektedir. Bunun sebeplerinden biri, yazısının netliği, diğeri ise kırâatinin güzelliğine bağlanmıştır.¹⁵¹

Siyasi çekişmelerin en şiddetli zamanlarında bile ilmî ciddiyeti ve tarafsızlığını muhafaza eden Hatîb daima objektif olmaya çalışmıştır. Hatîb'in bu yönüne en güzel misallerden birisi çok büyük yardımlarını gördüğü Halife Kâim bi-Emrillah'ın veziri Ebu'l-Kâsım İbn el-Mesleme (ö. 450/1058)'nin Besâsîrî tarafından katledildiğini anlatan ibarelerdir. Hatîb, kendisine hem büyük yardımları dokunan hem de dostu olan vezirin öldürülüşünü sanki hiçbir şey olmamış havasıyla ve Besâsîri'ye en ufak bir söz etmeyerek aynen şöyle anlatır: “*Ebu'l-Hârîs el-Besâsîrî et-Türkî O'nu öldürdü ve çarmıha gerdi.*”¹⁵²

Henüz 20 yaşındayken hocalarından el-Ezherî (ö. 435/1043)'nin ve daha sonraları el-Berkânî (ö. 425/1034)'nin, ayrıca yine hocası Abdülazîz el-Kettânî (ö. 466/1016), Ebu'l-Kâsım b. Ebi'l-Alâ ve Osman b. Abdulkerîm el-Dağîstânî'nin Hatîb'den hadis rivâyet etmeleri, ilminin büyüklüğünü göstermesi bakımından kaynaklarda yerini almıştır.¹⁵³

¹⁴⁸ el-Uş, a.g.e., s. 203.

¹⁴⁹ Bu eserler ve ayrıntıları için bkz. el-Uş, a.g.e., s. 203.

¹⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 419.

¹⁵¹ Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 33; İbnu'l-İmâd, a.g.e., V, 263; el-Uş, a.g.e., s. 202. Bağdâdî'nin *el-Câmî li ahlâki'r-râvî* adlı eserinde yazının güzelliği ve netliği ile ilgili olarak ayırdığı özel bir bab vardır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 259.

¹⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 326.

¹⁵³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, V, 32; el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 23, 24.

Hadis ilminde ulaşmış olduğu mevkiî bakımından daha çok Dârekutnî'ye benzetilen ve zamanın Dârekutnî'si olarak gösterilen Hatîb hakkında¹⁵⁴ “ *Hadis ilmi ve hıfzı onun zamanında son bulmuştur*” denilmektedir.¹⁵⁵ Sahip olduğu hıfzı her fırsatta methedilen Hatîb'in bu özelliği, eserleriyle karşılaştırıldığında, hıfzının eserleri kadar kuvvetli olmadığını da ileri sürenler olmuştur. Hatîb'in hıfzının eserleri kadar iyi olmadığı, kendisine bir soru sorulduğuunda günlerce kitaplarını karıştırdıktan sonra cevap vermesine bağlanmıştır.¹⁵⁶ Ayrıca yine de tashîf yaptığı, zayıf râvilerden rivayetlerde bulunduğu, evhâmının çok olduğu bu nedenle de Ebû Hanife gibi birisine mezhep taassubundan dolayı dil uzattığı gibi meselelerle ilgili olarak Hatîb'in ilmi kişiliğini eleştirenler de olmuştur.¹⁵⁷

Kaynaklarda Hatîb'in amelî konularda Şâfiî ve Hanbelî, itikâdî konularda ise Eşârî olduğuyla ilgili rivâyetler yer almaktadır. Onun önceleri Hanbelî olduğu daha sonraları ise Şâfiî mezhebine intisab ettiği söylene de¹⁵⁸ bazı yönlerden bu fikri kabul etmeyenler karşı delillerini sunmuşlardır. Bunların en önemlileri; Hatîb'in küçüklükten beri Şâfiî fihhına ait görüşler ileri süren hocalardan ders alması¹⁵⁹ ve onun Hanbelî fihhi üzere düşünene hiçbir hocadan ders almamasıdır. İbnu'l-Cevzî hariç Hatîb'in hal tercemesini veren kaynakların hepsinde, onun Şâfiî mezhebinin ileri gelen âlimlerinden ders aldığı bilgisi yer almaktadır.¹⁶⁰ Hatîb'in önce Hanbelî iken sonradan Şâfiî mezhebine geçtiği iddiasını sadece İbnu'l-Cevzî'nin ileri sürdüğu, üstelik bu görüşünü hiçbir kimseye dayandırmadığı da karşı tarafın delillerindedir. Kanaatimizce ortaya konan en önemli kanıtlardan biri de, Hatîb'in fihhla ilgili kaleme aldığı bütün eserlerinin Şâfiî mezhebine dair olmasıdır ki, bunu da bariz şekilde onun *el-Fakîh* adlı eserinde bizzat İmâm Şâfiî'ye dayandırdığı birçoğ

¹⁵⁴ İbn Asâkir, a.g.e., V, 35.

¹⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l- a 'yân*, I, 93.

¹⁵⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 390.

¹⁵⁷ Daha geniş bilgi için bkz. el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 49, 50.

¹⁵⁸ Bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 132.

¹⁵⁹ İbn Kesîr, a.g.e., XII, 3.

¹⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 188 ; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, III, 333 ; İbn Kesîr, a.g.e., XII, 3.

görüşünden anlayabiliriz.¹⁶¹ Bu görüşlerinin çoğunda Hatîb bizzat Şafîî'nin ismini zikretmektedir.

Her ilim adamı gibi, övenlerinin yanında eleştirenleri de olan Hatîb, gerek fıkîh usûlü gerek ricâl edebiyatına dair birçok eser kaleme almıştır. Özellikle *Târîhu Bağdâd* gibi bir eserin sahibi olarak kendisinden sonra gelen tarihçilere ışık tutması hasebiyle tarihçi vasfıyla tanınan müellif, usûl-i hadîsin hemen her konusunda bir eser vücuda getirmesiyle daha çok bir hadisçi olarak ilmî kişiliğini ortaya koymuştur.

III. ESERLERİ

Hatîb el-Bağdâdî'ye gerek hadis ilmiyle gerek diğer ilim dallarıyla ilgili yazmış olduğu birçok eser sebebiyle “Sâhibu't-tesânîf” ve “Sâhibu't-teâlîf” unvanları da verilmiştir.¹⁶² İslam dünyasının her tarafına yayılmış, eşine az rastlanan, çoğu hadis ilimleriyle ilgili daha sonraki âlimlerin vazgeçemeyeceği yüze yakın eser yazmıştır.¹⁶³ Hem eserlerinin çokluğu hem de kıymeti İbnu'l-Cevzî gibi en çetin muarızlarınca dahi takdire şayan görülmüş, Dârekutnî ve diğer bazı kimselerin Hatîb'den hıfz yönünden daha iyi olmalarına rağmen onun kadar fazla eser yazamadıkları söylenmiştir.¹⁶⁴ es-Sem'ânî müellifimizin arkadaşlarından on beş kişi ile bizzat karşılaştığını nakletmektedir.¹⁶⁵ Zehebî ise Semânî'den naklen; Hatîb'in eserlerini öğrencilerinden kimisinin Bağdâd'da, kimisinin Dımeşk'te, kimisinin Anbâr'da ondan okuduklarını nakletmektedir. Devamında Hatîb'in bazı eserlerinin ismini ve cüzlerini adetleriyle zikretmektedir.¹⁶⁶

Kaynaklarda Hatîb'in eserlerinin sayısı ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. es-Sem'ânî yaklaşık yüz eseri olduğunu belirterek tam bir sayı vermemiştir.¹⁶⁷ Bu sayının, altmışı geçtiğini iddia edenlerin yanında, onun eserlerinin sayısını elli dört

¹⁶¹ Bağdâdî'nin gerçekte Şafîî mezhebine göre amel ettiği ve Hanbeli olmadığıyla ilgili olarak ileri sürülen görüşler hakkında daha geniş bilgi için bkz. et-Tahhân *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 60.

¹⁶² İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, V, 262; Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 29; el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s.149.

¹⁶³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 166.

¹⁶⁴ İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130.

¹⁶⁵ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 166.

¹⁶⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, XIII, 423.

¹⁶⁷ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 166.

olarak da verenler olmuştur.¹⁶⁸ Yusuf Uş ise Hatîb'in seksen bir eserinin adını tek tek saymakta, bunların da toplam olarak 436 cüz olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁹ Buna ilaveten adını verdiği eserlerin şu an mevcut olup olmadığını, hangilerinin nüshalarının nerelerde olduğunu, matbu olup olmadığını, ayrıca kendisinden önceki araştırmacıların ulaşamayıp da kendisinin muttali olduğu eserleri adlarıyla birlikte tek tek zikretmiştir.¹⁷⁰ Hatîb'in bütün bu eserlerinin sayısal dökümünü çıkararak Uş, kendi hesaplamasına göre cilt olarak düşünüldüğünde, müellifin yazdığı eserlerin toplamının yetmiş iki ciltten daha fazla olduğunu da belirtmektedir.¹⁷¹

Hatîb'in eserlerinin isimleriyle ilgili bilgileri daha çok Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî'nin Şam'daki Zahiriyye Kütüphanesi'nde yazma olarak bulunan (Mecmua 18, nr.6) fihristinden,¹⁷² bunun yanında yine ez-Zehbî'nin *Târîhu'l-İslâm* adlı eserinden nakleden İbn Kâdî eş-Şehbe'nin *Târîh*'inden,¹⁷³ ayrıca İbn Hayr b. Halîfe el-İşbîlî'nin matbu olan *Fihrist*'inden¹⁷⁴ yararlanılarak hazırlanmıştır.¹⁷⁵ Ayrıca Hatîb'in terceme-i hâli ile ilgili belli başlı ricâl edebiyatı kaynaklarında da müellifin eserlerine dair bilgiler mevcuttur.¹⁷⁶ Hatîb hakkında yapılan son dönem çalışmalarına baktığımızda, müellifin eserleriyle ilgili en geniş çalışmalardan birinin Yusuf Uş'un *el-Hatîb el-Bağdâdî müerrihu Bağdâd ve muhaddisuhâ* adlı eseri olduğunu görürüz. Bunun yanında Mahmûd et-Tahhân'ın *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhu fî ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde de Hatîb'in

¹⁶⁸ Bağdâdî'nin eserleriyle ilgili bu görüşler ve diğer bilgiler için bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 151.

¹⁶⁹ el-Uş, a.g.e., s. 120 -134.

¹⁷⁰ el-Uş, a.g.e., s. 120-137.

¹⁷¹ el-Uş, a.g.e., s. 152.

¹⁷² Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî, Bağdâdî'nin elli altı eseri olduğunu belirtmiş bunun ise vefât etmeden on yıl önce yani Hicrî 453'den önce yazıldığı iddia edilmiştir. Bkz. el-Uş, a.g.e., s. 151; et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 119.

¹⁷³ İbn Kâdî eş-Şehbe bahsettiğimiz *Târîh*'ini Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'ından, Zehebî de es-Sem'ânî ve İbn Neccâr'dan nakillerde bulunmuştur. Bağdâdî'nin söz konusu eserleri için ayrıca bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, s. XXXI, 96-101.

¹⁷⁴ Matbu olarak bulunan bu eser için bkz. el-İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe (ö. 575/1179), *Fihristü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr, I. Baskı, 1998, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, (I), Beyrût. Bu eserin sayfa numaralarını vermiyoruz.

¹⁷⁵ Ayrıca yine et-Tahhân, Bağdâdî'nin terceme-i hâliyle ilgili bilgiler veren eserlerle birlikte hangi kaynaklardan yararlandığını/yararlanıldığını düzenli bir şekilde vermektedir. bkz. et-Tahhân, a.g.e., s.119.

¹⁷⁶ Bu kaynaklardan en önemlileri şunlardır: İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn*; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstadrafe lî beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe*.

telifâtıyla ilgili bolca bilgiye rastlaya biliriz. Hatîb'in eserleriyle ilgili en geniş bilgiye ulaşabileceğimiz bu iki kitap kıyaslandığında; eserlerin içeriği ve tanıtımıyla ilgili olarak Mahmûd et-Tahhân'ın çalışmasının daha kapsamlı olduğu görülür. Çünkü Yusuf Uş çalışmasında Hatîb'in, *Târihu Bağdâd*'ı hariç diğer eserlerini tanıtırken sadece, eserlerin isimlerini, nerelerde mevcut olduğunu belirtmiş, bazen kısa bir şekilde kitap hakkında tanıtıcı bilgiye yer vermiştir.¹⁷⁷ Fakat bunun yanında Hatîb'in söz konusu eserlerinin vasfı, içeriği ve tanıtımıyla alakalı en geniş bilgi ve değerlendirmeyi et-Tahhân'ın çalışmasında görmek mümkündür.¹⁷⁸

Yusuf Uş'un yaptığı çalışmada, Hatîb'e ait eserlerin sayısının irili ufaklı risâleler de dâhil olmak üzere 81 adet olduğunu daha önce de belirtmiştik.¹⁷⁹ Mahmûd et-Tahhân ise yaptığı çalışmada bu eserleri ilgili olduğu konularına göre tasnif etmiş ve isimlerini zikretmiştir.¹⁸⁰ Daha sonra da kendi zamanına kadar matbu ve yazma halinde bulunan eserlerin ismini vermiştir.¹⁸¹ Yusuf Uş'un çalışmasında gösterdiği tabloya göre Hatîb'in toplam eserlerinin yetmiş dokuz,¹⁸² cüzlerinin toplamının ise 436 olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmalarda Hatîb'in eserlerinin hadis iliminin hangi bölümüne dâhil edileceğine dair farklı gruplamaların olduğu görülmektedir.¹⁸³

¹⁷⁷ Zaten Yusuf Uş, Bağdâdî'nin eserlerindeki takip ettiği yöntemler nelerdir? Buraki görüşler ve yöntemler Hatîb'e mi ait yoksa daha öncekilerden mi nakledilmiştir ve onların yolundan mı gitmiştir? İşte bütün bunlar üzerinde durmamış ve daha öncekilerin eserleriyle Hatîb'in eserlerinin mukayesesini yapmamıştır. Hatta Yusuf Uş bu durumu kendisi de itiraf etmekte ve Bağdâdî'nin bazı eserleriyle ilgili ileri sürdüğü görüş ve düşüncelere derin bir araştırma ve tahkikle ulaşmadığını da belirtmektedir. bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 170.

¹⁷⁸ Bağdâdî'nin bu eseri hakkında daha geniş bilgi için bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 127-280.

¹⁷⁹ el-Uş, a.g.e., s. 120 -134.

¹⁸⁰ et-Tahhân, a.g.e., s. 122-125.

¹⁸¹ et-Tahhân, a.g.e., s. 127-128. et-Tahhân, matbu olan eserlerin sayısını 12 olarak verse de daha sonra bu eserlerin bir çoğu tahkikli olarak farklı kişilerce de çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu eserler matbu olarak bulunmaktadır.

¹⁸² Yusuf Uş kitabının 134. sayfasında Bağdâdî'nin eserlerinin toplamını 81 olarak vermişti. Burada ise 79 adet eseri olduğunu belirtiyor. Bunun nedeni Bağdâdî'nin iki adet eserinin ona ait olup olmadığının bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Yusuf Uş bu hususa kitabının 134. sayfasında yer vermekte ve bu iki eseri meçhûl başlığı altında ele almaktadır. Bkz. el-Uş, a.g.e., s. 134.

¹⁸³ Mesela Yusuf Uş vermiş olduğu tablo biçimindeki gruplandırmasının içeriğini et-Tahhân, eserinde başlıklar aynı şekilde fakat eksik biçimde ele âlimiştir. Krş. el-Uş, a.g.e., s. 161-162 ile et-Tahhân, a.g.e., s. 128. Yine Yusuf Uş'un eserinde Bağdâdî'nin *Takyîdu'l-ilm* adlı eseri Âdâbu'l-muhaddis ve'l-fakîh başlığı altında ele alınmaktayken, Hatîb el-Bağdâdî maddesini kaleme alan M. Yaşar Kandemir aynı eseri Hadis usûlü başlığı altında ele almıştır. Krş. el-Uş, a.g.e., s. 124-125 ile Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 456.

A. HADİS METNİ VE SENEDLERİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki Hatîb'in bazı eserlerinin net bir şekilde hangi alanla ilgili olduğunu söylemek kolay görünmektedir. Fakat diğer bazı eserleri için bunu söylemek mümkün değildir. Onun için biz burada bir eser ağırlıklı olarak hangi alana dairse o kısımda değerlendireceğiz. Ama bu sınıflandırma daha öncekilerin de yaptıkları gibi farklı bir şekilde de oluşturulabilir.

1. *el-Emâlî fî mescidi Dimeşk*

Bu eser sadece *el-Emâlî* ismiyle de zikredilmiştir.¹⁸⁴ Eserin Hatîb tarafından Dimeşk câmiinde dikte usûlüyle okuttuğu hadisleri ihtiva ettiği bir hadis mecmuası olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸⁵ *el-Elbânî Fihrist*'inde eserin beş cüz olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁶ İbn Muhammed el-Mâlikî el-Endelüsî eserin beşinci cüzünün Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunduğunu belirtmektedir. (Mecmua, nr. 28/15)¹⁸⁷

2. “*el-İmâmu dâmin ve 'l-müezzînu mu'temen*”¹⁸⁸

İbn Muhammed el-Mâlikî el-Endelüsî bu kitabı Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde zikretmektedir.¹⁸⁹ Bunun yanında kitabın içeriği hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

3. *Hadîsu Abdirrahmân bin Semre ve turukuhu*

İki cüz halinde bulunan eseri İbn Muhammed el-Mâlikî el-Endelüsî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki fihristinde zikretmektedir.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Yusuf Uş bu eseri sadece *el-Emâlî* ismiyle zikretmektedir. Bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 121.

¹⁸⁵ Kılıç, *el-Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*, s. 56.

¹⁸⁶ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (ö. 1999), *Fihrisü mahtûtâti Dâri'l-Kütübi'z-Zâhiriyye*, s. 362, eseri düzenleyip neşre sunan, Meşhûr Hasan Âl Selmân, Mektebetü'l-Meârif, I. Baskı, Riyâd 2001. Biz Bağdâdî'nin eserlerini zikredeceğimiz bu bölümde el-Elbânî'nin hadis konusunda Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan yazma eserlerle ilgili hazırladığı Fihristin'den de çeşitli nakillerde bulunacağız. Fakat vereceğimiz bilgileri dipnotlarımızda sadece el-Elbânî'nin bu eseri üzerine yapılmış matbu çalışmadan sahife numarası olarak göstereceğiz.

¹⁸⁷ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî el-Endelüsî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde Bağdâdî'nin hicri 453 (miladi 1061) senesine kadar 54 eserini zikretmektedir. el-Uş, a.g.e., s.120. Ayrıca bkz. Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA.*, XVI, 456.

¹⁸⁸ *hadîsi için bkz. Ebû Dâvud, Salât, 32; Tirmizî, Mevâkîf, 39; İbn Mâce, İkâme, 47; Ahmed b. Hanbel, II, 232, 284, 378, 419, 424, 461, 472, 514; V, 260; VI, 25.*

¹⁸⁹ el-Uş, a.g.e., s. 121.

4. *Hadîsu'n-nuzûl*

İbn Muhammed el-Mâlikî el-Endelüsî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan eserinde bu kitabı zikretmektedir.¹⁹¹

5. “*Neddarallahu imreen semia minnâ hadîsen*”¹⁹²

el-Mâlikî el-Endelüsî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan eserinde bu kitabı zikretmektedir.¹⁹³ Hatîb *el-Kifâye*'sinde mana ve lafız rivâyetini ele aldığı konu içerisinde “*Neddarallahu imre'en semi'a minnâ hadîsen*” hadisini örnek olarak vermekte ve ilerleyen kısımda bu hadisin farklı lafızlarını ele aldığı bir kitap telif ettiğini belirtmektedir. Hatîb her ne kadar ismen belirtmese de bahsettiği kitap kanaatimizce başlıkta belirttiğimiz “*Neddarallahu imreen semia minnâ hadîsen*” adlı eserdir.¹⁹⁴

6. *Turuku hadîsi kabzı'l-ilm*

İbn Muhammed el-Mâlikî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde bu eserin üç cilt olduğunu bildirmiştir.¹⁹⁵

7. *Talebu'l-ilm ferîdatün alâ kulli müslimin*¹⁹⁶

el-Mâlikî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde bu eseri zikretmektedir.¹⁹⁷

8. *Mecmûu hadîsi Ebî İshâk eş-Şeybânî*

Üç cüz halindeki bu eseri İbn Muhammed el-Mâlikî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde zikretmektedir.¹⁹⁸

¹⁹⁰ el-Uş, a.g.e., s. 121; el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 56.

¹⁹¹ el-Uş, a.g.e., s. 121; el-Ömerî, a.g.e., s. 56.

¹⁹² نصر الله امرءا سمع منا حديثا (Allah benden bir hadis işiten kimsenin yüzünü ağartsin...) hadîsi için bkz. Ebû Davud, İlm, 10; Tirmizî, İlm, 10; İbn Mâce, Mukaddime, 18; Menâsik, 76; Dârimî, Muhaddime, 24; Ahmed b. Hanbel, I, 427; III, 225; IV, 80, 82; V, 183;

¹⁹³ el-Uş, a.g.e., s. 121.

¹⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 236, 237.

¹⁹⁵ el-Uş, a.g.e., s. 121. Ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 224; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 131; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstadrafe*, s. 112.

¹⁹⁶ طلب العلم فريضة علي كل مسلم hadîsi için bkz. İbn Mâce, Mukaddime, 18.

¹⁹⁷ el-Uş, a.g.e., s. 121. Ayrıca bkz. el-Kettânî, a.g.e., s. 112.

9. *Mecmûu hadîsi Muhammed Hicâra, Beyân bin Bişr, Saffân bin Selîm, Matar el-Verrâk ve Misar bin Kidâm.*

İbn Muhammed el-Mâlikî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde bu eseri zikretmektedir.¹⁹⁹

10. *Hadîsü Muhammed b. Sûka*

Üç cüz halindeki bu eseri yine el-Mâlikî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde zikretmektedir.²⁰⁰ Hatîb'in bu eserini İbn Kâdî Şehbe (ö. 851/1448)'nin²⁰¹, *Müsnedü Muhammed b. Sûka* ismiyle zikrettiği belirtilmektedir.²⁰²

11. *Muhtasarü's-Sünen min asli'l-Hatîb el-Bağdâdî*

Bazı kaynaklarda *Kitâbü's-sünen* olarak da geçmektedir.²⁰³ Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye'de (nr. Hadis, 458) yazma bir nüshası bulunan eser üzerinde el-Münzîrî'nin (ö. 606/1258) muhtasarı olduğu belirtilmektedir.²⁰⁴

12. *Müsnedü Ebî Bekr es-Siddîk radiyallahü anhü alâ şarti'ş-şeyhân*

Bir cüz hacmindeki bu eseri el-Mâlikî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde zikretmektedir.²⁰⁵

13. *Müsnedü Saffân b. Assâl*

Bu eserin hacminin ne kadar olduğuyula ilgili kaynaklarda herhangi bir kayda rastlayamadık. el-Mâlikî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde bu eseri zikretmektedir.²⁰⁶

¹⁹⁸ el-Uş, a.g.e., s. 121.

¹⁹⁹ el-Uş, a.g.e., s. 122.

²⁰⁰ el-Uş, a.g.e., s. 122.

²⁰¹ Takiyyüddîn Ebî Bekr b. Ahmed b. Kâdî Şehbe el-Esedî (ö. 851/1448). İbn Kâdî Şehbe diye şöhret bulan müellifin Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan *Târîhu İbn Kâdî Şehbe* olarak bilinen el yazması eserinden Yusuf Uş birçok nakiller yapmaktadır. Fakat Yusuf Uş yaptığı nakillerle ilgili neşir, cilt ve sayfa numarası vermemektedir.

²⁰² Bkz. el-Uş, a.g.e., s. 122. Ayrıca bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 100; *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 224.

²⁰³ Bkz. el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 57.

²⁰⁴ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, VI, 61; el-Uş, a.g.e., s. 122.

²⁰⁵ el-Uş, a.g.e., s. 122; ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, III, 221,

14. *Müsnedü Nuaym b. Hemmâz el-Uşfânî*

Bir cüz halinde bulunan eseri el-Mâlikî Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan fihristinde zikretmektedir.²⁰⁷ Buradaki *el-Uşfânî* isminin doğru olmadığı, bunun doğrusunun *el-Gatfânî* olduğu da belirtilmektedir.²⁰⁸

15. *Avâlî Mâlik bin Enes.*

Tek cüz halindeki eserin el yazma nüshası Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 101. vr. 70-80).²⁰⁹

Müellifin bu eseri İmam Mâlik b. Enes'in âlî isnadlı hadisleri üzerine tahrîc çalışmasıdır. Eser Muhammed Hâc en-Nâsır tahkikiyle neşredilmiştir.²¹⁰ Risâlede Hatîb'in bu rivâyetleri hicrî 6 Safer 457 (17 Ocak 1065) senesinde naklettiğine dair kayda rastlanmaktadır. Muhakkîkin çalışmasında eserde toplam 21 hadis olduğu gibi verilmekte, bunların hiçbirinde Hatîb'in herhangi bir değerlendirmesi görülmemektedir.²¹¹

16. *Emâli'l-Cevherî*²¹²

İki imla meclisinde yazdırılan hadisleri ihtiva etmektedir. Bu eser Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, 105/6, s. 16)²¹³

17. *Fevâidu Ebi'l-Kâsım en-Nursî.*

²⁰⁶ el-Uş, a.g.e., s. 122.

²⁰⁷ Yusuf Uş çalışmasında, Bağdâdî'nin eserlerini gruplandırırken, 14. sırada *Müsnedü Nuaym b. Hemmâz el-Uşfânî*'yi verdikten sonra 14b. olarak verdiği yerde Bağdâdî'nin “*Hadîsu Ca'fer bin Hayân*” isimli çalışması olduğuna işaret etmiştir. Uş bu eseri 14 nolu eserin bir alt başlığı gibi göstermesinin sebebini ise açıklamamıştır. Fakat Zâhiriyye kütüphanesinde bir nüshasının olduğunu belirlemiştir. Bkz. el-Uş, a.g.e., s. 122. *Müsnedü Nuaym b. Hemmâz el-Uşfânî* adlı eserin geçtiği kaynaklar için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 99; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*.

²⁰⁸ Bkz. el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 57.

²⁰⁹ el-Uş, a.g.e., s. 122; el-Elbânî, *Fihrist*, s. 365.

²¹⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Avâlî Malik*, thk. Muhammed Hâc en-Nâsır, nşr. Dâru'l-garbi'l-İslâmî, III. Baskı, 1998.

²¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Avâlî Malik*.

²¹² Cevherî'nin asıl adı Hasan b. Ali'dir. Bağdâdî'nin hocalarındandır. Bkz. el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 58.

²¹³ el-Uş, a.g.e., s. 122.

Yirmi cüz hacminde olup müellifimizin tahrîc ettiği hadislerden müteşekkil bir eserdir.²¹⁴

18. *Fevâidu Abdillâh bin Ali bin İyâd es-Sûrî*

Hatîb'in tahrîc etmiş olduğu dör cüzden meydana gelen bir hadis eseridir.²¹⁵

19. *el-Fevâidu'l-müntehabe es-sihâh ve'l-garâib*

Hatîb'in, talebesi Ebu'l-Kâsım Ali b. İbrâhim b. Abbas b. Ebu'l-Cin el-Hasenî'nin rivâyetlerinden seçip derlediği ve sahih olup olmaması açısından değerlendirme yaptığı bir eseridir. Bu eserin sekizinci (Mecmua, nr. 4/46), on üçüncü (Mecmua, nr. 140/139), ve on dördüncü (Mecmua, nr. 40/178) cüzleri Dâru'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır.²¹⁶ Kaçınıcı cüz olduğu bilinmeyen diğer bir cüz de yine aynı kütüphanede bulunmaktadır.²¹⁷ İbn Asâkir bu eserin toplam 20 cüz olduğunu bildirmektedir.²¹⁸ Diğer cüzlerin ise kayıp olduğu söylenmektedir. et-Tahhân on üçüncü cüzün toplam 15 varaktan ibaret olduğunu, her bir sahifesinde 17 satırın bulunduğunu ve yazısının açık olduğunu belirtmektedir.²¹⁹

Hatîb, eş-Şerîf Ebu'l-Kâsım el-Hasenî'den naklen almış olduğu hadisleri sonuna kadar senediyle rivâyet etmekte, sonra hadisin sahîh olup olmadığı hakkında değerlendirme yapmaktadır. Rivâyet etmiş olduğu hadisi Buhârî ve Müslim'den hangisinin tahrîc ettiğini de belirtmektedir. Buna ilaveten senetteki râvîler hakkında değerlendirme de yapmaktadır. Bu eser Hatîb'in ricâl tenkîdindeki yeteneğini, buna bağlı olarak da bir hadisi değerlendirmedeki ilmi kariyerinin derinliğini ortaya koyması açısından önemli bir yere sahiptir.²²⁰

²¹⁴ el-Uş, a.g.e., s. 122.

²¹⁵ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, V, 63; el-Uş, a.g.e., s. 122; el-Ömerî, a.g.e., s. 58.

²¹⁶ Kandemir, M. Yaşar, " Hatîb el-Bağdâdî ", *DİA.*, XVI, 458'den naklen. Ayrıca bu eser hakkındaki bilgiler için bkz. el-Uş, a.g.e., s. 123.

²¹⁷ el-Uş, a.g.e., s. 123.

²¹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XLI, 245.

²¹⁹ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 254.

²²⁰ et-Tahhân'ın elde etmiş olduğu *el-Fevâidu'l-müntehabe es-sihâh ve'l-garâib* adlı eserin on üçüncü cüzüne binâen serdettiği daha geniş tespit ve değerlendirmeleri için bkz. et-Tahhân, a.g.e., s. 254-259.

20. *el-Fevâidu'l-müntehabe es-sihâh ve'l-garâib (Tahrîcü'l-Hatîb lî Ebi'l-Kâsım el-Mehrevânî)*

Hatîb bu çalışmasında, akranı olan Ebu'l-Kâsım Yûsuf b. Muhammed el-Mehrevânî'nin rivâyetlerinden beş cüzünü sahîh olup olmaması açısından değerlendirmeye tâbi tutmuşdur. Mehrevânîyyât adıyla da bilinen eserin beş cüzden oluşan bir nüshası Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 47, 1114/2, 3, 4 ve 5. cüzleri, Hadis, nr. 353) diğer nüshaları Millet (Fezullah Efendi, nr. 555) ve Bursa Hüseyin Çelebi (nr. 4/46) kütüphanelerinde bulunmaktadır.²²¹ et-Tahhân çalışmasında elde ettiği nüshalara dayanarak kitabın içeriği ve vasfı ile ilgili bilgiler vermektedir.²²² Ayrıca Hatîb'in bu eseri hakkında Medine İslam Üniversitesi'nde yapılmış master tezi bulunmaktadır.²²³

21. *el-Fevâidu'l-müntehabe es-sihâh ve'l-avâlî (Tahrîcü'l-Hatîb lî Ca'fer b. Ahmed..)*

el-Fevâidu'l-müntehabe es-sihâh ve'l-avâlî Hatîb'in, talebesi olan Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed b. Hasan es-Serrâc el-Bağdâdî'nin beş cüzden meydana gelen rivâyetlerini tahrîc ederek yazdığı bir eserdir. es-Sirâciyyât olarak da bilinen eserin tamamı Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 14, 27/8, 31/12, 98/3, 14) bulunmaktadır.²²⁴

22. *Meclisü min imlâ' Ebî Cafer Muhammed b. Ahmed el-Müslime (Tahrîcü'l-Hatîb)*²²⁵

²²¹ Kandemir, M. Yaşar, “ Hatîb el-Bağdâdî ”, *DİA.*, XVI, 458'den naklen. Ayrıca bu eser hakkındaki bilgiler için bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*; XVI, 179; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, V, 294; el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 123; el-Elbânî, *Fihrist*, s. 364. Ayrıca et-Tahhân eserin diğer nüshaları hakkında geniş bilgi vermektedir. Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 260.

²²² et-Tahhân, a.g.e., s. 260-261.

²²³ Bu tez için bkz. Suûd b. İd b. Umeyr b. Âmir el-Curbûî, *el-Mehrevâniyyât/ el-Fevâidu'l-müntehabe es-sihâh ve'l-garâib*, Master tezi, 1418, Külliyyetü'l-hadîsi's-şerîf ve'd-dirâseti'l-İslâmî, el-Câmiatü'l-İslamiyye bi'l-Medineti'l-Münevvere, 1997.

²²⁴ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 123. Ayrıca bkz. İbn Receb, *Zeylî Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 234.

²²⁵ Yusuf Uş yaptığı çalışmada Bağdâdî'nin eserlerini sıralarken bu eseri 21b. Olarak kaydetmiştir. Kendisinden bir önceki eserler bir bağlantısı varmış gibi görünen bu eserin 20. sıradaki *el-Fevâidu'l-müntehabe es-sihâh ve'l-garâib* adlı eserle herhangi bir ilgisini tespit edemedik.

Yusuf Uş bu eserin Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 117/21) bulunduğunu belirtmektedir.²²⁶

23. *el-Kavl fi ilmi'n-nücûm.*

Hatîb'in bu risâlesi günümüzde de bazı insanların bir hayli itibar ettiği yıldız falı, muskacılık, sihir, büyü vs. gibi yollara başvurmanın İslâm tevhîd inancına aykırılığını açıkça göstermektedir. Hatîb bu eserinde yıldız ilimleriyle ilgili olarak, onların adlarını ve bir takım hareketlerini öğrenme yoluyla araştırmalar yapmanın bir sakıncası olmadığını belirtmektedir. Fakat bunları vasıta edinerek gaybî bilgiler vermenin ve bunları müneccimlikte kullanmanın caiz olmadığını ayet ve hadislerden deliller getirerek anlatmaktadır.

Hatîb bu eserde ortaya koyduğu görüşleri Kur'an'dan, hadisten ve selef-i sâlihînden delillerle desteklerken bunları ise kimi zaman senetlerle kimi zaman da senetsiz olarak vermektedir. Anlatacağı konuları bablara ya da fasıllara ayırmamaktadır. Hatîb kitabının telif sebebini mukaddimesinde ortaya koymaktadır. Burada risâlenin “*Yıldız ilimleriyle uğraşmanın doğru olup olmadığını*” soran birinin sorusu üzerine kaleme alındığı anlaşılmaktadır.²²⁷

el-Mâlikî ve İbn Kâdî Şehbe'de bir cüz olarak zikredilen bu risâle²²⁸ aynı zamanda Brockelmann'ın eserinde de geçmektedir.²²⁹ Süleymâniye Kütüphanesi'nin Âşir Efendi kısmında (nr. 190/1) da risâlenin yazma bir nüshasının olduğu belirtilmiştir.²³⁰ Âşir Efendi'de bir cüzden ibaret nüshadaki bazı ifadelerle, ilk iki sayfası dışında hadis ve haberlerde senedlerin hazfedilmesi, bu nüshanın asıl eserin bir muhtasarı olabileceği kanaatini uyandırdığı iddia edilmektedir.²³¹ Bu risale Yusuf b. Muhammed es-Saîd'in tahkîkîyle (1999 Riyâd) yayımlanmıştır.

²²⁶ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 123.

²²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kavl fi ilmi'n-nücûm*, s. 126, thk. Yusuf b. Muhammed es-Saîd, Dâru Atlas, I. Baskı, 1999 Riyâd.

²²⁸ el-Uş, a.g.e., s. 126'dan naklen. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 131; Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 225;

²²⁹ Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, VI, 61.

²³⁰ Kılıç, a.g.e., s. 52.

²³¹ Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA.*, XVI, 459.

B. HADİS USULÜYLE İLGİLİ ESERLERİ

Biz bu kısımda Hatîb'in hadis usulüyle ilgili eserlerini ele alırken hadis usûlü konularının çoğunu içine alması bakımından bir değerlendirme yaptık. Yoksa müstakil bazı konuları kasetmedik. Hadis usulünün çeşitli konularının müstakil olarak değerlendirildiği eserleri farklı bir başlık altında ele aldık.

1. *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*.²³²

Hadîs usûlü konusunda kaleme alınan ilk ve en önemli kaynaklardan birisidir. Kendisinden önceki hadis usûlü eserlerinde bahsedilmeyen, bahsedilse de yetersiz kalan bazı hadis meseleleri geniş bir şekilde rivâyet ağırlıklı olarak senedleriyle ele alınmıştır. 13 cüz, 9 fasıl ve 140 babdan meydana gelen eserde birbiri ardına verilen konular oldukça uzun bölümlerle esas konuya bağlanmak istenmiştir. Zaman zaman uzayıp giden konular arasında verilen bazı rivâyelerle ana konunun dışına çıkılmış gibi görünse de yazıldığı döneme göre söz konusu hadîs usûlü meselelerinin tertîbi takdire şayandır. Eserin yazılış amaçlarından birinin; hadîs usûlünü ve hadîs terimlerini bilmeden rivâyete kalkışanları uyarmak olduğu söylenebilir. *el-Kifâye*'nin telif edilmiş amaçlarından birinin "Sünnetin teşrî açısından Kitâb'a eşit olduğunu" bildiren haberleri zikreden bölümde görebiliriz. Zira müellif, yaşadığı devirde hadîse ve hadîs usûlcülerine yapılan eleştirilere karşı, eserinde öncelikle sünnetin kitâb karşısındaki konumuyla ilgili rivâyetlere yer vermiştir.

Hatîb yaşadığı dönemin bir özelliği olarak hadis usûlü konusu içerisinde işlenen hoca ve talebenin hadis tahammülü ve rivâyeti hususunda uyması gereken âdâb/kurallar bölümünü *el-Kifâye*'sinde fazla işlememiş bunları, *el-Câmî li ahlâki'r-râvî adlı* eserinde ele almıştır.

Hatîb bu hadis usûlü eserinde naklettiği rivâyetlerle birlikte, dirâyetle ilgili bilgileri de senetlerle ele almıştır. Bu özelliğiyle de mütেকaddimûn hadis usûlcülerinin son halkası olmuştur. Müellifin eserinde genel tertîb; bir konuyu

²³² Biz *el-Kifâye* ve içeriği ile ilgili bilgileri çalışmamızın birçok yerinde daha ayrıntılı şekilde vereceğimizden dolayı, söz konusu eseri buarada özet olarak ele alacağız.

işlerken o konuyla ilgili leh ve aleyhteki bütün görüşleri aktarması daha sonra da kendi görüşünü belirtmesidir.

el-Mâlikî ve İbn Kâfî Şehbe'nin de zikrettiği eserin²³³ İstanbul kütüphanelerinden Ayasofya, nr. 0.1364; Lâleli, nr. 387; Mualla Medresesi, nr. 1929/31'de birer yazma nüshası mevcuttur.²³⁴ *el-Kifâye* Haydarâbâd'da (1357/1938) Hâşim en-Nedvî, Muhammed Tâhâ en-Nedvî ve Ahmedullah en-Nedvî Muhammed tarafından; Kahire'de (1972,1976) Hâfız et-Ticânî tarafından; Beyrût'ta (14405/1984) Ahmed Ömer Hâşim tarafından yayımlanmıştır.²³⁵

2. *el-Câmî li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*

Kaynaklarda *el-Câmî li âdâbi's-sâmi'* veya sadece *el-Câmî* ya da *el-Câmî li âdâbi'r-râvî ve ahlâki's-sâmi'* olara da zikredilen²³⁶ bu eser on beş cüzden müteşekkil olup hadis öğrenimi ve öğretimiyle ilgili 1924 rivâyeti senetleriyle birlikte ele almaktadır. Bu eserin ele aldığı konular hakkında ilk, en kıymetli ve detaylı bir kaynak olduğu iddia edilmektedir.²³⁷

Hadis öğrenimi ve öğretiminde, talebe ve hocanın uyması ve uygulaması gerekli kaide ve metodları ayrıntılarıyla inceleyen *el-Câmî* on cüzden meydana gelmektedir. Bu cüzlerde kendi arasında 33 bab ve 223 fasla ayrılmaktadır.²³⁸

Hadis öğreniminde Hz. Peygamber'in ve sahabe-i kirâmın ahlak ve âdâbına uymayı bu ilmin bir gerekliliği olarak gören Hatîb önsözünden sonra, hadislerin tedvîn ve tasnîfi daha sonra da râvînin/şeyhin uyması gereken kurallara temas etmektedir. 1924 haber ihtiva eden *el-Câmî* adlı eserde çok az da olsa uydurma

²³³ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 124'den naklen.

²³⁴ Kılıç, *el-Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvileri*, s. 53.

²³⁵ *el-Kifâye*'i zikreden kaynaklardan, basımıyla ilgili diğer ayrıntılardan ve bu eser üzerine yapılmış çalışmalardan daha sonra geniş bir şekilde bahsedeceğiz.

²³⁶ Bu ayrı isimlendirmeler hakkındaki daha geniş bilgi için bkz. et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 428.

²³⁷ İsmail Lütü Çakan, *el-Câmî li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*, MÜİFD., Sayı 4, İstanbul 1986. s. 433.

²³⁸ et-Tahhân Bağdâdî'nin *el-Câmî* adlı bu eserinde bab numarası koymadığını sadece babları ismiyle zikrettiğini belirtmektedir. Yine Bağdâdî'nin bablar altında "fasıllardan" bahsetmediğini fakat et-Tahhân kitabın 223 fasıldan ibaret olduğunu belirtmektedir. bkz. et-Tahhân, a.g.e., s. 432.

haberlerin yer aldığı iddia edilmiş²³⁹ fakat yine de bu haberlerin hemen hemen yarısının merfu olduğu belirtilmiştir. Hatîb bu eserinde hemen her meseleyi sırasıyla hadisler, sahabe uygulamaları, tâbînin görüşleri ve daha sonrakilerinin konuya bakışları en sonunda da kendi görüşleri şeklinde ele almıştır. Ayrıca gerekli gördüğü yerlerde kelime açıklamasına da gitmiştir.

İbn Kâdî Şehbe ve el-Mâlikî'nin fihristinde zikrettiği bu kitâbın nüshalarının Zâhiriyye kütüphanesinde bulunduğu belirtilmektedir.²⁴⁰ İskenderiye'de Belediye Kütüphanesinde el yazma olarak tamamının bulunduğu söylenen *el-Câmî* nin dördüncü cüzününün Zâhiriyye kütüphanesi (Mecmua. 55, er-Risâle 12) ile birlikte Medine'de İslam Üniversitesi Kütüphanesinde bulunduğu belirtilmektedir.²⁴¹

el-Câmî ilk defa Muhammed Re'fet Said tarafından 1981 de Kuveyt'te basılmış, daha sonra 1983 de Riyad'da Mahmûd et-Tahhân neşretmiştir.

Hatib'in muasırı olan İbn Abdilberr de *Câmiu beyâni'l-ilm* adlı bir eser yazmıştır. Eserde ele alınan bazı konuların Hatîb'in el-Cami'inde ele aldığı konulara benzediği görülmektedir. İbn Abdilberr eserinin ilk bablarında ilim ve ilim ehliyle ilgili Hz. Peygamber'den yapılan nakilleri, âdâbu'l-ilm meselelerini ele almaktadır.²⁴² Fakat bu konuları ele alırken nadiren hadislerde görülen yazım yanlışları, lafız ve mana rivâyeti gibi hadis usulü meselelerine de değiniyor.²⁴³ Daha sonra şeyhin ve talebenin uyması gereken âdâbu'l-ilm meselelerine dair açtığı temel bab başlığı altındaki farklı fasıllarla konuyu derinlemesine inceliyor.²⁴⁴ Müellif daha sonra hadislerin fikhını anlamaya teşvik gayesiyle uzunca bir şekilde farklı başlıklar

²³⁹ Mesela *el-Câmî*'de yer alan "Kim benden bir ilim/hadis yazar da arkasından bana salavat yazarsa o kitap okunduğu müddetçe o kişinin ecri eksilmez" rivâyetine et-Tahhân *mevzû* demektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 270, thk. Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-meârif, Riyâd, (II), ts.

²⁴⁰ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 125. Ayrıca bu eserin geçtiği kaynaklar: İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, I, 83; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 386; Zehebi, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; İsmail Paşa el-Bağdâdî, (ö. 1920), *Hediyyetü'l-ârifîn Esmâü'l-müellifîn Asâru'l-musannifîn*, İstanbul, Dâru ihyâi türâsi'l-arabî, Beyrût, 1951, s. 164.

²⁴¹ el-Uş, a.g.e., s. 125; et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 428.

²⁴² Bkz. İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 23-488.

²⁴³ İbn Abdilberr, a.g.e., I, 339.

²⁴⁴ İbn Abdilberr, a.g.e., I, 501-747

altında hakikat- mecâz, ²⁴⁵ kıyâs, içtihat, ²⁴⁶ taklit²⁴⁷ gibi usûl-i fıkıh meselelerine giriyor.

Fakat hadis usulünün en temel konularından olan meselelerden neredeyse hiç biri müstakil bir başlık altında ele alınmamıştır. Hadis usulcülerinin kitaplarında görmeye alışık olduğumuz hadis usulü meselelerinden; hadislerde görülen yazım yanlışları, lafız ve mana rivâyeti²⁴⁸ ile tek bir başlık altında değinilen arz, icâzet ve münâvele ²⁴⁹dışında neredeyse hiçbir konu İbn Abdilberr'in eserinde geçmemektedir. Bunun aksine Hatîb'in *el-Câmi'* si ele aldığı temel hadis usulü meseleleriyle usûlü hadise daha çok katkı yapmıştır.

C. HADİS USULÜNÜN MÜSTAKİL KONULARINA DAİR ESERLERİ

Daha önce de belirttiğimiz gibi bazı eserlerin içeriği yönünden hangi alana dahil olacağıyla ilgili net bir sınır tayin etmek zordur. Fakat biz burada içerik yönünden belirlediğimiz başlığa en yakın olan eserleri ele alacağız. Yoksa bu eserler farklı bir gruplandırma içerisinde de düşünülebilir.

1. *Beyânü hükmî 'l-mezîd fî muttasilî 'l-esânîd.*

Bu eserin el-Mâlikî'de geçtiğini belirten Yusuf Uş, kitapla ilgili başka bir bilgi vermemektedir.²⁵⁰ Yaptığımız kaynak taramasında İbn Receb'in (ö. 795/1392) *Şerhu İleli 't-Tirmizî* adlı eserinde bu kitaptan bahsettiğini tespit ettik.²⁵¹

2. *er-Rubâiyyât.*

Zehebî'nin üç cilt olduğunu belirttiği bu eser hakkında fazla bir bilgiye ulaşamadık.²⁵²

3. *el-Fasl li 'l-vasl el-müddrec fî 'n-nakl.*

²⁴⁵ İbn Abdilberr, a.g.e., II, 807.

²⁴⁶ İbn Abdilberr, a.g.e., II, 887.

²⁴⁷ İbn Abdilberr, a.g.e., II, 975.

²⁴⁸ İbn Abdilberr, a.g.e., I, 339.

²⁴⁹ İbn Abdilberr, a.g.e., II, 1146.

²⁵⁰ el-Uş, a.g.e., s. 123.

²⁵¹ İbn Receb, *Şerhu İleli 't-Tirmizî*, I, 215; II, 637.

²⁵² Zehebî, *Târîhu 'l-İslâmî*, XXXI, 100; *Tezkiratü 'l-huffâz*, III, 224.

Bilindiği kadarıyla müdrec hadisler konusunda yazılan ilk eser Hatîb'e ait olan *el-Fasl li'l-vasl el-müdrec fi'n-nakl*'dir. Bu çalışmasında Hatîb hadislerin isnâd veya metinlerinde vaki olan müdrec hususlarını ele alarak detaylarıyla birlikte tahlil etmektedir. Kitab senedinde ve metninde idrâc bulunan 111 rivâyeti içermektedir. Ancak bunların bir kısmının müdrec olmadığı belirtilmektedir. İlk olması ve günümüze kadar ulaşması hasebiyle daha sonraki muhaddislere de kaynaklık yapmıştır. Hatîb bu eserine mukaddimeyle başlamaktadır. İbnu's-Salâh da Hatîb'in bu eserini ismen zikretmekte ve çok kapsamlı olduğundan bahsetmektedir.²⁵³ Dokuz cüz halindeki bu eseri İbn Hacer *Takrîbu'l-menhec bi-tertibî'l-Müdrec* ismiyle ihtisar etmiş. Fakat İbn Hacer'in bu çalışması günümüze kadar gelememiştir. Bunun yanında Suyûtî *el-Medrec ilel'l-mudrec* adlı çalışmasıyla İbn Hacer'in *Takrîbu'l-menhec*'ini ihtisar etmiştir. Suyûtî naklettiği rivâyetler üzerinde kısa kısa değerlendirmeler yapmakta zaman zaman da idrâcta bulunan râvilerin ismini zikretmektedir. Hatîb'in söz konusu eserini el-Mâlikî ve İbn Kâdî eş-Şehbe'de zikretmektedir.²⁵⁴ Hatîb'in bu eserinin İstanbul'da III. Ahmed Kütüphanesinde (no. 612) nüshası bulunmaktadır. Bu nüshada kitabın müellife aidiyatına dair uzanan senet de mevcuttur. Muhammed Matar ez-Zehrânî tarafından tahkîk yapılan eser *el-Fasl li'l-vasli'l-müdrec* ismiyle iki cilt olarak (Riyâd 1418) neşredilmiştir.

Müdrec hadislerle ilgili olarak birçok misalde ve konuda Hatîb'ten nakilde bulunan İbnu's-Salâh ve İbn Hacer özellikle isnattaki idrâc ile ilgili bazı konularda Hatîb'in kabul ettiği isnat idrâcına maddeler eklemiştir. Hatîb *el-Fasl* adlı eserinde metin ve senette var olan idrâcı ortaya koyabilme adına hemen bütün rivâyetlere ulaşmaya çalışmakta ve meseleyi en ince detayına kadar sunma gayretini göstermektedir. Hatta senette ve metinde var olan idrâcı açıklaması bazen o kadar çok uzundur ki neredeyse bir hadis hakkındaki senet ve metin tenkidi ufak bir risale yerine geçecek kadar yer tutmaktadır.²⁵⁵ Sonuçta Hatîb'in *el-Fasl* adlı eseri rivâyetlerdeki illetleri ortaya koyma, farklı rivâyet ve senetleri bir araya getirip tahrîc

²⁵³ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 98.

²⁵⁴ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 123.'den naklen.

²⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl el-müdrec fi'n-nakl*, (I-II), thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, I. Baskı, Dâru'l-hicre, 1997, II, 819-841.

etme yönüyle hadis ilmi ve ricâli bakımından müellifin derinliğini ortaya koyan en güzel eserlerinden biridir denilebilir.

Hatîb kitabının mukaddimesinde, eseri kaleme alışının sebebi ve buradaki metoduyla ilgili olarak çok kısa bir bilgi aktarır. Buna göre hadis ehli ve eser sahibi bazı kimselere kapalı kalan ve ilim sahibi bazı kimselerin değeri ile ilgili vâkif olamayacağı hadislerden bahsedeceğini mukaddimesinde belirtir.²⁵⁶

4. *el-Müselâat*.²⁵⁷

Üç cüzden müteşekkil bu çalışmayı İbn Kâdî Şehbe eserinde zikretmektedir.²⁵⁸

5. *el-Mukmel fî beyâni 'l-mühmel*.

Sekiz cüz hacminde olduğu kaydedilen bu eseri el-Mâlikî ve İbn Kâdî Şehbe de zikretmektedir.²⁵⁹ Nâsıruddîn el-Elbânî'nin bu eserin başka bir kitabın muhtasarı olduğu görüşünde olduğu belirtilmiştir (Dimeşk 1385/1965)²⁶⁰

6. *el-Fakîh ve 'l-mütefakkîh*

Tarih ve terceme-i hâl alanında *Târihu Bağdâd*, hadis usûlü alanında *el-Kifâye* hangi değere sahip ise *el-Fakîh*'in de usûl-i fıkıhta bu değere sahip olduğu söylenmektedir.²⁶¹ Hadisle meşguliyetinden önce gençlik yıllarında fıkıhla ilgilenen Hatîb hadis sahasına teveccüh ettiğinde onun fıkıhla ve bu alandaki derslerle de

²⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 100. Biz Bağdâdî'nin *el-Fasl li'l-vasl* adlı eserinin muhteva ve tertibi ile ilgili geniş bilgileri *müdreç hadis* konusunda ele alacağımızdan şimdilik bu bilgilerle yetinmeyi uygun bulduk.

²⁵⁷ Müselâat: Hadis terimi olarak muselsel, isnâdını teşkil eden bütün râvîlerin bir sözü veya hareketi, yahutta her ikisini birden devam ettirerek rivâyet ettikleri hadise denir. Bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 278. Hadis ilminin çeşitli konularında olduğu gibi müselsel hadisleri bir araya getiren çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Zikrettiğimiz *el-Müselâat* adlı eserin de böyle bir çalışma olduğu tahmin edilmektedir.

²⁵⁸ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 124. Ayrıca eser için bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 224; *Târihu 'l-İslâm*, XXXI, 100.

²⁵⁹ el-Uş, a.g.e., s. 124. Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; *Târihu 'l-İslâm*, XXXI, 97; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 131.

²⁶⁰ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târihi Bağdâd*, s.73.

²⁶¹ Kılıç, *el-Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvileri*, s. 76.

bağını koparmadığından daha önce söz etmiştik.²⁶² Şafî mezhebine intisab ettikten sonra gerek kendi mezhebinin savunuculuğunu yapmak adına, gerekse eseri kaleme aldığı asırlarda hadise ve hadis ehline karşı olan taaruzlara karşı bu eseri kaleme aldığı söylenebilir.

Fıkıhî mezheplerin kendi metodolojilerini kitaplaştırdıkları bir dönemde²⁶³ kaleme alınan *el-Fakîh*, Şafî mezhebinin hadisçi özelliğini yansıtan, zaten ana konuları itibariyle İmâm Şafî'nin *er-Risâle*'sine dayanan fıkıh usûlü ve eğitimiyle ilgili bir eserdir. Birbirini suçlayan fıkıhçılarla hadisçilerin aralarını bulmak ve bunlar arasında yakınlaşma sağlayarak birbirlerinin metodunu kullanmalarını gerektiğini göstermek eserin diğer bir amacıdır. Fıkıh usûlü konularının bir hadisçi metoduyla ele alındığı eserin en mühim hizmetlerinden birinin de usûl konularındaki meselelerin isnâd sistemiyle nakledilip daha önceki önemli görüşlerin günümüze kadar intikal ettirilmiş olmasıdır.

Kısa bir mukaddimesi bulunan kitabın müellifi genel olarak eserinin başlangıcında teblîğ esasları, peygamberlerin gönderiliş amacı, Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere üstün kılınması, ilim sahiplerinin meziyetleri ile ilgili ayet ve hadislere yer vermiştir. Daha sonra Kur'an'ı Kerîm'i, sünneti ve hükümlerini öğrenmeyi, delilleri tetkik ve tahkîk, dini hükümlerde ictihad ve bunların öğrenilmesini teşvik eden rivâyetleri ele almıştır. Bunun yanında ilim yolculukları, ilim âdâbı gibi konuların işlendiği eserde usûlü fıkıhla ilgili birçok mevzu da ilgili oldukları konular peş peşe verilerek ele alınmıştır. Müellif bab başlıkları altında verdiği konuları işlerken bazı bab başlıkları altındaki konuları fasılalarla ele almıştır. Tespit ettiği bir kaideyi te'kid için nakiller sıralayan Hatîb genelde delilleri sunarken de önce ayetleri, sonra hadisleri ve sahabe rivâyetlerini daha sonra da tâbiûn ve sonrası nesilerin ictihad ve görüşlerini vermektedir. Bunları kimi zaman şiirle işlediği

²⁶² Bağdâdî'nin fıkıh ve hadis dersleri alması ve bu alandaki bazı hocaları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 211; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 419-421; el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s.18-21; el-Ömerî, a.g.e., s. 30.

²⁶³ Müellifin yaşadığı Hicri V. Yüzyıl İslâm ilim hayatının en yüksek noktasına ulaştığı bir devir olarak görülmektedir. Usûl-i fıkıhın da bu devirde en parlak bir devrini yaşadığı da iddia edilmektedir. Nitekim bu alanın kelâmcılar kolunun mühim simalarından *el-Umed* müellifi, Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1024); *el-Mu'temed* müellifi Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044); *el-Bürhân* müellifi Cüveynî (ö. 478/1085) gibi önemli şahsiyetlerin kendilerinden sonrakilere eserleriyle ışık tuttuğu bilinmektedir.

de görülmektedir. Umumiyetle bir konu hakkında yorum ve değerlendirme yapmaktan kaçınan müellif kendisine ait bir görüşü (قلت) ifadesiyle arz etmektedir.

el-Mâlikî ve İbn Kâdî Şehbe'nin bu eseri 12 cüz olarak kaydettikleri belirtilmektedir.²⁶⁴ Eserin Zâhiriyye Kütüphanesi (nr. 59/92), Köprülü Kütüphanesi (nr. 392) yazma nüshalarının mevcut olduğu bilinmektedir.²⁶⁵ *el-Fakîh* ilk defa 1969'da Riyâd'da iki cilt halinde yayımlanmıştır. Daha sonra da Kahire (1975)'de yayımlanan eser yine aynı yerde 1977'de *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh ve usûlül'l-fikh* adıyla neşredilmiştir. Âdil b. Yûsuf tarafından bu eser Riyâd'da 1996 yılında tekrar neşredilmiştir. Ülkemiz de ise Yusuf Kılıç tarafından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Dilleri ve Edebiyatları kürsüsünde "*al-Hatîb al-Bağdâdî ve al-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*" adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır. Daha sonra aynı eseri "*el-Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*" adıyla yayımlamıştır. Yusuf Kılıç bu eserinde el-Fakîh'de geçen Hatîb'in hocalarını, ilim otoriteleri ve hadis râvîlerinden yaklaşık üç bine yakın şahsı alfabe sırasına göre tanıtmıştır.²⁶⁶

D. HADİS RİCÂLİ VE TENKİDİYLE İLGİLİ ESERLERİ

Müellifin hadis ricâli ve tenkidine yönelik belli başlı eserleri şunlardır:

1. *el-Esmâi'l- mübheme fi'l-enbâi'l- muhkeme*

İbn Kâdî Şehbe'nin bir cüz olarak zikrettiği belirtilen bu eseri el-Mâlikî'nin fihristinde kaydettiği söylenmektedir.²⁶⁷ Eserin Zâhiriyye Kütüphanesinde mevcut yazma nüshasıyla²⁶⁸ birlikte Feyzullâh Efendi Kütüphanesi (nr. 497) ile Veliyyüddîn Efendi Kütüphanesinde de (nr. 812) kayıtlı iki el yazma nüshasının bulunduğu

²⁶⁴ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 126. Ayrıca eserin zikredildiği diğer kaynaklar için bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 131; Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh (ö. 1067/1656), *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-funûn*, (I-VI), thk. Muhammed Şerafuddin Yalıtıkaya, Dâru ihyâi tûrâsi'l-arabî, 1941, II, 1447; el-Elbânî, *Fihrist*, s. 365.

²⁶⁵ Kılıç, *el-Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*, s. 84-85.

²⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, a.g.e., s. 91-373.

²⁶⁷ el-Uş, a.g.e., s. 129. Bu eser için Ayrıca bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, a.g.e., XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; es-Safedî, a.g.e., VII, 131; el-Elbânî, *Fihrist*, s. 361.

²⁶⁸ el-Uş, a.g.e., s. 129.

belirtilmektedir.²⁶⁹ Buna ilaveten Brockelmann da bu kitabın Berlin ve Kahire’de yazma nüshasının olduğunu kaydetmiştir.²⁷⁰ Fakat bunlardan birisinin İstanbul’da Esad Efendi Kütüphanesindeki, diğerinin ise Feyzullah Efendi Kütüphanesindeki esere ait sûretler olduğu söylenmektedir.²⁷¹

Kitapta müphem kişilerin bulunduğu hadisler, onların kimliklerinin açıklanmış şekillerinin geçtiği (muhkem) hadislerle bir araya toplanmıştır. Konuların önce müphem kişinin geçtiği rivâyet, peşinden de onun açıklandığı rivâyet verilmek suretiyle işlendiği kitap müphem isimlerin alfabetik sıralanmasına göre tertib edilmiştir. Hatîb kitabını dört ana bölüme ayırmıştır:

a. Tek müphem kişi bulunan hadisler. Bu kişiler, isimlerinin ilk harflerine göre alfabetik sıraya göre verilerek toplam 169 hadis zikredilmiştir.

b. Künye ve nisbeleriyle meşhur olduğu halde isimlerinde ihtilaf edilen müphem kişilerin geçtiği toplam 8 hadis sözkonusu edilmiştir.

c. Çeşitli kıssaların geçtiği rivâyetler. Bu kıssalarda geçen müphem şahıslar hakkında alimlerin söylediği farklı isimlere göre 22 kıssa halinde toplanmıştır.

d. Her biri iki veya daha fazla müphem isim ihtiva eden kıssalara dair, o müphem isimlerin baş tarafa konulması suretiyle toplam 39 rivâyet. Bunların çoğunda müphem kişi sayısı ikidir.²⁷²

Böylece Hatîb müphemâta dair toplam 238 asıl haberi ve onların açıklamalarını ihtiva eden birçok rivâyeti bu kitabında bir araya getirmiş olmaktadır. Müellifin bölümlerde konuyu işleyiş metodu ise şu şekildedir: İlk bölümde müphem ismin geçtiği rivayeti ilk kaynağına ulaşıncaya kadar kendi isnadıyla naklettikten sonra *hâza’r-racül hüve...* diyerek onun ismini belirtir. Sonra *el-hücce fi zâlike* diyerek aynı olayın anlatıldığı ve müphem kişinin isminin açık olarak geçtiği bir veya birkaç rivâyeti aktarır. İkinci bölümde bunlara ilave olarak müphem ismini tayinde ihtilafa

²⁶⁹ Kılıç, *el-Hafîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvileri*, s. 51.

²⁷⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, VI, 62.

²⁷¹ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 149.

²⁷² Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 184.

sebeup olan rivayetlere de yer verir. Onlardan birini tercih etmez. Aynı şekilde üçüncü bölümde de ihtilaf edilen isimlerle ilgili rivayetleri nakletmekle yetinerek tercihi belirtmez. Hadis metinlerinde geçen müphemler hakkında önemli ve hacimli bir kaynak olan bu eserde Hatîb'in kendisinden naklettiği hocaların sayısı 138'dir. Fakat eserin tertibinin, müphem şahısların isimlerine göre olması ondan istifadeyi zorlaştıran bir husus olarak görülmüştür.²⁷³

en-Nevevî (676/1277) Hatîb'in kitabını *el-İşârât ilâ beyâni'l- esmâi'l- mübhemât* adıyla ihtisâr etmiştir.²⁷⁴ Nevevî'nin muhtasarına ait bir nüshanın Madrid Escorial Library'de (nr. 1957) bulunduğu kaydedilmektedir.²⁷⁵ Hatîb'in söz konusu eseri bazı kaynaklarda *Mübhemü'l-merâsîl* veya *et-Tafsîl li mübhemi'l-merâsîl* ismiyle de geçmektedir.²⁷⁶

2. *el-Esmâ'ü'l-mütevâtie ve'l-ensâbü'l-mütekâfie*

Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulamadığımız bu eseri el-Mâlikî'nin fihristinde zikrettiği söylenmektedir.²⁷⁷ Fakat eserin isminden anlaşıldığına göre, hadislerin senedinde yer alan birbirine benzer isim ve nisbeleri konu edinen bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

3. *Beyânü ehli'd-derecâti'l-ulâ*

Kaynaklarda sadece el-Mâlikî'nin fihristinde gösterilse de²⁷⁸ biz bu eserle ilgili başka bir kayda rastlayamadık.

4. *Tâli't-Telhîs*

Ricâlü'l-hadîs ilminde râvîlerin birbiriyle karıştırılmaması ya da karışmışsa bunu ortaya çıkarma gayesiyle kaleme alınan önemli ilim dallarından bir tanesi de "mü'telif ve muhtelif" ismiyle zikredilmektedir. *Mu'telif* ve *muhtelif* yazılış itibariyle

²⁷³ Eren, *Hadis İlmünde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 185.

²⁷⁴ Bu kitap Hatîb'in *el-Esmâi'l- mübheme*'sinin sonuna eklenmiştir. bkz. en-Nevevî, *el-İşârât ilâ beyâni'l- esmâi'l- mübhemât* (Hatîb'in *el-Esmâü'l- mübheme*'si ile) Kahire, 1992.

²⁷⁵ Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 457.

²⁷⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223. Ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130.

²⁷⁷ el-Uş, a.g.e., s. 129.

²⁷⁸ el-Uş, a.g.e., s. 129.

aynı veya birbirine yakın (mu'telif), ancak telaffuz bakımından birbirinden farklı (muhtelif) olan isim, künye, lakab ve nisbeleri ifade eder.²⁷⁹ Tıpkı bu zikrettiğimiz ilim dalı gibi Ricâlü'l-hadîs ilminin bir kolu olan *müttefik* ve *müfterik* râvîlerin şahıslarının farklı (müfterik), adları, baba adları, bazen dede adları yahut künyeleri veya nisbelerinin hem yazılışı hem okunuşunun aynı (müttefik) olmasıdır ki daha önce anlattığımız “mü'telif ve muhtelif” konusuyla iç içedir.²⁸⁰ İşte Hatîb'in *Tâli't-Telhîs* adlı kitabı da bu konularla ilgili meydana gelen müteşâbih meseleleri ele alan *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü an bevâdiru't-tashîf ve'l-vehm* adlı eserinin bir zeylidir. Hatîb *Tâli't-Telhîs* adlı eserinin daha önceki çalışması olan *Telhîsü'l-müteşâbih*'in bir zeyli olduğunu söz konusu eserinde kendisi belirtmekte ve bu çalışmayı iki fasla ayırdığını birinci fasılda; oğul râvi isminde var olan harf fazlalıklarını ele aldığını belirtmektedir.²⁸¹ Mesela زياد بن جبیر ile زيد بن جبیر gibi.²⁸² İkinci fasılda ise baba olan râvi ismindeki harf fazlalıklarını ele aldığını söylemektedir. Mesela فضل بن عدي ile فضيل بن عدي gibi.²⁸³ Hatîb'in bu kitabındaki tercemesini verdiği râviler için kullandığı metod *Telhîsü'l-müteşâbih*'de kullanmış olduğu metodla aynıdır. *Tâli't-Telhîs*'i el-Mâlikî'nin dört cüz olarak kaydettiği söylenmektedir.²⁸⁴ Hatîb'in bu çalışmasının eksik bir nüshasının Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunduğu belirtilmiştir.²⁸⁵ Eser kimi kaynaklarda *Bâki't-Telhîs* olarak da zikredilmektedir.²⁸⁶ *Tâli't-Telhîs*, Meşhûr b. Âl Selmân ve Ahmed b. Şakîrât tarafından neşredilmiştir. (Riyâd 1997)

5. et-Tebyîn li-esmâi'l-müdehîsîn

Hatîb'in rivâyetlerinde tedlîs yapan râvileri tespit amacıyla kaleme aldığı bir eserdir. Hatîb *el-Kifâye*'sinde tedlîs ile ilgili konuyu ele alırken tedlîs yapan birçok

²⁷⁹ Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kandemir, M. Yaşar, “ Hatîb el-Bağdâdî ”, *DİA.*, XXXII, 191.

²⁸⁰ Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Durmuş, İsmail, “Müttefik ve Müfterik”, *DİA.*, XXXII, 225.

²⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Tâli't-Telhîs*, II, 6.

²⁸² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 43.

²⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 612.

²⁸⁴ el-Uş, a.g.e., s. 129.

²⁸⁵ Kandemir, M. Yaşar, “ Hatîb el-Bağdâdî ”, *DİA.*, XVI, 457.

²⁸⁶ İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130.

kimsenin ismini bu kitabında zikrettiğini belirtmektedir.²⁸⁷ el-Mâlikî'nin fihristinde iki cüz olarak zikrettiği belirtilen eseri Şehbe'nin dört cüz olarak kaydettiği nakledilmektedir.²⁸⁸ Hatîb'in bu çalışması bazı kaynaklarda *Esmâü'l-müde'llisîn* ismiyle de kaydedilmektedir.²⁸⁹

6. *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü an bevâdiru't-tashîf ve'l-vehm*

Hatîb bu eserinde muhaddislerin, yazılışları birbirine benzemekle beraber okunuşları farklı olan veya birbirlerine karıştırılması muhtemel bulunan isim, künye ve nisbeleri incelemiştir. Bu kitabın içeriği de tıpkı daha önce ele aldığımız Hatîb'in *Tâli't-Telhîs*²⁹⁰ eserindeki gibi hadis usûlünün iki önemli türü olan “el-mü'telif ve'l-muhtelif” ile “el-müttefik ve'l-müfterik” bahislerinden meydana gelen müteşâbih konusuna dairdir.²⁹¹ Hatîb *Telhîsü'l-müteşâbih*'in mukaddimesinde çalışmasının içeriği hakkında bize bilgi vermektedir. Burada isim ve nisbelerinden yazılışları birbirlerine benzemekle beraber okunuşları farklı olan muhaddisleri ele aldığını söylemektedir. Daha önce yazmış olduğu “*el-Müttefik ve'l-müfterik*” adlı eserinde bu konuyu işlemediğini söylemektedir. Hatîb devamında kaleme aldığı *Telhîsü'l-müteşâbih*'in toplam 5 fasıl olduğunu her bir fasılın birçok baba ayrıldığını ve her bir babın birçok tercemeyi ihtiva ettiğini belirtmektedir.²⁹² Müellif daha sonra Veki' b. el-Cerrâh (ö. 196/811)'in naklettiği beyti kaydederek, hadislerin ricâli olduğunu fakat bu ricâllerin tashîf yapabileceklerini belirtmekte, devamında da Ali İbn el-Medinî'den (ö. 234/848) naklen tashîf'in en kötüsünün isimler üzerinde yapılan tashîf olduğunu kaydetmektedir.

Hatîb'in, bu kitabının metodu genelde şu şekildedir: Öncelikle müteşâbih olan isimleri vermekte daha sonra da bu isimleri sırasıyla ayrı ayrı okunuşlarıyla zikredip kim olduğunu tarif etmekte ve tam isimlerini, künyelerini, nisbelerini vermektedir. O

²⁸⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 399.

²⁸⁸ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 129. Bu eser için ayrıca bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387.

²⁸⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

²⁹⁰ Hatîb'in *Tâli't-Telhîs* adlı bu kitabının *Telhîsü'l-müteşâbih* adlı kitabının bir zeyli olduğundan daha önce de bahsetmiştik.

²⁹¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA.*, XVI, 457.

²⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih*, s.1-3.

ismin naklettiği hadisten de bahsedip, şeyhini ve talebelerini de zikretmektedir. Mesela عَبْدُ اللَّهِ بْنِ سَلَمَةَ، وَعَبْدُ اللَّهِ بْنِ سَلَمَةَ (Abdullah bin Selime ve Abdullah b. Seleme) şeklinde müteşâbih olan isimler altında toplam 12 benzer adlar sıralanmakta ve ayrı ayrı olarak tanıtılmaktadır.²⁹³

Bu konuyla iç içe olan “el-müttefik ve’l-müfterik” ve “el-mü’telif ve’l-muhtelif” ile ilgili ilim dalında çeşitli eserler kaleme alınmış olsa da “müteşâbih” konusunda Hatîb’in *Telhisü’l-müteşâbih* adlı eserinin sahasında tek eser olduğu kendisinden önce böyle bir eser kaleme alınmadığı gibi kendisinden sonra da bu alan da bir eser vücûda getirilmediği belirtilmektedir.²⁹⁴ İbn Sâlâh bu eserin çok güzel bir eser olduğunu fakat isminin muhtevasını ifade etmediğini belirtmektedir.²⁹⁵ el-Mâlikî ve Şehbe’nin bu eseri 16 cüz olarak zikrettikleri belirtilmektedir.²⁹⁶ Eserin el yazma nüshasının Dâru’l-kütübi’l-Mısriyye’de (Mustalahu’l-hadîs, 31) ve Tunûs’daki Ahmediyye Kütüphanesinde (no: 1662) mevcut olduğu söylenmektedir.²⁹⁷ Eser Sükeyne eş-Şihâbî tarafından (Dimeşk 1985) neşredilmiştir.

7. *Temyüzü’l-mezîd fî muttasılı’l-esânîd*

Râvînin kendisinden daha sika olan râvîye muhalefetinin üç çeşit olduğu, bunlardan üçüncüsünün bir râvînin kendisinden daha mutkin olarak bilinen bir diğer râvî veya râvîlerin zikretmediği bir râvîyi isnad arasında yanlışlıkla ziyâde etmesi ile meydana geldiği belirtilmiştir. İşte isnadında aslına göre fazlalık hâsıl olarak rivâyet edilen hadise “*el-Mezîd fî muttasılı’l-esânîd*” adı verilmektedir.²⁹⁸ Hatîb’in zikretmiş olduğumuz eserini bu tür rivâyetlerin ortaya çıkarılması amacıyla kaleme aldığı kanaatindeyiz. İbn Sâlâh söz konusu bu eserden bahsetmekte fakat Hatîb’in ziyâde olarak gösterdiği yerlerin iyi incelenmesi gerektiği ikazında bulunmaktadır.²⁹⁹

²⁹³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Telhisü’l-müteşâbih*, s. 9–17.

²⁹⁴ Bu iddia için bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 185; Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 173.

²⁹⁵ İbnu’s- Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 365.

²⁹⁶ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 130. Eser için ayrıca bkz. İbnu’l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l- udebâ (İrşâdu’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb)*, I, 387; Zehebî, *Tezkiratü’l-huffâz*, III, 223; el-Elbân, *Fihrist*, s. 362.

²⁹⁷ et-Tahhân, a.g.e., s. 185.

²⁹⁸ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 7.

²⁹⁹ İbnu’s- Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 287.

Hakkında fazla bir malumatımız olmayan bu eseri İbn Kâdî eş-Şehbe'nin sekiz cüz olarak zikrettiği belirtilmektedir.³⁰⁰

8. *Râfi 'u'l-irtiyâb fi'l-maklûb mine'l-esmâ' ve'l-ensâb*

İbn Kâdî eş-Şehbe'nin bu eseri *Maklûbu'l-esmâ' ve'l-ensâb* ismiyle kaydettiği belirtilmektedir.³⁰¹ Ayrıca kimi kaynaklarda *Râfi 'u'l-irtiyâb fi'l-kulûb mine'l-esmâ ve'l-ekâb* şeklinde de zikredilmekle beraber³⁰² Hatîb bu eserini zaten *el-Esmâü'l-mübheme* adlı kitabında başlıkta verdiğimiz şekliyle zikretmektedir.³⁰³ İbn Hacer'in *Tehzibu't-Tehzîb*'inde Hatîb'in bu eserinde geçen bazı râvîlerin isim ve nisbelerinin tashîhiyle ilgili misaller yer almaktadır.³⁰⁴

9. *er-Ruvât an Şu'be*

İbn Kâdî eş-Şehbe'nin sekiz cüz olarak zikrettiği bu eserin ayrıca el-Mâlikî'nin de fihristinde de yer aldığı kaydedilmiştir.³⁰⁵ Bazı kaynaklarda ise eser *Mu'cemu'r-ruvât an Şu'be* ismiyle geçmektedir.³⁰⁶

Hakkında fazla bir bilgiye ulaşamadığımız bu eserin Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776)'dan hadis rivâyet edenlerin tespitine dair olduğu kanaatindeyiz.

10. *er-Ruvât Mâlik bin Enes ve zikru hadîsin li-küllü vâhid minhum*

Bu eser Mâlik b. Enes'ten rivâyette bulunmuş 993 râvi hakkında bilgi vermektedir. Eseri Yahyâ b. Abdullah b. Ali b. Attâr Reşîdüddîn el-Kureşî (ö. 662/1264) sonuna bazı ekler ilave ederek *Mücerredü esmâi'r-ruvât ani'l-İmâm Ebî Abdillâh b. Mâlik b. Enes el-Esbahî* adıyla ihtisar etmiştir. Alfabetik olan bu muhtasarın bir nüshasının Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 624/9, vr. 87b-103b) bulunduğu söylenmektedir.³⁰⁷ Hatîb eserde genelde sadece râvi

³⁰⁰ el-Uş, a.g.e., s. 130. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l-Cevzî, a.g.e., XVI, 130; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

³⁰¹ el-Uş, a.g.e., s. 130.

³⁰² Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 387.

³⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, I, 9.

³⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzîb*, II, 112, 155; IV, 238; V, 282.

³⁰⁵ el-Uş, a.g.e., s. 130.

³⁰⁶ Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 99; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 131.

³⁰⁷ Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 458.

isimlerini zikretmekle beraber, bazı râvileri zikrettikten sonra o râvinin Mâlik b. Enes'ten gelen rivâyetini de vermektedir. Zaman zaman naklettiği hadis hakkında değerlendirmelerde bulunup, çeşitli bilgiler serdetmektedir.³⁰⁸ *er-Ruvât*'ın 9 cüzden olduğunu nakleden el-Mâlikî'nin yanında Şehbe bu eserin 6 cüzden ibaret olduğunu belirtmektedir.³⁰⁹ Eserin ismi bazı kaynaklarda *Esmâ'u men ravâ an Mâlik b. Enes mübevven alâ hurûfi'l-mu'cem* olarak da geçmektedir.³¹⁰

11. *Rivâyâtü's-sitte minet'tâbi'in ba'dihim an ba'din*

Bu risâleyi Şehbe'nin tek bir cüz olarak zikrettiği söylenmektedir.³¹¹ Eserin aynı zamanda *Hadîsü's-sitte mine't-tâbiîn ve zikru turukih ve'htilâfü vüçühih* ismiyle de kaydedildiği görülür.³¹²

Müellif bu risâlesinde Hz. Peygamber'in İhlâs sûresiyle ilgili “*Sizden biriniz her gece Kur'an'ın üçte birini okumaktan âciz midir?*” mealindeki hadisin varyantlarını senedinde bulunan birbirinin akranı altı tâbiîyi esas alarak incelemektedir. Bir tâbiîne ait olan rivâyetleri peş peşe verip, arkasından diğerine geçmektedir. Hatîb bazı rivâyetlerin sonunda senedle ve metinle ilgili değerlendirmelere de yer vermektedir. Söz konusu hadisin metni bazı kanaldan farklı lafızlarla verilse de ifade ettiği mana aynıdır. Fakat hadisin değişik metinlerine ait senetlerde bulunan birbirinin akranı altı tâbiî'nin değişik sayılarda bulunarak bir birlerinden nakilleri bir hadis metnine ait senette nadir karşılaşılan bir durum olarak görülmüştür. Hatîb risâlesinde senedin uzamasına da sebep olan bu durumu senetteki mevcut ihtilafları ortaya koyarak birçok tarikten ele almaktadır.³¹³

³⁰⁸ Bkz. Ebu'l-Hüseyin Yahyâ b. Abdullah b. Ali b. Attâr Reşîdüddîn el-Kureşî (ö. 662/1264) *Mücerredü esmâi'r-ruvât ani'l-İmâm Ebî Abdillâh b. Mâlik b. Enes el-Esbahî*, s. 35, 36, 38, 46...vd., thk. Ebû Muhammed Sâlim b. Ahmed b. Abdilhâdî es-Selefi, I. Baskı, Mektebetü'l-gurabai'l-eseri, Medine 1997. Bu çalışma Bağdâdî'nin *er-Ruvât Mâlik bin Enes* adlı eseri üzerine yapılmış bir ihtisar çalışmasıdır.

³⁰⁹ el-Uş, a.g.e., s. 130'den naklen. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223, el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstadrafe*, s. 113.

³¹⁰ İbn Hayr el-İşbilî, *el-Fihrist*, s. 153.

³¹¹ el-Uş, a.g.e., s. 131. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, a.g.e., XVI, 130; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 99.

³¹² el-Elbânî, a.g.e., s. 363.

³¹³ Eserin içeriği hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Hadîsü's-sitte mine't-tâbiîn ve zikru turukih ve'htilâfü vüçühih (Rivâyâtü's-sitte minet'tâbi'in ba'duhüm an ba'di)*, thk. Muhammed Rızık Tarhûnî, Dâru'l-fevâz, I. Baskı 1991.

12. Rivâyâtü's-sahâbe ani't-tâbi'in

Hatîb'in bu eserinin sahabenin tâbiîn'den yaptığı rivâyetlerle ilgili olduğu kanaatindeyiz. Eseri el-Mâlikî ve Şehbe'nin bir cüz olarak zikrettikleri söylenmektedir.³¹⁴

Aslında Hatîb'in böyle bir eseri olmadığı, daha önce ele aldığımız *Rivâyâtü's-sitte minet'tâbi'in ba'duhüm an ba'din (Hadîsü's-sitte mine't-tâbiîn ve zikru turukih ve'htilâfü vücûhih)* adlı eserin yanlış okunması neticesinde Hatîb'in böyle bir eseri varmış gibi ortaya çıktığı, aslında *Rivâyâtü's-sahâbe ani't-tâbiîn* adlı eserin *Hadîsü's-sitte* adlı eserle aynı olduğu iddia edilse de,³¹⁵ biz bunun böyle olmadığını gördük. Çünkü aynı konuyla ilgili İbn Hacer'in *Nüzhetü's-sâmiîn fi rivâyeti's-sahâbe ani't-tâbiîn* adlı bir eseri bulunmaktadır.³¹⁶ İbn Hacer bu eserinin mukaddimesinde Hatîb'in bu eserini bizzat ismiyle zikretmekte, Hatîb'in söz konusu çalışmasında sahabenin tâbiînden yaptığı rivâyetleri cemettiğini, kendisinin de bu çalışmayı ihtisar edip, tâbiîn ismine göre alfabetik olarak sıraladığını ayrıca bazı yerlerde Hatîb'in ele aldığı rivâyeti hangi kanallardan naklettiğini de belirtmektedir.³¹⁷

13. Rivâyâtü'l-âbâ' ani'l-ebnâ'

İsminden de anlaşılacağı gibi bu eser baba râvîlerin kendi evlatları olan râvîlerden yaptıkları nakillerle ilgilidir. el-Mâlikî ve Şehbe eseri bir cüz olarak zikretmektedir.³¹⁸ Hâtîb'in bu eserinin günümüze ulaştığına dair kaynaklarda herhangi bir kayda rastlayamadık. Fakat İbnu's- Salâh *Mukaddime*'sinde Hatîb'in bu konuyla ilgili bir kitap yazdığını belirtmekte ve bu eserden alıntı yapmaktadır.³¹⁹ Zehebî bu eseri *Rivâyâtü'l-âbâ' ani'l-ebnâ'* şeklinde değil de tam tersi *Rivâyâtü'l-*

³¹⁴ el-Uş, a.g.e., s. 131. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 79.

³¹⁵ Bu iddia için bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 458.

³¹⁶ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü's-sâmiîn fi rivâyeti's-sahâbe ani't-tâbiîn*, thk. Târik Muhammed el-Amûdî, Dâru'l-hicre, Riyâd 1995.

³¹⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü's-sâmiîn*, s. 25, 26, 27, 36, 43.

³¹⁸ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 131'den naklen. Bu eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387.

³¹⁹ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 313.

ebnâ' ani'l-âbâ' olarak kaydetmektedir.³²⁰ Tahminimizce bu yanlış bir nakilden ileri gelmektedir. Çünkü Hatîb'in bu eserinden nakilde bulunan İbnu's-Salâh hangi baba râvîlerin kendi oğullarından rivâyette bulunduğunu Hatîb'in eserine atıflarda bulunarak göstermektedir. Eğer bu kitap Zehebî'nin kaydettiği gibi *Rivâyâtü'l-ebnâ' ani'l-âbâ'* şeklinde olsaydı İbnu's-Salâh elbette bunun da örneklerini verirdi. Bunun yanında İbnu's-Salâh baba râvîlerin oğul râvîlerden yaptığı rivâyetlerle ilgili konu başlığından sonra tam tersi olan oğul râvîlerin baba râvîlerden yaptığı rivâyetler başlığını kaydetmekte hemen başlıktan sonra da Ebu'n-Nasr el-Vâyilî'nin bu konuda kitap yazdığını belirtmektedir. Fakat Hatîb'in bu konuyla ilgili bir eserinden bahsetmemektedir.³²¹ Ayrıca Zehebî kendi *Târih*'inde Hatîb'in bu eserini *Kitâbü'l-âbâ' ani'l-ebnâ'* ismiyle zikretmektedir.

14. *es-Sâbık ve'l-lâhik fî tebâ'udi mâ beyne vefâti râviyeyn an şeyhin vâhid*

el-Mâlikî'nin dokuz cüz olarak zikrettiği bu eseri Şehbe'nin on cüz olarak kaydettiği söylenmektedir.³²² Ayrıca eserin başka bir nüshası Dâru'l-kütübî'l-Mısıriyye'de (Mustalahu'l-hadîs 381) bulunmaktadır.

Hatîb bu eserine yaklaşık iki sahife bir mukaddimeyle başlayarak kısaca kitabın tasnif metodundan, eseri yazma sebebinden bahsetmektedir. Daha sonra da bir şeyhten rivâyette bulunmuş olup da vefâtları arasında çok fazla zaman olan iki râvînin isimlerini alfabetik olarak zikretmektedir. Hatîb aynı zamanda kitabının ismini de burada söyleyerek kitabında işleyeceği konuyu isim olarak kitabına verdiğini belirtmektedir. Ayrıca ele aldığı konunun âlî isnad açısından da önemini vurgulamaktadır.³²³ Mesela Hatîb eserinde hocası Berkânî'den naklen şu misali zikretmektedir: “Mâlik'ten rivâyette bulunan Rebîa b. Ebî Abdirrahmân ile Ebû Huzeyfe es-Sehmî'nin arasında yüz yıl vardır”.³²⁴ Hatîb'in bu ve buna benzer verdiği ikiyüz küsur misalde vefâtlar arasındaki bu uzun zaman farkının bilinmediği takdirde

³²⁰ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

³²¹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 315-317.

³²² el-Uş, a.g.e., s. 131. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 973.

³²³ Hatîb el-Bağdâdî, *es-Sâbık ve'l-lâhik fî tebâ'udi mâ beyne vefâti râviyeyn an şeyhin vâhid*, thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Dâru's-samiî, Riyâd 2000, s. 48.

³²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 49.

isnatlarda sanki kopukluk varmış gibi bir durumu ortaya çıkaracağı aşikârdır. Müellifin bu eseri hem bu yönüyle hem de âlî ve nâzil isnadla ilgilisi bulunması yönüyle hadis ricâli edebiyatında önemli bir yere sahiptir. *es-Sâbık ve'l-lâhik*, bu alanda kaleme alınan ilk eser olması hasabiyle,³²⁵ Hatîb'in hadis usûlü ilminde sahip olduğu değer de bir başka ispatıdır. Hâtib'in bu eseri Muhammed b. Matar ez-Zehrânî tarafından (Riyâd 1982) yayımlanmıştır.

15. *Ġunyetü'l-mültemis fi îzâhi'l-mültebis*

el-Mâlikî'nin bu isimle zikrettiği eserin Şehbe'de *Ġunyetü'l-mültemis fi temyîzi'l-mültebis* şeklinde geçtiği söylenmektedir.³²⁶ Ayrıca *Ġunyetü'l-muktebis fi temyîzi'l-mültebis* ismiyle de bazı kaynaklar eseri kaydetmektedir.³²⁷ Brockelmann bu kitabın Berlin (1059/3) ve Âsifiyye (3/328, 191)'de nüshalarının olduğunu zikretmektedir.³²⁸ Eserin yazılış sebebini müellifin kendi kaleminden kitabının mukaddimesinden öğrenmekteyiz. Süleymân b. Muğîre ve Süleyman b. Ebî Muğîre isminin tek bir râvi mi yoksa aynı şahıs mı olduğu konusunda tartışan iki şahıstan birinin Hatîb'e bunu sorması üzerine müellif bu eserini kaleme aldığını belirtmektedir. Devamında da bu suale cevaben söz konusu ismin Madân b. Talha ve Ebî Talha gibi tek bir şahsa ait olan isim gibi olduğunu belirtmekte ve buna benzer bazı misaller vermektedir.³²⁹

Hatîb farklı okunan bu isimleri alfabetik sıraya göre vermekte genel de de metod olarak farklı okunan isimleri zikrettikten sonra her şahsın ayrı ayrı ismini, nisbesini, tabakasını, bazı hocalarını ve öğrencilerini zikrederek hangisinin doğru olduğunu delillendirmektedir. Bu eser üzerine Abdurrâhmân b. Muhammed eş-Şerîf tarafından yüksek lisans tezi yapılmış (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyâd 1403), Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Kuveyt 1992) ve Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî eş-Şehrî tahkîkiyle de (Riyâd 2001) yayımlanmıştır.

³²⁵ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 146.

³²⁶ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 131. Bu eser için ayrıca bkz. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXI, 97.

³²⁷ İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

³²⁸ Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, VI, 62.

³²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Ġunyetü'l-mültemis fi îzâhi'l-mültebis*, thk. Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî eş-Şehrî, I. Baskı, Mektebetü'r-rüşd, Riyâd 2001, s. 3.

16. *el-Müttefik ve'l-müfterik*

Ricâlü'l-hadîs ilminin bir kolu olan *müttefik* ve *müfterik* râvilerin şahıslarının farklı (müfterik), adları, baba adları, bazen dede adları yahut künyeleri veya nisbelerinin hem yazılış hem de okunuşunun aynı (müttefik) olmasıdır. Bu râvilerin aynı çağda ve aynı şehirde yaşaması, aynı hocadan rivayet etmesi, kendilerinden de aynı kişilerin rivâyette bulunması halinde birbirleriyle karıştırılması mümkündür. Ayrıca bu iki râviden biri sika, diğeri zayıf ise ortaya ciddi problemler çıkmaktadır.³³⁰

Sahasında ilk olarak da kabul edilen, Hatîb'in ricâlü'l-hadîsle ilgili söz konusu probleme çözüm olabilecek eseri *el-Müttefik ve'l-müfterik*³³¹ el-Mâlikî'nin fihristinde on altı cüz olarak zikredilmektedir.³³² Bu eserin Ebu'l-Feth İbnü'n-Nehhâs tarafından Safer 457'de (Ocak 1065) kendisine okunmak suretiyle rivâyet edilen tam bir nüshasının Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (nr. 1208) olduğu, ikinci cildinin birer nüshalarının da Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 2097, 10–18. cüz) ve Millet (Fezullah Efendi, nr. 1515, 10–19. cüzler) kütüphanelerinde bulunduğu belirtilmektedir.³³³ Bunun yanında eserin eksik cüzlerinin olduğu görülmektedir. et-Tahhân bu eksik cüzlerden bazısının nerede olduğunu araştırdığını fakat bulamadığını söylemiştir.³³⁴ et-Tahhân bu eserin mukaddimesine ulaşamadığını belirtse de³³⁵ eseri tahkik eden Muhammed Sâdık Aydın kitabın mukaddimesinin olduğunu söylemektedir.³³⁶ Sahasında ilk eser olduğu iddia edilen Hatîb'in bu kitabı³³⁷ alfabetik sıraya göre tertîb edilmiş olup (ل) harfiyle başlamakta (ﻻ) harfiyle

³³⁰ Müttefik ve müfterik konusu hakkında geniş bilgi için bkz. Durmuş, İsmail, “Müttefik ve Müfterik”, *DİA.*, XXXII, 225. Ayrıca hem müttefik ve müfterik konusu hem de hadis ilmindeki diğeri ricâl kitapları için bkz. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri* (H. VI-X/M. XII-XVI. Asırlar), Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Konya 1997.

³³¹ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 172.

³³² et-Tahhân, a.g.e., s. 162'den naklen. Bu eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l- *udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 386; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; *Târihu'l-İslâm*, XXXI, 96; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 541.

³³³ Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA.*, XVI, 457.

³³⁴ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 163.

³³⁵ et-Tahhân, a.g.e., s. 163.

³³⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, (I-III) thk. Muhammed Sâdık Aydın, Dâru'l-kâdirî, I. Baskı, Dimeşk, 1997. I, 9.

³³⁷ et-Tahhân, a.g.e., s. 172.

bitmektedir. En sonunda da künyelerin işlendiği bölümle kitap sona ermektedir. *Telhîsü'l-müteşâbih* adlı kitabında Hatîb bu eserine birçok yerde atıflarda bulunmaktadır.³³⁸

17. *Men haddese ve nesiye*

Bu risâlenin el-Mâlikî ve Şehbe'de bir cüz olarak geçtiği nakledilmiştir.³³⁹ Suyûtî (ö. 911/1505)'nin bu eser üzerine *Tezkiratü'l-mu'tesiye fî Men haddese ve nesiye* ismiyle ihtisar çalışması vardır.³⁴⁰ Risâlenin isminden de anlaşılacağı gibi Hatîb'in bu eseri rivâyet ettiği hadisi unutan/hatırlamayan râviler hakkındadır. Zaten Suyûtî de zikrettiğimiz ihtisar çalışmasında bize bu bilgileri vermekte ve Hatîb'in konuyla ilgili bazı tahrîclerini nakletmektedir.³⁴¹ İbnu's-Salâh Muakaddime'sinde bu eseri zikretmektedir.³⁴² Suyûtî'nin naklettiği bilgilere göre Hatîb bu risâlesinde çeşitli senetlerle rivâyetini unutan râvileri sened ve metniyle birlikte vermekte, sonunda herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır.

18. *Men vâfekat künyetühû isme ebîh mimmâ lâ yû'menü min vukûi'l-hata'i fih*

Bu risâleyi el-Mâlikî'nin üç cüz, Zehebî'nin ise iki cüz olarak kaydettikleri belirtilmektedir.³⁴³ Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1360)'ın bu eser üzerine *Men vâfekat künyetühû isme ebîh* adlı seçme bir çalışması vardır. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, 238 isim etrafında yapılan bu alfabetik seçmeyi Ebu'l-Feth el-Ezdî'nin *Men vâfekat künyetühû ismuhû isme ebîh* ve *Men vâfekat ismuhû künyete ebîh* (Kuveyt 1988, s. 77–137) adlı eserleriyle birlikte yayımlamıştır. Ayrıca esere, künyesi babasının ismine benzeyen 160 kişiyi ilâve etmiştir.³⁴⁴ Moğultay b. Kılıç'ın Hatîb'in eserinden yaptığı seçme nakillerden eserin içeriğiyle alakalı bazı malumatlara sahip olmaktadır. Mesela, elif (ا) harfiyle başlayan bab başlığı altında

³³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih fî'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü an bevâdiru't-tashîf ve'l-vehm*, (I-II), thk. Sükeyne eş-Şihâbî, I. Baskı Dimeşk, 1985. 19, 23, 36, 274, 738.

³³⁹ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 132. Bu eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; el-Hamevî, a.g.e., I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 97.

³⁴⁰ Bu çalışma için bkz. Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddîn Suyûtî, *Tezkiratü'l-mu'tesiye fî Men haddese ve nesiye*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmirâî, Dâru's-Selefiyye, Kuveyt 1983.

³⁴¹ Bkz. Suyûtî, *Tezkiratü'l-mu'tesiye fî Men haddese ve nesiye*.

³⁴² İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 118.

³⁴³ el-Uş, a.g.e., s. 132. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; el-Hamevî a.g.e., I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 131.

³⁴⁴ Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA.*, XVI, 457'den naklen.

İbrâhîm b. İsmâîl ve İbrâhîm Ebû İsmâîl isimleri verildikten sonra ilk isme sahip birçok şahsın olduğu, ikinci isim sahibi beş kişinin olduğu iddia edilmekte, daha sonra da tek tek bu isimlerin kimlikleri serdedilmektedir. Fakat isimler üzerinde herhangi bir yorum yapılmamaktadır.

19. *el-Mü'tenif fî tekmileti'l- Muhtelif ve'l-mü'telif*

Yirmi dört cüzden meydana gelen büyük bir cilt halindeki eseri Şehbe ve el-Mâlikî'nin zikrettikleri belirtilmektedir.³⁴⁵ Hatîb bu eseri Dârekutnî (ö. 385/995)'nin isim, künye, lakab ve nisbeleri yazılışta aynı okunuşta farklı kimselere dair sadece hadis râvilerine ait en önemli ilk kaynak *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı kitabını, öğrencisi Abdülganî el-Ezdî (ö. 409/1018)'nin aynı adlı eserini de dikkate alarak bazı ilavelerle genişlettiği bir çalışmasıdır.³⁴⁶ Brockelmann, Berlin (10157) 'de *el-Mü'tenif*'in yazma bir nüshasının bulunduğunu belirtmektedir.³⁴⁷

Hatîb'in akranlarından olan İbn Mâkûlâ'nın (475/ 1082) onun *el-Mü'tenif* adlı eserini okuduğunu ve Hatîb daha hayatta iken bu kitab üzerine *Tehzîbu müstemirri'l-evhâm* adlı eseriyle Hatîb'in vehimlerini ortaya koyduğunu öğrenmekteyiz.³⁴⁸ Yine İbn Mâkûlâ'nın *el-Mü'tenif*'i okuduğunu ve bu eser üzerine bazı ziyadeler yaparak *el-İkmâl fî refi'l-irtiyâb ani'l-Mü'telif fî'l- esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb* adlı eseri kaleme aldığını görmekteyiz.³⁴⁹

20. *el-Muvazzih li-evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*

Şehbe bu kitabın on dört cüz olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca el-Mâlikî'nin de zikrettiği kitabın,³⁵⁰ Hatîb'in *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde de geçtiğini

³⁴⁵ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 132. Bu eser için ayrıca bkz. İbnü'l- Cevzî, a.g.e., XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

³⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 152; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstadrafe*, s. 116.

³⁴⁷ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, VI, 60.

³⁴⁸ İbn Mâkûlâ'nın önce *el-İkmâl* adlı eserini telif ettiğini, bunu bitirdikten sonra *Tehzîbu müstemirri'l-evhâm* adlı kitabını yazdığı da belirtilmektedir. Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 94. Ayrıca bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmi Değerleri*, s. 124–151.

³⁴⁹ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî refi'l-irtiyâb ani'l-Mü'telif fî'l- esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, nşr. Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1990, I. Baskı (I-VII).

³⁵⁰ el-Uş, a.g.e., s. 133'den naklen.

görmekteyiz.³⁵¹ Hadis imamları kendilerinden önceki râvilerin çoğunu, onların tarîki ile gelen haberlerin senetleri vasıtasıyla tanıyorlardı. Bu yüzden tabîî olarak kimi muhaddisler isim ve tabaka aynîliğinden dolayı birkaç kişiyi tek şahıs olarak yahut muhtelif şekillerde tanıtılan tek kişiyi birkaç şahıs zannetme hatasına düşüyorlar; bazen da bu iki meselede bir karara varamayarak tereddüt içinde kalıyorlardı. İşte bu gibi problemlerin halli için, müttefik-müfterik ve değişik şekillerde tanıtılan râvîler hakkında müstakil kitaplar yazmışlardı.³⁵²

Hatîb'in bu kitabı her iki konuda kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Kitabın adında geçen “el-cem” kelimesi iki veya daha çok kişinin tek kabul edilmesini, “et-tefrîk” ise aslında tek olan kişinin iki veya daha fazla kabul edilmesini ifade eder.³⁵³ Hatîb mukaddimesinde kitabının konusunu beyan etmekte, ele aldığı meselelerde hadis imamlarının hatalarını açık bir şekilde söylemektedir. Fakat sâbık muhaddislerin bu yetersizliklerini gösterirken de özrünü beyan etmektedir. Hâtîb çeşitli rivâyetlerde değişik şekillerde tanıtılan râvîleri kapsayan bu kitabını muhaddisleri hataya düşmekten kurtarmak maksadıyla kaleme almıştır.³⁵⁴

Eserinde Buhârî'nin *Târîhu'l-kebîr*'inde yetmiş dört hatasıyla birlikte Yahyâ b. Maîn'in, Ahmed b. Hanbel'in, Müslim'in, Ali b. Medinî'nin, Ebû Dâvûd'un Dârekutnî'nin ve daha birçok kimsenin vehmini ortaya koymuştur. Hatırı sayılı muhaddislerin vehmini ortaya koyamasından dolayı kendisini birçok kimsenin eleştirebileceği kanaatine sahip olan Hatîb yaptığı bu işin ilmî ilerleme ve doğruların ortaya çıkması açısından önemine işaret etmektedir.³⁵⁵ Hatîb eserinde ortaya koyduğu hatayı incelerken Buhârî'nin söz konusu kitabında geçen metni nakleder, daha sonra da kendi görüşünü destekler nitelikte, muhaddislerin söz ve nakillerini serdeder. Kitabının ikinci bölümünde ise rivâyetlerde yer alan isimlerden cem'-tefrîk hususunda hata edebilecek olanları alfabetik tertiple toplamıştır. İki veya daha fazla şekilde tanıtılan râvîlerin meşhur adlarını vererek rivâyetlerinden bir de örnek

³⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 380. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

³⁵² Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmi Değerleri*, s. 168.

³⁵³ Eren, a.g.e., s. 168.

³⁵⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Muvazzıh*, I, 5-12.

³⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 12.

sunmuştur. Daha sonra da aynı kişinin farklı şekillerde gelen isimlerinin yer aldığı isnatları bir araya getirmiş, böylece bu şahsın tek bir kimse olmasına rağmen farklı şekillerde tanıtıldığını ortaya koymuştur.

Hatîb içerisinde az sayıda kadın râvî de bulunan toplam 539 kişiyi bu metolla ele almaktadır. İbrâhîm b. Ebî Yahyâ örneğinde olduğu gibi bazen bir râvî hakkında yedi sayfalık gibi çok uzun bilgiler vermekte³⁵⁶, bazen de Vüheyb b. Hâlid el-Basrî örneğinde olduğu gibi bir râvî hakkında yarım sayfalık bir bilgiyle o şahsı incelemektedir.³⁵⁷ Bunun yanında kitabın sonunda “künâ” babıyla künyeleriyle meşhur dört kişiyi incelemiştir.³⁵⁸ Müellifin bu eserinin nüshasının Halep'teki Ahmediye Kütüphanesi'nde (no: 336) mevcut olduğu kaydedilmektedir.³⁵⁹ Kitab Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (I-II, Haydarâbâd 1959–1960, Beyrût, 1985) ve Abdülmütî Emin Kalacî (I-II, Beyrût 1987- 1990) tarafından yayımlanmıştır.

E. HADİS VE HADİS USULÜYLE İLGİLİ DİĞER BAZI ESERLERİ

Daha önce de müellifin hadis ve hadis usulüne dair bazı eserlerini farklı başlıklarda zikretmiştik. Fakat muhteva bakımından gerek doğrudan, gerekse dolaylı olarak hadis ve hadis usulüyle ilgili olan diğer bazı eserleri de şunlardır:

1. İktizâü'l-ilm el-amel.

İlmin ameli gerektirdiğini anlatan bu eserde; ilim için sefere çıkan bir kimsenin samimi olması, ilmin dünya menfaati için öğrenilmemesi gibi konulardan bahsedilmektedir. Hatîb bu konular hakkındaki tavsiyelerini hadislerle ve ilim erbabının sözleriyle de desteklemektedir. Bu eser ilk defa Nâsırüddîn el-Elbânî tarafından yayımlanmıştır.³⁶⁰ İbn Kâdî Şehbe bir cüz olarak bunu eserinde

³⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 365-371.

³⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 512.

³⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 557.

³⁵⁹ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 133.

³⁶⁰ Kitabın diğer baskıları için bkz .(Dimeşk 1386/1966, 1389/1969, 1397/1976 *Erba'u resâil min künûzi's- sünne* içinde).

zikretmiştir. Yine el-Mâlikî fihristinde bu kitaptan bahsetmektedir. Kitabın el yazma iki nüshası Zâhiriyye Kûphanesinde (Edeb, 257) ; (Tefsîr, 151/31) bulunmaktadır.³⁶¹

2. Takyîdu'l-ilm.

Kitâbın isminden de anlaşılacağı gibi ilmin, yani o zaman müstakil ilim olarak kabul edilen hadislerin yazılmasının gerekliliğiyle ilgili bir eserdir. Küçük bir mukaddime ve on bâbdan müteşekkil eseri el-Mâlikî iki cüz, İbn Kâdî Şehbe üç cüz olarak zikretmektedir. Brockelmann da kitabın farklı kütüphanelerdeki mevcut nüshalarından bahsetmektedir.³⁶² Ayrıca eserin Zâhiriyye Kütüphanesinde değişik el yazması nüshalarının mevcut olduğu belirtilmektedir.³⁶³ Zâhiriyye Kütüphanesindeki nüshaları tek tek sayıp mufassalan tavsif eden Yusuf Uş, Hicrî 461 senesinde bizzat Hatîb'e öğrencilerinden Kays b. Ali b. Abdisselam el-Ermenâzî (ö. 500/1106) tarafından okunmuş nüshasını keşfederek basımını gerçekleştirmiştir.³⁶⁴

Hatîb bu eserinde önce aleyhte olan hadisleri daha sonra da lehte olan hadisleri ele alarak hadisleri yazmanın gerekliliği sonucuna ulaşmıştır. Önce Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen değişik sened ve metinlerden müteşekkil aleyhteki rivâyetleri ele almıştır. Muaviye, Abdullah b. Mesûd, Ebû Mûsa el-Eşârî, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer gibi sahabîlerin çeşitli sebeplerden dolayı hadisleri yazmadıklarını, yazarların da ellerindeki nüshaları yırttıklarını, yine tâbîinden birçoğunun da aynı uygulamalarını ele almıştır. İlk zamanlar hadislerin yazılmasının yasaklanma nedenini araştıran Hatîb şu sonuca ulaşıyor: Başlangıçta hadislerin kaydedilmesinin yasaklanması, onların Kur'an'a karışacağı düşüncesi idi. Bu ise âlimlerin az olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu sebep daha sonra ortadan kalktığı için hadislerin kaydedilmesinde bir mahzur görülmemiştir. Daha sonra hadislerin yazılması yönündeki rivâyetleri ele alan Hatîb, Ebû Hureyre'nin naklettiği hadisi

³⁶¹ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 124. Ayrıca bu eserin zikredildiği diğer kaynaklar: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 98; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 67; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstadrafe*, s. 56; el-Elbânî, *Fihrist*, s. 361.

³⁶² Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, VI, 60.

³⁶³ el-Uş, *Hadis İlmінде Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 124. Eserin zikredildiği diğer kaynaklar için bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 98; es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, VII, 131.

³⁶⁴ Yusuf Uş'un Institut Français de Damas, 1949 yayını için bkz. Ateş, Ahmed, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve Takyîdu'l-ilm Adlı Eseri*, AÜİFD., Sayı I, s. 100-101, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1952.

zikretmektedir. Hadislerin yazılmasına yönelik sahabilerden yapılan rivâyetleri veren Hatîb bu görüşleri destekleyen tâbînin görüşlerini de ele almaktadır. En son bâbda ise kitâbın/kitâbetin değişik açılardan faydalarından bahsetmektedir.

3. *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*

Mukaddimesiz olarak başlayan kitap beş fasıldan meydana gelmektedir. Hadis tahsîli için yapılan seyahatlar ve buna teşvik, sahabe-i kirâmın ve bazı büyük ilim adamlarının hadis öğrenimi için yaptıkları yolculuklar, âlî isnâd elde edebilmek için göze alınan sıkıntılar gibi hususlar kitabın belli başlı konusunu teşkil etmektedir.

Kitâbın iki adet el yazmasının Zâhiriyye Kütüphanesinde (Mecmua. nr. 75/12), (Mecmua. nr. 101/20) bulunduğu belirtilmektedir.³⁶⁵ Bu eseri önce Subhî es-Sâmerrâi *Mecmûatü'r-resâil fî ulûmi'l-hadîs* içinde (Medine, 1969) yayımlamıştır. Fakat bu neşrin içinde bazı hatalar bulunmuş, daha sonra aynı eser Nûrettin İtr tarafından (Bejrût 1975) bazı rivâyetler de eklenerek yayımlanmıştır.

3. *Şerefu ashâbi'l-hadîs*

İslam ülkelerinde Havâric, Râfize, Mürcie ve Kaderiye gibi ehl-i bid'atlerin zuhûr etmesi Emevî Hilâfetinin sonlarına doğru (132/749) Cehmiyye ve Müşebbihe'nin vücûd bulması Ehl-i Sünnetin bayraktarlığını üzerlerine alan hadisçileri harekete geçirmiştir. Hatîb de kendi devrine gelinceye kadar, hadis müessesine karşı girişilmiş her türlü hücumu karşı bu müessese mensublarınca verilen fiilî ve yazılı müdafaaları kitaplaştırmış olan kimsedir.³⁶⁶ İşte *Şerefu ashâbi'l-hadîs* Hatîb'in hadisi ve hadis ehlini müdafaasının sebeplerini ve içeriğini ele alan en temel eseridir. Özetle müellif bu eserinde şu fikirleri ortaya koymaktadır: İslam kaynakları içerisinde hadisin çok sağlam ve önemli bir yeri vardır. Bu hadisleri derleyen, bizzat uygulayan başkalarına öğretenler, bu suretle de gerçek İslam

³⁶⁵ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 125; et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 217. Ayrıca bu eserin zikredildiği kaynaklar: İbn Hayr el- İşbilî, *Fihris*, s. 153; İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Ateş, Ahmed, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve Takyîdu'l-ilm Adli Eseri*, AÜİFD., Sayı I, s. 100-101, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1952; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 79; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstadrafe*, s. 164; el-Elbânî, *Fihrist*, s. 363.

³⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Muhakkikin açıklaması, s. 9.

kültürünü yok olmaktan kurtaranlar hadisçilerdir. Dolayısıyla onlar, İslam âlimlerinin en ön safında yer almaya hak kazanmışlardır.³⁶⁷

Şerefu ashâbi'l-hadîs'in el-Mâlikî, İbn Tûlûn ve İbn Hayr tarafınan üç cüz olarak zikredildiği belirtilmiştir.³⁶⁸ Zâhiriyye Kütüphanesi (Mecmua. nr. 117) ile birlikte Medine'de Ârif Hikmet Kütüphanesi (Hadis. 38), Almanya'da Tubingen (Ms. Or. Sprenger 554), Kâhire'de Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye (b. 23736), İstanbul'da Âtîf Efendi Kütüphanesi (601)'de nüshalarının mevcut olduğu söylenmektedir.³⁶⁹ Eser, Delhi ve Lahor'da 1964'de basılmış, ayrıca Mehmet Saîd Hatipoğlu tarafından 1971'de Ankara'da neşredilmiştir. Ebû Abdurrahman Mahmût tarafından 1993'de Beyrût ve Riyâd'da "*et-Takrîb li musannefâti'l-Hatîb*" dizisinin ilk kitabı olarak *Tehzîbü Şerefi ashâbi'l-hadîs* adıyla ihtisar edilmiştir. Hatîb'ten önce *Şeref* türü çalışmaların usûl-i hadis kitaplarının mukaddimelerinde, sınırlı ölçüler içinde yapıldığı görülmektedir. Mesela er-Ramehurmuzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl* adlı eserinin baş tarafında ve yine en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inin mukaddimesinde bunu görmemiz mümkündür. Fakat Hatîb'in *Şerefu ashâbi'l-hadîs*'inin kendi sahasında yazılmış ilk müstakil kitap olduğu iddia edilmiştir. Daha sonra da Hatîb'in açtığı bu yolda birçok eser kaleme alınmıştır.

Mesela Ebû Alî İbnu'l-Bennâ el-Hasan İbn Ahmed el-Hanbelî el-Bağdâdî (ö. 471/1079) aynı isimde bir eser kaleme almıştır. Daha sonra sırayla, el-Herevî (ö. 481/1088), *Kitâbu menâkibi ehli'l-âsâr*, Ebû Abdullah Muhammed İbn Ebî Nasr Futûh el-Humeydî (ö. 488/1095)'nin *Kasîdetü fi'r-red men âbe'l-hadîse ve ehlehû*, Ebu'l-Muzaffer Mansûr İbn Muhammed es-Sem'ânî (ö. 489/1096)'nin *el-İntisâr li-ashâbi'l-hadîs*, Ebu'l-Vefâ Ali İbn Akîl (ö. 513/1119)'in *el-İntisâr li-ehli's-sünne (hadis)*, İbn Asâkir (ö. 571/1176)'in *Kitâbu fazli ashâbi'l-hadîs*, Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)'nin *Menâkibu ashâbi'l-hadîs*, Ebû Abdullah Muhammed İbn

³⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 8.

³⁶⁸ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 125. Ayrıca eseri zikreden diğer kaynaklar: İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 386; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 125; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 79; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1044; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstadrafe*, s. 56; el-Elbânî, *Fihrist*, s. 364.

³⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Muhakkikin açıklaması, s. XXVII-XXXII.

Abdulvâhid el-Makdisî (ö. 643/1245) aynı isimdeki kitabı kaleme almışlardır. Bu eseri kaleme alanların birçoğunun Hatîb'le birebir ilmî münasebetlerinin olduğu da görülmektedir.³⁷⁰

4. *en-Nasîha li ehli'l-hadîs*

Hatîb daha kitabının ilk cümlelerinde bu eseri hususen hadis ehli için genelde ise diğer ilim erbabı için kaleme aldığını belirtmektedir. Hatîb özellikle hadis öğrencilerini, hadisleri sadece yazmaya değil, aynı zamanda senetlerine vâkıf olmaya, hadisler üzerinde düşünüp onları anlamaya, ilmi, yazılı kaynaklardan değil de bizzat hocalarından öğrenmeye, fakîhlerle müzâkere yapmaya teşvik etmektedir.

Hatîb, hadis öğrenimi ve öğretimi ile ilgili bilgi ve düşüncelerini özellikle *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi* adlı eserinde ele almıştır. Yine hadis öğrenimi ve öğretimi adına işlemiş olduğu konu *el-Kifâye* ve *İktizâu'l-ilmi'l-amel* adlı eserlerinde de detaylı bir şekilde incelenmiştir. Fakat hadisçilerin yetişmesi ile ilgili temel görüşleri ve tavsiye niteliğindeki teklifleri ise en özlü şekilde *Muhtasaru Nasîhati ehli'l-hadîs* adlı risâlesinde yer almaktadır.³⁷¹

Yusuf el-Uş bu eserin Hatîb'in *İktizâu'l-ilmi'l-amel* eseriyle aynı olduğunu söylese de,³⁷² bu hususta yanıldığı iddia edilmiştir.³⁷³ Eserin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde yazma 4 sahifeden ibaret olarak bulunduğu zikredilmektedir.³⁷⁴ İbn Hayr el-İşbilî Fihrist'inde Hatîb'in bu eserini zikretmektedir.³⁷⁵ Abdülkerim b. Ahmet el-Vüreykât (Ürdün 1988) *Muhtasaru Nasîhati ehli'l-hadîs* adıyla, Yusuf Muhammed Sıddîk (Hartûm 2001) *Mecmûatü resâil fi ulûmi'l-hadîs* içerisinde aynı adla Subhî el-Bedrî es-Sâmarrâî (Medine 1969, s. 25-36), yine aynı isimle aynı

³⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Muhakkikin açıklaması, s. 14-16.

³⁷¹ Hadisçilerin yetişmesi ile ilgili Bağdâdî'nin bu eserini tetkik edip Türkçeye çeviren İ. Lütfi Çakan "Hatîb Bağdâdî'nin *Muhtasaru Nasîhati ehli'l-hadîs Risâlesi*" adlı bir makale kaleme almış makalede Bağdâdî'nin 4 sahifelik bu risâlesinin tercemesini vermiştir. Sonunda da İlahiyat Fakültelerindeki hadis öğretimi üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Bkz. Çakan, İ. Lütfi "Hatîb Bağdâdî'nin *Muhtasaru Nasîhati ehli'l-hadîs Risâlesi*", M.Ü. İ.F.D. Sayı: 3, s. 207, İstanbul 1985.

³⁷² el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 126.

³⁷³ Çakan, a.g.m., s. 207.

³⁷⁴ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 236. Ayrıca muhtasarı için bkz. el-Elbânî, *Fihrist*, s. 366.

³⁷⁵ İbn Hayr el-İşbilî, *el-Fihrist*, s. 194.

mecmua içinde Nasr Ebû Atâ (Riyâd 1994, s. 109-126) yayımlamıştır. İsmail Lütfi Çakan eseri Türkçeye çevirmiştir.³⁷⁶

F. TÂRÎH ALANIYLA İLGİLİ ESERLERİ

Müellifin târîh alanıyla ilgili eserleri şunlardır:

1. *Târîhu Bağdâd*

el-Mâlikî ve Şehbe’de altı yüz cüz olarak zikredildiği bildirilen eseri birçok müellif de eserlerinde kaydetmektedir.³⁷⁷ Dâru’l-kütübi’l-Mısriyye’de iki nüshasının olduğu bildirilmektedir. El yazma nüshasının yanında diğeri İstabil’daki kütüphanelerden Köprülü (nr. 1010, 1022)’deki nüshadan çoğaltılmadır. Ayrıca Dâmâd İbrahim Paşa (nr. 899), Aşirefendi (nr. 604/6), Nuruosmâniye (nr. 3093/4), Hekimoğlu (693/4), Feyzullah Efendi (nr. 1405)’de çeşitli yazmalarının olduğu da belirtilmiştir.³⁷⁸

Hatîb’in yaklaşık otuz yılını verdiği *Medînetü’s-selâm* ismiyle de kaydedilen *Târîhu Bağdâd* adlı eseri Bağdâd’ın kuruluşundan H. 460 senesine kadar üç asırdan beri Bağdâd’ta oturan veya buraya bir vesileyle gelen muhaddis, fakîh, müfessir, kurrâ, zâhid, halife, vezir, şair, matematikçi, dil bilimci ve birçok meslek grubundan tanınmış kişilerin terceme-i hallerine dair bir kitaptır. Matbu nüshasında düşen biyografiler hariç, kitapta 7831 şahsın bilgilerinin mevcut olduğu bilinmektedir.³⁷⁹ İçeriği bakımından birçok sınıftan meslek erbabının bulumasının yanında ele alınan biyografilerin dört binine yakınının muhaddislerden meydana gelmesi³⁸⁰ eserin hadis ricâli bakımından önemini ortaya koymaktadır. Hatîb kitabının mukaddimesinde eserinin içeriğinden bahsetmekte fakat biyografilere başlamadan evvel Bağdâd’ın tarihiyle ilgili geniş bir bilgi sunmaktadır. Burada Bağdâd’ın

³⁷⁶ Çakan, “*Hatîb Bağdâdî’nin Muhtasaru Nasîhati ehli’l-hadis Risâlesi*”, M.Ü. İ.F.D. Sayı: 3, s. 205-214.

³⁷⁷ İbnu’l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l- udebâ (İrşâdu’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb)*, I, 386; Zehebî, *Tezkiratü’l-huffâz*, III, 223; Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, I, 288.

³⁷⁸ Bu nüshalar hakkında bkz. Kılıç, *el- Hatîbu’l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*, s. 55. *Târîhu Bağdâd*’ın diğer mevcut nüshaları için bkz. Carl Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-arabî*, VI, 57, 58.

³⁷⁹ Bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 328.

³⁸⁰ Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 278.

mescitlerinden hamamlarına kadar kendisine ulaşan nakillerden de yola çıkarak birçok malumat bulabiliriz. Bununla birlikte Bağdâd'ı övenler ve yerenlerin de nakillerini kaydeden Hatîb, Bağdâd'ı kötüleyen nakiller için ayrıca bir fasıl açarak onların senet ve metin yönünden vâhi olduklarını belirtmiştir.³⁸¹ Müellif Bağdâd'a yakın olması dolayısıyla Medâin, Nehrevân, Ukberâ, Enbâr, Sürremenrâ gibi bölgelerin ricâlîne de yer vermiştir. Bunlardan Medâin şehrine gelen birçok sahâbînün isimlerini kitabında zikretmiş, tâbîn ve sonraki nesileden olanları ise alfabetik tertipteki yerlerine göre tanıtmıştır.

Hatîb kitabını, müracaat edenlere kolaylık olsun diye isimlerinin ilk harflerine göre alfabetik tertip etmiştir. Sadece Muhammed adlarını teberrüken baş tarafta vermiştir. İsimleri aynı olanları da kendi içinde vefat tarihlerine göre sıralamış, Muhammed, Ahmet gibi aynı isimden çok kişi olunca onları baba adlarına göre dizmiştir. Vefat tarihlerini bilemediği çok az sayıda kişiyi, muâsırlarının tabakası içinde zikretmiştir. Hatîb'in eserinde ele aldığı biyografilerden bazıları birkaç satırı geçmez iken bazıları onlarca hatta çok daha fazla sahife tutmaktadır. Bu biyografilerden en uzun olanı Ebû Hanîfe'ye ait olanıdır ki *Târîhu Bağdâd*'ın ilk matbu nüshasında yüz sahifeye ulaştığı belirtilmiştir. Genelde kısa biyografiler şairler, edebiyatçılar, musîkiciler gibi meslek grublarına ait olmakla birlikte uzun biyografiler muhaddisler, fukahalar gibi ilim erbabına aittir.³⁸²

Biyografilerini ele alışındaki genel metodu o ismi ayrıntısıyla birlikte naklederek başlamasıdır. Daha sonra bu şahsın en önemli özelliğini vermektedir. Genelde sırayla ondan rivâyette bulunan ve kendisinin rivâyette bulunduğu en meşhur kimseler verilmektedir. Varsa hadis seyahatlerinden bahsedilmektedir. Daha sonra ise şahsın nisbesi, beldesi, yetişmesi, fiziki ve ilmî vasıfları çeşitli ulemadan senedli nakillerle de desteklenerek ele alınmaktadır. Bütün bunlar zikredildikten sonra onun hakkındaki cerh ve ta'dîle de yer verilir ki terceme-i hâlin bu kısmı hadis ehli yanında en önemli bölümdür. Bunun için cerh ve ta'dîl ile ilgili bu bölümün

³⁸¹ Bkz. Eren, *Hadis İliminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 328.

³⁸² Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 277.

bazen çok uzadığı görölmektedir. Sonunda ise bu şahsın vefat tarihi ve yeri ile birlikte cenazesi, defni gibi meselelere hakkında malumata girilir.³⁸³

Hatîb'in bu eseri hadis ricâlinin ahvalini beyan edip, hafız imamların bu ricâl için cerh ve ta'dîle dair sözlerini naklederek, söz konusu râviler hakkında bir karara varma açısından ricâl tenkidinde önemli bir yere sahiptir. Eserin bu özelliği aynı zamanda onun telifinin birinci sebebi olarak da gösterilmektedir. İşte bu yönüyle eseri “*Terâcimü ricâli'l-hadîs fi Bağdâd*” şeklinde isimlendirebileceğimiz de söylenmektedir.³⁸⁴ *Târîhu Bağdâd* belki de Hatîb'in diğer eserlerine kıyasen en fazla eleştirilen eserlerinden biridir diyebiliriz. Çünkü eserde hadisçilerle birlikte diğer ilim dallarına mensup çok sayıda kişi hakkında birçok bilginin olması ister istemez eserin eleştirilere maruz kalmasına neden olmuştur. Bunlar içerisinde en fazla eleştiri Ebû Hanîfe maddesi ile ilgili olanıdır. Hatîb her ne kadar Ebû Hanîfe hakkındaki bilgilerden dolayı özrünü beyan etse de kendisi de eleştirilerden kurtulamamıştır. Bu tenkîdlerin en şiddetlisi Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952)'nin *Te'nîbu'l-Hatîb* adlı eserinde görölmektedir.

Hatîb'in bu kitabı hadis ricâli ilmi hakkında karar verilip zayıf veya sika kabul edilecek birçok râvinin ahvalini beyan etmesi açısından sık sık kendisine atflar yapılan önemli bir eserdir. Sadece bu yönüyle kalmayıp, senelere göre olayları ele alan İbnu'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye*, İbn Esîr'in *el-Kâmil* adlı eserinde *Târîhu Bağdâd*'a birçok atıf yapıldığının görölmesi aynı zamanda bu eserin tarih yazıcıları için de başucu kitabı olduğunu göstermektedir. Hatîb'in *Târîh*'inde verdiği bilgilerin ayrıntısı ve genişliği onun sahip olduğu zengin kütüphanesi hakkında da bizi bilgilendirmektedir. Onun Dimeşk'e sürgünü esnasında yanında götürdüğu kitapların listesini Muhammed b. Ahmed el-Mâlikî hazırlamıştır. Bu listede büyüklü-küçüklü 476 eserin varlığından sözedilmektedir.³⁸⁵

³⁸³ Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 279.

³⁸⁴ Bkz. et-Tahhân, a.g.e., s. 277.

³⁸⁵ Ekrem Ziyâ el-Ömerî çalışmasında Hatîb'in *Târîh*'inde kullandığı kaynaklar hakkında çok geniş bir bilgi vermektedir. Bkz. el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fi Târîhi Bağdâd*, s. 125-425. Hatîb'in *Târîh*'inde kullandığı kaynaklar için ayrıca bkz. et-Tahhân, a.g.e., s. 282-301.

Hâtîb, *Târîhu Bağdâd*'da en fazla iktibas, Yahyâ b. Maîn ile Dârekutnî'den yaptığı iddia edilmektedir. İbn Maîn'den 1100, Dârekutnî'den 1092 iktibas yaptığı söylenmektedir ki, bu derecede iktibas yaptığı bir 3. kaynağın olmadığı belirtilmiştir. Özellikle muâsırı olan âlim ve râvîlerin cerh-tadîliyle ilgili bilgilerin çoğunu ise, hocalarından direkt olarak naklettiği zikredilmektedir. Görüşlerine en fazla yer verdiği hocalarının İbn Rızkûye (ö. 412/1021), el-Berkânî (ö. 425/1034), Ebu'l-Alâ el-Vâsîtî (ö. 431/1039), el-Ezherî (ö. 435/1043), el-Hasan b. Muhammed el-Hallâl (ö. 439/1048), ve Ebu'l-Hasen el-Atîkî (ö. 441/1050) olduğu ileri sürülmüştür.³⁸⁶ Hatîb yazdığı bu eserle kendisinden sonra kaleme alınan ricâl kitaplarına da çok önemli kaynak olmuştur. Özellikle Bağdadlıların hal tercemelerinde kendisinden bolca iktibaslar yapılmıştır.³⁸⁷ Bundan dolayı da eser üzerine birçok zeyl ve ihtisar çalışmalarının yapıldığı görülmektedir.

Bu çalışmaların en önemlileri şunlardır:

- a. Ebû Ğâlib Şücâ b. Fâris ez-Zühî (ö. 507/1113): Zeyl olarak *Bağdâd Târih*'i yazmıştır.³⁸⁸
- b. Ebû Sa'd Abulkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1166)'nin 10–15 ciltlik zeyli.³⁸⁹
- c. el-Melikü'l-Muazzam Îsâ b. Ebî Bekr el-Eyyûbî (ö. 624/1226) *er-Redd alâ Ebî Bekr el-Hatîb* adlı kitabında Hatîb'in Ebû Hanîfe'nin biyografisinde onun aleyhinde zikrettiği haberleri tenkîde tabi tuttuğu beyan edilmiştir.³⁹⁰
- d. Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239)'nin Bağdâd ve Vâsît tarihleri vardır. *Bağdâd Târihi*'nin es-Sem'ânî'nin zeyline zeyil olduğu bildirilmektedir.³⁹¹

³⁸⁶ Eren, *Hadis İlmünde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 331.

³⁸⁷ Söz konusu iktibaslar için bkz. el-Ömerî, a.g.e., s. 92-93.

³⁸⁸ Bu çalışma ve bundan sonraki vereceğimiz çalışmalar için bkz. Eren, *Hadis İlmünde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 331. *Târîhu Bağdâd* üzerine yapılan bu zeyl çalışması için ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV, 27.

³⁸⁹ Eser hakkında diğer bilgiler için bkz. Eren, a.g.e., s. 332.

³⁹⁰ Eren, a.g.e., s. 332.

³⁹¹ Eren, a.g.e., s. 332.

e. Muhammed b. Mahmûd İbnü'n-Neccâr (ö. 634/1245) Sem'ânî ile İbnü'd-Dübeysî'nin kitaplarını bir araya getirerek ve kendisinden de ilaveler yaparak *et-Târîhu'l-mücedded li Medîneti's-selâm* adını verdiği 16 ciltlik büyük bir kitap telif etmiştir. İbnü'n-Neccâr'ın bu kitabı üzerine sonraki âlimler tarafından bazı çalışmalar yapıldığı belirtilmiştir.³⁹²

f. Ebû Ali Yahyâ b. Ubeydillah'ın *el-Muhatâr min muhtasarı Târîhu Bağdâd* adlı eseri.³⁹³

g. Mesûd b. Muhammed el-Buhârî, *Târîhu Bağdâd*'ın önceki muhtasarlarından bir kitap oluşturmuştur.³⁹⁴

h. İbn Manzûr Muhammed b. Mûkerrem ve ez-Zehebî de, *Târîhu Bağdâd*'ı ihtisar etmişlerdir.³⁹⁵

Bunların yanında günümüzde de *Târîhu Bağdâd* üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Eserin mukaddimesi İngilizce ve Fransızcaya terceme edilmiştir. Müsteşrik G. Salmon tarafından *Introduction Topographique a l'Histoire de Bağdâd* adıyla (Paris 1914) bu mukaddime neşredilmiştir.³⁹⁶

2. Menâkibü Ahmed bin Hanbel

el-Mâlikî fihristinde bu kitabı kaydetmektedir.³⁹⁷ Hatîb böyle bir eseri kaleme aldığını bizzat kendisi *Târîhu Bağdâd*'ında ifade etmekte, Ahmed b. Hanbel hakkında müstakil bir kitap telif ettiğini söylemektedir.³⁹⁸ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)'nin de aynı adı taşıyan başka bir eseri bulunmaktadır.³⁹⁹ Bu eserin içeriğine baktığımızda Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ından İbnü'l-Cevzî'nin çok fazla

³⁹² Eren, a.g.e.,s. 332.

³⁹³ Mevcut nühalari için Bkz. Eren, a.g.e., s. 333.

³⁹⁴ Eren, *Hadis İlmünde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 333. Ayrıca bu kitap hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 96.

³⁹⁵ Bkz. Eren, a.g.e., s. 333.

³⁹⁶ *Târîhu Bağdâd* üzerine yapılan diğer çalışmalar için ayrıca bkz. Kandemir, M. Yaşar, “ Hatîb el-Bağdâdî ”, *DİA.*, XVI, 459-460. Ayrıca kitabın baskıları için bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 274-275.

³⁹⁷ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 133.

³⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 90.

³⁹⁹ Söz konusu bu eser için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Menâkibü el-İmam Ahmed bin Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Riyâd 1988.

iktibaslarda bulunduğu gör÷lmektedir. Fakat Hatîb'in *Menâkıbu Ahmed bin Hanbel* adlı eserinden hiç bahsetmemektedir.

3. *Menâkıbu 'ş-Şâfi*

el-Mâlikî'nin fihristinde bu kitaptan bahsettiği belirtilmektedir.⁴⁰⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*'ında İmam Şâfi'nin biyografisini naklettikten sonra hayatına dair müstakil bir kitap yazdığını söylemektedir.⁴⁰¹ Bunun yanında bu eserle ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Şurayı belirtmeliyiz ki el-Ömerî çalışmasında Hatîb'e ait olan *Menâkıbu 'ş-Şâfi* adlı eserin bir nüshasının Türkiye'de olduğuyla ilgili Ramazan Şeşen'e ait bir bilgi aktarmıştır. Fakat el-Ömerî, Hatîb'in muasırı olan Beyhakî (ö. 458/1066)'nin de aynı isimdeki eserinin⁴⁰² Türkiye'deki Üçüncü Ahmed Kütüphanesindeki yazma nüshasını Hatîb'in kitabı zannetmiştir.⁴⁰³ Oysa biz araştırmamız da Hatîb'in bu eserinin yazma nüsha kaydına rastlayamadık.⁴⁰⁴

4. *Kitâbu 'l-vefayât*

Hatîb'in bu eserini onun kitapları arasında zikreden Yusuf Uş klasik kaynakların hiçbirinde bu eserin kaydedilmediğini belirtmektedir.⁴⁰⁵ Biz de yaptığımız araştırmada Hatîb'in bu isimdeki bir eserinin yazma ya da matbu bir nüshasına rastlayamadık. Fakat Brockelmann bu eserin Muhammed Hidâyet Hüseyin tarafından Bangladeş'te (1912 Mecmuatu JRAS) neşredildiğini söylemektedir.⁴⁰⁶

G. AHLÂK VE ÂDÂBLA İLGİLİ ESERLERİ

Müellifin ahlâk ve âdâbla ilgili kaleme aldığı eserleri şunlardır:

⁴⁰⁰ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 133.

⁴⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 404.

⁴⁰² Beyhakî'nin aynı isimdeki eseri için bkz. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *Menâkıbu 'ş-Şâfi*, thk. Ahmed Sakar.

⁴⁰³ Bu hatalı bilgisi için bkz. el-Ömerî, *Mevâridü 'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 76'nın 3. dipnotu.

⁴⁰⁴ Türkiye'deki söz konusu nüshanın Beyhakî'nin eseriyle ilgili olduğuna dair bkz. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066) *Menâkıbu 'ş-Şâfi*, I. Cildin mukaddimesi s. 44.

⁴⁰⁵ el-Uş, a.g.e., s. 134.

⁴⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-arabî*, VI, 61. Ayrıca biz internet üzerinden yaptığımız araştırmada www.alsooot.com/details-106.html adresinden (söz konusu siteye giriş tarihi: 13.10.2011) Sadüddîn Ferec el-Hâvî'nin Bağdâdî'ye ait olduğuy bu kitabı tahkik ettiği kaydına rastladık. Fakat hem kitabın içeriğiyle hem de konuyla ilgili başka bir bilgiye ulaşamadık.

1. *Kitâb fîhi hutbetü Âişe fi's-senâ'alâ ebihâ*

Hatîb'in, şeyhinin rivâyetleri üzerine tahrîc çalışması olduğu söylenmektedir. Bir cüz hacminde olduğu kaydedilen bu risâleyi el-İşbîlî Fihrist'inde zikretmektedir.⁴⁰⁷

2. *el-Müntehab mine'z-zühd ve'r-rekâik*

Brockelmann Zâhiriyye Kütüphanesiyleki el yazma nüshasıyla birlikte İskenderiye'de de hadîs usûlü bölümünde bir nüshasının bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁸ Ayrıca el-Elbânî de fihristinde bu eseri zikretmektedir.⁴⁰⁹ Hatîb'in bu eseri Âmir Hasan Sabrî'nin tahkîkiyle nerşredilmiştir.⁴¹⁰ Muhakkîk bu eseri tam olarak elde edemediğini belirtmektedir.⁴¹¹ Hatîb'in Hz. Peygamber, sahabeler ve tâbiînden bazı kimselerin zühd hayatıyla ilgili kaydettiği rivâyetlerle birlikte bazı zâhidlerin kerâmetleriyle ilgili rivâyetlere de yer vermektedir. Hatîb konuyla ilgili rivâyetleri naklederken herhangi bir yorum yapmamaktadır.

3. *el-Buhalâ'*⁴¹²

Hatîb bu eserinde cimrilerle ve cimrilikle ilgili nakledilen hikâyeleri senedleriyle birlikte ele almaktadır. Altı bölümden meydana gelen eserinin ilk bölümünde cimrilerle ilgili hadisler rivâyet etmekte, daha sonra da meşhur cimriler ve cimrilikle ilgili birçok olayı bazen da şiirler serdederek nakletmektedir. Mukaddimesiz olarak kaleme alınan bu eseri müellifin neden yazdığıyla ilgili bir bilgi de kitapta yer almamaktadır. Mukaddimesiz olarak başlanan kitabın aynı zamanda bir hâtimeside mevcut değildir. Ele aldığı rivâyeleri olduğu gibi aktaran Hatîb bu nakillerle ilgili herhangi bir yorum yapmamakta, hadislerin yanında sırasıyla müteahhirûndan gelen nakilleri de senetleriyle birlikte zikretmektedir.

⁴⁰⁷ İbn Hayr el- İşbîlî, *Fihrist*, 140, 151.

⁴⁰⁸ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, VI, 61.

⁴⁰⁹ el-Elbânî, *Fihrist*, s. 366.

⁴¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müntehab min kitâbi'z-zühd ve'r-rekâik*, thk. Âmir Hasan Sabrî, I. Baskı, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, Beyrût 2000.

⁴¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 9.

⁴¹² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Buhalâ*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2000.

Manada ziyâdeliğe sebebiyet veren bir kelime veya cümle var ise müellif tıpkı hadis nakillerinde olduğu gibi o metinle ilgili mevcut diğer isnâdlara da yer vermektedir.

el-Mâlikî'nin üç, İbn Kâdî Şehbe'nin dört cüz olarak zikrettiği belirtilen eserin⁴¹³ el yazma nüshasının tek cilt halinde Londra'da bulunduğu söylenmektedir.⁴¹⁴ Hatîb'in bu eseri Ahmed Matlûb, Hatîce el-Hadîsî ve Ahmed Nâcî el-Kaysî tarafından (Bağdâd 1964) yayımlanmıştır. Ayrıca Muhammed İbrâhim Sâlim (Kahire 1990), Rafed Saîd (Kuveyt 1981), Bessâm Abdülvehhâb (Beyrût 2000) tarafından da ayrı ayrı neşredilmiştir.

4. *et-Tenbîh ve 't-tevkîf alâ fedâili 'l-harîf*

Yazma nüshası ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız bu eserin klasik kaynaklar arasında sadece el-Hamevî (ö. 626/1228)'nin *Mu'cemu'l- udebâ* adlı eserinde geçtiği görülmektedir.⁴¹⁵

5. *et-Tadfil ve hikâyâtü 't-tufeyliyyîn ve ahhâruhum*

el-Mâlikî'nin dört, İbn Kâdî Şehbe'nin üç cüz olarak zikrettiği belirtilen eserin⁴¹⁶ bazı kaynaklarda *Kitâbu 't-tufeyliyyîn* ismiyle de kaydedildiği görülmektedir.⁴¹⁷ Müellif kitâbının hemen girişinde ismini vermediği bir şahsın talebi üzerine bu eseri kaleme aldığını belirttikten sonra devamında Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlerle konuya başlangıç yapmaktadır.⁴¹⁸ Hatîb asalaklara dair olan bu eserinde öncelikle “tufeylî (asalak/davetsiz misafir)” nin lugat manasına, Asr-ı saâdet'te meydana gelen davetsiz misafirlerle ilgili olaylara, asalakların özelliklerine, tanınmış bazı asalaklara, bunların davranışlarına yer vermektedir. Bu

⁴¹³ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 128. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu 'l-erîb ilâ ma 'rifeti 'l-edîb)*, I, 387; es-Safedî, *el-Vâfi bi 'l-vefeyât*, VII, 131; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü 'l-ârifîn*, I, 79.

⁴¹⁴ Brockelmann, *Târîhu 'l-edebi 'l-arabî*, VI, 61.

⁴¹⁵ Yusuf Uş da bu eseri sadece Yâkût el-Hamevî'nin zikrettiğini söylemektedir. Bkz. el-Uş, a.g.e., s. 129. Ayrıca daha yakın tarihli kaynaklardan İsmail Paşa el-Bağdâdî (ö. 1339/1920)'nin *Hediyyetü 'l-ârifîn*, I, 79'de söz konusu eser zikredilmektedir.

⁴¹⁶ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 129. Eser için ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü 'l-huffâz*, III, 223; es-Safedî a.g.e., VII, 131.

⁴¹⁷ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 387.

⁴¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *et-Tadfil ve hikâyâtü 't-tufeyliyyîn ve ahhâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eş 'âruhum*, s. 43. 44. nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, 1999.

eser ilk defa Hüsâmeddîn el-Kudsî tarafından (Dimeşk 1917) neşredilmiştir. Daha sonra da Kâzım el-Muzaffer (Necef 1966, Kahire 1986) ve Abdullah Abdürrâhîm Useylân (Cidde 1986), Bessâm Abdulvehhâb (Beyrût 1999) tarafından da yayımlanmıştır.

H. FIKIHLA İLGİLİ ESERLERİ

Müellifin fıkıhla ilgili kaleme aldığı eserleri şunlardır.

1. *Nehcü's-savâb fî enne't-tesmiyete âyetün min Fâtihati'l-kitâb*

Bir veya iki cüz olduğu kaydedilen bu risâleyi el-Mâlikî ve İbn Kâdî Şehbe'nin zikrettikleri belirtilmektedir.⁴¹⁹ İbnu'l-Cevzî'nin ismini *Lehcü's-savâb fî enne't-tesmiyete âyetün min Fâtihati'l-kitâb* olarak verdiği eserin,⁴²⁰ *Kitâbu'l-Besmele ve enneâ mine'l-Fâtihâ* olarak anıldığı da görülmektedir.⁴²¹

2. *İbdâlü'n-nikâh bi-ğayri velî*

Bir cüz olduğu söylenen bu risâleyi el-Mâlikî'nin fihristinde kaydettiği belirtilmiştir.⁴²²

3. *İzâ ukîmetü's-salât felâ salâte ille'l-mektûbe*

Bu eseri İbn Mâlikî'nin zikrettiği söylenmiştir.⁴²³ Bunun yanında araştırmış olduğumuz kaynaklarda zikredilen eserle ilgili başka bir bilgiye rastlayamadık. Fakat tahminimizce, kitabın isminden de anlaşıldığı üzere eserin içeriği, namaz için kamet getirildiğinde farz namazdan başka bir namaza durulamayacağına dair hadislerle ilgili müellifin araştırmasıdır.

4. *el-Cehr bi-bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm fî's-salât*

Bu eserde Hatîb namazda bismelenin açıktan mı yoksa gizli mi okunacağıyla ilgili rivâyetleri cemetmiştir. Bu rivâyetler özellikle Hz. Peygamber'e isnâd edilen

⁴¹⁹ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 126.

⁴²⁰ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130.

⁴²¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 98.

⁴²² el-Uş, a.g.e., s. 127.

⁴²³ el-Uş, a.g.e., s. 127.

hadîslerle, sahabe-i kirâmın söz ve fiillerinden meydana gelmektedir. Risâlede Hatîb'in konuyla ilgili çeşitli rivâyetleri verdiği bazen de sonunda yorum yaptığı görülmektedir. el-Mâlikî'nin ve İbn Kâdî Şehbe'nin iki cüz olarak zikrettiği bu risâleyi Zehebî bir cüz olarak zikretmektedir. Eserin aslının üç cüzden ibaret olduğu da belirtilmektedir.⁴²⁴ Daha sonra Zehebî bu eseri *Muhtasarü'l-Cehr bi'l-besmele* adıyla ihtisar etmiş, naklettiği rivâyetlerin senetleri ve metinleriyle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Zehebî'nin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan (Mecmua, nr. 55) bu muhtasarı üzerine Ali b. Ahmed el-Kindî'nin 84 sahifeden ibaret tahkîk çalışması bulunmaktadır.⁴²⁵ Kitabın Zehebi'ye ait muhasarı üzerinde çalışma yapan muhakkik toplam 43 aded rivayeti ele almıştır.⁴²⁶

5. *el-Hiyel*

Muhtevası hakkında pek bilgi edinemediğimiz bu eseri el-Mâlikî ve İbn Kâdî Şehbe dört cüz olarak zikrederken,⁴²⁷ Zehebî üç cüz olarak kaydetmektedir.⁴²⁸ el-Hamevî ise bu eserden noktasız olarak (الحيل) değil de noktalı şekliyle (الخيال) olarak bahsetmektedir.⁴²⁹

6. *ed-Delâil ve 'ş-şevâhid alâ sıhhati'l-amel bi-haberi'l-vâhid*

Hatîb'in fıkıhla ilgili bu eserini el-Mâlikî'nin fihristinde kaydettiği belirtilmektedir.⁴³⁰ el-Hamevî (ö. 626/1228) ise bu eserin ismini *ed-Delâil ve 'ş-şevâhid alâ sıhhati'l-amel bi'l-yemîn maa 'ş-şâhid* olarak zikretmektedir.⁴³¹

7. *Salâtü'-tesbîh ve'l-ihtilâf fihâ*

⁴²⁴ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 127. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî a.g.e., I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

⁴²⁵ Bu tahkîk çalışması için bkz. Ali b. Ahmed el-Kindî el-Mirer, *Muhtasarü Kitâbi'l-Cehr bi'l-besmele*, Birleşik Arap Emirlikleri 2005.

⁴²⁶ Fakat biz kitabın el-Mektebetü's-Şamile programının 3.41 sürümünde Zehebi'ye ait bu muhasarı üzerinde yapılan farklı bir çalışmada toplam 72 aded rivâyet tespit ettik.

⁴²⁷ el-Uş, a.g.e., s. 127'den naklen.

⁴²⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

⁴²⁹ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387.

⁴³⁰ el-Uş, a.g.e., s. 127. Ayrıca bkz. İsmail Paşa el-Bağdâdî, a.g.e., I, 79.

⁴³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387.

Bu eserde tesbîh namazına dair Hz. Peygamber'den gelen hadislerin herhangi bir tenkîde tâbi tutulmadan nakledildiği belirtilmektedir.⁴³² İbn Kâdî eş-Şehbe'nin ve el-Mâlikî'nin bir cüz olarak zikrettiği eserin⁴³³ Zâhiriyye Kütüphanesinde (Hadîs, nr. 279, Mecmûa, nr. 1070/10) yazma bir nüshasının bulunduğu söylenmemiştir.⁴³⁴

8. *el-Gusl li'l-cum'a*

İsminden de anlaşılacağı üzere Cuma günü alınması Hz. Peygamber'in sünneti olarak bilinen boy abdesti ile ilgili rivâyetleri içeren bir risâle olduğu anlaşılmaktadır. el-Mâlikî'nin iki cüz hacminde olduğunu naklettiği bu eseri İbn Kâdî Şehbe üç cüz olarak zikretmektedir.⁴³⁵

9. *el-Kadâ bi'l-yemîn ma'a's-şâhid*

el-Mâlikî'nin iki cüz olarak kaydettiği bu eseri İbn Kâdî Şehbe bir cüz olarak zikretmektedir.⁴³⁶ Hatîb'in bu risâlesi *Sihhatü'l-amel bi'l-yemîn maa's-şâhid* olarak da isimlendirilmektedir.⁴³⁷

10. *el-Kunût ve'l-âsâru'l-merviyeye fihî alâ ihtilâfihâ ve tertîbihâ alâ mezhebi's-Şafîî*

Şafîî mezhebinde namazda okunan kunut duası ile ilgili rivâyetlere dair Hatîb'in bir tahrîc çalışması olduğu anlaşılmaktadır. el-Mâlikî'nin eseri üç cüz olarak zikrettiği belirtilmiştir. Aynı zamanda İbn Kâdî Şehbe'de de geçtiği görülmektedir.⁴³⁸ Bu eserin bazı kaynaklarda *el-Fünûn*⁴³⁹ veya *el-Meftûn* olarak geçtiği de

⁴³² Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 458.

⁴³³ el-Uş, a.g.e., s. 127. Eser için ayrıca bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., I, 387; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 131.

⁴³⁴ Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 458. Ayrıca bkz. el-Elbânî, *Fihrist*, s. 364.

⁴³⁵ el-Uş, a.g.e., s. 127. Eser için ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223; *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 100.

⁴³⁶ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 127.

⁴³⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 98.

⁴³⁸ el-Uş, a.g.e., s. 127. Bu eser için ayrıca bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 131; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 79.

⁴³⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

kaydedilmiştir.⁴⁴⁰ Fakat risâlenin *el-Fünûn ve el-Meftûn* şeklinde kaydedilmesi *el-Kunût* kelimesinin yanlış okunmasına bağlanmaktadır.⁴⁴¹

11. *Meseletü'l-ihcâc li's-Şâfiî fimâ üsnide ileyh ve'r-reddü ala't-tâinîn bi-azmi cehlihîm aleyh*⁴⁴²

Bir cüz olarak zikredilen eseri el-Mâlikî ve İbn Kâdî Şehbe'nin de kaydettikleri belirtilmektedir.⁴⁴³ Dâru'l-kütübî'z-Zâhiriyye'deki nüshası üzerine Halîl İbrahim Mollâ Hâtır tarafından doktora tezi yapılmış, daha sonra da bu tez kitap olarak 1980 yılında neşredilmiştir. Buhârî'nin *el-Câmî adlı* eserine eş-Şâfiî kanalıyla gelen hadisleri almaması ve eş-Şâfiî'nin naklettiği hadislerin bazı Hanefîlerce zayıf görülmesi sorusunun Hatîb'e yöneltilmesi neticesinde müellif bu eseri kaleme aldığı kendi mukaddimesinde yazmaktadır. Eş-Şâfiî'den nakledilip de Buhârî'nin eserine almadığı bu hadisleri veren Hatîb daha sonra bunun sebeplerini ele almaktadır.

Eseri neşre hazırlayan Halîl İbrahim Mollâ Hâtır risâlenin Dâru'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de tek nüshası olduğunu belirtmektedir. Muhakkîk 14 varaktan meydana gelen bu risâlenin senetlerindeki râvilerin hâl tercemelerini de vermektedir.⁴⁴⁴

12. *en-Nehy an savmi yevmi's-şek*

Bu risâlenin el-Mâlikî ve İbn Kâdî Şehbe'de bir cüz olarak geçtiği nakledilmektedir.⁴⁴⁵ Hatîb'in bu eseri aynı mevzûda yazılan bir esere reddiye olarak kaleme aldığı iddia edilmektedir.⁴⁴⁶ Hatîb'in bu risâlesinin *Mes'ele fi sıyâmi yevmi's-şek fi'r-red alâ men ra'a vücûbehû* veya *Meseletü yevmi'l-gaym* ismiyle de

⁴⁴⁰ Bağdâdî'nin bu eserinin *el-Meftûn* isminde olduğuyla ilgili olarak bkz. Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA.*, XVI, 459. Fakat biz yaptığımız kaynak taramasından eserin bu isimle zikredildiğine rastlayamadık.

⁴⁴¹ Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA.*, XVI, 459.

⁴⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Meseletü'l-ihcâc li's-Şâfiî'i fimâ üsnide ileyh ve'r-reddü ala't-tâinîn bi-azmi cehlihîm aleyh*, thk. Halîl İbrahim Mollâ Hâtır, Riyâd 1980.

⁴⁴³ el-Uş, a.g.e., s. 128; el-Elbânî, *Fihrist*, s. 365.

⁴⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Meseletü'l-ihcâc*, s. 16,

⁴⁴⁵ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 128. Bu risâle için ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387.

⁴⁴⁶ Kılıç, *el-Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvileri*, s. 64.

kaydedildiği görülmektedir.⁴⁴⁷ Fakat şunu belirtmeliyiz ki *Turuku hadîsi Abdillâh İbn Ömer ani'n-Nebiyyi fî terâi'l-hilâl* adlı Hatîb'e ait olduğu söylenen bir eser/cüz⁴⁴⁸ kanaatimizce Hatîb'in *en-Nehy an savmi yevmi'ş-şek* isimli risâlesiyle aynı çalışmadır. Çünkü biz kaynakların hiçbirinde Hatîb'in *Turuku hadîsi Abdillâh İbn Ömer ani'n-Nebiyyi fî terâi'l-hilâl* ismiyle zikredilen bir çalışmasına rastlayamadık. Zaten muhakkik de eserinin mukaddimesinde bu eserin kaynaklardan hiçbirinde geçmediğini, bunun Hatîb'in kaybolan eserlerden olduğunu iddia etmektedir.⁴⁴⁹ Söz konusu bu eser Âmir Hasan Sabrî tarafından Hatîb'in diğer bir eseri *el-Müntehab mine'z-zühd ve'r-rekâik* ile birlikte neşredilmiş bir tahrîc çalışmasıdır.⁴⁵⁰ Eserde hilalin görülmesi ile ilgili olarak toplam 28 hadis senetleriyle birlikte verilmekte, bazı hadisin sonunda Buhârî, Müslim gibi muhaddislerin bu hadisleri hangi tarikten tahrîc ettikleri yer almaktadır. Biraz önce de değindiğimiz gibi bu eserin içeriği *en-Nehy an savmi yevmi'ş-şek* adlı eseri ifade etmektedir.

13. *el-Vudû min messi'z-zeker*

Kaynaklarda hakkında pek bilgi bulunmayan bu eserin içeriği isminden de anlaşılacağı gibi; tenâsül uzvuna dokunmakla abdest almanın gerekip gerekmeyeceği ile ilgili olduğu kanaatindeyiz. el-Mâlikî'nin fihristinde bu eseri zikrettiği belirtilmektedir.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ el-Uş, a.g.e., s. 128.

⁴⁴⁸ Bu çalışma için bkz. Hişam b. Muhammed, *Cüzün fihî turuku Hadîsi İbn Ömer fî terâi'l-hilâl*, thk. ve neşr, I. Baskı, Dâru'z-ziyâ, Tantâ, 1998. Ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Müntehab min kitâbi'z-zühd ve'r-rekâik* adlı eseriyle birlikte basılmış olan *Turuku hadîsi Abdillâh bin Ömer ani'n-nebiyyi fî terâi'l-hilâl*, s. 165. thk. Âmir Hasan Sabrî, I. Baskı, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, Beyrût 2000.

⁴⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müntehab min kitâbi'z-zühd ve'r-rekâik* ile birlikte *Turuku hadîsi Abdillâh bin Ömer ani'n-nebiyyi fî terâi'l-hilâl*, s. 165. thk. Âmir Hasan Sabrî, I. Baskı, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, Beyrût 2000.

⁴⁵⁰ Fakat şunu belirtmeliyiz ki Bağdâdî'nin *el-Müntehab mine'z-zühd ve'r-rekâik* adlı risâlesini tahkik eden Âmir Hasan Sabrî Bağdâdî'nin *Hadîsü İbn Ömer fî terâi'l-hilâl* adlı çalışmasından kayıp eser olarak sözetmekte, araştırması neticesinde böyle bir çalışmayı *el-Müntehab mine'z-zühd ve'r-rekâik* adlı risâle ile bitişik bir şekilde Tunûs Vatan Kütüphanesinde bulunduğunu belirtmektedir. Kendisinden önce kimsenin zikretmediği Bağdâdî'nin bu çalışmasını tahkik edip, hadisleri tahrîc ettiğini de söylenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müntehab min kitâbi'z-zühd ve'r-rekâik*, s. 9, 165. thk. Âmir Hasan Sabrî, I. Baskı, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, Beyrût 2000.

⁴⁵¹ el-Uş, a.g.e., s. 128.

I. HATİB'E NİSBETİ TARTIŞMALI ESERLER⁴⁵²

Bazı eserlerin Hatîb'e ait olup olmadığı konusunda kaynaklarda kesin bir bilgi mevcut değildir. Tespit edebildiğimiz kadar Hatîb'e nisbeti tartışmalı olan eserler şunlardır:

a. *Keşfu'l-esrâr*

Hatîb'e nisbeti tartışmalı olan bu eserin içeriğiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) *Keşfu'z-zunûn* adlı eserinde bu eseri zikretmektedir. Fakat biz *Keşfu'z-zunûn*'dan önceki diğer hadis kitaplarıyla ilgili kaynaklarda Hatîb'e ait böyle bir esere rastlayamadık.⁴⁵³

b. *Riyâdû'l-üns ilâ hadâyiri'l-kuds*

Dini nasihatlar içerdiği belirtilen bu eserin Hatîb'e ait olması şüpheli görülmüştür. Kitabın Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Tefsîr, nr. 122/144) kayıtlı olduğunu belirten Yusuf Uş bunun Hatîb'e aidiyetinin ihtimal olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁴

Buraya kadar Yusuf Uş'un gruplandırmasını esas alarak vermiş olduğumuz eserler dışında Uş'un eserinde yer almayıp da başka eserlerde zikredilen Hatîb'e ait olduğu iddia edilen kitaplardan da bahsetmek istiyoruz.

a. *Mes'eletü'l-Kelam fi's-sıfât:*

Hatîb'in eserlerinin kaydedilip bizim burada kendisine atıfta bulunduğumuz temel kaynakların hiçbirinde Hatîb'e ait böyle bir eserin zikredildiğine rastlayamadık. Fakat el-Elbânî, Hatîb'e ait böyle bir eserin olduğunu

⁴⁵² Burada Yusuf Uş Bağdâdî'ye ait olup olmadığı belli olmayan eselerin sayısını iki olarak verse de bu eserlere ilaveten bazı eserlerin de Bağdâdî'ye nisbetinin tartışmalı olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 459. Bunun yanında et-Tahhân kendi eserinde neredeyse tamamen Yusuf Uş'tan yaptığı nakilde Bağdâdî'ye ait eserleri bütünüyle verirken Uş'un vermiş olduğu bu iki meçhul eseri zikretmemiştir. Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 122–125.

⁴⁵³ Zaten Yusuf Uş da bu eserin sadece *Keşfu'z-zunûn*'da geçtiğini belirtmektedir. bkz. el-Uş, a.g.e., s. 134.

⁴⁵⁴ el-Uş, a.g.e., s. 134.

belirtmektedir.⁴⁵⁵ İşte el-Elbânî'nin de verdiğimiz isimle zikrettiği eserin Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye (Mecmua, nr. 16) 'de bir nüshasının olduğu tespit edilmiş ve Abdullah b. Yusuf el-Cüdey' tarafından Mecelletü'l-Hikme (1993) 'de *Mesele fi's-sıfât* ismiyle yayınlanmıştır.⁴⁵⁶ Zâhirriye Kütüphanesinde tek bir nüshasının bulunduğu belirtilen bu küçük risâlede Hatîb, Allah Teâlâ'nın kelâm sıfatından bahsetmektedir. Hatîb'in bu risâlede Selefinin metodunu kabul ettiği görülmüştür. Çeşitli hadislerin de serdedildiği eserin zikrettiğimiz şekilde isimlendirilmesi bizzat Hatîb eliyle değil tahkîk sahibi tarafından yapıldığı muhakkîkin kendi ifadesidir. Eserin muhakkîki böyle bir isimlendirmeyi, Hatîb'in kaleme aldığı risâlesine "*Allah'ın kelâm sıfantına gelince...*" diyerek başlamasına dayandırmaktadır. Hatîb kelam sıfatıyla ilgili vârid olan rivâyetleri, sahih, zayıf ve hükmünde ihtilaf edilenler olarak üç gruba ayırarak ele almaktadır.

Aslında başta bizim de Hatîb'e nisbeti tartışmalı eserler grubunda vermiş olduğumuz bu eseri müellife nisbeti bakımından meçhul olarak görmek doğru olmaz. Dolayısıyla başta tam olarak haberdar olunamayan bu eserin daha sonra ortaya çıkarılarak Hatîb'e ait olduğu kesinleşmiştir.

b. *Kitâbü fevâidi'n-neseb*:

Hatîb'e ait olduğu iddia edilen bu eseri sadece Zehebî zikretmektedir.⁴⁵⁷ Fakat Zehebî, Hatîb'in eserlerini tanıtırken bizim temel kaynak olarak atıfta bulunduğumuz *Tezkiratü'l-huffâz*'nda müellifin bütün eserlerini bir arada verirken *Kitâbü fevâidi'n-neseb* adlı eserini vermemektedir. Bu eseri bir başka şahsın biyografisini ele alırken zikretmektedir.⁴⁵⁸ Muhtevası hakkında bilgi edinemediğimiz bu eser kanaatimizce ya Hatîb'in kaybolan eserlerinden birisi ya da bilinen bir eserin farklı bir isim altında hatırlanmasıdır. İkinci ihtimal bize daha yakın gelmektedir. Çünkü bu, Hatîb'in

⁴⁵⁵ el-Elbânî, Fihrist, s. 366.

⁴⁵⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Mesele fi's-sıfât*, thk. Abdullah b. Yûsûf el-Cüdey', Mecelletü'l-hikme (3), 1993, s. 289–297.

⁴⁵⁷ Bağdâdî'nin eserlerinin bulunduğu kaynakları gösteren Yusuf Uş'un eserinde bu kitap zikredilmemektedir.

⁴⁵⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 241.

kaybolmuş bir eseri olsaydı Zehebî diğer eserlerini topluca zikrettiği yerde⁴⁵⁹ bu eserini de zikrederdi. Ayrıca Hatîb'in eserlerinden bahsettiği bir başka eseri olan *Târîhu'l-İslâm*'ında da verebilirdi. Oysa eserin burada da zikredilmediği görülmektedir.

c. *Turuku hadîsi Abdillâh İbn Ömer ani'n-Nebiyi fî terâî'l-hilâl:*

Çalışmamızda Hatîb'in böyle bir eseri olduğuna dair klasik kaynakların hiçbirinde herhangi bir kayda rastlayamadık. Fakat Âmir Hasan Sabrî yaptığı araştırmada Hatîb'in böyle bir eseri olduğunu ileri sürmektedir. Muhakkik, eserinin mukaddimesinde bu eserin, kaynaklardan hiçbirinde geçmediğini, bunun Hatîb'in kaybolan eserlerinden biri olduğunu iddia etmektedir.⁴⁶⁰

Tunûs Vatan Kütüphanesinde *el-Müntehab min kitâbi'z-zühd ve'r-rekâik* adlı eserle bitişik halde bulunduğunu belirten Âmir Hasan Sabrî zikrettiği bu eseri Hatîb'in, *el-Müntehab*'ını ele aldıktan sonra *Turuku hadîsi Abdillâh İbn Ömer ani'n-Nebiyi fî terâî'l-hilâl* adlı eseriyle birlikte yayınlamıştır.⁴⁶¹ Eserde hilalin görülmesi ile ilgili olarak toplam 28 hadis senetleriyle birlikte verilmiş, bazı hadisin sonunda Buhârî, Müslim gibi muhaddislerin bu hadisleri hangi tarikten tahrîc ettikleri belirtilmiştir. Fakat daha önce de ele aldığımız gibi⁴⁶² Hatîb'in *Turuku hadîsi Abdillâh İbn Ömer ani'n-Nebiyi fî terâî'l-hilâl* adlı bir eserinin olduğu ileri süren Âmir Hasan Sabrî kanaatimizce bu hususta yanılmıştır. Çünkü eserin muhtevası Hatîb'in kayb olduğu iddia edilen *en-Nehy an savmi yevmi's-şek* adlı diğer bir eserine aittir. Muhakkikin *Turuku hadîsi Abdillâh İbn Ömer ani'n-Nebiyi fî terâî'l-hilâl* adıyla ele aldığı esere baktığımızda içerik bakımından burada ayın görülmesiyle Ramazan orucuna başlanması, ay görülmediğinde orucun otuza tamamlanması gibi meseleler hakkındaki rivâyetler verilmiştir. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki muhakkik tahkik ettiği eserin hiçbir yerinde Hatîb'in *en-Nehy an savmi yevmi's-şek* adlı bir eserinden söz etmemektedir. Bu çalışmayı yapan birisinin Hatîb'in eserlerinden

⁴⁵⁹ Bağdâdî'nin eserlerinin bir arada zikredildiği sayfeler için bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223–224.

⁴⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müntehab* s. 165.

⁴⁶¹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müntehab*, s. 165. thk. Âmir Hasan Sabrî.

⁴⁶² Bu konuyu biz Bağdâdî'nin *en-Nehy an savmi yevmi's-şek* adlı eserini incelerken ele almıştık.

habersiz olması düşünülemez. Dolayısıyla Âmir Hasan Sabrî farkında olmadan Hatîb'in *en-Nehy an savmi yevmi's-şek* adlı eserini ortaya çıkarmış fakat bunu *Turuku hadîsi Abdillâh İbn Ömer ani'n-Nebiyi fî terâî'l-hilâl* şeklinde yanlış ismlendirmiştir.

IV. HATİB'İN ESERLERİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

A. SAYISI

Daha önce de zikrettiğimiz gibi kaynaklarda Hatîb'in eserlerinin sayısı ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. es-Sem'ânî yaklaşık yüz eseri olduğunu belirterek tam bir sayı vermemiştir.⁴⁶³ Bu sayının, altmışı geçtiğini iddia edenlerin yanında, onun eserlerinin sayısını elli dört olarak da verenler olmuştur.⁴⁶⁴ Yusuf Uş ise Bağdadi'nin seksen bir eserinin adını tek tek saymakta, bunların da toplam olarak 436 cüz olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁵ İşte bütün bu nakillerde görüldüğü gibi eserlerinin çokluğundan dolayı kendisine “*Sâhibu't-tesânif*”⁴⁶⁶ gibi bir sıfatın uyun görülmesi de bu yüzdendir.

Çalışmamızda tespit edebildiğimiz kadarıyla Hatîb'in günümüzde hadis usûlünü direkt veya dolaylı olarak ilgilendiren ya da diğer konular hakkında kaleme alınmış olan toplam otuz dört adet eseri matbu olarak basılmıştır. Onun hadis usulüne dair eserlerinin hemen birçoğunun günümüze kadar gelmiş olması ve matbu olarak bulunması ve üstelik de bunlara internet ortamında ulaşılabilmesi bu alanda çalışma yapanların işini sıhhatli bir şekilde yürütmelerini sağladığı kanaatindeyiz.

B. KRONOLOJİK SIRALAMASI

Çalışmamızın en zor kısımlarından biri de Hatîb'in eserlerinin kronolojik olarak doğru ve eksiksiz bir şekilde ortaya koymaktır. Fakat biz, bunu yapacağımız iddiasında da bulunmadık. Çünkü onun eserlerinin sayısının çokluğu ve birçok farklı

⁴⁶³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 166.

⁴⁶⁴ Bağdâdî'nin eserleriyle ilgili verdiğimiz bu bilgiler ve diğer görüşler için bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 151.

⁴⁶⁵ el-Uş, a.g.e., s. 120 -134.

⁴⁶⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 419.

sahada eserler kaleme alması, ayrıca değişik birçok bölgede yaşamış olması bunun en temel sebepleridir. Onun özellikle de hadis usûlü sahasında birbirlerinin tamamlayıcısı niteliğindeki eserlerinin yazılış sırasını tespit etmek, metodunu doğru bir şekilde ortaya koyma açısından kayda değer bir tespit olsa gerek. Bunun yanında Hatîb'in ele aldığı görüşler hakkında isabetli bir kanaate ulaşmak için o görüşlerinin öncesinin ve sonrasının bilinmesi gerekir. Yine bir konunun, önceki eserde yüzeysel olarak geçer iken daha sonra yazılan kitapta ayrıntılı olarak işlenmesinin önemi o görüş sahibinin ortaya koyduğu düşüncesindeki genişliğin, değişikliğin veya tenâkuzun meydana çıkması açısından önemlidir. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi söz konusu kronolojiyi tam olarak verebilmek mümkün görünmemektedir. Buna rağmen müellifin kendi eserlerinden, müellifin hayatını konu alan diğer bazı eserlerdeki bilgilerden yola çıkarak eserlerinin yazılış sırasıyla ilgili bilgi vereceğiz. Bu sıralama tarihi olaylarda olduğu gibi birçok vakıanın peş peşe sıralanışı şeklinde değil de genel de iki kitaptan hangisinin daha önce kaleme alındığı şeklinde olacaktır.

Mesela *el-Fakîh*'te bir hadisi naklettikten sonra “*el-Esmâü'l-mübheme* kitabında zikretmiştik” diyerek bu kitaba atıfta bulunuyor.⁴⁶⁷ “*el-Esmâü'l-mübheme*” adlı kitabta ise bir rivâyetteki hatadan bahsederken “bunu daha önce *Râfiu'l-irtiyâb* adlı kitabta zikretmiştik” diyor.⁴⁶⁸ Bununla birlikte Hatîb *el-Fakîh*'te bir mesele hakkında delil getirilirken *el-Kifâye*'de bunu zikrettiğini belirtiyor.⁴⁶⁹ Ayrıca müellifin *Şeref*'inde ve *el-Câmî li-ahlâki'r-râvî* adlı kitabında da *el-Kifâye*'ye atıflar yapıldığı görülmektedir.⁴⁷⁰ Bazı müşahhas sebepleri⁴⁷¹ istisna ederek düşünecek olursak *el-Kifâye*'nin bu eserlerden önce yazıldığı sonucuna ulaşabiliriz.

⁴⁶⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, (I-II), thk. Ebû Abdîrahmân Âdil b. Yûsuf el-Garâzî, Dâru İbnu'l-Cevzî, es-Suudiyye, II. Baskı /1421, II, 92.

⁴⁶⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, I, 9.

⁴⁶⁹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, II, 89.

⁴⁷⁰ *Şeref*'te *el-Kifâye*'ye yapılan atıf için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 12. Bunun yanında Bağdâdî mana ve lafız rivâyetini ele aldığı bir meselede bazı isimler verdikten sonra bu isimlerle alakalı rivâyetlere *el-Kifâye* adlı eserinde yer verdiğiinden bahsetmektedir. Bkz. Bağdâdî *el-Câmî*, II, 33. Ayrıca *el-Kifâye*'ye yapılan bazı atıflar için bkz. *el-Câmî*, II, 51, 138.

⁴⁷¹ Mesela bir kitap kaleme alınmaya başladığında henüz bitmeden diğer bir kitap da yazılmaya başlanabilir. Veyahutta yazılıp bitirilen bir kitabın öğrencilerine naklinden sonra başka bir kitap kaleme alınmaya başlanır fakat daha önceki yazılıp bitirilen kitap genişletilmek/tashîh edilmek veya başka bir ihtiyaç düşüncesiyle devam ettirilebilir. Bağdâdî'nin *Telhîsü'l-müteşâbih* adlı eserinde el-

Bunun yanında Hatîb'in hacmi en geniş kitaplarından birisi olan *el-Muvazzih*⁴⁷² adlı eserinin *el-Kifâye* ve yukarıda zikrettiğimiz eserlerden önce yazıldığı *el-Kifâye*'de kendisine yapılan atıftan⁴⁷³ anlaşılmaktadır. Ayrıca *et-Tebyîn li-esmâi'l-müdekkisîn*⁴⁷⁴, *et-Tafsîl li-mübhemî'l-merâsîl*⁴⁷⁵ gibi eserler Hatîb'in tedlîs konusunu ele alışında atıfta bulunduğu belli başlı kitaplardır. Hatîb'in *Telhîsü'l-müteşâbih*⁴⁷⁶, *Tâli't-Telhîs*⁴⁷⁷, *el-Müttefik*⁴⁷⁸ ve *Târîhu Bağdâd*⁴⁷⁹ adlı eserlerinde *el-Muvazzih*'a birçok atıfta bulunduğu görülmektedir.⁴⁸⁰

Hatîb'in eserlerinin kendi aralarındaki referanslarıyla birlikte müellifin hayatını anlatan eserlerdeki yer alan bazı tarihi bilgiler de bizlere onun eserlerini sıralama hususunda bilgiler vermektedir. Mesela Hatîb H. 412'de Basra'ya sefere çıkmış,⁴⁸¹ yolculuk esnasında birçok âlimle görüşüp farklı yerlere uğramış⁴⁸², dönüşünde ise Hatîb'in meşhur eseri *er-Rihle fî talebi'l-hadis*'in yazılma düşüncesi ve ihtiyacının da bu ilim yolcularındaki arz ve semâ derslerinde ortaya çıktığı iddia edilmiştir.⁴⁸³ Bunun yanında Hatîb'in *Şeref*'ini 444/1052 yılında çıktığı Hac seyahatinden önce tamamladığına dair ileri sürülen iddialar, ortaya konan delillerle kuvvetlendirilmiştir.⁴⁸⁴ Ayrıca Hatîb'in en çok zaman ayırdığı eserlerinden biri olan *Târîh-i Bağdâd*'ı için 423/1032 ile 444/1052 tarihleri arasında dikkat çekilmektedir. 423/1032 tarihine gelindiğinde kaynaklarda Hatîb ile ilgili haberlerde fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu dönemde Hatîb'in durgunluğundan söz edenler; onun hayatı hakkında Hicrî 423'den 442'ye kadar ne yaptığına dair pek bir malumatın

Muvazzih'a birçok defa atıfların olduğunu söylemiştik. Fakat *Telhîsü'l-müteşâbih* adlı eserde de *el-Muvazzih*'a atıfta bulunulduğu görülmektedir. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih*, s. 450, 455, 460, 476, 762; Hatîb el-Bağdâdî, *Muvazzih*, I, 192.

⁴⁷² Şehbe'nin bu kitabı on dört cüz olarak kaydettiği belirtilmiştir. Bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 133.

⁴⁷³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 406.

⁴⁷⁴ Geçtiği yer için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 399.

⁴⁷⁵ Geçtiği yer için bkz. a.g.e., s. 381.

⁴⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih*, s. 450, 455, 460, 476, 762.

⁴⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Tâli't-Telhîs*, s. 333.

⁴⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik*, II, 809.

⁴⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 427, XIII, 380.

⁴⁸⁰ Bunun yanında Hatîb söz konusu bu eserlerinde birbirine yapılmış atıflarına da rastlanmaktadır. Fakat biz konuyu fazla uzatmamak için bunlardan sadece bir kaçını verdik.

⁴⁸¹ Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, IV, 29.

⁴⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 120; Subkî, a.g.e., IV, 29.

⁴⁸³ Tahhân, a.g.e., s. 35.

⁴⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Muhakkikin açıklaması, s. 12.

olmadığı yönündedir. Hatîb'in bu dönem zarfında resmi bir vazifesi olabileceği yönünde tahminler yapılmışsa da, onun bu durgunluk döneminde kendisiyle şöhret bulduğu *Târîhu Bağdâd* adlı eserini tasnifle meşgul olduğu isabetli bir görüş olsa gerek.⁴⁸⁵ Hicrî 444'de Hatîb'in belki de *Târîhu Bağdâd*'in eksik kalan yönlerini hacca gelecek âlimlerden de yararlanarak hacda bitirmeyi düşündüğü ve ayrıca bu eseri tamamlamayı kendisine nasib eden Allah (c.c)'a şükretmek için hac yolculuğuna çıktığı görülmektedir.⁴⁸⁶

Hatîb'in bazı eserlerinin kronolojik sıralamasına onun vermiş olduğu bilgilerden elde ettiğimiz ipuçlarından da ulaşabiliriz. Mesela daha önceleri Hatîb'in "*Neddarallahu imre'en semi'a minnâ hadîsen*" adlı bir kitabı olduğunu belirtmiştik. Müellifin bu kitabının *el-Kifâye*'den önce kaleme alındığı bilgisine bizzat *el-Kifâye*'de vermiş olduğu bilgiden yola çıkarak ulaşabildik. Şöyle ki, Hatîb, *el-Kifâye*'sinde mana ve lafız rivâyetini ele aldığı konu içerisinde "*Neddarallahu imre'en semi'a minnâ hadîsen*" rivayetini örnek olarak vermekte ve ilerleyen kısımda bu hadisin farklı lafızlarını ele aldığı bir kitap telif ettiğini belirtmektedir. Hatîb her ne kadar da ismen belirtmese de bahsettiği kitap kanaatimizce başlıkta belirttiğimiz "*Neddarallahu imre'en semi'a minnâ hadîsen*" adlı eserdir.⁴⁸⁷

Müellifin eserlerinin bazılarının yazılış sıralamasından yola çıkarak buraya kadar verdiğimiz bilgiler bize şunu göstermektedir. Hatîb'in eserleri hakkında ortaya konan kronolojik bilgiler bazen kendi eserlerindeki, bazen diğer kaynaklardaki atıflardan, kimi zaman da bizzat eserin yazılış tarihine delâlet eden kayıtlı tarihlerden yola çıkılarak verilmiştir. Fakat onun eserlerinin hepsini kuşatacak en isabetli kronolojik bir bilgi daha kapsamlı bir çalışmayla ortaya konabilir. Bizim sınırlı sayıdaki eserlerini esas alarak ulaştığımız tespitlerimize göre; Hatîb'in değişik zamanlarda kaleme aldığı eserlerinin büyük çoğunluğunun birbirini tamamlar nitelikte aynı konuya sahip kitaplar olmadığı görülmektedir. Onun, eserlerini kimi zaman *Ğunyetü'l-mültemis*'te olduğu gibi bir istek veya soru üzerine,⁴⁸⁸ kimi zaman

⁴⁸⁵ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 26, 27; el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s.42.

⁴⁸⁶ Olayın ayrıntısı için bkz. el-Uş, a.g.e., s. 27.

⁴⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 236, 237.

⁴⁸⁸ Hatîb'in *Ğunyetü'l-mültemis*'i yazış sebebi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Ğunyetü'l-mültemis*. s. 3.

Şeref te olduğu gibi o zamanki var olan bir probleme cevap vermek üzere⁴⁸⁹ kaleme aldığı da görülmektedir. Fakat bazen *Tâli't-Telhîs* adlı eserinde görüldüğü gibi bir kitabın, önceki diğer bir kitabı tamamlar nitelikte olduğunu ve bu eserin bunun için kaleme aldığını bizzat müellifin kendisi belirtmektedir.⁴⁹⁰

C. YARARLANDIĞI KAYNAKLAR

Hatîb'in eserlerine kaynaklık eden kitap ve şahısları eksiksiz olarak vermek gerçekten zor bir iştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, daha önceleri de değindiğimiz gibi, müellifimizin eserlerinin çokluğundan ve bazılarının günümüze kadar ulaşmamış olmasından ileri gelmektedir. Biz de bu sebepten dolayı daha çok Hatîb'in *el-Kifâye*'si başta olmak üzere onun usûl-i hadîs ile ilgili eserlerine kaynak teşkil eden eser ve şahıslar üzerinde duracağız.

Bilindiği gibi Hatîb'in yaşadığı asır hala rivâyet sisteminin bolca kullanıldığı, bilgi, hadis ve haberlerin kitaplarla birlikte sahibinden alındığı bir dönemdir. Müellifin *el-Kifâye*'si ise senedli hadis usûlü metoduyla kaleme alınan eserler halkasının sonuncusudur. Eserinden yararlanan bir müellifin, kitabından çok, ismine atıflar yapılarak verilen bilgiler göstermektedir ki; bazen alıcı durumundaki talebe bir kitaptan nakillerde bulunsa bile hocasının ismini zikretmektedir. Kimi zaman ise kitabın kendisine de işaret edilmektedir. Bu durum ise Hatîb ile birlikte daha önceki ve sonraki birçok muhaddisin eserlerinde görülen bir özelliktir.⁴⁹¹ Burada şunu da belirtmeliyiz ki, Hatîb *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî* adlı eserinin son bablarında daha önceki âlimlerin kitaplarının ismiyle alakalı açmış olduğu bab başlığı altında hadis usûlünün temel konuları hakkında eser yazan ilk âlimlerden olan Ali b. el-Medînî (ö. 234/848)'nin toplam yirmi beş eserinin ismini zikretmekte, bunlardan çoğunun kaybolup günümüze gelemediğine ve kendisinin sadece dört-beş tanesinden haberdar olduğunu söylemektedir. Hatîb yine *el-Câmî*'de İbn Hibbân (ö.

⁴⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Muhakkikin açıklaması, s. 9.

⁴⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Tâli't-Telhîs*, II, 6.

⁴⁹¹ Fakat burada şunu da belirtmeliyiz ki Hatîb senetli hadis usûlü müelliflerinin sonuncusudur. Hatîb'ten sonra senetleri verme metodu terkedilmekle birlikte metin içerisinde bazen görüş sahiplerinin isminin zikredildiği oluyordu.

354/965)'ın 46 eserinin isimlerini vermekte fakat bunlar yanında mevcut olmadığından içeriği hakkında malumatının olmadığını belirtmektedir.⁴⁹²

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinden önce Râmeürmüzî (ö. 360/971)'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'ı ve Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014)'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i müstakil olarak kaleme alınmış hadîs usûlü eserleridir. Biz yaptığımız araştırmada Hatîb'in eserlerinin hiçbirinde Râmeürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'ının isminin geçtiğini görmedik. Fakat Hatîb'in eserleri içinde *el-Kifâye*'de ve *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'de birçok yerde Râmeürmüzî'nin isminin senetlerde geçtiği görülmektedir.⁴⁹³ Hatîb'in *el-Kifâye*'de Râmeürmüzî'ye ulaşan senedlerle yaptığı nakillerin neredeyse tamamı; Ali b. Ahmed b. el-Müeddib kanalıyla Ahmed b. İshâk en-Nehâvendî'nin rivâyetlerinden oluşmaktadır.⁴⁹⁴ Ayrıca Hatîb'in *el-Câmî*'de kullandığı çok fazla sayıda rivâyetlerin ya aynısının ya da benzerlerinin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'da geçtiği görülmektedir. Buna ilaveten Hatîb'in konuların tertibinde çoğu zaman özellikle *el-Muhaddisu'l-fâsil*'ı neredeyse birebir takip ettiği de olmuştur. Bu da bize Hatîb'in ilk hadîs eseri olarak gösterilen *el-Muhaddisu'l-fâsil*'dan hocaları kanalıyla alıntılar yaptığını göstermektedir.⁴⁹⁵ Buna ilaveten Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i de Hatîb'in eserlerinde isim olarak zikredilmemektedir. Fakat Hatîb, *Târîh*'inde tercemesini verdiği Hâkim'in *ulûmu'l-hadîs* konusunda eserleri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca devamında da Hâkim'den nakilde bulunan kimselerden kendisinin istifade ettiğini belirtiyor.⁴⁹⁶ Zaten en-Neysâbûrî'nin ismi bizzat Hatîb'in *el-Kifâye* ve diğer bazı eserinde de zikredilen senetlerde kullanıyor.⁴⁹⁷

Müellifin kimi zaman da hadîs usûlünde ele aldığı bir meseleyi o meseleyi müstakil olarak işleyen şahısların bazen kitaplarından bazen de icâzet yoluyla kendi hocalarından aldığı anlaşılmaktadır. Mesela cerh ve ta'dille ilgili olarak kullanılan

⁴⁹² Ali b. Medîni (ö. 234/848)'nin ve İbn Hibbân (ö. 354/965)'in sökonusu eserleri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 301.

⁴⁹³ Bunlardan bazıları için bkz.

⁴⁹⁴ Bu rivâyetlerden bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 73, 92, 309; *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*, I, 77, 207, 252.

⁴⁹⁵ Zaten Hatîb'in özellikle de *el-Kifâye*'sinde ve *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'sinde işlenen konularda *el-Muhaddisu'l-fâsil*'da geçen bazı rivâyetin aynısı görülmektedir.

⁴⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 509.

⁴⁹⁷ en-Neysâbûrî'ye dayanan bazı senetler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 134, 150, 160, 392, 436; *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*, I, 381; II, 295, 301.

lafızları Hatîb'in olduğu gibi İbn Ebî Hatîm er-Râzî (ö. 327/939)'den aldığı görülmektedir.⁴⁹⁸

Sonuçta şunu söyleyebiliriz ki, görünüşte hep şifahî nakillere benzeyen bilgi ve malzemenin gerçekte yazılı kaynaklardan geldiği keyfiyetini ve rivâyet zincirleri altında bir kaynağın saklı bulunduğu hususunu daima göz önünde bulundurma gerçeği⁴⁹⁹ Hatîb için de geçerlidir. İşte bundan dolayı onun kaynakları da kendisinden önceki çoğu kimselerin eserlerinde olduğu gibi hem yazılı metinlerin/eserlerin kendisinden hem de değişik metodlarla istifade edilen şifahî bilgilerden müteşekkildir.

D. EN ÇOK NAKİLDE BULUNDUĞU ÂLİMLER⁵⁰⁰

a. *El-Hasan b. Ebû Bekr:*

Hatîb, *el-Kifâye*'sinde tespitimize göre Ebu Ali Hasan b. Ebû Bekr (425/1034)'den 42 yerde alıntı yapmış/senetlerinde zikretmiştir. Fakat müellifimiz bu şahsın herhangi bir kitabından bahsetmemektedir. Hatîb bu hocasını güvenilir olarak tanıtmıştır.⁵⁰¹

b. *Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed el-Ezherî:*

Hatîb hocası Ebu'l-Kâsım el-Ezherî (ö. 435/1043)'den karşılıklı hadis semâında bulunmuştur.⁵⁰² *el-Kifâye*'de tespitlerimize göre elliye yakın yerde el-Ezherî senetlerde zikredilmiştir.⁵⁰³ Fakat musannifin hangi kitaplarından naklettiğini

⁴⁹⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 39.

⁴⁹⁹ Sezgin, *Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmii*, c. XII, s. 122, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1955.

⁵⁰⁰ Biz burada Bağdâdî'nin en çok nakilde bulunduğu hocalarını *el-Kifâye* ile sınırlandıracağız. Buna ilaveten yer yer diğer eserlerine de atıfta bulunacağız.

⁵⁰¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 134.

⁵⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 392;

⁵⁰³ Hatîb'in hocası el-Ezherî isminde *tedlîs* yaptığı söylenmektedir. *Tedlîs*, bir râvinin muasırı olup da görüştüğü halde hadis almadığı bir şeyhten rivâyette bulunmasına denir. Bunun yanında *tedlîs*; isnat, *şuyûh* ve *tesviye tedlîsi* olarak da üçe ayrılır. *Şuyûh tedlîsi (tedlîsu 'ş-şuyûh)*, râvinin hadis rivâyet ettiği şeyhinin isnadında herkesçe bilinen meşhur isim, künye veya lakabıyla değil, bilinmeyen isim, künye ya da lakabıyla anmasıyla meydana gelen tedlîstir. Bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 114. Hatîb'in de *şuyûh tedlîsi* yaptığı iddiası kendi zamanına kadar varan bazı eserde de söz konusu edilmiş, daha sonraları da değişik hadisçilerce eleştirilmiştir. Bkz. İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 117; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 12; İbnü's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 76, 324. es-Sehâvî, yukarıda Bağdâdî'nin kendisinden çokça nakilde bulunduğu hocası olarak verdiğimiz Ebu'l-Kâsım el-Ezherî isminde de

belirtmemiştir. Bununla birlikte Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ında yaklaşık 322 yerde el-Ezherî'den alıntılarda bulunduğu beyan edilmiştir.⁵⁰⁴

d. *Ebû Saîd Muhammed b. Mûsâ İbn Fadl es-Sayrafi*:

Güvenilir ve sika olarak tanıtılan es-Sayrafi'den (ö. 421/1030) Hatîb *el-Kifâye*'sinde tespitimize göre 38 yerde nakilde bulunmuştur.⁵⁰⁵ Hatîb *el-Kifâye*'de nakilde bulunduğu hocaların ismiyle iktifa etmesine rağmen es-Sayrafi'nin bir görüşünü aktarırken onun *el-Usûl* isimindeki kitabını zikretmektedir.⁵⁰⁶

e. *İbn Rizkûye*:

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. b. İbn Rizk b. Abdullah b. Yezîd İbn Hâlid Ebu'l-Hasen el-Bezzâr (ö. 412/1021) Hatîb'in özellikle de hadiste en çok istifa ettiği hocalarındandır. İlk hadis öğrenimine hicri 403 (miladi 1026) senesinde henüz 11 yaşlarındayken hocası İbn Rizkûye'nin ders halkalarına katılarak başladığını bizzat kendisi belirtmektedir.⁵⁰⁷ Hatîb “ kendisinden hadis yazdığım ilk hocamdır” dediği İbn Rizkûye hakkında; sika, çok hadis dinleyip kaydeden biri olarak bahseder. Yine hocalarından el-Berkani de onu sika olarak tanıtır.⁵⁰⁸ Hatîb'in İbn Rizkûye'den birçok naklinin olduğu mesela “ *el-Esmâül Mübheme*” adlı kitabında İbn Rizkûye'den 25 Hadis naklettiği belirtilmiştir.⁵⁰⁹ Buna ilaveten müellifin *el-Kifâye*'sinde altmışa yakın yerde hocasından yararlandığı görülmektedir.

f. *el-Kâdî Ebû Bekr Ahmed b. Hasan el-Hayrî*

tedlîs yaptığı, bu hocasını bazen Ebu'l-Kâsım el-Ezherî bazen Ubeydullah b. Ebu'l-Kâsım el-Fârisî (Biz Bağdâdî'nin eserlerinin hiçbirinde Ubeydullah b. Ebu'l-Kâsım el-Fârisî ismine rastlayamadık. Kanaatimizce es-Sehâvî bu konuda dalgınlıkla bu ismi yanlış kaydetmiştir. Doğrusu Ubeydullah b. Ebu'l-Feth el-Fârisî olacak) kimi zaman da Ubeydullah b. Ahmed b. Osmân es-Sayrafi olarak eserlerindeki isnatta kaydettiği belirtilmektedir. Bkz. es-Sehâvî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurahmân b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Osmân b. Muhammed (ö. 902/1496), *Fethu'l-muğîs bi-şerhi'l-Elfiyeti'l-hadîs*, (I-IV), thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-sünne, I. Baskı, Mısır, 2003, I, 238. Biz de *el-Kifâye*'yi esas alarak yaptığımız araştırmada el-Ezherî'ye ait olan bu farklı isimlere dikkat ederek söz konusu tespiti yapmaya çalıştık. Ebu'l-Kâsım el-Ezherî'ye ait olan bu farklı isimlerin Bağdâdî'nin eserlerinde geçtiği yerle ilgili olarak ilerleyen bölümlerde *tedlîs* konusunu işlerken daha geniş duracağımızdan şimdilik bunların geçtiği yerlere değinmedik.

⁵⁰⁴ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 549.

⁵⁰⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 99.

⁵⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 146.

⁵⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 211; Zehebî, a.g.e., XIII, 421.

⁵⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 211.

⁵⁰⁹ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 86.

Hadiste güvenilir biri olarak tanıtılan el-Hayrî (ö. 421/1030)'nin usûl-i fıkıh, kelam ve hadis alanlarında telifâtının olduğu kaydedilmektedir.⁵¹⁰ *el-Kifâye* adlı eserinde Hatîb kendisinden 18 yerde nakilde bulunurken el-Hayrî'nin herhangi bir kitabından bahsetmemektedir.

g. *Ebû Bekr el-Berkânî*:

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Gâlib el-Havârazmî el-Berkânî eş-Şâfî (ö. 425/1034)'den önceleri fıkıhla ilgilenmiş daha sonra hadis ilmiyle iştiğal etmiş ve bu alanda kendini göstermiştir. Hatîb, kendisinden güvenilir, takva ehli biri olarak bahsetmiştir. O'dan sağlam birini görmedim dediği hocası Berkânî⁵¹¹ ile hicrî 419 yılında karşılıklı hadis müzakeresinde bulunmuş, kendisi hocasından rivâyette bulunurken, hocası da Hatîb'den rivâyet etmiştir. Birçok muhaddisten nakillerde bulunan Berkânî'den, öğrencisi Hatîb'in sadece "*el-Esmâü'l-mübheme*" adlı eserinde 63 hadis rivâyet ettiği yer almaktadır.⁵¹² Kütüphanesinin hayli geniş olduğu belirtilen Berkânî'nin bu kitaplardan hangilerinin kendi eseri olduğuna dair kaynaklarda açık kayıt görülmemektedir.⁵¹³ *el-Kifâye*'de yaptığımız tespite göre Hatîb hocası Berkânî'den yetmiş yakın yerde alıntı yapmıştır. Fakat bu nakillerin hiçbirinde onun herhangi bir eserine atıfta bulunmamıştır. Buna ilaveten Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ında Berkânî'nin çeşitli eserlerinden 459 yerde nakilde bulunduğu da belirtilmektedir.⁵¹⁴ Bu tespit söz konusu şeyhinin Hatîb'in yanındaki önemini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Hatîb'in hocası Berkânî'nin kitaplarından üç tanesinin kendi kütüphanesinde bulunduğu kaydedilmiştir.⁵¹⁵

⁵¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 103.

⁵¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 26; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 168; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, V, 195; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 242-243; İbnu'l-Esî, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, I, 140; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 183

⁵¹² et-Tahhân, a.g.e., s. 83-86.

⁵¹³ Bağdâdî onun sandıklar dolusu kitaplara sahip olduğunu zikrettikten sonra, onun sadece bir müned tasnif ettiğinden, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, Eyyûb gibi bazılarının hadislerini cemettiğinden bahseder. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 26. Ayrıca et-Tahhân, Berkânî'ye ait bu eserlerin hepsinin yazılı halde bulunduğunu söylemekte, bunun O'na ait el yazmaları olabileceğini iddia etmektedir. Ayrıca Tahhân bu kitapların birçoğunun Berkânî'nin hocalarından yaptığı nakiller olduğunu belirtmektedir. Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 86.

⁵¹⁴ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 534.

⁵¹⁵ Bağdâdî'nin zorunlu olarak Dimeşke sürgünü esnasında seçerek yanında götürdüğü kitaplarının olduğu iddia edilmektedir. Müellifin bu kitaplarının Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî tarafından kaydedildiği belirtilmektedir. bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 92. İşte el-Mâlikî'nin

h. *Muhammed b. Hüseyin b. Fadl el-Kattân*

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde kendisinden en çok alıntı yaptığı İbn Fadl el-Kattân (ö. 415/1024) müellifimiz tarafından sika olarak tanıtılmaktadır.⁵¹⁶ Tespitimize göre *el-Kifâye*'de 100 yerde İbn Fadl'a atıf yapılmasına rağmen, onun herhangi bir eserinin ismi verilmemektedir. Ayrıca Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ında da bu şeyhin terceme-i hâliyle ilgili bölümde herhangi bir kitabından bahsedilmemektedir.⁵¹⁷

i. *Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Bişrân el-Muaddal*

Hatîb *el-Kifâye*'de 32 yerde Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Bişrân (ö. 415/1024)'dan nakilde bulunmuştur.⁵¹⁸ *el-Kifâye*'de kendisine herhangi bir kitap isnat etmediği şeyhinden Hatîb'in ayrıca *Târîhu Bağdâd*'ın 61 yerinde nakilde bulunduğu kaydedilmektedir.⁵¹⁹

j. *Ebû Nuaym el-İsbehânî*

Hatîb'in hadis hocası el-Berkânî (ö. 425/1034)'nin referansıylâ Nîsâbûr'a giderek ilminden istifade ettiği Ebû Nuaym (ö. 430/1039)'in yanından birçok nakille döndüğü kaydedilmiştir.⁵²⁰ Hatîb, hocasının hıfzını övse de “*ahberenâ*” eda sigasını kullanırken naklettiği râvinin halini beyan etmediğini söylemiştir. Bundan dolayı hocasını bu hususta mütesâhil davranmakla tenkîd etmiştir.⁵²¹

Ebû Nuaym'a ait birçok eserden bahsedilse de ayrıca onun *Ulûmu'l-hadis* isminde bir kitabının olduğu da kayıtlarda görülmektedir.⁵²² *el-Kifâye*'de Hatîb'in hadis usûlü konularıyla ilgili 46 yerde kendisinden alıntı yaptığı meselelerin birçoğu her ne kadar günümüze ulaşmasa da Ebû Nuaym'ın söz konusu bu eserinden almış olabileceği kanaatindeyiz. Ayrıca “*el-Esmâû'l-mübheme fî enbâi'l-muhkeme*” adlı

Zahiriye Kütüphanesindeki el yazma fihristinden yararlanan Yusuf Uş Bağdâdî'nin kütüphanesindek Berkânî'ye ait olan bu kitapları üç adet olarak vermiştir. Bkz. el-Uş, a.g.e., s. 114.

⁵¹⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 44.

⁵¹⁷ Bkz. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 44.

⁵¹⁸ Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Bişrân el-Muaddal'ın terceme-i hali için bkz. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 580.

⁵¹⁹ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 554.

⁵²⁰ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 23.

⁵²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 158; *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 197.

⁵²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 156.

eserinde Ebû Nuaym'dan kırk adet hadis nakleden Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ında naklettiği 589 parça metnin Ebû Nuaym'ın çeşitli eserlerinden alındığı belirtilmiştir.⁵²³

Sonuç olarak şunu ifade edelim ki Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde yararlandığı hocalar ve bunlara ait kaynaklar sadece verdiklerimizle sınırlı değildir.⁵²⁴ Biz burada kendisinden çokça istifade ettiği şeyhlerden bazılarını ele aldık. Hatîb'in gerek *el-Kifâye* gerekse diğer telifâtını meydana getirmedeki izlediği yol, konuları sadece direkt olarak sema, kıraat ve diğer hadis tahammül metodları kullanarak değil, aynı zamanda bizzat ulaşabildiği yazılı kaynaklardan yararlanmak suretiyle de olduğu aşikârdır. Hatîb'in eserlerini kaleme alırken de yararlandığı, zengin kütüphanesindeki kitapların tam sayısı bilinmemektedir. Onun Dımeşk'e olan zorunlu göçü esnasında yanına alarak götürdüğü kitapların isimlerinin el-Maliki'nin Zâhiriyye Kütüphane'sindeki el yazma eserinde (Mecmua no: 18) büyüklü küçüklü 476 adet olarak kaydettiği söylenmektedir.⁵²⁵ Buna ilaveten Hatîb'in kütüphanesinde en fazla kitabı bulunan âlimlerin şunlar olduğu kaydedilmektedir:

İbnü'l-Anbârî: Muhammed b. Kâsım İbnü'l-Anbârî (ö. 328/939)'yi Hatîb'in sıdk sahibi biri olarak tasvîf ettiği görülmektedir.⁵²⁶ el-Mâlikî'nin verdiği listeden yola çıkılarak Hatîb'in kütüphanesinde İbnü'l-Anbârî'ye ait sekiz adet eserin bulunduğu belirtilmektedir.⁵²⁷ Hatîb'in verdiği bilgilerde İbnü'l-Anbârî'nin garîbu'l-hadîs ve müşkilü'l-hadîs konularında telifâtının olduğu ve bunlardan bazılarını Hatîb'in okuduğu yer almaktadır.⁵²⁸

İbn Ebi'd-Dünyâ: Hatîb'in kütüphanesinde yer alan kitapların en fazlası 39 eserle Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed Ubeydullah b. Süfyân b. Ebi'd-Dünyâ (ö.

⁵²³ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 533.

⁵²⁴ Biz burada sadece *el-Kifâye*'de Bağdâdî'nin, kendisinden çok istifade ettiği hocalardan bazılarının ismini verdik. Hatîb'in ayrıca *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde geçip de kendilerinden, daha çok hadis alanında iktibasta bulunduğu hadisçiler için bkz. el-Ömerî, a.g.e., s. 432-449.

⁵²⁵ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 282'den naklen. Yusuf Uş çalışmasında bu eserlerden 474'ün hangileri olduğunu isimleri ve müellifleriyle birlikte belirtmektedir. bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 92-112.

⁵²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 299.

⁵²⁷ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 113.

⁵²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 299.

208/823)'ya ait olduğu belirtilmektedir.⁵²⁹ Hatîb zühd ve rekâik konularına dair İbn Ebi'd-Dünyâ'nın birçok eseri olduğunu nakletmektedir.⁵³⁰

Dârekutnî: Hatîb'in kütüphanesinde Dârekutnî (ö. 385/995)'ye ait on bir eser olduğu kaydının⁵³¹ yanında *Târîhu Bağdâd*'ında Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847)'den sonra en fazla iktibasî Dârekutnî'den yaptığı iddia edilmektedir. Yahyâ b. Maîn'in sadece *Târîh*'inden iktibasta bulunduğu söylenen Hatîb'in, Dârekutnî'ye ait çeşitli eserlerden 1092 alıntı yaptığı belirtilmektedir.⁵³²

Ebû Ubeyd Kâsım b. Selâm: Hadis, fıkıh, Kur'an ve Arap dili alanında yirmiye yakın eseri olduğu söylenen Kâsım b. Selâm (ö. 224/839)'in⁵³³ dokuz eserinin Hatîb'in kütüphanesinde bulunduğu kaydedilmektedir.⁵³⁴

İbn Kuteybe: Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe (ö. 276/889)'ye ait Hatîb'in kütüphanesinde toplam 10 eserin mevcut olduğu kaydedilmiştir. Bunlardan *Müşkilü'l-hadîs*, *Garîbu'l-hadîs* gibi hadis ilimleriyle ilgili olanların yanında Kur'an ve diğer ilim dalları ile ilgili olanlar da mevcuttur.⁵³⁵

El-Medâinî: Ebu'l-Hasen el-Medâinî (ö. 224/839)'ye ait toplam 10 adet kitabın Hatîb'in kütüphanesinde yer aldığı geçmektedir. Bunların birçoğunun tarih kitapları olduğu görülmektedir.⁵³⁶

Müslim: İmam Müslim (ö. 261/875)'e ait yedi adet kitabın Hatîb'in kütüphanesinde mevcut olduğu belirtilmektedir.⁵³⁷

Yahyâ b. Maîn: Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847)'e ait yedi adet kitabın Hatîb'in kütüphanesinde bulunmasının yanında,⁵³⁸ *Târîhu Bağdâd*'ta Hatîb'in en fazla iktibasî İbn Maîn'den yapmış olması bu müellifin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca

⁵²⁹ el-Uş, a.g.e., s. 115.

⁵³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 293.

⁵³¹ el-Uş, a.g.e., s. 114.

⁵³² Eren, *Hadis İliminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 331.

⁵³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 501.

⁵³⁴ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 116.

⁵³⁵ Bkz. el-Uş, a.g.e., s. 117.

⁵³⁶ el-Uş, a.g.e., s. 117.

⁵³⁷ el-Uş, a.g.e., s. 118.

⁵³⁸ Bkz. el-Uş, a.g.e., s. 119.

Hatîb'in *Târîh*'inde kaydettiği Yahyâ b. Maîn'in'e ait 1100 iktibasın tamamını İbn Maîn'in *Târîh*'inden yapmış olduğu belirtilmektedir.⁵³⁹

Buraya kadar zikrettiğimiz bazı müellifler ve onların çeşitli konulardaki kitapları, ayrıca Hatîb'in kütüphanesinde bulunan diğer telifâtlar, bunun yanında Hatîb'in hayatta iken çeşitli tahammül metoduyla kendisinden istifade ettiği şeyhlerinden yaptığı nakiller Hatîb'in hadisten tarihe, fıkıhtan edebiyata kadar birçok ilim dalında kaleme aldığı eserlerin kaynağına işaret etmektedir. Hatîb'in yoğun telif faaliyetine çok sonraları başlaması; onun bu denli çok ve çeşitli ilim dallarındaki kitapları önce okuyup özümlediği daha sonraları da ilmî olgunluğu gerçekleştikten sonra da bunların her birini tasnife tabii tuttuğu en sonunda da kitap yazma faaliyetine giriştiği şeklinde yorumlanmaktadır.⁵⁴⁰ Neticede onun için söylenmiş olan "*Hiçbir hadis ilim dalı yoktur ki, Hatîb'in o konuda müstakil bir kitabı bulunmasın*"⁵⁴¹ sözü; hem onun sahip olduğu kaynakların çokluğuna ve çeşitliliğine işaret etmekte hem de Hatîb'in bunları tasnife tabi tutuşundaki intizamını göstermektedir.

E. TELİF METODU⁵⁴²

Bizim bu kısımda Hatîb'in telif metodundan kastımız; onun hadis usulünün birçok meselesiyle alakalı ayrı ayrı yazmış olduğu eserler ve Hatîb'i buna götüren sebepler olacaktır. Daha önce zikrettiğimiz "*Hiçbir hadis ilim dalı yoktur ki Hatîb'in o konuda müstakil bir kitabı bulunmasın*"⁵⁴³ sözü müellifin hadis usûlü konusundaki eserlerinin çokluğuna ve çeşitliliğine işaret eden iddialardan sadece birisidir.

Tarihi süreç içerisinde kaynaklarda *ulûmu'l-hadîs*, *usûlü'l-hadîs*, *dirâyetü'l-hadîs*, *mustalahu'l-hadîs* ve daha değişik isimlerle zikredilen hadis usûlü kuralları doğuşundan yaklaşık üçüncü asrın başlarına uzanan tâbiîn ve tebe-i tâbiîn asrına kadar belirli bir kurala dayandırılmış ve bu kurallarla ilgili değişik ıstılahlar

⁵³⁹ Eren, *Hadis İliminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 331.

⁵⁴⁰ Bağdâdî'nin imla, kıraat, semaa meclislerindeki durumu ve eserini kaleme almasıyla ilgili süreç için bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 203.

⁵⁴¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 31.

⁵⁴² Bizim buradaki telif metodundan kastımız, onun hadis usulüyle doğrudan ya da dolaylı olarak kaleme aldığı eserlerdir.

⁵⁴³ İbn Hacer, a.g.e., s. 31.

oluşturulmuştur. Ancak hadis usûlü kurallarının yazılı kaynaklara geçirilmeye başlanması üçüncü asrın başlarından itibaren söz konusu olabilmıştır.

Günümüze kadar ulaşamadıklarından Ali b. Medîni'nin (ö. 234/848) *Ulûmu'l-hadîs*'i ve Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'in (ö. 268/882) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyeti ecnâsihâ* isimleri istisna edilirse, bu dönemde hadis usûlü eseri yazmayı amaçlayan herhangi bir âlimin olmadığı söylenmektedir.⁵⁴⁴

İmam Şâfiî (ö. 204/820) hadis usûlü kurallarını yazılı hale getiren ilk âlim olarak bilinmektedir. Şâfiî'nin, *er-Risâle*, *el-Ümm* ve *İhtilâfü'l-hadîs* adlı kitaplarında hadis usûlü ve ıstılahlarının temel konularıyla ilgili bazı açıklamalarını bulabiliriz.

Hadis usûlü ve ıstılahları hakkında eserler kaleme alan fakat birçoğu günümüze kadar ulaşmadığı için muhtevaları hakkında bilgi sahibi olamadığımız Ali b. Medîni'nin hem *Ulûmu'l-hadîs*'inin hem de râvilerin şahıslarını tanıtan ve onların hadis rivâyetine ehliyetlerini inceleyen diğer bazı eserlerinin olduğu kaydedilmektedir. Buna ilaveten onun *İhtilâfu'l-hadîs*, *Tefsîru garîbi'l-hadîs*, *İlelü'l-kebîr*, *el-Ehâdisü'l-muallelât*, *el-Arz ale'l-muhaddis* gibi eserlerinin kendisinden sonra gelen birçok âlime kaynaklık ettiği bilinmektedir.⁵⁴⁵

Hicri üçüncü asırda zikrettiğimiz eserlerin yanında Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin *Tesmiyetü'l-ihve* ve *el-Merâsîl*'i; Tirmizî'nin *el-Esmâ ve'l-künâ* ile *el-Câmiu's-sahîh*'inin sonunda yer verdiği hadislerin illetleriyle ilgili meseleleri ele alan *İlelü's-sağîr*, *İlelü'l-müfret* bölümleriyle, müstakil eseri *İlelü'l-kebîr*'i; İbn Ebî Hatîm'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı kitabı; Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-ilel*'i ve diğer bazı âlimlerin kaleme aldığı değişik eserler hadis usûlü ve ıstılahlarıyla ilgili belli başlı konuları ihtiva etmektedir. Üçüncü asırda telif edilen bu eserler hadis usûlü ve ıstılahlarıyla ilgili önemli meseleleri ele alsa da bu dönemde hadis usûlü konusunda müstakil bir eser kaleme alınmadığı görülmektedir. Fakat Hicri üçüncü asırda yazılan

⁵⁴⁴ Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 107.

⁵⁴⁵ Bağdâdî *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî* adlı eserinde Ali b. Medîni (ö. 234/848)'nin toplam yirmi beş eserinin ismini zikretmekte bunlardan çoğunun kaybolup günümüze gelemediğine ve kendisinin sadece dört-beş tanesinden haberdar olduğunu söylemektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 301.

söz konusu bu eserler bu ilmin kuralları, hadis rivâyetine ehliyetleri açısından râvilerin kısımları, râviler hakkında kullanılan cerh ve ta'dîl lafızlarının delâletleri gibi meseleler hakkında bilgi vermemektedir. Hadis usûlünün bu önemli konularını ilk defa İbn Ebî Hâtîm *el-Cerh ve 't-ta'dîl* adlı eserinde kaleme almıştır.⁵⁴⁶

Hicri dördüncü asırda ise hadis usûlü ve ıstılahlarıyla ilgili olarak daha önceki dönemlerdeki ekollerin ilmi anlayışları çerçevesinde eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemlerde ehl-i rey'in hadis usûlü konusundaki görüşlerini Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039), Cessâs (ö. 370/981)'ın ve Serahsî (ö. 482/1090)'nin fıkıh usûlüne dair yazdıkları eserlerde bulmak mümkündür. Yine aynı dönemde mu'tezilî âlimlerin eserlerinde de hadis usûlüne dair önemli bilgilerin bulunduğu bilinmektedir. Fakat buraya kadar saydığımız şahıslar ve eserler göz önüne alındığında Hatîb'ten önce Râmeürmüzi (ö. 360/971)'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'ı ve Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014)'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inin haricinde müstakil hadis usûlü olarak kaleme alınıp günümüze kadar intikal eden başka bir eser bilinmemektedir.

Zamanla çoğalan hadis tarikleri ve metin farklılıkları içinden çıkılmaz bir hal almaya başlayınca muhaddislerden kimisi, hadisilerin sahihini zayıfından ayırmanın kurallarını koymaya başlarken kimisi de hadis isnâdı ve ricâliyle ilgili eserler/pasajlar kaleme almaya başladılar. Mesela bunlardan Buhârî hadisleri cemettiği *el-Câmiu's-sahîh*'inde aynı zamanda *Kitâbu'l-ilm* ve *Kitâbü ahbâri'l-âhâd* bölümleri başlığı altında hadis usûlü ve ıstılahlarıyla ilgili önemli görüşler serdetmiştir. Bunun yanında yine İmam Müslim hem hadisleri cemetme faaliyetiyle meşgul olurken bir taraftan da râvilerle ilgili *el-Esâmî ve'l-künâ*, *el-Münferidât ve'l-vühdân*, *el-İhve ve'l-ahavât*, *el-Vuhdân* gibi eserleri kaleme almışlardır. Bütün bu eserlerde hadis usûlü ile ilgili bazı hükümler konup genişletilmiş, belirli kurallar meydana getirilmiştir. Fakat yine bazı önemli meseleler ele alınmamış, ele alınan söz konusu meselelerde de ihtilaflar vukû bulmuştur.⁵⁴⁷ Daha sonraki asırlarda ise ihtilaf ve kapalılıkları gidermeye yönelik eserler ve bunların nasıl ele alınacağına dair yeni

⁵⁴⁶ Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 111.

⁵⁴⁷ Hatîb'e kadar usûlü fıkıh ve kelim eserlerinde ele alınan fakat hadis usûlü ile ilgili eserlerin hiçbirinde değinilmeyen *mütevâtir hadis* konusu ilk defa Bağdâdî tarafından ele alınmıştır. Fakat mütevâtir haberin tanımından niteliğine kadar pek çok hususta ihtilafli görüşler varolmuştur. Mütevâtir haber için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32.

metodları kapsayan telifatlar kaleme alınmıştır.⁵⁴⁸ Özellikle ihtilâflı ve kapalı bırakılan meseleler daha sonra gelen muhaddislerce de ele alınınca hadis ilmi çok genişlemiştir. Buna ilaveten hadis ricâlinin ismi, nesebi, künyesi gibi meselelerle ilgili şüpheli ve müphem kalan yönlerini ele alan tasnîfatlar yeni yeni eserlerle genişletilmiştir. Zaman zaman hadis usûlünün bazı konularıyla ilgili müstakil kitaplar da telif edilmiştir.⁵⁴⁹

Daha önceleri de defaatle zikrettiğimiz gibi çok geniş bir kütüphaneye sahip olan Hatîb kendisinden öncekilerin hadis ve hadis usûlüyle ilgili eserlerini/metinlerini gözden geçirmiş, gittikçe genişleyen ve karmaşık bir hal alan hadis metni ve senetlerinin anlaşılmasına yönelik yeni yöntemler düşünmüştür. Hatîb bazen bir şeyhten direkt olarak aldığı, bazen kendisinden seneler önce yaşamış bir muhaddisin kitabında okuduğu, kısacası kendisine küllî olarak gelen hadis usûlü konularındaki kapalı hususları müstakil kitaplarda tasnîfe tabi tutarak halletmeyi kendisine bir yöntem olarak belirlemiştir. Hatîb zikretmiş olduğumuz bu yöntem için ihtiyaç duyduğu gerekli malzemeleri toplamaya başlamış, sonra da tasnîfe tabi tuttuğu bu malzemelerden hadis usûlü içerisinde de ele alınan hadis ricâli ilmiyle alakalı birbiri ardınca yeni eserler vücuda getirmiştir.⁵⁵⁰

Mesela Buhârî'nin, sahâbe, tâbiûn ve sonrakileri alfabetik olarak tanıtmak üzere kaleme aldığı *et-Târîhu'l-kebîr*'iyle birlikte, Yahyâ b. Maîn'in, Ahmed b. Hanbel'in, Müslim'in, Ali b. Medinî'nin, Ebû Dâvûd'un, Dârekutnî'nin ve daha birçok kimsenin bazı eserlerindeki vehimlerini ele alan Hatîb *el-Muvazzih li-evhâmi'l-cem ve't-tefrîk* adlı eserini kaleme almıştır.

Yine daha öncekilerin eserlerini gözden geçiren Hatîb senet ve metinde gördüğü idrâcla ilgili olarak *el-Fasl li'l-vasl el-müdreç fi'n-nakl* adlı eserini kaleme almıştır.

⁵⁴⁸ *el-Muhaddisu'l-fâsil*'in müellifi Râmeürmüzî (ö. 360/971) ve *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*'in müellifi Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014)'nin aralarında çok büyük bir zaman farkı bulunmamasına rağmen bu iki müellif arasında konuya bakış ve tertip açısından oldukça farklılıklar bulunmaktadır. Biz bunları sonraki bölümlerde mukayese edeceğimizden burada ele almadık.

⁵⁴⁹ Mesela *garîbu'l-hadis, ihtilâfu'l-hadis* gibi.

⁵⁵⁰ Bağdâdî'nin oluşturmak istediği yöntem hakkındaki geniş bilgi için bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 168.

Hatîb hadis usûlü konusu içerisinde ele alınan meselelerle ilgili müstakil kitaplar vücuda getirirken sadece kendisinden öncekilerin eserlerini esas almamıştır. O bazen daha önce yazdığı bir kitabta ele aldığı konuyu daha derinlemesine incelemek ve eksik yönlerini tamamlamak maksadıyla da yeni eserler vücuda getirmiştir. Mesela Hatîb *Telhîsü'l-müteşâbih* adlı eserinde muhaddislerin, yazılışları birbirine benzemekle beraber okunuşları farklı olan veya birbirlerine karıştırılması muhtemel bulunan isim, künye ve nisbeleri incelemiştir. Müellifin daha sonra kaleme aldığı *Tâli't-Telhîs* adlı kitabı da bu konularla ilgili meydana gelen müteşâbih meseleleri ele alan *Telhîsü'l-müteşâbih* adlı eserinin bir zeylidir. Hatîb *Tâli't-Telhîs* adlı eserinin daha önceki çalışması olan *Telhîsü'l-müteşâbih*'in bir zeyli olduğunu söz konusu eserinde kendisi belirtmektedir.⁵⁵¹

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinden önce kaleme alınan müstakil hadîs usûlü eseri çok az olduğu için müellifin daha önceki müstakil bir eserden geniş çapta yararlandığını söylemek zor olur. Râmeürmüzî (ö. 360/971)'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'i ve Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014)'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i, Hatîb'in *el-Kifâye*'sinden önce kaleme alınmış müstakil hadîs usûlü kitapları olmasına rağmen Hatîb'in eserlerinin hiçbirinde bu eserlerin ismine rastlayamadık.⁵⁵² Fakat kaynaklardan edindiğimiz bilgiler Hatîb'in kendisinden önceki söz konusu hadîs usûlü eserlerinden habersiz olmadığını da göstermektedir. Zira Hatîb'in eserleri içinde özellikle *el-Kifâye*'de ve *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'nin bazı yerlerinde Râmeürmüzî'nin ve Hâkim en-Nisâbü'rî'nin isminin senetlerde geçtiği görülmektedir. Hatîb, *Târîh*'inde tercemesini verdiği Hâkim'in ulûmu'l-hadîs konusunda eserleri olduğunu belirtse de burada da *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i ismen zikretmemektedir.⁵⁵³

el-Kifâye'nin daha önce kaleme alınmış olan *el-Muhaddisu'l-fâsil* ve *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'e nisbeten büyük oranda hadîs usûlü konularını ihtiva ettiği ve daha geniş bir şekilde ele aldığı bilinen bir husustur. Ayrıca bu eselerde işlenen

⁵⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Tâli't-Telhîs*, II, 6.

⁵⁵² Bağdâdî'nin Dimeşk'e sürgünü esnasında yanında götürdüğü kitapların listesini Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî hazırlamıştır. Bu listede büyüklü-küçüklü 476 eserin varlığından söz edilmektedir. Söz konusu eserlerin listesi için bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 282-301.

⁵⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 509.

bazı hadis usûlü meselelerinin *el-Kifâye* dışındaki müstakil bir kitapta tek konu olarak ele alındığı görülmektedir. Mesela *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te senetteki tashîfât⁵⁵⁴, ihve ve ahavât⁵⁵⁵, sahâbî, tabîîn, tebe-i tâbîîn ve sonrakilerin künyeleri⁵⁵⁶, muhaddilerin lakapları⁵⁵⁷, ekâbir ve esâğir⁵⁵⁸, ayrıca râvilerin kabile, belde, isim, künye gibi benzerlikleriyle⁵⁵⁹ ilgili hususlar iç içe farklı bablarda kısa bir şekilde ele almışken Hatîb bunların birçoğunu müstakil kitaplarda⁵⁶⁰ daha net ve ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bunlara ilaveten müdrec hadis konusu *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te toplam dört rivâyetle kısaca ele alınırken⁵⁶¹ Hatîb bu konuya dair kaleme aldığı *el-Fasl li'l-vasl el-müdrec fi'n-nakl* adlı eserinde meseleyi etraflıca incelemektedir.⁵⁶² Bu da bize Hatîb'in mücmel olarak elde ettiği hadis usûlü bilgilerini cüzlere ayırarak müstakil bir kitapta daha derin işleme metoduyla hareket ettiğini göstermektedir.

F. HADİS İLİMLERİYLE ALAKALI ÇOK ESER YAZMAYA GÖTÜREN SEBEPLER

Hatîb'in eserlerinin sayısı ile ilgili değişik görüşler mevcut olduğunu daha önce zikretmiştik. es-Sem'ânî yaklaşık yüz eseri olduğunu belirtir.⁵⁶³ Bu sayının, altmışı geçtiğini iddia edenlerin yanında, onun eserlerinin sayısını elli dört olarak da verenler olmuştur.⁵⁶⁴ Yusuf Uş ise Bağdadi'nin seksen bir eserini isimleriyle birlikte saymaktadır. Bunların toplam olarak 436 cüz olduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁵ Buna

⁵⁵⁴ Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 149-152.

⁵⁵⁵ Hâkim en-Neysâbüri, a.g.e., s. 152-157.

⁵⁵⁶ Hâkim en-Neysâbüri, a.g.e., s. 183-190.

⁵⁵⁷ Hâkim en-Neysâbüri, a.g.e., s. 210-215.

⁵⁵⁸ Hâkim en-Neysâbüri, a.g.e., s. 215-221.

⁵⁵⁹ Hâkim en-Neysâbüri, a.g.e., s. 221-238.

⁵⁶⁰ Mesela Hatîb'in *el-Esmâi'l- mübheme fi'l-enbâi'l- muhkeme, Tâli't-Telhîs, Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü an bevâdiru't-tashîf ve'l-vehm, Râfi'u'l-irtiyâb fi'l-maklûb mine'l-esmâ' ve'l-ensâb, es-Sâbık ve'l-lâhik fi tebâ'udi mâ beyne vefâti râviyeyn an şeyhin vâhid, Ğunyetü'l-mültemis fi îzâhi'l-mültebis, el-Müttefik ve'l-müfterik, el-Muvazzih li-evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

⁵⁶¹ Bkz. Hâkim en-Neysâbüri, a.g.e., s. 39.

⁵⁶² *el-Fasl li'l-vasl* müdrec hadisler konusunda yazılan ilk eserdir. Hatîb müdrec konusunu *el-Kifâye*'de çok kısa olarak ele almıştır. Kısa bir yorumdan sonra beş aded rivâyetle konu tamamlanmaktadır. Fakat bu rivâyetler hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamaktadır. Bkz. *el-Kifâye*, s. 250, 251.

⁵⁶³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 166.

⁵⁶⁴ Bağdadi'nin eserleriyle ilgili verdiğimiz bu bilgiler ve diğer görüşler için bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdadi*, s. 151.

⁵⁶⁵ el-Uş, a.g.e., s. 120 -134.

ilaveten adını verdiği eserlerin şu an mevcut olup olmadığını, hangilerinin nüshalarının nerelerde olduğunu, matbu olup olmadığını, ayrıca kendisinden önceki araştırmacıların ulaşamayıp da kendisinin muttali olduğu eserleri adlarıyla birlikte tek tek zikretmiştir.⁵⁶⁶ Hatîb'in eserlerinin sayısal dökümünü çıkaran Uş, cilt olarak düşünüldüğünde, müellifin yazdığı eserlerin toplamının yetmiş iki ciltten daha fazla olduğunu da belirtmektedir.⁵⁶⁷ Bu eserlerin hepsi elbetteki hadîs usûlü alanında değildir. Fakat müellifin kaleme aldığı eserlerinin büyük çoğunluğunun hadis ve hadîs usûlünü ilgilendiren alanlara dair olduğu görülmektedir.⁵⁶⁸

Hatîb'in, Bağdâd gibi bir ilim diyarında doğup büyümüş olması, babasının, daha küçük yaşta kendisini ilme teşvik etmesi ayrıca civarında kendisinden yararalanacağı farklı alanlarda birçok âlimin bulunması gibi sebepler onun ileride kaleme alacağı telifâtının alt yapısını oluşturmuştur. Müellifin erken yaşta, farklı birçok bölgeye yaptığı ilmi seyahatler da eserlerini vücuda getirmede en önemli amillerdendir. Ayrıca Hatîb'in hıfzı,⁵⁶⁹ okumadaki hızı ve eserlerinden birçoğunun konu itibariyle birbirlerine benzemesi ve bir birlerini tamamlayıcı nitelikte olması da onun eserlerinin çok oluşunun sebeplerindendir. Hatîb ve çevresine ait bu vasıflar onun birçok eser kaleme almasını hazırlayan yardımcı unsurlardır. Biz asıl olarak burada “ *Sâhibu't-tesânif* ” olarak zikredilen Hatîb'i ⁵⁷⁰ çok eser kaleme almaya götüren asıl nedenler üzerinde durmak istiyoruz.

1. Hadisi ve Hadis Ehlini Savunma Düşüncesi

İnsan yaşamış olduğu sosyal hayattan bağımsız bir varlık değildir. Çevre ve meydana gelen olaylar onun düşünce sistemini etkileyen en önemli amillerden birisidir. Bu sebepten dolayı hem bir şahsın ortaya koyduğu fikir hem de bir doktrin incelenmek istendiğinde tarihsellik olgusu göz önünde bulundurulmalıdır.

⁵⁶⁶ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 120–137.

⁵⁶⁷ el-Uş, a.g.e., s. 152.

⁵⁶⁸ Bağdâdî'nin eserlerinin hangilerinin tam olarak hadîs usûlü konusuna dâhil edileceğine dair farklı değerlendirmeler olduğundan biz de burada kesin bir sayı vermektenden kaçındık.

⁵⁶⁹ Her ne kadar da Bağdâdî'nin hıfzının tasnîfâtı kadar mükemmel olmadığı söylene de aksi görüşte olanlar da vardır. Krş. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 390; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l- ayân*, I, 93.

⁵⁷⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 419.

Hatîb'in yaşamış olduğu asrı ve bu asrın öncesi ve sonrası için meydana gelen siyasi ve sosyal olaylara temas etmenin, onun eserlerini kaleme almadaki fikrî alt yapıyı anlamamıza ışık tutacağı görüşündeyiz. Konumuzun başında da zikrettiğimiz gibi Hatîb'in hayatına giriş niteliğinde değindiğimiz siyasi ve sosyal ahvâli kısaca özetleyecek olursak; Hatîb'in siyasi çalkantılar, taht kavgaları ve mezhep ayrılıklarının baş gösterdiği bir asırda doğduğu ve yetiştiği görölmektedir. IV. ve V. Hicrî asrın Bağdâd'ı ve Şam'ı⁵⁷¹ Arab, Fars, Türk ve diğer unsurların birbirleriyle giriştikleri siyasi ve fikrî mücadelenin bir sahnesi durumuna gelmişti.⁵⁷² Söz konusu olaylardan sadece siyasi mücadele içerisindeki yöneticiler değil aynı zamanda birçok âlim etkilenmiş, bu ise zaman zaman kaleme alınan eserlere yansımıştır.

Ehl-i sünnet ve Şîi gibi farklı mezhepler arasında görölen huzursuzluklar ve ilmî cedelleşmeler kimi zaman aynı ekol içerisinde gösterilen farklı mezhepler arasında da meydana gelebilmekteydi.⁵⁷³ Bunun yanına Hadis ehli olarak bilinen ve Ehl-i sünnet çizgisinde yer alan anlayışa karşı öteden beri Ehl-i rey, Mu'tezile ve Kelam ehli olarak bilinen ekoller tarafından yöneltilen çeşitli tenkîtlerin varlığı bilinen bir gerçektir. Rivâyetlerin zâhirî manasıyla yetindikleri, aklî yorumlara gitmedikleri gibi belli başlı eleştiriler Ehl-i hadise yöneltilen tenkîtlerin başında gelmektedir. Hadis ve hadis usûlüne dair yazmış olduğu eserlerinin çokluğu itibariyle de düşünülecek olursa Hatîb'in, kendi şahsını da içerisinde görmüş olduğu Ehl-i hadise karşı yapılan bütün bu eleştirilere⁵⁷⁴ sessiz kalacağı düşünülemezdi.⁵⁷⁵ Hatîb'in bazı kitaplarını kaleme alma düşüncesindeki fikrî alt yapısında sünnet ve

⁵⁷¹ Bağdâd ve Şam daha önceleri de bahsettiğimiz gibi Hatîb'in hayatının büyük bir bölümünü yaşadığı iki önemli şehirdir.

⁵⁷² Söz konusu tarihte yaşanmış önemli olaylar hakkındaki geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Esîr, *el- Kâmil*, VII, 156-VIII, 147.

⁵⁷³ Mesela Ehl-i sünnet içerisindeki Şafîi ve Hanbelîler arasında baş gösteren kelâmî tartışmalar ve bazı ilmî münakaşaların olduğu bilinen bir gerçektir. Hatîb'in zamanındanki bu tartışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Muhakkikin açıklaması, s. 10-11.

⁵⁷⁴ Hatîb, bidatçi ve itikadı bozuk diye vasıflandırdığı bu kimselerin hadis ve hadis ehlini eleştirdiklerini belirlemektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 19.

⁵⁷⁵ Bağdâdî'ye gelinceye kadar hadisçiler aleyhine ortaya konan tavırlara karşı çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bunların başında bu konuda ilk edebi mahsul sayılan İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* adlı eseri gelmektedir. Bağdâdî, İbn Kuteybe'nin bu eserinin hadis ehlinin tenkît edilmesine karşı bid'at ehline cevaben yazıldığını belirtmektedir. bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 12.

hadisin savunulması gerçeğinin öğrenilebilmesi için eserlerinin içeriğiyle birlikte mukaddimelerinin ve bazı bab başlıklarının da tetkik edilmesi gerekmektedir.

Biz de burada öncelikle onun bazı eserindeki mukaddimesinde sunduğu görüşleri vererek başlamak istiyoruz:

Hatîb'e göre cehalet ve dâlâletten kurtulmak, konuşan kitap Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine sarılmakla mümkün olur. Hatîb'e göre kendilerini bu yolun erbabı gören bazı kimseler, itikâdı bozuk kimselerden nakli câiz, bunların rivâyetiyle de amel etmeyi vâcib görmekte idler. Bu tür bidatçiler ve itikadı bozuk kimseler bir takım bozuk fetvalar çıkararak hadisi ve hadis ehlini eleştirmelerine rağmen kendileri hadisin sahîhiyle zayıfını birbirine karıştırmaktalar, hadisin illetlerini bilmemekte idler. Oysa bidâtçiler tarafından eleştirilen Hadis ehli, Hz. Peygamber'in sünnetini takip edip, onun üzerinde düşünen ve öğrendikleri hadislerin manalarını araştıran kimselerdir.⁵⁷⁶ Hatîb, Rey Ehli'nin sünnet düşmanları olduğunu belirten bir nakli verdikten sonra tenkîd ettiği Ehl-i Rey'i Râsûlüllah'ın sünnetini takip etmediklerini, muhaddis ve fukâhânın izinden gitmediklerini bunun aksine kendi görüşlerinin peşine düştüklerini iddia etmiştir.⁵⁷⁷ Buna ilâveten Alî b. Medîni kanalıyla gelen bir hadiste, Mu'tezile, Râfiziye, Cehmiyye, Mürcie ve Ehl-i rey'in hadisleri bilmedikleri rivâyetiyle de Ehl-i hadis karşıtlarının kimler olduğuna açıklık getirmiştir.

Hadisi/sünneti ve Hadis ehli'ni dikkate almayan gruplara karşı Hatîb hadislerin şumûlünün; tevhîd usûlü bilgisiyle birlikte, el-va'd ve'l-vaîd, Allah'ın sıfatları, cennet ve cehhemle ilgili haberler, müttâkileri ve günahkarları..vs birçok meseleyi, yine târihle ilgili olarak, enbiyaların, zâhitler ve evliyânın, önceki birçok milletin haberlerini, Allah Râsûlü'nün gazalarını ve onun yaşantısıyla alakalı kesitleri, buna ilaveten yine tefsîrle ilgili birçok meseleyi de kapsadığını belirterek İslamî ilimlerin hadise ve Hadis Ehli'ne olan ihtiyacını göstermek istemiştir. Hadisin bu geniş kapsamından bahsettikten sonra ise hadis ehlinin bütün bid'at ehlini bertaraf ettiğini de söylemekte, bunu da hadis ehlinin dini koruyuculuğuna bağlamaktadır.

⁵⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 18-21.

⁵⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 7.

Hatîb'e göre Ehl-i Hadis aynı zamanda ilmi koruyan adalet sahibi kimseler olarak, hadisle ilgili bir ihtilaf çıkması durumunda müracaat mercîdir.⁵⁷⁸

Sünnet ve hadisleri savunma merkezli bir düşünceden hareketle bunun belirli bir sistem içerisinde sunulmasının bir yansıması olarak Hatîb'in hadis usûlü konularını parçalara bölerek ayrı ayrı kitaplarda müstakil olarak incelemesi de onun belirlemiş olduğu bir yöntemdir diyebiliriz. Böylece ele alınan usûl konusu daha derinlemesine incelenecek, konulardaki var olan ihtilaflar daha müşahhas bir şekilde ortaya konularak bunu gidermenin yolları aranacaktır. Oluşturulan bu usûl anlayışıyla da İslami ilimler içerisindeki hadisin yeri ve konumu sağlam bir temele oturtulacak, hadis ve Hadis ehline yöneltilen eleştirilere daha net ve isabetli cevaplar verilecektir.

Hatîb'in bazı eserlerini kaleme alma düşüncesinde sünneti/hadisi savunma anlayışının yattığını, kitaplarının mukaddimesiyle birlikte eserlerindeki bab başlıklarından da öğrenmekteyiz. Mesela *el-Kifâye*'ye bakıldığında “Sünnetin ve Kitâb'ın teşrî açıdan birbirine eşit olması babı”nın ilk bab olarak verildiği görülür.⁵⁷⁹ İkinci sırada ise “Sünnetin, Kitâb'ın umûmî hükümlerini tahsîs, mücmelini tefsîr ve beyân etmesi babı” yer almaktadır.⁵⁸⁰ *El-Fakîh*'de “Bâbu beyâni'l-fikh” başlığı altında zikredilen diğer bablarda usûl-i fikhî oluşturan birinci esasın Kur'an olduğu,⁵⁸¹ ikincisinin Rasûlullah'ın sünneti olduğu zikredilmektedir.⁵⁸² Yine bir bab sonra, “Allah'ın Kitâb'ıyla Rasûlullah'ın sünneti arasında bir fark olmadığıyla ilgili haberin zikri” ele alınmaktadır.⁵⁸³ Hatîb bunlara ilaveten “Sünneti ta'zîm, ona sarılıp teslim olmak ve boyun eğmeğe teşvik ve zıt olan şeyleri de terk etmek babı” altında birçok rivâyetle sünnetin/hadisin gerekliliğini vurgulamaktadır.⁵⁸⁴ Bunun yanında müellifin *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*'ine bakıldığında söz konusu eseri daha ilk baktan sonuna kadar hadis ve Hadis ehli için kaleme aldığı açıkça görülmektedir. Hatîb'in zikrettiğimiz bazı eserlerinde hadisin ve Hadis Ehli'nin savunulmasıyla ilgili bab

⁵⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 8-10

⁵⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 23.

⁵⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 28.

⁵⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 190.

⁵⁸² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 257.

⁵⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 274.

⁵⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 374-390.

başlıkları; özellikle de *el-Kifâye* gibi bir hadis usûlü kitabının daha ilk bab başlığının sünnetin konumuna dair olması, müellifin yaşadığı asırda hadise ve hadisçilere karşı takınılan menfi tavırlarına bir cevap olarak düşünülebilir. Ayrıca *el-Kifâye*'nin daha önce zikrettiğimiz ilk iki babında Hatîb'in, toplam 13 hadîsi hiçbir yorum yapmadan nakletmesi de Ehl-i Rey ve diğer gruplara karşı hadise ve sünnete olan bağlılığının bir göstergesidir denilebilir.

2. Hadis Usûlüne Ait Bilgilerin Dağınık ve Mücmel Olarak Bulunması

Özellikle de hadis ilimleriyle ilgili çok geniş bir kütüphaneye sahip olan Hatîb önceki hadis ve hadis usûlüyle ilgili eseleri/metinleri gözden geçirmiş, gittikçe genişleyen ve karmaşık bir hal alan hadis metni ve senetlerinin anlaşılmasına yönelik yeni yöntemler düşünmüştür. Mücmel olarak nakledilen ve değişik kitaplarda yer alan hadis usûlü konularındaki kapalı hususları müstakil kitaplarda tasnîfe tabi tutarak halletmeyi kendisine bir yöntem olarak belirlemiştir. Bundan dolayı da hadis usûlünün birçok konusuyla ilgili ayrı ayrı kitaplar kaleme almıştır. Konu bakımından bazıları birbirinin çok benzeri olan bu eserler müstakil olarak kaleme alındığından ona ait birçok eser meydana gelmiştir.

Hatîb'i bu düşünceye götüren sebeplerden biri de Hadis usûlü konularının bütününe içerisine alacak kuşatıcı metodun olmamasıdır. Çünkü daha önceki kitaplarda yer alan usûl bilgileri çok dağınık ve ihtilaflydı. Sünnet ve hadisleri savunma merkezli bir düşünceden hareketle bunun belirli bir sistem içerisinde sunulmasının bir yansıması olarak Hatîb'in hadis usûlü konularını parçalara bölerek ayrı ayrı kitaplarda müstakil olarak incelemesi de onun, uygulamak istediği bir yöntemdir diyebiliriz. Böylece bir usûl konusu daha derinlemesine incelenecek, konulardaki var olan ihtilaflar daha müşahhas bir şekilde ortaya konularak bunu gidermenin yolları aranacaktır. Oluşturulan bu usûl anlayışıyla da İslami ilimler içerisindeki hadisin yeri ve konumu sağlam bir temele oturtulacak, hadis ve Hadis ehline yöneltilen eleştirilere daha net ve isabetli cevaplar verilecektir.

Müellifin eserlerinin çok oluşu ve bu eserlerin farklı alanlardaki ilim dallarıyla ilgili olması onu geniş şekilde anlama ve değerlendirme problemini oluşturmaktadır. Bu aynı zamanda daha önce Hatîb hakkında çalışma yapan kişilerin de bir

itirafıdır.⁵⁸⁵ Bütün bu sebeplerden dolayı biz onun eserlerindeki hadis usûlü konusuna dair bigiler ve bizi onun usûl-i hadisle ilgili metoduna ulaştırarak delillerle ilgilendik.

3. Bazı Hadis Ehlinin Rivâyete Dayalı Bir Anlayışla Hareket Etmesi

Hadisleri anlama faaliyetleri üzerinde öteden beri çeşitli yöntemler uygulanmaktadır. İslam düşüncesindeki hadis metodolojisi çerçevesinde ortaya konacak uygulamaların tatbiki için öncelikle belirlenmiş bir usûl anlayışının varolması gerekmektedir ki, böylece hadisin iki önemli ayağı olan senet ve metin üzerinde sıhhatli bir değerlendirilmeye varılabilsin.

İslamî ilimlerin ortaya çıkıp yerleşmeye başladığı tarihi süreç içerisinde doğru yöntemlere ulaşabilmek için ilk devirlerden beri hem hadisleri hem diğer kaynak metinleri anlama üzerinde çeşitli görüşler serdedilmiş ve tartışmalar yapılmış, değişik uygulamalara gidilmiştir. Bunun yanında günümüzde yapıldığı gibi, önceden de hali hazırdaki hadis usûlü anlayışına çeşitli tenkitler yöneltilmiştir. Bunların en önemlilerinden birisi; yaklaşık on dört asırlık geçmişi olan klasik hadis usûlünün tartışılması gereken yöntemlerinden birisi de, onun isnad merkezli bir usûl olma özelliği taşıdığı iddiasıdır.⁵⁸⁶ İsnad merkezli olduğu söylenen hadis usûlünün, aynı zamanda rivâyete dayalı ve sadece Ehl-i Hadis-Şafîî çizgisinde bir metot olduğu da ileri sürülmektedir.⁵⁸⁷

Elbette ki insanlar tarafından ortaya konulan hiçbir düşünce sistemi kusursuz değildir. Hatîb de hem düşünceleriyle hem de eserleriyle eleştirilebilecek ve de eleştirilmiş bir âlimdir. İsnad merkezli olduğu söylenen hadis usûlü anlayışının yerleşip tek bir çizgide karar kılınması suçlaması ile karşı karşıya bırakılan hadis usûlcülerinden biri de Hatîb'dir. Hatîb'in tenkîd edilen bu çizgide gösterilmesi⁵⁸⁸ onun hadislerin anlaşılmasına yönelik faaliyetlerini, eserlerini ve sadece rivâyete

⁵⁸⁵ el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 138 -139, 160.

⁵⁸⁶ Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. s. 38.

⁵⁸⁷ Zaten M. Hayri Kırbasoğlu'nun *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*' adlı eserindeki temel iddiası Klasik hadis usûlünün (ki biz buna günümüzdeki hadis usûlü de diyebiliriz) isnada dayalı, sadece Ehl-i Hadis-Şafîî çizgisinde olup diğer mezhep ve anlayışları kuşatmaktan uzak olduğudur.

⁵⁸⁸ M. Hayri Kırbasoğlu eleştirmiş olduğu Klasik hadis usûlünün uygulamadaki sonuçlarıyla ilgili bazı muhaddis isimleri vermektedir. Bunlardan usûl-i hadisçi olarak Bağdâdî'nin de ismi zikredilmektedir. Bkz. Kırbasoğlu, a.g.e., s. 323.

dayalı anlayışla hareket edenleri kitaplarında eleştirmesini görmezlikten gelmek olur. Hatîb için sadece dirâyete dayalı bir anlayışla düşünüp bu minvalde eserler kaleme almıştır demek doğru olmayacağı gibi onu rivâyet ağırlıklı bir merkeze oturtmak da haksızlık olur. Hatîb metni anlama faaliyeti olarak da görülen dirâyete anlayışını eserlerine tamamen yansıtamamış olabilir. Fakat Hatîb'in, isnad sistemli bir hadîs usûlü anlayışından isnadsız bir hadîs usûlü anlayışına geçiş döneminin son halkası olarak düşünülmesi ve konumunun buna göre tayin edilmesi isabetli olsa gerek. Çünkü isnadın İslami ilimler için vazgeçilmez bir referans olduğu sırada Hatîb sadece rivâyet yöntemiyle hareket etmeyi hadisleri anlamaya bir engel olarak görmüştür. Müellif asrındaki bazı hadisçileri, âli isnâd elde etmek ve hadis toplayıcılığı yapmakla eleştirip, bunların kitap taşıyıcı olmaktan öte gidemediklerini belirtmektedir.⁵⁸⁹ Hatîb hadis öğrencilerini hadisleri sadece yazmaya değil, aynı zamanda onların senetlerine vâkıf olmaya, üzerinde düşünüp, anlamaya, yazılı kaynaklarla beraber bizzat hocalardan nakletmeye teşvîk etmektedir.⁵⁹⁰

Sünnet ve hadisin savunulması gayretinde olan hadisçilerin destekçisi olarak fakîhleri zikretmeyi ihmal etmeyen Hatîb, hadis tâlibini, öğrendiklerini fakîhlerle müzakere yapmaya yönlendirmek niyetiyle birçok rivâyet nakletmektedir.⁵⁹¹ Aynı zamanda alanında mütehasşıs, takvâ ehli, hadislerin nâsihini mensûhundan ayırt eden, muhkem ve müteşâbih meseleleri bilen fukahâyı da övmektedir.⁵⁹²

Fıkıh mezheplerinin kendi metodlarını tedvîn ettikleri bir dönem olan Hatîb'in yaşadığı Hicri V. Asır, usûl-i fıkıh açısından parlak bir devir olarak kabul edilir.⁵⁹³ Klasik bir hadis kitabı olmasa da içeriği yönünden hadis konularından bazılarını da ele alan Hatîb'in *el-Fakîh*'inin Şafî mezhebi hadisçi özelliğini yansıttığı belirtilmektedir. Mütakellim kolunun Ehl-i sünnet çizgizinde bulunan Hatîb'in bu

⁵⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 18.

⁵⁹⁰ Müellifin bu görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *en-Nasîha li ehli'l-hadîs*, thk. Abdülkerîm Ahmed el-Vüreykât, Mektebetü'l-menâr, I. Baskı, 1988.

⁵⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *en-Nasîha li ehli'l-hadîs*, s. 30.

⁵⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 20.

⁵⁹³ *el-İmâd* müellifi Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1024), *el-Mu'tamed* müellifi el-Basrî (ö. 436/1044), *el-Bürhân* müellifi İmâmü'l-Haremeyn (ö. 478/1085), *el-Mustasfa* müellifi Gazâlî (ö. 505/1111), Ayrıca diğer eser sahiplerinden ed-Debûsî (ö. 430/1038), Pezdevî (ö. 487/1094), es-Serahsî (483/1090) bu devirde yaşamış belli başlı kelâm ve usûlü fıkıhçılardır.

eserinin, iki sebepten dolayı kaleme alındığı ileri sürülmektedir.⁵⁹⁴ Bunlardan birisi Hadis ve Ehl-i sünnete yapılan ithamlara karşılık verebilmek amacıyla var olan boşluğu doldurmak, diğeri ise Hatîb'e kadar süregelen hadisçilerle fakîhlerin⁵⁹⁵ karşılıklı itham ve çekişmelerle açılmış olan aralarını düzeltmek ve bu iki grubu birbirlerine yaklaştırmaktır.

Hadise hizmet etme uğruna sadece lafza sarılıp, bu hizmetlerini hadisleri yazıcılıktan ileri götüremeyenlere karşı tenkîtlere ve onları hadislerin fikhını anlamaya yönelik teşvikleri⁵⁹⁶ Hatîb'in *el-Fakîh*'inin temel esaslarından biridir. Kendisini de Ehl-i hadis grubu içerisinde gören Hatîb'in zaman zaman hadisçilerde gördüğü yanlış yöntemleri ortaya çıkarıp, bunlar hakkında doğru olanı bulma çabasıyla bu tür eserler kaleme aldığı görülmektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Hatîb'in hadis ilimleri, özellikle de usûl-i hadisin konularını kapsayan meseleleri de içine alan birçok eser vücûda getirme fikrinin altında, müellifin hadisi/sünneti savunma düşüncesiyle beraber bazı âlimlerin hadise hizmet niyetiyle tutmuş oldukları yanlış yöntemler yatmaktadır. Hadis derslerine başlamadan evvel fıkîh alanında dersler alan Hatîb bununla birlikte hayatının ilerleyen devrelerinde kelam, tarih ve birçok İslamî ilim dalıyla da meşgul olmuş, bu sahaların birçoğunda eserler kaleme almıştır. Diğer İslamî ilimlerin usûl bilgilerinden de haberdar olduğu anlaşılabilir müellifin böylece dağınık bir vaziyette bulunan hadis usûlü bilgilerine bir bütünlük kazandırmak istediği de görülmektedir.

⁵⁹⁴ et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 227-228.

⁵⁹⁵ Bu fakîhlerden maksat Ehl-i rey çizgisinde olup hadisçileri küçümsemeyip, sadece akıyla hareket etmeyenler olmalıdır. Çünkü zaten Bağdâdî tamamen akli esas alıp hadisçileri ve Hadis Ehli'nin kâle almayan grupları çok sert biçimde tenkît etmektedir.

⁵⁹⁶ Hatîb'in hadisçilere yönelik bu tenkîd ve teşvikleri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, II, 140.

İKİNCİ BÖLÜM

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ'NİN BAZI HADİS USÛLÜNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Biz bu kısımda Hatîb'in hadis usûlü görüşlerini ele alırken onun başta *el-Kifâye*'si ve diğer eserlerinde senetli bir şekilde naklettiği görüşleri vermekten ziyâde belli başlı hadis usûlü konularını değerlendirmesini, ortaya koyduğu görüşlerini göz önüne alacağız. Fakat yeri geldiğinde bazı müşahhas konuları ele alırken de bu rivayetlerden yararlanacağız.

Burada hemen şunu vurgulamalıyız ki sadece *el-Kifâye*'de geçen hadis usûlü görüşlerini tamamıyla ele almak bu müellifin diğer hadis usûlü eserlerindeki bilgileri de göz önünde bulunduracak olursak çalışmamızın kapsamının çok üstünde görülmektedir ki bu aynı zamanda bu çalışmayı çok uzatmak demektir. Bundan dolayı Hatîb'in hadis usûlü görüşlerini ele alırken özellikle onun orijinal fikirleri, daha öncekilerden ayrılan yönleri, itirazları gibi hususlara öncelik vereceğiz.

Hatîb'in hadis usûlü görüşlerini işlerken hangi konuları tercih edeceğimize dair farklı kriterleri esas alacağız. Ne tamamen klasik hadis usûlü kitaplarındaki konu sıralamasına, ne de günümüz hadis usûlü kitaplarındaki konu sıralamasına uyacağız. Daha çok Bağdâdî'nin bab başlıklarını esas alan bir konu seçimi yapacağız. Fakat konuların sunumundaki netlik adına günümüz hadis usûlü eserlerindeki klasik sıralamayı da gözardı etmeyeceğiz.⁵⁹⁷

I. HABER VE HABERİN KISIMLARI

A. HABER

H-B-R fiili kök olarak iki temel anlama sahiptir. Birincisi, bir şeyi bilmek, biri hakkında bilgiye sahip olmak anlamındaki “*hubr*” diğeri gevşek, yumuşak toprak anlamındaki “*habâr*” veya “*habrâ*”dır.⁵⁹⁸ Çoğulu “*ahbâr*” olan “*haber*” kelimesi;

⁵⁹⁷ Yani özellikle Türkçe hadis usûlü kitaplarında olduğu gibi daha çok konuların da birbirleriyle irtibatını gözeterek oluşturulan başlık dizinimini uygulamayacağız. Fakat yeri geldikçe de klasik hadis usûlü anlayışı kapsamındaki sıralamaya da uyacağız. Mesela özellikle ders niteliğinde olan hemen hemen bütün hadis usûlü ile ilgili eserlerde hadis tahammül ve edâsı işlenirken önce *semâ* daha sonra da *kıraat* başlığı verilir ve ele alınan konu buna göre işlenir. Oysaki Hatîb *el-Kifâye*'sinde önce *kıraat* konusunu ele alıp daha sonra *semâ* ile ilgili konuya geçmekte hatta *kıraate* dair özel bir bab başlığı *el-Kifâye*'de mevcûd bulunmasına rağmen *semâ* ile ilgili özel bir bab başlığı bulunmamakta, *semâ* konusu kıraat konusunun bir parçası gibi verilmektedir. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 296-307.

⁵⁹⁸ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis el-Luğa*, II, 239; İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, II, 641-642.

dil ve örf bakımından başkası tarafından nakledilen şeydir.⁵⁹⁹ Arapçada haber sözcüğüyle birlikte aynı anlama gelen “*nebe*” sözcüğü de kullanılmaktadır. Fakat “*haber*” sözcüğü daha genel bilgiler için kullanılırken “*nebe*” sözcüğü önemli olayların aktarılmasını ifade etmekte kullanılır.⁶⁰⁰ Bunun yanında da “*haber*” bilgi edinme vasıtası olarak tarih, mantık ve hadis gibi farklı disiplinlerin konusu olmuştur. İstılâh yönünden “*hadis*” ile eş manada tutulan “*haber*” tabirinin “*tahdîs*” (hadis rivâyet etmek) manasına gelen “*ihbâr*” tabiriyle aynı olduğu iddia edilmiştir.⁶⁰¹ Fakat hadis ile haber tabirleri arasındaki bu münasiplik haber ile sünnet tabirleri arasında tam görülememiştir. Bunun yanında haber ile hadis arasında mutlak bir umûmîlik ve husûsîlik olduğu, “her hadîs haberdir, fakat her haber hadîs değildir.”⁶⁰² şeklinde ifade edilmiştir.

Hadisle haberin eş manalı olduğunu anlayan muhaddisler iki lafzın birbirine benzeyen lugat manasının yanında râvilerin Rasûl-i Ekrem (s.a.v)’e ulaşan hadîsleri (merfû) nakl ile iktifa etmeyerek, ayrıca sahâbeye dayanan (mevkûf) ve tâbiîne kadar varan (maktû) nakillerde de meşgul olduklarını dikkate almışlar ve bu suretle hem Hz. Peygamber (a.s)’den hem de başkalarından gelen malûmatları rivâyet etmişlerdir. Her iki durumda da rivâyet, ihbâr manasına gelmektedir.⁶⁰³ Bunun yanında “*eser*” tabiri de aynı şekilde değerlendirilmiş, bu kelime de tıpkı “haber, sünnet ve hadîs” kelimeleriyle eş manalı görülmüştür. “Hadisi rivâyet ettim” manasına gelen **اثر الحديث** (esertü’l-hadîse) denildiği ve “*esere*” nisbet ederek muhaddise eserî adı da verildiği beyan edilmiştir.⁶⁰⁴ Bütün bunların aksine “*haber*” ile “*eser*” arasında farklılık olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁶⁰⁵

Hatîb’in *el-Kifâye*’sinde “haber”, kendisinde doğruluk ve yanlışlığın olabileceği bir şey olarak tarif edilmiştir. Daha sonra, tevâtür ve âhâd olarak iki kısma ayrılmış, devamında ise ister tevâtür isterse âhâd olsun bütün haberlerin üç

⁵⁹⁹ Zebidî, *Tâcü’l Arûs*, XII, 125.

⁶⁰⁰ Haber kelimesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zebidî, a.g.e., XI, 125, 126.

⁶⁰¹ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, s. 8.

⁶⁰² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 36; es-Suyûtî, *Tedrib*, I, 29.

⁶⁰³ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s.8.

⁶⁰⁴ es-Suyûtî, *Tedrib*, I, 29, 203.

⁶⁰⁵ “*Haber*” ile “*eser*” arasındaki benzerlikler ve farklılıkların olduğuna dair daha ayrıntılı bilgiler için bkz. es-Suyûtî, a.g.e., I, 29.

şekilde ele alınacağından bahsedilmiş ve bunlar; doğruluğu bilinen, yanlışlığı bilinen, doğruluğu ve yanlışlığı bilinmeyen haberler olarak gruplandırılmıştır.⁶⁰⁶ Hatîb'in gerek haberin tanımı olsun gerekse haberin taksimatı olsun, hadis usûlü konusu olarak ele aldığı bu meselede kelamcılardan ve usûl-i fıkıhçılardan etkilendiği açıkça ortadadır.⁶⁰⁷ Çünkü Hatîb'in haber ve haberin taksimiyle ilgili anlatımları kelamcıların eserlerinde “haber” konusunu işleyişle neredeyse birebir örtüşmektedir.⁶⁰⁸ Hatîb'ten önce müstakil hadis usûlü kitabı telif etmiş hadis usûlü âlimlerinin eserlerine bakıldığında “haber” konusunu bir başlık altında sistematik olarak işleyen bir kimsenin olmadığı görülür. Bu meseleyi hadis usûlü kapsamında inceleyen ve tıpkı usûl-i fıkıhçılar ve kelamcılar gibi haber konusunu, “mütevâtîr” ve “ahad” olarak bölümlere ayırıp ele alan ilk usûl-i hadisçi olma özelliği günümüze kadar ulaşan hadis usûlü eserlerine bakıldığında Hatîb'e ait olsa da⁶⁰⁹ usûl-i fıkıhçılar ve kelamcılara kıyasen hem müellifin kendi kitaplarında hem de kendisinden sonraki diğer hadis usûlü kitaplarında “haber” konusu yüzeysel olarak ele alınmıştır. Fakat buna rağmen, Hatîb'in eserlerinde “haber” konusunu ele alış tarzı ve konunun içeriği, özellikle kendisinden önceki hadis usûlcülerinde olmadığı kadar derin ve geniş, kendisinden sonraki usûl-i hadisçilerle kıyaslandığında da daha kapsamlı olduğuna

⁶⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32. Müellif haberi bu şekilde üç kısma ayırmakla birlikte hangi tür haberlerin doğru, hangisinin yanlış ve hangi haberlerin bilinmeyeceğine dair içerikten de söz ediyor. Fakat bu husus ilerleyen bölümlerde *tevâtîr* haber kısmında ele alacağımızdan şimdilik bu bilgilerle yetindik.

⁶⁰⁷ Mukaddime müellifi İbnu's-Salâh da bu hususu aynen dile getirmiş. “Haber” konusu içerisinde ele alınan Mütevâtîr haberle ilgili anlatımlarında Hatîb'in usûl-i fıkıhçılara ve kelamcılara tâbi olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbnu's-Salâh, *Mukaddime/Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs (Ulûmu'l-Hadîs.)*, s. 267.

⁶⁰⁸ Kelamcılar haberin doğruluğu ve yanlışlığına göre haberleri üç kısma ayırmışlardır. Bu taksimatı ifade etme biçimi farklı olsa da kelamcılar aynı şeylerden bahsetmişlerdir. Hatîb'in “haber” konusunu işlerken kelamcılardan ve usûl-i fıkıhçılardan etkilenmesiyle ve onlardan yaptığı nakillerle ilgili bilgilere ileride “mütevâtîr haber” konusunu işlerken daha ayrıntılı olarak ele alacağız. Hatîb'in kelamcılardan etkilenmesiyle ilgili olarak haberin taksimatı hakkında bkz. Bakıllânî, Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer el-Kâsım el-Kâdî Ebû Bekr (ö. 403/1013) *Temhîdü'l-evâil fî telhîsi'd-delâil*, Lübnân, I. Baskı 1407/1987, I, 434-437; Abdulcebbâr b. Ahmed (ö. 415/1025), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osmânî, nşr. Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1965, s.768.

⁶⁰⁹ Haberlerin taksimi ve mütevâtîr konusu Hatîb'ten önce ele alınmadığı gibi bu konu daha sonraki hadis usûlü müelliflerinin çoğu tarafından özellikle de İbnu's-Salâh ve onun üzerinde yapılmış ihtisâr ve şerh çalışmalarında ele alınmamıştır. Fakat İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da konuya özel başlık altında değinmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 37. Ayrıca yine Suyûtî de “mütevâtîr ve azîz” nevinde müstakil bir konu olarak bu terimi ele almıştır. Suyûtî, *Tedrib*, II, 915. Bunun yanında Nevevî tarafından terim olarak hadis usulüyle ilgili diğer meselelerde söz konusu kavrama değinilmiştir. Bkz. Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref (ö. 676/1243), *et-Takrîb ve't-Teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîr ve'n-nezîr*, thk. Muhammed Osman Hışt, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, I. Baskı, Beyrût, 1405/1985, *Takrîb*, s. 85.

şahit olmaktayız.⁶¹⁰ Bunun yanında usûl-i fıkıh literatürüne bakıldığında kategorik olarak hadisler dâhil, her türlü rivâyetin içinde yer aldığı ahbâr (haberler) konusunun epistemolojik açıdan çok derin bir şekilde ele alındığı görülür.⁶¹¹ Yine kelim ilminde de söz konusu hususun usûl-i hadisten daha derin ve ayrıntılı olarak incelendiği ortadadır.⁶¹²

1. Mütevâtir Haber

Tevâtür kelimesi; sözlükte (V-T-R) “وتر” kelimesine dayandırılmakta olup, yalnız, tek, çifti olmayan anlamlarıyla birlikte kin, intikam ve katl sebebiyle oluşan zulüm gibi anlamlara gelmektedir.⁶¹³ Sözlükte bu kelime, peş peşe gelmek, ard arda olmak anlamında da kullanılır. Aynı kökten gelen “et-Tevâtür” kelimesi de peşi peşine gelmek anlamındadır. Fakat buradaki peşi peşine geliş fasılalarla olmaktadır.⁶¹⁴ İstılâhî manada mütevâtir, genelde birbirine yakın anlamları ifade eden değişik şekillerde tarif edilmiştir. Hatîb, mütevâtir haberi; “yalan üzere birleşmeleri âdeten muhal olan bir topluluğun rivayet ettiği haberdir” şeklinde kısa ve özlü bir şekilde tanımlamıştır.⁶¹⁵ Hatîb’in bu tarifine yakın veya ilave tariflerle, mütevâtir haberi tarif edenler de olmuştur. İbnu’s- Salâh (ö. 643/1245) mütevâtir haberi: “Doğrulukları kesin olarak bilinen kimselerin nakletmiş oldukları haberdir”⁶¹⁶ şeklinde tarif ederken, İbn Hacer’e (ö. 852/1448) göre ise mütevâtir hadîs: “ Yalan üzere birleşmeleri âdeten mümkün olmayan kalabalık bir topluluğun baştan sona yine kendileri gibi bir topluluktan rivayet ettikleri ve istinad ettikleri şeyin his ve müşâhade olduğu, ilim ifade eden haberdir”⁶¹⁷ Tâhir el-Cezâirî (ö. 1338/1920) ise

⁶¹⁰ Hatîb’in kendisinden sonraki hadis usûlcüleriyle olan “haber” konusundaki bu karşılaştırma onun, sadece *el-Kifâye*’siyle değil de diğer eserleriyle birlikte ele alınarak yapılmıştır. Çünkü “haber” konusuna *el-Kifâye*’de çok az yer verilirken Bağdâdî’nin diğer bir eseri olan *el-Fâkih*’inde konuya daha geniş şekilde yer verilmiştir. Müellifin ayrıca haber-i vâhid konusuna eserinde geniş şekilde yer verdiğiyle ilgili olarak bkz. Ertürk, Mustafa, “Haber-i Vâhid”, *DİA*, XIV, 352.

⁶¹¹ İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endûlîsî (ö. 456/1063), *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, (I-VIII), thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, Beyrut, ts., I, 104-138.

⁶¹² Daha geniş bilgi için bkz. Abdülcebbar, *Şerhu’l- Usûli’l-Hamse*, s.768; Bakillânî, *Temhîd*, I, 434-437.

⁶¹³ İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Cemâlüddin İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, V, 274, İbnü’l Esîr el-Cezerî, *en-Nihâye*, V, 147, 148; Zebidî, *Tâcü’l Arûs*, XIV, 337.

⁶¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-arab*, V, 275; Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar*, I, 108.

⁶¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32.

⁶¹⁶ İbnu’s- Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s.267.

⁶¹⁷ İbn Hacer, *Nuhbetü’l-fiker fî mustalahi ehli’l-eser*, thk. Abdülhamîd b. Sâlih b. Kâsım Âl A’vec Sibr, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut, 2006, s. 195, 196.

mütevâtir haberi; “Yalan üzerine anlaşmaları adeten mümkün olmayan çok sayıda kişilerin tarafından mahsûsâta dair rivayet edilen haberdir” şeklinde tanımlar⁶¹⁸

Hadis usûlü tarihi çerçevesinde mütevâtir haber ele alındığında, hadis usûlü kitaplarındaki klasik tanıma mutabık bir şekilde mütevâtir haberi ilk tanımlayan kimsenin Hatîb olduğunu görülür. Daha önceki hadis usûlü müelliflerinden olan er-Râmehürmüzî'nin (ö. 360/971) hadis usûlüne dair ilk kitabı olan *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* adlı kitabında mütevâtir haberle ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Hâkim en-Neysâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde de mütevâtir hadîsle ilgili bir bilgiye rastlayamadık. Hâkim en-Neysâbü'rî'nin mütevâtiri daha önce kullandığı söylenmişse de⁶¹⁹ bunun ıstılâhi manada kullanılan mütevâtir olmadığı iddia edilmiştir.⁶²⁰

Buna ilaveten alimler arasında bazı hadislerin mütevâtir olup olmaması hususunda farklı görüşlerin de olduğu görülmektedir. Mesela bazıların mütevâtir dediği “إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل امرئ ما نوى” “Ameller niyete göredir, kişi neye niyet ederse ona ulaşır...”⁶²¹ hadisi⁶²² *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'de meşhûr hadis olarak geçmektedir.⁶²³ İbnu's-Salâh⁶²⁴ da bu hadisin mütevâtir olmadığı kanaatindedir. Nevevî⁶²⁵, Irâkî⁶²⁶ de aynı görüştedir. Ayrıca bazı kaynaklarda lafzi veya manevi mütevâtir olarak geçtiği halde diğer bazı kaynaklarda bunun mütevâtir olmadığını, ya da “ameller niyetlere göredir” hadisinde olduğu gibi mütevâtir olduğu söylenen bu hadisin meşhûr olduğunu belirten âlimler, bu hadisleri tek tek vermişler ve mütevâtir

⁶¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 108.

⁶¹⁹ es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 626.

⁶²⁰ Hâkim en-Neysâbü'rî'nin *mütevâtir* kelimesini kullandığı yer için bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, III, 10.

⁶²¹ Buhârî, *Bed'u'l-vahy*, 1; İmân, 41; Nikâh 5; Talâk, 11; Eymân, 23; Hîl, 1, Itk 6; Müslim, İmârat, 155; Ebû Dâvûd, Talâk, 11, Fedâilu'l-cihâd, 16, Nesâî, Tahâret, 59; Talâk, 24; Eymân, 19; İbn Mâce, Zühd, 26; Müsned, I, 25, 43.

⁶²² Bu hadise mütevâtir diyenlerle ilgili bkz. el-Kettânî, *Nazmu'l-Mütenâsir*, s. 24-28.

⁶²³ Bu hadis ve mütevâtir olarak kabul edildiği halde en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde meşhûr olarak geçen diğer hadisler için bkz. Hâkim Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 92, tsh. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût, 2. Baskı, 1977/1397.

⁶²⁴ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 268, Nureddîn İtr, *Menhecü'n-nakd fi Ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-fiker, III. Baskı, Dimeşk, Suriye, 1418/1997, s. 404.

⁶²⁵ Nevevî, *et-Takrîb* s. 86.

⁶²⁶ Irâkî, Ebu'l-Fadl Zeynüddîn Abdîrahîm b. El-Hüsyn b. Abdurrahman b. Ebî Bekr b. İbrahim (ö. 806/1404), *et-Takyîd ve'l-izâh şerhu Mukaddimetü İbnu's-Salâh*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, Mektebetü's-Selefi, Medine, 1969, s. 83, 84, 100-102.

olmama sebeplerini eserlerinde nedenleriyle birlikte delillendirmişlerdir. Bunlardan “رفع اليدين في الصلاة في الاحرام والركوع والاعتدال” “Namaza başlarken, rükuya giderken ve rükudan doğrulurken elleri kaldırma”⁶²⁷ ile ilgili hadisi, mütevâtir olduğu iddia edilen hadislerin toplandığı en geniş eserlerin başında gelen el-Kettânî (ö. 1345/1927)’nin *en-Nazmu’l-Mütenâsir* adlı eserinde müellif, Suyûtî (ö. 911/1505)’nin bu hadisi 23 farklı sahâbî’den naklettiğini belirtmiştir.⁶²⁸ Bazı hadis âlimlerinin mütevâtir olarak değerlendirdiği, buna karşın diğer bazı hadis âlimlerinin de bu rivâyetlerin mütevâtir olmadığını söylediği hadislere vermiş olduğumuz “ameller niyetlere göredir” ve “namazda elleri kaldırmak” ile ilgili örnekler sadece tartışma konusu olan hadislerden bir kaçıdır.⁶²⁹

Bir hadisin mütevâtir mi yoksa değil mi olduğuna dair sebepler de âlimlerce tartışma konusu olmuş, mütevâtir hadisin tanımıyla ilgili içeriğe sahip bazı kavramlar üzerinden de hadîsin mütevatirliğiyle ilgili tartışmalar uzayıp gitmiştir. Biz burada, âlimlerce bir hadisin mütevâtir olup olmadığına dair tartışmalar hususunda detaylara girmekten ziyade, mütevâtir hadisle ilgili üzerinde durulması gereken tanım farklılıklarına ve az da olsa, bu farklılıkların sebeplerine değindik.⁶³⁰

a. Hatîb’in Mütevâtir İle İlgili Görüşü

Hatîb, mütevâtir hadisle ilgili bilgileri en geniş şekilde *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh* ile *el-Kifâye* adlı eserinde ele almıştır. Diğer eserlerinde ise mütevâtir hadisle ilgili tatmin edici bir bilgiyle rastlayamadık. Hatîb’in, hadis usûlü konularını en geniş ve düzenli bir şekilde ele aldığı eseri olan *el-Kifâye*’ye baktığımızda Hatîb’in 3. babda “Haberlerin taksîmi” adlı başlık altında haberin tanımını yaptıktan

⁶²⁷ Buhârî, Ezân 83, 86, 115, 116, 144, 145; Müslim, Salât, 22, 24, 26, 54; Tirmizî, Salât, 189; Nesâî, İftitâh 1, 2, 3, 107, 139, 187; İbn Mâce, İkâme, 15, Ebû Dâvud, Salât, 117; Muvatta, Salât, 19. Bu hadis verdiğimiz yerlerden hariç değişik/farklı lafız ve ifadelerle daha birçok yerlerde geçmesine rağmen biz sadece bunlarla yetindik.

⁶²⁸ el-Kettânî, *Nazmu’l-Mütenâsir*, s. 85.

⁶²⁹ el-Kettânî’nin Nazmu’l-Mutenâsir adlı eserinde mütevâtir hadis olarak geçtiği halde diğer hadisçiler tarafından mütevâtir olarak kabul edilmeyen hadisler ve bunların mütevâtir olmadığıyla ilgili deliller için bkz. Kırbasoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 101-108.

⁶³⁰ Mütevâtir hadisin tanımı, kapsamı, niteliği ve mütevâtir hadis etrafında yapılan diğer bazı tartışmaları ve farklılıkları özlü bir şekilde ele alan çalışmalardan biri de Bilal Saklan’ın “Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri” adlı yüksek lisan tezidir. Yine Bilal Saklan aynı tezden yararlanmak suretiyle “Mütevâtir” adlı da bir makale kaleme almıştır. Bkz. Saklan, Bilal, *Mütevâtir*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 5, s. 197. Konya, 2006.

hemen sonra “mütevâtir haberi” tarif etmektedir. Zaten Hatîb buradan itibaren klasik hadis usûlü kitaplarında görüldüğü şekilde hadîs usûlü konularına girmiş oluyor. Buraya kadar verdiğimiz usûl konuları ise normalde hadîs usûlü kitaplarında görmeye alışık olmadığımız konularla başlıyor. Mesela; müellif ilk bâba “Sünnetin teşrî bakımından Kitab’a eşitliğini bildiren haberler” ile başlayıp daha sonra 2. babda “Sünnetin, Kitab’ın umûmî hükümlerini tahsîs, mücmelini tefsîr ve beyân etmesi” konusuna giriyor.⁶³¹ Müellif 3. babda ele aldığı “mütevâtir” hadisi; “*yalan üzere birleşmeleri âdeten muhal olan bir topluluğun rivayet ettiği haberdir*”⁶³² şeklinde tarif ediyor. Mütevâtirin tanımını verdikten sonra da, mütevâtir haberin “zarûrî ilm” ifade edeceğini belirtiyor. Daha sonra haberi; “doğru olduğu bilinen, yanlış olduğu bilinen ve doğruluğu ve yanlışlığı bilinmeyen” şeklinde üç kısma ayıran Hatîb, mütevâtir haberi “doğru olduğu bilinen haber” kısmına dahil ediyor. Müellif, tevâtüren gelmediği halde aklen doğru olduğu bilinebilen; “dünyanın sonradan yaratılması, yaratıcının ispatı ve mucizeyle desteklenmiş peygamberlerin verdiği bilgilerin de tıpkı mütevâtir haber gibi zarûrî ilim ifade ettiğini, çünkü bunların doğruluğunu aklın gerektirdiğini söylüyor.⁶³³

Burada şunu ifade etmeliyiz ki “mütevâtir” kavramı hadis usûlcülerinden çok, kelamcılarının ve usûl-i fıkıhçıların araştırma alanına girmiştir. İbnu’s-Salah da bu konuyu ilk defa ele alan kimsenin Hatîb olduğunu söylemiş, onun ifadelerinden yola çıkarak müellifin, mütevâtir haber konusunda usûl-i fıkıhçılara ve kelamcılara tâbi olduğunu belirtmiştir.⁶³⁴ Yukarıda, haberlerin taksiminde ele aldığımız şekliyle Hatîb’in haberi üç kısma ayırması ve açıklaması, onun bu konuda kelamcılardan etkilendiğinin açık bir göstergesidir. Çünkü; kelamcılardan olan Bakıllânî’nin (ö. 403/1012) *Temhîd* adlı eserinde “haberlerin kısımları” başlığı altında haberleri üçe

⁶³¹ Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Kifâye* adlı eserinde ilk iki bâba, hadîs usûlünün direkt olarak konusu olmayan “Sünnetin teşrî bakımından Kitab’a eşitliğini bildiren haberler” ile “Sünnetin, Kitab’ın umûmî hükümlerini tahsîs, mücmelini tefsîr ve beyân etmesi” konularına girmesi ve kitabına bu iki babla başlaması onun yaşadığı devirde hadîse ve hadîsçilere karşı olan bir takım tenkid ve hareketlerden dolayıdır denilebilir. Bununla ilgili bkz. Kahraman, Hüseyin, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye’si*, UÜİFD., Sayı 7, Cilt 7, s. 471, Bursa, 1998.

⁶³² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32.

⁶³³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 32.

⁶³⁴ İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 267.

ayırımı⁶³⁵, Hatîb de bu bilgileri hemen hemen aynı şekilde nakletmiştir.⁶³⁶ Müellifin, mütevâtir haberi anlatırken genelde diğer konularda olduğu gibi konuya senetli rivâyetleri vererek girmemiş, aksine direkt olarak haberin kısa bir tanımı, daha sonra da mütevâtir haberin tanımıyla başlamıştır.⁶³⁷ Bu ise Hatîb'in burada vermiş olduğu bilgilerin tamamen kendisine ait olduğu izlemine doğurmuştur. Oysa yukarıda da değindiğimiz gibi her ne kadar da müellif, konuyu anlatırken alıntı yaptığına dair bir kitap ismi zikretmeyip, senet vermese de, hem işlediği konuyu üç başlık altında ele alması, hem de örneklendirme biçimi, bilgilerin kendisinden önceki kelamcılara dayandırıldığına bir göstergesidir.

Hatîb, *el-Kifâye*'sinde kısaca değindiği "mütevâtir" kavramıyla ilgili olarak; "yalan üzerinde bir araya gelmeleri âdeten mümkün olmayan bir topluluktan, bu topluluğun vermiş olduğu haberde bir şüphenin olmayacağından, mütevâtir haberin ilm-i zârûrî ifade edeceğinden bahsetmiştir.⁶³⁸

Bunun yanında müellifin, bir hadis usûlü kitabı olmaktan ziyâde fıkıh usûlü kitabı olma özelliği taşıyan "*el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*" adlı eserinde de mütevâtir ile ilgili bazı bilgilere ulaştık. Müellif burada mütevâtir haberi lafzî ve ma'nevî olmak üzere ikiye ayırmış ve Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti, Medine'de vefâtı, defni, onun Medine'deki mescidi, minberi, Sahâbe'yi övmesiyle ilgili rivâyet edilen haberler, Hz. Peygamber'in Ashabına gösterdiği dostluğu, Ebû Cehil ve diğer müşriklerle karşı karşıya gelmesi, onun Kur'an'a olan ta'zîmi, ve müşriklere karşı Kur'an ile meydan okuması, Kur'an'ın nüzûlü ile onlara cevap vermesi, namazların sayısı, rükünleri ve tertîbi, zekat, oruç ve haccın farz oluşu ile ilgili gelen rivayetleri lafzî yolla gelen mütevâtir haber kısmına ait örnekler olarak vermiştir.⁶³⁹ Hatîb, manevî mütevâtiri " verdikleri haberde ilim vâki olan kalabalık bir topluluğun rivâyeti" şeklinde tarif ediyor. Fakat daha sonra verilen haberin niteliğine değinerek;

⁶³⁵ Bakıllânî, *Temhîd*, I, 434-437.

⁶³⁶ Bağdâdî el-Kifâye'sinde mütevâtir haberi anlatırken Kelamcılarda olduğu gibi haberleri taksimât altındaki verdiği örnkler ve kullandığı lafızlar neredeyse Kelamcıların kullanım ve örnekleriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32-33; Bakıllânî, *Temhîd*, I, 434-437; Abdülcebbar, *Şerhu'l- Usûli'l-Hamse*, s. 768; İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 104-138.

⁶³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32-33.

⁶³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 32-33.

⁶³⁹ Bağdâdî; *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I, 276.

o haberlerden her birinin hükmen diğerlerinden farklı olmasına rağmen, hepsinin tek bir manaya geldiğini, böylece, manevi olarak rivâyet edilen haberin de lafzî mütevâtir gibi olduğunu belirtiyor.⁶⁴⁰

Manevi mütevâtir olmakla birlikte lafzî mütevâtir mertebesinde olan bu haberlere de şu misalleri veriyor: Büyük bir topluluğun, sahâbe'nin haber-i vâhid ile ameline dair rivâyeti ki, burada hükümler farklı, hadislerde değişik olmasına rağmen bu rivâyetlerin hepsi âdil bir kimsenin vermiş olduğu haber-i vâhid ile ameli içine alır. Hz. Peygamber'in mucizelerinin geliş yollarından biri de bu şekilde olmuştur. Hz. Peygamber'in elindeki bir dal parçasının Allah'ı tesbîhi, hurma kütüğünün inlemesi, parmaklarından su fişkırması, az olan yemeği çoğaltması, ağızındaki suyu çoğaltması için püskürtmesi ve kullanıldığı halde suyun eksilmemesi, hayvanların onunla konuşması⁶⁴¹ örneklerini bu şekilde özet olarak veren Hatîb, daha sonra buna benzer birçok örneğin olduğunu da söyleyerek bu şekilde gelen mütevâtir haberin çokluğunu vurgulamaktadır. Müellif konunun devamında, haberleri ilim ifade eden topluluğun sayısının bilinemeyeceğini ve onların sayıları hususunda aklî ve şerî' bir delilin olmadığını iddia etmektedir. Buna ilaveten el-Bağdâdi konunun devamında şunları söylüyor: *“Fakat biz biliriz ki sayı az ise onların verdiği haber ilim ifade etmez, eğer haberi verenlerin sayısı çok ise verdikleri haber ilim ifade eder ve onların haber verdikleri şeylerin zarûri olduğunu bilmiş olmaları, ittifaken onlardan yalanın vâki olmayacağı ve bu hususta bir araya gelmeyecekleri kesin olmalıdır. Çünkü biz biliyoruz ki, bu şekilde kendilerinde bir eksiklik olan topluluğun verdikleri haberle ilim vâki olmaz.”*⁶⁴²

Hadis usûlü âlimlerinin “mütevâtir” tanımlarında da gördüğümüz gibi, bir haberin mütevâtir olabilmesi için bazı şartlar ileri sürülmüştür. Bunların bazılarında âlimler ittifak etmiş, bazılarında ise görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. Âlimlerin üzerinde ittifak ettikleri en önemli hususlardan biri, haber verenlerin, yalan üzerine birleşmelerini aklen muhal kılacak bir sayıya ulaşmalarındır.⁶⁴³ Fakat nicelik bakımından ele aldığımızda bahse konu olan sayıda ittifak olmadığını görürüz. Haber

⁶⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdi, a.g.e., I, 277.

⁶⁴¹ Hatîb el-Bağdâdi, a.g.e., I, 277.

⁶⁴² Hatîb el-Bağdâdi, a.g.e., I, 277.

⁶⁴³ Saklan, *Mütevâtir*, S. Ü.S.B.E. Dergisi, Sayı 5, Konya, 2006. s. 200.

verenlerin sayısının iki kişi olmasını söyleyenlerin yanı sıra diğer bazı âlimlerden bu sayının, üç kişi, dört kişi, on iki, kırk gibi bir sayı olması gerektiğini ileri sürenlerden tutun da söz konusu sayının bir beldeye sığmayacak kadar çok olması gerektiğini ileri sürenler de olmuştur. Bu sayıları şart koşan âlimler, gerekli gördükleri sayıya da Kur'an'dan bazı ayetleri dayanak göstermişlerdir.⁶⁴⁴ Hatîb ise eserlerinde mutlak bir sayıdan söz etmekten ziyade bir topluluktan bahsetmektedir.⁶⁴⁵ Buna ilaveten, müellif daha önce de zikrettiğimiz gibi, haberleri ilim ifade eden topluluğun sayısının bilinemeyeceğini ve onların sayıları hususunda aklî ve şerî' bir delilin olmadığını iddia etmektedir.⁶⁴⁶ İbn Hacer de Kur'an'dan getirilen bu delillerin bir faydasının olmadığını söyleyerek Hatîb'in bu görüşünü desteklemiştir.⁶⁴⁷ Subhi es-Sâlih de mütevatir tarif ederken yapılacak en doğru hareketin; adedini tayin etmeye kalmaksızın sadece yalan üzere birleşmesini aklın kabul etmediği bir topluluğun rivayet ettiğini göz önünde bulundurmanın doğru olduğunu belirtmiştir.⁶⁴⁸

Mütevatir haberle ilgili olarak âlimlerin tartışmış olduğu diğer bir konu da mütevatir hadisin sayısıdır/miktarıdır. Bu hususta da âlimler arasında farklı kanaatler vardır. Genelleyecek olursak; hiç mütevatir hadis olmadığını söyleyenlerin yanında,⁶⁴⁹ çok sayıda mütevatir hadis olduğunu söyleyen âlimler⁶⁵⁰ de olmuştur. Fakat esas tartışma, lafzî ve manevî mütevatir sayıları üzerinde yoğunlaşmıştır. Daha doğrusu âlimler mutlak bir mütevatir hadisin adedini tartışmaktan ziyade hadisin lafzî mütevatir mi yoksa manevî mütevatir mi olduğu üzerinde görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. Bu görüş ayrılıklarından mütevellid, mütevatir hadis sayısı odaklı diğer bir tartışma âlimler arasında sürüp gitmiştir. *Lafzî mütevatir*; belli bir konudaki rivâyetlerin, aynı lafızlarla nakledilmesidir.⁶⁵¹ İbnu's-Salâh lafzî mütevatirin⁶⁵² az

⁶⁴⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 105.

⁶⁴⁵ Hatîb el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32.

⁶⁴⁶ Hatîb el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I, 277.

⁶⁴⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 38.

⁶⁴⁸ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 123. İbn Hazm da *el-İhkâm* adlı eserinde şart koşulan bütün bu sayıların delillerinin olmadığını söylemiştir. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 105.

⁶⁴⁹ el-Kettânî, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) ve Hâris'in (ö. 282/295) mütevatir hadis olmadığını iddia ettiklerini belirtmektedir.

⁶⁵⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 48; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 123.

⁶⁵¹ Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 133; Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fî Ulûmi'l-hadîs*, s. 405.

⁶⁵² İbnu's-Salâh her ne kadar da *Ulûmu'l-Hadîs*'inde Lafzî kelimesini kullanmadan direkt olarak "Mütevatir" kelimesinden bahsetse de Subhi es-Sâlih "*Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*" adlı

olduğu iddiasını; “bunun bir misalini göstermesi istenen kimse çok müşkil durumda kalır” sözleriyle vurgulamış,⁶⁵³ böylece lafzî mütevâtirin bulunamayacak kadar nâdir olduğunu iddia etmiştir.⁶⁵⁴ Buna da “Kim bana kasten yalan isnad ederse cehennemdeki yerini hazırlasın”⁶⁵⁵ hadisini örnek göstermiştir. Nevevî de mütevâtir hadisin çok az olduğu görüşündedir.⁶⁵⁶

Mütevâtir hadisin az olduğunu iddia edenlerin aksine bazı âlimler de bizzat hadîs-i nebevîde bir hayli lafzî mütevâtirin bulunduğunu teyid ederler⁶⁵⁷ ve buna delil olarak da; ayın yarılması, “kim bana bile bile yalan isnad ederse...” hadis-i şerifini, şefâat, hurma kütüğünün inlemesi, mest üzerine mesh, isrâ ve mi’râc ve benzeri hadisleri ileri sürerler.⁶⁵⁸ İbn Hacer de mütevâtir hadisin bol miktarda olduğunu iddia etmiştir.⁶⁵⁹ Hâtib’in eserlerine baktığımızda ise, müellifin mütevâtirle ilgili bir sayı vermediğini ama kanaatimizce hadisler içerisinde birçok mütevâtirin olduğu görüşünden yana olan âlimlere katıldığını görürüz. Hatîb her ne kadar da sayı verip direkt olarak mütevâtir hadislerin çokluğunu savunmasa da özellikle *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh* adlı eserinde; namazların sayısı, rükunleri, erkânı ve tertîbi, zekat, oruç ve haccın farz oluşu ile ilgili gelen rivayetleri lafzî yolla gelen mütevâtir haber kısmına ait örnekler olarak vermiştir.⁶⁶⁰ Bunun yanında müellif; Hz. Peygamber’in elindeki bir dal parçasının Allah’ı tesbîhi, hurma kütüğünün inlemesi, parmaklarından su fışkırması, az olan yemeği çoğaltması, ağızdaki suyu çoğaltması için püskürtmesi ve kullanıldığı halde suyun eksilmemesi, hayvanların onunla konuşması gibi hadisleri de manevî mütevâtire örnek olarak vermiştir.⁶⁶¹ Mütevâtir hadisin hiç olmadığını söyleyenlerle, çok az sayıda üç-beş mütevâtir olduğunu savunanlara karşı Hatîb’in vermiş olduğu mütevâtir hadisler azımsanamayacak

eserinde bununla Lafzî mütevâtirin kastedildiği kanaatindedir. Bizim de kanaatimiz bu doğrultudadır. Krş. İbnu’s- Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 268-269, Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 123.

⁶⁵³ İbnu’s- Salâh, a.g.e., s. 268-269.

⁶⁵⁴ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 123.

⁶⁵⁵ Buhâri, İlim 38; Cenâiz 33; Edeb 109; Müslim, Zühd 72; Ebû Dâvûd, İlim 4; Tirmizî, Fiten 70; İbn Mâce, Mukaddime 4; Dârimî, Mukaddime 25, 26.

⁶⁵⁶ Nevevî, *Takrîb*, s. 85. es-Suyûtî, *Tedrib*, II, 621.

⁶⁵⁷ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlaları*, s. 123.

⁶⁵⁸ Bu konudaki verdiğimiz hadisler ve konuyla ilgili diğer hadisler hakkındaki açıklamalar için bkz. es-Suyûtî, *Tedrib*, II, 629-631.

⁶⁵⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 48.

⁶⁶⁰ Daha geniş bilgi ve diğer örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh*, I, 276.

⁶⁶¹ Bu örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh*, I, 277.

orandadır. Bu yüzden Hâtib'in mütevâtir hadisin çokluğundan yana olduğunu söylemenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

Mütevâtir haber ele alınırken üzerinde durulan konulardan birisi de mütevâtir haberin hükmü meselesidir. Hem lafzî hem de mânevi mütevâtir hadisin kesin ve yakînî bilgi ifade ettiği hususunda bütün muhaddisler müttefiktir.⁶⁶² Bundan dolayı da mütevâtir haberi inkar edenin küfre gireceği iddia edilmiştir. Mütevâtir hadis bizzat Hz. Peygamber (a.s.)'den duyma mesabesinde olduğu için mütevâtirin inkarı, Rasulüllah (a.s.)'ı yalanlamayı gerektirir denilmektedir.⁶⁶³ İmam Serahsî, mütevâtir hadisin hükmü ile alakalı olarak “Bizim mezhep âlimlerimize göre tevâtür ile sabit olan haber zarûrî ilim ifade eder”⁶⁶⁴ demektedir. Hatîb, *el-Kifâye* adlı eserinde mütevâtir haberin ilm-i zarûrî ifade edeceğini belirtmiştir.⁶⁶⁵ Mütevâtir haberle ilgili olarak Hatîb, eserlerinde klasik fıkıh usulcülerinde ve kalamcılarda olduğu gibi geniş ve ayrıntılı bilgilere yer vermemiş, konuyu yüzeysel olarak ele almıştır. Onun bu konuyu yüzeysel olarak ele alması, mütevâtir haberin direkt olarak hadis usulünün değil de fıkıh usulü ve kelim ilminin alanına girmesinden kaynaklanmış olabilir. Fakat Hatîb'in hem *el-Kifâye*'sinde hem de *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* adlı eserinde bu meseleyi ele alıp, hadis usulü alanına dahil etmesi mütevâtir kavramının hadis usulü konusu içerisinde ele alınmasının başlangıcı olmuş ve daha sonraki hadis usulü müelliflerine de ışık tutmuştur.⁶⁶⁶

2. Haber-i Vâhid

Haber-i vâhid, “bir” manasına gelen “واحد” kelimesiyle buna muzâf “haber” “خبير” kelimesinden müteşekkil “خبير الواحد” şeklinde ya da sıfat tamlaması biçiminde “الخبير الواحد” olarak da kullanılır. Yine sıfat tamlaması biçiminde “خبير واحد” (haberün vâhidun) olarak kullanımının yanında “vâhid” kelimesinin çoğulu olan “âhâd” ile beraber bulunduğu ise “haberu'l-âhâd⁶⁶⁷ ve ahbâru'l-âhâd”⁶⁶⁸ şekliyle de

⁶⁶² Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 125.

⁶⁶³ Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 114.

⁶⁶⁴ Serahsî, *Usulü's-Serahsî*, I, 291.

⁶⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32; *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I, 277.

⁶⁶⁶ Bağdâdî'den sonraki hadis usulü müellifleri eserlerinde mütevâtir habere değinmeden geçmemişlerdir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 267; Nevevî, *Takrîb*, s. 85; İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*, s. 196; es-Suyûtî, *Tedrib*, I, 85; Cezâirî, a.g.e., I, 33.

⁶⁶⁷ Bağdâdî; *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, s. I, 277; Cezâirî, a.g.e., I, 111.

kullanıldığı da görülür. Genellikle “haberu’l-vâhid”⁶⁶⁹ şeklinde kullanılmakla birlikte “haberu vâhid”⁶⁷⁰ ve “el-haber el-vâhid”⁶⁷¹ tabirleriyle de ifade edildiği görülmektedir.⁶⁷²

Sözlükte “bir kişinin verdiği haber”⁶⁷³ anlamındadır. İstılahta ise “bir nesilde bir tek râvî tarafından rivâyet edilen habere denir.”⁶⁷⁴

Usûl kitaplarında çoğunlukla “haber-i vâhid” ile “âhâd haber” birbirinin eş anlamlısı olarak kullanılmakla beraber,⁶⁷⁵ hadisin “âhâd” vasfını taşımasının onun her zaman “haber-i vâhid” olduğunu göstermeyeceği de söylenmektedir. Bundan dolayı hadisçiler, usulcüler ve fakîhler tevâtür derecesine ulaşmayan bir haberi “âhâd haber” kabul ettikleri için haberi nakleden râvî sayısının bir, iki, üç veya daha fazla olması arasında fark görmemişlerdir.⁶⁷⁶

Haber-i vâhidler gerek anlam içeriği bakımından, gerekse değeri bakımından, hadis usulcülerini, fıkıh usulcülerini ve kelamcılar tarafından farklı incelemelere tabi tutulmuşlardır. Mahiyet ve kavram bakımından bu terim ilk zamanlar “bir veya birkaç kişinin haberi”⁶⁷⁷ anlamına gelirken daha sonra “mütevâtir seviyesine ulaşmayan haber”⁶⁷⁸ manasında kullanılmıştır.⁶⁷⁹ Bir kişinin getirdiği haberle amel etmenin delilleri asr-ı saâdet zamanına kadar götürülmektedir. Bu devirde haber-i vâhid terim olarak söz konusu olmasa da birçok örnekle hadis kitaplarında yerini

⁶⁶⁸ Cezâirî, a.g.e., I, 68, 136.

⁶⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el- Kifâye*, s. 34; *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* I, 278; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 55.

⁶⁷⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 54.

⁶⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el- Kifâye*, s. 226.

⁶⁷² *Haber-i vâhid*'in değişik tarifleri ve anlamı için ayrıca bkz. Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât Ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, s. 50-53.

⁶⁷³ Zebidî, *Tâcü'l Arûs*, I, 20; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 55.

⁶⁷⁴ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 7. Haber-i vâhid hakkında geniş bilgi için bkz. Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât Ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, no. 272, Ankara, 1988.

⁶⁷⁵ Mesela Hatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye*'sinde bazen “âhâd haber” terimini kullanmayı tercih ederken aynı meseleyi anlatırken başka bir yerde “haber-i vâhid” ibaresini zikretmiştir. Bkz. *el-Kifâye* s. 32 ve s. 34.

⁶⁷⁶ Ertürk, Mustafa, “Haber-i Vâhid”, *DİA.*, “Haber-i Vâhid”, XIV, 349.

⁶⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 369, 370.

⁶⁷⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 55; Hatîb el-Bağdâdî, *el- Kifâye*, s. 32.

⁶⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât Ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, s. 78-83.

almış, daha sonra da bu örnekler delil olarak sunulmuştur.⁶⁸⁰ Dolayısıyla bu tezi savunanlara göre, Hz. Peygamber hem ibadete müteallık konularda hem İslam'ın temel prensipleriyle ilgili konularda hem de devlet idaresiyle ilgili meselelerde bir kişinin getirdiği haberle uygulamalarda bulunmuştur. Kubâ Mescid'inde namaz kılan Müslümanların, bir kişinin haber vermesine güvenerek Kâbe'ye yönelmeleri⁶⁸¹ buna ilaveten Hz. Peygamber'in elçilerini, valilerini, kadılarını, zekat memurlarını çeşitli icraat ve dini hükümlerin uygulanması için teker teker göndermesi ve bu kişiler Hz. Peygamber'in emirlerini söz konusu topluluklara getirdiklerinde bu insanların tek olarak gelen bu kimselerin getirmiş olduğu haber ve emirlere itaat etmeleri gibi birçok uygulamalar, ilk zamanlar haber-i vâhid teriminin içeriğinin “bir kişinin getirdiği haberi” ifade ettiğini gösteren deliller olarak sunulmuştur.⁶⁸² Daha sonra “tek kişinin verdiği haber” olarak nitelenen bu terim farklı bir boyut kazanarak “mütevâtir haber seviyesine ulaşamayan haber” şeklinde tarif edilmiş, “tek kişinin verdiği haber” ise daha sonra “muayyen olmayan bir toplulukla” muallakta bırakılmıştır.⁶⁸³ Haber-i vâhid ile ilgili tartışmalar sadece onun tarifıyla sınırlı kalmamış, tariften de kaynaklanan çeşitli anlayış ve anlam farklılıkları neticesinde haber-i vâhidlerin bilgi değeri, bunlarla amel ve dinde hüccet olma konusu asırlarca hadisçileri, usûl-i fıkıhçıları ve kelimcileri meşgul etmiştir.

a. Hatîb'in Haber-i Vâhid Tanımı

İlk zamanlar haber-i vâhid terimi “Bir kişinin diğer bir kişiden rivâyet ettiği haber”⁶⁸⁴ olarak lugat manasına uygun bir şekilde tanımlansa da, daha sonraları hadisçiler arasında meşhur olan tariflerde beyan edildiği gibi; haberi rivâyet eden râvi sayısı şart koşulmamış, bu haberin bir kişi tarafından rivâyet edebileceği⁶⁸⁵ gibi,

⁶⁸⁰ bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32, 43, 45; Şâfiî, *er-Risâle*, s. 402; el-Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyyüdüddîn Ali b. Ebî Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî (ö. 631/1233); *el-İhkâm fî Usûli'l-ahkâm*, (I-IV), thk. Abdürrezzâk Affî, el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrût/Dimeşk. ts. II, 112, 113; IV, 242, 243.

⁶⁸¹ Buhârî, Salât, 32; Tefsîru sûre, 2; Âhâd, 1; Müslim, Mesâcid, 13, Nesaî, Salât, 24; Kible, 3; Dârimî, Salât 30; İmâm Mâlik, Muvatta, Kible, 6; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 10, 16, 113. Bu örnek için ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 46.

⁶⁸² eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 288, 369, 401-419; *el-Kifâye*, s. 46, 47.

⁶⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32; Ertürk, Mustafa, “Haber-i Vâhid”, *DİA.*, XIV, 349.

⁶⁸⁴ eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 369.

⁶⁸⁵ eş-Şâfiî, a.g.e., s. 369; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 55.

iki, üç veya daha fazla kişi tarafından da rivâyet edilebileceği belirtilmiştir.⁶⁸⁶ Artıp giden bu sayı Hatîb'in ifadesiyle "topluluk" olarak tarif edilmiş, dolayısıyla belirli bir sayıyla sınırlandırılmamıştır.⁶⁸⁷ Hatîb âhâd haberle ilgili görüşlerinde İmam Şafîî'den birçok nakilde bulunup, bizzat ismini de zikrederek onun verdiği örnekleri delil olarak gösterse de⁶⁸⁸, müellifin haber-i vâhidle ilgili tanımını Şafîî'den farklıdır. İmam Şafîî haber-i vâhidi "Hz. Peygamber'e ulaşıncaya kadar bir kişinin bir kişiden rivâyet ettiği haber"⁶⁸⁹ olarak tarif ederken, Hatîb, âhâd haberi "mütevâtir haber şartlarını taşımayan haber"⁶⁹⁰ olarak tanımlamış ve devamında haber-i vâhidi rivayet edenlerin bir topluluk dahi olsa ilim ifade etmeyeceği görüşüyle de Şafîî'nin tarifindeki "bir kişi" sayısını "topluluk" ifadesiyle muallakta bırakmıştır.⁶⁹¹

Haber-i vâhid, râvilerinin sayısına, zan ifade edip etmemesine, makbul ve merdûd oluşuna göre kısımlara ayrılır.⁶⁹² Âhâd haberlerin çeşitli şekillerde sınıflandırılması bize kadar ulaşan usûl-i hadis kitaplarında ilk olarak Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde görülmektedir. en-Neysâbûrî'nin 23, 24 ve 25. nevilerde haber-i vâhidin kısımları olan meşhur, garip ve fert hadislerden bahsettiği görülse de⁶⁹³ bu hadis çeşitlerinin haber-i vâhidin kısımları olduğunu açıkça beyan etmemektedir. Fakat farklı bir sınıflandırma olarak haber-i vâhidin kısımları Hatîb'in *el-Fakîh*'inde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹⁴ Müellif burada âhâd haberleri, müsned ve mürsel olarak ikiye ayırmış, müsned olan âhâd haberlerin ilim ifade eden çeşitlerinin olabileceği gibi ilim ifade etmeyen çeşitlerinin de olabileceğini belirtmiştir.⁶⁹⁵

Mütevâtir haberlerin sayısı ile ilgili konuda da ele aldığımız gibi Hatîb'in sayı bakımından mütevâtir haberlerin çok olduğu yönünde görüşü olabileceğini

⁶⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 108.

⁶⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32.

⁶⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 40, 46; *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I, 283-292.

⁶⁸⁹ eş-Şafîî, a.g.e., s. 369.

⁶⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32; *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I, 277.

⁶⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32. "Vâhid'in" bir tek kişinin haberi tarzındaki adlandırmadan kastedilen anlamın, haber verenin mutlaka tek kişi oluşunu ifade etmediği de ileri sürülmektedir. Bkz. Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât Ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, s. 78.

⁶⁹² İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*, s. 166; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 495.

⁶⁹³ Bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 92-102.

⁶⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I, 277.

⁶⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 277.

belirtmiştik.⁶⁹⁶ Yaşadığı devirde hadislere ve hadisçilere karşı olan çeşitli eleştirilere karşı Hatîb'in bazı eserler kaleme aldığı bizzat kendi müellefâtında da dile getirilmiştir.⁶⁹⁷ İşte bu sebeple Hatîb'in âhâd haberin tanımı hususunda Şafîi'de olduğu gibi "tek kişinin tek kişiden rivâyeti" tanımı yerine, bunu bir sayıyla sınırlandırmaması haber-i vâhidi sayı bakımından sınırlandırıp sünnet-i nebevinin kapsamını daraltmak isteyenlere karşı bir tedbir olarak düşünülebilir.

b. Haber-i Vâhid'in Bilgi ve Amel Değeri

Haber, bilginin aracı olduğundan, bilginin mahiyetini anlamak haberin bilgi değerini belirlemede kaçınılmazdır.⁶⁹⁸ Bir haberin bilgi değeri ifade etmesi, haber verilen şeye inanmanın vacib olması, yani o şeyin, itikadın bir parçası olması demektir.⁶⁹⁹ Bu sebeple haber-i vâhid üzerindeki tartışmaların en önemli noktalarından birini de haber-i vâhidin ilim ve amel yönüyle değeri oluşturmaktadır. Kaynaklarda "haber-i vâhid bilgi/ilim ifade eder" ya da "haber-i vâhid bilgi/ilim ifade etmez" şeklinde karşımıza çıkan bu iki farklı iddia etrafındaki tartışmalarla bir sonuca varılmak istenmiş, meselenin özünü de bu tanımlar meydana getirmiştir. Haber-i vâhidin bilgi gerektirmemesinin anlamı, haberin yalan olmasının veya haber hususunda vehme düşülmüş bulunmasının mümkün oluşudur.⁷⁰⁰ Bununla ilgili mezhepler arasında yapılan tartışmalara bakıldığında, haber-i vâhidin ilm-i yakîn ifade edip etmediği, dolayısıyla dinde delil olup olmayacağı hakkında farklı görüşlerin olduğu görülmektedir. Genel olarak Hanefî, Şâfiî, Mâlikî mezhepleriyle Mu'tezile ve Hâricîler haber-i vâhidin doğru olması yanında yalan olma ihtimalini de göz önünde bulundurarak ilim ifade etmeyeceğini, hatta Mu'tezile ve Havâric daha da ileri giderek haber-i vâhidle amel etmenin gerekli olmadığını söylemişlerdir.⁷⁰¹ Ahmed b. Hanbel, Mâlik b. Enes ve hadisçilerin çoğunluğu ise, haber-i vâhidin sıhhati sâbit olunca ilm-i yakîn ifade ettiği, dolayısıyla ameli gerektirdiği görüşü

⁶⁹⁶ Örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 276, 277.

⁶⁹⁷ Bağdâdî'nin hadis ehlini ateşli bir şekilde savunması ve hadis ehlinin karşısında gördüğü diğer bazı grupları tenkît etmesiyle ilgili görüşleri ve nakilleri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis* (Dâru İhyâ-i's-sünne), s. 3, 4, 55, Ankara, ts. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca farklı baskı olarak şu kaynağa bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Muhakkikin açıklaması s. IX.

⁶⁹⁸ İkinci, Özden Kanter, *Haberin Bilgi Değeri*, Kelam Araştırmaları, 7:1, s. 155, (Ocak 2009)

⁶⁹⁹ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, s. 120.

⁷⁰⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 119; Apaydın, Yunus, "Haber-i Vâhid", *DİA.*, XIV, 356.

⁷⁰¹ İbn Hazm, a.g.e., I, 119.

üzerinde ittifak etmişlerdir.⁷⁰² İbn Hazm, haber-i vâhidin bilgi gerektirmediğine dair öne sürülen, haber-i vâhidde yalan, yanlışlık ve vehmin mümkün olduğu şeklindeki gerekçenin esasen doğru olduğunu, fakat Allah Teâla'nın bazı haberleri bu nitelikten berî kıldığı hususunda “zârûrî-hissî burhân” veya bilgi gerektirecek biçimde nakledilmiş bir “nas türünden naklî-zarûrî burhan” bulunması durumunda, bu haber için artık yalan ve vehmin söz konusu olmayacağını, nitekim hakkında delil bulunduğu için Hz. Peygamber'in sözünde yalan ve vehmin mümkün olmadığı bütünü mezheplerin ittifak ettiğini belirtmiştir.⁷⁰³

Âhâd haberlerin kati' olduğunu savunanlara karşı Hatîb haber-i vâhidle ilgili olarak *el-Kifâye*'sinde “haber-i vâhid kati'dir diyenlere red babı” başlığıyla bu görüşe karşı çıkmıştır. Bu bab başlığı altında; peygamberlik iddiasında bulunup da doğruluğuna dair yanında bir delil olmayan kimsenin bu iddiasının doğru olmadığı gibi, haber veren bir kimsenin verdiği haberle ilgili yanında bir delil olmadan verdiği haberin yalan olacağını aynı şey olduğunu böylece onun yalan olduğu hususunda kesin bilgi hasıl olacağını iddia etmesinin kıyaslanamayacağını belirtir. Çünkü Bağdâdî'ye göre eğer bu doğru bir kıyas olsaydı sahabe, tâbiîn ve onlardan sonra gelen Müslüman imamlardan olan kimselerin tek başına haber verip doğruluklarına dair yanlarında bir delil olmayan kimselerden sadır olan âhâd haberlerin de yalan olması kesin bilgi gerektirirdi. Yine ona göre şahitlik hususunda aynı durum söz konusudur. Yani peygamberlik iddiasında bulunan kimse ile haber-i vâhidin râvisi kıyas edilseydi şahitlik hususunda da durum aynı olurdu ve şahitlik edenlerin sayısı tevâtür derecesine varasıya kadar çok olsa bile onların yanında doğruluklarına dair bir delil olmadıktan sonra şahitlikleri yalan olurdu. Bu ise sonsuza kadar böyle uzar gider ve sonuçta da Müslüman hâkimler şahitliğe dayanarak hükmedemez olurdu.⁷⁰⁴ Zaten müellif haber-i vâhidi tarif ederken de onun râvilerinin çok olması halinde dahi ilim ifade etmeyeceğini belirtmiştir.⁷⁰⁵ O'na göre biz haber-i vâhidlere dayanarak ibâdet etmiş olduğumuz ahkâm ile ilgili konularda bize gelen haberlerin mahiyetini tam olarak bilemeyiz. Dolayısıyla bu bilgide bir kesinlik söz konusu değildir. Âhâd

⁷⁰² İbn Hazm, a.g.e., I, 119.

⁷⁰³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 121,122; Apaydın, Yunus, “Haber-i Vâhid”, *DİA.*, XIV, 357.

⁷⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 34-35

⁷⁰⁵ Bkz. *el-Kifâye*, s. 32; *el-Fakîh*, I, 277.

haberlere dayanarak yapmış olduğumuz ameller bize haber getiren kimsenin doğruluğuna güvenerek yani onun doğru olduğunu “zannederek” işlemiş olduğumuz fiillerdir.⁷⁰⁶ Bağdadi *el-Kifâye*'sinde “kabul edilip amel edilmesi gereken muttasıl haber”⁷⁰⁷ bab başlığı altında her ne kadar da direkt olarak haber-i vahidden söz etmese de, kabul edilecek haber-i vâhidin özelliklerinden bir kaçını naklettiği rivâyetlerle aktarmıştır. Bu özellikler;

1. Senesinde meçhûl ve cerhe uğramış bir râvinin bulunmadığı munkatı‘ olmayan mevsûl hadistir ki bu hadis ihticâca elverişlidir.⁷⁰⁸

2. Senedin başından ta ki Hz. Peygambere varıncaya kadar seneddeki râvilerin sika olması ki bu sıfatı haiz râvinin rivayeti kabul edilirken buna muhalif olan rivayet reddedilir.⁷⁰⁹

İşte Bağdâdi bir râvide ve rivayette bulunması gereken bu özellikleri sayarak aslında kabul edilip amel edilecek haber-i vâhidin özelliğini belirtmiş oluyor. Bab başlığı ve konunun içeriği doğrudan haber-i vâhidle ilgili olmasa da,⁷¹⁰ hem bu bab başlığında önceki hem de daha sonra gelen “ hadisiyle ihticâc edilip, kabul edilmesi gereken râvinin vasfı” ile ilgili bab başlığı içeriğinde verilen rivâyetler haber-i vâhidle ilgili olması hasebiyle Hatîb bu nakillerle, kabul edilecek haberi vâhidden bahsetmektedir. Aynı konuyu Hatîb “ancak sika râvinin rivayetlerinin kabul edilebileceği” ile ilgili bab başlığı altında da naklettiği rivâyetlerde işlemiştir.⁷¹¹

Haberi vahidin kesinlik ifade ettiği görüşünü reddeden Hatîb doğru ve yalan olma ihtimalinden dolayı⁷¹² sağlamlığı bilinmeyen haberlerle, Rasûl-ü Ekrem'den şerî ahkâm konusunda hadis ehlinin rivâyet ettiği ihtilaflı hadisler hususunda

⁷⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 35.

⁷⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 36.

⁷⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 36.

⁷⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 36.

⁷¹⁰ Bu bab başlığı “kabul edilmesi ve amel edilmesi gerekli olan muttasıl haber” adıyla yer alıyor. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 36.

⁷¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 48.

⁷¹² İbn Hazm, *el-İhkâm* adlı eserinde haber-i vâhidde yalan ve yanlışın söz konusu olabileceğini ileri sürerek haber-i vâhidin ilim gerektirmediği görüşünde olanlara şiddetle karşı çıkmıştır. O'na göre esas olan, butlan olduğu veya nesh edildiği kesin olarak bilininceye kadar sünnetle amel etmenin vâcib olmasıdır. Aksine bir haber ortaya çıkıncaya kadar sünnetin bu tür yalan ve yanlışlardan beri olmasıdır. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 120.

tevakkuf edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁷¹³ Çünkü Bağdadi'ye göre bu hadislerde doğru ve de yalan olma ihtimalinin olmasından dolayı hangisinin diğerinden daha üstün/baskın olduğu bilinmemektedir. Bağdadi devamında şöyle der: “*Ancak bu rivayetlerde zikrettiğimiz şartlar*⁷¹⁴ *bulunduğu takdirde bunlarla amel edilebilir.*”⁷¹⁵

Hâtib'in eserlerinde ortaya koyduğu düşünceleri topluca ele alındığında aslında onun görüşünün haber-i vâhidin ilim ifade ettiği yöndedir. Müellif temelde haber-i vâhidin ilim ifade ettiği görüşüne karşı çıksa da bazı şartlar altında haberi vahidin ilim ifade ettiğini söylemiştir. *el-Fakîh* adlı eserinde âhâd haberi mürsel ve müsned diye ikiye ayırması, daha sonra da müsned olan haber-i vâhidin ilim ifade edeceğini açıkça söyleyip bunu örneklendirmesiyle de bazı şartlar altında haber-i vâhidin ilim ifade ettiğini kabul etmiştir.⁷¹⁶ Hatta ümmetin kabul edip de bir kısmının kendisiyle amel ettiği bir kısmının da amel etmediği haber-i vâhidin bu konu da aynı seviyede olduğunu, bu haber-i vâhidlerle amel edilebileceğini ve bu haberlerin istidlâli ilim ifade ettiğini söylemiştir.⁷¹⁷

Hâtib fukâhadan bazılarının “haber-i vâhid bâtınî değil zâhirî ilim ifade eder” sözüne de karşı çıkmış, tıpkı İbn Hazm gibi⁷¹⁸ hakikatte ilim için bâtın ve zâhir diye bir ayrımın olamayacağını savunmuştur. Söz konusu fukahânın dayanak gösterdikleri “...Eğer siz onların inanmış kadın olduklarını öğrenirseniz...”⁷¹⁹ ayetinin kastettikleri manadan uzak olduğunu belirtmiştir.⁷²⁰

Usûl-i hadisçilerden İbnu's- Salâh, sıhhatinde problem olmayan, Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği ya da ikisinden birinin tahrîc ettiği haber-i vâhidin bilgi ifade

⁷¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 33.

⁷¹⁴ Bağdâdî'nin bu şartlarını daha önce/yukarıda “kabul edilip amel edilmesi gereken muttasıl haber” bab başlığı altında zikretmiştik. Bunun yanında Bağdâdî'nin şartları bunlardan ibaret değildir. İlerleyen bölümlerde bu şartlar geniş şekilde ele alınacaktır. Bu şartlara ilave olarak Bağdâdî'nin eserlerinde geçen diğer şartlardan bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 472; *el-Fakîh*, I, 354.

⁷¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 33.

⁷¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 277.

⁷¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 278.

⁷¹⁸ İbn Hazm, *el-İhkam*, I, 127.

⁷¹⁹ Mümtahine, 60/10.

⁷²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 41.

ettiğini iddia etmiştir.⁷²¹ İbnu's-Salâh bu şekilde düşünürken Hatîb daha önce zikrettiğimiz gibi senedin sağlam olması halinde haber-i vâhidle amel edilebileceğini söylemişti.⁷²² Müellif İbnu's- Salâh devamında icmaâlarında hatadan masûm olan ümmetin bu iki kitabı tasdik ve amel edilebilir olarak gördüklerini de belirtmiştir.⁷²³ Nevevî bu görüşe karşı çıkmış; Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettiği hadislerin kuvvetli zan ifade ettiğini kabul ederek bunu çoğunluğun ve tahkîk ehlinin görüşüne dayandırmıştır.⁷²⁴ İbn Hacer ise karînelerle elde edilen haber-i vâhidin, tercih edilen görüşe göre nazârî ilim ifade ettiğini söylemiş ve karînelerle elde edilen bu haber-i ahâdın birkaç çeşidi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Buhârî ve Müslimin bu konulardaki üstünlüğünün de hafızlar tarafından kabul edildiğini de vurgulamıştır.⁷²⁵

Haber-i vâhidlerin bilgi değeri üzerinde durulduğu kadar onunla amel etme konusu da âlimleri uzun süre meşgul etmiştir. Birçok usûl âlimi gibi Hatîb de eserlerinde bu iki konuyu iç içe ele almıştır. Haber-i vâhidin dinde delil olup olmadığına dair görüşlerin I. (VII.) yüzyılın sonlarına doğru itikadî mezheplerin ortaya çıkması ve fikhin II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında tedvin edilmeye başlamasıyla birlikte ortaya çıktığı iddia edilmektedir.⁷²⁶ II. Hicri asrın başlarından itibaren siyasi buhranlar neticesinde tarih sahnesine çıkmaya başlayan bazı itikadî mezhepler, Kur'an'a uygun olarak İslam akâidine belirli bir yön veren Hz. Peygamber'in hadislerini red ve inkâr yoluna sapmışlar ve bu akâid üzerinde derin tesirler, tebdîl ve tağyîrler yapmışlardır.⁷²⁷ Ağırlıklı olarak usûl-i fikhin ve Kelam ilminin konusu olan haber, mütevâtir haber ve haber-i vâhid ve bununla amel meselesi Hatîb'in eserleriyle⁷²⁸ hadis usûlü konusu olarak müstakil bab başlıkları

⁷²¹ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 28.

⁷²² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 33.

⁷²³ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 28.

⁷²⁴ Nevevî, *Takrîb*, s. 28.

⁷²⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 59-65.

⁷²⁶ Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vâhid", *DİA.*, XIV, 350.

⁷²⁷ Koçyiğit, *Âhâd Haberlerin Değeri*, AÜİFD., 14, Sayı 0, s. 137. Ankara, 1996.

⁷²⁸ Biz burada Bağdâdî'den önce günümüze kadar ulaşan hadis usûlü eserlerini kastetmekteyiz. Bu telifatlardan er-Râmezü'n-nin *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vât* adlı eseriyle Hâkim en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserlerinde haber-i vâhidle amel hususunda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Fakat burada kastedilen, haber-i vâhid ve onunla amel konusunda verilen örnekler, rivâyetler ve haber-i vahidin içeri değildir. Çünkü haber-i vâhidle amel hususunda Bağdâdî'de geçen bir örnek veya rivâyet farklı bir konuda Hâkim en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde geçebilir. Mesela el-Kifâye'de geçen bir nakilde, haber-i vâhidle amel etmenin gerekliliği; Hz. Ebu Bekr ile bir ninenin mirastan pay alma olayı delil getirilmiştir. bkz. *el-Kifâye*, s.

altında ele alınmış, müellif de eserlerinde kendisinden önceki tartışmaları ele alarak görüşlerini aktarmıştır. Hatîb'in eserlerine bakıldığında haber ve haberin kapsamı ile ilgili görüşlerinde birçok defa usûl-i fikhın ve kelam ilminin içerisinde yer almış olan müelliflere ve onların görüşlerine atıflar yaptığı görülür.⁷²⁹

Hatîb haber-i vâhid ile amel etmenin doğruluğuna ve gerekliliğine dair *el-Kifâye* adlı eserinde bir bab başlığı açmış⁷³⁰ ve bu başlık altında da sahabe hayatında meşhur olarak görülen nakilleri delil getirmiştir. Bu nakillerden birisi; İlk halife Hz. Ebû Bekr'le ilgilidir. Hz. Ebû Bekr, mirâs talebinde bulunan yaşlı bir kadına, kendisi için Kitab'ta ve Rasûlullah'ın sünnetinde bir hüküm olmadığını söylemiş ve bu kadını eli boş geri döndermiştir. Daha sonra Muğîre b. Şube'nin, ninenin südüs (1/6) alacağına dair Hz. Peygamber'den hadis nakletmesi üzerine Hz. Ebû Bekr, Muğîre b. Şu'be'ye o anda yanında birinin olup olmadığını sormuş, bunun üzerine Muhammed b. Mesleme ayağı kalkarak aynı hadisi kendisinin de duyduğunu söylemiş,⁷³¹ Hz. Ebû Bekr de bu habere güvenerek nineye altıda bir vermiştir.⁷³² Diğer bir rivâyet, Hz. Ömer'in mecûsilerden cizyenin nasıl alınacağına dair bir bilgisinin olmaması üzerine Abdurrahman b. Avf'ın “ Mecûsilere de Ehl-i Kitab'ın hükmünü

43. Fakat aynı nakil, farklı bir konuyla ilgili olarak Hâkim en-Neysâbü'rî'nin eserinde de geçmektedir. bkz. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, s. 14.

⁷²⁹ Daha önceden de zikrettiğimiz gibi Hatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye*'sinde “mütevâtir haberi” anlatırken Kelamcılarda olduğu gibi haberlerin taksîmâtı altında verdiği örnekler ve kullandığı lafızlar neredeyse Kelamcıların kullanım ve örnekleriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32-33; Bakıllânî, *Temhîd*, I, 434-437; Abdülcebbar, *Şerhu'l- Usûli'l-Hamse*, s.768; İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 104-138. Bunun yanında Hatîb haber-i vâhidin bilgi ve amel değeri hususunda gerek görüşlerini vererek gerekse bizzat ismini zikrederek İmam Şâfiî'den de birçok nakiller yapmıştır. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 40-47; *el-Fakîh*, I, 283-287, 306.

⁷³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 42.

⁷³¹ Hz. Ebû Bekr'in Muğîre b. Şu'be'ye o anda yanında birinin olup olmadığını sorması, daha sonra da Muhammed b. Mesleme'nin ayağa kalkarak aynı hadisi kendisinin de duyduğunu söylemesi, temelde haber-i vâhidi tek kişinin verdiği haber olarak düşüncecek olursak bu, konuya zit bir misal gibi görünüyor. Muhammed b. Mesleme'yi burada şahit olarak değerlendirmeyecek olursak, yani neticede Hz. Ebû Bekr'e bu olayı iki kişi haber vermiştir dolayısıyla bu olay haber-i vâhidi örnek olamaz denilecek olursa bu doğru bir yorum olmaz. Çünkü zaten Bağdâdî haber-i vâhidi tek kişinin verdiği haber olarak değerlendirmemiş, onun râvilerinin çok olabileceğini belirtmiştir. bkz. *el- Kifâye*, s. 32; *el-Fakîh*, I, 277.

⁷³² Hatîb el-Bağdâdî, *el- Kifâye*, s. 43, el-Âmidî, *el-İhkâm*, II, 112; IV; 242; benzer örnek için Hz. Ömer zamanındaki rivayete bkz. *el- Kifâye*, s. 43. Hz. Ebû Bekr ile ilgili bu olay için bkz. Tirmizî, Ferâiz, 10; Ebû Davud, Ferâiz, 5; İbn Mâce, Ferâiz, 4; İmâm Mâlik, Ferâiz, 4.

uygulayın”⁷³³ hadisini nakletmesiyle Hz. Ömer bu hadîse istinaden Mecûsilere de Ehl-i Kitab’a uygulanan hükmü uygulamıştır.⁷³⁴

Konuyla ilgili başka bir örnek de “Sözümü işiten sonra da onu iyice belleyen daha sonra başkasına nakleden kimsenin yüzünü Allah ağartsın, kıymetini yüceltsin. Olur ki fıkıh hamili bir kimse fakîh değildir de kendisinden daha fakîh olan kimseye onu nakleder” hadîs-i şerîfidir.⁷³⁵ Hatîb bu nakli verdikten sonra hemen arkasından Şâfiî’nin şu yorumunu nakleder: “ Hazreti Peygamber (s.a.v.)in burada sözünün dinlenip, bilinmesi ve sonra da başkasına nakledilmesini emretmesindeki hitap bir kişi içindir. Bu kimse bazen fakîh olmayabilir, fakat o sözü hıfzedip fakîh olan bir kimseye naklederse bu söz o kimse için dinde bir hüccet olur.”⁷³⁶

Hatîb’in naklettiği en meşhur örneklerden birisi de kıblenin değişmesi hadisesidir.⁷³⁷ Burada da Şâfiî’nin ismi altında onun şu görüşlerini aktarmıştır. “ Kubâ ehli daha önceki emredilen kıble üzerindeyken kıblenin değiştiği haberi kendilerine geldi. Oysa onlar Rasûlullah ile karşılaşmamışlar ve Allah Teâlâ’nın indirdiği ayetin mahiyetini de bilmiyorlardı. Buna rağmen yönlerini değiştiriyorlardı. Oysa kendilerine gelen haber bir topluluk tarafından değil sadece bir kişi tarafından verilmişti. Bu ise sözüne güvenilirlikle tanınan bir kişinin haberinin hüccet olduğunu gösterir. Eğer Hz. Peygamber’den gelen haber-i vâhidin kabulü/onunla amel etmek, onların yanında farz olmasaydı Hz. Peygamber (s.a.v.) onlara “Kıblenizi, benden işitmedikçe yahut bir topluluğun haberi size gelmeden değiştirmemeniz gerekir.” derdi.⁷³⁸

Hatîb bütün bu örnekleri verdikten sonra⁷³⁹ haber-i vâhidle amel etmenin bütün tâbiînin ve günümüze kadar gelen bütün fukahânın görüşü olduğunu, onlardan hiçbir kimsenin bu hususta amel etmeyi inkâr eden bir görüşünün nakledilmediğini

⁷³³ Söz konusu rivâyet için bkz. İmâm Mâlik, Muvatta, Zekât, 42.

⁷³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 43.

⁷³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 45.

⁷³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* s. 46; Şâfiî, *er-Risâle*, s. 402.

⁷³⁷ Söz konusu rivâyet için bkz. Buhârî, Salât, 32; Tefsîru’s-Sûre, 2, 16, 17, 19; Âhâd, 1, Müslim, Mesâcîd, 13, Nesâî, Salât, 24, Kible, 3; Ebû Dâvud, Salât, 30; İmâm Mâlik, Muvatta, Kible, 6; Ahmet b. Hanbel, Müsned, II, 10, 16, 113.

⁷³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 46; *el-Fakîh*, I, 283.

⁷³⁹ *el-Kifâye*’de geçen örnekler sadece bunlardan ibaret değil. Biz konuyu uzatmamak için bunlardan bazılarını verdik. Diğer örnekler için ayrıca bkz. *el-Kifâye*, s. 43-47; *el-Fakîh*, I, 283-289.

belirtmiştir.⁷⁴⁰ Yine müellife göre vermiş olduğu bu örneklerde tek kişinin haberiyle vukûa gelen bu olaylarda kendilerine haber gelenlerin hiçbirisi bu haberi getirenlere hiçbir zaman sen tek bir kişisin, senin haberini kabul etmiyorum/etmiyoruz dememiştir.⁷⁴¹ *el-Fakîh* adlı eserinde birçok örnek nakleden Hatîb, güvenilir ve adil bir râvininin rivayet ettiği haberi- vahidle ameli prensipte kabul ettiğini anlatmış,⁷⁴² yine ayrıca *el-Kifâye*'sinin başında ele aldığı haber-i vâhid ile ilgili görüş ve nakillerini bitirdikten sonra temel olarak haber-i vâhidle amelin gerekliliğini savunmuştur.⁷⁴³ Fakat, kitabının sonunda meseleye tekrar bir bab başlığıyla temas etmiştir. Haber-i vâhidin hangi meseleler hususunda geçerli olup hangi meseleler hususunda geçerli olamayacağını belirttiği bu babda; akâidle ilgili konularda haber-i vâhidle amel etmenin hücciyetini kabul etmemiş, fakat ahkâmla ilgili konulardan olan hadler, keffaretler, namaz, hac, zekat... vs. gibi hususlarda haber-i vâhidin hüccet olduğunu kabul etmiştir. Bunun yanında haber-i vâhidin akla, Kuran'ın muhkem nassına⁷⁴⁴, mütevatir sünnete⁷⁴⁵, icmâya⁷⁴⁶, akla aykırı bir yönünün bulunmaması⁷⁴⁷ gerektiğini belirtmiştir.

Âhâd haberlerin ilim ifade edip etmediği ve onunla amel edilip edilemeyeceği konusundaki tartışmalar Hatîb'den sonraki hadis usûlcüleri tarafından tartışılmıştır. Birçok konuda Hatîb'den nakillerde bulunup onun görüşlerine katılan İbnu's-Salâh (ö. 643/1245) *haber-i vâhidin* ilim ifade edeceğini belirtmiştir. Fakat müellif burada ilim ifade edecek olan haber-i vâhidin Buhârî ve Müslim'in ittifak ederek ya da ikisinden birinin tahrîc ettiği rivâyetlerde mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Çünkü İbnu's-Salâh'a göre icmâlarında hatadan masûm olan ümmet bu iki kitabı kabul etmişlerdir.⁷⁴⁸ Fakat İbnu's-Salâh'ın bu görüşüne onun şârihlerinden Nevevî itiraz ederek, tahkîk ehlinin ve çoğunluğun görüşünün, haber-i vâhidin zan ifade

⁷⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 48.

⁷⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 283.

⁷⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 291. Bağdâdî burada adâlet sahibi râviyi ve senedin de muttasıl olmasını verdikten sonra, uzunca bir anlatımla da adâletin sübütunun ve senedin ittisâlinin nasıl olacağını tarif etmiştir.

⁷⁴³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 48.

⁷⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 472; *el-Fakîh*, I, 354.

⁷⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 472; *el-Fakîh*, I, 354.

⁷⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 354.

⁷⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 354.

⁷⁴⁸ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s.28. Bu iddia için ayrıca bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 59-65.

ettiği yönünde olduğunu beyan etmiştir.⁷⁴⁹ İbn Hacer ise eserlerinde karinelerle elde edilmiş haber-i vâhidin nazarî bilgi ifade ettiğini, bu karînelerden birinin de Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde tevâtür derecesine ulaşmadan rivâyet ettikleri hadisler olduğunu beyan etmiştir.⁷⁵⁰ Çünkü Buhârî ve Müslimin bu konudaki üstünlükleri hafızlar tarafından kabul edilmiştir.⁷⁵¹ İbn Hacer cumhura göre bu hadislerle amel etmenin gerekliliğini vurgulamıştır.⁷⁵² Aslında haber-i vâhidlerin bazı şartlar altında ilim ifade etmesi yönündeki İbnu's-Salâh ve İbn Hacer'in görüşleri Hatîb'in görüşleri aynı istikamettedir. Çünkü Hatîb, başta *haber-i vâhidin* ilim ifade etmeyeceği yönünde karar belirtip bab başlığını dahi böyle verse de⁷⁵³ daha sonra ümmet tarafından genel kabul görmüş haber-i vâhidlerin hem ilim ifade ettiğini hem de bunlarla amel edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.⁷⁵⁴

Hatîb esas olarak akla aykırı, Kitab'a, mütevâtir sünnete ve icmâya muhâlif, topluluğun tamamının bildiği ve toplum tarafından genel âdet dâhilinde yapılanlara ters düşen, güvenilir, sika bir râvinin muttasıl senedle rivâyet ettiği (bir nakil bile olsa) haber-i vâhidin reddedilmesi gerektiği görüşündedir. Müellif bunları maddeler halinde sıraladıktan sonra doğrudan kıyâsa ters düşen ve *umûm-u belvâ* bir konuda vârid olan haber-i vâhidler meselesine geçmiştir. Kıyâsa ters düşen ve *umûm-u belvâ* bir konuda vârid olan haber-i vâhidlerin reddedilemeyeceğini peşinen söyleyen Hâtib daha sonra da bununla ilgili rivâyetleri vermiştir.⁷⁵⁵ Kıyâsa ters düşen haber-i vâhidlerle amel edilemeyeceği görüşünü Mâlikî mezhebine tâbi bir topluluğun savduğunu söyleyen Hatîb, umûm-u belvâ bir konuda vârid olan haber-i vâhidlerin reddedileceği görüşünü ise Hanefî mezhebine tâbi bir topluluğa dayandırmaktadır.⁷⁵⁶

Hatîb, Mâlikîlerin “kıyâs yapanın kıyâsı onun fiiliyle alakalıdır bu ise kıyâs yapanın asıldaki illetin sıhhatine dayanarak ulaştığı bir istidlâldir. Oysaki râvinin haberindeki doğruluğu fiiliyle alakasız olup râviye kapalıdır” yani bu durumdaki bir

⁷⁴⁹ Nevevî, *Takrîb*, s. 28.

⁷⁵⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 201.

⁷⁵¹ Buhârî ve Müslim'in bu konudaki üstünlükleri hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 59-65.

⁷⁵² İbn Hacer, a.g.e., s. 55, 201.

⁷⁵³ Söz konusu bab başlığı için Bkz. *el-Kifâye*, s. 34.

⁷⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 278.

⁷⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 355.

⁷⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 355, 356.

râvi bazı şeyleri gözünden kaçırabilir, bundan dolayı *haber-i vâhidle* gelen bir şey kıyâsa muhâlif olursa onunla amel edilmez, görüşlerine karşı çıkmıştır.⁷⁵⁷

Hatîb'e göre nikah ve satış şartları, cenâzeyle birlikte yürümek, vitrin vacib oluşu ve buna benzer olaylar *umûm-u belvâda* vârid olmalarına rağmen, haber-i vâhidlerle amel buralarda reddedilmemiştir. Yani Hanefiler buralarda haber-i vâhidlerle amel etmişlerdir. Bununla birlikte Hanefilerin iddia ettiği gibi, herkesin bildiği bir konuda hâs bir nakil rivâyet olunmuşsa, onun aslı yoktur iddiası Hatîb'e göre doğru değildir.⁷⁵⁸

Buraya kadar ele aldığımız haber-i vâhidin tanımı ve bilgi değerinden sonra üzerinde durulması gereken konulardan biri de, âhâd haber kapsamında değerlendirilen kavramlardır. Râvilerinin sayısı ve senetlerinin azlığı-çokluğu bakımından hadislerin mütevâtir ve ahâd olmak üzere iki kısma ayrıldığından daha önce bahsetmiştik. Haber-i vâhid (haber-i âhâd) olan hadisler meşhûr (müstefîz), azîz ve garîb şeklinde tasnîf edilir.⁷⁵⁹ Azîz kelimesi sözlükte ikinci babdan sıfatı müşebbehe olarak az bulunan, nâdir; üçüncü babdan kuvvetli, güçlü, kıymetli ve azîz manalarına gelir.⁷⁶⁰ Kaynaklarda azîzin değişik tariflerinin yapıldığı görülmektedir. İbnu's-Salâh'a göre ez-Zührî ve Katâde gibi hadis imamlarının hadislerini onlardan tek bir râvi rivâyet ederse *garîb*, iki yahut üç kişi rivâyette bulunursa *azîz* adını alır. Eğer rivâyette bulunanlar bir cemaat olursa bu defa bu hadis *meşhûr* olur.⁷⁶¹ Şayet şeyhten rivâyet eden bu cemaat sayısı, baş tarafta da son tarafta da aynı olursa hadîse *müstefîz* denir.⁷⁶² Nevevî ve diğer bazı hadis usûlcülerinin de azîz hadîsin tarifinde İbnu's-Salâh'a uydukları görülmektedir.⁷⁶³ Muhaddislerden bazıları sahîh hadisi tarif ederken onun azîz olmasını şart koşmuşlardır. Meselâ bunlardan Hâkim eseri *Marifetü ulûmi'l-hadîste*, “*sahîh hadisin özelliği Rasûlüllah'tan meçhûl olmayan bir sahâbî, ondan da iki tâbi rivâyet etmek suretiyle ve hadisçiler tarafından makbûl*

⁷⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 355. Ayrıca Bağdâdî'nin savunduğu bu görüşe dayandırdığı sahabe-i kirâmın hayatından deliller için bkz: Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 356, 357.

⁷⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 362.

⁷⁵⁹ Güler, Zekerîya, “Müstefîz”, *DİA.*, XXXII, 135.

⁷⁶⁰ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 35.

⁷⁶¹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 270.

⁷⁶² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 49.

⁷⁶³ Bkz. Nevevî, *Takrîb*, 86; Suyûtî, *Tedrîb*, II, 632.

adedilerek birinin şehâdet etme ehliyetini hâiz olduğuna şehâdet etmek gibi günümüze kadar rivâyet edilmesidir.” şeklinde sahîh hadisi sıfatıyla birlikte tarif etmektedir.⁷⁶⁴ Hâkîm’in eserinde azîz başlığı altında herhangi bir bab mevcûd değildir. Yani o azîz konusunu müstakil başlık altında ele almamıştır. Fakat yukarıda zikrettiğimiz gibi azîz hadisi kasten onu sahîh hadisin sıfatından saymıştır. Hâkîm’den önce Râmerhurmezî’nin eserinde azîz hadisle ilgili müstakil bir bab başlığı olmadığı gibi açık bir bilgiye de rastlayamadık.

Bu tariflerin geneli hesaba katılarak düşünülecek olursa buradaki infirât, yalnız bir şahsın rivâyet etmesi demek değildir. Râvilerin haberi şöhret derecesinden aşağı mertebede bırakacak miktarda ise müteaddit olsalar bile yine infirât vardır. Nitekim tevâtür derecede çoğunluğu bulamamış haberin de râvileri müteaddit olsa bile yine de haber-i vâhid sayılması da bu şekilde olmaktadır.⁷⁶⁵ Hadîs müteaddit rivâyetlerinin bulunduğu anlaşıldıktan sonra halk arasında yayıldığı için, onda bir çeşit *manevi mütevâtir* de bulunmaktadır. Şöyle ki, birden fazla râvisi bulunduğu için *azîz* olmakta, halk arasında nakledilişi sebebiyle de *meşhûr* olduğu kabul edilmektedir.⁷⁶⁶

Haber-i vâhid kategorisinde değerlendirilen müstefzin de tıpkı azîz gibi değişik tanımları yapılmıştır. Sözlükte “taşmak, kabarmak” anlamlarındaki *feyz* kökünün istifâl kalıbından türeyen *müstefz* kelimesi bir kaptan dökülen suyun etrafına yayılmasını ifade eder. Hadis ilminde ise tarikleri çoğalan hadisin gittikçe yayılmasını anlatmak için kullanılır. Farklı görüşler bulunmakla birlikte hadis terimi

⁷⁶⁴ Hâkîm en-Neysâbüri, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 61; Hâkîm’in bu görüşünü yorumlayan Subhi es-Sâlih şöyle demektedir: “Hâkîm, sahîhin azîz olmasını şart koşarken, azîzin sahîh olduğuna hükmetmez. Ona göre sahîhin azîz olması gerekir; ferd ve garîb olması câiz değildir. Azîz ise her zaman sahîh olmaz. Hatta meşhûr ve müstefz hadis bile râvilerinin müteaddit ve bir cemaat halinde bulunmasının şart olmasına rağmen her zaman sahîh değildir. Zira onlar hasen ve sahîh oldukları gibi, bazen bâtil ve mevzû da olabilirler. Hâkîm’in bu bâbdaki sözü, tevile lüzum kalmayacak kadar açıktır.” bkz. Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, s. 126. Fakat her ne kadar da Hâkîm sahîh için azîz olma şartı ileri sürse de tıpkı onun gibi bu şartı ileri süren kimselerin görüşlerine karşı çıkanlar da olmuştur. Çünkü bu meselenin sıhhat şartları ile ilgisi yoktur. Bunlar tamamen âhâdla ilgilidir. Şu da var ki, hadis âlimlerinin sıhhat hükmü verdikleri pek çok hadis yerine göre tek isnadla gelmiştir. O halde bu görüşe itibar etmemek yerinde olur. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 341

⁷⁶⁵ Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı Tecdî-i sarîh tecemesi (Mukaddime)*, Ankara 1976, s. 108.

⁷⁶⁶ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 191.

olarak “senedinin râvi sayısı baştan sona her tabakada üçten aşağı düşmeyen, fakat mütevâtir derecesine de ulaşmayan hadis manasına gelmektedir. Müstefiz terimi I-II. (VII-VIII.) yüzyıllarda sözlük anlamından hareketle daha çok “yaygın ve meşhûr” gibi manalarda kullanılırken daha sonra mâruf, mahfûz, müştehir/meşhûr ve mütevâtir kavramlarına yakın anlamda, hatta bazen bunlarla aynı anlamı ifade edecek şekilde kullanılmıştır.⁷⁶⁷ Müstefizin, daha çok fıkıhçılar tarafından meşhûrun karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bazılarına göre müstefiz, isnadının başında ve sonunda sayıları aynı olan âlimler tarafından rivâyet edilmelidir.⁷⁶⁸

Müstefizin tarifindeki öne sürülen râvi adedinin aynısının meşhûr için de geçerli olduğu görülmektedir.⁷⁶⁹ İbn Hacer âhâdın ilk kısmı olarak gördüğü *meşhûr* terimini “*ikiden fazla tarîki bulunan haber*” şeklinde tanımlamıştır.”⁷⁷⁰ Suyûti de İbn Hacer’in tarifine benzer bir tanım yapmıştır. Suyûti tanımındaki sınırlanan sayıyı vererek meşhûru “*tevâtür derecesine varmamakla birlikte ikiden fazla tarîki bulunan haber*” şeklinde tanımlamıştır.⁷⁷¹ Aynı manada da olduğu söylenen, usulcülerin müstefiz, hadisçilerin meşhûr dediği bu iki kavram arasında umûm-husûs ilişkisi olduğu da ileri sürülen iddialar arasındadır. Buna göre müstefizin baş ve sonundaki râvi sayısı aynıdır, meşhûr ise bundan daha geneldir. Dolayısıyla her müstefiz meşhûr, fakat her meşhûr müstefiz değildir şeklinde bir yargı ileri sürülmüştür. İlk asırda bir veya daha fazla râvi tarafından rivâyet edilip, ikinci ve üçüncü asırda tevâtür sınırına varmış her haber meşhûr olmuş olur. Fakat üç râvisi olup, mütevâtir olmayana yalnızca müstefiz denir ki buna da meşhûr denmez.⁷⁷² Bütün bunların yanında Suyûti meşhûr hadisi kendi arasında, sahîh, hasen, zayıf ve bâtıl olmak üzere kategorilere ayırarak bu şekilleri örneklerle ele almıştır. Ayrıca usûlcüler tarafından meşhûr olarak kabul edilen, hadisçiler ve nahivçiler tarafından meşhûr kabul edile,

⁷⁶⁷ Güler, Zekeriya, “Müstefiz”, *DİA.*, XXXII, 135.

⁷⁶⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 49; Suyûti, *Tedrib*, II, 621.

⁷⁶⁹ Meşhûr haberin tanımı konusunda genelde usûlcülerle hadisçiler arasında, özeldir Hanefîler’le diğer ekoller, hatta çok defa aynı ekole mensup usulcüler arasında bakış açısı farklılığından kaynaklanan değişik yaklaşımların olduğu belirtilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Apaydın, Yunus, “Meşhûr”, *DİA.*, XXIX, 368.

⁷⁷⁰ İbn Hacer, a.g.e., s. 49.

⁷⁷¹ Suyûti, a.g.e., II, 632.

⁷⁷² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 49; Suyûti, *Tedrib*, II, 621; Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı Tecrîd-i sarîh tercemesi (mukaddime)*, s. 106; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 220.

yine halk nezdinde meşhûr olan hadisler diye de söz konusu terim farklı bölümlerde incelenmiştir.⁷⁷³

Meşhûr için zikrettiğimiz tanımların yanında hadis usûlcüleri arasında az da olsa farklı tanımların yapıldığı da görülmektedir. Hâkim en-Neysâbûrî'nin verdiği misallere bakılırsa meşhûr, Hz. Peygamber'in sözleri olarak meşhûr olan hadislerdir. Hâkim meşhûr için ayırdığı bab başlığında meşhûr hadis için birçok örnek vermekte, bunların hepsinin isnâdlarıyla meşhûr olduğunu fakat sahîh hadis kitaplarında yer almadıklarını belirttikten sonra ayrıca sahîh hadis kitaplarında yer alan meşhûrlardan da örnekler sunmaktadır.⁷⁷⁴ Hâkim'in meşhûr olarak naklettiği birçok hadis Hatîb'in değişik eserlerinde yer almasına rağmen müellifin sözkonusu hadisler hakkında meşhûr diye bir tabirinin olmadığı ya da buna işaret edecek bir hüküm bulunmadığı görülmektedir.⁷⁷⁵ Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla Hatîb sadece tek bir yerde meşhûr terimini Hz. Peygamber'in sözü olarak yorumlamaktadır.⁷⁷⁶ Elbette ki Hatîb'in kendisinden önceki usûlcüler ve fıkıhçılar arasında tartışma konusu olup eserlerde uzunca işlenen meşhûr hadis teriminden habersiz olduğu söylenemez. Kanaatimizce Hatîb'in meşhûr tabirini eserlerinde ele almayışı daha doğrusu bazı hadis usûlü istilahlarını ele aldığı gibi onu müstakil bir başlık altında işlemeyişi ve söz konusu tabiri kullanmayışı bu terim içerisine dahil olan nakilleri onun farklı kategoride mülâhaza etmesinden dolayıdır denilebilir. Nitekim bazı kaynaklarda mütevâtir hadis olarak geçen “إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل امرئ ما نوى” “Ameller niyete göredir, kişi neye niyet ederse ona ulaşır...”⁷⁷⁷ rivâyetini Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde meşhûr hadis olarak vermiştir.⁷⁷⁸

⁷⁷³ Daha geniş bilgi için bkz. Suyûtî, a.g.e., II, 622-629.

⁷⁷⁴ Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 92.

⁷⁷⁵ Bu hadislerin geçtiği yerler hakkındaki yorumlardan bazılarını mukayese için bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37, 382; 409-413; *el-Fasl li'l-vasl*, I, 344; II, 755-757; 921-927; , *Muvazzih*, 395, 396; *el-Fakîh*, II, 406; . *el-Câmî*, II, 97, 300; *es-Sâbık*, s. 57; *Telhisü'l-müteşâbih*, s. 479.

⁷⁷⁶ Hatîb'in meşhûr terimini Hz. Peygamber'in meşhûr kavli olarak tabir ettiği yer için bkz. *el-Fakîh*, II, 117.

⁷⁷⁷ Buhârî, *Bed'u'l- vahy*, 1; İmân, 41; Nikâh 5; Talâk, 11; Eymân, 23; Hîl, 1, Itk 6; Müslim, İmârat, 155; Ebû Dâvûd, Talâk, 11, Fedâilu'l-cihâd, 16, Nesâî, Tahâret, 59; Talâk, 24; Eymân, 19; İbn Mâce, Zühd, 26; Müsned, 1/25, 43. “Ameller niyete göredir ...” hadisine mütevâtir diyenler için bkz. İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, s. 100-102,

⁷⁷⁸ Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 92.

Hatîb'in ne *el-Kifâye*'sinde ve *el-Câmî* adlı eserinde ne de diğer eserlerinde gerek müstakil bir başlık altında gerekse ahad haber ve buna benzer konu aralarında azîz, meşhûr ve müstefîz hadisün tanımına rastlayamadık. Söz konusu terimlerin bazıları hakkında bunların vasfı ve hükmüyle ilgili Hatîb'ten önceki hadis usûlü müellifi olan Hâkim en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde sınırlı da olsa bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Daha sonraları hadis usûlü terimlerinin yavaş yavaş literatürdeki yerini almasıyla müteahhirûn hadis usûlcülerinin eserlerinde azîz, meşhûr ve müstefîz terimlerinin daha derli toplu olduğu görülmektedir.

Hatîb'in eserlerinde zikrettiğimiz bu terimlerin tanımları ve bunlar hakkında açık bir bilgi bulunmamasının sebeplerinin başında yukarıda da kaydettiğimiz gibi hadis usûlü terimlerinin tadrîcen gelişmesi gösterilebilir. Bunun yanında daha önce de belirttiğimiz gibi bazıların bir terime farklı bir anlayışla bakması da gösterilebilir ki “Ameller niyete göredir...” hadisinde olduğu gibi kimileri buna mütevâtir derken kimileri de meşhûr demiştir. Ayrıca usûlcülerin müstefîz dediğine hadisçilerin meşhûr demesi fakat neticede ikisinin de aynı manaya delâlet etmesi bu farklı yaklaşımların birer yansımasıdır.

Âhâd haberler kategorisinde değerlendirilen diğer kavramlar *garîb* ve *ferd* hadistir. *Garîb* kelimesi “yabancı, garîb, kimsesiz, vatanından uzakta tek başına kalmış kimse” demektir.⁷⁷⁹ Genelde hangi tabakadan olursa olsun bir râvinin tek başında rivâyet ettiği hadis olarak tarif edilmiştir. Bu manada *ferd-i nisbî*'nin öteki adıdır.⁷⁸⁰ Ferd ile garîb hadisler arasında lûgat ve ıstılâh bakımından müşterek bir bağ vardır ki, o da teferrüd mefhûmudur. Bu itibarla bazı âlimler ferd ile garîbin müterâdif olduğunu söylemekte beis görmemişlerdir.⁷⁸¹ Bazen تفرد به فلان (bu hadiste falan teferrüd etmiştir)⁷⁸², bazen da اغرب به فلان (bu hadis falan sebebiyle garîb olmuştur.) derken aynı şeyi kastetmişlerdir. Muhaddislerin çoğu az veya çok istîmâl edilmek itibarıyla bunların arasında fark gözetirler. *Ferd* tâbirini çoğu zaman,

⁷⁷⁹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 102.

⁷⁸⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 54; Uğur, a.g.e., s. 102.

⁷⁸¹ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 188.

⁷⁸² Bağdâdî'nin değişik bazı eserlerinde bu şekilde geçen lafızlar için bkz. *İktizâü'l-ilmî'l-amel*, s. 50; *el-Esmâu'l-mubheme*, VI, 352; *es-Sâbık ve'l-lâhik*, 87, 132; *Telhîsu'l-müteşâbih*, 21, 242, 253, 356, 375, 518; *el-Muvazzih*, I, 46, 56, 146, 184, 231; II, 18, 125, 261; *Târîhu Bağdâd*, IV, 65; V, 51; VII, 433.

herhangi bir şekilde takyîd edilmeyen *mutlak ferd* hakkında; *garîb* tâbirini ise, çoğunlukla muayyen bir şeyle kayıtlanan *nisbî ferd* hakkında kullanmaktadırlar.⁷⁸³ Fakat ferd denilince akla gelen şeyin *mutlak ferd* olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple onu “tarikleri çok olsa bile tek râvinin infirat ettiği hadistir” diye tarif etmişlerdir.⁷⁸⁴ Garîb ile ferdin farklı farklı tanımları yapılmakla birlikte garîb hadiste teferrüdün senedin başında değil devamında olduğu ve sadece bulunduğu yerle kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Mesela bir sahâbîden birkaç kişinin alması daha sonra da o hadisi bu râvilerden birinin rivâyet etmesi buna örnek gösterilebilir. Ferd hadiste ise teferrüd, senedin aslında, yani sahâbînin bulunduğu kısımda olur. Hadis muhtelif tarîklerle rivâyet edilse bile, yine o sahâbîye ircâ edilmiş olur.⁷⁸⁵

Hâkim *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde hem *garîb hadîs* konusunu hem de *ferd hadîs* konusunu ayrı ayrı başlıklarla ele almaktadır. Hâkim'den önce bu iki konu Râmehurmizî tarafından işlenmemiş, Hatîb ise eserlerinde bu iki konuyu müstakil bab başlıkları altında ele almamıştır. Önce *garîb hadîs* konusunu ele alan Hâkim naklettiği bu meseleye geçmeden bab başlığında bu konunun kendisinden bir önce ele alınan *meşhur hadîs* konusuyla irtibatından söz etmektedir. Ayrıca garîb hadisin çeşitli şekillerinin olduğundan bahseden Hâkim⁷⁸⁶ naklettiği örneklerde yer alan rivâyette bulunan garîb olma şekillerini de bir bir açıklamaktadır. Bunlardan bazılarının isnâd ve metin yönünden garîb olduğuna da değinmektedir.⁷⁸⁷ Bir sonraki babı da ferd hadise ayırmakta, onun da üç değişik şeklinin olduğundan bahsetmektedir.⁷⁸⁸ “Bir kişinin imamlardan birinden teferrüd ettiği hadisler”, “bir şehir halkının bir sahâbîden teferrüde ettiği hadisler” ve “bir şahsın diğer bir şehir halkından naklettiği teferrüdü” olarak da ayrı ayrı örnekler sunmaktadır.⁷⁸⁹ Genel olarak konu hakkında zikrettiğimiz bilgilerle iktifâ eden Hâkim'in garîb ve ferd arasında kayda değer bir farka işaret ettiğini gösteren herhangi bir alamete rastlayamadık.

⁷⁸³ Mutlak ferd ve nisbî ferd hakkında bkz. es-Sehâvî , *Fethu'l-muğîs*, I, 268; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 188.

⁷⁸⁴ Suyûtî, *Tedrib*, I, 291; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 188.

⁷⁸⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 203, 204; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 188.

⁷⁸⁶ Bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 94.

⁷⁸⁷ Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 95.

⁷⁸⁸ Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 96.

⁷⁸⁹ Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 96-103.

Bunun yanında *garîb-i mutlak* ve *garîb-i nisbî* ve *ferd-i nisbî* gibi hususlarla *garîb hadîs* konusu içerisinde ele alınan diğer bazı meseleler bu isim altında Hâkim'in eserinde görülmediği gibi bunlar Hatîb'ten sonra ele alınmıştır. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Hatîb eserlerinde *garîb* ve *ferd* konusunu müstakil bab başlıkları altında ele almamıştır. Sadece *el-Kifâye*'sinde şâz ve münkerle birlikte ele aldığı *garîb* konusunu işlerken genelde rivâyetleri vermekle yetinmiştir.⁷⁹⁰ Hatîb'in verdiği rivâyetlerin hepsinde de *garîb hadîsin* yerildiği görülmektedir. Zaten müellif de bu istikâmette kısa da olsa görüşünü bildirerek *garîb hadîse* râğbet edenleri eleştirmiştir.⁷⁹¹ Fakat burada şu hususu da belirtmeliyiz ki, her ne kadar da Hatîb *garîb* ve *ferd* konusuyla ilgili olarak hem Hâkim'in hem de kendisinden sonraki hadis usûlcülerinin üzerinde durduğu birçok meseleyi ele alıp anlatmasa da aslında söz konusu meselelerin bazısı hakkında habersiz olmadığı eselerinden açıkça anlaşılmaktadır.⁷⁹² Fakat yine de Hatîb bazı hadis usûlü meselelerini işleyiş tarzıyla ve bu meselelere getirdiği yorum zenginliğiyle düşünülecek olursa aynı metod ve zenginliği *garîb* ve *ferd* konusunda gösteremediği açıkça anlaşılacaktır.

II. RİVÂYET

Rivâyet sözlükte kuyudan su çekmek, birine su getirmek, su başına gitmek, kana kana su içmek ve ip bükme manalarını veren “ravâ” “رَوَى” kök fiilinin mastarıdır. Umûmî manada bir sözü veya olayı bir başkasına nakletmeyi ifade eder.⁷⁹³ Hadis terimi olarak rivâyet, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetini aksettiren hadislerin haber verenlere isnat edilerek nakledilmesine denir.⁷⁹⁴ Hadisler Hz.

⁷⁹⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 171-173.

⁷⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 172. Bunun yanında Hatîb *el-Câmî* adlı eserinde *ferd* konusuyla ilgili olarak “bir kimsenin naklettiği rivayette teferrüd etmesi ve bu hususta kendisinin tek olduğunu beyan etmesi” başlığı altında sadece Sahabi'den Enes'in bu konudaki bir rivayeti verilerek yetinilmiştir.

⁷⁹² Mesela özellikle Bağdâdî'den sonraki bazı hadis usûlcülerinin isnâd ve metindeki garîplikle ilgili ayrı ayrı değerlendirmeleri olmasına rağmen Hatîb bu meseleye değinmemiş fakat eserlerinin bazı yerinde geçen *وهذا حديث غريب الإسناد* (bkz. *el-Kifâye*, s. 176) ifadesi müellifin bu ayırmadan haberi olduğunu göstermektedir. Yine Hâkim'de daha ayrıntılı işlense de Bağdâdî bir kimsenin bir belde halkından naklettiği *garîb hadîsle* de ilgili rivâyete yer vermiştir. (bkz. *el-Muvazzih*, II, 326.). Ayrıca Hatîb'in çeşitli eserlerinde *garîb* ve *ferd* terimlerinin birlikte veya ayrı ayrı kullanımları için bkz. *İktizâü'l-ilmî'l-amel*, s. 50; *el-Esmâu'l-mubheme*, VI, 352; *es-Sâbık ve'l-lâhik*, 87, 132; *Telhîsu'l-müteşâbih*, 21, 242, 253, 356, 375, 518; *el-Muvazzih*, I, 46, 56, 146, 184, 231; II, 18, 125, 261; *Târîhu Bağdâd*, IV, 65; V, 51; VII, 433.

⁷⁹³ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 322.

⁷⁹⁴ Uğur, a.g.e., s. 322.

Peygamber (s.a.v.)’den sâdır olduktan sonra diğer şahıslara rivâyetler yoluyla aktarılmıştır. İlk elden sahâbiler daha sonra da peş peşe gelen diğer nesiller duyduklarını ve gördüklerini kaynağını da zikrederek bu aktarma işine katkıda bulunmuşlardır. Fakat bu nakil işi belli bir usûl ve esâsa göre olmuş, söz konusu bu usûller zamanla nakledilecek rivâyetler için büyük gelişmelerle tekâmüle ermiştir.

A. RİVAYETİN KEYFİYETİ AÇISINDAN HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM METOTLARI

Rivâyetin keyfiyetiyle, sahâbeden itibaren hadislerin nasıl alınıp nakledildiği, diğer bir ifâdeyle hadisleri hocadan öğrenme/alma manasına gelen *tahammül* ve öğrenciye öğretme/verme manasına gelen *edâ* faaliyetinin nasıl meydana geldiği kastedilmektedir.

Sahâbe bilgilerini bizzat Hz. Peygamber’den işiterek, onu görerek veya diğer sahabileri vasıtasıyla öğrenmekteydi. Onlar öğrendiklerini ezberleme (hıfz) yoluyla muhafaza ediyorlar bunu da bazen müzakere ediyorlardı. Ancak birinci asırda yazanlar da bulunmaktaydı.⁷⁹⁵ Hicrî ikinci asrın ilk yarısında tedvîn faaliyetleri öylesine yaygınlaşmıştı ki hemen her muhaddisin bir konuda hadis cüz’ü bulunmaktaydı. İkinci asırda hadislerin yazılması işi artık hadis naklinin vazgeçilmez vasıtası haline gelmişti. Böylece birinci asırda hadisler genellikle şifâhî olarak nakledilirken ikinci asırdan itibaren yazılı rivâyet dönemi başlamıştı.⁷⁹⁶

Hadislerin yazıya geçirilmesi bir taraftan hadislerin kaybolmasını önlerken diğer taraftan da gerek Arap yazısının henüz yetersiz oluşu, gerekse yazılı bir metinde hazır olması hasebiyle kolayca ehil olmayanların eline geçmesi gibi tehlikeleri de beraberinde getirdi. Bu nedenle âlimler, sahîfelerden yapılan istinsahlarda hatalar olacağına dikkat çekmek, ehil olmayanların eline geçmesi endişesiyle kitaplarını yakmak ve en önemlisi de ileride zikredeceğimiz gibi tahammül ve edâ metotlarını geliştirmek gibi farklı tedbirlere almışlardır.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 132.

⁷⁹⁶ Yücel, a.g.e., s. 132.

⁷⁹⁷ Yücel, a.g.e., s. 132.

Biz burada hadis öğrenim ve öğretim metotlarını yaygın olarak kullandıkları anlam çerçevesinde Hatîb'in görüşlerini esas alarak ortaya koymaya çalışacağız. Müellifin *el-Kifâye*'si ve *el-Câmî li ahlâki'r-râvî adlı* eserleri diğer hadis usûlü konularında olduğu gibi hadis öğrenim ve öğretim metotlarını da en geniş ve ayrıntılı biçimde bize sunması yönüyle konumuzu ele almamızda temel kaynaklar olacaktır.

1. Kıraat ve Semâ⁷⁹⁸

Kıraat okumak anlamında gelen “قرأ” *karâe* fiilinin mastarıdır.⁷⁹⁹ Terim olarak *kıraat* talebenin hadisleri bizzat hadis hocasına okuması veya başkasının hocaya okuduklarını işitmek suretiyle hadisi almasıdır. Usûl-i hadiste *kıraat* terimi sunmak, ortaya koymak, bir nesneyi göstermek anlamına gelen *arz* kelimesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır.⁸⁰⁰ Bu metoda bazı âlimlerin *kırâ'at ale'ş-şeyh* (şeyhe okumak) dediği görülürken kimisi de *arz-ı kırâ'at* ve *arz ale'ş-şeyh* demişlerdir.⁸⁰¹

Semâ ise işitmek, dinlemek manasına gelen “سمع” *semi'a* kök fiilinin mastarıdır.⁸⁰² Terim olarak *semâ*, hadis hocasının hadislerini okuması, talebenin veya talebelerin de bizzat ondan işiterek hadisleri alması anlamındadır.⁸⁰³ Şeyhin ezberinden veya kitabından okuduğu hadisleri dinleyerek yazan ve ezberleyen talebe böylece dinlediği ve işittiği hadisleri daha sonra başkalarına rivâyet eder. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre *semâ* ve *kıraat* metodunun değişik bazı amaçlar için kullanıldığı görülmektedir. Bunların belli başlı olanları; yazılarda görülen

⁷⁹⁸ Biz Bağdâdî'nin hadis usulü ile ilgili görüşlerini ele alırken daha önce de zikrettiğimiz gibi özellikle de Türkçe hadis usulü kitaplarında olduğu gibi daha çok konuların da birbirleriyle irtibatını gözeterek oluşturulan başlık dizinimini uygulamayacağız. Herhangi özel bir durum dışında konuların tertibini bu esasa göre sıralayacağız. Burada da önce kıraati daha sonra da semâyı zikretmemiz bu sebepten dolayıdır. Çünkü Hatîb *el-Kifâye*'sinde önce *kıraat* konusunu ele alıp daha sonra *semâ* ile ilgili konuya geçmekte hatta *kıraate* dair özel bir bab başlığı *el-Kifâye*'de mevcûd bulunmasına rağmen *semâ* ile ilgili bab başlığı bulunmamakta, *semâ* konusu kıraat konusunun bir parçası gibi verilmektedir. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 296-307. Bunun yanında Hatîb'in *el-Câmî* adlı eserinde *edebü's-semâ* bab başlığıyla *semâ* konusuna değinse de bizim burada ele alacağımız konuyla ilgili olmamasından dolayı müellifin söz konusu bu bab başlığını direkt *semâ* konusuyla alakalı görmemekteyiz. Bu bab başlığı için bkz. *el-Câmî*, I, 194.

⁷⁹⁹ Yücel, a.g.e., s. 133.

⁸⁰⁰ Mesêla *semâ* ve *kıraat* konusunu işlerken ileri de Bağdâdî'nin konu başlıklarında ve ele aldığı rivâyetlerde kimi zaman *kıraat* terimini kullanırken kimi zaman *arz* terimini kullandığına sık sık şahit olacağız. Bunun bazı örnekleri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 296, 298, 307, 334, 338.

⁸⁰¹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 22.

⁸⁰² Uğur, a.g.e., s. 355.

⁸⁰³ Yücel, a.g.e., s. 133.

hataları düzeltmek⁸⁰⁴, hadislerin anlaşılmayan yönlerini ve yorumunu öğrenmek⁸⁰⁵, hadisin rivâyet edene aidiyetini öğrenmek⁸⁰⁶, hadisin sıhhatini öğrenmektir.⁸⁰⁷

Hadis öğrenim ve öğretimi ile ilgili kullanılan semâ, kıraat ve diğer metotlar ve bunlarla ilgili sîgaların ifade ettiği dereceleri, birbirine üstünlükleri ve kullanılacakları yerleri ile ilgili olarak değişik görüşler hadis usûlüyle ilgili eserlerde geniş bir şekilde incelenmiştir. Hatîb semâ ve kıraat ile ilgili en geniş ve sistemli bilgiyi *el-Kifâye*'sinde vermektedir.⁸⁰⁸ Diğer bazı hadis usûlü konularıyla mukayese ettiğimizde Hatîb'in bu eserinde üzerinde en fazla durup hakkında çok sayıda rivâyete yer verdiği konulardan biri de semâ ve kıraat metodu olmuştur. Biz de bu kısımda onun *el-Kifâye*'sindeki konuyla ilgili bab başlıklarını esas almak kaydıyla bu rivâyet metodlarının ve bunlarla ilgili sîgaların özellikleri ve birbirleriyle de alakalı olarak sahip oldukları mertebeleri ayrıca ifade ettikleri anlamlar üzerinde duracağız.

a. Semâ ve Kıraati Aynı Görenler

Hadis öğrencilerinin ister semâ ister kıraat isterse diğer bazı metodlarla olsun elde edecekleri hadisleri elde etmek istediklerinde en öncelikli tercihleri bunları bizzat şeyhten almaktır. Ancak bu öncelik her zaman mümkün olmadığından bunun yerini tutacak diğer metotların kullanılarak hadislerin alındığı bilinen bir husustur. Hadislerin tebdîl, tağyîr ve tashîfinden korunup, aslına uygun olarak naklinde bazı istisnalar dışında semâ ve kıraatın en uygun metodlar olduğunda muhaddisler arasında ihtilaf yoktur. Ancak sözü edilen iki metoddan amaca uygunlukta hangisinin daha öncelikli olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Semâ ve kıraatın hangisinin öncelikli

⁸⁰⁴ Bazı örnekleri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 275, 276.

⁸⁰⁵ İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (ö. 327/939), *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil*, (I-IX), İhyâü't-türâs, Beyrût, 1952, I, 262.

⁸⁰⁶ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., I, 70.

⁸⁰⁷ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., II, 20, 21.

⁸⁰⁸ Hatîb'in *el-Câmî* adlı eserinde *edebü's-semâ* bab başlığıyla semâ konusuna değindiğini fakat bununla daha çok semâ konusunda burada ele alacağımız meselelerin anlatılmadığını daha önce de zikretmiştik. Söz konusu bab başlığı için bkz. *el-Câmî*, I, 194. Bununla birlikte *el-Câmî* adlı eserinde kıraat konusuna dair özel bir bab başlığı bulunan Hatîb'in burada naklettiği bazı rivâyetlerin *el-Kifâye*'de verdiği rivâyetlerle aynı, ele alınan konunun da yine *el-Kifâye*'de işlediği konuya paralel bir konu olduğu görülmektedir. Fakat hem rivâyet zenginliği hem konuların ele alınış tarzı, ayrıca müellifin kendi yorumları bakımından semâ ve kıraat konusunun ele alınmasında *el-Kifâye*'nin *el-Câmî* adlı esere bâriz bir üstünlüğü vardır. *el-Câmî* adlı eserde geçen kıraat konusuyla ilgili bab başlığı için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 281.

olduğu hususunda muhaddislerin üç gruba ayrıldıkları belirtilmiştir.⁸⁰⁹ Nitekim Hatîb de *el-Kifâye*'sinde semâ ve kıraati aynı görenlerle ilgili rivâyetleri “kıraatin semâ mertebesinde olduğunu söyleyen kimseler hakkında rivâyetlerin zikri” bab başlığı altında ele almaktadır.⁸¹⁰

Hatîb müstakil olarak geniş bir şekilde birçok rivâyeti vererek ele aldığı kıraatin semâ mertebesinde olduğunu söyleyen kimselerle ilgili bab başlığı altındaki nakillerden önce aynı konuyu giriş mahiyetinde *kıraat* ve bununla ilgili hususlar hakkındaki bab başlığı altında birkaç rivâyetle ele almaktadır.⁸¹¹ Hatîb rivâyetleri vermeden önce semâ ve kıraat hususunda âlimlerin görüşlerini vererek başlamaktadır. Hatîb bazı kimselerin kıraat da denilen arzı kerih gördüklerini, onlara göre ancak şeyhten duyulanın/semânın kabul edildiğini söylemekle birlikte cumhûru'l-fukahânın ve eser sahibi ilim ehlinin hepsinin hüküm yönünden kıraatin semâ ile aynı derecede olduğu görüşünü de belirtmektedir.⁸¹² Bu görüşün dayanağının aslının ise Dımmâm b. Sa'lebe ile ilgili hadise dayandığını belirten Hatîb devamında bu olayı anlatan rivâyeti nakletmektedir. Buna göre Dımmâm b. Sa'leb Hz. Peygamber'in yanına gelerek ona bir takım sorular sorar, daha sonra da peygamberimizin bu sorulara verdiği cevap neticesinde Müslüman olur.⁸¹³ Buhârî'ye göre Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik b. Enes *kıraati* caiz görmekte ayrıca bu âlimlerden bazıları bu rivâyeti delil getirmektedirler. Çünkü olayda Dımmâm b. Sa'lebe'nin Hz. Peygambere bazı sözleri söylemesi, sorular sorması kıraat olarak kabul edilmektedir.⁸¹⁴ Bu hadisin haricinde İbn Bureyde kanalıyla gelen diğer bir hadis de kıraate delil olarak getirilmiştir.⁸¹⁵

Hatîb semâ ve kıraati aynı görenlerin delil saydığı bu hadislerden sonra konuyla ilgili esas bab başlığı altında diğer rivâyetleri sıralamaktadır. Buna göre, Hz. Ali kendisine kıraatle ilgili sorulan bir soruya, âlimin onaylaması durumunda kıraatin

⁸⁰⁹ Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 62.

⁸¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 298.

⁸¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 296-298.

⁸¹² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 296.

⁸¹³ Bu hadis için bkz. Buhârî, *İlm* 6; Nesâî, *Sıyâm* 100; İbn Mâce, *İkâme* 194.

⁸¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 297.

⁸¹⁵ Söz konusu hadis için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 297.

semâya denk olduğunu söyleyerek cevap vermektedir.⁸¹⁶ Hatîb'in konuyla ilgili ilk iki rivâyeti Hz. Ali'ye isnad edilmektedir. Fakat her iki rivâyetin senedinde Nuh b. Ebû Meryem (ö. 173/790) bulunmaktadır ki bu kişiye önemli hadis otoritelerince çok ciddi eleştiriler yöneltilmektedir. Kendisinin fedâilü'l-Kur'an konusunda hadis uydurduğu söylenmektedir. Dârekutnî bu şahıs hakkında "metrûku'l-hadîs", Buharî de "zâhibu'l-hadîs" demektedir.⁸¹⁷ Hatîb'in ilk iki rivâyetinde durum böyleyken hemen peşinden gelen İbn Abbas'a isnad edilen kıraatin semâ mertebesinde olduğuyla ilgili dört rivâyetin de hepsinin senedinde Nuh b. Ebû Meryem bulunmaktadır.⁸¹⁸ Bu rivâyetler bitince İbn Abbas'a isnad edilen diğer bir rivâyet bu sefer farklı senetle verilmektedir ki burada da İshâk b. Ed-Dayf vardır. Bu şahıs hakkında da "munkeru'l-hadîs" denilmekte, bazen hata yaptığı belirtilmektedir.⁸¹⁹ Bunlara ilaveten İbn Receb Hz. Ali ve İbn Abbas'a dayandırılan bu rivâyetlerin senetlerini çok ciddi biçimde eleştirmiş bunların sahîh olmadığını iddia etmiştir.⁸²⁰

Senetlerle ilgili söz konusu eleştiriler bir tarafa bırakılıp bu rivâyetler sahîh kabul edilse bile *semâ* ve *kıraatin* aynı olduğunun delillerini Hz. Ali ve İbn Abbas'a kadar götürmek hadis öğrenim ve öğretimi için bu metotların teknik bakımdan kullanım asırlarıyla da çelişmektedir. Çünkü *semâ* ve *kıraat* usullerinin ıstılahî bakımdan hicrî ikinci asırdan itibaren hakim ve yaygın iki metod olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir.⁸²¹ Hadislerin çoğunlukla *hıfz* yoluyla nakledildiği Hz. Ali ve İbn Abbas'ın yaşadığı asırlarda *semâ* ve *kıraat* ile ilgili bu nevî tatbikatın ferdî olduğu anlaşılmakta ve yaygın zorunlu prensipler olarak var olduğunu söylemek ise mümkün görünmemektedir.⁸²²

Hatîb'in *el-Kifâye*'de naklettiği rivâyetlerde Hz. Ali ve İbn Abbas dışında eş-Şa'bî (ö. 103/712), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)⁸²³, İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/742)⁸²⁴,

⁸¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 298-299.

⁸¹⁷ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 279; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, X, 486, 487; *Lisânu'l-mîzân*, VII, 415.

⁸¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 299, 300. İbn Abbas hakkındaki bu rivâyet için ayrıca bkz. *el-Câmî*, I, 281.

⁸¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 238.

⁸²⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. I, 502, 503.

⁸²¹ Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 175.

⁸²² Yücel, a.g.e., s. 57.

⁸²³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 300.

Ebû Hanîfe (ö. 150/767)⁸²⁵, Mis'ar b. Kidâm (ö. 155/771), Mâlik b. Miğvel (ö. 159/775), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)⁸²⁶, Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd (ö. 174/790)⁸²⁷, Leys b. Sa'd (ö. 175/791)⁸²⁸, Mâlik b. Enes (ö. 179/795)⁸²⁹, Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826)⁸³⁰ gibi âlimlerin semâ ile kıraat arasında bir fark görmedikleri nakledilmektedir. Hatîb konuyla ilgili bab başlığı altında toplam 43 farklı senetle daha çok birbirine yakın ifadelerle *semâ* ve *kıraatin* aynı olduğuna dair nakilleri sıralamaktadır. Hatîb verdiği son rivâyete kadar hiçbir yorum yapmamakta sadece rivâyetleri aktarmakla yetinmektedir.⁸³¹ En son rivâyetin ardından semâ ve kıraati tercih edenlerle ilgili giriş niteliğinde bir bilgilendirme yaparak, ilim ehlinde bazısının semâyı tercih edip daha iyi gördüğünü, bazısının ise kıraati daha iyi gördüğünü belirtmektedir.⁸³²

b. Semâyı Kıraate Tercih Edenler

Semâ ve *kıraat* arasındaki tercih konusunda üç görüşün olduğundan daha önce bahsetmiştik.⁸³³ Hatîb semâ ve kıraati aynı görenlerle ilgili rivâyetleri ele aldıktan sonra semâyı kıraate tercih edenlerle ilgili rivâyetlere yer vermektedir. Fakat bu rivâyetlere geçmeden evvel şunu belirtmeliyiz ki hadis tahammül ve eda metodunun birincisinin semâ olduğu, semâdan kastın da râvinin alacağı haberi bizzat şeyhin ağzından işitmiş olması gerektiği belirtilmektedir. Cumhuriyet ulemaya göre de hadis tahammülü ve edasında en üstün metodun semâ olduğu iddia edilmektedir.⁸³⁴

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde *semâ* ve *kıraatin* aynı olduğuyla ilgili bab başlığı altında toplam 43 farklı senetle nakilleri verdiğini daha önce de zikretmiştik. Muhaddislerin çoğuna göre semânın, hadis alma metodlarının en üstünü kabul edilmesine rağmen Hatîb'in semâyı kıraate tercih edenlerle ilgili bab başlığı altında

⁸²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 301, 302.

⁸²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 304, 305.

⁸²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 304.

⁸²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 305.

⁸²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 304.

⁸²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 305-309.

⁸³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 307.

⁸³¹ Fakat bir yerde rivâyetin ardından senetteki râvinin ismiyle ilgili düzeltme yapıyor. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 300.

⁸³² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 304.

⁸³³ Söz konusu görüşler için bkz. Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 62.

⁸³⁴ Ahmet Naim, a.g.e., s. 400.

sadece 9 rivâyete yer verdiği görülmektedir.⁸³⁵ Buna göre Veki' b. el-Cerrâh (ö. 197/812)⁸³⁶, el-Humeydî (ö. 219/834), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/ 855) ⁸³⁷ *el-Kifâye*'de semâyı kıraate tercih edenler olarak verilen önemli kişilerdendir. Semâyı kıraate tercih edenlerle ilgili birçok önemli muhaddis mevcûd iken Hatîb söz konusu bab başlığı altında bunlarla ilgili rivâyetlere yer vermemiş fakat hadis tahammül ve eda sîgalarını işlediği bablarda ve diğer bazı yerlerde semâyı üstün görenlerden yeri geldikçe bahsetmiştir. Mesela Atâ b. Ebî Rabah (ö. 114/732)⁸³⁸, Şu'be (ö. 161/777)⁸³⁹, Ebu's-Salt Zâide b. Kudâme (161/777)⁸⁴⁰, Halef b. Temîm (ö. 213/828)⁸⁴¹ bunlardan bazılarıdır.

Hatîb semâyı kıraate tercih edenlerle ilgili rivâyetleri olduğu gibi aktarmakta bunların hiçbiri hakkında ve konunun sonunda herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.

Muhaddislerin çoğunun hadis alma metodu olarak semâyı daha üstün görmeleri bilinen bir husustur. Bununla birlikte semâ meclislerine on binlerce hadis talibinin katıldığı belirtilmektedir.⁸⁴² Hadis münekkitleri rivayetlerin değerlendirilmesinde, hadisin sema ile alınmasına son derece önem vermişler, bu amaçla ravilerin hadisleri araştırılmış ve semâ ile aldıkları hadisler diğerlerinden tefrîk edilmiştir.⁸⁴³ Semânın değeriyle ilgili hal böyleyken Hatîb'in konuyu birkaç rivâyetle geçiştirip, konunun asıl olarak işlendiği bab başlığında yeterince nakilde bulunmaması ve bu rivayetler hakkında hiçbir yorum yapmaması ilk başta düşündürücü gibi görünmektedir. Halbuki İmâm Buhârî'nin de *Sahîh*'inde tahammülü'l-ilme ayırdığı kısımda birçok muhaddis tarafından kabul edilmesi sebebiyle semâyı izah etmeye gerek görmediği iddia edilmektedir.⁸⁴⁴ Hatîb'in de böyle düşünmüş olması kuvvetli ihtimaldir. Çünkü

⁸³⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 307-310. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki ilerleyen bölümde de ele alacağımız gibi Hatîb el-Bağdâdî, kıraati semaya tercih edenleri ele aldığı bab başlığı altında da toplam 16 rivâyete yer vermektedir. Bkz. *el-Kifâye*, s. 310-314.

⁸³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 307.

⁸³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 308.

⁸³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 351.

⁸³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 320.

⁸⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 91.

⁸⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 92, 352.

⁸⁴² Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 63.

⁸⁴³ Yücel, a.g.e., s. 65.

⁸⁴⁴ Yücel, a.g.e., s. 65.

hadîs usûlû konusunda birçok eseri bulunan ve içeriği bakımından kendisinden önceki hadis usulü eserlerinden daha zengin ve geniş bilgiye sahip *el-Kifâye* müellifinin söz konusu rivâyetlerden habersiz olduğu düşünülemez.

c. Kıraati Semâya Tercîh Edenler

Hatîb kıraati semâya tercîh edenlerle ilgili rivâyetleri konuyla ilgili müstakil bir bab başlığı altında toplam 16 farklı senetle ele almaktadır. Buna göre ilk sırada verilen rivâyet Hz. Ali'ye isnat edilen “kendi rivâyeti olduğunu onayladıktan sonra âlime okuman/kıraat âlimin sana okumasından daha iyidir.” Sözüdür.⁸⁴⁵ Daha önce Hatîb *semâ* ve *kıraatin* aynı olduğuyula ilgili bab başlığı altında yine Hz. Ali'ye dayandırılan “âlim onayladığı takdirde senin âlime okuman ve âlimin sana okuması aynı derecededir.” Rivâyeti nakletmişti.⁸⁴⁶ Bu sefer farklı bir senetle Ebû Mukâtil es-Semerkindî (ö. 208/824)'nin Süfyân es-Sevrî'den yaptığı bu nakilde “kıraatin semadan üstün olduğu” ortaya konmaktadır. Fakat bu senette yer alan Ebû Mukâtil es-Semerkindî hakkında onun Süfyân es-Sevrî'ye isnaden yalan rivâyetler naklettiği “müttehem bi'l-kizb” olduğu gibi ciddi eleştiriler yapıldığı görülmektedir.⁸⁴⁷

Bu rivâyetin hemen peşinden Beşîr b. Nehîk'in Ebû Hureyre'den yaptığı nakil gelmektedir. Beşîr b. Nehîk, Ebû Hureyre'den ayrılacağı zaman ondan duyduklarını arzetmiş/okumuş Ebû Hureyre de okunanları onaylamıştır.⁸⁴⁸ Fakat burada kıraatin semaya üstünlüğü gibi bir durum görülmemektedir. Çünkü zaten Beşîr b. Nehîk önceden bu hadisleri semâ etmiştir. Daha sonra onaylatmak üzere Ebû Hureyre'ye gitmiştir. Dolayısıyla ortada kıraatin semaya üstünlüğünü gösteren açık bir karîne yoktur. Ayrıca daha önce de Hz. Ali ve İbn Abbas'a isnat edilen rivâyetlerin değerlendirilmesinde zikrettiğimiz gibi, hadislerin çoğunlukla *hıfz* yoluyla nakledildiği Hz. Ali, İbn Abbas ve Ebû Hureyre'nin yaşadığı asırlarda *semâ* ve *kıraat* ile ilgili bu nevî tatbikatın ferdî olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu gibi uygulamaların ıstilahî manada düşünülmemesi gerekmektedir.

⁸⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 310.

⁸⁴⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 298.

⁸⁴⁷ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, II, 322; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, I, 503.

⁸⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 311.

Hz. Ali ve Ebû Hureyre'ye isnat edilen rivayetlerin haricinde *el-Kifâye*'de kıraati semâya tercih eden belli başlı kişiler şunlardır: Şu'be (ö. 161/777)⁸⁴⁹, Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)⁸⁵⁰, İbn Ebi'z-Zi'b (ö. 159/775)⁸⁵¹ Ebû Hanîfe⁸⁵² Mâlik b. Enes⁸⁵³, Ebu'l-Velîd⁸⁵⁴, Mûsâ b. Dâvud (ö. 217/832)⁸⁵⁵, Ebû Ubeyd Kâsım b. Selâm (ö. 224/838)⁸⁵⁶, Leys b. Sa'd (ö. 175/791)⁸⁵⁷

Hatîb muhaddislerin çoğu tarafından hadis alma metodu olarak semanın üstün olduğu görüşü ortadayken kıraatin semâdan üstün olması ile ilgili rivâyetlere açıklık getirmekte kıraatin tercih sebeplerini verdiği bazı rivâyetlerden sonra izah etmektedir. Buna göre bazıların kıraati tercih etmelerinin sebebi şudur. Şeyhin semâ esnasında yani kendisi okurken hata yapabileceği, talebinin bilgisinin yetersiz olmasından dolayı işittiği hatayı şeyhin kendi mezhebî tercihi zannetmesinden ötürü ayrıca şeyhe de duyduğu hürmetten dolayı reddedemeyeceğindedir. Halbu ki talebe şeyhe okuduğunda yani kıraatte şeyhin zihni daha müsait olduğundan vuku bulabilecek bir yanlışı ya şeyh ya da orada bulunan diğer talebeler reddedebileceklerdir.⁸⁵⁸ Fakat burada şunu belirtmeliyiz ki Hatîb'in bu yorumları aslında naklettiği rivâyetlerin birer özeti görünümündedir. Çünkü Hatîb'in Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Ebu'l-Velîd, Mûsâ b. Dâvud (ö. 217/832), Ebû Ubeyd Kâsım b. Selâm (ö. 224/838) senetleriyle verdiği nakillerin içeriği bunu göstermektedir.⁸⁵⁹

⁸⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 311. Fakat şunu belirtmeliyiz ki Şu'benin burada kıraati semâya tercih ettiği görülse de ondan semâyı tercih ettiğiyle ilgili olarak "içerisinde semi'tü lafzı olmayan her hadis değersizdir" rivâyeti de nakledilecektir. Söz konusu rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 320. Buna ilaveten Şu'be'nin kıraati semâya tercihiyle ilgili aynı rivâyet daha önce kıraatin semâ ile aynı derecede olduğuyla ilgili bab başlığı altında da zikredilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 304. Neticede görülmektedir ki kıraat ve semânın hangisinin üstün olduğuyla ilgili olarak bir şahıs hakkında birbirine zıt rivâyetler nakledilirken bazen de aynı rivâyet farklı bab başlıkları altında zikredilmiştir.

⁸⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 311.

⁸⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 312. Fakat İbn Ebi'z-Zi'b'in semâ ile kıraat arasında fark görmediğiyle ilgili de rivâyet mevcuttur. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 316.

⁸⁵² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 312.

⁸⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 312.

⁸⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 314. Ebu'l-Velîd'in tam ismi Hişâm b. Abdülmelik et-Tayâlisî'dir.

⁸⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 312. Bu râvinin tam adı Mûsâ b. Dâvud ed-Dabbîy el-Hulkânî'dir.

⁸⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 315.

⁸⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 316. Leys b. Sa'd'ın kıraati semaya tecih ettiğini gösteren rivâyetinin yanında semâ ile kıraat arasında fark görmediğine dair de nakiller mevcuttur. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 305.

⁸⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 313.

⁸⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 313-316.

Semâ ve kıraatin kendi aralarındaki dereceleriyle ilgili Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde geçen rivâyetlere bakıldığında şu durum da görülmektedir. *Kıraat* ve *semânın* hangisinin üstün olduğuyula ilgili olarak bir şahıs hakkında birbirine zıt rivâyetler nakledilirken⁸⁶⁰ bazen de aynı rivâyet farklı bab başlıklar altında zikredilmiştir.⁸⁶¹

Hatîb ayrı bab başlıkları altında üç farklı görüş şeklinde ele aldığı⁸⁶² *semâ* ve *kıraatin* derecesiyle ilgili rivâyetleri naklederken herhangi bir tercihte bulunmamakta hatta bazı bab başlığı altındaki rivâyetleri sadece vermekle yetinip yorum dahi yapmamaktadır.⁸⁶³

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde konuyla ilgili bab başlıkları ve nakledilen rivâyetler genel olarak değerlendirildiğinde, onun *kıraatin* üstünlüğünü vurgulayan rivâyetlere daha çok yer vermesi⁸⁶⁴, *kıraati semâyaya* tercih edenlerle ilgili bab başlığı altındaki rivâyetlere belki de delili sağlam kılmak adına *sahâbîden* başlaması⁸⁶⁵ ayrıca *semâyaya* ilgili nakilleri sadece rivâyetle yetinip hiçbir yorum yapmadığı halde *kıraatle* ilgili bazı rivâyetlerden sonra o rivâyetin içeriğine paralel açıklamalarda bulunması⁸⁶⁶ gibi farklılıklar Hatîb'in *kıraati semâyaya* tercih ettiği gibi bir izlenim doğurmaktadır.

⁸⁶⁰ Bazı yerde Şu'benin *kıraati semâyaya* tercih ettiği görülse de (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 311.) onun *semâyayı* tercih ettiğiyle ilgili olarak "içerisinde *semi'tü* lafzı olmayan her hadis değersizdir" rivâyeti de nakledilmektedir. Söz konusu rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 320. Buna ilaveten Şu'be'nin *kıraati semâyaya* tercihiyle ilgili aynı rivâyet daha önce *kıraatin semâ* ile aynı derecede olduğuyula ilgili bab başlığı altında da zikredilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 304.

⁸⁶¹ İbn Ebi'z-Zi'b'in kimi yerde *kıraati semâyaya* tercih ettiği nakli yer alırken bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 312, *semâ* ile *kıraat* arasında fark görmediğiyle ilgili de rivâyet de mevcuttur. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 316, Ayrıca yine Leys b. Sa'd'ın *kıraati semâyaya* tecih ettiğini gösteren rivayetinin yanında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 316, *semâ* ile *kıraat* arasında fark görmediğine dair de nakiller de mevcuttur. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 305.

⁸⁶² Bunlar; *semâ* ver *kıraat* arasında fark olmadığıyla ilgili rivayetler, *semânın* üstün olduğuyula ilgili rivâyetler ve *kıraatin* üstün olduğuyula ilgili rivayetlerdir.

⁸⁶³ Mesela *semâyayı* tercih edenleri ele aldığı rivayetlerde hiç yorum yapmamaktadır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 307-310.

⁸⁶⁴ Daha önce de zikrettiğimiz gibi *kıraati semâyaya* tercih edenlerle ilgili bab başlığı altında toplam 16 rivâyet nakledilmekte, *semâyayı* *kıraate* tercih edenlerle ilgili bab başlığı altında toplam 9 rivâyete yer verilmekte, *kıraati semâyaya* aynı derecede kabul edenlerle ilgili bab başlığı altında toplam 43 rivâyet yer almaktadır.

⁸⁶⁵ Bu bab başlığı altındaki nakillerine Hz. Ali ve Ebû Hureyre'ye isnat edilen rivâyetlerle başlamakta daha sonra da diğer tabakalardan gelen rivâyetleri nakletmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 310-316. Yine aynı şekilde *kıraatin semâyaya* denk olduğuyula ilgili bab başlığı altında da önce Hz. Ali ve İbn Abbas'a isnat edilen rivâyetleri veriyor bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 297-307. Fakat *semânın* *kıraate* tercih edilmesiyle ilgili bab başlığı altında *sahâbîyle* ilgili hiçbir nakil verilmiyor. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 307-310.

⁸⁶⁶ Mesela bu açıklama için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 313.

Fakat kanaatimizce söz konusu bu izlenimler bazı müşahhas sebeplerle birlikte düşünülerek değerlendirilmelidir. Hatîb kendi tercihini açıkça ortaya koymayarak belki de semâ ve kıraat konusunda var olan ortama göre bunlardan birini kullanmayı uygun gördüğünü işaret etmektedir.

d. Semâya Delâlet Eden Lafızlar

Rivâyetlerin değerlendirilmesinde en önemli kriterlerden biri de hadis tahammül ve edâsında kullanılan sîgalarlardır. Bundan dolayı özellikle de edâ sîgalarının takarrür ettiği asırlarda rivâyetin değerlendirilmesinde kullanılan sîgalar çok büyük önem arz etmekteydi.

Hicrî birinci asır hadis rivâyeti açısından sahâbe asrı olarak kabul edilecek olursa, bu dönemde ıstılahî anlamda edâ lafızlarından söz etmek mümkün görünmemektedir. Muhaddislerin çoğuna göre sahâbenin hadis rivâyeti esnasında kullandıkları “عن, قال, اخبرنا, حدثنا” gibi lafızların hepsinin “سمعت” mesabesinde olması ve bu açıdan söz konusu lafızlar arasında herhangi bir farkın bulunmaması da⁸⁶⁷ bu sebepten olsa gerektir. Ayrıca sahâbenin çoğunun Hz. Peygamber’in hadislerini قال lafzıyla rivâyet etmeleri de⁸⁶⁸ edâ lafızlarının sahabeden sonra ortaya çıktığını göstermektedir.⁸⁶⁹

Hicrî ikinci asrın ilk yarısından itibaren başlayan edâ sîgalarının belirli metodlara tahsîsinin daha sonraki asırlarda da yaygınlaşması⁸⁷⁰ bazen üzerinde muhaddislerin genelinin ittifak ettiği⁸⁷¹, bazen görüş ayrılıklarının baş gösterdiği değişik tartışma ve müzâkerelerle⁸⁷² literatürleşmiştir.

Hatîb *semâ* ve *kıraat* metodlarına delâlet eden edâ sîgalarından hangisinin/hangilerinin semâyı hangisinin kıraati veya her ikisini birden ifade

⁸⁶⁷ Fuat Sezgin, *Buharî'nin Kaynakları*, s. 19'dan naklen Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 80.

⁸⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 359.

⁸⁶⁹ Yücel, a.g.e., s. 80.

⁸⁷⁰ Yücel, a.g.e., s. 97.

⁸⁷¹ Meselâ üzerinde genelde mutabık olunan sîga “semi'tü” lafzı gibi. Çünkü *semâya* delâlet eden bu lafız en kuvvetli edâ sîgası olduğuna dair birçok rivâyetler görülmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 320.

⁸⁷² Tahammül ve edâ sîgaları hakkındaki değişik görüşler ve nakiller için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 320-347.

ettikleri hususunda mutabık görüşlerle birlikte birbirine zıt görüşleri zengin bir rivâyetle peş peşe sıralamaktadır. Müellif 7 ana bab başlığı altında ele aldığı bu rivâyetlerin bazısının peşinden kendi tercihini ortaya koyacak görüşlere açıklık getirmektedir.

Hatîb *semâya* delâlet eden en önemli sîgalar hakkındaki rivâyetleri ard arda vererek konuya giriş yapmaktadır.⁸⁷³ Buna göre metin bakımından tamamen aynı fakat değişik senetlerle Şu'be (ö. 161/777)'ye isnat edilen "içerisinde *ahberenâ haddesenâ* lafzı olmayan her hadis değersizdir."⁸⁷⁴ Rivâyetinin aynı anlamı ifade etmesine rağmen bu bab başlığı altında ilk iki sırada verilmesinin tesâdüfi olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Hatîb hemen bu rivâyetlerden sonra yorumda bulunmakta ve râvînin *semâen* aldıklarında "*semi'tü, haddesenâ, ahbrenâ ve enbeenâ*" sîgalarından birini tercih edebileceğini belirtmekle birlikte bunların en üstün olanının "*semi'tü*" lafzı olduğunu da kaydederek kendi görüşünü daha baştan söylemektedir.⁸⁷⁵

Hatîb daha sonra *semâya* delâlet sîgaları derecelerine göre tek tek sıralayıp bunlardan bazısını rivâyetlerle misallendirmektedir. Bunlar arasında en üstünü "*semi'tü* lafzıdır. Hatîb "*semi'tü, haddesenâ, ahbrenâ ve enbeenâ*" gibi sîgalardan *semi'tü* lafzının diğerlerine üstünlüğünün sebebini şöyle açıklamaktadır: "Hiçbir râvî *icâzet* ve *kitâbet* yoluyla aldığı bir hadiste ve başkasından duymadığı halde *tedlîs* yoluyla aldıklarında bu tâbiri hemen hemen kullanmamıştır. İşte bu sebepten *semi'tü* lafzı diğerlerinden üstündür."⁸⁷⁶ Hatîb'e göre *semi'tü* lafzından sonra *haddesenâ* ve *haddesenâ* lafızları gelir.⁸⁷⁷ Bu lafızlardan sonra *ahberenâ* sîgası gelir ki *semâlarında* bunu kullanan birçok ilim erbâbının bulunduğu da belirtilir.⁸⁷⁸ *Ahberenâ* sîgasından

⁸⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 320.

⁸⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 320. Ayrıca bu rivâyet için bkz. Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 517.

⁸⁷⁵ Hatîb farklı bir senetle yukarıda zikrettiğimiz Şu'be'ye isnat edilen rivâyeti "içerisinde *semi'tü* lafzı olmayan her hadis değersizdir." Şeklinde de nakletmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 353.

⁸⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 321.

⁸⁷⁷ Çünkü *haddesenâ* lafzını *icâzette* isti'mâl edenlerin olduğu bunun da örneğinin Hasan-ı Basrî'nin *dememesini* örnek gösteren Hatîb aslında Hasan-ı Basrî'nin Ebû Hureyre'den *semâının* olmadığını belirtmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 321.

⁸⁷⁸ Hammâd b. Seleme, Abdullah b. Mübârek, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Zeyîd b. Harun, İshâk b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel bunlardan bazılarıdır. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 321-323.

sonra ise *nebbeenâ ve enbeenâ* sîgalarının geldiğini belirten Hatîb bu iki sîganın nadiren kullanıldığını belirtmektedir.⁸⁷⁹

Bu sîgaların birbiri yerine kullanılarak *ahberenâ* demesi gereken muhaddisin *haddesenâ* veya *haddesenî* demesi, *haddesenâ* diyeceği yerde *ahberenâ* veya *ahberenî* demesi hususunda ihtilafın olduğunu söyleyen Hatîb bu konuda iki görüşün olduğunu belirtir. Buna göre Rivâyette lafızlara ittiba etmek/nasılsa öyle kullanmak vâcibtir diyenler, söz konusu sîgaları birbirinin yerine kullanmanın caiz olmadığını ileri sürmektedir. Fakat mana rivâyetini mübah görenlerin yanında bu sîgaları birbirinin yerine kullanmakta bir sakınca yoktur.⁸⁸⁰ Hatîb zikrettiğimiz semâ ile ilgili bu lafızların kendi aralarındaki mertebelerinden bahsettikten sonra ilim ehlinin bu konudaki görüşlerini nakletmektedir. Buna göre *haddesenâ*, *ahberenâ* ve *enbeenâ* lafızlarının tek bir manayı ifade ettiğini söyleyenlerle birlikte, *haddesenâ* ve *nebbeenâ* lafızlarının *tedlîs* yönünden *ahberenâ* lafzından daha kusursuz olduğunu da iddia edenlerin olduğunu belirtmektedir.⁸⁸¹

Semâ ile ilgili lafızların kendi aralarındaki mertebelerinden sonra yine semâya delâlet eden diğer bazı lafızlarla ilgili rivâyetlere geçen Hatîb bu defa *عن فلان* lafzının kullanımıyla ilgili görüşleri belirtmektedir.⁸⁸² Bununla ilgili olarak *حدثنا فلان* lafzının *عن فلان* lafzından daha üstün olduğunu, buradaki *عن* lafzının çoğu zaman *tedlîste* isti'mâl edilmesine bağlayan rivâyeti nakletmektedir.⁸⁸³ Hatîb hadis âlimlerinin, muhaddisin “ *haddesenâ fûlan an fûlân*” demesini geçerli bir kullanım olarak gördüğünü belirtmektedir. Fakat “ *haddesenâ fûlan an fûlân*” diyen bir râvi, rivâyet ettiği kimseyi görmüş, onunla karşılaşmış, ondan işitmiş olup *tedlîsten* sâlim olması gerekmektedir.⁸⁸⁴

Hatîb semâyı ifâde eden diğer bir lafzın da *قال فلان* olduğunu ileri sürmektedir. Fakat “*kâle fûlân*” sözü bunu kullanan muhaddisin durumuna göre değişmektedir. Eğer râvi semâdan başka methodla rivayette bulunmuyorsa sözü edilen “*kâle*” lafzı bu

⁸⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 323.

⁸⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 329.

⁸⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 324.

⁸⁸² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 325.

⁸⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 325.

⁸⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 328.

râvi için “haddesenâ” mertebesindedir. Eğer râvi hem semâ hem de diğer metodlarla hadis alıyorsa söz konusu bir rivayette semâ yoluyla aldığı kesinleşmedikçe hadisiyle ihticâc edilmez. Semâ dışında hadis alanın rivâyetiyle ihticâc edilmemesi bu kimsenin tedlîs yapabilme ihtimali ve her şekliyle hadis almasına dayandırılmakla birlikte duymadığı bir hadisi rivâyet eden kimse eğer kendisine rivâyet etmesi izin verilmiş ve hadisleri almadaki güvenilirlik hali bilinmekteyse bu kimsenin rivâyetiyle ihticâc edilebilir.⁸⁸⁵

Buraya kadar ele aldığımız kısımda Hatîb öncelikle semâyâ delâlet eden lafızları ele almakta, daha sonra bunların kendi aralarındaki derecelerini ve birbiri yerine kullanımlarını nakletmektedir. Daha sonrada semâ ile ilgili diğer konuları ayrı bir bab başlığı altında zikretmektedir.

e. Semâyâ İlgili Tekil ve Çoğul Sîgaların Kullanımı

Şeyhten tek başına hadis dinleyen kimsenin bunu *haddesenâ* şeklinde çoğul lafızla, bir toplulukta hadis dinleyen kimsenin de bunu *haddesenî* şeklinde tekil lafızla rivâyet etmesi konusunda ayrı bir bab açan Hatîb bu başlık altında toplam 10 farklı senetle rivâyetleri nakletmektedir.

Hatîb birinci sırada Ahmed b. Abdurrahman senediyle gelen “Âlimden tek başıma duyduklarım da *haddesenî* cemaatle birlikte duyduklarım da *haddesenâ* muhaddise okuduklarım da *ahberenî* muhaddise bir başkasının okuması esnasında ben de duymuşsam *ahberenâ* derim” rivâyetine yer vermektedir.⁸⁸⁶ Fakat bu naklin devamında Hatîb yorum yaparak bunun ilim ehlinin hepsinin yanında müstehab olduğunu vâcib olmadığını belirtmekte, hemen devamında da bu görüşün zıttı olan rivâyetleri vererek buna delil getirmektedir.

Buna göre Ahmet b. Sâlih, Ahmet b. Hanbel, Abdullah b. Mübârek, Yahya b. Saîd el-Kattân gibi ileri gelen âlimlere ve diğer bazı kimselere göre şeyhten tek başına hadis dinleyen kimsenin bunu *haddesenâ* şeklinde çoğul lafızla, bir toplulukta

⁸⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 326. Fakat burada şunu da ifade etmeliyiz ki قال فلان lafzı hakkındaki hükmün قال لي فلان lafzında olduğu gibi harf-i cer ile kullanıp kullanılmamasına göre de değiştiğini söyleyenlerin olduğu da görölmektedir. Ahmet Naim, , a.g.e., s. 404.

⁸⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 331.

hadis dinleyen kimsenin de bunu *haddesenâ* şeklinde tekil lafızla rivâyet etmesi konusunda herhangi bir beis yoktur.⁸⁸⁷ Hatîb bu konuda hangi görüşü kabul ettiğini açıkça ortaya koymamaktadır. Fakat ilk rivâyetten sonraki yorumu ve bunun karşısındaki zıt olan 9 rivâyeti peş peşe vermesi Hatîb'in kanaatimizce tekil ve çoğul lafızların birbiri yerine kullanılması taraftarı olduğunu göstermektedir.

f. Kıraaten Aleyh Lafzının Semâ Lafzı İle İlgilisi

Şeyhe hadis okunduğu halde *semi'tü*, *ahberenâ* ve *haddesenâ* gibi semâya delâlet eden lafızları kullananların ele alındığı bu bab başlığı altında Hatîb herhangi bir görüşte bulunmamıştır. Söz konusu sîgaları kullanacak râvilerce قراءة عليه veya buna benzer olarak şeyhe okuduğunu ya da okunduğunu belirtecek lafız kullanılması gerektiği burada ele alınmaktadır. Zirâ *kıraaten aleyh* lafzı zikredilmediği takdirde hadis tahammülünde en yüksek derecedeki semânın meydana geldiği gibi yanlış bir anlama oluşacaktır. Hadis ehlinin çoğunun görüşünün bu olduğunu belirten Hatîb bu konuda herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.⁸⁸⁸ Bununla birlikte müellifin bazı eserlerinde az da olsa *kirâaten aleyh* lafzını kullandığı görülmektedir.⁸⁸⁹

g. Bazı Semâ Lafızlarının Kıraatte Kullanılmasının Uygun Olmaması

Hatîb *el-Kifâye*'sinde bu konuyu ele aldığı bab başlığında semâda kullanılan *semi'tü*, *haddesenâ*, *ahberenâ* sîgalarının kıraat usulüyle alınan hadislerde kullanılmayacağını sadece rivâyetleri zikrederek işlemektedir. Buna göre nakledilen rivâyetlerde Mahled b. Yezîd (ö. 193/808), Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ve Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/997)'in semâda kullanılan bu sîgaların kıraat usulüyle alınan hadislerde kullanılmayacağını görmekteyiz.⁸⁹⁰

⁸⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 331-332.

⁸⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 333.

⁸⁸⁹ Söz konusu lafzın kullanımını için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 333; *el-Câmî*, I, 100; II, 129; *es-Sâbık*, s. 48; *Telhîsü'l-mütesâbih*, s. 438; *Muvazzih*, I, 14.

⁸⁹⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 334, 335. Fakat burada şunu belirtmeliyiz ki bazı muhaddislerin bunu tercihen kabul ettikleri ve bu hususta mütesâhil davrandıkları anlaşılmaktadır. Mesela yukarıda zikrettiğimiz şahıslardan Ahmed b. Sâlih'in söz konusu durumu uygun görmediği nakledilse başka bir rivâyette bunda bir beis görmediği fakat hadisi hangi metodla almışsa onu gerektiren sîgayı kullanmanın uygun olacağını söylediği nakledilmektedir. Söz konusu rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 336.

Hatîb söz konusu bab başlığı altında sınırlı sayıdaki rivâyetlerle yukarıda zikrettiğimiz şahısların görüşlerini aktarsa da hemen peşinden gelen bab başlığı altında birçok kimsenin de görüşlerini nakletmektedir. İşte bunlardan; Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Evzaî (ö. 157/774), Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn (ö. 233/847), Ebû Bekr el-Berkânî (ö. 425/1034), Vekî b. el-Cerrâh (ö.)'ın da semâda kullanılan *semi'tü*, *haddesenâ*, *ahberenâ* sîgalarının kıraat usulüyle alınan hadislerde kullanılmasını uygun görmedikleri, hangi methodla alınmışsa o şekilde kullanılmasının doğru olacağını işaret ettikleri görülmektedir.⁸⁹¹ Böylece Hatîb bir hadisin nasıl alınmışsa methodun bilinmesi açısından bunu beyan etmenin gerekliliğiyle ilgili ayrı bir bab başlığında⁸⁹² naklettiği rivâyetlerle de bir manada semâ lafızıyla kıraat lafızlarının nerede kullanılacaklarına açıklık getirmektedir.

h. Kıraate Delâlet Eden Lafızlar⁸⁹³

Hatîb *el-Kifâye*'sinde kıraatte *ahberenâ* sîgasının kullanmayı yeterli görenlerle ilgili açtığı bab başlığı altında kıraate delâlet eden lafızları rivâyetleri naklederek ortaya koymaktadır. Bu bölümde herhangi bir yorum yapmadan sadece rivâyetleri zikretmekle yetinmektedir. Nakledilen rivâyetlerde Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 115/733), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Ebû Hanîfe, Evzâî (ö. 157/774), Şafî, Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin kıraatte *ahberenâ* sîgasının kullanmayı yeterli ve isabetli gördükleri anlaşılmaktadır.⁸⁹⁴

Kıraate delâlet eden lafızlar ayrıca “kıraatle alınan hadislerde *haddesenâ* demenin câiz olduğunu söyleyenler ve *semi'tü*, *haddesenâ* ve *ahberenâ* sîgaları arasında fark görmeyenlerle ilgili rivâyetler babı” adı altında toplam 27 ayrı senetle

⁸⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 335-337. Semâda kullanılan *semi'tü*, *haddesenâ*, *ahberenâ* sîgalarının kıraat usulüyle alınan hadislerde kullanımını uygun görmeyenler olsa da bazı âlimler *ahberenâ* sîgasının kıraatle alınan hadislerde kullanılabileceği belirtmektedirler. Mesela bunlardan Ahmed b. Hanbel aynı zamanda kıraatte *haddesenâ* ve *ahberenâ* demenin aynı şeyler olduğunu da belirtmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 346. Biz bu konuyu kıraatte kullanılan lafızlarla ilgili kısımda ele alacağımızdan şimdilik bu isimlerini zikretmekten ziyade yerlerini göstermekle iktifâ ediyoruz. Söz konusu muhaddisler için Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 337-341.

⁸⁹² Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 335.

⁸⁹³ Semâ ile ilgili konuyu ele alırken “Semâya Delâlet Eden Lafızlar” ismiyle başlık kullanmıştık ki bu Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'si veya diğer eserlerinde kullanmış olduğu herhangi bir bab başlığı değildi. İşte burada da kullandığımız “Kıraate Delâlet Eden Lafızlar” başlığı için de aynı durum söz konusudur. Biz Hatîb'in kullanmış olduğu bab başlıklarının ifade ettikleri içerik bakımından bu tür bir başlığı uygun gördük.

⁸⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 337-341.

birçok âlimin görüşleri serdedilerek ele alınmıştır. Hasan-ı Basrî, Zührî, Şu'be, Atâ, Mâlik b. Enes, İbn Cüreyc ve Ebû Hanîfe gibi âlimlerin kıraatle alınan hadislerde *haddesenî/haddesenâ* demede bir besi görmedikleri⁸⁹⁵ ayrıca Süfyân es-Sevrî'nin kıraatte *semi'tü* demede bir beis görmediğine⁸⁹⁶ dair rivâyetler mevcuttur.

Hatîb kıraate delâlet eden lafızları yukarıda zikrettiğimiz iki bab başlığı altında müşahhas olarak ele alsada⁸⁹⁷ kıraatle ilgili lafızlar sadece bunlardan ibaret değildir. Ayrıca farklı konularla ilgili verilen rivâyetlerde *عرضت* (arzettim),⁸⁹⁸ *قرات* (okudum)⁸⁹⁹ *قرات علي فلان* (Fülana okudum)⁹⁰⁰ gibi lafızlarında kıraat metoduna delâlet ettiği beyan edilmektedir.

el-Kifâye'sinde edâ sîgalarını ele alırken bunları sahip oldukları derecelerine göre sıralayan ve yorumlar yapıp naklettiği rivâyetlerle de bunları destekleyen Hatîb'in⁹⁰¹ semâya ve kıraate delâlet etmemeleri yönüyle bu lafızlar arasında kesin bir ayrıma gitmediği, genelde yorumdan uzak kalarak rivâyetleri zikretmekle yetindiği hatta bu konuyla ilgili bazı bab başlıklarında birçok rivâyet naklederken bunların hiçbirini hakkında bir yorumda bulunmadığı görülmektedir.⁹⁰²

Daha önce Bağdadi'nin sema ver kıraat konusuna öncelikle kıraat konusunu analatan bab başlığını vererek başladığını zikretmiştik. Fakat Hatîb her ne kadar kıraat konusunu ele almadan çok daha önce semâ ile ilgili bazı konuları zikretse de bu müstakil olarak semâ konusunun ele alındığı bölümlerden ziyade semâ konusunun da içerisinde ele alındığı farklı meselelerdir. Biz burada Hatîb'in ayrı ayrı bab başlıkları altında ele aldığı bu meseleleri müstakil başlıklar altında değerlendirmekten ziyade önemli gördüğümüz yerleri açıklamakla yetineceğiz.

Bunlardan birisi rivâyetin kabulünü gerektiren şartlardır. Hatîb bu konuyla ilgili olarak *el-Kifâye*'sinde rivâyetleri vermeden önce kendi görüşünü ortaya

⁸⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 341-347

⁸⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 343.

⁸⁹⁷ Bu bab başlıkları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 338, 341.

⁸⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 335.

⁸⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 331.

⁹⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 336.

⁹⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 320-330.

⁹⁰² Hatîb'in sadece rivâyetleri naklettiği ve hiç yorumda bulunmadığı söz konusu bab başlıkları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., 338-341, 341-347.

koymakta, hadis tahammülünde ve semâda kişinin öncelikle mümeyyiz ve zabt sahibi olması gerektiğini bildirmektedir. Aksi durumda kişi bilmediğini taşıyan kimse gibi olur. İlim ehlinen bir gurubun hadis tahammülü sırasında *zabtı* semânın sıhhatinin şartı olarak görmediğinden eğer hadisi alan şahıs *seyyü'l-hıfz* (ezberi kötü) ise bu durumun semâya engel teşkil etmediğini belirtmiştir. Çünkü semâda bulunan kimse mümeyyiz vasfını hâiz olduğundan dinlediklerini ezberleyemese de (yani *seyyü'l-hıfz* olsa da) onu yazdığından semâsı sahîh olur.⁹⁰³

Hatîb'in, rivâyetin kabulünü gerektiren şartlar adı altında zikrettiği bu babta genelde *tahammülü'l-hadîs* özelde ise *semâ* metodunun geçerliliği için öne sürülen *temyîz* ve *zabt* sıfatlarını ele almaktadır. Fakat söz konusu temyîz sıfatının niteliği burada anlatılmamaktadır. Bu konuyu ilerleyen bölümlerde hadis tahammülü ehliyeti veya semâ ehliyeti olarak da anlayacağımız şekilde ortaya koyacak olan Hatîb değişik isimlerdeki bab başlıkları altında ileride ele alacağı konuya hazırlık yapmaktadır.

Hadis tahammülündeki temyîzi genel manada zikrettikten sonra bülûğdan önce hadis tahammülünün sahîh görülmesi ve reddedilmesi konusunda ilim ehlinin ihtilâf ettiğini belirten Hatîb, yukarıda da zikrettiğimiz temyîzin, bülûğ öncesi ve sonrasını ifade edecek olan yaş sınırı tartışması olacağını işaretini vermektedir.⁹⁰⁴ Buna göre muhaddislerden rivâyete başlama yaşı olarak beş,⁹⁰⁵ on üç, on beş, on sekiz, yirmi yaşını sınır kabul edenlerin olduğunu Hatîb'in verdiği rivâyetlerden öğrenmekteyiz.⁹⁰⁶ Aynı zamanda çeşitli bölgelerdeki insanların tahammülü'l-hadîsle ilgili yaş sınırı konusunda değişik görüşlerinin olduğu diğer rivâyetlerde tek tek ele alınmaktadır.⁹⁰⁷ Cumhûru'l-ulema semânın sınırı olarak 13 yaşını benimsemiştir

⁹⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s.71.

⁹⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s.72.

⁹⁰⁵ Hadis öğrenimi için temyîz yaşının beş olduğunu kabul edenlerin dayanakları, Muhammed b. Rebî'den nakledilen "Ben beş yaşındayken Rasulullah (s.a.v.)'ın bana kovadan su püskürttüğünü hatırlıyorum" hadisi (söz konusu hadis için bkz. Buhârî, Ezân, 154; Teheccüd, 36; Rikâk, 6; İbn Mâce, Mesâcid, 8.) ile (bkz. *el-Kifâye*, 75.) Peygamberimiz vefât ettiğinde birçok sahabinin çocuk yaşta olmalarıdır. Bununla ilgili birçok rivâyet verilmiştir bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e.,75-85.

⁹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 73.

⁹⁰⁷ Meselâ bunlardan Kûfelilerin bu yaş sınırını 20, Basralıların 10, Şamlıların 30 olarak kabul ettikleri rivâyetlerde geçmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 73.

diyen Hatîb doğru olan görüşün de bu olduğunu belirterek tercihini ortaya koymuştur.⁹⁰⁸

Hadis tahammülünde bulunmayla ilgili değişik yaş sınırlamasının yanında dikkate alınan diğer bir ölçü de şahsın temyizinin olup olmadığını gösteren durumudur. Meselâ Musa b. Harun'a (ö. 243/857) çocuğun ne zaman hadis semâsında bulunabileceği sorulduğunda "inekle eşeği ayırt edebildiği zaman" cevabını vermiştir.⁹⁰⁹ Ahmed b. Hanbel'de aynı soruya "aklı erip de işittiğini aklında tutabildiği zaman" demiştir.⁹¹⁰

Buraya kadar zikrettiğimiz rivâyetlerde de görüldüğü gibi belli bir yaş sınırından sonraki hadis dinleme/alma fiilinin tayiniyle ilgili farklı görüşlerin olduğu aşikardır. Bunun yanında bülûğdan önce yapılan hadis tahammülü konusunda değişik görüşler beyan eden olmuştur. Evzâî'ye göre isterse 10 yaşının altında olsun, sağlam bir şekilde yazması kaydıyla bülûğdan önceki semâsı kabul edilir.⁹¹¹ Hatîb de bülûğdan önceki yapılan semânın kabul edileceğini, fakat rivâyeti edâ etmenin bülûğdan sonra olabileceğini ayrıca râvinin edâ esnasında akıllı ve mümeyyiz olması gerektiğini belirtmektedir.⁹¹²

Hadis tahammülü ve semâsı konusunda yaşla ilgili öne sürülen çeşitli görüşlerin yanında tahammülün sıhhatine dair farklı şartlar da aranmaktadır. Bunlardan biri de hadis tahammülü için Müslüman olma şartıdır. Hatîb'e göre Kâfir olarak hadis işiten bir kimsenin duymuş olduğu hadis aklında kalabilir. Kâfir olan kişi ise Müslüman olduktan sonra duyduklarını rivâyet edebilir. Çünkü Kâfirin Müslüman olmadan önceki şehâdeti kabul edilmektedir. Şehâdeti câiz olan birinin rivâyeti de câiz olur ki zaten sahâbeden bazı kimseler Müslüman olmadan önceki aklında kalanları Müslüman olduktan sonra edâ etmişlerdir.⁹¹³

⁹⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 73.

⁹⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 85.

⁹¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 80.

⁹¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 83.

⁹¹² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 83.

⁹¹³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 98. Burada şunu vurgulamalıyız ki hadis tahammülü ve edâsı ile ilgili meseleleri *el-Kifâye*'de ele almış tarzıyla, önemli gördüğümüz yönlerine dikkat çekerek burada vermeye çalıştık. Fakat konuyla ilgili meseleler burada verdiklerimizden ibaret değildir. Biz ilerleyen

Hadis tahammülü ve edâsında Hatîb'in *el-Kifâye*'sini temel olarak buraya kadar ele aldıklarımız bize şunu göstermektedir. Hatîb kendisinden önceki müstakil hadis kitaplarına kıyasen konuyu en geniş ve derli toplu bir şekilde zengin bir rivâyet nakliyle ele almaktadır. Tahammülü'l-hadîsin konusu içerisinde yer alan meseleleri ayrı ayrı bab başlıkları altında tahkîk eden müellif birçok konuyla ilgili olarak da kendi tercihlerini rivâyetlerden sonra ortaya koymaktadır. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi kendinden önceki hadis usûlü eserlerine kıyasen hem daha geniş hem daha düzenli hem de müellifinin değerlendirmeleri açısından daha zengin olan Hatîb'in *el-Kifâye*'sindeki hadis öğrenim ve öğretim metoduyla ilgili malumatlar bu konuda istifade edebileceklere kaynak olması yönüyle temel teşkil etmektedir.

2. İcâzet, Münâvele Ve Mükâtebe

a. İcâzetin Tanımı

Türkçede *icâze* de denilen *icâzet*, sözlükte bir adamı bir yerden öteye savuşturmak, tarlayı yahut hayvanı sulamak için su vermek manasındadır. Ayrıca bir maddenin caiz olduğuna imza koymak, bir yerden geçip gitmek gibi muhtelif manalarda kullanılır.⁹¹⁴

Hatîb'in naklettiği bir rivâyette icâzetin ilmî manasını şu şekilde verilmektedir: *İcâzet* arabın hayvan ve ekin suladıkları su manasına “cevâzü'l-mâ” tabirinden alınmadır. Bir kimse diğerinden hayvanını veya tarlasını sulamak için su isteyip de aldığında “isteceztü fülânen fe-ecâzenî” (falancadan su istedim verdi) der. Öğrencinin şeyhten ilmini istemesi şeyhin de öğrenciye ilminin nakli için izin vermesi de bu şekilde olmaktadır. Burada icâzet isteyen öğrenciye *müstecîz*, icâzeti veren şeyhe de *mücîz* denir.⁹¹⁵ İstilahta icâzet, semâ ve kıraat olmaksızın muhaddisin tahammülü'l-hadis metodlarından biriyle, bütün veya bazı merviyatını tâlibin rivâyet etmesine izin vermesi şeklinde tarif edilmektedir.⁹¹⁶ Bir başka tanıma göre icâzet, şeyhin talebesine duyduklarını veya kitaplarını rivâyet etmesine izin vermesinden

bölmelerde burada ele almadığımız meselelerin bazılarını *cerh* ve *ta'dil*, *tedlis* gibi konularda daha geniş anlatacağımızdan şimdilik bunlara değinmedik.

⁹¹⁴ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 141.

⁹¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 348.

⁹¹⁶ Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı Tecrîd-i sarîh tercemesi (mukaddime)*, s. 421.

ibarettir. Talebe, şeyhten bir şey dinlemese veya ona bir şey okumasa da yine aynı manada kabul edilir.⁹¹⁷

b. İcâzetin Çeşitleri

1. Münâvele

Günümüze kadar ulaşan hadis usûlü kitapları içerisinde icâzetin çeşitlerini bir başlık altında ele alarak sınıflandıran ilk hadis usulcüsü Hatîb'dir.⁹¹⁸ Buna göre Hatîb münâveleyi icâzetin ilk çeşidi aynı zamanda en yüksek derecesi olarak kabul etmektedir. İcâzetin ilk çeşidi olan münâvele; muhaddisin öğrenciye kendi asıl kitabını veya kendi eliyle yazmış olduğu aslın ferî olan bir nüshayı söz konusu kişiye “ bu benim falandan semâmdır ben bu nüsha içerisindekilerden haberdarım, bunu benden tahdîs et” diyerek ona bu nüshayı vermesidir.⁹¹⁹

Hatîb icâzetin bir çeşidi olarak gördüğü bu tür münâvele ile ilgili rivâyetleri nakletmeden evvel şöyle demektedir. “ Tâlibin bu yolla aldığı hadisleri rivâyet etmesi câizdir. Semâ konumunda olan bu tür icâzet (yani münâvele) hadis ehlinin önde gelen imamlarınca helâldir.”⁹²⁰ Daha sonra ez-Zührî ile alakalı üç farklı rivâyeti peş peşe vererek münâvelenin câiz olduğuna dair delil niteliğindeki rivâyetleri sıralayan Hatîb'e⁹²¹ göre münâvelenin diğer bir şeklinin de öğrencinin muhaddise ait asıl nüshayı ya da asıl nüshadan nakledilmiş olan ferî nüshayı esas alarak yazmış olduğu bir cüzü muhaddise getirerek ondan rivâyet hakkı istemesidir. Bunun üzerine muhaddis şeyh “sana icâzet verdim” diyerek öğrencinin nüshasını kendisine teslim eder. Fakat şeyh, eğer kendi kitabındakiler ezberindeyse öğrencinin nüshasına göz atarak onları doğrulamalı eğer ezberinde yoksa kendi nüshasıyla öğrencinin nüshasını karşılaştırmalıdır.⁹²² Bunun aksine şeyh elindeki nüshaya bakmadan öğrenciye onu rivâyet izni vermişse bu caiz görülmemiştir.⁹²³ Hatîb'in görüşünün de bu doğrultuda olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü İbn Şihâb'ın kendisine ait nüshalara

⁹¹⁷ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 73.

⁹¹⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 363.

⁹¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 363. Fakat ileride de ele alacağımız gibi bu tür münâvele icâzetli münâvele olarak da tarif edilmektedir.

⁹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 363.

⁹²¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 363.

⁹²² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 364.

⁹²³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 365.

göz atıp incelemeyen karşıdaki öğrenciyi icâzet vermesiyle ilgili rivâyeti nakleden Hatîb, aslında önceden İbn Şihâb'ın bu nüshaları incelediğini ve bunların kendi hadisi olduğunu bildiğini iddia etmektedir.⁹²⁴

Bu tür icâzetin, yani icâzetli münâvelenin diğer bir şeklide şeyhin, sahip olduğu bir kütüphaneye veya kitaplarının bulunduğu bir odaya öğrenciyi götürerek, “bunlar benim rivâyette bulunduğum şeyhlerden yaptığım semâlarımdır, bütün bunları benden rivâyet et” diyerek izin vermesidir ki Hatîb'e göre bu da câizdir.⁹²⁵ İcâzetli münâveleyi (el-münâveletü'l-makrûne bi'l-icâze) ve mükâtebeyi icâzetin bir çeşidi olarak ayrı ayrı bab başlıkları altında ele alan Hatîb⁹²⁶ ilerleyen bölümde ayrı bir bab başlığı altında icâzetsiz münâveleyi (el-münâveletü'l-mücerrede ani'l-icâze) de işlemektedir. Bu metod, talebenin şeyhe bir kitab getirerek bu kitap içindekilerin kendisine ait olup olmadığını sorması, şeyhin de sayfaları karıştırıp içeriğe baktıktan sonra bunların kendi hadisleri olduğunu onaylaması ve o belgeleri talebeye geri vermesi veya şeyhin kendisindeki asıl nüshayı talebeye verip, ona “bunlar benim mesmûâtımdır” demesidir. Burada rivâyet edilmeye dair herhangi bir izin şeyh tarafından ikrar edilmemektedir.⁹²⁷ Her iki durumda da talebenin elde ettiği hadisleri şeyhten izin yetkisi almaksızın rivâyet etmesi Hatîb'e göre ehl-i ilim tarafından câiz görülmektedir. Fakat Hatîb uygulamada bunun bir örneğine rastlayamadığını da beyan etmektedir.⁹²⁸

Hatîb icâzetsiz münâvelenin diğer bir çeşidinin de şu şekilde olduğunu nakletmektedir. Talebe, râvinin elinde bir cüz görür, ona göz atarak râviye bu cüzün içindekilerin ne olduğunu sorar, râvi de bazı hocalarından dinlediği hadisleri olduğunu söyler. Daha sonra da talebe bu râvinin bilgisi olmadan bu cüzü istinsah eder ve bunu söz konusu râviden izin almadan rivâyet eder. Hatîb bu şekilde

⁹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 366.

⁹²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 366.

⁹²⁶ İcâzetli münâvelenin ele alındığı bab için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 363. Mükâtebenin ele alındığı bab için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 373.

⁹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 383. Burada şu hususu belirtmeliyiz ki Hatîb'in icâzetsiz münâvele olarak ele aldığı bu konu daha sonraları bazı hadis usulcülerini tarafından hadis tahammül metodunun müstakim bir çeşidi olan *i'lâm* olarak işlenmiştir. Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 175; Suyûtî, *Tedrib*, I, 484. Fakat Bağdâdî daha sonrakilerin *i'lâm* olarak işleyeceği bu metodu burada olduğu gibi *icâzet* genel başlığı altında daha sonraları, münâvelenin bir kolu olan *icâzetsiz münâvele* olarak ele alıp anlatmaktadır.

⁹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 383.

icâzetsiz olarak yapılan münâveleyi de sahîh görmektedir. Bunun sahîhliğini ise kendisi çağrılmadan şahitlik yapmanın gerekliliği ve fazileti ile ilgili hadislere ve rivâyetlere dayandırmaktadır.⁹²⁹ Daha sonra uygulamada bununla ilgili örnekleri zikreden Hatîb ilerleyen bölümde icâzetsiz münâvelenin câiz olmadığını savunan ilim ehlinin de olduğunu belirtmektedir.⁹³⁰

2. Tâlebinin râviye/şeyhe içinde şeyhin rivâyet ettiği hadislerin bulunduğu bir sahife sunması: Bu tür icâzet tam olarak şu şekilde olmaktadır: Talebe, râviye/şeyhe, içinde şeyhin rivâyet ettiği hadislerden talebinin indinde sahîh olanlarını rivâyet etmeye icâzet verip vermediğini belirten bir sahife sunar da râvi izin verdiğini belirtmek üzere ya sözle “ istediğin her şey için sana icâzet verdim” der; ya da talebinin verdiği yazılı sahifenin altına iznini belirten bu ibareyi yazar.⁹³¹

Bu tür icâzet şekli derece bakımından münâveleden alt mertebede görülmektedir. Çünkü bu icâzet şeklinde muayyen bir şey dikte edilmemiştir. Talebeye sadece şeyhinden aldığı hadislerden kendi indinde sahîh olanların rivâyeti havale edilmiştir. Bunun anlamı da şeyhin, kendisinden rivâyet edilenlerin sıhhati konusunda sorumluluk üstlenmemesidir. Bu tür icâzetin münâveleden daha düşük derecede olması, münâvelede râvinin rivâyet ettiği haberin sahîh olduğunu katiyetle bilmesi sebebiyledir ki, böylece talebeye düşen de sadece kendisine bu tür icâzeti veren ravinin adalet ve güvenilirliğini araştırmaktır. Ravinin adil ve güvenilir olduğunu bir kez anladı mı onun bütün haberlerini tahdîs edebilir.⁹³²

3. Mükâtebe:⁹³³ Râvinin/şeyhin, mesmûâtından olan hadislerden bir cüzü veya herhangi bir hadisi beraberinde talebeye icâzet verdiğini gösteren bir yazıyla göndermesidir. Şeyh burada kendi yanındaki asıl nüshayla karşılaştırıp doğruladıktan sonra söz konusu rivâyetleri nakletmesi için talebeye rivâyet hakkını verdiğini

⁹²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 383.

⁹³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 386.

⁹³¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 371.

⁹³² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 371.

⁹³³ Bilindiği gibi Hatîb mükâtebeyi ayrı bir konu olmaktan ziyade tıpkı münâvele gibi icâzetin bir çeşidi olarak ele almaktadır. Müellif, icâzetin üçüncü nevi babı başlığı altında mükâtebe konusunu işlerken, verdiği tarifinde mükâtebe kelimesi kullanmamaktadır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 373. Fakat icâzetin ilk çeşidinin münâvele olduğunu belirtirken söz konusu bab başlığında münâvele kelimesini bizzat vererek ıstılâhî tanımını yapmaktadır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 363. Mükâtebe konusunda ise direk ıstılâhî tanımı söz konusu kelimeyi vermeden yapmaktadır.

bildiren bir yazıyı da yazar. Bu icâzet şekli münâveleye benzese de burada rivâyet hakkını bildiren şifâhî bir izin değil yazılı bir izin söz konusudur. Alıcı konumundaki talebenin kendisine verilen bu yazılı belgenin şeyh tarafından yazıldığını anlaması kitabın içindekileri rivâyet etme hakkını doğurur.⁹³⁴ Bu tür bir icâzette yani mükâtebede dikkat edilmesi istenen konulardan birinin de yazının bizzat şeyh tarafından kaleme alınmış olmasıdır ki, Hatîb bunu daha uygun bulmasına karşın zorunlu görmemektedir. Çünkü şeyh icâzet vereceği hadisleri başkasına da yazdırıp “sana bu yazdıklarım falanın kalemindendir” derse bu da câizdir. Fakat kâtibin ismi yazılmasa da bunda bir sakınca yoktur. Burada önemli olan yazanın kim olduğundan ziyade yazılan rivâyetlerin söz konusu şahsa ait olup olmamasıdır. Neticede kitabı ister şeyh yazsın isterse başkasına yazdırsın durum aynıdır.⁹³⁵

Eğer râvi, talebeye hadislerinden hiçbir şey yazmaz da ona “ *benden falanın kitabını veya falanın hadisini rivâyet etmen için sana izin verdim*” diye yazarsa Hatîb bunun sahîh olduğunu belirtmektedir.⁹³⁶

Hemen şunu belirtmeliyiz ki Hatîb mükâtebeyi icâzetin bir çeşidi olarak gördüğü için mükâtebe tarifine icâzet kavramını da dahil etmektedir.⁹³⁷ Dolayısıyla Hatîb mükâtebe kavramının icâzetli ve icâzetsiz kısımlarından bahsetmemektedir. Oysaki daha sonraları bazı usulcüler tarafından tıpkı münâvele gibi mükâtebe kavramının da icâzetli ve icâzetsiz olarak ayrı ayrı ele alındığı görülmektedir.⁹³⁸

4. Muhaddisin talebeye mektub yazarak sahîh olan ve sahîh olma ihtimali bulunan hadislerini rivayet için izin vermesi: Bu tür icâzet bir önceki maddede anlatmış olduğumuz mükâtebe türünün benzeridir. Burada tam olarak muhaddis bir yazıyla talebeye “ *sence sahîh olan ve olma ihtimali bulunan hadisimi rivayet etmen için sana izin verdim*” diyerek icâzet verdiğini belirtir.⁹³⁹ Hatîb bu türün, üçüncü

⁹³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 373.

⁹³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 374.

⁹³⁶ Hatîb’in mükâtebe kavramını tarif ettiği ve tarifinden hemen sonra da naklettiği rivâyetlerle örneğini verdiği bu tür icâzet, muayyen icâzet (el-icâzetü li'l-muayyen fi'l-muayyen) olarak da tarif edilmiştir. Söz konusu örnek için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 379.

⁹³⁷ Yani mükâtebeyi tarif ederken şeyhin “*sana icâzet verdim*” sözünü de zikretmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 373.

⁹³⁸ Mesela bkz. Suyûtî, *Tedrib*, I, 480.

⁹³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 382.

icâzet çeşidi olan mükâtebeden düşük bir derecede olduğunu belirtmektedir. Çünkü mükâtebede muhaddis gönderdiği mektubunda talebeye mesmûatından bir cüz veya bir hadis yazarak talebenin neyi rivâyet edeceğine açıklık getirmektedir.⁹⁴⁰ Fakat bu anlattığımız icâzet çeşidinde rivâyet edilecekler hususunda bir kapalılık vardır. Bu yönüyle icâzetin bu şeklinin bir önceki mükâtebeden daha düşük derecede olduğu Hatîb tarafından iddia edilmektedir.⁹⁴¹ Bu tür icâzetin sahîh olduğu Dârekutnî ve diğer bazı kimselerce bu icâzet şeklinin kullanıldığı belirtilmektedir.⁹⁴²

5. İcâzetle tahammül olunmuş rivâyetlerin icâzeti: Hatîb'e göre muhaddis öğrenciye bir kitab vererek “*bu benim falandan icâzetle aldığım hadistir, sana bunları benden rivâyet etmen için icâzet verdim.*” Demesinden ibarettir. Hatîb bu tür icâzetin câiz olduğunu söylemekte ve Buhârî'nin *et-Târîhu'l Kebîr* adlı eserinin İbn Fâris tarafından bu tür icâzetle alındığını da belirtmektedir.⁹⁴³

6. Şarta Bağlı (Muallak) İcâzet: Hatîb bu icâzet türünü *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* adlı eserinde icâzetin çeşitlerinden ayrı ayrı bahsettiği bir başlık altında ele almaktadır.⁹⁴⁴ Hatîb'e göre bu tür icâzet muhaddisin “*falanın dilediği kimseye icâzet verdim*” şeklindeki söz veya yazısıyla olur.⁹⁴⁵ Bu tür icâzetin hükmü hakkında Hatîb açıkça görüşünü beyan etmemektedir. Hatîb'in nakillerinde böyle olan icâzet türü, meçhul bir kimseye icâzet verme kabilinden olduğu için reddedilmekle birlikte vekâlete de kıyas edilmiştir. Aynı zamanda bu icâzet çeşidinin vekâlete kıyas edilip reddedilmesinin doğru olmadığını söyleyenlerin de olduğu beyan edilmektedir.⁹⁴⁶

7. İcâze li'l-mechûl :

İsmi ve mahiyeti belirlenmemiş meçhûl bir kitabı rivâyet etmesi için belli bir şahsa, yahut belirli bir kitabı rivâyet için meçhûl bir şahsa icâzet vermek şeklinde uygulanmaktadır.⁹⁴⁷

⁹⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 373.

⁹⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 382.

⁹⁴² Nevevî, *Takrîb*, 60.

⁹⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 387.

⁹⁴⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*, s. 81.

⁹⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 81.

⁹⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 82.

⁹⁴⁷ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 139.

Hatîb meçhûl bir kimseye verilen icâzet şeklinde bu konuyu müstakil bir risâlede ma'dûma icâzet konusuyla birlikte ele almaktadır.⁹⁴⁸ Muhaddisin “*eceztü li-ba'du'n-nâs*” (bazı insanlara icâzet verdim) şeklindeki meçhûl olan icâzetini Hatîb câiz görmemektedir. Çünkü bu ifâdede kendisine icâzet verilen şahıs tayin edilmemiş olmakta yani meçhûl kalmaktadır. Fakat muhaddis “*isteyen kimseye icâzet verdim*” şeklinde bir ifade kullanırsa böylece meçhûllük ortadan kalkmış olur ki, Hatîb bu şekilde verilen icâzetin câiz olduğu görüşündedir.⁹⁴⁹ Ayrıca muhaddisin “*eceztü li cemeâti'l-Müslimîn*” (Müslüman olanlara icâzet verdim) şeklindeki icâzetini meçhûl kimseye verilen icâzet⁹⁵⁰ olarak değerlendirenlerin de olduğundan bahseden Hatîb, *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* adlı eserinde bu konu üzerinde uzunca durmuştur.⁹⁵¹

Muhaddisin “*eceztü li cemeâti'l-Müslimîn*” (Müslüman olanlara icâzet verdim) şeklindeki icâzetini Ebu'l-Hasan el-Mâverdî'nin (ö. 450/1058) meçhûl icâzet olarak kabul ettiğini ve bunun bir şeyi meçhûl birine vakfetmeye benzemesi sebebiyle câiz olmadığını belirten el-Mâverdî'nin bu görüşüne Hatîb katılmamaktadır. Hatîb bu hususta hocası Ebu't-Tayyîb'in de görüşünü benimseyerek “*eceztü li cemeâti'l-Müslimîn*” (Müslüman olanlara icâzet verdim) şeklindeki tayin edilmiş nitelikte meçhûl olan bir icâzet türünü kabul etmektedir.⁹⁵²

8. İcâzetü'l-ma'dûm: Henüz hayatta olmayan bir kimseye verilen bir icâzettir.⁹⁵³ Genelde اجزت لمن يولد لفلان (Filan kimsenin doğacak çocuğu için icâzet verdim.), اجزت لفلان ولمن يولد له (Falana ve onun doğacak çocuğuna icâzet verdim.),

⁹⁴⁸ Bkz. Bağdâdî'nin *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* adlı eseri.

⁹⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 79.

⁹⁵⁰ “*Eceztü li cemeâti'l-Müslimîn*” şeklinde verilen icâzetin daha sonraki usûlcüler tarafından “icâzetü'l-âmme” ismiyle de zikredildiği görülmektedir. Geniş bilgi için bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 137.

⁹⁵¹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 80. Fakat burada hemen şu hususu belirtmeliyiz ki muhaddisin “*eceztü li cemeâti'l-Müslimîn*” (Müslüman olanlara icâzet verdim) şeklindeki icâzeti daha sonraları *icâzet-i âmme* (umûmî icâzet) çeşidi içerisinde değerlendirilmiştir. Bkz. Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı Tecrîd-i sarîh tercemesi (mukaddime)*, s. 424. Bağdâdî ise bunu müstakil bir konu veya başlık altında değerlendirme yerine meçhûle verilen icâzet konusu içerisinde ele almıştır. Biz de bu yüzden bunu ayrı bir madde olarak değerlendirmedik.

⁹⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*, s. 80.

⁹⁵³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 79.

اجزت لك ولولدك وعقبك ما تناسلوا (Sana, doğacak çocuğuna ve ondan sonraki gelecek olanlara icâzet verdim.) gibi lafızlarla bu tür icâzetin gerçekleştiği belirtilmektedir.⁹⁵⁴

Hatîb'in yukarıda zikrettiğimiz icâzet çeşitlerinin hepsini prensipte kabul ettiğini görmekteyiz. Ma'dûma icâzet konusu *el-Kifâye*'de icâzetin çeşitlerini incelenirken ayrı bir başlık altında ele alınmamaktadır.⁹⁵⁵ Hatîb bu konuyu daha ayrıntılı biçimde *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* adlı eserinde ele almakta ve bu meseleyi meçhûle icâzet konusu işlendikten hemen sonra vermektedir. Hatîb bu tür icâzeti reddedenlerle birlikte kabul edenlerin de olduğunu belirtmektedir.⁹⁵⁶ Hatîb icâzeten maksadın mücizin kendisine göre sahîh olan hadislerin rivâyetini mücâz leh için mübâh görmesidir şeklinde yorumlamaktadır. Bu mübahlığın ise hem âkil hem de gayr-i âkil için sahîh olduğunu ileri sürmektedir. Bütün şeyhlerin hadis meclislerinde bulunmayan çocuğa yaşını başını sormadan icâzet vermeyi câiz gördükleri halde hayatta olmayana icâzet vermediklerini belirten Hatîb⁹⁵⁷ kendisine göre, doğmamış çocuğa nasıl ki bir mal vakfediliyorsa buna kıyasen icâzette de verilebilir. Hâlbuki vakıf müessesinde de vakfeden kişi hayatta olmasına rağmen kendisine vakfedilen kişi henüz hayatta bulunmamaktadır. Bu durumda bile malın intikali, mevcut olmayanın daha sonra ortaya çıkmasıyla gerçekleşmektedir. İşte ma'dûma icâzet de Hatîb'e göre bu kâbilden olmaktadır.⁹⁵⁸

Hatîb *el-Kifâye*'de icâzet çeşitleri ve bunlarla ilgili örnekleri ele aldığı bab başlığı⁹⁵⁹ altında kendi sıralamasına göre icâzetin beş nevini saymaktadır. Bunlardan ilki münâveledir ki, bununla kastedilenin icâzetli münâvele olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶⁰ Beşinci çeşitte ise icâzetsiz münâveleyi veren Hatîb'in ayrı bir bab başlığı altında ele aldığı icâzetsiz münâvele konusunu⁹⁶¹ biz münâvele başlığı altında münâvelenin bir türü olarak ele aldık, burada ayrı bir madde altında

⁹⁵⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 79; *Kifâye*, s. 362.

⁹⁵⁵ Hatta Bağdâdî icâzetin çeşitleri başlığıyla ele alacağı icâzet türlerinden hemen bir sahîfe önce ayrı bir fasıl ve bu fasıldan önceki bir tek rivâyetle kısaca kendi görüşünü de zikrederek bu konuya değinmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 362.

⁹⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*, s. 79-83.

⁹⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 362.

⁹⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*, s. 81.

⁹⁵⁹ Söz konusu bab başlığı için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 363.

⁹⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 363.

⁹⁶¹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 383.

incelemedik. İcâzetle tahammül olunmuş rivâyetlerin icâzeti konusunu Hatîb ayrı bir bab başlığı altında zikretmesine rağmen⁹⁶² icâzetin bir nevi olarak vermemiştir. Fakat içeriğinden de apaçık anlaşılacağı üzere Bağdâdî'nin ayrı bir bab başlığında ele aldığı fakat icâzetin beşinci çeşidinden sonra altıncı çeşidi olarak zikretmediği bu icâzet şekli daha sonraları bazı âlimlerce farklı bir icâzet çeşidi olarak zikredilmiştir.⁹⁶³ İşte bu çeşitle beraber Hatîb'in ana başlıklar altında *el-Kifâye* ile birlikte *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* adlı eserinde dokuz tür icâzetten bahsettiğini söyleyebiliriz.⁹⁶⁴ Bunun yanında Hatîb'ten sonra icâzet konusu, çeşitleri yönünden daha geniş şekilde ele alınmıştır.⁹⁶⁵ Daha sonraki usûlcüler tarafından ele alınan bazı icâzet türlerini temel bab başlığı veya müstakil bir konu başlığı altında ele almasa da kimi zaman naklettiği rivâyetlerde kimi zaman da icâzetle ilgili ele aldığı bir konuda Hatîb'in zikrettiği görülmektedir.⁹⁶⁶

c. Tahammül Ve Edâ Ehliyeti Tartışmalı Kimselere Verilen İcâzet

Hadis tahammülü ve edâsında ehliyeti en çok tartışma konusu olanlardan biri de mümeyyiz olmayan çocuklardır. Bununla birlikte mecnûn olan kimse ile kâfir ve fâsık olan kimselerin ehliyetiyle ilgili birçok tartışma yapıldığı aşikârdır. Söz konusu bu tartışmalar, icâzet metodu için de yapılmış, farklı farklı görüş ve deliller ileri sürülmüştür.

Tahammül ve edâ ehliyeti tartışmalı olan bu kimselerin icâzet konusundaki yeterliliklerine dair Hatîb'in *el-Kifâye*'si ve *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* adlı

⁹⁶² Bkz Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 387. İcâzetle tahammül olunmuş rivâyetlerin icâzeti konusunu biz icâzetin beşinci nevi olarak zikrettik.

⁹⁶³ Bkz. Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı Tecrîd-i sarîh tercemesi (mukaddime)*, s. 430.

⁹⁶⁴ Biz burada Bağdâdî'ye istinâden icâzet çeşidini sekiz ayrı maddede ele aldık. Çünkü Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'de icâzetin beşinci çeşidi olarak verdiği icâzetsiz münâveliyi bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 383 ayrı bir madde olarak değil de münâvele'nin çeşidi olarak yani icâzetsiz münavele olarak değerlendirdik ve bu konuyu münâvele başlığı altında ele aldık. Bu şekliyle birlikte düşündüğümüzde Bağdâdî'nin dokuz çeşit icâzetten bahsettiğini söyleyebiliriz.

⁹⁶⁵ Meselâ hadis rivâyetinde icâzet türlerini Kâdî İyâz'ın beş, İbnu's-Salâh ile onu takip eden Nevevî'nin ve diğer hadis usûlcülerinin yedi, Zeynüddîn el-İrâkî'nin dokuz olarak belirlemiş oldukları iddia edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akpınar, Cemil, "İcâzet", *DİA.*, XXI, 395.

⁹⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Muayyen icâzet* (el-İcâzetü li'l-muayyen fi'l-muayyen) konusunu temel bir başlık altında ele almamıştır. Fakat Şâfiî'nin kendisinden kitaplarını okumak isteyen Kerâbîsî'ye eserlerini istinsah etmesini söylemesi ve onları rivâyet etmesine icâzet vermesi ile ilgili rivâyette söz konusu icâzet türüne değinildiğini göstermektedir. Bkz. *Kifâye*, s. 361. Yine *icâzetü'l-âmmeh* konusu temel bir başlık altında ele alınmasa da Hatîb tarafından ismi zikredilerek bu tür icâzet hakkında bilgi de verilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*, s. 80.

eserlerinde müstakil bir bab başlığı bulunmamaktadır. Bu husustaki bilgileri yer yer müellifin değişik eserlerindeki konuya yakın pasajlarında bulmaktayız. Mesela temyîz çağına girmemiş olan çocuğa verilen icâzetle ilgili müstakil bir konu başlığı olmasa da Hatîb gerekli bilgileri *el-Kifâye*'sinin değişik yerlerinde ele almaktadır.

Hatîb yaşı küçük olup henüz temyîz çağına girmemiş bulunan çocuklara icâzet verilebileceğini kabul etmiştir. Küçük çocuğun semânın kabul edilmemesinin aksine icâzette buna itibar edilemeyeceğini dolayısıyla böyle bir icâzetin sahîh olacağını belirtmiştir.⁹⁶⁷

Hatîb, mümeyyiz olmayan çocuğun hadis tahammülü hususunda ilim erbabının ihtilaf ettiklerini bildirmektedir.⁹⁶⁸ Bununla birlikte bütün şeyhlerin-kendilerinden uzakta bulunan çocuklara yaşlarını sormaksızın ve temyîz yaşına girip girmediklerini araştırmaksızın icâzet verdiklerini ileri süren Hatîb'e göre âkile (mümeyyize) ve gayr-ı âkile (mümeyyiz olmayana) verilen icâzet caizdir. Hatîb bütün hocalarının da bu görüşte olduğunu belirtmektedir.⁹⁶⁹ Fakat icâzetle ilgili birçok meselede Hatîb'ten nakillerde bulunup onun görüşünü benimseyen İbnu's-Salâh mümeyyiz olmayan çocuğa icâzet verme konusunda Hatîb'e katılmamaktadır.⁹⁷⁰

Mümeyyiz olmayan çocuğa icâzet vermeyle ilgili Hatîb'in eserlerinde kayda değer bilgiler mevcutken; mecnûna, kâfir ve fâsık olan kimseye icâzet verme ile alakalı Hatîb'in görüşlerini net biçimde ortaya koyan bilgiye rastlayamadık. Mecnûna icâzetin Hatîb'in kıyasına göre câiz olacağı söylense de ehl-i hadisten hiçbir kimsenin mecnûna icâzet vermiş olduğuna dair misâlin olmadığı ileri sürülmüştür.⁹⁷¹ Mecnûna icâzette olduğu gibi kâfir ve fâsık olan kimseye icâzet verilip verilmeyeceğiyle ilgili meselelerde de Hatîb'e ait açık bir görüş bulunmamaktadır.

⁹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 362.

⁹⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 72.

⁹⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 362.

⁹⁷⁰ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 159.

⁹⁷¹ Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı Tecrîd-i sarîh tercemesi (mukaddime)*, s. 429. Suyûti bu konuyu ele alırken mecnûna icâzetin Hatîb'in kelâmına göre câiz olduğunu ileri sürmüştür. Fakat yukarıda da zikrettiğimiz gibi biz bu konuda Hatîb'e ait herhangi bir bilgi bulamadık. Tahminimizce Suyûti Hatîb'e dayandırdığı bu görüşü Onun, kâfir, fâsık ve mecnûnun şahitlik ve haber vermesi ile ilgili konuyu ele aldığı bilgilere kıyasen ileri sürmüştür. Söz konusu konular için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 80-83; 99, 100.

d. İcâzeti Kabul Edenler

Hatîb icâzetin ihtilâflı bir konu olduğunu belirttikten sonra icâzetin sıhhatini reddedenlerle birlikte kabul edenlerin daha çok olduğunu da ifade etmektedir.⁹⁷² Geriye gidilerek araştırıldığında icâzet ve münâvelenin caiz olmasıyla ilgili getirilen kanıtın aslının Hz. Peygamber'e kadar dayandırıldığı görülmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in Abdullah b. Cahş'a verip mühürlediği mektupla O'nu Nahle denilen yere göndermesiyle ilgili rivâyet, yine Hz. Peygamber'in Berâe suresini bir sahifeye yazarak Hz. Ebû Bekir'e vermesi ve ondan da Hz. Ali'nin alması, fakat burada söz konusu mektubu iki sahabenin de birbirlerine okumaması ardından da Mekke'ye varıldığında bu sahifenin halka okunmasıyla ilgili olayın nakledildiği rivâyet Hatîb'in zikrettiği delillerdendir.⁹⁷³ Hatîb uzunca bir listeyle icâzeti ve icâzetle amel etmeyi caiz görenleri sadece isimleriyle zikretmektedir.⁹⁷⁴ Buna göre; Mütেকaddimûn'dan Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Nâfi (ö. 117/735), ez-Zührî, Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Hişâm b. Urve (ö. 146/763), el-Evzâi (ö. 157/773), İbn Ebî Zi'b, Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne (ö. 107/725), eş-Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslîm b. Haccâc el-Neysâbûrî (ö. 261/875) icâzeti caiz gören belli başlı kişilerdir.⁹⁷⁵

Elbette ki icâzet ve münâveleyi kabul edip bununla amel etmeyi caiz gören âlimler zikrettiklerimizle sınırlı değildir.⁹⁷⁶ Fakat hicrî ikinci asırdan itibaren özellikle de hadis sahasında otorite olarak kabul edilen bu kadar kişinin icâzeti kabul etmeleri, kullanılan bu yöntemin meşrûiyetinin tescili açısından önemli görülmektedir. Bu hususu göz ardı etmeyen Hatîb ise temelde icâzeti, özelde icâzetin hemen bütün çeşidini kabul eden belli başlı muhaddislerin başında gelmektedir.⁹⁷⁷

⁹⁷² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 348.

⁹⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 350.

⁹⁷⁴ Halbuki Bağdâdî *el-Kifâye*'sinde bir meseleyi ele alırken onu kabul edenleri veya reddedenleri sadece isimleriyle zikretmekten ziyâde onlardan gelen nakillerle söz konusu şahısların tercihlerini beyan etmekteydi.

⁹⁷⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 350.

⁹⁷⁶ İcâzet ve münâveleyi kabul edip bununla amel eden diğer bazı âlimler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 350. Ayrıca Hatîb'in bu listesinde yer almayıp da diğer kaynaklarda yer alan isimler için bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 152; Suyûtî, *Tedrib*, I, 449

⁹⁷⁷ Hatîb'in hem icâzeti hem de icâzetin ileride vereceğimiz birçok çeşidini kabul ettiğini gösteren rivâyetler ve diğer delilleri, ilgili konularda daha ayrıntılı ele alacağız.

e. İcazeti Kabul Etmeyenler

Gerek *el-Kifâye* gerekse diğer temel hadis usûlü kitapları incelendiğinde icâzet ve münâveleyi tümüyle reddedenler olduğu gibi yalnızca icâzetin bazı çeşidini kabul edip diğerlerini reddedenlerin olduğu görülmektedir. Hatîb icâzeti kabul edenlerin isimlerini tek tek verdikten hemen sonra ayrı bir konu olarak icâzeti uygun görmeyenlerle ilgili rivâyetlere geçmektedir. Nakledilen bu rivâyetlere göre; Atâ (ö. 114/732)⁹⁷⁸, Şu'be⁹⁷⁹, Süfyân b. Uyeyne⁹⁸⁰, Ebû Zür'a (ö. 264/878)⁹⁸¹, Salih b. Muhammed b. Hâfız'ın⁹⁸² icazetle, Yahya b. Saîd el -Kattân⁹⁸³, İmam Mâlik⁹⁸⁴, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel⁹⁸⁵, İbrahim b. İshâk el-Harbî (ö. 285/898)⁹⁸⁶, Halef b. Temîm'in (ö. 213/828) hem icâzet hem de münavele ile⁹⁸⁷ hadis almayı hoş karşılamadıkları rivâyetlerde yer almaktadır.

Söz konusu rivâyetlerden öğrendiğimize göre, ilmin sadece semâ ile hasıl olabileceği, icâzette ise bu özelliğin olmadığı⁹⁸⁸, bunların yanında icâzetin, rivâyetlerin semâ yoluyla alınmasını amaçlayan rihle hareketlerine engel teşkil etmesi⁹⁸⁹, böylece kısa yoldan ilim elde etmek gibi ucuz bir gayret gösterilmesi gibi belli başlı sebepler⁹⁹⁰ icâzet ve münâvele metoduyla hadis almaya karşı çıkanların temel dayanakları olmuştur. Hatîb'in naklettiği rivâyetlerde bu sebepleri göz ardı ederek icâzet ve münâveleyle hadis alanları sapık olarak görenler⁹⁹¹ ve bunların aldıkları hadisi sıhhatli kabul etmeyenlerin de olduğu bilinmektedir.⁹⁹²

Yukarıda zikrettiğimiz isimlerden icâzeti ve münâveleyi kabul eden ve reddedenleri dikkatlice incelediğimizde bazı şahısların iki grupta da yer aldığını

⁹⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 351.

⁹⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 353.

⁹⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 356.

⁹⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 352.

⁹⁸² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 352.

⁹⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 352.

⁹⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 353.

⁹⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 365.

⁹⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 352.

⁹⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 352.

⁹⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 351.

⁹⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 353.

⁹⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 354.

⁹⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 360.

⁹⁹² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 352.

görürüz. İmam Mâlik'in kimi zaman icazete cevaz vermesi ve hatta icâzeti semânın bir çeşidi olarak görmesi⁹⁹³ kimi zaman ise icazeti kerih görmesi⁹⁹⁴ yine Ahmed b. Hanbel'in bu metodlarla hadis rivâyetini direkt olarak kabul ettiği veya şartlarına uymak koşuluyla benimsediğiyle ilgili nakiller⁹⁹⁵ icâzet ve münâvelenin de semâ gibi değerlendirilmesinin bu iki metodun gereken şartları taşımaları halinde mümkün olduğunu göstermektedir.⁹⁹⁶ Hatîb'in naklettiği rivâyetlerde bu şartlardan bazılarının; yazılı metnin şeyh tarafından incelenip hatalarının düzeltilmesi⁹⁹⁷, hadis talibinin rivayet ehli olması⁹⁹⁸, metotlara delâlet eden sîgaların kullanılması⁹⁹⁹ gibi hususların olduğu görülmektedir. Zaten Mâlik b. Enes hakkında nakledilen bu farklı rivâyetleri göz önünde bulunduran Hatîb de konuyu açıklığa kavuşturmak için İmâm Mâlik'in icâzeti kabul şartı olarak; talebenin elindeki nüshanın asıl olan nüshayla karşılaştırılmasını şart koştüğünü belirtmektedir. Böylece hem talebenin hem de şeyhin icâzetle alınan nüshanın içindekilerinden haberdar olması mümkün olacaktır. Aynı zamanda İmâm Mâlik'e göre şeyh sika ve güvenilir, talebe de hadis rivâyetine ehil olmalıdır.¹⁰⁰⁰ Hatîb, icâzetle hadis almayı reddedenlerin dayanaklarından birinin de bu rivâyetlerin mürsel hükmünde görülmesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Fakat Hatîb söz konusu bu görüşü kabul etmemektedir. Çünkü kendisine icâzet verilen kişinin adaleti ve güvenilirliği bizzat bilinmektedir. Bundan dolayı böyle rivâyetleri mürsel hükmünde görmek kesinlikle doğru olmaz.¹⁰⁰¹

f. İcâzet, Münâvele ve Mükâtebenin Kabul Edilmesi İçin Öne Sürülen Şartlar

İcâzet metodunun kullanımının en önemli sebeplerinden biri de hadis talebi için uzaklardan gelen veya her zaman semâ ve kıraat gibi yollarla hadis alamayan

⁹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 360.

⁹⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 354, 369.

⁹⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 364, 365

⁹⁹⁶ Çünkü İmam Mâlik'in kimi zaman icazete izin vermesi kimi zaman kerih görmesi, aslında Onun icazette belirli şartlar aradığını göstermektedir. Mesela Rebî b. Süleyman ile ilgili bir nakilde İmâm Mâlik icazet için izin isteyen birine onu kendisine okuması şartını koştaktadır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 354. Yine kendisine daha önce verilen bir nüshayı inceledikten sonra sahiplerine icazet hakkı verdiği İmâm Mâlik ile ilgili rivâyetlerde geçmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 359.

⁹⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 355, 359.

⁹⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 354.

⁹⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 368.

¹⁰⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 354.

¹⁰⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 354.

raviler için hadis öğreniminin zor olmasıdır. Bu zorluğun da telafisi amacıyla, hadis öğreniminde uygulanan icâzet metodundan neşet eden/edecek sakıncalara tedbiren hadis âlimleri icâzetle alınıp rivâyet edilecek hadislerin sahîh olarak kabul edilmesi ve bu metoddaki bir kısım yetersizliklerin giderilmesi için icâzet, münâvele ve mükâketebede bir takım şartlar ileri sürmüşlerdir.

Hatîb *el-Kifâye*'sinde ve hadis usûlü ile ilgili diğer eserlerinde bu şartları tek tek ortaya koyup zikretmese de *el-Kifâye*'de "İcâzet ve icâzetin kullanılmasını uygun görenlerle ilgili bazı haberler babı" altında verdiği rivâyetleri dikkatlice incelediğimizde şeyhin kimi zaman icâzet vereceği nüshayı hiç incelemeden kimi zaman da inceleyerek icâzet hakkı verdiği görülmektedir.¹⁰⁰² Bu rivâyetlerin hepsini bir bütün halinde değerlendirdiğimizde aslında icâzet verecek kimsenin belli şartlar dâhilinde bu işi doğru bulduğu anlaşılmaktadır. Bu şartların en önemlileri:

1. Yazılı metnin şeyh tarafından incelenip hatalarının düzeltilmesi:

İcâzetin geçerli olabilmesi için muhaddislerce çok önemli olan bu ilke, icâzet metoduyla elde edilen rivâyetlerin güvenilirliği açısından da kabule şayan görülmüştür. Arap yazısının ilk dönemlerdeki yetersizliklerinden kaynaklanan problemler yazılı metinler üzerinde çeşitli yanlışlara ve tahrîflere neden olmaktadır. Söz konusu bu durum hadis metinleri için de geçerliydi. Bunu dikkate alan muhaddisler hadis metinlerinin aslına uygun olarak nakledilmesi için yazılı metinlerle ilgili bir takım kurallar koyup geliştirdiler. Bu kurallardan biri de şeyhin icâzetle rivâyet hakkı vereceği metni inceleyip hatalarını düzeltmesidir.

el-Kifâye'de bu durumla ilgili değişik birçok rivâyet mevcuttur. Mesela İbn Şihâb ez-Zührî'ye isnad edilen birbirine zıt iki rivâyet muhaddislerce farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bunlardan biri ez-Zührî'ye yazılı bir kitabın getirilmesi, onun da bunu inceleyip baktıktan sonra o kitabı getirene "bunlar benim hadisim biliyorum, bunları al ve rivâyet et" demesi¹⁰⁰³ ki bu nakil İbn Şihab'ın sözkonsu kitabı okuyup incelediğine delâlet etmektedir. Bu rivayetin hemen arkasından Ubeydullah b. Ömer ve diğer bazı kimselerin senediyle gelen nakilde ise bu defa İbn Şihab'ın kendisine

¹⁰⁰² Söz konusu rivâyetler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 355-363.

¹⁰⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 355.

getirilen nüshayı hiç okumadığı veya kendine okunmadığı halde rivâyet izni/icâzet verdiği *el-Kifâye*'de yer almaktadır.¹⁰⁰⁴ Bu iki zıt rivâyeti yorumlayan Bağdadî'ye göre İbn Şihâb rivâyet hakkı verdiği nüshayı daha önceden gözden geçirmiş, bunun hatasız olduğunu bildiği ve talebeye güvendiği için bu şekilde davranmıştır.¹⁰⁰⁵ Râviler zaman zaman hadislerini istinsah ettikleri şeyhin huzuruna gelip, yazdıkları nüshaları şeyhe sunmakta, şeyh de icâzetten önce söz konusu nüshaları eve götürüp aslıyla karşılaştırıp incelemekte, mevcut hataları düzelttikten sonra da rivâyet için talebeye vermekteydi.¹⁰⁰⁶

İstisnalar bir tarafa bırakılacak olursa muhaddislerin genelde icâzet, münâvele ve mükâtebe metodlarıyla rivâyet hakkı verirken, nüshayı kontrol ettikleri, varsa hataları düzelttikleri *el-Kifâye*'de geçen rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Mesela bu rivâyetlerin birinin yorumunda Hatîb mükâtebede, şeyhin göndereceği nüshayı bakıp inceledikten sonra rivâyet hakkı vermesinin câiz olabileceğini söylemektedir. Aksi durumda incelenmeden rivâyet hakkı verilen bir şey herhangi bir değer ifade etmez.¹⁰⁰⁷

2. Hadis talibinin rivayete ehil olması.

İcâzetin geçerli olabilmesi için muhaddislerce şeyhin icâzet vereceği metinleri iyi bilmesi, onları inceleyip karşılaştırması gibi şartların yanında rivâyetlerin aktarıldığı şahısta da birtakım şartlar aranmaktadır. Bunların başında hadis talibinin rivâyete ehil olması gelmektedir. İbn Şihâb'a zaman zaman kendisine ait rivâyetlerin bulunduğu yazılı belgelerin getirilerek bunların kendi rivâyetleri olduğunun söylenmesini ve icâzet istenmesini, İbn Şihâb'ın da bu şahıslara icâzet vermesini değerlendiren Hatîb burada talebenin rivâyete ehil olduğunu ve güvenilirliğinin bizzat İbn Şihâb tarafından bilindiğini belirtmiştir.¹⁰⁰⁸ Yine *el-Kifâye*'de geçen rivâyette

¹⁰⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 355, 356.

¹⁰⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 355, 356.

¹⁰⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 359, 364.

¹⁰⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 371.

¹⁰⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 356, 366.

İmâm Mâlik'in icâzetin sahihliği için hadis talibinin hadis rivâyetine ehliyetinin olmasını şart koştuğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁹

Söz konusu bu kriterlere dayanarak muhaddislerin icâzet, münâvele ve mükâtebe için çok titiz davrandıkları, bahsedilen bu metodlar yoluyla rivâyet hakkını alacak kimsede ehliyet unsurunu gözettikleri anlaşılmaktadır.

3. Mükatebede gönderilen metnin mühürlenmesi

Bağdâdi mükatebede râvinin rivâyetle ilgili mektubu/yazıyı yazdıktan sonra yazdığı dokümanın ağzını sıkıca kapatıp mühürlemeyi uygun görmektedir. Çünkü bu durumda kapalı konumdaki gönderilen yazının açılarak başka bir şey yazılıp ona eklenmesi engellenmiş olacaktır. Yazılıp gönderilen hadislerin tağyîrinden emin olunması amacıyla uygulandığı görülen bu metodu Hatîb, Selef'ten bazı kimselerin yaptığını da beyan etmektedir.¹⁰¹⁰

4. Metodlara delâlet eden sîgaların kullanılması

Hadis tahammülünde kullanılan metodlar kadar bu metodlarda uygulanacak sigalara da rivâyetlerin güvenilirlik tespiti açısından muhaddislerce büyük önem verilmiştir. Söz konusu durum icâzet, münâvele ve mükâtebe metoduyla alınacak hadislerde kullanılacak lafızların neler olması gerektiği tartışmasını da beraberinde getirmiştir.

el-Kifâye'de geçen rivâyette Ahmed b. Sâlih el-Mısırî'nin icâzetle alınan bir rivâyetin geçerli olmasını râvinin icâzetle aldığına delâlet eden "اعطاني فلان" veya "جاز لي فلانا" sigalarını kullanmasına bağladığı görülmektedir. el-Mısırî devamında icâzetle alınan rivâyetlerde semâ metodunda kullanılan "حدثنا" ve benzeri sîgaların kullanılmamasının da şart olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹¹

Bununla birlikte Hatîb, bazılarının münâvele'de ahberenâ ve haddesenâ sîgalarını kullanmayı caiz gördüklerini belirterek. Konuyla ilgili olarak *el-Kifâye*'de

¹⁰⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdi, a.g.e., s. 354.

¹⁰¹⁰ Hatîb el-Bağdâdi, a.g.e., s. 377.

¹⁰¹¹ Hatîb el-Bağdâdi, a.g.e., s. 368.

geçen birbirine zıt rivâyetleri nakletmektedir. ¹⁰¹² İcâzet, münâvele ve mükâtebe metodlarının geçerli olabilmesi için muhaddislerce öne sürülen yukarıda sıraladığımız şartlar yanında bazı şartların da arandığı görülmektedir. Şeyhin asıl nüshayı hadis talibine vermesi, şayet bundan istinsah edilen bir nüshayı vermek istiyorsa inceleyip, yanında bulundurduğu ile karşılaştırmasına bağlı olduğu da aranan bir şart olarak görülmektedir. ¹⁰¹³

g. İcâzetin Hadis Tahammül Yolları Arasındaki Değeri

Hadis tahammülünde kullanılan çeşitli eda sîgalarının hangisinin daha üstün olduğuyla ilgili hadis usulcülerinde görüş birliği olmasa da büyük çoğunluk bu eda metodlarının en üstününün semâ daha sonra da kıraat olduğunu belirtmektedir. ¹⁰¹⁴ Semâ ve kıraat metodlarında, rivâyet hakkı isteyen yazılı metnin, hoca ve talebe tarafından birlikte gözden geçirilip, hataların düzeltilmesi, söz konusu metodların diğerlerine tercih edilmesinde en önemli sebep olmuştur. İcâzet ve münâvele metodları ise genelde talebenin elde ettiği nüshayı hocasından rivayet hakkı istemesi şeklinde olmaktadır. Bu durumda yazılı metindeki hataların tashîhsiz nakledilmesi sözkonsuydu. ¹⁰¹⁵ Bu endişeyle icâzet her ne kadar da en çok kullanılan metodlardan biri olsa da bazı muhaddisler tarafından tenkîd edilmiş ve geçerliliği kabul edilmemiştir. ¹⁰¹⁶

İmam Mâlik'in kimi zaman icazete cevaz vermesi ¹⁰¹⁷, kimi zaman ise icazeti kerih görmesi ¹⁰¹⁸, yine Ahmed b. Hanbel'in bu metodlarla hadis rivâyetini direkt olarak benimsediği veya şartlarına uymak koşuluyla benimsediğiyle ilgili nakiller ¹⁰¹⁹ icâzet ve münâvelenin de semâ gibi değerlendirilmesinin, bu iki metodun gereken şartları taşımaları halinde mümkün olduğunu göstermektedir. Bu şartlardan bazıları; yazılı metnin şeyh tarafından incelenip hatalarının düzeltilmesi ¹⁰²⁰, hadis talibinin

¹⁰¹² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 369.

¹⁰¹³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 369.

¹⁰¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 296-298; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 67.

¹⁰¹⁵ Yücel, a.g.e., s. 67.

¹⁰¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 352, 353, 365.

¹⁰¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 312, 360.

¹⁰¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 343, 369.

¹⁰¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 364, 365.

¹⁰²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 355.

rivayet ehli olması¹⁰²¹, metodlara delâlet eden sîgaların kullanılması gibi¹⁰²² hususlardır. Bununla birlikte icâzeti semâ metodunun bir çeşidi olarak görenlerle birlikte icâzet ile münâveleyi de sahîh semâ değerinde eş tutanlar olmuştur.¹⁰²³

h. İcâzet, Münâvele ve Mükâtebede Kullanılan Lafızlar

Hatîb icâzet konusunu kendisinden önceki müstakil hadis usulü kitaplarından daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde ele alıp bu konuyla ilgili birçok ayrıntıyı müstakil bablarda ele almıştır. Müellif münâvele ve mükâtebe metodlarında kullanılacak olan lafızlarla ilgili ayrı ayrı bab başlığı açmasına¹⁰²⁴ rağmen icâzet metodunda kullanılacak lafızlarla ilgili ayrı bir bab başlığı açmamıştır. İcâzet konusunun hem münâvele hem de kitâbet konusundan daha geniş olmasına rağmen Hatîb'in neden icâzetle ilgili müstakil bir bab başlığı açmadığı tabii olarak düşünülebilir. Fakat Hatîb'in münâvele ve mükâtebeyi icâzet metodunun bir çeşidi olarak görmesi bu durumu açıklamaya yetmektedir. Zaten Hatîb münâvele metoduyla nakledilen rivâyetlerde hangi ibarelerin kullanılacağıyla ilgili rivâyetleri sıralarken Ahmet b. Sâlih'e icâzette hangi ibarenin kullanılacağı sorulmakta o da اعطاني فلان (bana falan verdi) lafzının kullanılabileceğinden bahsetmekte, ilerleyen kısımda da diğer kullanılan ibareler verilmesine rağmen bu rivâyet içerisinde münâvele kelimesi hiç geçmemektedir.¹⁰²⁵ Bu da bize aslında münâvelede kullanılan ibârelerin aynı zamanda icâzetin bazı çeşitlerinde de kullanılabileceğini göstermektedir.

İcâzet ve münâvele metodlarıyla hadis tahammülünde bulunan kimsenin edâ esnasında kullanacağı sîgâlarda muhaddislerden değişik görüşler nakledilmektedir. Bunlardan Süfyân es-Sevrî¹⁰²⁶, Hasan-ı Basrî¹⁰²⁷, İmâm Mâlik,¹⁰²⁸ Ahmed b. Hanbel¹⁰²⁹ gibi meşhur âlimlerin icâzet ve münâvelede tıpkı semâ ve arz metodunda kullanılan “ahberenâ” ve “haddesenâ” lafızlarını kullanmayı câiz gördükleri, Ahmed

¹⁰²¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 354.

¹⁰²² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 368.

¹⁰²³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 360-362.

¹⁰²⁴ Münâvelede kullanılacak ibareler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 367. Mükâtebede kullanılan lafızlar için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 363.

¹⁰²⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 368.

¹⁰²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 360.

¹⁰²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 369.

¹⁰²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 369, 370.

¹⁰²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 370.

b. Sâlih'in ise icâzet ve münâvelede bu lafızların kullanılmasına karşı çıktığı belirtilmektedir.¹⁰³⁰ *el-Kifâye*'deki rivâyetlere göre, Evzâî'nin icâzetle alınan hadislerde قال ve عن lafızlarını kullanmayı uygun gördüğü,¹⁰³¹ ayrıca yine Evzâî ve Şu'be'nin icâzette “enbeenâ” lafzının kullanılabileceğini ileri sürdüğü belirtilmektedir.¹⁰³²

Seleften birkaç kişinin münâvelede اعطاني فلان (bana falan verdi) veya دفع الي (bana kitabını verdi) gibi buna benzer lafızlar kullandığını belirten Hatîb kendisinin de bu kullanımı uygun gördüğünü belirtmektedir.¹⁰³³

Mükâtebe yoluyla elde edilen hadislerde كتب الي فلان حدثنا فلان (bana falan bize falan tahdîs etti diye yazdı) diyerek mükâtebeye delâlet eden sîğanın kullanılmasının daha iyi olduğunu, takva sahibi ve araştırma sorumluluğu olan kimselerin uygulamasının böyle olduğu ayrıca seleften bir grubun da bu şekilde rivâyette bulunduğu belirtilmektedir.¹⁰³⁴

Eyyûb es-Sehtiyânî'nin, Mâlik b. Enes'in, mükâtebe yoluyla elde ettiği nakillerde buna delâlet eden كتب الي (bana yazdı) sîgasını kullandığı belirtilmiştir.¹⁰³⁵

Hatîb bazı muhaddislerin mükâtebede “haddesenâ” lafzını kullanmayı câiz gördüklerini belirtmektedir.¹⁰³⁶ Hatîb'in naklettiği rivâyetlerde Eyyûb es-Sehtiyânî, Şu'be, Mansûr¹⁰³⁷ ve Leys b. Sa'd'ın¹⁰³⁸ mükâtebe yoluyla alınan hadislerde “haddesenâ” demeyi câiz gördükleri anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki ilk dönem eserlerinden olan hadis usulü kitaplarına göz atıldığında icâzet konusunun rivâyet nakillerinden ileri geçmediği görülmektedir. Diğer konuların da ele alınışında olduğu gibi söz konusu durum bu dönemin rivâyete dayalı hadis usulü anlayışının bir yansımasıdır. Fakat Hatîb de aynı

¹⁰³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 368.

¹⁰³¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 367.

¹⁰³² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 369.

¹⁰³³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 367.

¹⁰³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 379.

¹⁰³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 379, 380.

¹⁰³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 380.

¹⁰³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 380.

¹⁰³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 381.

dönemde yer almasına rağmen icâzetin ele alınışında kendisinden öncekilerden hem rivâyet zenginliği hem konunun işlenişi hem de değerlendirme yönüyle bâriz bir şekilde ayrılmaktadır. Aslında bu farklılık çoğu yerde Hatîb'in konuyu işlemedeki üstünlüğü şeklinde açıkça görülmektedir. Râmehuri'muzî'de çok dar kapsamlı ve sadece rivayetlere dayılı olarak ele alınan icazet konusu Neysaburi'de yok denecek kadar az işlenmektedir.

Hatîb'in özellikle *el-Kifâye*'de ve kısmi olarak da *el-icaze lil ma'dum* adlı kitabındaki icâzet ve münâvele ile ilgili değerlendirmeleri genel olarak ele alındığında şu görülmektedir: Hatîb'in icazet ve münâvele konularını ele alırken icazetin sözlük anlamından tutun da ıstılahi tanımı, icazetin kabul edilme ve edilmeme nedenleri, kabul edenler ve reddedenler, icazet çeşitleri ve bu çeşitlerin ayrı ayrı maddelerle gruplandırması onun söz konusu bu meseleyi tam bir akademik çalışma niteliğinde ele aldığını göstermektedir.¹⁰³⁹

Hatîb'in ele aldığı bütün icâzet şekilleri genelde ya münâvele ya da mükâtebe ile gerçekleşmekte, bu ikisinden mücerred bir icâzeti pek düşünmemektedir. Bu sebeple münâvele ve mükâtebeyi birer icâzet çeşidi olarak işlemiş, bu ikisini, daha sonraki devirlerde olduğu gibi müstakil birer hadis tahammül metodu olarak görmemiştir.¹⁰⁴⁰ Nitekim "İcâzet Çeşitleri" konusunu işlerken "bunların birincisi, münâveledir" demektedir.¹⁰⁴¹ Yine Bağdâdî'nin icazet ve münaveleyi aynı gördüğünün delillerinden biri de İcazet ve icazetin kullanımıyla ilgili bab başlığı altındaki haberleri ele alırken¹⁰⁴² metin içerisinde hiç icazet kelimesi geçmemesine rağmen "münâvele" kelimesini kullanmış olmasıdır.¹⁰⁴³

Hatîb'in icâzet, münâvele ve mükâtebeyi bir başlık altında işlemesi aslında bu hususta er-Râmehuri'muzî'yi örnek aldığını göstermektedir. Çünkü kendisinden önceki er-Râmehuri'muzî'nin eserine bakıldığında er-Râmehuri'muzî de icâzet,

¹⁰³⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 348-389; *el-İcâze li'l-ma'dum ve'l-mechûl*, s. 79-83.

¹⁰⁴⁰ Hüseyin Kahraman, *Hadis Usûlünde el-Hatîb el-Bağdâdî'nin İbnü'-s-Salâh'a Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1995, s. 81.

¹⁰⁴¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 326.

¹⁰⁴² Bu bab başlığı için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 355.

¹⁰⁴³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 358-361.

münâvele ve mükâtebeyi aynı başlık altında işlemekte¹⁰⁴⁴, icâzetten mücerred bir münâvele veya mükâtebeyi bahis konusu yapmadığı görülür. Hatîb'in bu konuyu işlerken pek çok yerde kendisine ulaşan senedlerle, çeşitli nakillerde bulunması da bu etkiyi açıkça ortaya koymaktadır.

3. Vasiyyet

Hadis tahammül çeşitlerinden biri olan *vasiyyet*; sefere çıkan veya ölmek üzere olan bir şeyhin rivâyet etmekte olduğu kitabı bir şahsa vasiyyet ederek bırakması demektir.¹⁰⁴⁵

Hatîb vasiyyet konusunu ele aldığı bab başlığı altında toplam yedi farklı senetle rivayetleri nakletmiştir. Bunlardan ilk üç rivâyet doğrudan vasiyyetle alakalı olmasına rağmen son dört rivayet tamamen vicâde konusuyla alakalıdır.¹⁰⁴⁶ Müellifin konuyla ilgili ilk üç rivâyeti farklı senetlerle aynı olayın naklinden ibarettir. Bu rivâyetlere göre Ebû Kılâbe (ö. 107/725) Eyyûb es-Sahtiyânî'ye (ö. 131/748) kitaplarını vasiyyet etmiş ve bu kitaplar Şam'dan Eyyûb'a getirilmiş, daha sonra kitapları alan Eyyûb bunları rivâyet edip etmeme konusunda Muhammed b. Sîrîn'e (ö. 110/728) danışmış, Muhammed b. Sîrîn de önce evet demiş daha sonra da "sana ne evet derim ne de hayır derim" diyerek kararı Eyyûb'a bırakmıştır.¹⁰⁴⁷

Hatîb bu rivâyetleri naklettikten sonra, bir kitabın vasiyyet yoluyla tahammül edilmesiyle parayla satın alınması arasında farkın olmadığını beyan ediyor. Ayrıca vasiyyet yoluyla alınan bir kitabın rivayetinin ancak vicâde yoluyla caiz olacağını söyleyen Hatîb bütün ilim ehlinin de bu görüşte olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁴⁸

İlk hadis usûlü kaynaklarında geçen bu rivâyet üzerinde tartışma konusu olan meselelerden biri de Eyyûb es-Sahtiyânî'nin kendisine vasiyyet edilen bu kitapları

¹⁰⁴⁴ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 435.

¹⁰⁴⁵ Suyûtî, *Tedrib*, I, 486.

¹⁰⁴⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 389-391. Bağdâdî'nin vasiyyet bab başlığı altında verdiği son dört rivayeti vicade konusunu ilgilendirmesi aslında vasiyyet konusundan hemen sonra müellifin vicâde konusunu işlemesinden dolayıdır denilebilir. Aynı zamanda Bağdâdî vasiyyet yoluyla alınan bir kitabın rivayetini ancak vicâde yoluyla câiz gördüğü için (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 390) vasiyyet ile vicâde arasında bir bağ olduğu kanaatinden dolayı bu son dört rivâyeti vasiyyet babı altında vicâde konusundan hemen önce ele almış olabilir.

¹⁰⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 389, 390.

¹⁰⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 390.

rivâyet edip etmeme hususunda Muhammed b. Sîrîn'e hangi düşünceyle danıştığıdır. Hatîb'e göre Eyyûb kendisine vasiyyet edilen kitapları rivâyet edip etmemeyi "bu kitapları işittiği ancak ezberlemediği" sebebiyle Muhammed b. Sîrîn'e danışmıştır.¹⁰⁴⁹ Bununla birlikte Eyyûb es-Sahtiyânî'nin bu olayla ilgili olarak Hatîb'den önce ve sonra birçok tartışma yapıldığı rivâyetlerde görülmektedir.¹⁰⁵⁰ Seleften bazılarının bu yolla tahammül olunan rivâyetlere câiz dediği görülmektedir.¹⁰⁵¹ Kâdî İyâz'a göre vasiyyet metodu bir nevi izindir, arz ve münâvelenin benzeridir, il'âma yakın bir tahammül metodudur.¹⁰⁵² Sanki şeyh bu vasiyyetle, açık açık söylememekle beraber, talebesine muayyen bir şey vermiş (münâvele yapmış) ve o şeyhin kendi rivayetlerinden olduğunu söylemiş (il'âm) gibidir.¹⁰⁵³ İbnu's-Salâh'a göre vasiyyet metodu ile il'âm ve münâvele arasında herhangi bir benzerlik yoktur. Hatîb'de olduğu gibi İbnu's-Salâh da vasiyyeti câiz görmemiş, Hatîb gibi bu metodun ancak vicâde yoluyla kabul edilebileceği görüşünü savunmuştur.¹⁰⁵⁴

4. Vicâde

Vicâde, kelime olarak bulmak manasına gelen *V-C-D* kök fiilinin mufa'ale ölçüsünde mastarı olup kısaca "elde etmek" demektir.¹⁰⁵⁵ Hadis terimi olarak, bir kimsenin bir müellif veya râvi yazısıyla kaleme alınmış bir eseri, yahud bazı hadisleri ela geçirmesidir. Bu müellif veya râvi, ister o kimse ile muasır olsun, ister olmasın, ister aralarında buluşma gerçekleşsin, ister gerçekleşmesin, bu buluşma esnasında o kimsenin bu müellif veya râviden ister seması olsun, ister olmasın durum yine aynıdır. Bu şekilde söz konusu yazıyı ele geçirmeye yine *vicâde* denir.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 390.

¹⁰⁵⁰ Söz konusu bu tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 74.

¹⁰⁵¹ Suyûtî, *Tedrib*, I, 486.

¹⁰⁵² Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ mârifeti usûli'r-rivâye*, s. 115.

¹⁰⁵³ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 77.

¹⁰⁵⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 390 ve İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 177.

¹⁰⁵⁵ Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 421.

¹⁰⁵⁶ Ahmet Naim, a.g.e., s. 447; Uğur, a.g.e., s. 421.

Hız. Peygamber'den hadislerin yazılmasıyla ilgili olarak hem yasaklayıcı hem de izin verici nitelikte farklı hadislerin nakledildiği bilinen bir husustur.¹⁰⁵⁷ Yasaklayıcı nitelikteki rivâyetlere baktığımızda genelde, Kur'ân ile meşguliyetin terkedileceği veya Kur'ân'a karışacağı endişesiyle buna izin verilmediği görülmektedir.¹⁰⁵⁸ Hal böyle olunca Hulefâ-i Râşidîn döneminde vicâde yoluyla elde edilen kitaplara yasaklama getirilip bunların imha edilmesinin emredilmesi son derece tabii bir durumdur. Hız. Ömer'in "sizden biri herhangi bir âlime ait ilim ihtiva eden, ama işitmediği bir kitap bulursa, onu su dolu bir kaba koyarak siyahıyla beyazı birbirine karıştıncaya kadar yok etsin" emri örneklerden sadece biridir.¹⁰⁵⁹ Başlangıçta Kur'an'a karışma endişesinin bir sonucu olarak getirilen söz konusu yasak daha sonraları hadislerin tahammülünde genel manada kabul edilmeyen ya da ihtiyatla karşılanan *vicâde* metodu olarak yer almıştır.¹⁰⁶⁰ Nitekim vicâde yoluyla alınan kitaptan nakletme İbn Sîrîn'e sorulduğunda İbn Sîrîn bunların semâ yoluyla alınmadıkça rivayet edilemeyeceğini bildirmiştir.¹⁰⁶¹

Hadislerin vicâde metoduyla alınmasının yasaklanması ya da bu metodun ihtiyatla karşılanmasının yanında Hasan-ı Basrî¹⁰⁶², İbn Cüreyc¹⁰⁶³, Vâil b. Dâvud'un¹⁰⁶⁴ ve diğer bazı kimselerin bu metodu kullandıkları *el-Kifâye*'de geçen nakillerden anlaşılmaktadır.

Hatîb vicâde ile ilgili rivâyetleri öncelikle vasiyyet ile ilgili bab başlığı altında ele almıştır. Toplam dört rivâyet nakleden Hatîb'in bu rivâyetleri neden hemen sonraki bab başlığı altında ele aldığı, vicâde konusunda ele almayıp da vasiyyet konusu içerisinde verdiğini daha önce vasiyyet konusunu işlerken anlatmıştık.¹⁰⁶⁵ Hatîb vicâde ile ilgili konuyu ele alırken tamamen nakillerle iktifa etmiş bu nakillerle

¹⁰⁵⁷ Bu nakillerden bazıları için bkz. Ahmed b. Hanbel, III, 12, 21, 39, 56; Müslim, Zühd, 72; Dârimî, Muhaddime, 43.

¹⁰⁵⁸ Söz konusu rivâyetleri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 34, 49, 56.

¹⁰⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 390.

¹⁰⁶⁰ Hatîb'in *el-Kifâye*'de vicâde metoduyla ilgili naklettiği rivâyetlerin hemen hepsinde bu tereddüdün tezâhürünü görebiliriz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 390-393.

¹⁰⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 390.

¹⁰⁶² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 391.

¹⁰⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 352.

¹⁰⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 392.

¹⁰⁶⁵ Bağdâdî vasiyyet yoluyla alınan bir kitabın rivayetini ancak vicâde yoluyla câiz gördüğü için (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 390) vasiyyet ile vicâde arasında bir bağ olduğu kanaatinden dolayı bu son dört rivâyeti vasiyyet babı altında vicâde konusundan hemen önce ele almış olabilir.

ilgili olarak herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Buna ilaveten müellif vicâdeyle ilgili olarak kendisinden sonraki müelliflerin üzerinde durduğu birçok meseleye de ya hiç temas etmemiş ya da bir/birkaç rivâyetle konuyu geçiştirmiştir.¹⁰⁶⁶

B. TEDLİS

Hatîb tedlîs ve tedlîsin hükmü ile ilgili olarak verdiği ilk bab başlığı altında toplam dokuz farklı senetle rivâyetleri nakletmiştir. Bu rivâyetlerin hepsinde de tedlîs ve tedlîs yapanlar hakkında çok ağır ifadeler geçtiği görülmektedir. Kimi rivâyette tedlîsin yalanın kardeşi olduğu, kimi ifadelerde zinâdan, kimi ifadelerde de tedlîsin iffetli bir kadına iftira atmaktan daha ağır bir suç olduğu nakledilmektedir.¹⁰⁶⁷ Bütün bu rivâyetlerden sonra tedlîsin iki çeşit olduğunu belirterek tedlîsle irsâlin farkını ortaya koymaya çalışmaktadır. Daha sonrada rivâyetleri peş peşe sıralayarak bazı müdellisler hakkındaki nakillere geçmektedir.¹⁰⁶⁸ Başka bir bab başlığı vermeyen Hatîb, bundan sonra sıraladığı rivâyetler ve yer yer de kendi yorumlarıyla tedlisle ilgili birçok konuyu ele almaktadır.

1. Tedlîsin Tarifi

Tedlîs, D-L-S fiilinin tef'îl babından mastarıdır. Sözlükte bir şeyin kusurunu gizlemek, ayıbı ortaya çıkmasını diye karanlıkta bırakmak demektir. Göz boyamak, kandırmak manalarında da kullanılır.¹⁰⁶⁹

Hatîb'e göre *tedlîsin* ıstılâhî manası ise; râvinin naklettiği hadisi kendisinden işitmediği bir kimseden nasıl aldığını beyan etmeksizin, ondan işitmiş zannı uyandıracak şekilde rivâyet etmesidir.¹⁰⁷⁰ Görüldüğü gibi Hatîb burada tedlîsin tanımını yaparken, râviyle şeyhin muâsır olmasını veya karşılaşmasını söz konusu etmemektedir. Fakat Hatîb, *el-Kifâye*'nin ilk bölümlerinde *müdellis* tanımını

¹⁰⁶⁶ Mesela Bağdâdî vicâde yoluyla elde edilen yazılı bir metindeki hadisleri semâ ve kıraate delâlet eden edâ lafızlarıyla rivâyet etme hakkında sadece iki rivâyetle yetinmiş (bkz. Hatîb el-Bagdâdî, a.g.e., s. 392-393.), bu metodla alınan rivâyetlerde kullanılacak olan edâ lafızlarıyla, vicâdeni hükmü konusyla ilgili açık tek bir rivâyet bile nakletmemiştir. Hatîb'in değinmediği yada çok az değindiği bu meseleler için bkz. Kâdî İyâz, *el-İlmâ*, s. 120; İbnü's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 179-181; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 487-491.

¹⁰⁶⁷ Hatîb el-Bagdâdî, *el-Kifâye*, s. 393-395.

¹⁰⁶⁸ Bkz. Hatîb el-Bagdâdî, a.g.e., s. 396-399.

¹⁰⁶⁹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, II, 296; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 395.

¹⁰⁷⁰ Hatîb el-Bagdâdî, a.g.e., s. 395.

yaparken muasır olma ve karşılaşma kıstasını esas almıştır.¹⁰⁷¹ Tedlîsi ilk defa tarif ettiği söylenen¹⁰⁷² Şâfiî'de, nakleden râvinin karşılaşmış olmasından bahsetmektedir.¹⁰⁷³ Bunun yanında İbnu's-Salâh ve onun kitabı üzerine kaleme alınan hemen bütün hadis usulcülerinin eserlerinde, nakleden râvinin naklettiği kişiyle muasır olmasını veya karşılaşmış olmasını dikkate aldıkları görülmektedir. Bütün bu ortak tanımlar esas alındığında *tedlîs*; râvinin muasırı olup da görüştüğü fakat hadis almadığı birinden veya muâsırı olduğu halde görüşmediği kimseden hadis işittiğini zannettirecek biçimde rivâyet etmesidir.¹⁰⁷⁴

2. Tedlîsin Çeşitleri

Tedlîsin iki kısma ayrıldığını söyleyen Hatîb bunlardan birincisinin isnâd tedlîsi olduğunu belirtiyor. Daha sonra tedlîsin ikinci türü olan şüyûh tedlîsinden bahsediyor.¹⁰⁷⁵ Bunları birçok rivâyetle ele alan Hatîb her iki tedlîs çeşidi hakkında da kendi görüşlerini ayrıca belirtmekte ve tercihini söylemektedir. Kaynaklarda tesviye tedlîsi diye geçen¹⁰⁷⁶ tedlîs çeşidini ise Hatîb ayrı bir başlık altında incelemeyip bunun ayrı bir tedlîs çeşidi olduğunu belirtmese de bu konuyu da isnâd ve şüyûh tedlîsi arasında tarifini yaparak naklettiği rivâyetlerle beraber zikretmektedir.¹⁰⁷⁷ Tesvîye tedlîsi mahiyeti itibariyle bazılarınca isnâd tedlîsine dâhil edilip ele alınmıştır.¹⁰⁷⁸ Hatîb de bu düşünceden dolayı onu ayrı bir başlık altına ele almayıp isnâd tedlîsi içerisinde ele almış olabilir. Zaten müellif isnâd tedlîsinden hemen sonra tesviye tedlîsini ele alıp bununla ilgili rivâyetleri sıralamakta peşinden de şüyûh tedlîsine geçmektedir. Dolayısıyla Hatîb bu üç türlü tedlîsten

¹⁰⁷¹ Bağdâdî'ye göre aynı sırada yaşmasına rağmen karşılaşmadığı veya karşılaşp da kendisinden hadis almadığı bir kimseden ondan hadis duymuş vehmi uyandıracak şekilde rivâyette bulunan kimseye *müdelles*, bu tür rivâyete de *isnâd tedlîsi* denir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 38.

¹⁰⁷² Bkz. Erul, Bünyamin, "Tedlîs", *DİA.*, XL. 263.

¹⁰⁷³ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 371.

¹⁰⁷⁴ Bkz. İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 73; Suyûtî, *Tedrib*, I, 256; İbn Kesîr (ö. 774/1373) *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, s. 143; Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 143. Biz çalışmamızın ilerleyen bölümünde *müdelles* ile *mürsel-i hafî* arasındaki farkla ilgili açıklamalarda bulunurken tedlîsin bu tanımına daha geniş değineceğimizden şimdilik söz konusu terim üzerindeki tartışmalara fazla yer vermeyeceğiz.

¹⁰⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38, 395, 403.

¹⁰⁷⁶ Kaynaklarda geçen *tesvîye tedlîsi* için bkz. Suyûtî, a.g.e., I, 257; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 568; Ahmet Naim, a.g.e., s. 171; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 145; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 397.

¹⁰⁷⁷ *Tesvîye tedlîsi* için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 402.

¹⁰⁷⁸ Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 568.

bahsetmektedir diyebiliriz. Biz burada zikrettiğimiz her bir tedlîs çeşidini ayrı ayrı başlıklarla ele alacağız.

a. İsnâd Tedlîsi

Daha önceden de zikrettiğimiz gibi Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde iki farklı yerde isnâd tedlisini tarif etmektedir. Buna göre; râvinin muasırı olup da görüştüğü fakat hadis almadığı birinden veya muâsırı olduğu halde görüşmediği kimseden hadis işittiğini zannettirecek biçimde rivâyet etmesini Hatîb isnâd tedlîsi olarak tarif etmektedir.¹⁰⁷⁹

Hatîb'e göre râvi, kendisinden naklettiği kişiden hadisi nasıl aldığıyla ilgili bir açıklamada bulunursa söz konusu vehim ortaya çıkar, râvinin bu beyanıyla tedlîs ortadan kalkar ve o burada irsâl yapılmış olur. Çünkü irsâlde râvinin duymadığı veya karşılaşmadığı birinden duymuş ve karşılaşmış gibi bir vehmettirme niyeti yoktur. Bu yönüyle isnâd tedlîsindeki bu hal ile irsâldeki zikrettiğimiz durum birbirinden farklıdır. Binaenaleyh âlimler irsâl yapanları kınamamış fakat tedlîs yapanları kınamışlardır. Hatîb isnâd tedlisindeki câiz olmayan bu durumu üç sebebe dayandırmaktadır. Bunlardan birincisi, işitmediği bir haberi işitmiş gibi göstermek, ikincisi kendisinden nakledilen râvinin emânet ve verâsına dayanan adalet sıfatının gizli kalması, diğeri de bu gizlemenin kendisinden hadis nakledilen kişinin kimliğinin ortaya çıkmasıyla haberinin kabul edilmeyeceği endişesidir. Ayrıca bu tür tedlîsin, râvinin naklettiği rivâyetin âlî isnâdla elde edildiği vehmini uyandırmak için de yapıldığı belirtilmiştir. İşte bütün bu sayılanlar, râvinin adaletine ve diyânetine halel getiren haller olarak görülmektedir.¹⁰⁸⁰

Hatîb isnâd tedlisini tarif edip, içeriğiyle ilgili bu yorumları yaptıktan sonra naklettiği rivâyetlerde bu çeşit tedlîs yapanların isimlerini belirtmektedir. Ahmed b. Hanbel'e isnâd edilen rivâyete göre, Sâid b. Ebî Arûbe, Hakem b. Uteybe'den ve Hammâd ile Amr b. Dînâr, Hişâm b. Urve, İsmâil b. Ebî Hâlid, Ubeydullah b. Amr,

¹⁰⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38, 395.

¹⁰⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 95, 396.

Ebî Bişr, Zeyd b. Eslem, Ebi'z-Zinâd adlı râvilerden tek bir şey bile duymadan rivâyette bulunmuştur.¹⁰⁸¹

Süfyân b. Uyeyne ile ilgili şu rivâyette isnâd tedlisine örnek olarak *el-Kifâye*'de geçmektedir. Süfyân b. Uyeyne “ Zührî şöyle dedi...” diyerek rivâyete başlamış ona bu rivâyeti Zührî'den işitip işitmediği sorulunca Süfyân b. Uyeyne cevaben “ hayır bunu Zührî'den Ma'mer duymuş, bana da ondan duyan Abdürrezzâk söyledi” demiştir.¹⁰⁸² Gerçekten Süfyân b. Uyeyne, Zührî'nin muâsırı olup onunla görüşmüştür; fakat ondan hadis almadığı için semâi sabit değildir. Süfyân Abdürrezzâk'tan, Abdürrezzâk Ma'mer'den o da Zührî'den hadis almıştır. Buradaki isnâd tedlîsi Süfyân'ın iki şeyhini de atlayarak hadisi doğrudan doğruya Zührî'den duyduğunu zannettirecek bir tarzda rivâyet etmesidir.¹⁰⁸³

Hatîb'in naklettiği diğer rivâyetleri de göz önünde bulundurduğumuzda daha birçok kimsenin isnâd tedlisini yaptıkları görülmektedir. Hatta bu rivâyetlerin birinde Yezîd b. Hârûn'un Kûfe'ye geldiğinde Müsir b. Kidâm ve Şerîk hariç herkesin isnâd tedlîsi yaptığı belirtilmektedir. Bu rivâyetten hemen sonra değerlendirmede bulunan Hatîb de rivâyetlerinde çokça tedlîs yapanlarla ilgili olarak *et-Tebyîn li-esmâi'l-müdebellisîn* adlı bir kitap kaleme aldığını belirtmektedir.¹⁰⁸⁴

b. Tesviye Tedlîsi¹⁰⁸⁵

Kaynaklarda *tesviye tedlîsi*, râvinin, hadisini makbûl ve sahîh göstermek için senedde bulunan fakat kendi şeyhi olmayan birini, zayıf veya kendinden daha küçük olduğu için atlayarak, hadisi sadece sika râvilerden rivâyet etmiş gibi göstermesine

¹⁰⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 96.

¹⁰⁸² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 397.

¹⁰⁸³ Söz konusu açıklamalar hakkında bkz. Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 143.

¹⁰⁸⁴ el-Mâlikî'nin fihristinde iki cüz olarak zikrettiği belirtilen eseri Şehbe'nin dört cüz olarak kaydettiği nakledilmektedir. el-Uşş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 129; Bu eser için ayrıca bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 130; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 387. Bağdâdî'nin bu çalışması bazı kaynaklarda *Esmâü'l-müdebellisîn* ismiyle de kaydedilmektedir. Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 223.

¹⁰⁸⁵ Daha önceden zikrettiğimiz gibi her ne kadar da Bağdâdî tedlîsi *isnâd tedlîsi* ve *şüyüh tedlîsi* diye ikiye ayırıp tesviye tedlisinden isim olarak bahsetmese de başka bir açıdan bakıldığında tesviye tedlisini isnâd tedlisinin devamı gibi görse de (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 38, 395, 403.) bazı kaynaklarda müellifin tarifini yaptığı bu tedlisin *tesviye tedlîsi* olduğu belirtilmiştir. (Bu kanaklar için bkz. Süyûtî, *Tedrib*, I, 257; Cezâirî, a.g.e., II, 568; Ahmet Naim, a.g.e., s. 171; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 145; Uğur, a.g.e., s. 397.) Biz de bu yüzden bu tedlis türünü burada ayrı bir başlık altında ele alacağız.

denir.¹⁰⁸⁶ Hatîb'den önceki hadis usulcülerinin eserlerinde tesviye tedlisini ismen bu şekilde tedlîsin bir çeşidi olarak gören veya yukarıdaki tanıma benzer bir tanımla tarif eden bir hadis usulcüsü tespit edemedik. Fakat buna tesviye tedlisi ismini veren kişinin İbnü'l-Kattân olduğu iddia edilmektedir. Muhaddislerden tesviye tedlisine güzelleştirme manasına gelen *tecvîd* isminin de verildiği nakledilmektedir.¹⁰⁸⁷ Hatîb'in bu tedlisi tarif ettikten sonra bunun yapılaş amacının hadisi güzelleştirmek olduğunu belirtmesi¹⁰⁸⁸ *tecvîd* manasının verilmesine vesile olmuştur denilebilir. Her ne kadar da Hatîb tedlîsin bu türünü *tesviye* diye isimlendirmese de¹⁰⁸⁹ bu tedlisin tarifini veren ilk hadis usulcüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatîb'in bu tarifine göre bazen müdellis isnatta şeyhinin ismini değil de ondan sonraki râviyi zayıf olması veya nakilde bulunduğu bu şahsın yaşının kendinden küçük olması nedeniyle düşürür. Bu hazf olayı hadisi güzelleştirmek kastıyla yapılır. Süleyman el-A'meş, Süfyân es-Sevrî, Bakiyye b. Velîd bu tür tedliste bulunan kimselerdir.¹⁰⁹⁰ Yine bu tür tesviye tedlisi yapan kişi olarak İmâm Mâlik'in de ismi nakledilen rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Bunu gösteren rivâyette İmâm Mâlik'in isnâd zincirini; “ عن ثور بن يزيد عن ابن عباس ” şeklinde vermektedir. Halbu ki Sevr b. Yezîd ile İbn Abbâs arasında İkrime vardır. Yani isnâd aslında “ عن ثور بن يزيد عن عكرمة عن ابن عباس ” şeklinde olması gerekiyordu. Fakat İmâm Mâlik İkrime'den rivâyet etmeyi hüccet kabul etmeyip kerîh gördüğünden isnâttan bu şahsın ismini düşürmüştür. Böylece sanki Sevr'in direkt İbn Abbas'tan rivâyet ettiği vehmini uyandırmıştır.¹⁰⁹¹ Isnâd zincirindeki iki râvi arasındaki zayıf olan bir râviyi düşürerek naklettiği rivâyeti güzel gösterme adına hep sika olan râvilerden rivâyet ediyor vehmini uyandırmak olan bu tür tedlis genel olarak uygun görülmemiştir.

c. Şüyûh Tedlîsi

Hatîb'e göre muhaddisin kendisinden hadis işittiği şeyhin tanınmaması amacıyla onun bilinen ismini veya künyesini veya nisbesini yahut da meşhur olarak

¹⁰⁸⁶ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 145. Tesviye tedlîsinin çeşitli tarifleri için ayrıca bkz. Süyûtî, *Tedrib*, I, 257; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 568; Ahmet Naim, a.g.e., s. 172; Uğur, a.g.e., s. 397.

¹⁰⁸⁷ Cezâirî, a.g.e., II, 567; Ahmet Naim, a.g.e., s. 173.

¹⁰⁸⁸ Bu mana için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 402.

¹⁰⁸⁹ Bu şekilde isimlendirmemesinin onun tesviye tedlisini müstakil olarak değil de isnâd tedlisinin devamı gibi görmesinden kaynaklanmış olabileceğini daha önceden belirtmiştik.

¹⁰⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 402.

¹⁰⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 403.

bilinen sıfatını değiştirip başka bir şekilde onu zikretmesidir. Bu tür tedlîste bulunan râvinin amacı, nakilde bulunduğu şeyhinin emanet ve itikat yönünden güvenilir olmamasıdır. Veya râvinin kendinden sonrakilerin de bu şeyhten rivâyette kendisine iştirak edecekleri derecede şeyhin vefatı gecikmiş olması, şeyhin râviden yaşça daha küçük olması, râvinin ismini aynı şekilde tekrar etmekten hoşlanmadığı bu şeyhinden birçok hadisinin olması gibi sebepler râviyi şüyûh tedlisine götüren sebepler olarak Hatîb tarafından beyan edilmektedir.¹⁰⁹²

Hatîb şüyûh tedlîsinin tarifini yapıp zikredilen açıklamalarda bulunduktan sonra devamında bu tür tedliste bulunanları ve kimler hakkında bu tedlisi gerçeleştirdikleriyle ilgili rivâyetleri nakletmektedir.

Hatîb'in bu rivâyeterinden birinde Atiyye'nin el-Kelbî'den naklettiği rivâyette "Kâle Ebû Saîd" dediği görölmektedir. Hâlbuki el-Kelbî ismindeki bu râvi Ebu'n-Nadr olarak künyelenmiş birisidir. Atiyye insanların bilmemesi için bu râvinin kimliğini değiştirmiş ve "Kâle Ebû Saîd" diyerek kendisini Ebû Saîd el-Hudrî'den naklediyor gibi göstermiştir.¹⁰⁹³ *el-Kifâye*'de yer alan bir rivâyette bazen aynı şahsın senetlerde birbirinden çok farklı isimlerle zikredildiği görölmektedir. Mesela Ebu'l-Yekzân künyeli birinin Sühem b. Hafs, Âmir b. Hafs, Âmir b. Ebî Muhammed, Âmir b. Esved, Süheym b. Esved, Abdulalh b. Kâid, Ebû İşhâk el-Mâlikî şeklinde değişik isim, künye, nisbe ve lakaplarla senetlerde yer aldığı belirtilmektedir.¹⁰⁹⁴ *el-Kifâye*'de yer alan başka bir rivâyette bazen bir şahsın yüz değişik isimle zikredildiği iddia edilmektedir. Hatîb bu tür tedlis faaliyetinde bulunanla birlikte kimlerin buna maruz kaldığıyla ilgili olarak *el-Muvazzıh li-evhâmi'l-cem ve't-tefrîk* adlı kitabının atıfta bulunmakta, bunlardan birçoğunu orada zikrettiğini belirterek bunlardan örnekler sunmaktadır.¹⁰⁹⁵ Hatîb söz konusu rivâyetlerin naklinden sonra şüyûh tedlîsi

¹⁰⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 404.

¹⁰⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 404.

¹⁰⁹⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 404. Ayrıca burada şu hususu da belirtelim ki *şüyûh tedlîsi* olarak bilinen aynı şahsa ait birçok farklı isim, künye, lakab, nisbe ile zikredilmesi Bağdâdî'nin de yapmış olduğu bir tedlîstir. Hatîb bundan dolayı çeşitli eleştirilere de maruz kalmıştır. Biz çalışmamızda tedlisin hükmüyle ilgili olarak ileride daha geniş bilgi vereceğimizden Hatîb'in şüyûh tedlisi yapması ile ilgili ayrıntıları orada daha detaylı ele alacağız.

¹⁰⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 406-408.

yapanların rivâyetlerinin hüccet olarak kabul edilmeyeceğini söyleyerek bunlarla amel etme zorunluluğunun olmadığını belirlemektedir.¹⁰⁹⁶

3. Tedlîs İle Mürsel-i Hafî İlişkisi

Hatîb'in hadis usûlündeki *tedlîs* kavramını râvinin naklettiği hadisi kendisinden işitmediği bir kimseden nasıl aldığını beyan etmeksizin ondan işitmiş zannı uyandıracak biçimde rivâyet etmesidir.¹⁰⁹⁷ şeklinde tarif ettiğini daha önce zikretmiştik. Ayrıca yine Hatîb, tedlîsin bu tanımında muâsır olma ve karşılaşma şartlarından bahsetmese de, onun *müdelles* tanımında söz konusu şartların da yer aldığını daha önce belirtmiştik.¹⁰⁹⁸ Fakat kaynaklarda aynı asırda yaşama şartı olmaksızın tedlîsin tanımını yapanlar olmuştur. “Bir kimsenin muâsır olsun olmasın diğer kimseden işitmemiş olduğu bir haberi serâhâten semâyı iktiza etmeyen bir lafızla rivâyet etmesidir” şeklindeki bir tanıma, “öyleyse hiç kimse, hatta ne İmâm Mâlik, ne de başkası tedlîsten kurtulmuş olur” cevabıyla itiraz edildiği de görülmektedir.¹⁰⁹⁹

Âlimler arasında görülen bu tanım farklılıkları onları *müdelles* ile *mürsel* ya da *mürsel-i hafî* terimlerini ayırma zorunluluğuna götürmüştür. Bu tartışmaya katılan Hatîb tedlîsin iki şeklinin olduğunu bunlardan birincisinin râvinin kendisinden hadis duymadığı birinden sanki duymuş gibi bir vehimle hadis rivâyet etmesidir ki, burada râvi hadisi nasıl aldığıyla ilgili bir beyanda da bulunmaz. Şayet râvi almış olduğu bu hadisi rivâyet ettiği kimseden duymadığını beyân ederse, bu hadisi nasıl aldığıyla ilgili durum açıklığa kavuşur, böylece o kimse *müdelles* değil *mürsil* olur. Çünkü Hatîb'e göre mürsil olan bir kimsede duymadığı ve karşılaşmadığı birisinden hadis naklettiğinde, sanki ondan duymuş ve onunla karşılaşmış gibi bir vehmettirme niyeti yoktur. Fakat tedlîste ise durum bunun tersinedir. Bu yönleriyle bir birlerinden ayrılsa da *tedlîs* ile *irsâl* arasında umûm-husus ilişkisi vardır. *Tedlîs* bu ilişki

¹⁰⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 409. Ayrıca şunu belirtmeliyiz ki bazı kaynaklarda “حدثنا علامة الثبت “حدثنا العلامة الضابط” Güvenilir allâme bize rivâyet etti”, “حدثنا الحافظ الضابط “Zaptı kuvvetli hâfiz bize rivâyet etti ” gibi ifadelerin de şüyûh tedlîsi olarak değerlendirildiği görülmüştür. (Mesela bkz. Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 144). Fakat ne Bağdâdî ne ondan önce ne de sonraki hadisçilerde bu ifadelerin şüyûh tedlîsi olarak değerlendirildiğini göremediğimizden biz de bu ifadeleri şüyûh tedlîsi kapsamında ele almadık.

¹⁰⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 395.

¹⁰⁹⁸ *Müdelles*'in bu tanımı için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 38.

¹⁰⁹⁹ Ahmet Naim, a.g.e., s. 164.

bakımından *irsâl* terimini kapsasa da, irsâlde duymadığı birinden semâ vehmi uyandırma gibi bir durum olmadığından bu terîm tedlîsi içine almaz. İşte bunun içindir ki âlimler irsâlde bulunanları ayıplamadıkları halde tedlîs yapanları zemmetmişlerdir. Hadis işitmediği birisinden semâ ile hadis aldığı vehmini uyandırmak, naklettiği kişinin hadislerinin kabul edilememe ihtimalinden dolayı onu gizleyerek adaletinin anlaşılmasına engel olmak, senedin âlî isnâd olduğu vehmini uyandırmak gibi düşüncelerle yapılan tedlîs kişinin adâletini ve dindarlığını yaralamaktadır ki, müdellis olan kişinin aksine mürsil olan şahıs bunlardan berîdir.¹¹⁰⁰ İşte bütün bu sıfatlar bakımından Hatîb'e göre tedlîs ile irsâl ayrı kavramlardır. Daha sonraki usul-ü hadisçiler tarafından da tanımlanıp farkları ortaya konmaya çalışılan *mürsel*¹¹⁰¹ ile *müdelles* terimleri râvilerin mülâkât etmiş olmaları yanında muâsır olmalarına göre de değerlendirilmiştir. Bunlardan kimileri tedlîs olması için râvi ile kendisinden rivâyet edilen kimsenin yalnız muâsır olmaları kâfi gelip karşılaşmış olmaları şart değildir, derken kimilerine göre de râvinin kendisinden rivâyette bulunduğu kimseyle mülâkâtı malum olursa bu rivâyet *müdelles*, muâsırlığı malum fakat karşılaşmış olmaları şüpheli olursa *mürsel-i hafî* diye addolunur, demişlerdir.¹¹⁰² Hatîb'in yukarıda zirettiğimiz karşılaştırmasında ise onun, tedlîste mülâkât edilmiş olması gerekliliğini aradığı söylenebilir.

Hatîb, ilim ehli arasında irsâl yapanın müdellis olarak kabul edilmemesi konusunda bir hilafın olmadığını belirtmektedir. *İrsâl* ise râvinin muasırı olmayan veya karşılaşmadığı birinden yaptığı rivâyetidir ki Sâid b. Müseyyeb, Ebî Seleme b. Abdurrahman, Urve b. Zübeyr, Muhammed b. Münkedir, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Katâde ve Tâbiinden bundan başka kimselerin Râsulullah'tan yaptıkları rivâyetler ile Tâbiinden olmayan İbn Cüreyc'in Abdullah b. Abdullah b. Utbe'den, Mâlik b. Enes'in Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddîk'ten yaptığı rivâyetleri bu türden rivâyetlerdir. Bunların hiçbirinde muâsarat yoktur. Muâsır oldukları halde birbiriyle karşılaşmamış olan Haccâc b. Ertât, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be'nin Zührî'den yaptığı rivâyetler bunlara örnektir. Hatîb bütün bu ve buna benzer

¹¹⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 397.

¹¹⁰¹ *Mürsel* terimi kimi usulcülerin eserinde *müdelles* ile karşılaştırılırken *mürsel-i hafî* şeklinde de zikredilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 104; Süyûtî, *Tedrib*, I, 256.

¹¹⁰² Söz konusu iddiala için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 104; Süyûtî, a.g.e., I, 256.

güvenilir kimselerin yaptığı nakillerin ayrıca daha önceden şeyhiyle karşılaşmış ondan hadis almış râvinin bu rivâyetleri haricinde ondan duymadığı halde tek bir hadisinde ondan duymuş gibi naklettiği bu hadisin de mürsel konumunda olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁰³

4. Râvileri Tedlîse Sevkeden Sebepler

Hatîb *el-Kifâye*'sinin değişik yerlerinde tedlîsi ele alırken, râvileri tedlîs yapmaya sevkeden çeşitli amilleri kimi zaman bir rivâyette kimi zaman söz konusu rivâyetlerin değerlendirilmesinde zikretmektedir. Buna göre râviyi tedlîse yönelten sebeplerden birisinin âlî isnâd elde etmek düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁰⁴ Bu yolla râvi nakledeceği hadisi Hz. Peygamber'e kadar az sayıdaki muteber kişilerle ulaştırma liyâkatını kesbedecektir.

Nakledilen rivâyetlerde tedlîs yapmaya iştîyak duyup bu işi sevmek de, râvileri bu yola sevkeden faktör olarak gösterilmiştir. Mesela *el-Kifâye*'deki bir rivâyette râvinin böyle bir yola başvurmasının nedeni sorulduğunda, onun açıkça bu işi sevdiğini söylemesi veya buna meyilli olduğunu belirtmesi, söz konusu râvinin maksadını açıkça ortaya koymaktadır.¹¹⁰⁵

Râvilerin bazen isnâtta bulunan zayıf ya da yaşça kendinden küçük bir râviyi atlayarak hadisi güzel gösterme amacıyla tedlîs yaptıkları belirtilmektedir. Bu tedlîs tam olarak şu şekilde olmaktadır; kimi zaman râvi hadisi aldığı şeyhinin ismini değil de ondan sonraki başka bir râviyi isnattan düşürür. Bunun sebebi ise düşürülen râvinin zayıf veya yaşça kendisinden küçük olmasıdır. Böylece senet hep sika râvilerden meydana geliyormuş gibi bir yargı oluşturulmaya çalışılır ki(,) bu yolla hadis güzel gösterilmeye yani sağlam bir senede dayandırılmaya çalışılır.¹¹⁰⁶ Hadisi güzel gösterme adına yapılan bu tedlîsi her ne kadar Hatîb râviyi tedlîs yapmaya götüren sebep olarak zikretse de, aslında Hatîb'in belirttiği bu olayı, daha doğrusu tarif ettiği tedlîs türünü daha sonraki bazı usûl-i hadisçilerin *tesviye tedlîsi* diye

¹¹⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 423.

¹¹⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 398, 399.

¹¹⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 398.

¹¹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 402.

naklettiklerini tedlîsin çeşitleri bölümünü ele alırken anlatmıştık.¹¹⁰⁷ Hatîb râviyi tedlîs yapmaya götüren bu sebebi söyledikten sonra Süleymân el-A‘meş, Süfyân es-Sevrî ve Bakıyye b. Mahled gibilerinin de bu gibi sebeplere binâen tedlîs yaptıklarını belirtmiştir.¹¹⁰⁸ Ayrıca şeyhin vefâtının geç olması da râviyi tedlîse götüren sebepler arasında zikredilmektedir.¹¹⁰⁹ Vefatı geç olan şeyh uzun süre yaşayacağı için daha sonraları ondan yaşı küçük olan birçok râvi nakledecektir. Önceki râviyi yaşça kendisinden küçük olanlarla aynı şeyhten rivâyet etme görüntüsü rahatsız edeceğinden söz konusu râvi şeyhin gerçek kimliğinden ziyade onu bilinmeyen isim, künye, lakab veya nisbeyle zikrederek tedlîste bulunur.

Şeyhin emanet ve itikat yönünden sağlam olmaması, râvinin aynı şeyhten çok hadis nakletmekten hoşlanmaması gibi sebepler Hatîb tarafından râviyi şüyûh tedlîsi yapmaya götüren sebep olarak bu tedlîs türünün tarifi içerisinde zikredilmektedir.¹¹¹⁰

Ravîleri tedlîs yapmaya götüren âmiller olarak Hatîb’in zikrettiği bu sebeplerin haricinde devrin siyâsi ve sosyal olaylarına binâen tedlîs faaliyetlerinde bulunduğu da kaynaklarda zikredilmektedir. Mesela, mezhep farklılıkları dolayısıyla tedlîs yapıldığı iddiaları bunların başında gelmektedir. Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve diğer bazı Mutezile râvilerinin isimlerinin tedlîsten dolayı zikredilmemesi kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Amr b. Ubeyd’in Mutezile mezhebine mensubiyetinden sonra çok sert eleştirilere maruz kalarak rivâyetlerinin kabul görmediği ve üzerinde tedlîs yapıldığı zikredilmektedir.¹¹¹¹

Sebebi ne olursa olsun ve hangi tedlîs çeşidi yapılırsa yapılsın, gerek *el-Kifâye* gerekse diğer hadis usûlü kaynaklarına baktığımızda râvinin tedlîs yapması muhaddislerin çoğuna göre hoş karşılanmamış, başta belirttiğimiz gibi bunu hoş

¹¹⁰⁷ Bağdâdî tedlîsi *isnâd tedlîsi* ve *şüyûh tedlîsi* diye ikiye ayırıp tesviye tedlisinden isim olarak bahsetmese de başka bir açıdan bakıldığında tesviye tedlisini isnâd tedlisinin devamı gibi görse de (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38, 395, 403.) bazı kaynaklarda müellifin tarifini yaptığı bu tedlisin *tesviye tedlîsi* olduğu belirtilmiştir. (Bu kanaklar için bkz. Süyûtî, *Tedrib*, I, 257; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 568; Ahmet Naim, a.g.e., s. 171; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 145; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 397.)

¹¹⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 402.

¹¹⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 403.

¹¹¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 402-403.

¹¹¹¹ Siyasi ve sosyal olayların ve mezhep farklılıklarının hadis rivâyetindeki tesirleri ve sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz. Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Ankara, 2004.

karşıl原因lar olsa da çok ağır ifadelerle zemmedenler de olagelmiştir.¹¹¹² Her ne kadar kendisi de tedlîs yapıp bu suçlamalara maruz kalsa da¹¹¹³ Hatîb'in genel kanaati de tedlîsin iyi bir iş olmadığı yönündedir.¹¹¹⁴

5. Tedlîsin Hükümü

Hatîb *el-Kifâye*'de tedlîs konusunu ele alırken üzerinde en çok duracağı meselelerden birinin de tedlîsin hükümü olduğunu daha ilk bab başlığında hissettirmektedir. Çünkü Hatîb'in konuya giriş mahiyetindeki ilk babı tedlîs ve tedlîsin hükümüne dairdir. Buna göre bu bab başlığı altında herhangi bir tedlîs çeşidinden bahsedilmeksizin, hadisteki tedlîsin ilim ehlinin çoğuna göre mekrûh olduğu belirtilmiş, bu uygulamanın bazılarınca çirkin bir iş olarak bazılarınca normal karşılandığı vurgulanmıştır.¹¹¹⁵ Tedlîsin iki kısım olduğunu beyan eden Hatîb isnâd tedlîsinin tarifinden sonra mürsel ile isnâd tedlîsi arasındaki farkı mukayese etmektedir. Hatîb'e göre isnâd tedlîsinde râvinin kendisinden hadis işitmediği birinden sanki bizzat işitmiş gibi vehmettirme düşüncesinin varolması mürselden farklı olan en temel esastır. İşte bundan dolayı âlimler tedlîs yapanları kınamışlar fakat irsâlde bulunanlar hakkında aynı kanaatte bulunmamışlardır.¹¹¹⁶

Hatîb, tedlîsin aslı olmayan bir şeyi gerçek gibi göstermek ve güvenilir olmayan birini senetten çıkararak durumu saklamak ve meydana getirdiği senedin âlf isnâdmış gibi olduğunu vehmettirmek gibi özelliklerinden dolayı hadisçiler ve fukahâdan bir grub tarafından kabul edilmediğini söylemektedir. İlim ehlinin büyük bir çoğunluğuna göre ise müdelles hadis makbûldür. Bunlara göre tedlîs gerçekte yalan gibi olmayıp, adalete de zarar vermemektedir. Netice de tedlîs de mürsel konumundadır. Bazılarına göre ise râvi, karşılaşmadığı ve hadis işitmediği birinden çok sık tedlîste bulunuyorsa rivâyeti kabul edilmez. Fakat mülâki olup da hadis işittiği bir şeyhten işitmediği bir hadisi rivâyet ederse, şeyhin sika olması şartıyla

¹¹¹² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 393-395, Hansu, a.g.e., s. 120.

¹¹¹³ Hatîb'in şüyûh tedlîsi yaptığıyla ilgili bilgi ve eleştiriler için bkz. bkz. İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 117; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 12; İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 76.

¹¹¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 409.

¹¹¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 393.

¹¹¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 395.

rivâyeti kabul edilir. Bazıları ise râvinin, hadisi vehim ihtimali olmayan lafızlarla nakletmesi durumunda rivâyetinin sahîh olacağını belirtmektedir.¹¹¹⁷

Hatîb müdellis bir râvinin riyât ettiği hadisin hükmünü, onun kullandığı sîgalara da bağlamaktadır. Rivâyetten vehmi giderip kapalılığı kaldıracak olan râvinin kullanacağı bu lafızlar; “semitü, kâle lî, zekerâ lî, haddesenî ve ahberanî” veya “قرأ عليه وأنا حاضر (Ona okundu ben de hazırım)” ve bunlar gibi semâdan başka ihtimal taşımayan sîgalardır.¹¹¹⁸ Hatîb’e göre müdellis râvinin hadis işittiğine kesin olarak delâlet eden bu lafızları kullanması halinde onun bu rivâyetleri delil kabul edilebilir.

Tedlîsin hükmüyle alakalı olarak üzerinde durulan diğer bir mesele de, eğer râvi sadece bir kısım hadislerinde tedlîs yapmışsa tedlîs yapan bu râvi hakkındaki hükmün nasıl olacağıyla ilgilidir. Hatîb ömründe bir defa tedlîste bulunanların diğer bütün rivâyetlerinin de kabul edilmeyeceğiyle ilgili görüşlerin olduğunu belirttikten sonra bu görüşte olanların bu durumu tek bir hadisinde yalancılığı tespit edilen râvinin artık zâhiri halinin yalancı olarak bilinmesine benzetildiğini söylemektedir. Bu durumda artık yalanı bir defa olsun tespit edilen râvi bazı rivâyetlerinde doğru söyleme ihtimaliyle birlikte rivâyet ettiği tüm hadislerle amel edilmez. İşte müdellisin durumu da bunun gibidir. Fakat sika olan bir râviden yapılan rivâyetler bundan beridir, onun rivâetleriyle amel edilir.¹¹¹⁹ Kaynaklarda ilim ehlerinden Süfyân b. Uyeyne gibi yalnızca sika olanlardan tedlîste bulunduğu bilinen güvenilir râvilerin rivâyetlerinin kabul edildiği, bunların durumunun sadece sahâbiden irsâlde bulunanlara benzetildiği yer almaktadır.¹¹²⁰

Şüyûh tedlîsinin tarifini yapıp, bununla ilgili rivâyetleri ele alan Hatîb en sonunda bu tür tedlîsin hükmü hakkında kendi görüşlerini ortaya koymaktadır. Özet olarak, bir râvi nakilde bulunduğu şeyhini meşhur olan ismiyle tanıtmaktan kaçınır ve bu durumu hadis işiten kişi bilmezse duyan kimse için bu hadisle amel etmek doğru olmaz. Çünkü o râvinin şeyhi bu haliyle meçhûl olup hakkında adaletle

¹¹¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 99.

¹¹¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 400, 401.

¹¹¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 401, 402.

¹¹²⁰ Süyûtî, *Tedrib*, I, 263.

hükmedilmemiş sayılır. Bunun için söz konusu râvinin hadisi sâkıttır ve bu hadisle amel edilmez.¹¹²¹ Hatîb şüyûh tedlîsinde bulunanlar hakkında bu kararıyla müteşeddît gibi görünse de kendisinin de şüyûh tedlîsinde bulunduğu bu durumundan dolayı eleştirilere maruz kaldığını bir kez daha hatırlatmakta fayda görüyoruz.¹¹²² Fakat Hatîb ve bazılarının yaptığı gibi bir râvi şeyhlerini çok göstermek yahut bir şeyhinden çok rivâyeti varsa rivâyeti güzel göstermek maksadıyla şüyûh tedlîsinde bulunmuşsa bunun rivâyete ve râviye hiçbir zararının olmadığı da iddia edilmiştir.¹¹²³

Tedlîsin hükmüyle ilgili olarak buraya kadar zikrettiklerimizden anlaşıldığı üzere Hatîb tedlîsi kabul edilecek olanlarla, kabul edilemeyecek olanların isimlerini ayrıntılı bir şekilde *el-Kifâye*'sinde ele almasa da, gerek rivâyetlerle gerek kendi görüşlerini ortaya koyarak prensipte tedlîsi kabul edilecek olan râvilerle kabul edilmeyecek olanların genel profilini çizmektedir. Buna ilaveten Hatîb naklettiği bir rivâyette Süfyân b. Uyeyne'nin tedlîsinin kabul edilmesinin yanında A'meş'in tedlîsinin kabul edilmediğini beyan etmektedir. Bunun sebebini ise İbn Uyeyne'nin tedlîsinin genelde İbn Cüreyc, Ma'mer b. Râşid ve bunun gibi sika olan râvilerden olmasına, A'meş'in rivâyetlerinin ise İbn Uyeyne'nin aksine genelde sika olarak kabul edilmeyen râvilerden olmasına bağlamaktadır.¹¹²⁴ Elbette ki hüküm itibariyle tedlîsi kabul edilenlerde aranan şartlar ve tedlîsi kabul edilenlerle, reddedilenler bunlardan ibaret değildir. Çeşitli eserlerde bu konu üzerinde geniş ayrıntılara yer verilmiştir. Mesela İbn Hacer tedlîsi beş ana grupta inceler. Bunlar; Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi nadiren tedlîs yapanlar, Süfyân b. Uyeyne gibi güvenilir olup sadece sika kimselerden olmak kaydıyla çok az tedlîs yapanlar, Ebî Zübeyr el-Mekkî gibi rivâyetlerinde fazla tedlîs yaptıkları için âlimlerin hadisleriyle ihticâc etmediği kimseler, Bakıyye b. Velîd gibi zayıf ve meçhûl râvilerden rivâyet ederken tedlîs yaptıkları için hadisleriyle ihticâc edilemeyenler, İbn Lehîa gibi hem tedlîs hem de

¹¹²¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 409.

¹¹²² Daha önce de belirttiğimiz gibi biz Hatîb'in şüyûh tedlîsi yapmasıyla alakalı konuyu ileri de daha geniş bir şekilde ele alacağımızdan şimdilik burada ayrıntıya girmek istemiyoruz.

¹¹²³ Ahmet Naim, a.g.e., s. 171.

¹¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 400.

başka bir durumdan dolayı cerhedilerek zayıf râvi konumunda olduklarından rivâyetleri merdûd olanlar.¹¹²⁵

Ayrıca, tedlîs ile meşhur olan A‘meş, Katâde, Hasanu’l-Basrî, Abdürrezzâk ve Velîd b. Müslim gibi Sahîhayn râvilerinin yaptıkları tedlîsin kizb değil, bir nevi mübhem bırakma olduğunu söylerek onları mazur görme girişimlerinin de olduğu görülmektedir. Çünkü bu râvilerin rivâyetlerinde “semitü, haddesenâ, ahberenâ” ve buna benzer semâ vukûunu gösteren ifadelerin olduğu ileri sürülmektedir.¹¹²⁶

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı üzere tedlîsin hükmüyle alakalı ileri sürülen görüşler kimi zaman tedlîsin çeşitlerine göre, kimi zaman da tedlîs faaliyetinde bulunan şahsın özelliğine göre değişim göstermektedir. Tedlîsi ve tedlîs yapmanı hoş karşılayanların olmasıyla birlikte âlimlerin çoğunluğu bu tür uygulamayı tenkîd etmiş hatta bunu daha ileri götürerek bu işin çok çirkin bir faaliyet olduğunu da söylemişlerdir.

6. Hatîb’in Tedlîs Yapması

Hatîb’in tedlîsi iki kısma ayırıp bunlardan birinin şüyûh tedlîsi olduğunu ileri sürdüğünü daha önce belirtmiştik. Hatîb’e göre muhaddisin kendisinden hadis işittiği şeyhin tanınmaması amacıyla onun bilinen ismini veya künyesini veya nisbesini yahut da meşhur olarak bilinen sıfatını değiştirip başka bir şekilde onu zikretmesidir. Bu tür tedlîste bulunan râvinin amacı nakilde bulunduğu şeyhinin emanet ve itikat yönünden güvenilir olmamasıdır. Veya râvinin kendinden sonrakilerin de bu şeyhten rivâyette kendisine iştirak edecekleri derecede şeyhin vefatı gecikmiş olması, şeyhin râviden yaşça daha küçük olması, râvinin ismini aynı şekilde tekrar etmekten hoşlanmadığı bu şeyhinden birçok hadisinin olması gibi sebepler râviyi şüyûh tedlisine götüren sebepler olarak Hatîb tarafından beyan edilmektedir.¹¹²⁷ Görüldüğü gibi şüyûh tedlîsinin tarifini yapan müellif, daha sonra bunun yapılış sebeplerini izâh etmektedir. Hatîb daha sonra şüyûh tedlîsi yapanların rivâyetlerinin hüccet olarak

¹¹²⁵ İbn Hacer, *Tabâkâtü’l-müdezzîbîn*, s. 13, 14.

¹¹²⁶ Tedlîsin hükmü ve kimlerin tedlîsinin kabul edilip, kimlerin tedlîsinin reddedileceğiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Süyûtî, *Tedrib*, I, 262-266.

¹¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 403-404.

kabul edilmeyeceğini söyleyerek, bunlarla amel etme zorunluluğunun olmadığını belirlemektedir.¹¹²⁸

Fakat şu hususu da belirtmeliyiz ki şüyûh tedlîsi hakkındaki kanaatleri bu şekilde olan Hatîb'in de *şüyûh tedlîsi* yaptığı iddiası, kendi zamanına kadar varan bazı eserlerde de söz konusu edilmiş, daha sonraları da değişik hadisçilerce eleştirilmiştir. Mesela Hatîb'in yanına sık sık gidip geldiği ve eserlerinden haberdar olduğu anlaşılan İbn Mâkûlâ'nın onun "*el-Mü'tenif*"¹¹²⁹ adlı eserini okumuş ve Hatîb daha hayatta iken bu kitab üzerine *Tehzîbu müstemirri 'l-evhâm* adlı eseriyle Hatîb'in vehimlerini ortaya koymuştur.¹¹³⁰ İbn Mâkûlâ aynı zamanda Hatîb'in şüyûh tedlîsi de yaptığını belirtmektedir.¹¹³¹ Buna ilaveten es-Sehâvî, Hatîb'in kendisinden çokça nakilde bulunduğu hocası olan Ebu'l-Kâsım el-Ezherî isminde de *tedlîs* yaptığı, bu hocasını bazen Ebu'l-Kâsım el-Ezherî bazen Ubeydullah b. Ebu'l-Kâsım el-Fârisî,¹¹³² kimi zaman da Ubeydullah b. Ahmed b. Osmân es-Sayrafî olarak eserlerindeki isnâta kaydettiği belirtilmektedir.¹¹³³ Hatîb'in eserlerine göz attığımızda hocası olan Ebu'l-Kâsım el-Ezherî'nin, iddia edildiği gibi çok değişik isimlerle zikredildiğini açıkça görebiliriz.¹¹³⁴ Tedlîs yapanları eleştiren Hatîb'in bu durumu hoş karşılamamasına rağmen neden böyle tanınmış bir hocası hakkında bizzat kendisinin de tedlîs yaptığıyla ilgili olarak onun kaleminden herhangi bir

¹¹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 409.

¹¹²⁹ Tam adı *el-Mü'tenif fi Tekmîleti 'l-Muhtelif ve 'l-Mu'telif (el-Mü'telif ve 'l-Muhtelif)* olan bu kitabı 24 cüzden meydana gelmektedir. Müellif'in Dârekutnî'nin isim, künye, lakab ve nisbeleri yazılıştaki aynı, okunuştaki farklı kimselere dair *el-Mü'telif ve 'l-Muhtelif* adlı kitabını, Abdülganî el-Ezdi'nin aynı adlı eserini de dikkate alarak bazı ilavelerle genişlettiği bir çalışmadır. Geniş bilgi için bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 135, 136; Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 457.

¹¹³⁰ İbn Mâkûlâ'nın önce *el-İkmâl* adlı eserini telif ettiğini, bunu bitirdikten sonra *Tehzîbu müstemirri 'l-evhâm* adlı kitabını yazdığı belirtilmektedir. Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 94.

¹¹³¹ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 117. Ayrıca bkz. es-Sem'ânî, *el-Ensâb*.

¹¹³² Bağdâdî'nin eserlerinin hiçbirinde Ubeydullah b. Ebu'l-Kâsım el-Fârisî ismine rastlayamadık. Kanaatimizce es-Sehâvî bu konuda dalgınlıkla bu ismi yanlış kaydetmiştir. Doğrusu Ubeydullah b. Ebu'l-Feth el-Fârisî olacaktır.

¹¹³³ Bkz. es-Sehâvî, a.g.e., I, 238.

¹¹³⁴ Bu isimlerden bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 87, 143, 158, 246, II, 215; *el-Esmâu 'l-mubheme*, I, 47, III, 186, VI, 356; *İktizâü 'l-ilmî 'l-amel*, s. 45, 60; *es-Sâbık*, s. 56, 88, 131, 153, 247, 255, II, 803; *el-Fasl li 'l-vasl*, II, 798; *Takyîdu 'l-ilm*, s. 89, 99, 140; *Telhîsü 'l-müteşâbih*, s. 41, 92, 128, 225, 269, 415, 449; *el-Müttefik ve 'l-müfterik*, I, 214, 267, II, 958.; *Târihu Bağdâd*, I, 295, 455, II, 7, 65, 76, III, 382.

bilgiye rastlayamadık. Subhi Salih'in dediği gibi,¹¹³⁵ Hatîb'i bu şeyhlerden birinin durumunu ört-bas etmek için böyle yapmaktan tenzîh ederiz. Fakat şeyhinin tanınmasını güçleştiren bu isimleri zikretmesini yadırgadığımızı da söylemeliyiz. Çünkü tek bir isme ait olan bu isimleri hadisle iştiğal etmiş bile olsa, herkes anlayamaz, en azından anlamayı güçleştirir.

Tedlîs konusunda buraya kadar ele aldığımız meselelerin özeti mahiyetinde sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Hatîb tedlîs konusunu ele alırken gerek yaptığı tanımlar, gerek tedlîsi kısımlara ayırarak ele alması gerekse tedlîsin hükmü ve bütün bunlarla ilgili rivâyetleri nakletmesi açısından konuya dair işlenebilecek neredeyse bütün hususlara temas etmiştir. Müellif bunun yanında *el-Kifâye*'sinde ele aldığı tedlîs konusuyla ilgili çeşitli meselelerde daha geniş bilgilere ulaşmak amacıyla olanlara, kaleme aldığı diğer kitaplara da atıflar yaparak konuya farklı bir derinlik kazandırmıştır. *et-Tebyîn li-esmâi'l-müdellesîn*¹¹³⁶, *el-Muvazzih li-evhâmi'l-cem ve't-tefrîk*¹¹³⁷, *et-Tafsîl li-mübhemî'l-merâsîl*¹¹³⁸ gibi eserler Hatîb'in tedlîs konusunu ya doğrudan ya da dolaylı yollardan ele aldığı belli başlı kaynaklardır. Aslında Hatîb'in tedlîsle ilgili olarak naklettiği bilgi ve rivâyetlerin değerinin bir yönüyle kendisinden önceki eserlerle mukayese edilerek diğer yönüyle de kendisinden sonraki esere bakılarak anlaşılabilirliği kanaatindeyiz. Çünkü Hatîb'ten önce kaleme alınmış olan Râmehmürmüzî (ö. 360/971)'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ında tedlîs konusuna hiç değinilmemiştir. Buna ilaveten Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde tedlîs konusunu işlerken ele aldığı onlarca rivâyetden neredeyse hiçbirisi *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da geçmemektedir. Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014)'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde ise tedlîs konusu müstakil bir başlık altında değil de diğer birkaç konuyla birlikte iç içe sınırlı düzeyde tamamen rivâyetlerin nakli şeklinde ele alınmıştır.¹¹³⁹ Buna ilaveten Hatîb'in birçok eserinin kendisinden sonrakilere de bu konuda kaynaklık ettiği görülmektedir. Mesela tedlîsin bölümleri ve tanımlarıyla ilgili olarak Hatîb'ten sonraki eserlere göz atıldığında bunun görülmesi mümkündür. Çünkü ondan sonraki hemen bütün hadis

¹¹³⁵ Bkz. Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 144.

¹¹³⁶ Geçtiği yer için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 399.

¹¹³⁷ Geçtiği yer için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 406.

¹¹³⁸ Geçtiği yer için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 381.

¹¹³⁹ Bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, I, 34, 35, 103- 111.

usulü kaynaklarında isnad ve özellikle de şüyûh tedlîsinde Bağdâdî'nin tanımı esas alınmış zaman zaman da ismen kendisine atıflarda bulunulmuştur.¹¹⁴⁰

C. MÜRSEL HADİS

1. Mürsel Hadisin Tanımı

Sözlükte, serbest bırakmak, salıvermek, kendi haline koymak, göndermek gibi anlamlara gelen irsâlden ism-i mefûl olan *mürsel*¹¹⁴¹ kelimesi, istilahta, tâbîînin isnadında sahabîyi atlayarak doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği hadislerdir.¹¹⁴² Hadis usûlü kitaplarında genel olarak mürselin tanımı bu şekilde yapılsa da bazılarının sadece Kays b. Ebî Hâzım, Ebû Osman en-Nehdî, Saîd İbn Müseyyeb gibi yaşça büyük olan tâbîînin Hz. Peygamber'den yaptıkları rivâyetleri esas aldıkları belirtilmektedir. Bunun aksine ez-Zührî, Ebû Hâzım, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi kibar-ı tâbîînden olmayanların Hz. Peygamber'den yaptıkları rivâyetleri mürsel olarak değil munkatı olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Çünkü bunlar sadece birkaç sahabîye mülâki olabilmiş, rivâyetlerinin çoğu kendileri gibi tâbîînden olan kimselerdir.¹¹⁴³ Hadis âlimlerinin mürsel tanımı genel manada tâbîîn arasında yaş bakımından küçüklük ve büyüklük farkı aranmadığı görülmektedir. Fakat yine de bazı hadisçilerle, usul ve fıkıh âlimlerinin *munkatı* ve *mu'dal* hadisi de *mürsel* kapsamına dâhil ederek bu terimi genişlettikleri kayıtlarda yer almaktadır.¹¹⁴⁴

Hatîb mürsel hadis ile ilgili konuya, mürsel hadisin tanımı ve bu tür hadis ile amel edilip edilmeyeceğine dair bab başlığıyla giriş yapmaktadır. Hatîb müdelles olmayan hadisin irsâlinin, râvinin muâsırı olmayan yahut mülakatı bulunmayan kimseden yaptığı rivâyet olduğu hususunda ilim ehli arasında bir ihtilafın olmadığını belirtmektedir. Saîd b. Müseyyeb, Ebî Seleme b. Abdurahman, Urve b. Zübeyr, Muhammed b. Münker, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Katâde ve tâbîînden

¹¹⁴⁰ Tedlîs konusunda Bağdâdî'den yapılan altıntı ve müellifin bizzat isminin geçtiği bazı yerler için bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 73, 74, 76; Nevevî, *Takrîb*, s. 39; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 256, 259, 267; İbn Hacer, *Tabâkâtü'l-müde'llisîn*, s. 18, 22, 25, 29; Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 568, 570.

¹¹⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, XI, 285.

¹¹⁴² Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 25; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 100; Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 133; Ebû Şehbe, *el-Vasît*, s. 226.

¹¹⁴³ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 52, 53.

¹¹⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 191; Ahmet Naim, a.g.e., s. 142; Polat, Selahattin, "Mürsel", *DİA.*, XXXII, 52.

diğer bazı kimselerin doğrudan Hz. Peygamber'den yaptıkları rivâyetlerle, tâbiînden olmayan İbn Cüreyc'in Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'den ve Mâlik b. Enes'in Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddık'ten ayrıca Hammâd b. Ebî Seleme'nin Alkame'den ve bunun gibi birçok râvinin kendilerinden rivâyette buldukları kişilerle aralarında muâsarât bulunmamaktadır. Bunun yanında ise aynı asırda yaşadıkları halde birbirleriyle karşılaşma imkânı bulamayan Haccâc b. Ertât, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be'nin Zührî'den ve daha başka bazı kimselerin de rivâyetleri hüküm itibarıyla aynı derecededir. Hatta mülâki olduğu şeyhten hadis işiten fakat bunun haricinde işitmediği hadisleri de o şeyhe irsâl edenin de durumu böyledir.¹¹⁴⁵

Hatîb'in bu ifadelerinden, mürsel hadisin kapsamını çok geniş tuttuğu görülmektedir. Ona göre sadece tâbiînin Hz. Peygamber'den rivâyetlerine değil daha sonraki nesillerden bir râvinin muâsırı olmadığı veya muâsırı olduğu halde görüşmediği şeyhten rivâyet ettiği hadise de mürsel denir. Doğal olarak Hatîb bu tanımla *mürsel*, *mu'dal* ve *munkatı* hadis aynı saymaktadır. Zaten Hatîb *el-Kifâye*'nin ilk sayfelerinde bu tanımları verirken bunu açıkça söylemekte ve mu'dal'ın mürsel hadis içerisinde mertebeye en düşüğü olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴⁶ Ayrıca müellif *el-Fakîh* adlı eserinde mürselin tanımını verirken isnâdı kopuk olan rivâyettir şeklinde bir tarif yapılmaktadır.¹¹⁴⁷

Hatîb'in mürsel hadisin tanımını bu şekilde geniş olarak kabul etmesi söz konusu terimin müdelles terimiyle karışma ihtimalini doğurmuştur. Çünkü Hatîb, râvinin muasırı olup da görüştüğü fakat hadis almadığı birinden veya muâsırı olduğu halde görüşmediği kimseden hadis işittiğini zannettirecek biçimde rivâyet etmesini isnâd telîsi olarak tarif etmektedir.¹¹⁴⁸ Görüldüğü gibi bu tarif Hatîb'in mürsel tanımla aşağı yukarı aynıdır. Fakat müellifin müdelles ile mürsel tanımını birbirinden ayıran en önemli fark, râvinin, kendisinden naklettiği kişiden hadisi nasıl aldığıyla ilgili bir açıklamada bulunmasıdır. Eğer râvi bu açıklamayı yaparsa söz konusu vehim ortaya çıkar, râvinin bu beyanı ile tedlîs ortadan kalkar ve o burada irsâl yapılmış olur. Çünkü irsâlde râvinin duymadığı veya karşılaşmadığı birinden

¹¹⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 423.

¹¹⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 37.

¹¹⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 291.

¹¹⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38, 395.

duymuş ve karşılaşmış gibi bir vehmettirme niyeti yoktur. Bu yönüyle isnâd tedlîsindeki bu hal ile irsâldeki zikrettiğimiz durum birbirinden farklıdır. Binaenaleyh âlimler irsâl yapanları kınamamış fakat tedlîs yapanları kınamışlardır.¹¹⁴⁹

2. Mürsel Hadisin Hükümü

Mürsel hadisin tanımını verirken Hatîb'in mürsel hadisin kapsamını çok geniş tuttuğunu, ona göre sadece tâbînin Hz. Peygamber'den rivâyetlerine değil daha sonraki nesillerden bir râvinin muâsırı olmadığı veya muâsırı olduğu halde görüşmediği şeyhten rivâyet ettiği hadislerin de mürsel kategorisinde değerlendirildiğinden bahsetmiştik. Doğal olarak Hatîb bu tarifiyle mürsel, mu'dal ve munkatı hadis aynı saymakta ve mu'dal'ın mürsel hadis içerisinde mertebeye en düşüğü olduğunu belirtmektedir.¹¹⁵⁰

Âlimler arasında mürsel hadis ile ilgili tanım farklılıkları aynı zamanda bu hadisin hükümü konusunda da bir takım farklı kabuller meydana getirmiştir. Hatîb mürsel hadis ile amel konusunda âlimlerin ihtilaf ettiklerini belirterek İmâm Mâlik ve Medine Ehli, Ebû Hanîfe ve Irak Ehli'nin irsâlde bulunan kişinin sika ve adalet sahibi biri olduğu takdirde rivâyetiyle amel edilebileceğini söylediklerini nakletmektedir. Bunun aksine eş-Şâfiî, hadis hafızlarından bazıları ve diğer birçok ilim ehline göre mürsel hadis ile amel edilmez. Ayrıca sahabenin mürseliyle de amel edilip edilmeyeceği hususunda ihtilaf vardır.¹¹⁵¹

Kimlerin mürsel hadisinin kabul edileceğiyle ilgili olarak âlimlerden farklı görüşler nakledilmektedir. Hatîb'in verdiği bilgilere göre sadece sahâbenin ve tâbînin mürselleri kabul edilir diyerek ne sahabe ne de tâbînden olan bu kimselerin herhangi bir vasfını zikretmeksizin bunu genelleyenlerle birlikte, sahabeyle birlikte tâbînin büyüklerinin mürsellerinin kabul edileceğini iddia edenler de mevcuttur. Ayrıca tâbînden sonrakilerin de mürsellerinin kabul edilebileceği görüşünde olanlar da vardır. Buna ilâveten nakilde bulunan kimsenin araştırma sonucu güvenilirlik

¹¹⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 395, 396.

¹¹⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 37.

¹¹⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 423.

problemi olmadığı anlaşılan tanınmış birisi olması halinde bu kimsenin de mürselinin kabul edileceği beyan edilmektedir.¹¹⁵²

Hatîb mürsel hadisle amel etmeyi kabul etmemektedir. Çünkü ona göre irsâlin kabul edilmemesi, senetteki râvinin meçhûl kalmasından dolayıdır. Eğer onun mürseli kabul edilirse bu durumda meçhûl birinin ilmiyle amel etmek söz konusu olacaktır. Oysaki ancak adâleti bilinen birinin verdiği haber kabul edilebilir. Bununla birlikte şayet kendisinden irsâlde bulunduğu kişinin adaleti râviye sorulur da râvi bunu ta'dil etmez ve irsâlde bulunduğu kişinin adil olduğu bir başka yoldan da bilinmez ise onun verdiği haberle de amel edilmez. İrsâlde bulunan râvi hadis aldığı şeyhin isminden ve adaletinden bahsetmezse bu da ta'dil anlamına gelmez ki bu kimsenin de mürseli kabul edilmez. Şayet bu görüşe karşı çıkılarak sikanın irsâlinin, kendisinden naklettiği kişiyi ta'dil, ve onun hakkında konuşması da onu tezkîye manasına gelir, bu durumdaki kişinin mürseli kabul edilir diyenlere karşı Hatîb bu düşüncenin yanlış olduğunu söylemiştir. Çünkü Hatîb'e göre bir kimseyi cerhetmemek onu ta'dil manasına gelmeyeceği gibi aynı şekilde ta'dil etmemekte o kimseyi cerhetme manasına gelmez. Hatîb'e göre irsâlde bulunan râvinin kendisinden naklettiği kişinin kimliğini açıklamadan yaptığı bu faaliyetin onu ta'dil manasına geleceğini söylemek de yanlış olur. Çünkü nakleden râvi naklettiği kişinin adâleti ve cerhi hususunda bilgi sahibi olmayabilir. Bu durumda sadece ondan nakilde bulunması onu ta'dil anlamına gelmez. Buna göre, mürselin herhangi bir isim vermeden sadece "bana kanaatimce âdil ve sika birisi tahdîs etti" sözüyle nakledilen rivâyet kabul edilmez. Mutlaka naklettiği kimsenin ismini zikretmesi gerekir. Çünkü âdil biri diye bilinip ismi zikredilmeyen bu kimse diğer şahısların yanında âdil biri olmayabilir. İşte bunun için de râvinin, hakkında âdil ve güvenilir diye söz edip de ismini vermediği birinin güvenilirliği sadece nakledenin tezkiyesine dayanarak kabul edilemez.¹¹⁵³

Mürsel hadisle amel edilebileceğini söyleyip, bu tür rivâyeti hüccet olarak kabul edenlerin çeşitli dayanakları vardır. Bunlardan biri, muttasıl ve munkatının hükmünün âlimler yanında aynı olmasıdır. Bu görüşte olanlara göre şayet bu iki

¹¹⁵² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 425.

¹¹⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 426, 427.

farklı türdeki rivâyetlerin hükmü farklı olsaydı âlimler bunu açıklardı. Hatîb bu iddiada bulunanların, munkatının hükmünün muttasıldan daha sağlam olduğu görüşünde olduklarını söylemektedir. Söz konusu bu görüşlerin doğru olmadığını, zaten âlimlerin muttasıl ile munkatının hükmünün aynı olmadığını beyan ettiklerini ileri süren Hatîb devamında İbn Şihâb, Şa'bî, İbn Sîrîn, İbn Mübârek, Ahmed b. Hanbel gibi birçok kişinin görüşlerinin de bu yönde olduğunu zikrettiği nakillerle delillendirmektedir.¹¹⁵⁴

Mürsel hadisle amel etmenin câiz olmaması onun da tıpkı munkatı hadis gibi zayıf olmasına bağlanmaktadır. Zaten Hatîb'e göre munkatı hadis de mürsel gibidir.¹¹⁵⁵ Ayrıca muttasıl olan hadis mürsel olandan üstün olmasaydı muhaddisler, hadisi bizzat kaynağından duyup semânın gerçekleşmesi için rihle faaliyetlerine teveccüh etmezlerdi.¹¹⁵⁶ İşte bu yönüyle de senedinde meçhul biri bulunan veya senedi kopuk olan mürsel ile bunun aksi olan muttasıl, hüküm itibariyle bir tutulamaz.

Mürsel hadisle amel hususunda diğer bir mesele de aynı rivâyetin bazı râviler tarafından muttasıl diğer bazı râviler tarafından mürsel olarak nakledilmesi ihtimalidir. Bu durumda hadisin hangi kategoride değerlendirileceğiyle ilgili olarak Hatîb âlimler arasında ihtilafın olduğuna işaret etmektedir. Bunu “velisiz nikâh olmaz”¹¹⁵⁷ hadisiyle misallendiren Hatîb, birçok varyanttan naklettiği bu hadisi muttasıl ve mürsel olma yönünden ele almaktadır. Eğer bir hadis yukarıdaki zikredildiği gibi kimi varyanttan mürsel, kimi varyanttan muttasıl olursa hadis ehlinin çoğu bu durumda mürsel hadisi tercih etmişlerdir. Bazıları ise mürsel olarak rivâyet edenler mevsûl olarak rivâyet edenlerden sayı bakımından fazla olursa hüküm sayıca çok olana göre verilir ki bu durumda hadis mürsel olur demiştir. Kimisi ise irsâlde bulunan kimsenin vasledenden hafızlığının daha kuvvetli olması durumunda bunun mürsel olduğuna hükmedileri ki bu durum mevsûl olarak rivâyet

¹¹⁵⁴ Bu konuda Hatîb'in görüşleri ve bununla ilgili nakillerin ayrıntısı için Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 430-436.

¹¹⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 37.

¹¹⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 441.

¹¹⁵⁷ Buhârî, Nikâh, 36 ; Ebû Dâvud, Nikâh, 19 ; Tirmizî, Nikâh, 14; İbn Mâce, Nikâh, 15; Ahmed b. Hanbel, I, 259; IV, 394, 413, 418, VI, 260.

edenin adaletine herhangi bir hâlel getirmez. Hatîb de bu görüşte olduğunu belirtmektedir. Ona göre bir hadisin mürsel olarak rivâyet edilmesi mevsûl olarak rivâyet edeni cerh ve tekzîb sayılamaz. Çünkü belki bu hadis mürsel olarak rivâyet edenlere göre de müsned konumundadır. Fakat herhangi bir sebebe binâen veya unutkanlıktan dolayı bunu mürsel olarak rivâyet etmiştir. Aynı durum bir haberi bir defasında mürsel, başka bir zaman da mevsûl olarak rivâyet eden râvî için de geçerlidir, yani râvinin bu hali onun için bir cerh sayılmaz. Çünkü doğrusunu unutarak mürsel şekliyle rivâyet eder, sonra bunu hatırlar ve müsned olarak rivâyet eder veya diğer başka sebepten dolayı iki şekilde de rivâyet eder ¹¹⁵⁸ Bir hadisin mürsel ve mevsûl olarak iki farklı şekilde nakledilmesi gibi bazen merfu ve mevkûf veya mevsûl ve maktû olarak farklı bir özellikte de nakledildiğini söyleyen Hatîb, bu tür rivâyetlerden kuvvetli olanın diğerini tekzîb etmediğini belirtmektedir. ¹¹⁵⁹

3. Sahâbe Ve Tâbiîn Mürselleri

Sahâbenin hepsinin adil olmaları tabii olarak onların hepsinin mürsellerinin kabul edilmesini gerektirmiştir. İlim ehlinde çoğu kimsenin görüşü bu şekilde olsa da ¹¹⁶⁰ Hatîb, âlimlerin mürsel hadislerle amel edilip edilmemesi konusunda ihtilaf ettiklerini, aynı durumun sahabe mürselleri için de geçerli olduğunu belirtmektedir. Sahabe mürsellerinin kabul edilmeyeceğini söyleyenlere göre bu durum onların adaletlerindeki şüpheden veya onlardan sâdir olabilecek bir eksiklikten dolayı değil onlardan nakleden tâbiîn ve daha sonrakilerin adaletlerinin ve o sahabeyle sohbetinin olup olmamasından kaynaklanan bir sorun olarak görülmektedir. Fakat sahabe nakille ilgili durumu açıklığa kavuşturarak, kendisinin Rasûlüllah'tan veya sahâbeden bizzat duyduğunu söylemesi halinde bu mürsel hadis kabul edilebileceği ileri sürülmektedir. ¹¹⁶¹

Bazı kimselere göre ise bütün sahabe âdil ve güvenilir oldukları için mürsellerinin tamamı makbûldür. Buradaki sahabenin irsâlde bulunduğu hadisi Rasûlüllah'tan veya sahâbeden birinden duyup duymadığını beyan etmesine de gerek

¹¹⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 450, 451.

¹¹⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 457.

¹¹⁶⁰ Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, 561.

¹¹⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 424.

yoktur. Fakat bir sahabe irsâlde bulunduğu hadisi kendisinden aşağıda bulunan bir tâbiînden yaparsa bu durumu açıklaması gerekir ki nadir olarak vuku bulabilen bu mürsele itibar edilmez. Hatîb'e göre de doğru olan görüş budur.¹¹⁶² Fakat Hatîb sahabenin mürsellerinin kabul edileceğini de *el-Fakîh* adlı eserinde açıkça beyan etmektedir. Sahabe mürsellerinin kabul edilme zorunluluğu onların adaletinin sorgulanmamasına bağlanmaktadır.¹¹⁶³

Delil olma yönünden mürsel hadislerin kaynağıyla ilgili tartışma konusu yapılan meselelerden biri de tâbiîn mürselidir. Hatîb naklettiği bilgilerde Saîd b. Müseyyeb, Ebî Seleme b. Abdurahman, Urve b. Zübeyr, Muhammed b. Münkedir, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Katâde ve tâbiînden diğer bazı kimselerin doğrudan Hz. Peygamber'den yaptıkları rivâyetler olduğunu haber vermektedir.¹¹⁶⁴ Fakat tâbiîn neslinin mürseleri hususunda da ihtilafın olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Sahâbe mürseleri yanında tâbiîn'in de mürsellerinin kabul edileceğini belirterek tâbiîni bu konuda genelleyip aralarında büyük küçük gibi herhangi bir ayırım yapmayanlar olduğu gibi, sadece kibâr-ı tâbiîn'in mürsellerinin kabul edilebileceğini iddia edenler olmuştur.¹¹⁶⁵ Hatîb kibâr-ı tâbiînden olan Saîd b. Müseyyeb'in mürselleriyle ilgili olarak *el-Kifâye*'de özel bir bab başlığı açmış ve bu konuyu Şâfiî'nin görüşlerinden oluşan uzun bir sonuç cümlesiyle bitirmiştir.¹¹⁶⁶ Bu hususta nakledilen rivâyetlerde Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel gibi önemli bazı şahısların Saîd b. Müseyyeb'in mürsellerinin derece bakımından en üstün olduğunu iddia ettikleri yer almaktadır. Şâfiî'nin "Saîd b. Müseyyeb'in mürseli bizim yanımızda güzeldir/delildir" sözü üzerinde ise çeşitli değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir.¹¹⁶⁷

Şâfiî'nin Saîd İbn Müseyyeb ile ilgili sözü iki farklı şekilde anlaşılmıştır. Bazılarına göre Şâfiî'ni yanında diğer mürsellerin hilafına Saîd İbn Müseyyeb'in mürseleri hüccet konumundadır. Çünkü Şâfiî yaptığı araştırmada onun mürsellerinin

¹¹⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 424.

¹¹⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 291.

¹¹⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 423.

¹¹⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 425.

¹¹⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 443.

¹¹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 443, 444.

hepsinin müsned olduğunu görmüştür. Bazılarına göre ise Saîd İbn Müseyyeb'in mürselleri de Şâfiî'ye göre diğerlerinininki gibi hüccet değildir. Fakat yine de Şâfiî onun mürsellerini tercîh etmiştir. Çünkü her ne kadar da hüküm çıkarmada mürsel hadisler delil olarak kullanılmasa da bazı durumlarda bu tür rivâyetler tercihen kullanılabilir. Bu farklı görüşleri sıraladıktan sonra Hatîb kendi tercihinin ikinci görüş olduğunu işaret etmiştir. Çünkü Hatîb'e göre aslında Saîd'in mürselleri arasında müsned olmayan hadisler de bulunmaktadır. Fakat Şâfiî kibar-ı tâbiînin mürsellerini diğerlerinden ayırtederek onları daha üstün görmektedir. Tabii ki bunlar arasında Saîd İbn Müseyyeb'in mürselleri de mevcuttur.¹¹⁶⁸

Hatîb zikrettiğimiz bu görüşlerinden sonra Şâfiî'den yaptığı bir nakilde Şâfiî'nin mürsel hadisleri tamamen terketmek yerine belli şartlarda kabul ettiğini göstermektedir. Bunlardan birisi yukarıda da izah ettiğimiz gibi tâbiînin yaş bakımından sahabeye yakın olan büyüklerden olması gerektiğidir. Nakledilen mürsel hadis, hafız ve güvenilir kimseler tarafından bir başka tarikten müsned olarak rivâyet edilmelidir. Diğer bir şart, mürseli destekleyen ikinci rivâyet de mürsel olduğu takdirde ikinci rivâyetin mürsilinin kendisinden hadis alınan kimselerden ve birinci tarîkin mürsilinden başka bir kimse olmasıdır. Başka bir şart, mürsel hadisi destekleyen müsned veya mürsel başka bir tarik bulunmaz, fakat ashab arasında mürsel hadise mütenâsib Hz. Peygamber'den nakledilen bir sözün varlığıdır ki, o zaman bu mürselin sahih olan bir asıldan alındığı kabul edilir. Bir başka şart da mürsel hadisin âlimlerin verdiği fetvaya uygun olmasıdır, Bu durumda nakleden râvi kendisinden naklettiği kişiyi meçhûl ve kapalı olarak zikretmemelidir.¹¹⁶⁹ Tâbiînin büyüklerinden olan kimselerin mürsellerinin kabul edilme şartlarını bu şekilde sıralayan Şâfiî tâbiînden sonrakilerin mürselleri hakkında da; “ben bunlardan mürselleri kabul edilen hiç kimse bilmiyorum” diyerek, konuyu bu şekilde sınırlamaktadır.¹¹⁷⁰

Mürsel hadisle ilgili olarak sonuçta şunu söyleyebiliriz, Hatîb'in mürsel hadislerle ilgili en önemli farklılıklarından biri, mürsel hadis tarifinde muhaddislerin

¹¹⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 444.

¹¹⁶⁹ Şâfiî'î, *er-Risâle*, s. 461, 462; Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 444, 445.

¹¹⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 445.

tanımına değil de usûl âlimlerinin, fıkıh ehlinin tanımına uymasındır. Bunlara göre ise müdelles, sadece tâbînin sahabeyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den rivâyeti değil, tıpkı munkatı, mu'dal, muallak gibi senedin herhangi bir yerinde bir veya birden çok râvisi düşen hadistir. Hatîb yapmış olduğu mürsel tanımının içerik yönünden müdelles tanımına benzerlik göstermesini de mürsel konusu içerisinde vermemiş fakat daha önceki müdelles konusunda bu konuya açıklık getirmiştir. Buna göre her iki rivâyet çeşidi de Hatîb tarafından kabul edilmemiş, fakat bunun sebepleri müdelleste senetteki kopukluk ve kapalılıklarla birlikte tedlîste bulunan râvinin duymadığı halde duymuş gibi bir vehim uyandırmasına bağlanmıştır. Müdelles hadisteki senet kopukluğu probleminin aynısı mürselde olsa da, irsâlde bulunan kişinin duymadığı bir hadisi karşıdaki kişiye duymuş gibi vehmettirme düşüncesi olmadığından söz konusu rivâyet müdelles konumunda kabul edilmiştir. Dolayısıyla mürsel bu sebepten dolayı âlimler yanında müdellesten üstün tutulmuştur. Hatîb'in değerlendirmeleri dikkatlice incelendiğinde onun da aynı kanaati paylaştığı görülecektir.

Hatîb prensipte mürsel hadisleri kabul etmemeyi, senetteki zikredilmeyen ya da meçhul bırakılan râviye bağlamaktadır. Bu durumdaki bir hadiste hem senetteki ittisal gerçekleşmemiş hem de zikredilmeyen ya da meçhul bırakılan râvinin adaletine hâlel gelmiş olur. Fakat aynı durum sahabenin diğer sahabeden nakli için geçerli olmaz. Çünkü bu durumda da sahabenin adaletinin sabit oluşu onlardan sadır olan mürselleri kabul etme zorunluluğunu doğurur. Hatîb de buna dayanarak sahabenin mürselleriyle amel etmeyi kabul etmiş fakat sahabenin altında bulunanların mürsellerini kabul etmemiştir.¹¹⁷¹

¹¹⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 291, 292.

D. MERFÛ VE MEVKÛF ¹¹⁷²

Merfû kelimesi, bir şeyi bulunduğu yerden yukarı doğru yükseltmek, sesi, binayı yükseltmek, adını, şanını, şerefini, konumunu, faziletini yüceltmek gibi manalara gelen *R-F-A* fiilinden ism-i mefûldür.¹¹⁷³ Merfû ise yukarı kaldırılmış, yükseltilmiş, yüceltilmiş anlamlarına gelmektedir.¹¹⁷⁴ Tanımlarda da görüldüğü üzere merfû kelimesinin lügat ve ıstılahî kullanımı arasında yakın bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Kelime lügat manasındaki yüce, şerefli ve yükseltilmiş mânasından hareketle Hz. Peygamber'e ait hadislerin sıfatı olarak kullanılmıştır.¹¹⁷⁵ Bu manada *merfû*; kısaca Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirlerdir. Onu Hz. Peygamber'e izâfet edenin sahâbî, tâbiî veya daha sonraki râvilerden biri olması ve senedinin muttasıl olup olmaması arasında herhangi bir fark yoktur.¹¹⁷⁶ Genel olarak kabul edilen bu tarife göre merfû hadisin her zaman muttasıl olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda merfû bir hadis, senetten sahâbînin düşmesiyle *mürsel*, isnadından bir kişinin düşmesiyle veya senette mübhem bir kişinin bulunmasıyla *münkattı*, iki ve daha fazla râvinin düşmesiyle de *mudal* olabilir.¹¹⁷⁷ Günümüze kadar gelebilen hadis usûlü eserlerine bakıldığında merfû hadisin ıstılahî tanımını ilk olarak yapan hadis usûlcüsünün Hatîb olduğu görülmektedir. Merfû hadisi, “*sahabenin, Rasûlüllah'ın söz ve fiilleriyle ilgili verdiği haberler*” şeklinde tarif eden Hatîb¹¹⁷⁸ Hz. Peygamber'in takrîrlerini tanım dışında bırakmıştır. Ayrıca Hâtib tâbiîn ve daha sonrakilerin Hz. Peygamber'e izâfe ettiklerini merfû hadis tanımına dahil etmemiştir. Halbuki yukarıda da belirttiğimiz gibi merfû hadisin meşhur olan tanımına göre

¹¹⁷² *Merfû* ile *mevkûf* birbirine çok benzeyen konulardır. Bu benzeyişten dolayı bazı rivâyetlerin hangisinin merfû hangisinin mevkûf olduğuyla ilgili kesin bir ayırım yapılamamış, ortada olan aynı rivâyet için kimileri merfû derken kimileri de söz konusu bu rivâyete mevkûf demiştir. Biz de bu iki terimin içerik bakımından birbirine benzemesinden dolayı bunları tek bir başlık altında ele alamayı, merfû konusuna benzeyen ve bazen aynı olarak da kullanılan *müsned*, *muttasıl*, *mevsûl* gibi terimleri de ayrı bir başlık altında ele almayı daha uygun gördük. Bu yüzden merfû konusunu kendisine benzeyen diğer konularla ilgili olarak ayrı bir başlık altında da ilerleyen bölümlerde tekrar ele alacağız.

¹¹⁷³ Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, s. 360, 361; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, VIII, 129.

¹¹⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, VIII, 130.

¹¹⁷⁵ Çap, Sabri, *Hadis İliminde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), UÜSBE., Bursa, 2008, s. 26.

¹¹⁷⁶ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 131; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 131; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 175.

¹¹⁷⁷ İbn Abdilberr, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta*, I, 25; İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 49-51; Suyûtî, *Tedrib*, I, 202; Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 123; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 180.

¹¹⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37.

sahâbeyle birlikte tâbîn ve daha sonrakilerin Hz. Peygaber'e izâfe ettikleri söz, fiil ve takrîrleri de bu kapsama girmektedir.¹¹⁷⁹ İbn Hacer'e göre ise Hatîb, bir hadisin merfû olması için onun sahâbî tarafından Hz. Peygamber'e izâfe edilerek rivâyet edilmesini şart koşmamıştır. Onun sözleri hadisi Hz. Peygamber'e nisbet edenin daha çok sahâbî oluşuna göredir.¹¹⁸⁰ Fakat Hatîb'in merfû tanımının kapsamını daraltarak sadece sahâbenin Rasûlullah'a (s.a.v) izafe ettiği söz ve filleri bu tanım içerisine dahil etmesi farklı şekillerde de yorumlanmıştır. el-İrâkî¹¹⁸¹ ve İbn Kesîr¹¹⁸² mürsel rivâyetlerin kapsam dışında bırakılması için bu sınırlamanın getirildiğini belirtmiştir. Bu sınırlamanın amacının bazı rivâyetlerin irsâl edilmek suretiyle merfû hale getirilmesine ve de bazı mürsel rivâyetlerin isnâtlarına sahâbiler eklenerek muttasıl hale dönüştürülmüş olmasına karşı bir tedbir olarak düşünülmüş olabileceği iddia edilmektedir.¹¹⁸³

Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/728) "*Ebu Hureyre'den rivâyet ettiğim her hadis merfûdur*".¹¹⁸⁴ Ali b. Zeyd el-Cedân'ın (ö. 131/748) kendi arkadaşlarından Hasan el-Basrî, Ebu'l-Aliye ve adını zikretmediği bir başkası olmak üzere üç kişi için "*onlar hadisi işittikleri zaman merfû olarak rivâyet ederler* " şeklindeki açıklamalarından, merfû teriminin hicrî birinci asrın sonlarından itibaren tâbîiler tarafından ıstîlâhî manası ile kullanıldığı ileri sürülmektedir.¹¹⁸⁵ Buna ilâveten Şa'bi'nin (ö. 104/722) Muğîre b. Şube'den (ö. 50/670) naklettiği bir rivâyete dayanılarak Muğîre b. Şube'nin hicrî elli senesinde vefât ettiği göz önünde bulundurulduğunda tâbîn'in sahâbenin kendilerine ait olmayıp Rasûlullah'a nispet ettikleri sözlerini erken dönemlerden itibaren ref ettikleri belirtilmektedir.¹¹⁸⁶

¹¹⁷⁹ Merfû hadisin tanımı için bkz. es-Sehâvî , *Fethu'l-muğîs*, I, 131; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 131; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 202; Cezâirî, a.g.e., I, 175; Kâsımî, a.g.e., s. 123.

¹¹⁸⁰ Suyûtî, a.g.e., I, 202.

¹¹⁸¹ el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, s. 66.

¹¹⁸² İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, s. 45.

¹¹⁸³ Bkz. Suiçmez, *Hadislerde Ref Problemi (Mevkûf ve Maktû' Hadislerin Rasûlullah'a İzafesi)*, s. 18.

¹¹⁸⁴ Fesevî, Yakûp b. Süfyân (ö. 277/890), *el-Marife ve't-târîh (Târîh)*, (I-III), thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1981.III, 22.

¹¹⁸⁵ Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 154.

¹¹⁸⁶ Sabri Çap, *Hadîs İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, s. 27. Ayrıca tâbîn'in sahâbenin kendilerine ait olmayıp Rasûlullah'a nispet ettikleri sözlerini erken dönemlerden itibaren ref ettikleriyle ilgili bazı rivâyetler için bkz. Buhârî, Nikâh, 107; Tevhîd, 15, 20; Müslim, İmân, 312; Liân, 17; Tevbe, 32, 35; Ahmed b. Hanbel, I, 381, 426, 436.

كنا نقول كذا و نفعل كذا علي عهد رسول الله صلي الله عليه واله وسلم Bir sahâbînin zamanında şöyle söyledik, şöyle yapardık), من السنة كذا (Şu şey sünnettendir) (biz Rasûlüllah (s.a.v.) zamanında şöyle söyledik, şöyle yapardık), امرنا بكذا ونهينا عن كذا (Şu şeyle emrolunduk, şu şeyden nehyolunduk) gibi ifadeleri ve ayrıca bu sözler ve buna benzer kimi ifadelerin sahâbeden sonra söylenmesi ya da sahabenin dilinden aktarılması bazıları tarafından merfû olarak değerlendirilirken kimileri tarafından da mevkûf olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanında bu sözlerin her birinin mahiyeti failine, kastına ve ortaya konan ifadeye var olan illete göre de hüküm yönünden tartışma konusu olagelmıştır.¹¹⁸⁷

Sözlükte durmak, durdurmak, ayakta durmak, bir malı Allah rızası için vakfetmek¹¹⁸⁸ anlamlarına gelen V-K-F kök fiilinin ism-i mefûlü olan *mevkûf* kelimesi kabul gören genel tarifte her ne kadar da hadis istilâhında sahâbenin söz ve fiillerine dair rivâyet edilen haberlere dense de,¹¹⁸⁹ bu tarifi mahiyetiyle ilgili çeşitli farklılıklar ve anlayışlar, sahabe sözlerinin değişik şekilde yorumlanmasına ve farklı farklı kategorilerde değerlendirilmesine neden olmuştur.¹¹⁹⁰ Hatîb'in "râvinin sahâbiye isnat edip öteye geçmediği rivâyetler"¹¹⁹¹ şeklinde tarif ettiği mevkûf terimi bunların Râsûlüllah'a ulaşmayıp sahâbîde durmasından dolayı kelime manası yönüyle içeriğe denk bir tabirdir. Bununla birlikte mevkûf teriminin sahâbe dışında tâbiîn ve diğerleri için de kullanıldığı,¹¹⁹² bazılarının mevkûfun senedinde ittisal

¹¹⁸⁷ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 131; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 172-175. Ayrıca şunu belirtmekte fayda görüyoruz ki bir sahâbînin zamanında şöyle söyledik, şöyle yapardık), من السنة كذا (Şu şey sünnettendir) (biz Rasûlüllah (s.a.v.) zamanında şöyle söyledik, şöyle yapardık), امرنا بكذا ونهينا عن كذا (Şu şeyle emrolunduk, şu şeyden nehyolunduk) gibi ifadeleri bazıları tarafından *sarih merfû* olarak değil de *hükmen merfû* olarak da kabul edilmiştir. *Sarih merfû*, râvinin قال رسول الله سمعت رسول الله صلي الله عليه وسلم (Rasûlüllah s.a.v. şöyle dedi), yahutta benzeri lafızlarla Hz. Peygamber'e isnad ve izafe ederek rivâyet ettiği hadistir. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 353. Hatîb merfû hadisi bu kategorilere ayırıp *sarih merfû* ve *hükmen merfû* diye iki kısımda değerlendirmemekte ve bu tanımları yapmamaktadır.

¹¹⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, IX, 359 ; Yücel, *Hadis Istilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 156.

¹¹⁸⁹ Bkz. İbnü's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 46.

¹¹⁹⁰ Mesela sahâbînin "biz Rasûlüllah (s.a.v.) zamanında şöyle diyorduk, şöyle yapıyorduk" gibi sözleri üzerine birçok tartışmalar yapıldığı görülmektedir. Bağdâdî'ye göre sahâbe tarafından sürekli tekrarlanan bu söz ve fiiller aslında sahâbenin bunları bildiklerine ve sürekli yaptıklarına delâlet eder ki bu durumda bunlar merfû hükmündedir. Fakat bu sözlerin Rasûlüllah (s.a.v.) zamanına izâfe edilmesi gereklidir. Bu izâfe olmadığı durumda ise nakledilen bu haberler merfû hükmünü yitirir ve delil kabul edilmezler. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 462. Ayrıca yine sahâbînin "biz şöyle emrolunduk, şundan nehyolunduk, şu sünnettendir" gibi sözlerinin de kimileri tarafından merfû hükmünde kabul edilerek Allah ve Rasûlü'nin emri gibi görülmesi, kimilerinin de bunu mevkûf olarak görmesi kayıtlar arasında yer almaktadır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 460, 461.

¹¹⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37; *el-Câmî*, II, 190.

¹¹⁹² İbnü's- Salâh, a.g.e., s. 46; Nevevî, *Takrîb*, s. 33; es-Sehâvî, a.g.e., I, 133.

aradığı da¹¹⁹³ ileri sürülen görüşlerdendir. İbnu's-Salâh ise mevkûf kavramını da tıpkı merfûda olduğu gibi ikiye ayırır ve senedi sahâbîye kadar muttasıl olanı *mevsûl mevkûf*, senedi sahâbîye ulaşmayanları ise *gayr-ı mevsûl mevkûf* olarak isimlendirir.¹¹⁹⁴ Bunun haricinde kaynaklarda yer alan وقفه (*vakefuhu*) “*Falanca hadisi fülancaya varınca durdurdu*” gibi ifadelerin de kullanıldığı görülmektedir. Bunun sahâbeye ait mevkûf hadislerin rivâyetinde kullanılan bir tabir olduğu belirtilmektedir. Bir hadis nakledildikten sonra وقفه (*vakefuhu*) denilmişse râvisinin isnadını Hz. Peygamber’e kadar ulaştırmayıp sahâbîde bıraktığı, dolayısıyla hadisin sahâbî sözü olduğu, bir başka deyişle mevkûf olarak rivâyet edildiği ifade edilmiş olur.¹¹⁹⁵

Hatîb *merfû* ve *mevkûf* konusunu *el-Kifâye*'sinde müstakil başlıklar altında ayrı ayrı ele alarak vermemektedir. Her ne kadar da *el-Kifâye*'nin ilk sayfalarında hadis ashâbının kullanmış olduğu ibâreler başlığı altında *müsned*, *mürsel*, *munkatı*, *müdelles* konuları ile birlikte merfû ve mevkûf konuları sadece tanımı yapılarak ele alınsa da¹¹⁹⁶ bu konularla ilgili temel noktalara kitabın sonlarına doğru değinilmiş fakat burada merfû ve mevkûf konuları ismen bir bab başlığı altında ele alınmamış bundan ziyade bu iki terimi tanımlayacak olan içerikler bab başlığına yansıtılmıştır.¹¹⁹⁷

¹¹⁹³ Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 176.

¹¹⁹⁴ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 46.

¹¹⁹⁵ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 416.

¹¹⁹⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37.

¹¹⁹⁷ Yani Hatîb *el-Kifâye*'de direkt merfû ve mevkûf konularının ismini vererek bunların ismiyle ilgili olarak bir bab başlığı kullanmaktan ziyade bu iki terimi ifade eden tanımları bab başlıklarına yansıtması bu tanımlar altına söz konusu terimleri ele almıştır. Mesela “*Ashâb'tan rivâyet edilen hadise merfû denilip denilmeyeceğiyle ilgili bab*” başlığı altında ele aldığı rivayetleri verdikten sonra bunların devamında yaptığı yorumlarda bunlara merfû denilip denilmeyeceğinden bahsederek aslında burada bir manada merfû ve mevkûf konusunu ele almıştır. Bkz. *el-Kifâye*, s. 457, 458. Oysa ki merfû ve mevkûf tanımları temel başlıklar olarak verilirken sonra da alt başlıklarda sahâbenin kullanmış olduğu sözlerden ve yapmış olduğu fiillerden hangilerinin merfû hangilerinin mevkûf kapsamına dahil olduğu ayrı ayrı verilerek daha düzenli bir sıralama yapılabilirdi. *el-Kifâye*'de Bağdâdî'nin kullanılan söz ve fiillerden yola çıkarak tanımlara ulaşmaya çalışması merfû ve mevkûf konularının iç içe geçmesine neden olmuş, bu durum da bu iki konunun net biçimde anlaşılmasını engellemiştir. bkz. *el-Kifâye*, s. 454–463. Fakat mevkûf ve müsned konusunu *el-Câmî*'side de ele alan Hatîb bu sefer tam tersi bir uygulamayla önce terimleri başlıklarda vermiş daha sonra bunların tarifine ve konuyla ilgili rivâyetlere geçmiştir. Fakat burada da yeterli misallendirme ve yorum olmadığından bu iki konu yine tam manasıyla ortaya konamamıştır. Bkz. *el-Câmî*, II, 189.

1. Kavramsal Yönden Merfûya Eş Olan / Benzeyen Hadis Terimleri

Daha önce de belirttiğimiz gibi genel olan tarife göre *merfû*, Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirlerdir. Onu Hz. Peygamber'e izâfet edenin sahâbî, tâbiî veya daha sonraki râvilerden biri olması ve senedinin muttasıl olup olmaması arasında herhangi bir fark yoktur.¹¹⁹⁸ Hatîb'e göre ise merfû hadis, “*sahabenin, Rasûlüllah'ın söz ve fiilleriyle ilgili verdiği haberlerdir*”. Hatîb¹¹⁹⁹ Hz. Peygamber'in takrîrlerini tanım dışında bırakmıştır. Ayrıca tâbiîn ve daha sonrakilerin Hz. Peygamber'e izâfe ettiklerini merfû hadis tanımına dahil etmemiştir. Hatîb'e göre *mevkûf* ise “*râvinin sahâbîye isnat edip öteye geçmediği rivâyetlerdir*”¹²⁰⁰ Buna ilaveten mevkûf teriminin sahâbe dışında tâbiîn ve diğerleri için de kullanıldığını,¹²⁰¹ daha önce de belirtmiştik.

Fakat tarihi süreç içerisinde merfûya eş ya da benzer olarak çeşitli terimlerin kullanıldığı da bilinmektedir. Özellikle hem merfû hadisin hem de mevkûf hadisin tanımındaki izâfe sınırlarıyla ilgili farklılıklar bu iki terimi zaman zaman anlamsal bakımdan birbirinin aynısı gibi göstermiş, buna ek olarak da isnadın ittisali ile ilgili bazı farklı değerlendirmeler de merfûyu diğer başka terimlerle benzer ve eş olarak karşımıza çıkarmıştır. Biz burada daha ziyade Hatîb'in eserlerinde ele alarak kullandığı merfûya benzer ve eş olarak kullanılan kavramları vermeye çalışacağız.

a. Hükmen Merfû ve Mevkûf¹²⁰²

Bir hadisin merfû ya da başka bir tabirle hükmen merfû olduğunun anlaşılması o hadisi rivâyet eden sahâbînin sözüne bağlanmıştır. Şayet sahâbî *كنا نقول كذا و نفعل كذا* (biz Rasûlüllah (s.a.v.) zamanında şöyle söyledik, şöyle yapardık), *امرنا بكذا ونهينا عن كذا* (şu şeyle emrolunduk, *من السنة كذا* (şu şey sünnettendir)

¹¹⁹⁸ es-Sehâvî, a.g.e., I, 131 ; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 131 ; Cezâirî, a.g.e., I, 175.

¹¹⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37.

¹²⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37; *el-Câmî*, II, 190.

¹²⁰¹ İbnü's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 46; Nevevî, *Takrîb*, s. 33; es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 133.

¹²⁰² Burada şu hususu belirtmeliyiz ki *hükmen merfû* kavramı Bağdâdî'nin kullanmadığı bir tabirdir. Hadislerin *merfû* ve *mevkûf* diye ayrıldığı zaman dilimi içerisinde bir kısım rivâyetlerin merfû mu yoksa mevkûf mu olduğuyula ilgili ihtilaflar sebebiyle kesin bir hükme varılamamıştır. İhtilafın vuku bulunduğu bu rivâyetler için çeşitli sebeplere de dayandırılarak merfû ile mevkûf arasında üçüncü bir terim olan *hükmen merfû* tabiri kullanılmıştır. Bu kavramı kullananların başında İbn Hacer olduğu, daha sornakiler tarafından da bu kavramın kullanıldığı belirtilmiştir. *Hükmen merfû* hakkındaki geniş bilgi için bkz. Çap, *Hadis İlmünde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, s. 32, 33.

şu şeyden nehyolunduk) gibi lafızları ve ayrıca bu sözler ve buna benzer kimi ifadelerle rivâyet ederse o hadise hükmen merfû denildiği belirtilmektedir.¹²⁰³

Sahâbî tarafından Hz. Peygamber (s.a.v)’e isnad edilerek değil de bu ve benzeri ifadelerle nakledilen hadislerin hükmen merfû sayılmaları, Hz. Peygamber henüz hayatta iken sahâbîlerin ona sormadan kendiliklerinden bir iş yapmalarının akla uzak olmasındandır. Bunun yanı sıra sahâbîlerin dine uygun olup olmadığını Hz. Peygamber’e danışmadan bir iş yaptıkları görülmemiştir. Bilhassa onların itikat, ibadet esaslarını kendi ictihatlarıyla kestirerek uygulamalarına imkân yoktur. Bu durumda Hz. Peygamber sağken sahâbîlerin yaptıkları işlerin onun bilgisi altında veya öğrettiği şekilde işlemiş olması gerekir. Şu hale göre sahâbîlerin kendi ictihatlarıyla yapmalarına imkan olmayan işleri Hz. Peygamber’den öğrendikleri şekilde yaptıklarına hükmedilerek böyle işler *hükmen merfû* diye tabir edilmiştir.¹²⁰⁴

O zaman sahâbîlerin hangi söz ve fiilleri hükmen merfûdur ve hükmen merfû bir hadisi mevkûftan ayıracak ölçü nedir? Âlimler bu durumda hükmen merfû ile mevkûfun hudutlarını açıklığa kavuşturacak şöyle bir kıstas getirmişlerdir: Sahâbîlerin ictihadî olmayan, kendiliklerinden söylemeleri veya yapmaları imkanı da bulunmayan işlerle ibadet konusunda söyledikleri veya yaptıkları hükmen merfûdur. Kendiliklerinden bildirdikleri bir görüş, şahsî kanaat veya herhangi bir dini konuda verdikleri fetvâların ise mevkûf olduğu ileri sürülmüştür.¹²⁰⁵ Bununla birlikte herhangi bir sahâbî ictihadının içeriğine bakılarak hükmen merfû kabul edilip Rasûlullah (s.a.v)’a nisbet edilmesi hatalı bir uygulama olarak da görülmektedir. Çünkü bu tür rivâyetlerin merfû hadis kapsamına alınması durumunda merfû olmayan bazı rivâyetlerin de Hz. Peygamber’e izafe edilebileceği durumu karşılaşılabilecek bir problem olarak telakki edilmektedir.¹²⁰⁶

Hükmen merfû ile ilgili farklı yaklaşımlar bu konunun hangi alanda bulunacağıyla ilgili bir kararsızlık meydana getirmiştir. Mesela bazı eserlerde merfû konusu ile birlikte ele alındığı görülen hükmen merfû konusu diğer bazı eserlerde

¹²⁰³ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 133.

¹²⁰⁴ Uğur, a.g.e., s. 133.

¹²⁰⁵ Uğur, a.g.e., s. 133.

¹²⁰⁶ Suiçmez, a.g.e., s. 38.

mevkûf konusu içerisinde ele alınmaktadır.¹²⁰⁷ Hatîb'in eserlerinde özellikle de *el-Kifâye*'sinde müstakil olarak ya da merfû ve mevkûf konusu ele alınırken, *hükmen merfû* ve *sarîh merfû* tabirlerini kullanmamaktadır. Fakat Hatîb başkaları tarafından hükmen merfû kapsamında değerlendirilen bir takım rivâyet ve “*biz Rasûlüllah (s.a.v.) zamanında şöyle söyledik, şöyle yaptık, şu şey sünnettendir, şu şeyle emrolunduk, şu şeyden nehyolunduk*” gibi çeşitli delâlet lafızlarına yer vermektedir. Böylece Hatîb eserlerinde bu delâlet lafızlarından hangilerinin merfû hangilerinin mevkûf olduğu tartışmalarını ele almaktadır. Bunların ise hiçbirinde hükmen merfû tabirini kullanmamaktadır.¹²⁰⁸

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere doğrudan özne/söyleyenden veya dolaylı olarak nesnel/anlayandan kaynaklanan çeşitli sebeplerden dolayı bazı rivâyetlerin merfû mu yoksa mevkûf mu olduğunu ortaya koyma hususunda çeşitli ihtilaflar bulunduğu görülmektedir. Buna ilaveten aynı rivâyete kimilerinin merfû kimilerinin de mevkûf tabirini uygun görmesinin yanında daha sonraları ihtilafın vuku bulduğu bu tür rivâyetlere merfû ile mevkûf arasında değerlendirilen hükmen merfû tabiri de uygun görülmüştür.

b. Müsned, Muttasıl ve Mevsûl Terimleri

Muhaddissler tarafından merfûya benzer ya da eş olarak kullanılan diğer kavramlardan bazıları da *müsned*, *muttasıl* ve *mevsûl* terimleridir. Hicrî II. ve III. asırlarda çoğunlukla merfû manasında kullanıldığı belirtilen *müsned*¹²⁰⁹ hakkında genel kabul gören üç farklı görüş bulunmaktadır. Hâkim en-Neysâbü'rî'ye göre *müsned*, yaşı göz önüne alındığında muhaddisin bizzat şeyhinden onun da kendi şeyhinden işittiği açık olan ve isnâdı bu şekliyle meşhûr bir sâhebeye oradan da Hz. Peygamber (s.a.v.)'e kadar uzanan hadistir.¹²¹⁰ Hâkim'in bu tabirine göre müsned hadiste aranan şartlar onun senedinin muttasıl aynı zamanda da merfû olmasıdır. Bu yüzden müsned bir hadisin mevkûf, mürsel ve mudal olması gibi bir durum düşünülemez. Ayrıca müsned olan bir hadisin isnâdında ; *اخبرت عن فلان (Falanın*

¹²⁰⁷ Krş. Suyûtî, *Tedrîb*, I, 202-218; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s.131.

¹²⁰⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 455-463; *el-Câmî*, II, 190- 192.

¹²⁰⁹ Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 156.

¹²¹⁰ Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 17.

şöyle dediği bana haber verildi), حدثت عن فلان (Falanın şöyle dediği bana rivâyet edildi), بلغني عن فلان (Falanın şöyle dediği bana ulaştı), رفعه فلان (Bu haberi falan Hz. Peygamber'e ref etti), اظنه مرفوعا (O haberin merfû olduğunu zannediyorum) gibi hadisin müsnedliğini bozacak ifadeler bulunmamalıdır. Fakat bununla birlikte müsned olma şartlarını hâiz her hadis sahîh olarak nitelendirilemez.¹²¹¹ Bu anlayışa göre Hâkim müsnedi kapsam yönünden merfûdan daha husûsî olarak kabul etmiştir. Yani ona göre her merfû müsned değil, ama her müsned merfûdur. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi müsned içeriği yönüyle mevkûf, mürsel ve mudal kapsamamaktadır.

Müsned hadis ile ilgili diğer bir tarif de İbn Abdilberr'e aittir. Ona göre müsned ister muttasıl, ister munkatı olsun özellikle Rasûlüllah (s.a.v.)'e ref edilen hadistir.¹²¹² Bu durumda müsnedle merfû müsâvidir. O, müsnedi metne ait bir özellik olarak görmekte, senedin muttasıl olmasını şart koşmamaktadır. Dolayısıyla metin merfû ise, mürsel, mudal ve munkatı da olsa müsned kabul edilir. İbn Abdilberr'in bu görüşüne müsnedde inkıta ve irsâl gibi hususların bulunamayacağı düşüncesiyle karşı çıkmıştır.¹²¹³

Zikrettiğimiz iki farklı tanımın yanında Hatîb'in de müsned terimi için kendine has bir tanımı olduğu görülmektedir. Hatîb'e göre “bir hadise müsned derken, râvisi ile kendine haber isnâd edilen kimse arasındaki isnâdın muttasıl olmasını kastederler; ama bu tabiri bilhassa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e isnâd edilen haberler hakkında kullanırlar. İsnadın ittisâli demek, sened zincirindeki sonuncu şahsa varıncaya kadar, râvilerden her birinin, haberi bir üsteki râviden bizzat dinlemiş olması demektir. Haberde semâ sözü zikredilmemiş olsa bile “anane” ile (عن lafzını söylemekle) iktifâ edilir”¹²¹⁴ Hatîb'in *el-Kifâye*'deki müsned hadis tarifinin bu şekilde yapıldığı görülürken, onun diğer bir eseri *el-Câmî*'deki müsned

¹²¹¹ Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 18.

¹²¹² İbn Abdilberr, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta*, I, 21 ; İbn Abdilberr Hz. Peygamber'den (مالك عن نافع) senediyle gelen hadisi, muttasıl müsnedde misâl olarak zikreder. Munkatı müsnedde misâl olarak da Rasûlüllah (s.a.v.)'den (مالك عن الزهري عن ابن عباس) senediyle gelen hadisi zikreder. Bu sonuncu hadisin akabinde de “ Bu hadis Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e isnâd edildiği için müsneddir, Zühri'nin onu İbn Abbas'tan duymadığı için de munkatıdır” der. Bkz. İbn Abdilberr, a.g.e., I, 21-24.

¹²¹³ Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, s. 182.

¹²¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 181.

tanımının biraz daha farklı olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre “*müsned hadisler, Hz. Peygamber’e dayandırılan, dinin aslından olup kendisiyle hüküm çıkarılan senedi muttasıl, râvileri adalet sahibi olan hadislerdir ki bu hadislerin kabul edilmesinin zorunluluğu hususunda âlimler arasında ihtilaf yoktur. Ayrıca bu hadislerle amel etmek vâcip, bunları reddetmek ise günahdır.*”¹²¹⁵ Aslında bir önceki tarifile, ilk kısımları tamamen farklı olan bu tanımlarda ortak yönler müsnedin senetlerinde kopukluk bulunmamasıdır. Ayrıca ikinci tanımda Hatîb’in tarifinin içeriğinden ve tarif üzere çıkarılan kendisiyle amel edilmenin zorunlu olması hükmünden aslında bu tarifin sahîh hadise çok benzediği görülmektedir.

Buna göre *el-Kifâye*’deki tanımı esas alacak olursak, Hatîb müsned hadisle kastın rivâyet edenle edilen arasında kopukluk bulunmayan hadis olduğunu iddia etmiş ancak müsned hadisin daha çok hadisçiler tarafından Rasûlüllah’a isnâd edilmiş rivâyetler için kullanıldığını da belirtmiştir. Böylece müsned hadiste vazgeçilmez şart olarak senedin ittisali gösterilmiştir. Fakat müsned kavramının sadece *merfû* rivâyetleri değil, senedi muttasıl olan fakat Rasûlüllah’a kadar ulaşmayan *mevkûf* ve *maktu* rivâyetleri de kapsadığına işaret edilmiştir. Ancak bu kullanımın daha çok *merfû* rivâyetler için olduğuna da vurgu yapılmıştır. Bize göre de Hatîb’in görüşü, işaret edilen vurgudaki gibi, aslında müsned hadisin ittisali ile birlikte merûfuluğunun bulunması gerektiği yönündedir. Çünkü Hatîb’in müsned hadisle ilgili *el-Câmî* adlı eserindeki tarifi de bu yöndedir. Hatîb burada yaptığı müsned tanımıyla açıkça hadisin Rasûlüllah’a izafesini işaret etmektedir.¹²¹⁶ Müellifin burada yaptığı tanım içerik yönünden her ne kadar da sahîh hadise benzese de yani bu tanımıyla Hatîb’in sahîh hadisi kasteddiği gibi bir görünüm olsa da,¹²¹⁷ bir sonraki başlıkta verdiği *mevkûf* hadis tarifinde, *mevkûf* hadisin sahâbeye dayandırıldığından bahsetmesi buradaki müsned hadisten kastın *merfû* hadis olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.¹²¹⁸ Zaten Hâkim’in müsned hadis tarifini tekrar

¹²¹⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 189.

¹²¹⁶ Buna göre “*müsned hadisler, Hz. Peygamber’e dayandırılan, dinin aslından olup kendisiyle hüküm çıkarılan senedi muttasıl, râvileri adalet sahibi olan hadislerdir ki bu hadislerin kabul edilmesinin zorunluluğu hususunda âlimler arasında ihtilaf yoktur. Ayrıca bu hadislerle amel etmek vâcip, bunları reddetmek ise günahdır.*” Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 189.

¹²¹⁷ Aslında bu görünüm *sahîh hadis* için eksik kalmakla birlikte kısmen doğrudur.

¹²¹⁸ Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 189 - II, 190.

hatırlayacak olursak bu tabire göre müsned hadiste aranan şartlar onun senedinin muttasıl, aynı zamanda da merfû olmasıdır.¹²¹⁹ Bu yüzden müsned bir hadisin mevkûf, mürsel ve mudal olması gibi bir durum düşünülemez. Bu doğrultuda Suyûtî de müsned hadisin en doğru şekilde Hâkim tarafından tanımlandığını belirterek, Hatîb'in tarifinin de bundan pek farklı olmadığını beyan etmektedir.¹²²⁰

Merfûya benzeyen, bazen onunla eş ve benzer anlamda kullanılan, kimilerine göre de farklı anlamda ele alınan diğer terimler *muttasıl* ve *mevsûl* kavramlarıdır. *Muttasıl* veya *mevsûl*, ister Rasûlüllah (s.a.v)'e ref edilmiş olsun, ister sahâbî veya daha berideki bir şahısta kalsın, senedinde kesiklik olmayan hadise denir.¹²²¹ Bazı hadis usûlcülerinin muttasıla mevsûl de dedikleri aynı zamanda mutlak olarak zikredildiğinde ise bununla hem merfû hem de mevkûfu kasteddikleri görülmektedir. Mesela bir hadisin merfû aynı zamanda muttasıl olduğu belirtiliyorsa bunun senedi Rasûlüllah'a kadar uzanıyor demektir. Ama bu haberin mevkûf aynı zamanda muttasıl olduğu vurgulanıyorsa bu sefer bu haberin senedi sahabe de kalıyor demektir.¹²²² Muttasıl ve mevsûlün metnin durumunu belirtmek için değil, senedin durumunu belirtmek için kullanıldığını belirtilmektedir. Ancak tâbînin sözü muttasıl olarak onlara ulaşırsa da buna muttasıl denilmektedir. Fakat mukayyed olarak kime ittisal ettiğini belirtmek için mesela “ *bu Saîd b. Müseyyeb'e muttasıldır* ” denilir. Muttasıl ve mevsûl sadece merfû ve mevkûf için kullanılmaktadır. Mevsûl ise ayrıca mürselin karşıtı olarak da kullanılmaktadır. Bu çerçevede irsâl ve vasıldan bahsedilir. Muttasılın mukabili olarak da münkatı tabirinin kullanıldığı bilinmektedir.¹²²³

Hatîb'in hadis usûlü ile ilgili eserlerine bakıldığında onun müsned ile muttasılı hemen hemen bir tutarak aralarında çok istimal edilmekten başka bir fark görmediği

¹²¹⁹ Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 17.

¹²²⁰ Suyûtî, *Tedrib*, I, 201.

¹²²¹ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 183.

¹²²² Mesela merfû muttasıla örnek مالك، عن ابن شهاب عن سالم بن عبد الله، عن أبيه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم senediyle gelen rivâyet olarak verilirken mevkûf muttasıla örnek مالك عن نافع عن ابن عمر عن عمر قوله şeklinde senedle verilmektedir. Bkz. İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 44. Ayrıca bkz. es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 136; Suyûtî, a.g.e., I, 201.

¹²²³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 291; es-Sanânî, Ebû İbrahim Muhammed b. İsmail b. Salâh b. Muhammed el-Emir (ö. 1182/1768), *Tavzîhu'l-efkâr li meânî tenkîhi'l-enzâr*, (I-II), thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I. Baskı, Beyrût, 1997, I, 235; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s.146; İbn Kesîr, İhtisâru *Ulûmi'l-hadîs*, s. 45; Çap, *Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, s. 37.

anlaşılmaktadır.¹²²⁴ Çünkü Hatîb'in değişik eserlerine bakıldığında, birçok yerde mûsned ile muttasıl kimi zaman birbirine bitişik kimi zamanda ayrı bir şekilde, bazen aynı bazen de benzer bir tabir olarak kullandığı görülmektedir.¹²²⁵ Zaten İbn Hacer de Hatîb'in mûsned terimini muttasıl diye tabir ettiğini belirtmektedir.¹²²⁶ İbnu's-Salâh muttasıl haberi daha ayrıntılı tarif ederken, muttasıl haberi mutlak olarak merfû ve mevkûf haberler için kullanmakta, senedin sonuna kadar râvilerden her birinin bir üsteki şeyhten işitmesi suretiyle kopuksuz bir senede sahib olan bir haber olarak tanımlamaktadır.¹²²⁷ Fakat Hatîb'in gerek *el-Kifâye*'sinde gerek hadis usûlüyle ilgili diğer eserlerinde İbnu's-Salah'daki gibi ayrıntılı bir *muttasıl haber* tanımını yoktur. Fakat Hatîb *muttasıl* veya *mevsûl* terimlerini eserlerinin çeşitli bölümlerinde senedinde kopukluk bulunan haber (*mürsel*) karşıtı olarak kullanmaktadır.¹²²⁸

Hatîb ve onun gibi bazı hadis usûlcülerinin mûsned ile muttasıl/mevsûl terimlerini aynı görmelerine karşın Hâkim ve diğer bazı muhddisler merfû, mûsned ve muttasılı birbirinden ayrı kabul etmektedirler. Buna göre merfûda sened dikkate alınmaksızın sadece metnin durumuna bakılır ve metnin Rasûlüllah'a izâfesi sahîh olduğunda, senedi muttasıl olsun olmasın, hadis merfû kabul edilir. Muttasılda ise, metin dikkate alınmaksızın sadece senedin durumuna bakılır. Hadis ister merfû, ister mevkûf olsun fark etmez. Mûsnede gelince, onda her ikisine birden, hem senede hem de metne beraber bakılır ve ittisal ve ref şartı birlikte aranır. Mûsnedle merfû ve muttasıl arasında umûm husûs ilişkisi bulunur. İşte bu yüzden her mûsnede merfû ve muttasıl diyenler vardır. Fakat bunun aksi söz konusu edilmemektedir. Buna göre merfû metnin, muttasıl senedin, mûsned ise hem metnin hem de senedin durumunu belirlemektedir.¹²²⁹

¹²²⁴ es-Sanânî, *Tavzihu'l-efkâr*, I, 235, Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 183.

¹²²⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 430-436, 457; *el-Câmî*, II, 189 - II, 190; *el-Fakîh*, I, 291; *el-Fasl li'l-vasl*, II, 687.

¹²²⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 146.

¹²²⁷ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 44. Fakat bazılarına göre ise kopuksuz bir sened ile tabiiye ulaşan habere mutlak olarak *muttasıl* denemez. Fakat bu tabir takyîd edilerek, mesela هذا متصل إلى سعيد أو إلى مالك أو إلى الزهري، أو إلى المسيب، أو إلى الزهري، أو إلى مالك denilirse, böyle bir habere *muttasıl* denmesi câiz olur. Bkz. es-Sehâvî *Fethu'l-muğîs*, I, 136.

¹²²⁸ Bu kullanımlar için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 40, 41, 430-436, 449-452.

¹²²⁹ es-Sanânî, *Tavzihu'l-efkâr*, I, 235, Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 175; Çap, *Hadis İliminde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, s. 38.

2. Merfû ve Mevkûfa Delâlet Eden Sigâlar

Merfû ve mevkûfa delâlelet eden değişik birçok lafız bulunduğu bilinen bir husustur. Bu lafızların kendilerine isnâd edilmesi yönüyle en önemli tabaka ise sahâbîlerdir. Sahâbîlerin, dinin emirlerinin Hz. Peygamber tarafından kendileri üzerinde uygulanan ilk nesil olmaları, Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlüne bizzat şahitlik etmeleri, ayrıca dinin emir ve yasakları hususundaki uygulamaları bizzat Hz. Peygamber'den öğrenmeleri gibi birçok meziyeti onları diğer nesillerden üstün kılmıştır. Bu üstünlük ve özelliklerinden dolayı sahâbînin söz ve fiilleri de Hz. Peygamber'e izâfesi yönüyle değer bakımından tartışma konusu olmuştur. Muhaddisler sahâbenin söz ve fiillerini kimi zaman hadis olarak değerlendirmişler ve hadisi Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrîrleri ile beraber sahâbenin ve hatta tâbîfinin söz ve fiilerinden ibaret saymışlardır.¹²³⁰ Böylece hadis kitaplarında miktar itibariyle farklı olmakla beraber merfûnun yanında mevkûf ve maktû rivayetler de yer almıştır.

Sahâbenin Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrîrlerini anlama ve anlatma çabasıyla değişik ifade tarzları çerçevesinde gelecek nesillere aktarma gayretleri belli bir dönem sonra merfû, mevkûf veya hükmen merfû şeklindeki lafızlarla tanımlanmıştır. Sahâbenin hangi ifadelerinin dini konulara müteallik hangilerinin şahsi görüş ve ictihadları olduğu net olarak anlaşılmadığından, onlardan sadır olan söz ve fiillerin kategorize edilmesinde zorluklara ve ihtilaflara sebep olmuştur. Buna binâen sahâbenin bir konudaki aynı söz ve fiili kimileri tarafından merfû olarak değerlendirilirken kimileri tarafından mevkûf olarak değerlendirmeye alınmıştır.

Hatîb merfû ve mevkûf hadisi anlama ve değerini tayin etme ameliyesi olarak sahâbî söz ve fiillerini değişik şekilleriyle çeşitli bab başlıkları altında *el-Kifâye*'de ele almaktadır. Hatîb sahâbe ve tâbîine ait olan söz ve fiillerin değerini merfûluk ve mevkûfluk yönünden ele alırken söz konusu meseleyi nisbeten kendinden önceki hadis usûlcülerinden daha sistematik biçimde anlatmaya çalışmıştır. Biz de çalışmamızın bu bölümünde Hatîb tarafından *el-Kifâye*'de ayrı ayrı bab başlıkları altında verilen rivâyet lafızlarından hangilerinin merfû, hangilerinin mevkûf olarak kabul edildiğini ele alacağız.

¹²³⁰ Bu husula ilgili bazı örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, II, 621-689.

1. Tâbiînin sahâbeden naklemeden “يَرْفَعُ الْحَدِيثَ” (*hadisi ref ediyor*), “يَنْمِيهِ” (*sözü sahibine isnâd ediyor*), “يُنْتَلِغُ بِهِ” (*sözü Rasûlüllah’a ulaştırır*), “رِوَايَةً” (*rivâyet ederek*)” sigâlarını kullanması :¹²³¹

Hatîb’in bu tabirleri anlatan bab başlığı altında verdiği rivâyetlerin hepsinde Hz. Peygamber zikredilmeden, nakledilen söz, fiil ve takrîrlerin Rasûlüllah’a aidiyetini gösteren lafızlar kullanılmaktadır. Tâbiîn ve daha sonrakiler tarafından sahâbeden nakledilirken kullanılan bu ifadelerin hepsi Hatîb’e göre sahâbînin hadisi ref etmesinden ve Hz. Peygamber’den rivâyet etmesinden kinâye lafızlardır. Bu ve buna benzer şekilde ref edildiği açık olan rivâyetler aynı konumda olup, bunların kabul edilmesinin gerektiği ve bu rivâyetlerle amel edilmesi lüzumu konusunda ilim ehli arasında ihtilaf olmadığı belirtilmiştir.¹²³² Fakat yine de bazılarınca söz konusu lafızları kullanarak rivâyeti Hz. Peygamber’e ref etmek doğru bulunmamış, bu şekilde gelen rivâyete ihtiyatla yaklaşmıştır.¹²³³

2. Bir râvinin aynı rivâyeti hem merfû hem de mevkûf olarak rivâyet etmesi :

Bazen bir râvi merfû olarak rivâyet ettiği bir hadisi başka zaman mevkûf olarak da rivâyet edebilir. Bu durumla ilgili *el-Kifâye*’de özel bir bab başlığı açan Hatîb konuyu verdiği iki farklı rivâyetle ele almış ve kendi de bu hususta yorumda bulunmuştur.

Buna göre bir defasında ref edilip başka bir zaman mevkûf olarak olarak nakledilen rivâyet, söz konusu bu halinden dolayı yani merfû mu yoksa mevkûf mu

¹²³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 455.

¹²³² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 456.

¹²³³ Suyûtî, *Tedrib*, I, 215 ; es-Sanânî, *Tavzîhu’l-efkâr*, I, 232, 233. Ayrıca şunu da ifade etmeliyiz ki gerek يرفع الحديث gerekse buna benzer ref formatındaki sigalarla hadisin Hz. Peygamber’e aidiyetini vurgulamanın söz konusu rivâyetin merfû ve mevkûf olarak sıhhatini belirleyici olarak görülmemiştir. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz sigalarla bir hadisi ref etmenin kesin manada onun merfû olduğunu ya da mevkûf olduğuna delâlet eden sigalarla bir hadisi nakletmenin kesin olarak o hadisin mevkûf olduğunu göstermediği de iddia edilmiştir. Çünkü mesela bir hadis sıhhat bakımından değişik bir konumdayken, başka bir senedle merfû olarak zikredilebilir, yine bir rivâyet sıhhat bakımından belli bir değere sahipken değişik bir senedle mevkûf olarak nakledilebilir. Geniş bilgi için Bkz. Yusuf Suiçmez, *Hadislerde Ref Problemi (Mevkûf ve Maktû’ Hadislerin Rasûlüllah’a İzafesi)*, s. 57-78. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz “يَرْفَعُ الْحَدِيثَ” (*hadisi ref ediyor*), “يَنْمِيهِ” (*sözü sahibine isnâd ediyor*), “يُنْتَلِغُ بِهِ” (*sözü Rasûlüllah’a ulaştırır*), “رِوَايَةً” (*rivâyet ederek*)” ve buna benzer sigalarla gelen rivâyetlere bazılarınca *sarih merfû* denildiği de görülmektedir. Fakat Hatîb *merfû* tabirini *sarih* ve *hükmen* tabirleriyle tanıtmaz.

olduğu üzerindeki ihtilafından ötürü zayıf olamaz. Çünkü bunu nakleden sahâbî, hadisi bir defasında müsned şeklinde Rasûlüllah’a ref etmiş, başka bir defasında ise ref etmeden fetvâ şeklinde zikretmiş olabilir. Çünkü hadis sahâbîden iki şekilde ezberlenmiştir. Süfyân b. Uyeyne bunu rivâyet ettiği hadislerde çok defa yapar ; bir rivâyeti bazen müsned ve merfû biçimde başka sefer de kasten ve bilerek mevkûf olarak rivâyet ederdi. Söz konusu hal hadisin zayıf olmasına tesir etmez, çünkü iki rivâyetten biri diğerini tekzîb etmemektedir. Bu durumda merfû olanını almak daha evlâdır sebebi de merfû rivâyet ziyâde konumundadır.¹²³⁴

Hadis usûlü kaynaklarına bakıldığında nakledilen rivâyetin merfû ve mevkûfluk yönünden değişik şekillerinin olduğu görülmektedir. Bazen yukarıda zikrettiğimiz şekliyle bir rivâyet aynı râvî tarafından hem merfû hem de mevkûf şeklinde rivâyet edilmesinin yanında bazen de farklı râviler tarafından da aynı rivâyetin değişik formatlarının nakledildiği görülmektedir. Mesela bir hadisi sika olanlardan bazısı merfû, bazısı da mevkûf rivâyet etse, eğer her iki rivayetin ravisi de hafî, mütkin ve zabt sahibi ise aynı zamanda da vakfın tercihi için daha kuvvetli bir karîne de yoksa bu hadis bazılarında göre merfû olarak kabul edilir. Hatta mevkûf rivâyet eden hıfz ve güvenilirlikte onun gibi veya daha üstün biri de olsa merfû rivâyetin tercih edileceğini söyleyenler de vardır.¹²³⁵

3. Sahâbeden قال قال (şöyle dediğini söyledi) lafzıyla rivâyette bulunması :

Merfû ile ilgili rivâyet formatlarından biri de قال قال (şöyle dediğini söyledi) şeklinde nakledilen hadislerdir. Burada birinci قال (söyledi) lafzı sahâbiye aittir ki olayı nakleden sahâbî bu olayla ilgili özne durumunda bulunan Rasûlüllah’ı zikretmeden sadece قال (söyledi) lafzını kullanarak aslında Hz. Peygamber’i işaret etmektedir. Ebû Hureyre kanalıyla gelen bir rivâyeti bu konuda değerlendiren Hatîb, Ebû Hureyre’den قال قال şekliyle rivâyet edilen hadiste Mûsâ b. Hârûn (ö. 294/907)’nun şöyle dediğini nakletmektedir : “*Hammâd b. Zeyd ve Basralılar قال قال dediklerinde bu merfûdur.*” Hatîb ve el-Berkânî (ö. 425/1034) Mûsâ b. Hârûn (ö. 294/907)’nun bu sözüyle özellikle İbn Sîrîn’in hadislerini kasteddiği

¹²³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 456, 457.

¹²³⁵ es-Sanânî, *Tavzihu l-efkâr*, I, 219, 309. 312; Nureddin Itr, *Menhecü'n-nakd*, s. 423.

kanaatindedirler. Buna göre Hatîb قال قال (şöyle dediğini söyledi) ifadesiyle gelen rivâyetleri sadece İbn Sîrîn’inde bulunması durumunda merfû olarak kabûl etmiştir. İbn Sîrîn’in “*Ebû Hureyre’den size naklettiğim tüm hadisler merfûdur*” sözünü de buna gerekçe olarak göstermiştir.¹²³⁶

4. Sahâbenin “*Rasûlüllah (s.a.v) bize şunu emretti, bizi şundan nehyetti*” sözlerinin hükmü :

Sahâbe, kimi zaman Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrîrlere dayandırarak, onun bazı şeyleri yasakladığını, bazı şeyleri ise emrettiğini bildiren ifadeler kullanmışlardır. “*Rasûlüllah şunu emretti, Rasûlüllah şundan nehyetti*” formatlarıyla gelen bu tür rivâyetlerin¹²³⁷ Hz. Peygamber’e nisbet edilip edilemeyeceği tartışma konusu olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak Hatîb “*Hz. Peygamber kelerin öldürülmesini emretti ve onun zararlı olduğunu söyledi*” hadisi ile “*Rasûlüllah (s.a.v) teşrîk günlerinde oruç tutmayı nehyetti*” hadisini örnek olarak göstermektedir.¹²³⁸ Hatîb bu hadisleri verdikten sonra bu ve bunun gibi olan diğer hadislerin sahabeye hamledilmesi konusunda ihtilâf olduğunu belirtmektedir. Âlimlerin ekserisinin *Rasûlüllah şunu emretti, Rasûlüllah şundan nehyetti* gibi lafızlarla gelen rivâyetlerin sahabeler tarafından Hz. Peygamber’den duyulduğuna hamledilmesi gerektiği yönünde görüş bildirdiklerini belirten Hatîb, bazı âlimlerin ise bu tür sözlerle gelen rivâyetlerde sahâbinin bunu Rasûlüllah’tan duyma ihtimali ile beraber başkasından duyma ihtimali de olduğu gerekçesiyle bunların Hz. Peygamber’e nisbet edilemeyeceğini söylediklerini belirtmektedir. Hatîb bu iki görüşten birincisinin kendi tercihi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ona göre “*sahâbenin Rasûlüllah (s.a.v) şunu söyledi, haber verdi, veya anlattı demesi, Rasûlüllah (s.a.v.)’in şunu emrettiğini, şundan nehyettiğini işittim demesi gibidir.*” Çünkü Hz. Peygambere muâsarati bilinen, ondan hadis semâsı olup onunla likâsı da var olan bu sahâbenin

¹²³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 457.

¹²³⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 457. Ayrıca diğer bazı kaynaklarda *مر رسول الله بكذا (Rasûlüllah şunu emretti)*, *نهى رسول الله عن كذا (Rasûlüllah şundan nehyetti)* lafızlarının yanında *حكم (hükmetti)* *قضى (kararlaştırdı)* *حرم (haram kıldı)* gibi ifadelerin de kullanıldığı görülmektedir.

¹²³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 457, 458. Bunlardan “*Hz. Peygamber kelerin öldürülmesini emretti ve onun zararlı olduğunu söyledi*” hadisi için bkz. Buhârî, Bed’ül-halk, 15; Müslim, Selâm, 142; Ebû Dâvûd, Edeb, 163; İbn Mâce, Sayd, 12. Ayrıca “*Rasûlüllah (s.a.v) teşrîk günlerinde oruç tutmayı nehyetti*” hadisi için bkz. Ebû Dâvûd, Savm, 50; Dârimî, Savm, 48.

zikredilen formatlardaki sözlerle ondan nakilde bulunması bizzat ondan işitmesine delâlet etmektedir. Bunun aksini iddia edenlerin delilleri ise Hatîb'e göre sağlam bir dayanaktan yoksundur.¹²³⁹

Sahâbînin “*sahâbenin Rasûlüllah (s.a.v) şunu emretti, şundan nehyetti ben de işittim*” şeklindeki rivâyetlerinin hüccet olamayacağı ve sahâbînin bu tarz sözlerinin mutlaka Hz. Peygamber'in emir ve nehyine delâlet etmeyeceğini savunanlar ise şu görüşü ileri sürmektedirler : Sahâbî bir sözü işitmiş ve onun bir emir veya nehiy olduğuna inanmış olabilir. Bu söz bir başkasının nezdinde ise emir veya nehiy kabul edilmeyebilir. Yine muhtemeldir ki, sahâbe Hz. Peygamber'in bir şey emrettiğini veya nehyettiğini işitmiş olup bunun sonucunda bir şeyin emredilmesini, onun zıtlarının tamamının nehyedilmesi, bir şeyin nehyedilmesini de onun zıtlarından birinin emredilmesi şeklinde değerlendirmiş olabilir. Buna dayanarak başkalarına göre emir veya nehiy olmayan bir şeyi emir veya nehiy tarzında nakletmiş olabilir.¹²⁴⁰

Hatîb'in çok kısa biçimde sadece iki farklı hadis peşinden yaptığı değerlendirmede “*sahâbenin Rasûlüllah (s.a.v) şunu söyledi, haber verdi, veya anlattı demesi, Rasûlüllah (s.a.v.)'in şunu emrettiğini, şundan nehyettiğini işittim demesi gibidir.*” iddiasının kanaatimizce de her zaman Hz. Peygamber'e nispet edilmesi doğru değildir. Çünkü sahâbenin bu tür formatlarla naklettikleri rivâyetler başka bir sahâbeden duyulma ihtimalini taşımaktan uzak değillerdir. Kaldı ki sahâbelerin kendi icthad ve yorumları da buna dahil edildiğinde bu şekilde gelen rivâyetlere her zaman için bizzat Hz. Peygamber'den sâdır olmuştur yargısıyla bakmak doğru olmasa gerek.

5. Sahâbenin امرنا بكذا (*şununla emrolunduk*), نهينا عن كذا (*biz şundan nehyolunduk*), من السنة كذا (*şu şey sünnettendir*) gibi sözlerinin hükmü :

Hz. Peygamber'den yapılan bir nakil bazen sahâbiler tarafından dolayı ifadeler kullanılarak aktarılmıştır. Sahâbî bu tarz nakillerde sözü ve fiili doğrudan Hz.

¹²³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 459.

¹²⁴⁰ el-Âmidî, *el-İhkâm*, II, 96. Bu konudaki daha geniş değerlendirmeler için bkz. Çap, *Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, s. 112, 113.

Peygamber'e nisbet etmeyip, امرنا بكذا (*şununla emrolunduk*), نهينا عن كذا (*biz şundan nehyolunduk*), من السنة كذا (*şu şey sünnettendir*) gibi sözlerle aktarmışlardır.¹²⁴¹ Bununla ilgili durumu *el-Kifâye*'de müstakil bir bab başlığı altında ele alan Hatîb sahâbînin bu tür ifadeleri kullanması durumunda söz konusu emrin ve nehyin Hz. Peygamber'e izâfesinin doğru olup olmayacağını, naklettiği rivâyet ve bunların değerlendirmesinde değişik görüşleri de vererek ele almıştır.

Hatîb ilim ehlinin çoğunluğunun امرنا بكذا (*şununla emrolunduk*) tarzındaki sahâbî sözünü Allah ve Rasûlüne hamlettiklerini belirtmiştir.¹²⁴² Bir kısım kimselerin ise bu tür lafızlarla gelen rivâyetlerin mevkûf olduğunu, çünkü bunlar Hz. Peygamberle birlikte âlimlere ve devlet başkanlarına da ait olabilecek tarzdaki söylem ve fiillerdir. Hatîb söz konusu iki farklı görüşü verdikten sonra kendisine göre de doğru olanın birinci görüş olduğunu belirtmekle sahâbîden bu formatla gelen rivâyetlerin merfûluğuna vurgu yapmak istemiştir. Çünkü sahâbînin امرنا بكذا (*şununla emrolunduk*) tarzındaki sözlerinden maksat dinin emrettiği bir şeyin, haram ve helal kılmanın, meşrû olması gereken bir hükmün isbatıdır ki bunlar da ihticâc için kullanılır. Dolayısıyla Allah ve Rasûlünden gelmeyen fakat âlimler ve devlet başkanlarından gelen bir emir ve nehiyle haram ve helâl sübût bulmaz. Dolayısıyla sahâbînin bu tarz lafızlarla naklettiklerinin Rasûlüllah'a nisbet etmek gerekir. Yoksa bu sözleri sahâbînin keyfiyete dayanarak kendiliklerinden söylemesi beklenemez.¹²⁴³

Kaynaklarda sahâbînin bu tarz lafızlarla nakletmesini direkt Hz. Peygamber'e nisbet ederek bunların merfû olduğunu savunmanın doğru olmayacağını belirtenler çeşitli delillerle bunu temelledirmişlerdir. Bu tür lafızları zikreden kişilerin söylemlerini Kur'an ve Rasûlüllah ile birlikte halifelere, ümmete, vâlilere, ve âlimlere hatta bir kıyas veya istinbata da nisbet edebilecekeri ihtimali bu yolla gelen rivâyetlerin merfû olmasına engeldir.¹²⁴⁴ Dolayısıyla sahâbenin “*bize şu emredildi*

¹²⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 460.

¹²⁴² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 460, 461. Bazı kimseler dolaylı yoldan Hz. Peygamber'e nispet edilerek yapılan bu nakillerin sahâbînin söylediğini gösterdiğini belirterek bunların *müsned merfû* olduğunu iddia etmişlerdir. Bkz. es-Sanânî, *Tavzîhu'l-efkâr*, I, 245.

¹²⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 460, 461. Ayrıca bkz. el-Âmidî, *el-İhkâm*, II, 97; İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 49; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 208.

¹²⁴⁴ el-Âmidî, *el-İhkâm*, II, 97; İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 49, 50; Suyûtî, a.g.e., I, 208 ; Çap, *Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, s. 118.

veya *şu bize yasaklandı*” gibi sözleri, mutlak anlamda zikredildiğinde emredenin Rasûlüllah olmasını gerektirmez. Zira sahâbe, sünnet sözünü Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer’in sünneti için kullandıkları gibi, emir sözünü de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in emrettikleri için de kullanabiliyorlardı.¹²⁴⁵ *من السنة كذا* (*şu şey sünnettendir*) sözünün de merfû olarak kabulü hatta bu konuda ittifak olduğu belirtilse de,¹²⁴⁶ bunu her zaman merfû olarak kabul etmenin yanlış olacağı çünkü, bu kavramın ilk dönemden beri kaynağı Rasûlüllah (s.a.v.) ya da başkası olsun dine uygun davranışların ifadesinde kullanıldığı ileri sürülmektedir.¹²⁴⁷

6. Sahâbenin *كنا نقول كذا علي عهد رسول الله* (*biz Rasûlüllah zamanında şöyle söylüyorduk*), *كنا نفعل كذا علي عهد رسول الله* (*biz Rasûlüllah zamanında şöyle yapıyorduk*.) gibi sözlerinin hükmü :

Merfûluk ve mevkûfluk bakımından Hatîb’in *el-Kifâye*’de ele aldığı sahâbe kavillerinden biri de onların *كنا نقول كذا علي عهد رسول الله* (*biz Rasûlüllah zamanında şöyle söylüyorduk*), *كنا نفعل كذا علي عهد رسول الله* (*biz Rasûlüllah zamanında şöyle yapıyorduk*.) gibi sözleridir. Hatîb konunun başında verdiği peş peşe gelen üç farklı rivâyetin ardından yaptığı değerlendirmede, sahâbî kavillerinden olan *كنا نقول و نفعل كذا* (*şöyle söylüyorduk, şöyle yapıyorduk*) lafızlarının teksîr ifâde ettiğini, bu fiil ve sözlerin sahâbîler tarafından tekrarlandığı ve bunları yapmada bir sürekliliğin olduğunu belirtmektedir. Hatîb’e göre sahâbî bu tür lafızları Hz. Peygamber zamanına izâfe ederse,¹²⁴⁸ Rasûlüllah (s.a.v.)’ın bundan haberdar olduğu ve bunu yadırgamadığı anlaşılır ki, artık bu tür haberin hükmen bir delil olarak kabul edilmesi ve sanki Hz. Peygamber bunu diliyle söylemiş gibi değerlendirilmesi gerekir. Çünkü tekrarı bu kadar sık olan bir fiilden Hz. Peygamber’in haberdar olmaması düşünülemez. Ayrıca onun kerih gördüğü bir şeyi de sahâbenin rivâyet etmesi kendilerine yakışmayan bir davranış olur. Fakat sahâbeden bir şey yaptıkları ve

¹²⁴⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Çap, a.g.e., s. 117, 118.

¹²⁴⁶ Bkz. İbnu’s- Salâh, *Ulûmu’l-Hadis*, s. 50 ; Suyûtî, *Tedrib*, I, 208, 209 ; Kâsımî, *Kavâidü’t-tahdis*, s. 144.

¹²⁴⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Suiçmez, *Hadislerde Ref Problemi (Mevkûf ve Maktû’ Hadislerin Rasûlüllah’a İzafesi)* adlı basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹²⁴⁸ Zaten Bağdâdî de konuyla ilgili bab başlığında bu izâfeye delâlet eden *علي عهد رسول الله* (*Rasûlüllah zamanında*) ifadesini vermektedir. Bkz. Hatîb el-Bagdâdî, *el-Kifâye*, s. 462.

söyledikleri ile ilgili olarak bir rivâyet gelir de bunun Rasûlüllah zamanında vuku bulduğuna dair herhangi bir işaret bulunmazsa veya bu şey Rasûlüllah zamanına nisbet edilmezse bunlar hüccet olarak kabul edilmez. Fakat yine de Rasûlüllah zamanına nisbet edilmediği halde söz konusu rivâyetler üzerinde âlimlerin icthadı varsa o zaman da hükmü sâbit olur ve kendisiyle amel edilebilir¹²⁴⁹ Bu iki farklı değerlendirmeden çıkarabileceğimiz sonuca göre sahâbeden söz konusu lafızlarla gelen aynı zamanda da Rasûlüllah zamanına nisbet edilen rivâyetleri Hatîb'in merfû olarak kabul ettiği görülmektedir. Fakat bu rivâyetler Hz. Peygamber'e nisbet edilmezse bu durumda mevkûf olduğu söylenmektedir.¹²⁵⁰ Hatîb'in konuyla ilgili olarak yaptığı beyanlardan da bu sonuç çıkmaktadır.

Fakat burada şu hususu da vurgulamamızda fayda vardır. Hatîb sahâbenin كنا نفعل كذا علي (biz Rasûlüllah zamanında şöyle söylüyorduk), عهد رسول الله (biz Rasûlüllah zamanında şöyle yapıyorduk.) gibi sözlerini ele alırken vermiş olduğu rivâyet örneklerinde sahâbenin sözlerini ve fiillerini Hz. Peygamber'in onayladığını gösteren herhangi bir karîne yoktur. Sahâbe bunları kendilerinin yaptıklarını ve söylediklerini belirtmişler fakat Rasûlüllah'ın herhangi bir onayından bahsetmemişlerdir. Hz. Peygamber'e nisbet edilme yönünden bahsedilen tek şey olayın onun zamanında vuku bulduğudur. Mesela bu konuyla ilgili olarak verilen ilk rivâyette, Abdullah b. Ömer'in, "*Rasûlüllah (s.a.v.) hayatta iken biz, kendisinden sonra Allah Rasûlü'nün ümmeti içerisinde en faziletli kişi Ebû Bekir, sonra Ömer, sonra da Osman diyorduk* " şeklindeki naklinde bu sözü Hz. Peygamber'in onayladığını gösteren bir karîne olmamasına karşın, onun zamanında söylendiği anlaşılmaktadır.¹²⁵¹

Ele aldığımız bu konuyla ilgili olarak Hatîb'in görüşlerine genel olarak birçok hadis usûlcüsünün katıldığı görülmektedir. Fakat bu şekildeki rivâyetlerin merfûluğunu kabul etmeyen kimseler olmuşsa da bunların ileri sürdükleri gerekçeler

¹²⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 462, 463.

¹²⁵⁰ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 47 ; Irâkî, *et-Takyîd*, s. 68 ; Suyûtî, *Tedrib*, I, 204.

¹²⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 462.

fazla itibar görmemiştir. Çünkü bu gibi rivâyetlerde Rasûlüllah'ın meselelere muttali olduğu ve bunları takrîr ettiği ortaya çıkmaktadır.¹²⁵²

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki merfû ve mevkûf hadisle ilgili bilgileri ve ayrıntıları neredeyse daha çok *el-Kifâye*'de ele alan Hatîb¹²⁵³ konuyu merfû ve mevkûfa dair özel bir başlık altında değil de sahâbe sözlerinden yola çıkarak anlatmaya çalışmıştır. Sahâbenin söylemiş olduğu çeşitli sözleri kategorilere ayırarak çok sınırlı sayıdaki örneklerle ve kısa yorumlarla veren Hatîb genelde bu sözlerin şerî bir hüküm ifade edip etmemesi yönüne vurgu yaparak ele almış ve nakledilen rivâyetin merfûluğuna ve mevkûfluğuna bu şekilde ulaşmaya çalışmıştır. Hatîb sahâbînin değişik tarzda söylediği “*biz Rasûlüllah (s.a.v.) zamanında şöyle söyledik, şöyle yapardık, şu şey sünnettendir, şu şeyle emrolunduk, şu şeyden nehyolunduk, Rasûlüllah şunu emretti, Rasûlüllah şundan nehyetti*” gibi sözlerin hemen hepsinin merfû olduğuna hükmetmiştir. Hatîb aslında bu tarz sözleri ayrı ayrı bab başlıkları altında ele almakla onların merfûluğuna da vurgu yapmak istemiştir denilebilir.¹²⁵⁴

Hatîb bab başlığında ele aldığı ve merfû olduğuna hükmettiği sahâbeye ait bu kavilleri bazen çeşitli şartlara bağlamış ve bu şartların gerçekleşmesi durumunda söz konusu kavillerin merfûluğuna hükmetmiştir. Mesela Sahâbeden قال قال (şöyle dediğini söyledi) lafzıyla gelen rivâyetleri ele alırken Hatîb قال قال (şöyle dediğini söyledi) ifadesiyle gelen rivâyetleri sadece İbn Sîrîn'inde bulunması durumunda merfû olarak kabûl etmiştir. İbn Sîrîn'in “*Ebû Hureyre'den size naklettiğim tüm hadisler merfûdur*” sözünü de buna gerekçe olarak göstermiştir. Ayrıca yine sahâbe kavillerinden olan كنا نقول كذا علي عهد رسول الله (biz Rasûlüllah zamanında şöyle söylüyorduk), كنا نفعل كذا علي عهد رسول الله (biz Rasûlüllah zamanında şöyle yapıyorduk.) gibi sözlerin merfûluğunu Hz. Peygamber zamanına izâfe edilmesi durumunda kabul etmektedir ki zaten bab başlığında da bunu علي عهد رسول الله (Rasûlüllah zamanında) ifadesiyle açıkça göstermektedir.¹²⁵⁵

¹²⁵² İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 47; Irâkî, a.g.e., s. 68; es-Sehâvî, a.g.e., I, 152, 153; Suyûtî, *Tedrib*, I, 204.

¹²⁵³ Merfû ve mevkûf konusunu sınırlı bir şekilde de olsa ayrıca *el-Câmî* adlı eserinde de ele almıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 189-191.

¹²⁵⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 457.

¹²⁵⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 462.

E. MAKTÛ VE MUNKATI

Maktû kelimesi, *KA-TA-A* (قطع) fiil kökünün ism-i mefûlü olup bir bütünü küçük parçalara ayırmak, kesmek, koparmak, delil ile karşıdakini susturmak gibi manalara gelmektedir.¹²⁵⁶ Bir hadis terimi olarak *maktû*, tâbiînden nakledilen söz ve fiillerdir.¹²⁵⁷ Hadis ıstılahlarının tamamen yerleşmediği dönemde İmâm Şâfî (ö. 204/819), Taberânî (ö. 360/970), Ebû Bekr el-Humeydî (ö. 219/834) ve Dârekutnî (ö. 385/995), gibi bazı muhaddisler *maktû* kavramını mevsûl olmayan *munkatı* manasında kullanmışlardır. Fakat bunun aksine tabiîn sözlerine *munkatı* denildiği de görülmektedir. *Maktû* kavramını tâbiîne ait söz ve fiillerle beraber daha sonrakilerin söz ve fiileri için de kullananlar vardır. Hatîb ise bazı hadisçilerin *munkatı* terimini “*tabiîne ve daha sonrakilere ait nakledilen söz ve fiiller*” şeklinde tarif ettiklerini belirtse¹²⁵⁸ de İbnu’s-Salâh bu görüşe katılmamaktadır. *Maktû* terimi içerisine tâbiînin sadece söz ve fiilleri dâhil edilirken onların takrîrleri bu tanım dışında tutulmuştur. Fakat daha sonraları tâbiînin takrîrlerini de *maktû*nun tarifinde verenler olduğu görülmektedir.¹²⁵⁹

Hız. Peygamber’in hadisleriyle sahâbe söz ve fiillerini doğru bir şekilde anlamada önemli bir yeri olan *maktû* rivâyetler, hadis, fıkıh ve tefsîr kaynaklarında bol miktarda bulunmaktadır. Hatta ilk dönem bazı musannefatta *maktû* rivâyetlerin merfû ve mevkûf rivâyetlerden daha fazla yer aldığı iddia edilmektedir. İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235/849) *el-Musannef*’inde 7500 merfû ve 11250 mevkûf rivâyet yer alırken 16000 *maktû* rivâyetin mevcut olduğu belirtilmektedir.¹²⁶⁰ Buna ilaveten İmâm Mâlik’in *Muvatta*’sı ile Saîd b. Mansûr, Dârimî ve Beyhakî’in *Sünen*’lerinde çok miktarda *maktû* rivâyete yer verildiği görülmektedir.¹²⁶¹

Maktû terimini kronolojik seyri içerisinde ele aldığımızda hadis usûlü müellifleri arasında Hatîb’in bu terimi ilk defa *el-Câmî li ahlâki’r-râvî* adlı eserinde tanımladığını görürüz. Hatîb burada *maktû*yu “*isnâdı tâbiinde kalan haberler*”

¹²⁵⁶ er-Râzî, *Muhtârü’s-sihâh*, s. 256; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 7.

¹²⁵⁷ İbnu’s-Salâh, a.g.e., s. 47; es-Sehâvî, a.g.e., I, 139; Suyûtî, *Tedrib*, I, 218.

¹²⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38.

¹²⁵⁹ İbnu’s-Salâh, a.g.e., s. 47-49; es-Sehâvî, a.g.e., I, 139-140; Suyûtî, a.g.e., I, 218.

¹²⁶⁰ Tartı, Nevzat, *Konulu Rivâyet Kitaplarında İçerik Sorunu, İslâmiyât*, c. VI, sy. 2, s. 148-149. Ankara, 2003,

¹²⁶¹ Çap, *Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, s. 45.

şeklinde tarif etmektedir.¹²⁶² *el-Kifâye* adlı eserinde ise maktû teriminin herhangi bir tarifini yapmamış fakat munkatı terimiyle olan ilişkisi bağlamında ele almıştır.¹²⁶³ Hatîb'den önce kaleme alınan hadis usûlü eserlerinden Râmehurmezî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ında maktû tarifi yapılmazken, en-Neysâbûrî ise *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde mevkûf hadisi müstakil bir başlık altında ele alırken maktûyu zikretmemiştir.

Hatîb'den sonraki hadis usûlcüleri maktû tanımında genelde Hatîb'in tanımına paralel tanımlar yapmışlar, bazıları da söz konusu tanımı esas almak kaydıyla çeşitli şekillerde Hatîb'in tanımına ilavelerde bulunmuşlardır. Meselâ bunlardan İbnu's-Salâh maktûnun tanımındaki “*tâbiînden gelen rivâyetler*” kısmına “*söz ve fiiller*” kaydını koymuş ardında da Hatîb'in tanımını vermiştir.¹²⁶⁴ Bu yönüyle önceki tanıma açıklık kazandırmak istemiştir. Buna ilaveten İbnu's-Salâh'ın tarifi sonraki usûlcüler tarafından değişik lafız farklılıklarıyla tekrar ele alınmıştır.¹²⁶⁵

Maktû kavramının, istilâhî bir kavram olarak Hatîb'in yaşadığı hicrî V. Asır gibi geç bir zaman diliminde ortaya konması bu kavramın delâlet ettiği muhtevanın daha önce bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Mesela daha önce de zikrettiğimiz gibi her ne kadar da *maktû* terimini Hatîb'den önce yaşamış olan Râmehurmezî hadis usûlü eserinde zikretmese de müellifin bu eserinde konular ortaya konurken çok sayıda senedli tâbiîn sözü içermektedir.¹²⁶⁶ Dolayısıyla tâbiîn söz ve fiillerinin başlangıçtan itibaren hadis edebiyatı içinde kendine yer bulduğu, bu söz ve fiillerin maktû adıyla tarif edilmesinin ise belirli bir zaman geçtikten sonra hicri V. Asırda Hatîb tarafından gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. İlk dönemde *merfû*, *mevkûf* ve *maktû* bütün rivayetlere hadis denilirken Rasûlullah, sahâbe veya tâbiîne ait sözler birbirine karıştırılmadığı ileri sürülmektedir. *Merfû*, *mevkûf* ve *maktû* gibi

¹²⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 191.

¹²⁶³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38. Burada Hatîb hadis ilim ehlerinden bazı kimselerin munkatı hadisi, tâbiîn ve tâbiînden sonrakilerin söz ve fiillerinin mevkûfen nakli şeklinde tarif ettiklerini belirtmiştir. Hâlbuki müellif maktûyu “*isnâdî tâbiînde kalan haberler*” şeklinde tarif etmektedir ki (bkz. *el-Câmî*, II, 191.) bu yönüyle maktû ve munkatı tarifleri birbirine benzetmektedir.

¹²⁶⁴ İbnu's-Salâh'ta geçen ibâre أفعالهم أو أقوالهم من أتواهم موقوفا عليهم عن التابعين موقوفا عليهم وهو ما جاء عن التابعين موقوفا عليهم من أقوالهم أو أفعالهم şeklinde. Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 47.

¹²⁶⁵ Bu tariflerden bazıları için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 145; es-Suyûtî, *Tedrib*, I, 218.

¹²⁶⁶ Râmehurmezî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl* adlı eserinde geçen senedli tâbiîn sözlerinden bazıları için bkz. Râmehurmezî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl* s. 223, 435, 533, 534, 536, 567.

sözün kime ait olduğunu belirten ifadeler kullanılmazken de rivâyet formlarında bunların ayrı kimselere ait olduğu belirtilmiş, rivayetlerin hepsine hadis, eser veya haber denilmesinden hareketle sahâbeye ait bir söz, Hz. Peygamber'e nispet edilmemiştir. Sonraki dönemlerde sözler söyleyenine göre isimlendirilirken mevkûf ve maktû için de hadis kelimesi kullanılarak *mevkûf hadis* veya *maktû hadis* denilmiştir. Bu kavramların yerleşmesinden sonra da hadis, haber ve eser kelimelerinin kullanımı devam etmiş ve merfû, mevkûf ve maktû tabirlerinin kullanımı bakımından muhaddisler arasında önemli bir fark yokken, hadis, sünnet, haber ve eser kelimeleri çok farklı şekillerde kullanılmıştır.¹²⁶⁷

Hadis istilahlarının tamamen yerleşmediği dönemde İmâm Şâfiî (ö. 204/819), Taberânî (ö. 360/970), Ebû Bekr el-Humeydî (ö. 219/834) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi bazı muhaddislerin maktû kavramını mevsûl olmayan munkatı manasında kullandığından daha önce söz etmiştik. Elbette ki birçok hadis usûlü teriminin tarifinde olduğu gibi munkatı teriminin tarifinde de mutlak bir görüş mevcut değildir. Hadis terimleri içerisinde munkatı tabiri maktû ile yakın anlamlarda kullanılmakla birlikte zaman zaman bu iki tabir birbirinin yerine de kullanılmıştır.¹²⁶⁸ Bunun yanında kapsam itibariyle iki farklı şekilde tanımlanan munkatı geniş anlamıyla, ne şekilde olursa olsun râvi düşmesi ya da mübhem bir râvî zikriyle isnadında ittisal bulunmayan, özeldir ise isnatta tâbiünden sonra gelen râvîsi düşmüş olan hadise denilmektedir. Nitekim en-Neysâbü'rî de munkatının mürselden ayrı olduğunu ve ikisinin arasını ayırt edebilen hadisçinin az bulunduğuna işaret ettikten sonra bunun üç şekilde meydana geldiğini söyler. Bunlar sırasıyla isnatta râvînin düşmesi,

¹²⁶⁷ Çap, *Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, s. 45. Bu farklılığı belirtmek üzere Hatîb merfû olarak naklettiği şu rivâyeti vermektedir: “Allah Teâlâ’dan gelen haberler farîzadır, benden gelenler ise farîza gibi emirdir. Sahâbeden gelen haberler sünnet, tâbiünden gelenler ise eserdir. Daha sonrakiler ise bidattir.” Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 191. Fakat şunu da hemen belirtmeliyiz ki Hatîb’in naklettiği bu rivâyet sened ve metin yönünden tenkid edilip batıl sayılmıştır. Bu iddia için bkz. es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 138.

¹²⁶⁸ Mesela Reşidüddîn el-Attâr’ın (ö. 662/1264), Müslim’in *el-Câmiu's-sahîh*’inde geçen munkatı hadisleri tetkik ettiği kitabına *Gureru'l-fevâidi'l-mecmûa fî beyâni mâ vakaa fî Sahîhi Müslim mine'l-esânidi'l-maktûa* adını vermesi, maktûnun hicrî yedinci asır gibi geç bir dönemde bile munkatı anlamında kullanılmaya deva ettiğini gösterdiği ileri sürülmektedir. Bkz. M. Macit Karagözoğlu, *Maktû Hadis ve Değeri*, s. 24. İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enst. İstanbul 2007, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

mübhem bırakılması ve irsâl mevki olan tâbiîye varmadan rivâyette bulunduğu kişiden işitmeyen bir râvînin rivâyetinin olmasıdır.¹²⁶⁹

Hatîb'in hem *el-Kifâye*'sinde hem de hadis usûlüne dair diğer eserlerinde *maktû hadis* hakkında olduğu gibi *munkatî hadis* hakkında da çok geniş bilgiler bulmak mümkün değildir. Müellif kendinden öncekilerde olduğu gibi bu iki hadis terimini belki de tam manasıyla takarrür etmemesi dolayısıyla geniş şekilde ele alıp inceleyememiştir. Munkatî hadisi mürsel hadise benzeten Hatîb¹²⁷⁰, “*munkatî sözü çoğu zaman tâbiîn neslinden sonraki birinin sahâbiden rivâyet ettiği hadis hakkında kullanılmaktadır. Mesela Mâlik b. Enes'in Abdullah b. Ömer'den veya Süfyâ es-Sevrî'nin Câbir b. Abdullah ya da Şu'be b. Haccâc'ın Enes b. Mâlik'ten ve buna benzer şekilde yapılan rivâyetler bu şekildedir*”¹²⁷¹ diyerek daha önce zikrettiğimiz munkatî tarifinin daha husûsî vasfını tabir etmiştir. Hatîb'in çoğu zaman kullanıldığına işaret ettiği bu istimâl tarzının genel tarifi verilen munkatîyle her bakımdan aynı olmadığı belirtilmektedir.¹²⁷² Bunun yanında Hatîb hadis ilim ehlinde olan bazı kimselerin munkatî hadisi, tâbiîn ve daha sonrakilerin kendi söz ve fiilleri şeklinde de tarif ettiklerini belirtse de¹²⁷³ bu konuda herhangi bir yorumda bulunmamış fakat Hatîb'in bu naklinde verdiği tarif İbnu's-Salâh tarafından kabul görmemiştir.¹²⁷⁴ Hem kendi tarifine hem de naklettiği rivâyetlere bakıldığında Hatîb'in munkatî terimini isnadı muttasıl olmayan hadis için kullandığı anlaşılmaktadır.¹²⁷⁵

¹²⁶⁹ Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 27-28; Munkatî hadisin farklı tanımları için bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 57; Suyûtî, *Tedrib*, I, 218; Kâsımî, a.g.e., s. 130; İbn Kesîr, *İhtisârü Ulûmi'l-hadîs*, s. 46; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 270.

¹²⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38. Hatîb'in munkatî hadisi mürsel hadise benzetmesi ve munkatî konusunun zikredildiği yerin hemen yanı başında genelde mürsel terimini de zikretmesi müellifin bu konuda Şâfiî'den etkilendiğini apaçık ortaya koymaktadır. Zaten Hatîb kimi yerde bizzat Şâfiî'nin de ismini zikrederek munkatî terimini zikrettiği yerde mutlaka mürsel terimini de zikretmektedir. Hatta bu konu etrafında Şâfiî'den yaptığı rivâyetler kendi görüşlerinden bile daha fazla yer tutmaktadır. Söz konusu iddialar için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 430, 440-443, 444, 445, 477; *el-Fakîh*, s. 545. Hatîb'in kimi zaman da bazı yerlerde de *mürsel* ile *munkatî* terimini birlikte kullandığı görülmektedir. Bkz. *el-Fasl li'l-vasl*, II, 621.

¹²⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38.

¹²⁷² Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 142.

¹²⁷³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 39.

¹²⁷⁴ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 59.

¹²⁷⁵ Daha öncede belirttiğimiz gibi Hatîb munkatî hadisi mürsel hadise benzetmiş ve bu terimin çoğu zaman tâbiîn neslinden sonraki birinin sahâbiden rivâyet ettiği hadis hakkında kullanıldığını ileri sürmüştü. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38. Bunun yanında naklettiği bir rivâyette munkatî ile

Munkatı hadisi ilk tarif eden en-Neysâbü'rî ve Hatîb'in tarifindeki en bâriz vasfın isnattaki kopukluk olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum göz önünde bulundurularak Hatîb, İbn Abdilberr ve bazı muhaddislerin munkatı anlayışının her ne şekilde olursa olsun isnadı muttasıl olmayan hadisler şeklinde kabul edildiği ileri sürülmüştür.¹²⁷⁶ Zaten hem en-Neysâbü'rî hem de Hatîb isnattaki kopukluk yönüyle munkatı terimini mürsel terimi ile beraber ele alıp kimi zaman bu iki terimi kıyaslamışlardır.¹²⁷⁷ Bunun yanında munkatı terimi üzerinde yapılan birçok tarif isnadının kopuk olması vasfı etrafında ele alınmıştır.¹²⁷⁸ Bu tariflerden en meşhur ve kabul görenin ise el-İrâkî ile İbn Hacer'e ait olduğu belirtilmektedir. Bu tarife göre munkatı, isnâdında sahabiye varmadan bir râvisi düşen hadistir.¹²⁷⁹

Hatîb'in özellikle *el-Kifâye* ve *el-Câmî*'si başta olmak üzere diğer eserlerini de dikkate aldığımızda gerek *maktû* terimini gerekse *munkatı* terimini kavramsal çerçevede ifade ettikleri anlam yönünden değerlendirdiği görülmektedir. Hâlbuki müellif bu iki hadis terimine benzer olan *mürsel* ve *tedlîs* konusunu ele alırken bu hadis usûlü meselelerini çok daha geniş perspektiften değerlendirmiştir.¹²⁸⁰ Hatîb'in *maktû* ve *munkatı* hadis değerlendirmesinin çok kısa ve ağırlıklı olarak rivâyetlerden müteşekkil olması daha önce de zikredildiği gibi belki de bu iki terimin literatürde geç takarrür etmesinden dolayıdır denilebilir. Maktû hadisin hükmüyle ilgili olarak fazla bir söz söylemeyen Hatîb, "*isnâdı tâbiinde kalan haberler*" olarak tanımladığı maktûların tâbiinin sözleri arasında tercih yapmak ve onların kanaatlerinden ayrı düşmemek için yazılması ve incelenmesi gerektiğini belirtmektedir.¹²⁸¹ *Munkatı*

muttasıl kıyasını ele alması müellifin munkatı terimini isnadı muttasıl olmayan hadis şeklinde değerlendirdiğini göstermektedir. Söz konusu rivâyetlerden bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 36, 430; *el-Câmî*, II, 191.

¹²⁷⁶ Suyûtî, *Tedrib*, I, 235.

¹²⁷⁷ Krş. Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 27-28 ve Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 430, 440-443, 444, 445, 477; *el-Fakîh*, s. 545.

¹²⁷⁸ Fakat daha önce de naklettiğimiz gibi Bağdâdî bazılarının munkatı terimini, tâbiin ve daha sonrakilerin kendi söz ve fiilleri şeklinde de tarif ettiklerini belirlemiştik. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 39.

¹²⁷⁹ es-Sehâvî, a.g.e., I, 195; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 271.

¹²⁸⁰ Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde üzerinde en geniş ve sistematik bir şekilde durduğu konulardan biri de *mürsel* ve *tedlîs*'tir. Bağdâdî bu konuyu işlerken terimlerin tanımından çeşidine, aralarındaki farklara ve bu iki terimin ifade ettiği değere kadar birçok meseleleri hem rivâyet hem de kendi yorum zenginliği çerçevesinde ele almıştır. Fakat aynı durum *maktû* ve *munkatı* terimleri için söz konusu değildir.

¹²⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 191.

terimini kendi ifadesinde belirttiği üzere *mürsel* gibi gören Hatîb¹²⁸² *mürsel hadis* ve bu konuyla beraber ele aldığı tedlîsin hükmüne dair birçok rivâyete ve kendi görüşüne yer verirken *munkatı* hadisin hükmüyle alakalı açık bir görüş ileri sürmemektedir. Fakat bir isnâd problemi olarak da ortaya çıkan tedlîse perensipte karşı çıkan Hatîb'in¹²⁸³ aynı probleminden dolayı *munkatı* hadise de pozitif yaklaşmayacağı kanaatindeyiz.

III. SIHHATİNE GÖRE HADİS ÇEŞİTLERİ

A. SAHÎH

Sözlükte sıhhatli ve sağlam manalarına gelen *sahîh* kelimesi¹²⁸⁴, kabul gören istilâhî tarifte, *adalet ve zabt vasıflarına sahip râvilerin muttasıl bir isnadla rivâyet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadislere denir.*¹²⁸⁵ Terim olarak *sahîhun* (sahîhtir) şeklinde karşımıza çıkan bu kavram çeşitli kaynaklarda *ceyyid*, *müstakîm*, *sâbit*, *sâlih*, *nebîl* ve *mahfûz* gibi lafızlarla da ifade edilmektedir.¹²⁸⁶ Sahîh hadise *müsned* ve *muttasıl* tabirleriyle birlikte *mütevâtir* ve *âhâd* diyenlerin de olduğu belirtilmektedir. Ayrıca *garîb* ve *meşhûr* demek de mümkündür.¹²⁸⁷

Hicrî ikinci asırdan itibaren kullanıldığı belirtilen *sahîh* terimini¹²⁸⁸ *sahîh li-zâtihi* ve *sahîh li-ğayrihi* diye iki kısma ayıranlar da olmuştur. İbn Hacer, *sahîh* hadisi makbûl haberlerin başında zikrettikten sonra sıhhat şartlarını en üst derecede ihtiva eden *sahîh* hadise *sahîh li-zâtihi* demiştir. Eğer *sahîh* hadis bazı kusurlar yüzünden

¹²⁸² Munkatı da *mürsel* gibidir sözü için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37.

¹²⁸³ Hatîb'in tedlîse olumlu yaklaşmaması ile ilgi olarak bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 395-397.

¹²⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, II, 507.

¹²⁸⁵ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 12; İbn Kesîr, a.g.e., 21.

¹²⁸⁶ Mesela Tirmizî *el-Câmî* 'inde *حديث حسن جيد غريب* tabirini kullanması gibi ki buradaki *ceyyid* lafzı *sahîh* lafızının eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. Bkz. Tirmizî, *Birr*, 87. Ayrıca yine Tirmizî isnâd yönünden *sahîh* hadisten bahsederken *له إسناد جيد* tabirini de kullanmıştır ki burada aslında "lehu isnâdün *sahîhun*" demek istemiştir. Bkz. Tirmizî, *Tahâret*, 20; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 189; *el-Câmî*, II, 102. *Nebîl* kelimesinin ise Ebû Dâvûd tarafından *sahîh* ve *hasen* anlamlarında kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz. Ebû Dâvûd, *Edeb*, 167; *Cihâd*, 100. Bunun yanında *müstakîm* lafızının *sahîh* yerine kullanıldığı yerler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Muvazzih*, I, 353; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 264, 475, 560; VIII, 32; XII, 400. *Sahîh* ve *hasen* terimlerinin yerine kullanılan *sâlih* lafzı için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 287; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III, 55. *Sahîh* lafızının yerine kullanılan kavramlar hakkında geniş bilgi için bkz. Yücel, *Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 162.

¹²⁸⁷ İbn Hacer, a.g.e., s. 67; Süyûtî, a.g.e., I, 67; Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 121.

¹²⁸⁸ Yücel, a.g.e., s. 162.

sıhhat şartlarını en üst düzeyde taşımamakla birlikte bu kusuru giderecek şekilde birkaç isnadla rivayet edilip kuvvet kazanırsa o zaman *sahîh li-ğayrihî* olur.¹²⁸⁹

Ancak sahîh hadisin yukarıda verilen tanımının son derece genel olduğu, hadisçilerin çoğunun bu tanımı onaylamasının yanısıra bazı yönleriyle ilgili olarak farklı düşünenlerin de olduğu iddia edilmektedir.¹²⁹⁰ Özellikle hadis usûlü kitaplarında standartlaşan *sahîh hadis* tanımının İbnu's-Salâh tarafından yapıldığı, ondan önce vermiş olduğumuz şekliyle sahîh hadis tanımına rastlamanın mümkün olmadığı görülmektedir. Buna ilaveten İbnu's-Salâh'tan sonra gelen ve onun eseri üzerine ihtisâr, şerh vb. çalışmalar yapan hadis usûlcülerinin neredeyse tamamının müellifin sahîh hadis tanımıyla yetindikleri görülmektedir.¹²⁹¹

Hadis âlimleri *sahîh hadis* tarifinde söz konusu özellikleri sıhhat şartları olarak da nitelmişlerdir. Böylece bu şartların hepsini bir arada taşıyan hadise *sahîh* demişlerdir. Hadisin sahîh olabilmesi için gerekli şartları ilk defa ortaya koyan kişinin İmâm Şafî (204/819) olduğu ileri sürülmektedir. Şafî *haber-i hâssa* da dediği *haber-i vâhidin* dinde hüccet olarak kullanılabilmesi için bazı şartlar ileri sürmüştür.¹²⁹² Buna göre hadis rivâyet eden kişinin dindar, sözünde doğru olması, ne rivâyet ettiğini iyi bilmesi, lafız yönünden hadisin manasını bozacak şeylere vâkıf olması, bunun farkına varamayacaksa hadisi işittiği şekliyle harfiyen rivâyet edip manen rivâyet etmemesi gerekir. Çünkü mana üzere rivâyet eder ve manayı bozacak şeyleri de bilmezse, helâli harama çevirme ihtimali vardır. Fakat harfiyen rivâyet ederse bu ihtimal ortadan kalkar. Eğer ezberden rivâyet ediyorsa hâfız, kitaptan

¹²⁸⁹ İbn Hacer, a.g.e., s. 67, 68; Süyûtî, a.g.e., I, 67; Kâsımî, a.g.e., s. 80; Ahmet Naim, a.g.e., s. 201.

¹²⁹⁰ Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 109. Mesela Kırbaçoğlu bu farklı düşünenlerden biri olarak Hâkim en-Neysâbüri'yi vermektedir. Müellifin farklı düşünenlerle ilgili olarak verdiği şahıs ve görüşlere ait bilgilerin neredeyse hepsi dipnotsuz olarak yer almaktadır. Bkz. s. 109-110. Kanaatimizce Kırbaçoğlu sahîh hadisin tanımı konusunda farklı düşündüğünü ileri sürdüğü kişilerin görüşlerini tek tek değil de bütün olarak değerlendirseydi daha isabetli olurdu. Çünkü bu kişilerin söz konusu terimin tanımı ve içeriğiyle ilgili görüşleri verilen nakillerden ibaret değildir. Mesela Hâkim en-Neysâbüri'nin sahîh hadisin tanımı ve içeriğine dair görüşleri için krş. Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, s. 58-63 ve M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 109.

¹²⁹¹ Kırbaçoğlu, a.g.e., s. 114. Bu eserlerden bazıları için bkz. Nevevî, *Takrîb*, 25; İbn Kesîr, a.g.e., 21; Kâsımî, a.g.e., s. 79.

¹²⁹² Yücel, a.g.e., s. 158. İmâm Şafî'nin haber-i vâhidin delil olabilmesi için gerekli gördüğü şartlar, lafızlar farklı olsa bile hadis usûlcülerine göre hadisi sahîh kılan özelliklerle aynıdır. Nureddin İtr'in *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne Câmiihi ve beyne's-sahîhayn*, s. 150 (Beyrût, 1408/1988) adlı eserinden naklen Yücel, a.g.e., s. 159.

rivâyet ediyorsa onu iyi muhafaza etmiş, bir hadisin rivâyetinde başkalarıyla birleşmişse, hadisin onların hadisine muvâfık olması ve ayrıca mülâki olduğu kimseden işitmediği şeyi rivâyet etmek suretiyle müdellis olmaktan ve sikâ râvilerin Hz. Peygamber’den rivâyet ettiklerine muhalif olarak hadis rivâyet etmekten beri olması lazımdır. Bu şartlar, kendisinden hadis rivayet ettiği kimsede de bulunmalıdır. Ve bu hal mevsûl olarak Hz. Peygamber’e veya ondan sonraki tabakaya varıncaya kadar devam etmelidir.¹²⁹³ Şâfiî’nin zikretmiş olduğu bu özellikleri Hatîb olduğu gibi nakletmektedir.¹²⁹⁴

Hatîb’in tamamen Şâfiî’den naklettiği sahîh hadis özelliğine denk olan diğer bir format da Humeydî (ö. 219/834) ve Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî (ö. 258/871)’nin ileri sürdüğü görüştür. Farklı lafızlarla aşağı yukarı aynı şartları ifade eden bu görüşleri olduğu gibi zikreden Hatîb herhangi bir yorumda bulunmamaktadır.¹²⁹⁵ Hatîb hicrî üçüncü asır muhaddislerinden Humeydî (ö. 219/834) ve Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî (ö. 258/871)’nin de hadisin sahîh olabilmesi için gerekli gördükleri şartlardan “senedinin muttasıl olması ve ricâlinin meçhûl olmayıp güvenilir olması” gibi hususları da nakletmektedir.¹²⁹⁶

Sahîh hadisin tarifinden yola çıkılarak farklı dönemlerde yaşamış âlimlerin sahîhte şu şartları aradıkları ileri sürülmektedir.

1. Sahîh hadisin senedi muttasıl olmamalı.¹²⁹⁷ Yani senedinin herhangi bir yerinde ilk râvisinden son râvisine kadar kopukluk olmayacaktır.

2. Sahîh hadis şâz olmamalı. Şâz hadis, sikâ bir râvinin yine kendisi gibi sikâ râvilere muhâlif olarak rivâyet ettiği hadis demektir.

¹²⁹³ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 369-372; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 40.

¹²⁹⁴ Krş. Şâfiî, a.g.e., s. 369-372 ve Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 40.

¹²⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 41.

¹²⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 36, 41.

¹²⁹⁷ Bazıları buradaki “*muttasıl olacaktır*” şartını aynı anlamı ifade etmek üzere “*müsned olacaktır*” şeklinde ileri sürmektedir. Bunun yanında *mevsûl* tabiri de söz konusu şartı ifade etmektedir. Şu hale göre mürsel hadisin senedinden bir sahâbî düştüğüne göre, senetteki ittisal şartını kaybetmiştir. Makbul olan görüşe nazaran *mürsel hadis* bu özelliğinden dolayı *sahîh* değil *zayıftır*. Aynı şekilde *munkatı* ve *mudal hadis* de sahîh kategorisinde değerlendirilmemiştir. Bkz. Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 120.

3. Sahîh hadis muallel de olmayacaktır. Muallel, zâhiren illetten sâlim gibi görünse de sıhhatini zedeleyen gizli bir illeti ortaya çıkarılan hadis demektir.

4. Sahîh hadisin senedinde bulunan râvilerin hepsi adalet ve zabt sahibi kişiler olmalıdır. Adalet sahibi olmakla râvinin Müslüman, akıl-bâliğ, takva ve mürüvvet sahibi olması kastedilmektedir. Zabt sahibi olmakla da râvinin dalgın olmaması, ezberden rivâyet ediyorsa hadisi kusursuz bir şekilde ezberlemesi, kitaptan rivâyet ediyorsa kitabı dikkatle yazıp, muhafaza etmesi, mana ile rivâyet ediyorsa manaya vâkîf olması kastedilmektedir.¹²⁹⁸

Sahîhte aranan şartlar elbette ki bunlardan ibaret değildir. Muhaddislerin ekserisine göre sahîh hadis şartları genelde bu şekilde olsa da bunlara ilaveten diğer bazı şartlar da ileri sürülmüştür. Sahîhin râvisinin taleb, yani hadis ilmüne mensup olmakla meşhur olması gerektiği ayrıca râvinin sika, olmasıyla birlikte anlayış sahibi olması, çok hadis dinlemesi ve ehl-i hadisle sıkı bir bağı olması da öngörülen şartlardandır. Buna ilaveten râvinin fakîh olması, Buhârî'nin ileri sürdüğü gibi her râvinin kendi şeyhinden semâi olduğunun sâbit olması, râvi ile mervînin muâsarattan ziyade bizzat görüşmüş olmaları gerekmektedir. Müslim'e göre ise râvî ile şeyhin aynı dönemde yaşamış olmaları kâfidir. Bunun yanında bazılarında göre de bir hadisin sahîh olabilmesi için râvisinin o hadisi rivâyet ettikten sonra hilâfî ile amel etmemiş olması da şarttır. Bir hadisin senedinin sahîh hadisin senedinde öngörülen şartları taşımamış olması halinde o hadisin metni ulema tarafından kabul edilmişse yine sahîh sınıfına girer. Bütün bunlara ilaveten sahîh bir hadiste bulunması gereken şartlar konusunda ileri sürülen bu özellikler dışında diğer bazı âlimler tarafından birbirinden farklı birçok nitelik de arandığı görülmektedir.¹²⁹⁹

Hadis râvilerinin adalet ve zapt durumları birbirlerinden farklı olduğu için buna istinaden sahîh hadislerin de birbirlerinden farklı olacağı ileri sürülmüştür. Hâkim en-Neysâbûrî sahîh hadisleri on sınıfa ayırmakta, bunlardan beşinin *muttefekun*

¹²⁹⁸ Yukarıda zikrettiğimiz sahîh hadisin şartlarıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, a.g.e., s. 67-70; Süyûtî, a.g.e., I, 60-67; es-Sehâvî, a.g.e., I, 28-33; Kâsimî, a.g.e., s. 79; Ahmet Naim, a.g.e., s. 202, 203; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 121.

¹²⁹⁹ Sahîhle ilgili olarak hem yukarıda zikrettiğimiz hem de zikretmediğimiz diğer şartlar hakkında açıklamalı ve tenkîde yönelik daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Naim, a.g.e., s. 202-205; Kırbasoğlu, a.g.e., s. 109.

aleyh, beşinin de *muhtelefun fih* sahîh olduklarını belirtmektedir.¹³⁰⁰ Nitekim İbnu's-Salâh tıpkı Hâkim gibi sahîh hadisleri, sahîhliği konusunda hadis âlimleri arasında görüş birliği olan *muttefekun aleyh* ve sahîh olduğunda ihtilaf edilen *muhtelefun fih* diye iki kısma ayırmıştır.

Adalet ve zabt bakımından en yüksek derecede olan râvilerden meydana gelen isnâdlara “*esahhu'l-esânîd*” denilerek¹³⁰¹ hadis imamları bu sened çeşidinin kimlerden meydana geldiğine dair değişik iddialar ileri sürmüşlerdir.¹³⁰² Mesela Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye'ye göre Zührî- Sâlim b. Abdullah- Abdullah b. Ömer- Ömer b. Hattâb “*esahhu'l-esânîd*” iken, İbn Maîn'e göre el-Ameş- İbrâhim b. Nehaî- Alkame- Abdullah b. Mesûd senediyle gelen; Buhârî'ye göre ise Mâlik- Nâfi- İbn Ömer sıralaması “*esahhu'l-esânîd*” olarak kabul edilmiştir. Bu isnad sıralamalarından başka en üst derecedeki sened için değişik birçok isim de zikredilmiştir.¹³⁰³ Hatîb *el-Kifâye*'sinde “*esahhu'l-esânîd*” konusunu birçok nakille ele alıp bu konudaki farklı rivâyetleri sıralasa da “*esahhu'l-esânîd*” hakkında kendi tercihini ortaya koyacak bir görüş bildirmemiştir. Zaten o buradaki isnad konusunu daha çok muttasıl ile mürsel arasındaki farklılığı ortaya koymak adına ele almıştır. Görüşünü de muttasıl hadisin üstünlüğünden yana açıklamıştır. Zaten “*esahhu'l-esânîd*” konusundaki çabalar da isnadın en iyisini ortaya koymakla birlikte âlimlerin muttasıl senede ulaşma çabalarıdır. Bundan dolayı birçok hadis âlimi çok uzak beldelere hadis için seferlere çıkmışlardır.¹³⁰⁴

Sahîh hadislerin dereceleri ravilerinin mensup olduğu şehirlere göre farklılık arz eder. Hemen hemen ulemanın ekserisi, en sahîh hadislerin Dâru's-sünne olan Medîne halkı tarafından rivâyet edilenler olduğunu belirtirler.¹³⁰⁵ Bu meseleyle ilgili olarak

¹³⁰⁰ Hâkim en-Neysâbü'rî sahîh hadisleri on sınıfa ayırdıktan sonra, bunlardan beşinin *muttefekun aleyh*, beşinin de *muhtelefun fih* sahîh olduklarını belirtmekte ve detaylı bir şekilde, konuyu kaleme aldığı bu eserinde izâh etmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Medhal*, s. 33-72.

¹³⁰¹ Bağdâdî “*esahhu'l-esânîd*” ile ilgili olarak *el-Kifâye*'sinde müstakil bir bab başlığı açmış ve konuyu birçok rivâyetle ele almıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 436-442. Ayrıca bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 14.

¹³⁰² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 435.

¹³⁰³ “*Esahhu'l-esânîd*” hakkında geniş bilgi için bkz. . Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 436-443; Ahmet Naim, a.g.e., s. 210-215.

¹³⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 441, 442.

¹³⁰⁵ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 127.

Hatîb'in ele aldığı rivâyetlerde, tarîkleri en sahîh olan hadislerin, Mekke ve Medîneliler tarafından rivâyet edilenler olduğu belirtilmektedir. Çünkü onların tedlîsi, kizb ve hadis uydurma faaliyetleri nadiren görülen bir vakıadır. Yemenlilerin ise pek az olmakla birlikte ceyyid rivâyetleri ve sahîh tarikeleri vardır. Onların menşei de Hicazlılardır. Şamlıların rivayet ettiği hadislerin çoğu mürsel ve maktû olarak görülmektedir. Bunlardan sika râviler tarafından muttasıl olarak rivâyet edilenler ise iyi olarak bilinir. Fakat bunların da çoğu va'z ve nasihatla ilgili görülmüştür.¹³⁰⁶

Hadis münekkidleri, metinde şâz ve illetlerin bulunabileceğini hesaba katarak ve metnin değil, senedin sıhhatini kastederek bir hadis hakkında حديث صحيح ifadesini değil de صحيح الاسناد tabirini kullanırlar. Hem senedin, hem de metnin sahîh olduğunu göstermek istediklerinde de mutlak bir ifadeyle هذا حديث صحيح derler. Burada kullanılan هذا حديث صحيح sözü, صحيح الاسناد şeklindeki mukayyed ifâdeden daha üstündür.¹³⁰⁷ Biz yaptığımız araştırmada Hatîb'in, eserlerinde bu şekilde bir farklılıktan söz ettiğini göremedik.

Sahîh hadisleri toplama konusunda sahîh adını alan ve sahîh hadisleri ihtiva ettiği belirtilen kitaplardaki hadislerin sıhhat dereceleri aynı değildir. Sıhhatini gerektiren vasıfların farklı olması sebebiyle sahîh hadislerin de kuvvet itibariyle farklı olacağı kabul edilmektedir.¹³⁰⁸ Nevevî bu kitapları genelde Buhârî ve Müslim tarafından rivâyet edilmesini esas alarak en güvenilir olandan başlamak üzere yedi farklı sınıfa ayırmıştır:

1. Buhârî ve Müslim'in ittifak ettikleri hadis¹³⁰⁹
2. Sadece Buhârî'nin rivâyet ettiği hadis.
3. Sadece Müslim'in rivâyet ettiği hadis

¹³⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 286-288; Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 81.

¹³⁰⁷ el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 58; Süyûtî, *Elfiyyetü's-Suyûtî fi'lmi'l-hadîs*, s. 12.

¹³⁰⁸ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 127.

¹³⁰⁹ Bu tür hadislere *muttefekun aleyh* denir. Bunun yanında bu tabir, az da olsa, hadis âlimlerinin sıhhati üzerinde ittifak ettikleri hadis manasında kullanılmıştır. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 297. Nitekim İbnu's-Salâh sahîh hadisleri, sahîhliği konusunda hadis âlimleri arasında görüş birliği olan *muttefekun aleyh* ve sahîh olduğunda ihtilaf edilen *muhtelefun fih* diye iki kısma ayırmıştır. Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 14.

4. Buhârî ve Müslim'in kitaplarına almadıkları halde onların şartlarına uyan hadis¹³¹⁰

5. Buhârî'nin şartlarına uygun olduğu halde kitabına almadığı hadis.

6. Müslim'in şartlarına uygun olduğu halde kitabına almadığı hadis.

7. Buhârî ve Müslim'in dışındaki diğer imamlar tarafından sahîh olarak kabul edilen hadis.¹³¹¹

Hatîb'in eserlerine bakıldığında yukarıdaki gibi hadislerin sıhhat derecelerini gösteren bir gruplandırma yapmadığı görülür. Fakat her ne kadar bu şekilde bir sınıflandırma yapmasa da bazı konuları ele alırken, kabul edilecek sahîh hadîste bulunması gereken özellikleri belirten rivâyetleri ve bu konudaki görüşlerini açıkça ortaya koymaktadır.¹³¹²

Buraya kadar verdiğimiz sahîh hadisle alakalı bilgiler tekrar gözden geçirildiğinde açıkça görülmektedir ki, Hatîb'in hiçbir eserinde sahîh hadis tanımını, klasik hadis usûlünde kabul edilen şekliyle görmek mümkün olmadığı gibi buna denk düşebilecek yakınlıkta bir tanım da yer almamaktadır. Buna ilaveten daha önce de zikredildiği gibi farklı dönemlerde yaşamış âlimlerin sahîh hadiste aradığı ve tek tek zikrettiği şartlar, sahîh hadisin çeşitleri için kullanılan *sahîh li-zâtihi* ve *sahîh li-ğayrihi* gibi tanımlarla sahîhin isnad ve metniyle ilgili bazı değişik kavramları müellifin eserlerinde görmek mümkün değildir. Ayrıca gerek kendisinden önceki hadis usûlü âlimlerinden Hâkim en-Neysâbüri'nin gerekse, kendisinden sonra gelen İbnu's-Salâh'ın eserlerinde sahîh hadisin farklı kategorileri olarak ele alınan *muttefekun aleyh* ve *muhtelefun fih* gibi konulara değinilirken Hatîb'in eserlerinde bu tür bir ayırım da görülmemektedir.

¹³¹⁰ Bu yolla meydana getirilen eslere Müstedrek denilmektedir. Bu tür eserlerin en meşhuru Hâkim en-Neysâbüri'nin (ö. 405/1014) *Müstedrek alâ kitâbi's-Sahîhayn* adlı eseridir.

¹³¹¹ Nevevî, *Takrîb*, s. 28.

¹³¹² Hatîb'in bu konuyla ilgili olarak naklettiği bazı rivâyetler ve yorumları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 36, 40, 48, 100-112, 123-154, 180, 188-190, 232-239, 257-262, 278, 413, 436-443, 476, 477; *el-Câmî*, I, 112, 124, 126, 135, 235, 275, 285-291, 331-335; II, 13-21, 30-42, 67, 89, 97, 101-103, 159-168, 189-193, 200, 213-215, 286, 293-297, 305; *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 40, 42.

Sahîh hadisin tanımı ve sistematik bir şekilde ortaya konuluşunda bahsettiğimiz bilgilerin¹³¹³, Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde ve diğer eserlerinde yer almayışı müellifin kendisinden sonraki hadis usûlü eserlerine de bakılarak anlaşılabilir kanaatindeyiz. Çünkü başta İbnu's-Salâh olmak üzere Hatîb'ten sonra gelen birçok hadis usûlcüsünün eserleri incelendiğinde, ele alınan hadis usulü konularının büyük bir çoğunluğunun müellife atıfta bulunarak işlendiği görülecektir. Buna rağmen sahîh hadis konusunu işlenirken, Hatîb sonrası hadis usulcülerinin neredeyse hiçbirinin, Hatîb'in ismini dahi zikretmedikleri görülmektedir.

Sahîh terimini en-Neysâbûrî *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadis*'te zayıf terimiyle birlikte ele almasına rağmen genelde rivâyetlerin sevkiyle yetinmiş ve bu iki terimi kuşatacak tanımları verememiştir. Fakat şuraya da vurgu yapmak isteriz ki Hatîb'in sahîh hadis tanımını ve içeriğine dair bilgileri, sahîh hadis adı altında müstakil bir bab başlığı altında ya da buna bağlı bir konu olarak ele almayışı¹³¹⁴ ve de yukarıda belirttiğimiz gibi kendisinden sonraki hadis usulcülerinin bu konuda kendisinden nakilde bulunmamaları Hatîb'in bu kavramdan habersiz olduğu ya da konuya vâkîf olmadığını anlamına gelmez. Öyleyse burada var olan temel mesele, sahîh hadis konusunu ele almada Hatîb'in farklı bir bakış açısının olma ihtimalidir. Çünkü Hatîb her ne kadar da sahîh hadisi klasik hadis usulcülerini gibi sistemli bir şekilde ele alıp incelemese de sahîh hadisin tanımı ve şartlarıyla ilgili neredeyse tüm bilgileri dağınık bir vaziyette özellikle *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerinde değişik konular arasında işlemektedir.¹³¹⁵ Bu nedenle sahîh hadis konusunda Hatîb'in görüşleri sahîh tarifini ortaya koyan çeşitli konuların ayrı ayrı ele alınmasıyla anlaşılabilir kanaatindeyiz.¹³¹⁶ Bu da başta onun *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerinde işlemiş olduğu konuların

¹³¹³ Yani daha önce de ele aldığımız sahîh hadisin kısımları, dereceleri vs. gibi bilgiler.

¹³¹⁴ Her ne kadar da Bağdâdî'nin eserlerinde sahîhe ayrılan müstakil bir bab başlığı olmasa da diğer bazı meselelerle beraber sahîh hadis konusuna değindiği başlıklar da olmuştur. Mesela sahîh hadislere teşvik, zayıf hadislerden ictinab konusu başka bir konuyla birlikte aynı bab başlığında ele alınmıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 159. Yine başka bir yerde hadislerin sahîhini zayıf olanlarından ayırt etme ile ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 112; *Şerefu Ashâbi'l-Hadis* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 42.

¹³¹⁵ Hatîb'in sahîh hadislerle ilgili olarak naklettiği bazı rivâyetler ve yorumlar için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 36, 40, 48, 100-112, 123-154, 180, 188-190, 232-239, 257-262, 278, 413, 436-443, 476, 477; *el-Câmî*, I, 112, 124, 126, 135, 235, 275, 285-291, 331-335; II, 13-21, 30-42, 67, 89, 97, 101-103, 159-168, 189-193, 200, 213-215, 286, 293-297, 305; *Şerefu Ashâbi'l-Hadis* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 40, 42.

¹³¹⁶ Zaten bizim çalışmamızın amaçlarından biri de belirtmiş olduğumuz bu husustur.

hemen hemen çoğunu ele almakla ortaya konabilir. Şöyle ki *sahîh* kelimesi, genel anlamda kabul gören ıstılâhî tarifte, *adalet ve zabt vasıflarına sahip râvilerin muttasıl bir isnadla rivâyet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadislerle denir*.¹³¹⁷ diye tekrar ele aldığımızda zaten Hatîb'in eserlerinde bu tanımda yer alan her bir vasfın geniş bir şekilde işlendiği görülecektir. Bunun yanında daha önce de zikrettiğimiz gibi sahîhle ilgili birçok özellikler Hatîb'in eserlerinde dağınık bir vaziyette zaten mevcut bulunmaktadır.

Öylese bugün standart hale gelmiş olan İbnu's-Sâlah'ın sahîh hadis tanımı ve bu tanımın içeriğindeki birçok vasıflar geriye dönülerek bakılacak olursa Hatîb'in çeşitli eserlerinde ve ona ilham kaynağı olup nakilde bulunduğu Şafîî, Humeydî (ö. 219/834) ve Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî (ö. 258/871)'nin ileri sürdüğü görüşlerde yatmaktadır.¹³¹⁸ Daha sonra İbnu's-Sâlah'a düşen iş ise dağınık bir vaziyette bulunan sahîh hadislerle ilgili bilgileri sistematik bir şekilde sunmak olmuştur.¹³¹⁹

B. HASEN

Bilindiği üzere *hasen*, sözlükte iyi, güzel, hoş ve latîf manalarına gelir.¹³²⁰ İstılahta ise şâz ve illetten sâlim olarak, zabtı mükemmel olmayan râviler tarafından muttasıl bir senedle rivâyet edilen hadise denir.¹³²¹

Hasen hadisin terim anlamında kullanılmasıyla ilgili olarak farklı görüşler ileri sürüldüğü belirtilmektedir. Bazı kaynaklara bakıldığında hicrî ikinci asırda kullanıldığı görülen *hasen* kelimesinin¹³²² hicrî üçüncü asırda da ıstılâhî manada birçok muhaddis tarafından kullanıldığını anlaşılmaktadır.¹³²³ Tirmîzî'nin ise bu

¹³¹⁷ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 12; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, 21.

¹³¹⁸ Hatîb'in bu kişilerden nakilleri için bkz. *el-Kifâye*, s. 36, 41. Fakat burada şu hususu da belirtmemizde yarar vardır ki İbnu's-Sâlah'ın sahîh hadis için ileri sürdüğü görüşler ve ele aldığı rivâyetler söz konusu kişilerden yaptığı nakillerden ibaret değildir.

¹³¹⁹ Bu konuyla ilgili eleştirel bir yaklaşım için bkz. M. Hayri Kırbaoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 109-125.

¹³²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, XIII, 114; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 118.

¹³²¹ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 131.

¹³²² Fesevî, *el-Marîfe ve't-târîh (Târîh)*, II, 797.

¹³²³ Hasen teriminin hicrî üçüncü asırdaki kullanımı hakkında Ahmed b. Hanbel'in bir hadisin naklinden sonraki *حديث حسن صحيح* şeklindeki değerlendirmesi için bkz. Tirmizî, *Tahâret*, 95. Ayrıca هذا *حديث حسن* tabiri için bkz. Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 147.

tabiri en çok kullanan ve ilk tarifini yapan kişi olduğu ileri sürülmektedir.¹³²⁴ Tirmizî'ye göre hasen hadis, isnadında yalan söylemekle itham edilmiş bir râvi bulunmayan, şâz olmayan ve benzeri başka tariklerden rivâyet edilen hadistir.¹³²⁵

Tirmizî'nin bu tarifine hadis âlimlerinin değişik noktalardan itiraz ettikleri görülmektedir. Bu itirazların en dikkate değer olanı, tarifi hasen hadisi sahîhten ayırt etmekten uzak olduğudur. Zira Tirmizî'nin hasen tarifinde esas olan, râvilerin yalanla itham edilmemiş kimseler olması ile şâz olmamaları noktalarıdır. Ayrıca bu tarif, Tirmizî'nin kitabında pek çok yerde değişik şekilde kullandığı حسن غريب لا نعرفه (ancak bu vecîhten bildiğimiz hasen garîb bir hadistir.)¹³²⁶ hükmüne zıt düşer. Çünkü hadisin garabet taşıması veya tek vecîhten bilinmesi ile tarifte geçen benzerinin başka tariklerden rivâyet edilmiş olması esasını bağdaştırmak mümkün değildir.¹³²⁷

Hasen ile ilgili diğer bir tarif Hamd b. Muhammed el-Hattâbî'ye (ö. 388/998) aittir. Ona göre hasen, mahreci bilinen, râvileri meşhûr olan hadistir.¹³²⁸ el-Hattâbî'nin bu tarifindeki “çıkış yeri” sözünden maksadın, hadisin rivâyet edildiği yerde olduğu iddia edilmektedir. Buradaki çıkış yerinin bilinmesi kaydı,, munkatı ve tedlîs yaptığı sâbit olmamış müdellisin rivâyet ettiği hadisleri bu tariften hariç tutmak içindir. Çünkü munkatı ve buna benzer kopuk isnadla rivâyet edilen hadisin mahreci belli değildir.¹³²⁹

Hem Hatîb'in verdiğimiz bu tarifine hem de Tirmizî'nin tarifine İbnu's-Salâh itiraz etmiştir. İbnu's-Salâh'a göre bu tarifler mübhem kalmakta, her iki tarif de hasen ile sahîh arasındaki farklı yeterince belirtmemektedir.¹³³⁰ İbnu's-Salâh gerek

¹³²⁴ Hasen teriminin kullanımını hakkındaki ileri sürülen geniş bilgi için bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, II, 606, 607; İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 426-430; Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 150, 160. Yukarıda belirttiğimiz üzere Tirmizî'nin bu tabiri en çok kullanan ve bu tabirin ilk tarifini yapan kişi olduğu ileri sürülse de İbn Hacer, İbnü'l-Medînî'nin haseni ıstılahi anlamda ilk kullanan kişi olduğu görüşündedir. Bkz. İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 426.

¹³²⁵ Tirmizî, *İlellü's-sağîr*, s. 758.

¹³²⁶ Bu ve buna benzer kullanımlardan bazıları için bkz. Tirmizî, *Tahâret*, 5, 30; *Savm*, 26; *Menâkıb*, 20, 70.

¹³²⁷ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 118.

¹³²⁸ Hattâbî, Ebû Süleymâ Hamd b. Muhammed, (ö. 388/998), *Meâlimü's-Sünen*, (I-IV), Halep, 1351/1932, I, 6.

¹³²⁹ Uğur, a.g.e. s. 119.

¹³³⁰ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 30, 31.

Tirmizî'nin gerekse el-Hattâbî'nin tariflerinin sadra şifâ olmadıklarını söylerken, yine bu tariflere bağlı kalarak, onlara biraz daha açıklık kazandırmış ve neticede her iki tarifi birbirinden az çok farklı olduğu kanaatine vararak, yine bu tariflere göre hasen hadisleri iki kısma ayırmıştır.¹³³¹ Buna göre birincisi, isnadında ehliyeti tahakkuk etmemiş mestûr râviler bulunmaktan hali olmayan hadislerdir. Ancak bu mestûr râviler gaflet sahibi, rivâyetlerinde fazla hata yapan kimseler değildir. Bunun gibi hadiste kasten yalan söylemekle veya bir başka sebep yüzünden fiskla itham edilmiş kimseler de değildirler. Bu neviden olan hadisler aynı zamanda metni, râvisine mutabaat hasıl olan, bir diğer râvi tarafından bir veya birkaç vecihten rivayet edilmekle veya şahidi olmakla bilinen ve böylece şâz ve münker olmaktan kurtulan hadislerdir. Tirmizî'nin tarifinden anlaşılana budur. İkincisi ise sıdk ve emanetle meşhûr olmakla beraber hıfz ve itkân yönünden daha aşağı mertebede olduklarından sahîh hadis râvileri mertebesine çıkmayan, ancak teferrüd ettiği hadisler münker sayılan râvilerden üstün olan râvilerin rivâyet ettikleri hadislerdir. Bu hadisler, aynı zamanda şâz, münker ve muallel olmaktan da uzaktırlar. el-Hattâbî'nin tarifinden anlaşılana ise bu ikinci kısımdır.¹³³²

Hasen hadis tarifleri sadece verdiklerimizden ibaret değildir. Daha sonraki asırlarda hasen hadisin değişik tarifleri yapılmış, âlimler yeni bir tariflerle birlikte önceki tariflere de itirazlarını dile getirmişlerdir.¹³³³ İbn Hacer hasen hadisin ayrı bir tarifini vermemiş, bu hadis çeşidini ahâd hadisler kapsamında sahîhle ilgi kurarak tarif etmiştir. Ona göre sahîh hadisin şartlarından olan râvi zabtı hafiflerse böyle hadislere *hasen li-zâtihi* denir. İsnâd yönünden tevakkûf edilen hadiste kabul tarafını tercih ettiren bir karîne bulunursa buna da *hasen li-gayrihi* denir.¹³³⁴

Şüphesiz ki hasen hadis hakkında ele alınacak olan mesele bizim burada verdiklerimizden ibaret değildir. Bu anlattıklarımıza ilaveten âlimler hasen hadisle ilgili kullanılan özel terimler, hasen hadisin hükmü, haseni sahîhten ayıran temel hususlar gibi birçok konuyu da eserlerinde kaleme almışlardır. Fakat Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî li ahlâki'r-râvî*' si de başta olmak üzere onun eserlerinin

¹³³¹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 119.

¹³³² İbnü's- Salâh, a.g.e., s. 31, 32; Uğur, a.g.e. s. 119, 120.

¹³³³ Bu tarifler, itirazlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Uğur, a.g.e. s. 118, 121.

¹³³⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 210, 234.

hiçbirinde kendisinden önceki ve sonraki âlimlerin hasen hadisle ilgili ele aldığı konular ne müstakil bir başlık altında ne de konu aralarında ele alınmamıştır. Buna ilaveten daha geri gidilirse ne *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da ne *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te tıpkı Hatîb'te olduğu gibi hasen hadisin tarif ve içeriğiyle ilgili tek bir kelimenin edilmediği görülecektir. Oysa bu üç hadis usûlü müellifinin de özellikle hasen hadis ve bunun kullanımıyla ilgili bilgilerin bolca bulunduğu Tirmizî'nin *Sünen* adlı eseriyle hasen hadis konusunda bilgilerin yer aldığı diğer eserlerden habersiz olduğu düşünülemez. Hasenin ıstilahî manası üzerinde yapılan tartışmalar bu karamın tam manasıyla ıstilahta yerine bulmadığını göstermektedir. Kanaatimizce er-Râmerhurmezî, en-Neysâbûrî ve Hatîb'in eserlerinde hasen terimine yer vermemeleri de sözkonusu bu terimin henüz kavramsallaşmamasına bağlanabilir. Zaten bu terimin İbnu's-Salâh'tan sonra daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde ele alınması da bunu doğrular niteliktedir.

Hatîb'in hasen hadise hiç değinmemiş olması onun birçok hadis usûlü konusunu ele alırken kendisinden önceki er-Râmerhurmezî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ı ile Hâkim en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserini harmanladığının da bir işareti sayılabilir. Çünkü Hatîb'in hadis usûlüne dair iki önemli eseri olan *el-Kifâye* ve *el-Câmî li ahlâki'r-râvî*'si konuların tertibi ve içeriği yönünden *el-Muhaddisu'l-fâsıl* ve *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserlerle benzerlik göstermektedir. Bu iki kitapta ele alınmayan hasen konusu ile bazı konuların, aynı şekilde *el-Kifâye* ve *el-Câmî li ahlâki'r-râvî*'de ele alınmayışı yine söz konusu etkinin Hatîb üzerindeki yansımalarının bir neticesidir.

C. ZAYIF

Hadis terimi olarak *zayıf hadis*, kendinde sahîh ve hasen hadislerin sıfatları bulunmayan hadislere denir.¹³³⁵ Bu tarife göre sahîh ve hasen dışında kalan hadisler

¹³³⁵ Suyûtî, *Tedrib*, I, 195.

zayıf olarak kabul edilmiş olmaktadır.¹³³⁶ Zayıf hadislere aynı manada sakîm, merdûd, münker, fâsid denildiği de nakledilmektedir.¹³³⁷

En erken kullanımının hicrî üçüncü asrın ortaları olarak tespit edildiği belirtilen zayıf teriminin İbn Sa'd (ö. 230/844), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Müslim (261/874), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 297/909) gibi âlimlerce zikredildiği iddia edilmektedir.¹³³⁸ Şafî'nin *er-Risâle*'sinde ise zayıf terimine rastlanmadığı belirtilmekle birlikte aynı mefhumun, kabûl, red, terk, inkâr, subût vs. gibi köklerden türeyen kelimelerle ifade edildiği ayrıca zayıf nevelerine ait munkatı, mürsel, müdelles gibi tabirlerin de kullanıldığı ileri sürülmektedir.¹³³⁹

Bir hadisin zayıf olması genel olarak iki sebebe dayandırılmaktadır. Bu sebeplerden birisi isnadla ilgilidir. İsnattan bir veya birden fazla râvinin düşmesiyle haberin merdûd olacağı belirtilir. İsnatta râvi düşmesi ve daha değişik şekillerdeki problemlerden kaynaklanan duruma göre söz konusu hadisler muallak, munkatı, mu'dal, mürsel gibi değişik isimler alırlar.

Hadisin zayıflığına sebep olan diğer bir âmil de isnâdı oluşturan râvilerden bir veya bir kaçının adalet ve zabt yönünden cerh edilmesidir. Çeşitli kategorilere ayrılan ve metâin-i aşare diye tabir edilen cerh sebeplerinden adâletle ilgili olanlar kizb, töhmet-i kizb, fisk, cehâlet, bidât olarak tanıtılırken zabta müteallik olanlar ise fuşş-ı galat, gaflet, vehm, muhalefet, sû-i hıfz olarak verilmektedir.

Bir hadisin zayıf olmasına sebep olan amillerin değişikçe hadisin zayıflık derecesinin de değişeceği ileri sürülmüştür. Böylece zayıfın çeşitleri çoğalmıştır. Fakat âlimler arasında zayıfın çeşitleri hakkında değişik sayılar zikredilmiştir. Birçoğu herhangi bir delile dayandırılmadan ileri sürüle bu sayılardan 381 gibi

¹³³⁶ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 427.

¹³³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 63; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 218; Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 164; Polat, Selahattin, *Zayıf Hadisle Amel*, EÜİFD., Sayı: 1, s. 88. Kayseri, 1984.

¹³³⁸ Polat, a.g.m., s. 87. Ayrıca zayıf teriminin hadisin ve râvinin sıfatı olarak kullanılması için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 418, 425, 496; VI, 339, 341; VII, 467, 483; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 6, Tirmizî, *İlellü's-sağîr*, s. 739, 753.

¹³³⁹ Selahattin Polat, a.g.m., s. 87.

asronomik görüşlerle birlikte, zayıf hadis çeşidinin 63, 50 ayrıca 42 olduğunu iddia edenler de olmuştur.¹³⁴⁰

Sahîh hadis konusunda adalet ve zabt bakımından en yüksek derecede olan râvilerden meydana gelen isnâdlara “*esahhu 'l-esânîd*” denildiğinden daha önceleri bahsetmiştik.¹³⁴¹ Hadis imamları bu sened çeşidinin kimlerden meydana geldiğine dair değişik iddialar ileri sürmüşlerdir.¹³⁴² Tıpkı bunun gibi zayıf hadis konusunda da isnâdın en zayıfını teşkil eden zincirler “*evhel 'l-esânîd*” adıyla çeşitli şekillerde ileri sürülmüştür. Mesela Ebû Bekr es-Sıddîk (r.a.)’e, Ebû Hureyre (r.a.)’ye, İbn Mesûd (r.a.)’a varan isnâdların en zayıfı ile Yemenlilerin, Mekkelilerin, Şamlıların en zayıf isnadları ayrı ayrı zikredilmiştir.¹³⁴³

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi bütün zayıf hadislerin za’f bakımından eşit olmadıkları görülmektedir. Bu husus zayıf hadisle amel bakımından önemli bir mesele olarak kabul edilmektedir. Çünkü zayıf hadisle amel meselesinde en önemli kriterlerden biri mevcut bulunan hadisteki za’fın şiddetidir.

Zayıf hadisle amel konusu çeşitli grublara ayrılırken, genelde bu ayırım, mutlak olarak amel edilmez, mutlak olarak amel edilir ve bazı şartlar altında amel edilir şeklinde taksîm edilmiştir. Yahyâ b. Maîn, Buharî, Müslim, Ebû Şâmemetî’l-Makdisî gibi âlimlerin zayıf hadisle hiçbir şekilde amel edilmez dedikleri nakledilir.¹³⁴⁴

Zayıf hadisle bazı şartlarda amel edilebileceğini söyleyenlerin ileri sürdükleri söz konusu şartlar farklılık arz eder. Bunlardan bir kısmı zayıf hadislerle ahkâm konularında amel edilmeyeceğini fakat amellerin faziletleri ile ilgili konularda amel edilebileceğini söylemektedirler.¹³⁴⁵ Fakat bazı âlimler fedâil konularında olsa dahi buradaki zayıf hadisle amel edilmeyi üç şarta bağlamaktadırlar. Buna göre amel edilecek zayıf hadisteki zayıflığın şiddeti fazla olmamalı, hadis İslam dininin genel

¹³⁴⁰ İbnu’s- Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 41; Süyûtî, *Tedrib*, I, 196; Ahmet Naim, a.g.e., s. 270.

¹³⁴¹ İbnu’s- Salâh, a.g.e., s. 14.

¹³⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 435.

¹³⁴³ “*Evhe 'l-esânîd*” hakkındaki daha geniş bilgi için bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 57; Süyûtî, a.g.e., I, 197, 198; Ahmet Naim, a.g.e., s. 272-273.

¹³⁴⁴ es-Sehâvî, *el-Kavlü’l-bedi’ fi’s-salâti ala’l-habîbi’s-şefî’*, s. 255, 256; Leknevî, *el-Ecvibetü’l-fâzıla*, s. 50; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 428.

¹³⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 162; Leknevî, a.g.e., s. 53.

esaslarından birine uygun olmalı, amel ederken hadisin sübûtuna kesin bir şekilde inanılmalıdır.¹³⁴⁶

Ahkâm konularında zayıf hadislerle amel edilmeyeceğini söyleyenlerin aksine bazı şartlar altında ahkam konularında da zayıf hadislerle amel edileceğini ileri sürenlerin olduğu belirtilmektedir. Buna göre başka zayıf hadislerle veya bir takım delillerle takviye edilen hadislerle ahkâm konularında da amel edilebilir. Ayrıca ihtiyata uygunsuz zayıf hadislerle amel edilebilir. Yine herhangi bir konuda zayıf hadisten başka delil yoksa zayıf hadis reye tercih edilerek zayıf hadislerle amel edilebilir. Bunun yanında ayrıca isnatları zayıf da olsa, muhtevasıyla ümmetin amel edebilecekleri hadislerle ahkâmda amel edileceği de ileri sürülmektedir.¹³⁴⁷

Zayıf hadisin tarifi, içeriği ve zayıf hadislerle amel konusu burada verdiğimiz bilgilerle sınırlı değildir. Buna ilaveten yaptığımız araştırmada Hatîb'in *el-Câmî* adlı eseri hariç *el-Kifâye*'si ile diğer eserlerinde tıpkı sahîh ve hasen konusunda olduğu gibi zayıf hadisin de temel bir başlık altında ele alınıp incelendiğini göremedik. Fakat *el-Câmî* adlı eserinde Hatîb, hadisin müsned, mevkûf, mürsel, maktû, kavî, zayıf, sahîh, sakîm¹³⁴⁸, ve buna benzer diğer çeşitlerinin olduğundan bahsettikten sonra¹³⁴⁹ bunlardan bazılarını açıklamaya çalışmış ve ilerleyen bölümlerde “zayıf hadisler ve rivâyetine itimât edilmeyecek râvîler” bölümünde çok sınırlı da olsa zayıf hadise değinmiştir. Burada zayıf hadisin bilgi ve itibar için yazılabileceğini belirtmiş ve birkaç rivâyetle de bu görüşünü desteklemiştir.¹³⁵⁰ Zayıf hadislerle amel konusunda Hatîb'in görüşlerini yansıtan bazı bilgiler ayrıca *el-Kifâye*'de açmış olduğu çeşitli bab başlıklarından ve bunun altında nakledilen rivâyetlerden de öğrenilebilir. Bu bilgilere göre Hatîb haram ve helalle ilgili konulara müteallik hadislerde zayıf hadislerle/zayıf râvinin nakliyle amel edilemeyeceğini, fakat amellerin faziletleriyle ilgili hadislerde amel edilebileceğini ayrıca terğîb ve va'z ile buna benzer konularda zayıf olan râvilerden hadis nakledilebileceğini belirtmektedir.¹³⁵¹ Hatîb'in görüşünü

¹³⁴⁶ Polat, a.g.e., s.100, 101.

¹³⁴⁷ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Polat, a.g.e., s. 102-107.

¹³⁴⁸ Tahminimizce Hatîb buradaki *kavî* terimiyle sahîh hadisi *sakîm* terimiyle de zayıfı kastetmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 188.

¹³⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 188.

¹³⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 192.

¹³⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 162.

yansıtan bab başlığı altında ele aldığı bütün rivâyetler, bab başlığında ortaya koyduğu ifadeyi desteklemektedir.¹³⁵²

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden Hatîb'in hadis usûlü ile ilgili eserlerinde zayıf hadisi kendisinden sonraki birçok hadis usûlü müelliflerinde olduğu gibi müstakil bir konu olarak etraflıca ele alıp incelemeyeceği anlaşılmaktadır. Fakat yine de yukarıda zikrettiğimiz gibi kimi zaman sınırlı da olsa zayıf konusunu ismen ele alan Hatîb aslında zayıfın içeriğini oluşturan hemen her şeyi parça parça değişik konular altında ele almaktadır. *el-Kifâye*'sinin daha ilk başlarında Hatîb'in her ne kadar da ismini vermese de zayıf konusuna değindiği açıkça görülmektedir. Mesela “amel adilip kabul edilen mutassıl haber” başlığı altında Hatîb verdiği rivayetlerle aslında sahih hadisten bahsetmektedir. Çünkü Hatîb'in haber-i vâhid konusunun devamı niteliğinde ele aldığı ve muttasıl diye bahsettiği konunun sahih hadis olduğu verdiği rivayetlerin içeriğinden anlaşılmaktadır.¹³⁵³ Zaten daha önce de Hatîb'in mütevâtir ve âhâd konularını ele alırken Şâfiî'den etkilenmiş olduğundan söz etmiş, Şâfiî'nin ise âhâd haberlerle kastının aslında sahih hadisler olduğunu da ayrıca zikretmiştik.¹³⁵⁴ Tekrar konumuza dönecek olursak yukarıda da ifade edildiği gibi Bağdadi “kendisiyle amel adilip kabul edilen mutassıl haber” başlığı altında ele aldığı rivayetlerden bazısında mevsûl hadisle ihticacın caiz olduğunu belirtmektedir. Devamında ise bu mevsulun mechûl olmaması gerektiğini veya bu şekildeki bir hadisin cerhedilmiş bir râvisinin bulunmaması lazım geldiğinden bahsetmektedir. Aslında bu bab başlığında ele alınan konu bir yönüyle sahih hadisin bazı özelliklerini kapsamaması açısından düşünülecek olursa sahihin şartlarını içermeyen hadislerin de zayıf olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Çünkü mechûl ve cerhedilmiş bir râvi, zayıf hadis isnadında bulunmaktadır. Bu sebeple aslında Hatîb burada zayıftan da bahsediyor denilebilir.

¹³⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 162, 163.

¹³⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 36.

¹³⁵⁴ Hadisin sahih olabilmesi için gerekli şartları ilk defa ortaya koyan kişinin İmâm Şâfiî (204/819) olduğu ileri sürülmektedir. İmâm Şâfiî'nin haber-i vâhidin delil olabilmesi için gerekli gördüğü şartlar, lafızlar farklı olsa bile hadis usûlcülerine göre hadisi sahih kılan özelliklerle aynıdır. Bkz. Nureddîn İtr'in *el-İmâmü't-Tirmizî*, s. 150; Ahmet Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 158. Şâfiî *haber-i hâssa* da dediği *haber-i vâhidin* dinde hüccet olarak kullanılabilmesi için bazı şartlar ileri sürmüştür. Bu şartlar için bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 369-372; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 40.

Buna ilâveten ilerleyen bölümlerde her ne kadar zayıf ismini zikrederetmese de Hatîb zayıf hadisin kısımlarından olan mürsel, mu'dal, mevkûf, munkatı gibi hadis çeşitlerinin kısa bir tarifini vermektedir. Ayrıca zayıfın içeriğine dair en önemli ve geniş aynı zamanda da sistematik bilgiler *el-Kifâye*'de adalet ve cerhe ayrılmış olan iki farklı başlık altında ele alınmıştır. Hatîb burada yaklaşık 100 sayfalık bir kısımda zayıf hadis kapsamında değerlendirilen cerh ve ta'dîl kurallarından bahsetmektedir.¹³⁵⁵

Şurası açıkça anlaşılmaktadır ki Hatîb'in bab başlıklarında ve konu aralarında kullandığı zayıf tabirini, tarifi yapılan “zayıf hadis” teriminin bütün özelliklerini içerisine alacak şekilde kastetmediği aşikardır. Çünkü Bağdadi ister bab başlığında ele aldığı zayıf tabiri olsun isterse konu aralarında ele aldığı zayıf tabiri olsun zayıfı, isnattaki cerhedilmiş ravi özelliği olarak vermektedir.¹³⁵⁶ Mesela “zayıf râvilerden nakletmenin ve rivâyetin kerahati...” ile ilgili bab başlığında yer alan “zayıflar” kelimesinden kastın zayıf râviler olduğu bu bab başlığı altında verilen örneklerden açıkça anlaşılmaktadır.¹³⁵⁷ Dolayısıyla Hatîb zayıf tabirini kullanırken, hadis usûlcülerinin kastettiği manada zayıf terimini değil de daha çok zayıf teriminin bir özelliği olan râvi zayıflığını anlamaktadır. Çünkü zayıf teriminin tanımı daha geniş olmasına rağmen râvinin zayıflığı daha müşahhasdır.¹³⁵⁸

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Hatîb kendisinden çok daha önce kullanılan ve kendisinden sonraki hadis usûlcüleri tarafından da daha düzenli bir şekilde ele alınan ve sistematize edilen sahîh, hasen ve zayıf tariflerinden habersiz değildi.¹³⁵⁹

¹³⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100-190. Ayrıca Hatîb 190. Sayfadan 294. sayfaya kadar da bazen doğrudan bazen de dolaylı şekilde zayıf kavramı içerisinde değerlendirilebilecek konulardan bahsetmektedir. Mesela irsallik (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 247-250), idrâc (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 250, 251), ravinin gaflet, telkin, tesâhül gibi halleri (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 173, 179, 182) bunların belli başlı olanlarıdır.

¹³⁵⁶ Mesela bununla ilgili olarak Hatîb'in birçok yerde “zayıf” ile “sikâ” terimlerini yan yana kullanmasına bakılabilir. Buna misal olarak “إذا قلت لك: ليس به بأس فهو ثقة, وإذا قلت لك: هو ضعيف, فليس هو” rivâyeti gösterilebilir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 39. Ayrıca “zayıf” ve “sikâ” terimlerinin yan yan kullanıldığı diğer yerler için bkz. *el-Kifâye*, s. 54, 63; *Muvazzih*, I, 103; *Târîhu Bağdâd*, III, 293; IV, 468, VII, 450.

¹³⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 160.

¹³⁵⁸ Bağdâdî'nin zayıftan kastının isnatta bulunan râvi olduğunu gösteren bazı örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 36-50, 54, 63, 135, 137; *Muvazzih*, I, 103; *Târîhu Bağdâd*, III, 293; IV, 468, VII, 450.

¹³⁵⁹ Mesela Hatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye*'sinin ilk bölümlerinde haberle ilgili bab başlıkları altında ele aldığı meselelerde neredeyse tamamen sahîh ve zayıf hadisin özelliklerinden bahsetmekte, bazı

Hatib'in özellikle müteahhirûn hadis usûlcülerinin değinmeden geçmediği ve neredeyse her birinin özel başlıklar altında ele aldığı bu üç tabiri müstakil bir başlık altında düzenli şekilde ele almayı, bir yönüyle kendisinden önceki hadis usûlcülerinin izinden gittiğinin göstergesidir. Çünkü aynı husus Râmehurmezî ve Neysâbûrî'nin hadis usûlü kitaplarında da görülmektedir. Fakat şunu da hatırlatmamızda fayda olduğu kanaatindeyiz. Hâkim *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde sahîh ve zayıf hadis konusuna müstakil bir başlıkta değinmiştir. Daha çok rivâyetlerin nakliyle yetinen müellif bu iki terimin içeriğine dair geniş bir bilgi verememiştir.¹³⁶⁰ Diğer bir yönden düşünülecek olursa, söz konusu bu tabirlerin literatürde tam olarak yerleşmemesi yani geç kavramsallaşması da ilk üç hadis usûlü müellifinin konuyu etraflıca ele alamayışlarına neden olarak gösterilebilir. Ayrıca sahîh, hasen ve zayıf tabirlerinin Hatib tarafından müstakil bir başlık altında ele alınmayı, Hatib'in haberdar olduğu bu terimlere farklı bakış açısından kaynaklanmış olabilir. Çünkü daha önceleri de zikrettiğimiz gibi aslında onun *el-Kifâye*'si ve *el-Câmî*'sinin büyük bir kısmı bir yönüyle bu üç terimin açılımından ve genişçe izahından ibarettir. Çünkü bu iki kitapta ele alınan birçok konu çeşitli yönleriyle ya sahîh ya hasen ya da zayıfla ilgili bir özelliği barındırmaktadır. Buradan da şu sonuç çıkmaktadır ki Hatib sahîh ve hasen teriminde olduğu gibi zayıf teriminde de bütünden parçaya doğru gitmemiş, bu üç terimin içeriği olan parçaları vererek bütüne yani başlığa ulaşmaya çalışmış fakat sadece adını koyamamıştır. Yoksa daha önceleri de belirttiğimiz gibi kendisinden önceki muhaddisler tarafından sık sık kullanılan bu tabirlerden -ki müellif bizzat kendisi de bazı yerlerde bu tabirleri kullanmıştır- Hatib'in habersiz olması düşünülemez.

yerlerde de özellikle "zayıf" ve "sahîh" terimlerini bizzat zikretmektedir. Bkz. Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32-50. Ayrıca Hatib'in "sakîm" tabiriyle zikrettiği hadisten zayıfı kastettiği Ahmed b. Hanbel kanalıyla gelen bir rivâyette açıkça anlaşılmaktadır. Bu rivâyete göre Ahmed b. Hanbel'e "falan zayıf, falan yalancı" demede ileri gittiği söylenince Ahmed b. Hanbel'in "sen susar ben susarsam, câhil ne zaman tanınacak, sahîh olan zayıf olandan nasıl ayrılacak" diyerek cevap vermesi burada kullanılan terimlerin "zayıf" ve "sahîh" olduğunu çok net bir biçimde göstermektedir. Bkz. *el-Kifâye*, s. 63. Hatib'in zayıf terimini kasten naklettiği "sakîm" lafzı için ayrıca bkz. Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 124, 202; *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 42.

¹³⁶⁰ Bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 58-63.

IV. HATİB EL-BAĞDÂDÎ'NİN BAZI HADİS USÛLÜ MESELELERİNE YAKLAŞIMI

A. LAFZEN VE MANEN RİVÂYET

Lafız, anlamların ses türünden remiz ve şekillerini ifade eden terimdir. İnsanın ağzından çıkan ses ve ses grupları bir anlamı simgeliyorsa kelime (sözcük) ve kelâm (söz) adını alır.¹³⁶¹ Mâna ise lafızların tasvir ettiği, yöneldiği ve lafızlarla anlatılmak istenen, onlarla anlaşılan şeydir.¹³⁶² Hadisleri farklı farklı anlama ve yorumlamada değişik bir takım unsurların olduğu bilinen bir husustur. Bu hususlardan birisi de hiç şüphesiz ki lafız ve mana rivâyetidir. Ortada olan bir rivâyetin aynı mı yoksa farklı mı olduğunu tespit edebilmek, ayrıca hadisleri doğru anlamak için lafzen ve ma'nen rivâyetler üzerine öteden beri gerek müstakil hadis usûlü eserlerinde gerekse hadis ilimleriyle ilgili diğer bazı eserlerde özel başlıklar açılmıştır. Konuyla ilgili en geniş ve sistematik bilgiler, özellikle kendisinden önceki hadis usûlü eserleriyle kıyaslandığında Hatîb'in *el-Kifâye*'si ile *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî* adlı eserlerinden elde edilebilir. Biz çalışmamızın bu kısmında ele aldığımız lafız ve mâna rivâyetini daha çok birbiriyle ihtilafli görüşleri zikredip, daha sonra bu ihtilafli görüşleri uzlaştırmaya çalışan Hatîb'in ortaya koyduğu sonuçlarla vermeye çalışacağız.

1. Lafız Rivâyetini Savunanlar

Hatîb ilim ehlinin mâna ile hadis rivâyeti konusunda ihtilaf ettiklerini belirtmektedir. Bazılarına göre farklı lafızlarla rivâyet etmek, mâna tek olsa da takdîm-tehîr yapmak, harflerden birinde ziyade ve noksanlık caiz değildir. Kimileri de bunların sadece Hz. Peygamber'den rivâyet edilecek olan hadisler için geçerli olduğunu, diğerleri için geçerli olmadığını belirtmektedir. Diğer bazı kimseler ise mâna rivâyetinin ister Hz. Peygamber olsun isterse diğer kişiler olsun kastedilen mâna ortaya konduktan sonra câiz olduğu görüşündedirler. Hatîb özet olarak farklı olan bu üç görüşü verdikten sonra bunlar hakkındaki haberleri ve mevcut ihtilafları vereceğini beyan edip, lafzen rivâyeti savunanlarla ilgili bab başlığı altındaki nakillere geçmektedir. Hatîb *el-Kifâye*'de "lafzen hadis rivâyeti hususunda

¹³⁶¹ Şensoy, Sedat, "Lafız", *DİA.*, XXVII, 42.

¹³⁶² Şensoy, Sedat, "Mâna", *DİA.*, XXVII, 555.

nakledilen rivâyetler ve bunu zorunlu görenler babı¹³⁶³ altında bu konuyla ilgili bulunan meseleleri ayrıntılarla birlikte toplam 9 ayrı bab başlığı altında ele almaktadır.¹³⁶⁴

“Lafzen hadis rivâyeti hususunda nakledilen rivâyetler ve bunu zorunlu görenler babı¹³⁶⁵ altında genel olarak Hz. Ömer (r.a.), Abdullâh b. Ömer, İbn Mesûd, Süfyân b. Uyeyne gibi sahâbe ve tâbiînden bazı kimselerin lafız rivâyetini savunarak kişinin duyduklarını aynen rivâyet etmesi gerektiğini belirtilmektedir.¹³⁶⁶ Lafız rivâyetini savunanların getirmiş olduğu çeşitli deliller mevcuttur. Bunlardan birisi «نصر الله امرأ سمع منا حديثاً فأدى كما سمعه , فرب مبلغ أوعى من سامع» “bizden bir hadis işitip de onu duyduğu gibi nakledenin Allah yüzünü ağartsın. Nice taşıyıcılar vardır ki duyardan daha iyi muhafaza eder” hadisi ve bunun farklı formatlarıdır.¹³⁶⁷

Hatîb lafız rivâyetini savunanlar hakkında birkaç nakilden sonra esas olarak bu konuyu oluşturan unsurları tek tek ayrı başlıklar altında ele almakta ve her biri için nakil ağırlıklı örnekler vermektedir. Buna göre lafız rivâyeti içerisinde değerlendirilip lafzı bozan durumlar Hatîb tarafından farklı başlıklar altında şu şekilde gruplandırılmıştır: Bir kelimenin yerine başka bir kelime kullanmak.¹³⁶⁸ Bir kelimeyi diğer kelimenin önüne geçirip yerlerini değiştirmek.¹³⁶⁹ Mânayı değiştirmese dahi bir harf eklemek veya çıkarmak.¹³⁷⁰ Şeklen birbirine benzeyen “ب ت ث” gibi harflerden birini iptal edip diğerini bunun yerine kullanmak.¹³⁷¹ Bir harfi

¹³⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 205.

¹³⁶⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 207-222.

¹³⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 205.

¹³⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 205-207

¹³⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 207. Bu hadis için bkz. Buhârî, İlim, 9; Tirmizî, İlim, 7. Fakat burada şu hususa da dikkat çekmeliyiz ki, lafız rivâyetini savunanların delil olarak getirdikleri bu hadisin bile değişik kelimelerle ifade edildiği farklı varyantlarının olduğu hadis kaynaklarında apaçık ortadadır. Dolayısıyla lafzen rivâyete delil olarak gösterilen bu hadis aslında mâna rivâyetine delildir. Zaten Hatîb de bu duruma ilerleyen bölümlerde temas etmekte ve bu hadisin farklı lafızlardan kaynaklanan değişik rivâyetlerini bir araya getirdiği bir kitap yazdığını belirtmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 237. Hatîb’in “*Neddarallahu imreen semia minnâ hadîsen*” adlı bu kitabını onun eserlerini ele aldığımız bölümde anlatmıştık.

¹³⁶⁸ Mesela العائرة (şaşkın koyun) kelimesinin yerine الرابضة kelimesinin kullanılması gibi. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 208.

¹³⁶⁹ Mesela İbn Ömer’den gelen bir nakilde islâmın esaları ile ilgili olarak verilen nakilde en sonda حح البيت صوم الزمضان zikredilmesine rağmen حج البيت şartını en sonda zikreden şahsı İbn Ömer uyararak en sonda صوم الزمضان şartının olacağını belirtmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 210.

¹³⁷⁰ Bununla ilgili örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 212.

¹³⁷¹ Bununla ilgili örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 213.

diğer harfin önüne geçirmek.¹³⁷² Aynı mânaya gelse dahi şeddesiz bir harfi şeddeli, şeddeli bir harfi de şeddesiz yapmak.¹³⁷³ Yine aynı mânaya gelse bile merfu olarak okunması gereken bir harfi mansûb, mansûb olarak okunması gereken bir harfi de merfû veya mecrûr olarak okumak.¹³⁷⁴ Bunun yanında lafız farklılıklarına sebep olan diğer unsurlar, muhaddisin fasîh luğata muhalif olan bir dil kullanması,¹³⁷⁵ lahn denilen, i'râbı değitirecek veya anlaşılmayacak şekilde belirsizliğe yol açacak dilbilgisi hatasıdır.¹³⁷⁶

Hatîb lafız farklılıklarına yol açan durumları ayrı bab başlıkları altında örnekleriyle birlikte verdikten sonra yine nakillere dayanarak lafız farklılıklarıyla ilgili diğer meselelere temas etmektedir. Bunlardan birisi lafız farklılığının Hz. Peygamber'den nakledilenler için câiz olmaması yanında başkalarından yapılan nakillerde câiz olabileceği meselesidir. Hatîb'in bu başlık altında Mâlik b. Enes'ten gelen üç farklı senetle meseleyi anlatmayı yeterli görmüştür.¹³⁷⁷

Hatîb lafız ve mâna rivâyeti ile ilgili olarak bir hadisin eksik ya da ziyâde lafızlarla nakledilmesi meselesini ayrı bir başlık altında uzunca ele almaktadır. Buna göre Mücâhid, Yahyâ b. Maîn gibi bazı kimseler hadiste yapılacak olan noksan rivâyetin meşrû olduğunu, fakat ziyâdenin meşrû olmadığını savunmaktadırlar.

Bunun yanında hadiste mânayı değiştirip farklı anlamaya yol açacak olan noksanlığı ve ziyâdeyi metne yapılacak olan müdahale olarak görenler bu durumu caiz görmemektedirler. Hatîb bu görüşü savunanlardan bazılarının tek bir harfin hazfını caiz bulmayanların olduğunu vurgulamaktadır. Buna rağmen bazıları noksan rivâyetle ma'nen yapılacak nakli caiz görmektedirler. Eğer râvi bir defasında hadisin

¹³⁷² Bununla ilgili örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 214.

¹³⁷³ Mesela خيرا نمي cümlesini aynı rivâyet içerisinde nakleden başka birinin نمي'deki "mim" harfini şeddeli okuması gibi. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 215.

¹³⁷⁴ Bununla ilgili örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 216.

¹³⁷⁵ Meselâ Ebû Hureyre'nin لَعَيْتَ yerine لَعَوْتُ demesi gibi. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 218. Yine Arap olmayan Mekhûl'un كَلَّ diyemeyip كَلَّ demesi gibi. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 219.

¹³⁷⁶ Bunun örnekleri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 220-222. Hatîb lahnı yani irâb hatasının mânayı bozduğu takdirde yapılmaması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü bu durumda kelime gerçek mânasından çıkarak farklı bir mânaya gelir. Mesela يوم المسافر المقيم "Misâfir olan kimse mukîm olan kimseye imam olamaz" cümlesi eğer لا يَوْمُ الْمُسَافِرِ الْمُقِيمِ cümlesinde olduğu gibi "el-müsâfira" şeklinde mansûb, "el-mukîmu" şeklinde merfû okunursa mâna bozulur. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 222.

¹³⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 223.

tamamını rivâyet etmişse veya kendisinden başka birinin bu hadisin tamamını rivâyet ettiğini bilirse caizdir. Fakat bu hadisin tamamının rivâyet edildiğinden habersizse caiz değildir.¹³⁷⁸ Hatîb hadisteki ziyâde ve noksanlıkla ilgili farklı görüşleri naklettikten sonra kendi tercihini belirtmektedir. Buna göre eğer hazfedilen haber kendisiyle ibadet edilecek bir hüküm, şart ve emirle ilgiliyse bu durumda hadisin tamamının nakledilmesi, ihtisâr yapılmaması gerekir. Çünkü kastedilen haber ancak bu şekilde anlaşılabilir. Aksi takdirde mâna eksik olabilir.¹³⁷⁹

Hatîb ziyâde ve noksanlıkla ilgili kendi görüşünü ve bununla ilgili rivâyetleri verdikten sonra, bu konuyla benzerlik gösteren başka bir meseleyi ayrı bir babta ele almaktadır. Buna göre bir hadisin metninin bölünerek farklı bablarda/konularda kullanılmasıyla ilgili bab başlığı altında Hatîb kısa bir değerlendirmeden sonra bu konuyla ilgili rivâyetleri ele almaktadır. Hatîb'e göre ibâdet ve ahkâmla ilgili olsa dahi bir hadis metni birden fazla konuları içeriyorsa ve bunların birbiriyle alakası yoksa bölünerek, diğer bir mânayla ihtisâr yapılarak farklı konularda kullanılabilir/rivâyet edilebilir. Nihayetinde bazı âlimler bunu uygulamışlardır.¹³⁸⁰

Lafzen rivâyetle ilgili olarak ayrı bab başlığı altında ele alınan konulardan biri de, râvinin lahn ile mevcut bulunan bir hadisi nasıl alacağıyla/rivâyet edeceğiyle ilgilidir.¹³⁸¹ Hatîb bu konuyla ilgili olarak farklı senetlerle gelen birçok rivâyet zikretmektedir. Bu rivâyetlerden bazısında İbn Sîrîn, Kâtâde gibi şahısların da kendisinde lahn mevcut olan hadisi olduğu gibi yani düzelterek değil de irâb hatasıyla birlikte naklettikleri eleştirisi yer almaktadır. Fakat verilen rivâyetlerin hepsinde, kendisinde lahn olan bir hadisi düzeltmeden almamak/nakletmemek gerektiği ile ilgili görüşlere yer verilmiş, Hatîb'in kendisi de bu görüşlere katılarak hadisleri irâb hatasıyla/lahnla değil de doğrusuyla almak/nakletmek gerektiği yönünde görüş bildirmiştir.¹³⁸²

¹³⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 223-224

¹³⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 225.

¹³⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 227, 228. Dikkat edilecek olursa Hatîb bu konunun hemen öncesinde aslında ibâdet ve ahkâmla ilgili olan hadislerde yapılacak olan ihtisâr ve noksanlığı caiz görmemekteydi. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 225.

¹³⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 229.

¹³⁸² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 229-232; *el-Câmî*, II, 5-9.

2. Mâna Rivâyetini Savunanlar

Hatîb *el-Kifâye*'de mâna rivâyetini savunanların görüş ve delillerini ele almak üzere ayrı bir başlık açmış, bu başlık altında öncelikle, seleften ve ilim ehlerinden birçok kimsenin mâna rivâyetini câiz görmediklerini tekrar hatırlattıktan sonra, mâna rivâyetini câiz görenler ve bunların ileri sürdükleri görüşleri kendi yorumuyla nakletmeye çalışmıştır.¹³⁸³ Buna göre seleften mâna rivâyetini câiz görenler kullanmış olduğu farklı lafzın mânasını iyi bilenler için bunun geçerli olduğunu belirtmişlerdir. Fakîhlerin çoğunluğu da kullanılan hitâbın konumunu ve lafızların mânasını iyi bilen âlimler için mâna rivâyetinin geçerli olduğunu belirtmişlerdir. Bunun için farklı kelime kullandığı halde lafız değişikliğine giderek mâna rivâyetinde bulunan kişi kelimelerin hangi durumlarda hangi mânalara gelebileceğinden habersizse bu gibi kimselere mâna rivâyeti câiz değildir. Bahse konu olan bu durum kapalı ve anlaşılması güç olan kelimelerde kendini daha çok gösterir. Fakat “علم - عرف (bildi), جلس (oturdu), قال - تكلم (dedi), نهض - قام (kalktı) ..vs.” gibi güncel hayatta çok kullanılıp basit kelime gruplarından olan ve biri diğerinin yerine kullanıldığında mânada hiçbir değişikliğe yol açmayan bu kelimeler mâna rivâyetinde kullanılabilir. Söz konusu bu durum için Hatîb bir şart ileri sürerek kendi tercihinin de bu yönde olduğunu belirtir. İleri sürülen bu şart Hz. Peygamber'in lafzını işiten kişinin, bu lafzın siyâk ve sibâkını, ayrıca kastedilen mânayı bilmesidir. Buna ek olarak râvinin Arap dilinin inceliklerini ve uslûbunu bilmesi, fıkhıtan ve hükümlerdeki ihtilaflardan anlaması, mânayı bozan şeylerle bozmayan şeyleri ayırt etmesi gerekir.¹³⁸⁴ Mâna rivâyetini, zikrettiğimiz belirli şartlar dahilinde kabul edenlerin sunmuş oldukları bu aklî delillerinin yanında kendilerine dayanak olarak gösterdikleri bazı naklî deliller de mevcuttur. Bunlardan

¹³⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 232; *el-Câmî*, II, 30-38.

¹³⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 233, 234. Hatîb aynı mânaya gelebilecek farklı lafızların ma'nen rivâyetini prensipte caiz görmekle birlikte yukarıda da belirttiğimiz gibi kullanılacak farklı lafzın kastedilen mânayı bozmaması gerektiğini de vurgulamıştır. Bununla ilgili en güzel örneklerden biri de Hz. Peygamber'in *وبنيك الذي أرسلت* ifadesindeki “nebi” kelimesini değiştirerek “rasûl” kelimesini ekleyene müdahale ederek, söz konusu kelimeyi tekrar “nebi” şeklinde okumasını istemesidir. Çünkü normalde eşit anlamlı gibi görünmesine rağmen “nebi” kelimesi “rasûl” kelimesinden daha umûmî ve methe daha layıktır. “Rasûl” kelimesi her çeşit elçi ve haberci için kullanıldığı halde “nebi” kelimesi yalnız Peygamberler için kullanılmakta ve daha husûsî bir mâna ifade etmektedir. İşte burada da görüldüğü gibi bazen eşit anlama gelen bir kelime konumuna göre değişik anlamları içerebilmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 237.

birisi Hz. Peygamber'in "Biz duymuş olduğumuz hadisi işittiğimiz şekliyle olduğu gibi nakletmeye güç yetiremiyoruz." diyen birine "Haramı helâl, helâli de haram olarak nakletmedikten sonra bir sakınca yok." diyerek cevap vermesidir. Başka nakilde bu hadisin sonu "mânayı isâbet ettirdiğiniz takdirde herhangi bir sakınca yok." şeklinde rivâyet edilmektedir.¹³⁸⁵ Fakat bunun yanında mâna ve lafız rivâyetinin sınırlarını belirlemeye çalışanlardan bazıları da Hz. Peygamber'in hadislerinin lafzen rivâyet edilmesi gerektiğini söylerken, diğer kimselerden yapılan nakillerde mâna rivâyeti yapılabileceğini ileri sürmektedirler.¹³⁸⁶

Mâna rivâyetini savunanların delillerinden biri de Hz. Peygamber'in elçilerinin kendilerine verilen görevleri gittikleri yerlerde farklı lafızlarla, oranın dilleriyle aktarmış olmalarıdır. Eğer bu görevliler lafız rivâyetini savunanların dediği gibi hadisleri ve kendilerine verilen tâlimatları lafzen aktaracak olsalardı elbette ki murad edilen işler gerçekleşmemiş olurdu. Öyleyse kizb ve tahrîf olmadıktan sonra ve kastedilen mâna yerine geldikten sonra lafızları değiştirmekte herhangi bir sakınca olmasa gerek. Aynı durum Hz. Peygamberin hadisleri bir yana Kur'ân-ı Kerîm'in zikrettiği bazı kıssalarda da görülmektedir. Allah Teâlâ daha önceki milletlerin haberleriyle ilgili bilgileri tekrarlarken dahi bunları aynı mânaya gelecek şekilde değişik yerlerde farklı farklı lafızlarla zikretmektedir.¹³⁸⁷ Zaten Hatîb Kur'ân-ı Kerîm'inden verdiği bu delilleri destekler nitelikteki birçok rivâyetlerle mâna rivâyetini savunanları zikrederek konuyu noktalamaktadır.¹³⁸⁸

Mâna ve lafız rivâyeti içerisinde tartışma konusu olan hususlardan biri de "mislehu" ve "nahvehu"¹³⁸⁹ kavillerinin kullanılıp kullanılmamasıdır. Hadisin mâna ile mi, yoksa lafızla mı alındığına dair ihtiyata işaret eden bu terimlerle ilgili olarak

¹³⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 234. Fakat Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde zikrettiği bu rivâyete zayıf hükmü verilmiştir. bkz. Teberân, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VII, 100. Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 672.

¹³⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 223; *el-Câmî*, II, 34.

¹³⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 235. Mâna rivâyetini savunanların delillerinden biri de Kur'ân-ı Kerîm'in bile bazen hatayla okunmasıdır. Herhangi bir kastı olmaksızın Kur'ân bile değişik şekillerde veya hata ile okunurken hadislerin farklı lafızlarla rivâyeti neden câiz olmasın. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 23; *el-Câmî*, II, 31.

¹³⁸⁸ Mâna rivâyetini savunanlarla ilgili nakledilen bilgiler ve bu konuda ileri sürülen diğer bazı deliller için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 239-247.

¹³⁸⁹ "Onun benzeri" anlamını veren bu lafızlar muhaddislerin bir hadisi bir isnadla sevkettikten sonra aynı hadisi ikinci isnâdıyla vermek istediğinde metni aynen zikretmeyip ikinci isnadı verdiği yerde kullanılan tabirlerdir. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 236.

Hatîb değişik görüşleri nakletmektedir. Buna göre bazı muhaddisler bir metni sevk ettikten sonra ikinci isnâd ile aynı metni verecekse, bu tabirleri kullanmayı hoş görmezler. Bazı muhaddislere göre belirli şartlar dâhilinde “nahvehu” gibi bir ifade kullanmak caizdir.¹³⁹⁰ Bazıları ise “mislehu” demeyi caiz görürlerken, “nahvehu” demeyi caiz görmezler. Bu değişik görüşleri veren Hatîb’e göre ma’nen rivâyeti câiz görenler iki kelime arasında fark gözetmezken, lafzen rivâyeti savunanlar bu görüşte değillerdur.¹³⁹¹

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki lafız ve mâna rivâyeti meselesi hem *el-Kifâye*’de hem de *el-Câmî li-ahlâki’r-râvî*’de Hatîb’in üzerinde en çok durduğu konulardan birisidir. Daha önce de zikredildiği gibi özellikle lafız rivâyeti konusunda ilgili meseleleri sadece *el-Kifâye*’de ayrıntılarla birlikte toplam 9 ayrı bab başlığı altında ele alan Hatîb, ayrıca mâna rivâyetini de değişik birçok başlık altında her iki eserinde birçok farklı rivâyet ve kendi yorum zenginliğiyle ele almaktadır.¹³⁹² Konuyla ilgili rivâyetleri genelde karşıt görüşleriyle birlikte zikreden Hatîb yaptığı yorumlarda kendi tercihini ortaya koyarken genelde var olan ihtilafları gidererek orta yolu bulmaya çalışmıştır. Bundan dolayı mutlak mânada lafız rivâyetini zorunlu görmediği gibi, mâna rivâyetini de kesin olarak reddetmemiştir. Hatîb prensipte mâna rivâyetine karşı çıkmasa da verdiği farklı görüşlerden sonra yaptığı değerlendirmede daha sağlam olması yönünden lafzen rivâyetin müstehab olduğunu belirtmekte ve bu şekilde görüş bildirmektedir.¹³⁹³ Bağdadi buradaki lafzî rivâyetin daha sağlam olduğunu Enes (r.a.)’den yapılan farklı rivâyetleri örnek göstererek ispatlamaya çalışmaktadır. Bu rivâyetlerden biri şu şekildedir: عن أنس بن مالك , قال نهى عن أنس بن مالك رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يتزعر الرجل sürmesini yasakladı.”¹³⁹⁴ Zikredilen rivâyetin isnâdı İsmâil b. Uleyye, Abdülazîz b. Suheyb şeklindedir. Enes (r.a.)’den yapılan ikinci rivâyetin sened ise şu’be, İsmâil b. Uleyye, Abdülazîz b. Suheyb şeklindedir. Bu hadis ise ان النبي صلى الله عليه وسلم نهى عن

¹³⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 248, 249. Ayrıca “mislehu” ve “nahvehu” ve buna benzer diğer lafızların kullanımı için bkz. *el-Câmî*, II, 26-28.

¹³⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 250.

¹³⁹² Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 207-222.

¹³⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 200; *el-Câmî*, II, 16.

¹³⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 200. Bu hadis için bkz. Buhârî, *Libâs*, 33; Müslim, *Libâs*, 77, (2101), Ebû Dâvûd, *Tereccül*, 7; Tirmizî, *Edeb*, 51, *Nesâî*, *Zinet*, 74.

التزعرن “Hz. Peygamber (s.a.v.) za’feran sürmekten men etti”¹³⁹⁵ metniyle verilmektedir. Fakat bir sonraki nakilde İsmâil b. Uleyye’nin bu nakil hakkında Şu’be’nin kendisinden yaptığı lafız farklılığına dikkat çekmektedir. Buna göre İsmâil b. Uleyye naklettiği hadisin metninde var olan الرجل kelimesini Şu’be’nin zikretmediği uyarısında bulunmaktadır. Bu rivâyetlerin hepsini birlikte değerlendirmeye alan Hatîb, Şu’be’nin yaptığı lafız farklılığı/noksanlığı konusunu ele almakta ve mâna rivâyetinin burada meydana getirdiği anlam farklılığına dikkat çekmektedir. Hatîb verdiği ilk rivâyette yer alan الرجل kelimesinin Şu’be tarafından yapılan mâna rivâyetinde düşürüldüğünü böylece erkekler için yasaklanan za’feran kullanma yasağının genele teşmil edilerek herkes için geçerliymiş gibi bir görünümün ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu örneği delil gösteren Hatîb lafız rivâyetini mâna rivâyetinden daha sağlam görmektedir.¹³⁹⁶ Zaten uygulamada da *el-Kifâye*’sine bakıldığında bunu görebiliriz. Çünkü o *el-Kifâye*’de nakledeceği bir rivâyet eğer hadis ise ve bunu olduğu gibi almışsa, genelde burada لفظا tabirini kullanmıştır.¹³⁹⁷

Buna ilaveten presnsipte kabul ettiği mâna rivâyetini kesin bir dille reddetmeyen müellif bunu da belli bir takım şartlara bağlamıştır. İster Rasûlullah (s.a.v.)’ın hadislerinde olsun ister diğer kimselerden yapılan nakillerde olsun, eğer râvi, değişiklik yaparak ma’nen nakledeceği kelimenin Arap dilindeki konumunu ve mânasını ve değiştireceği lafızların tam olarak mânasını kavrama gücüne sahipse, ayrıca bu lafızlar mânası zor anlaşılan türden değil de kolay olan kelimelerden ibaretse ma’nen rivâyet caizdir.¹³⁹⁸

Hatîb’in *el-Câmî li-ahlâkı’r-râvî* adlı eseri bir kenara konulup sadece *el-Kifâye*’si dahi incelendiğinde lafız ve mâna rivâyetini ele alması bakımından hem kendisinden önceki müstakil hadis usûlü eserlerinden hem de kendisinden sonraki hadis usûlü eserlerinden bariz bir üstünlüğü açıkça görülecektir. Bu üstünlük lafız ve mâna rivâyeti ile bu konu içerisinde ele alınıp değerlendirilen birçok müşahhas

¹³⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 200.

¹³⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 201.

¹³⁹⁷ Bu konuda bazı misaller için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 97, 129, 162,

¹³⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 222, 233, *el-Câmî*, II, 34.

meselenin,¹³⁹⁹ ayrı ayrı bablarda ele alınıp sistematik bir biçimde incelenmesinden tutun da rivâyet zenginliğine kadar, kendini bariz bir şekilde göstermektedir. Konuyu sistematikleştirme yönünden Hatîb'e en yakın görünen eserlerden biri Râmeürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl* adlı eseri görünmektedir. Mâna ve lafız rivâyeti konusunu Râmeürmüzî eserinde temel olarak 6 farklı bab başlığında ele alıp verse de,¹⁴⁰⁰ birçok konuyu eksik bırakmıştır. Fakat bu yönüyle dahi *el-Muhaddisu'l-fâsıl* mâna ve lafız rivâyeti konusunda en-Neysâbüri'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inden daha fazla bilgi bulundurmaktadır. Zaten Neysâbüri'nin eserinde mâna ve lafız rivâyetine ayrılmış özel başlık bulunmamakta, konu diğer hadis usûlü meselelerinin içinde dağınık olarak ele alınmaktadır.¹⁴⁰¹

Sonraki hadis usûlcülerinin eserlerine bakıldığında ise müstakil olarak kaleme aldıkları kitaplarında mana ve lafız rivâyetini Hatîb'te olduğu gibi bizzat ismen, lafız ve mâna rivâyetine ayırdıkları bab başlıklarında değil de diğer bab başlıkları arasında ele aldıkları görülür. Mesela bunlardan el-Kâdî İyâz'ın *el-İlmâ'* adlı eserine bakıldığında lafız ve mâna rivâyeti ile bu konu içerisinde değerlendirilen diğer bütün meselelerin farklı bir başlık altında ele alındığı görülür.¹⁴⁰²

Fakat konuyla ilgili en dikkat çeken noktalardan biri İbnu's- Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadîs*'i ile bu eser üzerinde yapılan şerh ve ihtisâr çalışmalarında görülmektedir. Çünkü lafız ve mâna rivâyetinin ele alınıp incelenmesi İbnu's- Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadîs*'inden Kâsımî'nin *Kavâidü't-tahdîs* adlı eserine kadarki eserlerin neredeyse hepsinde aynı şekilde sistematize edilmiştir.¹⁴⁰³ Bütün bu eserler lafız ve mâna rivâyeti ve bu konuyla birlikte ele alınan diğer meseleleri Hatîb'te olduğu gibi bu konuların ismine münhasır bir başlık altında değil de neredeyse tamamen "hadis rivâyetinin sıfatı" başlığı içerisinde ele almışlardır. Ayrıca yine bu hadis usûlü

¹³⁹⁹ Mesela lahn, harfler ve kelimelerdeki takdîm-tehîr, Aynı mânaya gelse dahi şeddesiz bir harfi şeddeli, şeddeli bir harfi de şeddesiz yapmak. Yine aynı mânaya gelse bile merfu olarak okunması gereken bir harfi mansûb, mansûb olarak okunması gereken bir harfi de merfû veya mecrûr olarak okumak gibi lafız ve mâna rivâyeti konusu içerisinde değerlendirilen meseleler... vs. gibi.

¹⁴⁰⁰ Bu bab başlıkları için bkz. Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 524, 533, 538, 541, 544, 548.

¹⁴⁰¹ Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 130, 140, 260.

¹⁴⁰² Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 173,195.

¹⁴⁰³ Bkz. İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 213-234; Nevevî, *Takrîb*, s. 74-79; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, s. 141-150. Fakat bunun yanında İbnu's- Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadîs*'indeki gibi değil de farklı başlık altında ele alınıp anlatılan eserler de vardır. Bkz. Suyûtî, *Tedrib*, I, 532-536; Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 221-225; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 671-762.

müelliflerinin konuyla ilgili nakil ve değerlendirmelerine bakıldığında mutlaka Hatîb'in ismini de zikrettikleri görülmektedir.

Buraya kadar verilen bilgilerden yola çıkarak şunu diyebiliriz ki, Hatîb'in lafız ve mâna rivâyetini işleyişindeki sistematik derinlik, konuyu ele alması bakımından kendisinden önceki hadis usûlü müelliflerinden bâriz bir şekilde üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Lafız ve mâna rivâyetinin içeriğine yönelik olarak farklı başlıklar altında meselenin takdim edilişi, nakil zenginliği, buna ilaveten Hatîb'in bu nakiller arasındaki farklılıklara dikkat çekerek kendi kanaatlerini, ihtilafları giderecek tarzda ortaya koyuşu, kendisinden sonraki hadis usûlü müelliflerine de çok zengin bir kaynak olmuştur. Bunun en açık delillerinden biri birçok hadis usûlü konusunun incelenmesinde olduğu gibi lafız ve mana rivâyetinin de ele alınıp incelenmesinde de haleflerinin, Hatîb ismini mutlaka zikretmeleri gösterilebilir.

3. Fıkhü'l-hadîs

Hadis ilimleri arasında zikredilmekle beraber fıkıh ilminin de bir bölümünü teşkil eden *fıkhü'l-hadîs* terimi için değişik tarifler yapılmıştır. *Fıkıh* kelimesi lugatta “sözün manasını ve maksadını kavramak”, *hadis* de “söz” anlamına gelir. Buna göre *fıkhü'l-hadîs*, “her hangi bir sözden onu söyleyenin ne demek istediğini anlamak ve kavramak” demektir. Hadis kelimesi terim anlamıyla (Hz. Peygamber'in sözleri) ele alındığında *fıkhü'l-hadîs* “genel olarak hadisleri ve hadislerden hareketle Hz. Peygamber'in gayesini kavramak manasına gelir.”¹⁴⁰⁴

Geniş anlamda *fıkhü'l-hadîs* tabiri, Hz. Peygamber'in Mina'da Mescid-i Hayf'ta yaptığı bir konuşmada geçmektedir. Rasûl-i Ekrem burada, kendi sözlerini duyup ezberledikten sonra onları başkalarına aynen aktaranların yüzlerini Cenâb-ı Hakk'ın ağartmasını dilemiş ve şöyle demiştir: “Fıkıh bilgisini nakleden nice kimseler vardır ki anlama kabiliyetine sahip (fakîh) değildir. Nice kimseler de vardır ki sahip oldukları bilgiyi kendilerinden daha fakih olana ulaştırırlar.¹⁴⁰⁵ Hz. Peygamber, henüz bir terim olmayan *fıkıh* kelimesini birçok hadiste “anlamak ve kavramak” manasında kullanmıştır. *Fıkhü'l-hadîs* tabiri de hadislerin henüz tedvin

¹⁴⁰⁴ Görmez, Mehmet, “Fıkhü'l-hadîs”, *DİA.*, XII, 547.

¹⁴⁰⁵ Ebû Dâvûd, İlim, 10; Tirmizî, İlim, 7.

edilmediği dönemde yine bu anlamda kullanılmaktaydı. Zira bu dönemde hadis rivâyetine büyük önem verildiği için *dirâyetü'l-hadîse* (fikhü'l-hadîs) teşvik eden ifadelerle muhaddislerin rivâyet ettikleri hadisler üzerinde düşünmeleri istenmiştir.¹⁴⁰⁶

Usûl-i hadisin ilk sistematik ürünlerinden sayılan er-Râmeürmüzi'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil* adlı eseri isminden de anlaşılacağı üzere, rivâyet-dirâyet ilişkisini konu edinmiş ve nakil-akıl ikilisinin olmazsa olmazlığını vurgulamıştır. O, rivâyetle dirâyeti şahsında toplayan âlimlerin faziletlerini müstakil bir başlık altında işlediği¹⁴⁰⁷ gibi, rivâyetle birlikte dirâyet ilminin ehl-i hadîse has bir iş olduğunu ayrı bir bölümde ele almıştır.¹⁴⁰⁸ er-Râmeürmüzi'nin “Hadis ile fıkıh (tefakkuh, ince anlayış, hüküm çıkarma tekniği ve istinbat melekesi) birlikte oldukları zaman tekemmül eder. Birbirlerinden ayrıldıklarında ise noksan kalır”¹⁴⁰⁹ ifadesinden de aslında dirâyetü'l-hadisten maksadın *fikhü'l-hadis* olduğu açıkça anlaşılmaktadır.¹⁴¹⁰

er-Râmeürmüzi'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil* 'nda müstakil bir başlık altında ele alınan fikhü'l-hadîs konusu aynı şekilde en-Neysâbüri'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde de yirminci nevide işlenmiştir.¹⁴¹¹

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde fikhü'l-hadîs konusuna tahsis edilmiş özel bir bölüm bulunmamakla birlikte *el-Câmî*'de bu konuya iki farklı başlık altında temas edilmiştir. Bunlardan ilkinde hadis şeyhlerinden fıkıh bilgisiyle temâyüz etmiş kişiler verilmiş¹⁴¹², diğerinde ise fikhî içerikli birkaç hadise değinilmiştir.¹⁴¹³ Zaten *el-Kifâye*'de hiç ele alınmamış olan bu mesele *el-Câmî*'de çok sınırlı olarak ele alınmıştır. Fakat çalışmamızda, önceki konularda değindiğimiz üzere Hatîb'in *el-Fakîh* adlı kitabı *fikhü'l-hadîs* konusunda akla gelen ilk eserlerden biridir.

¹⁴⁰⁶ Görmez, Mehmet, “ Fikhü'l-hadîs ”, *DİA.*, XII, 547.

¹⁴⁰⁷ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 238-266.

¹⁴⁰⁸ Râmeürmüzi, a.g.e., s. 312.

¹⁴⁰⁹ Râmeürmüzi, a.g.e., s. 161.

¹⁴¹⁰ Rivâyet-dirâyet bütünlüğü ve fikhü'l-hadîs terimlerinin kullanım ve içeriği hakkında daha geniş bilgi için bkz. Güler, Zekeriya, *Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet Dirâyet Bütünlüğü*, İLAM Araştırma Dergisi, c. I, sy. 2, (Temmuz-Aralık 1996), s. 113-131.

¹⁴¹¹ Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 63-82.

¹⁴¹² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 288-289.

¹⁴¹³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II,289-290.

el-Fakîh'te ele alınan temel konular İmâm Şafî'nin *er-Risâle*'sindeki konularla büyük benzerlik göstermektedir. Eserin kaleme alınış gayesi, birbirini suçlayan hadisçilerle fıkıhçıların aralarını düzeltmektir. Ayrıca dine hizmet için bu iki branşın birbirlerinin metodundan faydalanmak Hatîb tarafından gerekli görülen temel prensiplerdendir.¹⁴¹⁴

Hatîb, *el-Fakîh* adlı eserinin yanında özellikle *en-Nasîha li ehli'l-hadîs* ve *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* gibi eserlerinde de fikhü'l-hadîs konusuna giriş mahiyetinde cümleler sarf etmektedir. Hadis metinlerinden naslar çıkarma, hadisçileri hadislerin manalarını düşünmeye teşvik etme ve bu hususta gereğini yapmadıkları için eleştirme, bu konuda fıkıhçılarla irtibat halinde olmaları gerektiğini belirtme Hatîb'in sık sık belirttiği en temel hususlardandır.

Hadislerin anlaşılması ve onlardan hüküm çıkarılmasını konu edinen fikhü'l-hadîs meselesi Hatîb'in *el-Fakîh* eseriyle tam olarak ortaya konmuştur denilemez. Önceki hadis usulcülerinin çok sınırlı düzeyde ele aldığı fikhü'l-hadîs konusunu müstakil bir eserde işleme hasabiyle önemli kabul edilebilecek bu eser, ihtiva ettiği konular ve bunların işlenişi yönünden daha çok usûl-ü fikh kitabını çağrıştırmaktadır.

Hadis ilimleri arasında zikredilmekle birlikte usûl-ü fikhın da bir bölümünü teşkil eden fikhü'l-hadîs teknik anlamda önceki hadis usulcülerini tarafından tam olarak ele alınıp işlenemediği gibi Hatîb tarafından da işlenememiştir.

er-Râmeürmüzî ve Hâkim en-Neysâbü'rî'nin müstakil başlık altında çok sınırlı düzeyde ele aldığı fikhü'l-hadîs konusu Cemâleddin Kâsımî'ye kadar hiçbir hadis usulcü tarafından müstakil hadis usulü kitaplarında zikredilmemiştir. Kâsımî, *Kâvâidü't-tahdîs* adlı eserinde bu ilme oldukça geniş yer vermiştir.¹⁴¹⁵

¹⁴¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I, 69.

¹⁴¹⁵ Görmez, Mehmet, " Fikhü'l-hadîs ", *DİA.*, XII, 548.

B. MÜDREC HADİS¹⁴¹⁶

İdrâc (ادراج) Arapça *derc* (درج) kökünden gelen *edrace* (ادرج) kipinin mastarıdır. Lügatte; araya sokmak, eklemek, dahil etmek, tüketmek, son vermek gibi anlamlara gelir.¹⁴¹⁷

Istılahta ise hadisin senedine veya metnine ravilerden birisi tarafından aslında bulunmayan bir ilavenin yapılmasına *idrâc*, bu tür hadislerle de *müdreç* hadis denir.¹⁴¹⁸

İdrac iki türlü olur birisi metinde meydana gelen idrâc, diğeri ise isnâta meydana gelen idrâctır. Hatîb bunları bizzat bu şekilde ikiye ayırmasa da bu tür idrâcların birçoğunu Hatîb'in *el-Fasl li'l-vasl* adlı eserinde ayrıntısıyla birlikte bulmak mümkündür.¹⁴¹⁹

Metinde idrâc: Bu da kendi arasında üç şekilde meydana gelir: Birincisi, metnin başında meydana gelen idrâc ki, bu nadir karşılaşılan bir idrâc türüdür. Bunun örneği *أسبغوا الوضوء ويل للأعقاب من النار* (Abdesti iyi alın, cehennemde yanacak olan topukların vay haline) rivâyetidir.¹⁴²⁰ Burada geçen olayda Hz. Peygamber (s.a.v.) abdest alırken ayaklarını iyi yıkamayanları görünce *ويل للأعقاب من النار* (Cehennemde yanacak olan ökçelerin vay haline!) diye buyurmuştur. Daha sonra aynı durumda Hz. Peygamber'in sözüyle abdesti iyi almayanları uyarmak isteyen Ebû Hureyre (r.a.)

¹⁴¹⁶ Aslında müdreç hadis genel olarak hadis usulü kitaplarında bir râvideki cerhi gerektiren; zabt kusuruna ait bir kavram olarak bu kategoride yer alan terimler grubunda ele alınmaktadır. Fakat Hatîb'te bu şekilde bir gruplandırma bulunmamaktadır. Zaten biz klasik hadis usulündeki gibi tek tek her bir hadis usulü kavramı hangi başlık altında ele alınmışsa bu şekilde ele almadığımızdan burada da müdreç kavramını genel kabul gören başlık altında incelemedik. Bizim, müdreç hadisi burada ele almamızın nedeni onun lafız ve mana rivâyeti ile olan yakınlığı ve Hatîb'in değişik müşahhas değerlendirmeleri dolayısıyladır. Bunu daha önce de Hatîb'in hadis usulü görüşlerini ortaya koyma bakımından hadis usulü konularının seçiminde takip edeceğimiz metod hakkında da zikretmiştik.

¹⁴¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, II, 269; Paksoy, Kadir, *Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdreç Hadisler -I-*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c. V. s. 2. 105. Kadir Paksoy'un müdreç hadislerle ilgili zikrettiğimiz bu eseri birbirinin devamı iki makaleden oluşmaktadır. Söz konusu makale müdreç hadislerle ilgili Türkiye'deki en geniş çalışmalardan biridir.

¹⁴¹⁸ İbnü's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 95-98; Suyûtî, *Tedrib*, I, 314, 315; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 203.

¹⁴¹⁹ Hatîb'in *el-Fasl li'l-vasl* adlı eserinde müdreç kaç gruba ayırdığı veya hangi başlıklar altında ele aldığıyla ilgili farklı görüşler vardır. Ayrıntı için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 44-49. Ayrıca Hatîb'de geçen idrâc çeşitleri ve örneklerini krş. İbnü's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 95-98.

¹⁴²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 158. Bu hadis ve bunun değişik tarihleri için bkz. Buhârî, *Vudû*, 29; Tirmizî, *Tahâre*, 30; Ebû Dâvûd, *Tahâre*, 46; Nesaî, *Tahâre*, 89, 106; İbn Mâce, *Tahâre*, 55; *Muvatta*, *Tahâre*, 5, Dârimî, *Tahâre*, 35; Ahmed b. Hanbel, II, 228, 284, 406, 409, 430.

kendi sözü olan أسبغوا الوضوء (Abdesti iyi alın) ile birlikte Hz. Peygamber'den işittiği ويل للأعقاب من النار (Cehennemde yanacak olan topukların vay haline!) hadisini irad etmiş fakat daha sonra Ebû Katan Amr b. Heysem (ö. 200/815) ile Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî'nin (ö. 205/820) Şu'be (ö. 160/776) kanalıyla Muhammed b. Ziyâd (ö. ?) onun da Ebû Hureyre'den rivâyetlerinde bu ifadeyi merfu yapmakla hataya düştükleri Hatîb tarafından belirtilir. Fakat diğer bazı kimseler de yine Şu'be yoluyla hadisin başındaki أسبغوا الوضوء (Abdesti iyi alın) cümlesinin Ebû Hureyre'ye ait (mevkûf) olduğunu belirtirler.¹⁴²¹

Metinde idrâcın ikincisi, metnin ortasında yapılan idrâctır. Yine bu da az görülen bir idrâc türüdür. Bunun örneği وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يخلو بغار حراء فيتحنث فيه وهو التعبد الليالي ذوات العدد (Rasûlullah (s.a.v) Hirâ mağrasına çekilir ve orada belirli geceler ibadete daldı).¹⁴²² Buradaki وهو التعبد ifadesinin müdrec olduğu bildirilmektedir. Çünkü Zührî (ö. 124/741)'nin bu ifadeyi يتحنث (ibadete daldı) ibaresini vuzûha kavuşturmak maksadıyla eklediği belirtilmektedir.¹⁴²³

Metinde meydana gelen üçüncü idrâc türü metnin sonunda meydana gelen idrâctır. Metnin başında ve ortasında meydana gelen idrâc türlerinin nadiren bulunduğu belirtilmesine karşın, sonda bulunan idrâc türünün daha çok olduğu iddia edilmektedir.¹⁴²⁴ Bununla ilgili örnek Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Abdullah b. Mesûd'a teşehüdde okunacak duayı öğretmesiyle alakalı hadistir. Müdrec olan kısmıyla beraber bu rivâyet aynen şu şekildedir: أخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم بيدي وعلمني التشهد التحيات لله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله، فإذا قلت ذلك فقد قضيت صلاتك إن شئت أن تقوم فقم وإن شئت أن تقعد فاقعد.¹⁴²⁵ Daha sonraki yıllarda tâbiünden Alkame'ye bu duayı Hz. Peygamber'den öğrendiği şekliyle nakleden İbn Mesûd hadisi okuduktan sonra فإذا قلت ذلك فقد قضيت صلاتك إن شئت أن تقوم فقم وإن شئت أن تقعد فاقعد. (bunu dedikten sonra namazın tamamlanmış

¹⁴²¹ Daha geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 158-165.

¹⁴²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 81. Bu hadis ve bunun değişik tarikleri için bkz. Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 23; Müslim, *Salâtu'l-musâfirîn*, 229; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 381.

¹⁴²³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 82. Metnin ortasındaki idrâc için ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 344-348.

¹⁴²⁴ Metindeki idrâcın başta mı ortada mı yoksa sonda mı daha çok olduğu ile ilgili muhaddislerin farklı değerlendirmeleri olmuştur. Bazıları metnin başında olan idracın daha çok olduğunu söylerken, bazıları da metnin başında idracın çok nadir olduğunu, bazıları ise idracın daha çok metnin sonunda bulunduğunu söylemektedir. Bu bilgiler için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 94; Suyûtî, *Tedrib*, I, 317; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 409, 410.

¹⁴²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 102-114.

olursun. Bundan sonra ister otur, istersen kalk) der. Fakat daha sonra da Alkame'den bu hadisi nakleden Kâsım b. Muhaymira (ö. 100/720) İbn Mesûd'un "bunu dedikten sonra namazın tamamlanmış olursun. Bundan sonra ister otur, istersen kalk" sözünü Rasûlullâh'ın sözü zanneder. Burada olduğu gibi bazı kaynaklarda idrâc edilen bu son kısmın merfû olarak zikredildiği görülürken,¹⁴²⁶ bu rivâyet diğer başka kaynaklarda doğru bir şekilde İbn Mesûd'un sözü (mevkûf) olarak da zikredilir.

Hatîb mukaddimesinde, *el-Fasl* adlı eserini kaleme alışının sebebi ve buradaki metoduyla ilgili olarak çok kısa bir bilgi aktarır. Buna göre hadis ehli ve eser sahibi bazı kimselere kapalı kalan ve ilim sahibi bazı kimselerin değeri ile ilgili vâkîf olamayacağı hadislerden bahsedeceğini mukaddimesinde belirtir.¹⁴²⁷ Hadis ilmi konusunda vukûfu olmayanlar bir tarafa derin ilim sahibi kimselerden bazılarında dahi kapalı kalan bu meseleler şunlardır:

1. Bir hadis değişik isnatlarla farklı kimselerden rivâyet edilir. Daha sonra başka bir râvi bütün bu rivâyetleri tek bir senetle nakleder, aslında farklı farklı senetlerle gelen bu rivâyetlerin hepsi sanki merfûymuş gibi görünür.¹⁴²⁸ Hatîb bu çeşit idracı da üç boyutta ele almaktadır. Bunlar; sahabe sözü olup Rasûlullâh'ın sözüne idrâc edilenler ki bu kısımda merfûya müdrec olan rivâyetler ele alınmaktadır.¹⁴²⁹ Tâbiîn sözü olup Rasûlullâh'ın sözüne idrâc edilenler ki burada merfûya idrâc edilen maktû rivâyetler ele alınmaktadır.¹⁴³⁰ Üçüncüsü ise tâbiînden sonrakilere ait olup da Rasûlullâh'ın sözüne idrâc edilenlerdir.¹⁴³¹

Maktû bir ifadenin merfûya idrâc edilmesiyle ilgili Hz. Âişe ve Abdullah b. Ömer'in Hz. Peygamber zamanındaki bir uygulamasını veren Hatîb bununla ilgili şu rivâyeti aktarır: إن بلالا يؤذن بليل فكلوا واشربوا حتى يؤذن ابن أم مكتوم وكان ضريرا فكان يقال له أذن فقد أصبحت (Bilal geceleyin ezan okudu. Bunun üzerine Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurdu: Siz İbn Mektûm'un ezan okumasına kadar yiyip içmenize devam edin. İbn

¹⁴²⁶ Ebû Dâvûd, Salât, 178; Dârimî, Salât, 84.

¹⁴²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 100.

¹⁴²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 100.

¹⁴²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 102-250. Bununla ilgili daha önce النار من الأعراب ويل للأعقاب من النار (Abdesti iyi alın, cehennemde yanacak olan topukların vay haline) rivâyetini örnek olarak vermiştik. Bu rivâyetin değerlendirmesi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 158.

¹⁴³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 250-393.

¹⁴³¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 389-961.

Mektûm âmâ olduğu için ona sabah vakti girdi diye ezan okuması hatırlatıldı.)¹⁴³² Rivâyette, İbn Mektûm'un ama olduğunu ifade eden وكان ضريرا sözünün tâbiinden Sâlim (ö. 106/725), ya da ez-Zührî'ye (ö. 124/741) ait olduğu muhaddisler tarafından ifade edilmektedir.¹⁴³³

Hatîb metinde yapılan idrâcın üçüncü çeşidi olarak tâbiinden sonrakilere ait olup da Rasûlullah'ın sözüne idrâc edilen lafızlarla ilgili misallari ele almaktadır.

Bu konuda Saîd b. Ebî Meryem (ö. 224/839)'in İmâm Mâlik, Zührî, Enes b. Mâlik senediyle Hz. Peygamber'den şu naklini Hatîb örnek olarak sunmaktadır: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا تباغضوا ولا تحاسدوا، ولا تدابروا ولا تنافسوا “Rasûlullâh şöyle buyurdu: Birbirinize öfkelenmeyin, birbirinize haset etmeyin, sırt çevirmeyin, birbirinizle rekabete kalkışmayın...”¹⁴³⁴ Bu hadisin rivâyet tariklerini tek tek ele alan Hatîb özellikle Enes b. Mâlik, İbn Şihâb, Mâlik b. Enes zinciri hakkında bilgi vererek incelediği senette yer alan Saîd b. Ebî Meryem'in (birbirinizle rekabete kalkışmayın) ifadesinin Enes rivâyetinin diğer versiyonlarında bulunmadığına işaret ederek burada Saîd b. Ebî Meryem'in idrâcına işaret etmektedir. Halbuki aynı hadisi İbn Şihâb'tan rivâyet eden Şuayb b. Ebî Hamza, Ma'mer b. Râşid, Süfyân b. Uyeyne gibi diğer râvilerin metninde (birbirinizle rekabete kalkışmayın) ifadesi bulunmamaktadır. Fakat aynı rivâyetin Mâlik b. Enes, Ebi'z-Zinâd, A'rec, Ebû Hureyre versiyonuna bakıldığında (birbirinizle rekabete kalkışmayın) ifadesinin aslında bu tarikte gelen rivâyette mevcut olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Mâlik b. Enes'in yanında farklı iki isadla; birisi Enes b. Mâlik diğeri de Ebû Hureyre'den gelen hadislerin metinlerini Saîd b. Ebî Meryem karıştırmış ve Mâlik b. Enes'in Enes b. Mâlik kanalıyla gelen rivâyetine Ebû Hureyre metninden idrâc yapmıştır.¹⁴³⁵

¹⁴³² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 285. Rivâyetin muhtelif versiyonları için ayrıca bkz. Buhârî, Ezân 11; Savm, 17; Tirmizî, Salât, 35; Nesaî, Ezân, 9-10; Sıyâm, 30; Muvatta, Salât, 15; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 9, 57, 123.

¹⁴³³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 284-286

¹⁴³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, II, 739-742. Bu hadis ve diğer versiyonları için bkz. Buhârî, Edeb, 58, 62; Müslim, Birr 23; Ebû Dâvûd, Edeb, 47; Mâlik, Muvatta, Husunu'l-huluk, 14, 15, Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 312; III, 225.

¹⁴³⁵ Bu rivâyetin değerlendirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, II, 739-742; İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 97, 98; Suyûti, *Tedrib*, I, 319, 320.

2. Bir isnatla rivâyet edilen hadisin içinde o isnada ait olmayan lafız ya da lafızlar mevcuttur. Halbu ki söz konusu lafız başka isnatla gelen rivâyete aittir. Nakleden kişi bu durumu açıklamadan idrâcta bulunur ve farklı farklı isnatlarla gelen metinleri tek bir isnatla rivâyet eder.¹⁴³⁶

3. Bir metne o metinde olmayıp da diğer metinden alınan bir veya birden fazla lafız eklenmesi.¹⁴³⁷

4. Bazı sahâbiler bir metni başka bir sahâbiden rivâyet eder daha sonra bu hadisleri rivâyet eden râvi ikinci sahâbinin rivâyetini birinciye idrâc eder.¹⁴³⁸

5. Bir muhaddis belirli bir grubun ortak olarak rivâyet ettikleri hadisi kendisi de rivâyet eder. Metinde bazılarının ittifak ettikleri fakat isnatları farklı olan bu rivâyette sanki ittifak varmış gibi nakleden muhaddis farklı metinleri tek bir isnatmış gibi yaparak isnatta idrâcta bulunur.¹⁴³⁹

İsnatta İdrâc: Bir râvinin sika râvilere muhalefetle isnadında değişiklik yaparak rivâyet ettiği hadise müdrecü'l-isnâd (isnatta idrâc) denilmiştir.¹⁴⁴⁰

Hadisin isnâdında vuku bulan idrâcın, netice itibariyle metne râci olduğu ileri sürülmüştür.¹⁴⁴¹ İsnatta meydana gelen idrâcın çeşitlerine dair farklı farklı görüşler ileri sürülmektedir.¹⁴⁴² Bu görüşlerden birçoğu hem çeşidi bakımından hem de bu çeşitle ilgili örnek bakımından mutlaka müdrec konusunda Hatîb'in *el-Fasl'*ına dayanmaktadır.

Hatîb'in müdrec hadisi ortaya koymada *el-Fasl'*da takip ettiği yöntem genelde şu şekildedir. Önce bir rivâyeti isnâd ya da isnâtlarla birlikte verip “falan kişi

¹⁴³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 100.

¹⁴³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 100.

¹⁴³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 101. Hatîb bu çeşit idrâca yalnızca iki misâl vermiştir. Bkz. a.g.e., II, 815-819.

¹⁴³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 101.

¹⁴⁴⁰ Ahmet Naim, a.g.e., s. 299; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 305; Paksoy, *Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler -I-*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c. V. s. 2. 107.

¹⁴⁴¹ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs şerhu İhtisârî Ulûmi'l-hadîs*, Mektebetü'l-meârif, Riyâd, I. Baskı, 1996, s. 231.

¹⁴⁴² İsnattaki idrâcların çeşitleri hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 25; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs*, s. 231-235; Ahmet Naim, a.g.e., s. 299-302.

falandan, falandan bunu rivâyet etti ve falan ile falan da bu konuda aynı rivâyette öncekilere muvâfakat etti, fakat falan ve falan kişiler onların rivâyetine muhalefet etti ve şu rivâyeti naklettiler” diyerek metin idrâcında (müdreçü’l-metinde) takip ettiği yöntemi uygulayarak hemen bütün rivâyetleri nakleder. Hatîb’in bu konudaki metodu çoğunlukla bu şekilde olmasının yanında bazı rivâyetlerin azlığına-çokluğuna göre bu metod değişiklik gösterebilmektedir.¹⁴⁴³

Bunun yanında şunu da belirtmeliyiz ki Hatîb’in gerek isnatta gerekse metinde var olan bir idracı ortaya çıkarmak için zengin bir kaynaktan yararlandığı aşikârdır. Müellif *el-Fasl*’da zikrettiği kaynakları kullanırken genelde şu şekilde bir yöntem takip etmiştir: Öncelikle müdreç bir hadisi rivâyet eden râvilerin açık bir şekilde naklettiği rivâyetleri ortaya koymaktadır. Bunun yanında rivâyette bulunacağı bir eseri, sahibiyle birlikte belirterek esere ve yazarına atıfta bulunur. Kimi zaman direkt olarak rivâyeti kimden almışsa onun eserini, kimi zaman da sade “falan şöyle dedi” diyerek rivâyet sahibinin adını zikreder.¹⁴⁴⁴ Bazen da rivâyette bulunduğu râvi sözü konusu müdreç rivâyeti hangi babta zikretmişse oraya varıncaya kadar senedin ve metnin yerine işaretle bulunur.¹⁴⁴⁵ Kimi zaman da nakilde bulunduğu râvinin kitabında zikrettiği idracı kimden aldığına da işaret eder. Yani “bunu falan kimse falan kimseden şu kitabında tahrîc etmiştir.” şeklinde ayrıntılı bir atıf yapar.¹⁴⁴⁶ Bazen da bir râviden yaptığı nakli direkt o râvinin adını senet vermeden zikrederek kendisine atıfta bulunur. Yani “falan falan kimse falandan o da falandan şöyle dedi” şeklinde değil de direkt “falan kimse şöyle dedi” tarzında bir kullanımla nakli yapar.¹⁴⁴⁷ Hatîb’in senetteki idracı ortaya çıkarmak için bahsettiğimiz yöntemlerle beraber senet tenkîdiyle ilgili diğer tespitleri de onun ricâl ilmine olan hâkimiyetine işarettir.¹⁴⁴⁸

Hatîb’in *el-Fasl* adlı eserinde hadislerdeki idracı ortaya koyma esnasında zengin bir literatürden yararlandığını daha önce zikretmiştik. Hadis metinleri, cüzleri,

¹⁴⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li’l-vasl*, I, 48.

¹⁴⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 49.

¹⁴⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 270.

¹⁴⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 305, 330.

¹⁴⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 266.

¹⁴⁴⁸ Mesela onun cerh ve ta’diline dair bazı örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 51, 52, 443; II, 796, 797, 893.

hadis ricâli daha başka hadis edebiyatıyla ilgili olarak kendisine kaynaklık yapan birçok eser ve sahibinin ismini bizzat müellifin söz konusu eserinde bulmak mümkündür.

Hatîb'in müdrec hadisi anlatırken rivâyet ettiği hadisler için müracaat ettiği en önemli eserlerden biri İmâm Mâlik'in *el-Muvatta*'dır. Yaklaşık olarak otuzdan fazla hadisi bu eserden nakleden Hatîb, eserde geçen hadisi naklettiğinde o hadisle ilgili olarak İmâm Mâlik'in senette zikrettiği tüm râvileri kendisine isnât ederek verir.¹⁴⁴⁹ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'i, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/827) *el-Musannef*'i, Ahmed b. Hanbel'in çoğunluğu *Müsned* olmak üzere *Kitâbü'z-zühd* ve *Fedâilu's-sahâbe* adlı eserleri, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i, et-Taberânî (ö. 360/971)'nin *el-Mu'cemu's-sağîr*, *el-Mu'cemu'l-avsât*, *el-Mu'cemu'l-kebîr* adlı eserleri de Hatîb'in en çok yaralandığı kaynaklardandır. Ayrıca ed-Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'i, *İlelü'l-hadîs* ve *Garîbu'l-hadîs* adlı eserlerinden de hocası el-Berkânî (ö. 425/1034) ve el-Ezherî (ö. 435/1044)'den nakille birçok iktibas yapmaktadır. Bunun yanında Humeydî (ö.219/834)'nin *Müsned*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838)'in *Kitâbu'l-emsâl* ve *Garîbu'l-hadîs*, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, Müslim'in *Sahîh*'i çok az iktibas yaptığı eserlerdendir. Yahyâ b. Mâin (ö. 233/847), en-Nesâî, el-Ukaylî (ö. 322/933) gibi isimlerini verdiği halde kitabını zikretmediği kişiler de mevcuttur.¹⁴⁵⁰

Bilindiği kadarıyla müdrec hadisler konusunda yazılan ilk eser Hatîb'e ait olan *el-Fasl li'l-vasl el-müdrec fi'n-nakl*'dir. Bu çalışmada Hatîb hadislerin isnâd veya metinlerinde vaki olan müdrec hususlarını ele alarak tahlil etmektedir. İlk olması ve günümüze kadar ulaşması hasebiyle daha sonraki muhaddislere de kaynaklık yapmıştır. İbn Hacer bu eseri *Takrîbu'l-menhec bi-terfîbi'l-Müdrec* ismiyle ihtisâr etmiş. Fakat İbn Hacer'in bu çalışması günümüze kadar gelememiştir. Bunun yanında Suyûtî *el-Medrec ile'l-mudrec* adlı çalışmasıyla İbn Hacer'in *Takrîbu'l-menhec*'ini ihtisâr etmiştir. Müdrec hadisle ilgili olarak birçok misalde ve konuda Hatîb'ten nakilde bulunan İbnu's-Salâh ve İbn Hacer özellikle isnattaki idrâc ile ilgili

¹⁴⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 51.

¹⁴⁵⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 51-62. Ayrıca Hatîb'in *el-Fasl* adlı eserinde kendisinden nakilde bulunduğu hocalarının ismi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 62-69.

bazı konularda Hatîb'in kabul ettiği isnat idrâcına maddeler eklemişlerdir. Hatîb *el-Fasl* adlı eserinde metin ve senette var olan idrâcı ortaya koyabilme adına hemen bütün rivâyetlere ulaşmaya çalışmakta ve meseleyi en ince detayına kadar sunma gayretini gütmektedir. Hatta senette ve metinde var olan idracı açıklaması bazen o kadar çok uzundur ki neredeyse bir hadis hakkındaki senet ve metin tenkidi ufak bir risale yerine geçecek kadar yer tutmaktadır.¹⁴⁵¹ Sonuçta Hatîb'in *el-Fasl* adlı eseri rivâyetlerdeki illetleri ortaya koyma, farklı rivâyet ve senetleri bir araya getirip tahrîc etme yönüyle hadis ilmi ve ricâli bakımından müellifin derinliğini ortaya koyan en güzel eserlerinden biridir denilebilir.

Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerinde müdrec hadisin derli toplu işlendiği bir bab başlığı görülmemektedir.¹⁴⁵² Bunun yanında her ne kadar da müellifin *el-Fasl lil vasl* adlı eserinde müdrec hadislerle ilgili birçok örnekler ayrıntısıyla birlikte görülse de hem onun mezkûr eserinde hem de *el-Kifâye*'si ve *el-Câmî* adlı eserlerinde daha sonraki hadis usûlcülerince ele alınacak olan müdrec tanımı, müdrec hadisin hükmü ve müdrele ilgili diğer teorik bilgileri sistematik bir şekilde bulmak mümkün değildir. Fakat Hatîb'in *el-Fasl*'da naklettiği müdreci kapsayan misallerin ve malumatların, kendisinden sonra bu konu üzerine bina edilecek olan teorik bilgilerin dayandırılacağı en geniş kaynaklardan biri olduğunu unutmamak gerekir.

Şurayı da hatırlatmalıyız ki müdrec konusu bazıları tarafından sikanın ziyâdesi, şâz ve illet gibi konularla bağlantılı olarak ele alınsa da¹⁴⁵³ Hatîb de aynı konuları ele almasına rağmen mezkûr konularla müdreci ilişkilendiren doğrudan bir iddia ve görüşü de onun eserlerinde bulamadık. Aslında Hatîb'in her ne kadar da bu yönde bir iddiası olmasa da sikanın ziyâdesi konusunda bazı rivâyetler ve değerlendirmeleri mahiyet itibariyle müdrec konusuna dahil edilebilir.¹⁴⁵⁴

¹⁴⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 819-841.

¹⁴⁵² Müdrec hadisile ilgili sadece birkaç rivâyet *el-Kifâye*'de tek bir bab başlığı altında başka konuyla birlikte ele alınmaktadır. Birkaç satır yorumun devamında beş aded rivâyetle konu tamamlanmaktadır. Fakat bu rivâyetler hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamaktadır. Bkz. *el-Kifâye*, s. 250, 251.

¹⁴⁵³ Mesela bkz. İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 85-101.

¹⁴⁵⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 464-468.

C. CERH VE TA'DÎL

Cerh kelimesi Arapça جرح (C-R-H) fiilinin mastarı olup sözlükte, maddî veya manevî olarak yaralamak anlamına gelir.¹⁴⁵⁵ Hadis ıstılahında ise *cerh*, hıfz ve itkân sahibi bir âlimin, bir râvinin rivâyetini, kendisinde veya rivâyetinde bulunan kâdih illet sebebiyle reddetmesine denir.¹⁴⁵⁶ *Ta'dîl* ise *adl* veya *adâlet* (عدل- يعدل) fiilinin mastarı olup adalet kelimesiyle eş manalıdır ve adalet, adaletli, adîl ve mu'tedîl karşılığı olarak çok yönlü manalara gelir. Hadis usûlü ilminde ise *adl*, adaletine hükmedilmiş râvinin bu vasfını belirten bir tâbir olarak geçer ve Hz. Peygamber'den hadis rivâyet eden râvinin rivâyetinin kabul edilmesini gerekli kılan ehliyeti ifâde eder.¹⁴⁵⁷ İbn Abdilberr'in *cerh* ve *ta'dîl*'i, sika olan ve sika olmayan ilim erbabının ahvâlinin ortaya çıkması şeklinde tarif ettiği *el-Kifâye*'de yer almaktadır.¹⁴⁵⁸

Hadis usûlü ilminde bir hadisin sahîh sayılabilmesi öncelikle onu nakleden râvinin durumuna bağlıdır. Eğer râvinin durumu güvenilir ise hadis de sıhhatli olur aksi durumda bu hadise sıhhatli denilemez. Nitekim hadis usûlü eserlerine bakıldığında adalet ve zabt vasıflarına sahip râvilerin muttasıl bir isnadla rivâyet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadislere *sahîh hadis* denildiği görülmektedir.¹⁴⁵⁹ Muhaddislerce sıhhat için gerekli olan ittisâl, şaz ve muallel olmamak şartları, râvilerin adalet ve zabt bakımından güvenilirliklerini tespitten sonra araştırılmıştır. Zaten sahîhin tarifine bakıldığında da bu sıralamaya uyulduğu görülecektir.

Şurası muhakkak ki Hz. Peygamber'in nifâk alameti olarak bildirdiği¹⁴⁶⁰ yalandan, sahâbe son derece sakınmıştır. Sahâbenin Hz. Peygamber hakkında yalan söylediklerine dair hiçbir delil olmadığı gibi, birbirinden hadis almakta son derece güven içinde olduklarını gösteren sahîh rivâyetler de mevcuttur. Sahâbenin bu yönüyle adâlet bakımından bir birlerini tenkîd ettikleri görülmese de onların unutma, yanılma gibi fitrî zaaflardan tamamen kurtulduklarını söylemek de mümkün değildir.

¹⁴⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, II, 422.

¹⁴⁵⁶ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 44.

¹⁴⁵⁷ Uğur, a.g.e., s. 13.

¹⁴⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 55.

¹⁴⁵⁹ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 12; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, s. 21.

¹⁴⁶⁰ Buhârî, İmân, 24; Nesaî, İmân, 20; Tirmizî, İmân, 14

Nitekim sahâbenin bu çeşit hataları önlemek için kendi aralarında bir kontrol, tahkîk ve tashîh ameliyesi oluşturdukları bilinen bir husustur.¹⁴⁶¹

Başlangıçta sahâbe devrinde görülen ve genelde unutma, yanılma gibi za'fiyetlerden neşet eden cerh ve ta'dîl, sahâbeyi hadis rivâyeti konusunda çok titiz davranmaya götürmüştür. Fakat ileriki zamanlarda fitne olayının zuhur etmesi ile birlikte cerh ve ta'dîl konusu farklı bir boyut kazanarak kendini göstermeye başlamıştır. Bu merhalede yavaş yavaş kuralları teşekkül etmeye ve müstakil bir ilim haline gelmeye başlayan ricâl tenkitçiliğinin en yaygın ve önemli amili, yalancılık ve çeşitli amaç ve tezahürleriyle bundan kaynaklanan hadis uydurmacılığının ortaya çıkışıdır. Fitne diye de ifade edilen ve Hz. Osman (ö. 35/656)'ın öldürülmesiyle başlayıp Hz. Ali (ö. 40/660) ile Muâviye (ö. 60/679) arasında cereyan eden ve hadis vazını başlatan olaylar, hadis rivâyet edenlerin sıkı bir denetime tabi tutulmasını gerektirmiştir.¹⁴⁶² Hadis uydurmacılığının, cerh ve ta'dîl hareketine kazandırdığı bu yeni boyutu, İbn Sirîn şöyle ifade etmiştir: “Önceleri isnât aranmazdı. Fitne meydana gelince, râvilerinizin isimlerini söyleyin denmeye başlandı. Böylece sünnet ehline bakılır ve hadisler alınır, bid'at ehline de dikkat edilir, hadisleri alınmazdı.¹⁴⁶³ Gerek İbn Sirîn'in bu sözü gerek buna benzer tavırlar, hadis uydurma teşebbüslerinin, cerh ve ta'dîl hareketinin hadis râvilerine yönelik ve giderek sistemleşen bir ilim haline gelmesine sebep olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.¹⁴⁶⁴

Hız. Peygamber'in vefatıyla başlayan ve hicrî 150 yılına kadar devam eden tâbiûn devrinde de genel olarak İslâm dinine, özel olarak da hadislerin sonraki nesillere sıhhatli bir şekilde intikalinde büyük çabaların gösterildiği aşikârdır. Özellikle, sahâbe ile iç içe yaşayan büyük tâbiîler, ilim ehliyetine gölge düşürecek davranışlardan uzak kalmaya çalışmışlardır. Kasten yalan söylemenin nadir olarak görüldüğü bu nesilde, daha çok hata ve yanılmalara rastlamakla birlikte, bu oranın daha sonrakilere nisbetle yine de az olduğu ileri sürülmüştür.¹⁴⁶⁵ Bu gibi hata ve

¹⁴⁶¹ Yücel, *Hadîs İstihlalarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 102.

¹⁴⁶² Aşıkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, Doktora Tezi, MÜSBE., İstanbul, 1992, s. 12.

¹⁴⁶³ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 209; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 150.

¹⁴⁶⁴ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 12.

¹⁴⁶⁵ Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 187; Aşıkutlu, a.g.e., s. 36.

yanılmalar fitratın kaçınılmaz bir sonucu olarak değerlendirilirken, sıkça hata yapan veya rivâyetinde tek kalan (teferüd) râviler, genellikle küçük tâbiîler dönemine tesadüf eder¹⁴⁶⁶

Dinin muhafaza ve naklinde, sahâbeden devraldıkları dikkat ve titizliği elden bırakmayan tâbiûn âlimleri, buldukları yerlerde, hadislerin sıhhatlerine gölge düşürebilecek davranışları tenkit etmekten kaçınmamış ve bu konuda büyük gayretler sarfetmişlerdir. Sahâbenin tenkit metodunu örnek alan tâbiûn münekkitleri arasında Medîne’de Saîd b. El- Müseyyeb (ö. 93/712), Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 93/712), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Süleyman b. Yesâr (ö. 94/713), Sâlim b. Abdillâh b. Ömer (ö. 106/724), Hârice b. Zeyd b. Sâbit (ö. 100/718) ve bunların öğrencileri durumundaki ez-Zührî (ö. 124/742), Sa’d b. İbrahim (ö. 125/743), Yahyâ b. Saîd b. el-Ensârî (ö. 143/760), Hişâm b. Urve (ö.145/762) sayılabilir. Bunlar arasında da Zührî, hadis bilgisi ve tenkitçiliğiyle devrinin sembolü haline gelmiştir. Ayrıca Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), İbrâhim en-Nehâî (ö. 95/714), Tâvûs (ö. 101/719), Şa’bî (ö. 103/712), Hasanu’l-Basrî (ö. 110/728), İbn Sîrîn (ö. 110/728), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748) gibi tâbiûn hadisçilerinden olup da ricâl tenkidiyle uğraşanların da olduğu ileri sürülmektedir¹⁴⁶⁷

Hadiste uydurmacılığın başladığı ve yaygınlaştığı tâbiûn devri ricâl tenkitçiliğinin en önemli özelliği, Rasûlullah’ın hadislerinin siyâsi veya itikâdî amaçlarla kullanma girişimleridir. Tâbiûn devrinde ricâl tenkitçiliği müstakil bir ilim halini alacak şekilde gelişme gösterememiştir. Bu dönemdeki tâbiûn tenkitçiliğinin genel özelliği, zabt cihetiyle birlikte adâlet vasfının da araştırılmaya başlanması şeklindedir

Hicrî ikinci asrın ortalarında tâbiûn devrinin sona erip etbâ-i tâbiûn devrinin başlaması aynı zamanda tenkitçilikte tedvinin de başlangıcı olarak kabul görmüştür. Bu dönemde İslâm coğrafyasında tenkitçilik ekolleri daha da belirginleşmiş, hadis rivâyetiyle meşgul olanların sayısı arttıkça tenkide uğrayanlar da çoğalmış ve pek çok münekkid hadisçi yetişmeye başlamıştır. Yanılma ve hatanın yanında bid‘at,

¹⁴⁶⁶ Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta’dil İlmi)*, s. 35.

¹⁴⁶⁷ Ahmet Naim, a.g.e., s. 353; Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta’dil İlmi)*, s. 37.

taassup, felsefe ve ilhâd hareketlerinin daha da yaygınlaşması nedeniyle yalancılığında bir hayli artış gösterdiği bu devirde, özellikle daha önceki devirle kıyaslanamayacak derecede yaygınlaşıp önem kazanan ilim yolculukları (er-rıhle) sened ve râvi soruşturmasına büyük katkılar sağlamıştır. Böylece bu nesil hadisin tedvini, cemi ve muhafazasında büyük bir görev üstlenmiştir.¹⁴⁶⁸ Şu'be b. Haccâc (ö. 160/777), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), el-Evzâî (ö. 158/775), Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ricâl tenkitçiliğiyle uğraşan belli başlı kimselerdir. Bunun yanında Abdullah b. El-Mübârek (ö. 181/797), Vekî b. El-Cerrâh (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) devrin tanınmış münekkitleri olarak zikredilmektedir. Özellikle İbn Mehdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın cerhine uğrayanlar kesin olarak mecruh ve rivâyetleri merdûd, ta'dîl ettikleri ise makbul sayılırken, tevsikinde ihtilaf ettikleri râvilerin durumları hadis imamlarının içtihadına göre açıklığa kavuşurdu. Buna ilaveten Hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğine kadar yaşayan Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (203/818), İmâm Şâfiî (ö. 204/819), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 212/827), Humedî (ö. 219/834), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839), et-Tayâlisî (ö. 227/842) cerh ve ta'dîl ilminin bu devirde yaşamış ünlü simalarındandır.¹⁴⁶⁹

Cerh ve ta'dîl ilminin, müstakil bir hadis ilmi olarak telakki edilmeye başlandığı etbâ-i tâbiîn devri hicrî 220 civarlarında sona ermiş, bunu takip eden yıllarda İbn Sa'd'la (ö. 230/844) başlayan ve aynı asrın son çeyreğine kadar devam eden zaman dilimi, mütehassis eleman ve tasnif bakımından, bu ilmin altın çağı olmuştur. Bu zaman diliminde Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Buhârî (ö. 256/870)'nin temsil ettiği iki tabaka, bu sahadaki gelişmenin zirvesi olarak gösterilmektedir. Bu dönemde tarih, tabakat, ilel, ma'rifetü'ricâl ve suâlât gibi adlarla, önceki münekkidlerin tenkîd ve içtihatlarını da ihtiva edecek şekilde müstakil cerh ve ta'dîl eserleri tasnif edilmiş, ayrıca bu ilmin genel kuralları ve kendine özgü lafızları teşekkül etmiştir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), Ali b. El-

¹⁴⁶⁸ Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 37, 39.

¹⁴⁶⁹ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 351, 352; Ahmet Naim a.g.e., s. 353; Aşikkutlu, a.g.e., s. 39.

Medînî (ö. 234/848), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), İshak b. Râhûye (ö. 238/852) bu devrin ünlü münekkitlerindendir. Daha sonraki tabakanın önde gelen tenkidçileri arasında, Dârimî (ö. 255/869), Buhârî (ö. 256/870), Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî (ö. 258/871), Abdullah el-İclî (ö. 261/875), Müslim b. Haccâc (ö. 261/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/877), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/888), Ebû Hatîm er-Râzî (ö. 277/890), et-Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Ca'fer el-Ukaylî (ö. 322/934), İbn Hatîm er-Râzî (ö. 327/939), İbn Hibbân (ö. 354/965), Ahmed b. Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 378/988), ed-Dârekutnî (ö. 385/995) gibi münekkitler gösterilmektedir.¹⁴⁷⁰

Cerh ve ta'dille ilgili orijinal çalışmalar, hicrî IV. Asrın sonlarına doğru büyük ölçüde tamamlanmış, daha sonraki çalışmalar genellikle önceki eserler üzerinde cem veya ihtisâr şeklinde yürütülmüştür. Cerh ve ta'dil çalışmalarında, daha çok taklit karakterinin hakim olmaya başladığı hicrî V. Asırda, Halef b. Muhammed el-Vâsıtî (ö. 401/1010), Ebû Mesûd ed-Dimeşkî (ö. 401/1010), Ebû Bekr el-Berkânî (ö. 425/1034), Muhammed b. El-Hallâl (ö. 439/1047), Ebû Abdullah es-Sûrî (ö. 441/1049), Ebû Bekr el-Beyhakî (ö. 458/1066), İbn Abdilberr (ö. 463/1071), İbn Hazm el-Endelüsî (ö. 463/1071), Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071), Emir b. Mâkûlâ (ö. 478/1080), Ebû Abdillâh el-Humeydî (ö. 488/1095) gibi münekkitler yetişmiştir.¹⁴⁷¹

Hicrî VI. asırda, el-Makdisî (ö. 507/1113), Ebû Ğâlib Şücâ b. Fâris ez-Zühîlî (ö. 507/1113), Kâdî İyâz (ö. 544/1119), İbn Asâkir (ö. 571/1175), el-İşbilî (ö. 581/1185) ve VII. Asırda, Abdülganî el-Makdisî (ö. 600/1203), İbn Mufaddal el-Makdisî (ö. 611/1214), Ebu'l-Hasan Ali b. El-Kattân (ö. 628/1231), İbn Nukta (ö. 629/1232), İbnu's-Salâh (ö. 643/1245), Ebu'l-Beka en-Nablusî (ö. 683/1284) gibi ünlü münekkitler yetişmiştir. Ayrıca İbn Dakîk'il-İd (ö. 702/1302), ed-Dimyâtî (ö. 705/1305), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), el-Mizzî (ö. 742/1342), ez-Zehabî (ö. 748/1347), Alâuddîn Muğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ile VIII. Asırda Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1403), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451), Sehâvî (ö. 902/1496) ile ayrıca IX. Asıra es-Suyûtî (ö. 911/1505) önde gelen münekkitlerden sayılmaktadır.¹⁴⁷²

¹⁴⁷⁰ Ahmet Naim, a.g.e., s. 354, 355; Aşikkutlu *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*, s. 41.

¹⁴⁷¹ Ahmet Naim, a.g.e., s. 15, 16; Aşikkutlu, a.g.e., s. 41, 42.

¹⁴⁷² Ahmet Naim, a.g.e., s. 358, 359; Aşikkutlu, a.g.e., s. 42.

Hadislerin senet ve metin olmak üzere iki kısımdan oluştuğu bilinen bir husustur. Râvi isimleri zikredilerek hadisin, asıl kaynağı olan Hz. Peygamber'e ulaştırılması anlamına gelen isnâd, genel olarak hadis ilminin, özel olarak da cerh ve ta'dîl iliminin odak noktasını oluşturur. Hadisçiler isnâdın önemini değişik şekillerde ifade etmeye çalışmışlardır. İbn Sirîn hadisi din diye nitelendirmiş ve “dininizi öğrendiğiniz kimselere dikkat edin”¹⁴⁷³ diye de uyarıda bulunmuştur. Abdullah İbnu'l-Mübârek (ö. 181/797) de isnâdı dinin bir parçası olarak telakki ederek, “eğer isnâd olmasaydı, isteyen istediğini söylerdi” demiştir.¹⁴⁷⁴ İşte öteden beri muhaddislerce ortaya konan bu tavır ricâl tenkitçiliği faaliyetinin ilgili alanını, sened veya isnâd olarak belirlemiştir. Hiç şüphe yok ki, senedin, dolayısıyla hadisin sıhhatinin tespitinde nihai söz, senedini oluşturan râvileri, rivâyet ehliyeti bakımından tenkide tâbi tutan ricâl tenkitçilerine aittir. Cerh ve ta'dîl ilmi ise aslında sıhhatli ve doğru bir metne ulaşmak adına belirlediği disiplin çerçevesinde bir araç olan isnadın kontrolünden ibarettir. Bunun için cerh ve ta'dîlin hadis ilimleri arasında büyük bir önemi vardır.

Yukarıda Hz. Peygamber zamanında başlayıp ilmî bir disiplin olarak takarrür etmesine kadar geçen zaman zarfında cerh ve ta'dîl kaidelerinin oluşmasına katkı sağlayan ve bu şekilde Hz. Peygamber'den neşet eden söz, fiil ve takrirlere doğru bir şekilde ulaşmayı hedefleyen âlimlerin isimlerini zikrettik. Şurası muhakkak ki cerh ve ta'dîl konusunda emeği geçen mezkûr şahıslar yanında bu ilme az çok hizmet etmiş olan birçok âlim mevcuttur. Daha önce de ismini zikrettiğimiz gibi Hatîb yazdığı eserlerle bu ilmî disipline hizmet etmiş en önemli muhaddislerden biridir. Büyük çoğunluğunu hadisçilerin terceme-i hallerine tahsis ettiği *Târîhu Bağdâd*'ı tek olarak göz önüne alındığında bile müellifin, bu eseri cerh ve ta'dîle malzeme olan hadis ricâli konusunda emeğini ispatlamaya yetecek derecededir denilebilir. Buna ilâveten Hatîb dağınık bir vaziyette bulunan isim, neseb, künye, lakab ile ilgili haberleri cemedden ve bunlarda var olan kapalılıkları açıklayan, ihtilafları ortaya çıkaran birçok eser kaleme almıştır. Böylece Hatîb hadis isnatlarıyla ve ricâl ilmiyle ilgili dağınık/karışık bir vaziyette bulunan meseleleri çözmeye çalışmıştır. Onun bu

¹⁴⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 150.

¹⁴⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 433.

konularda kaleme aldığı eserler kendisinden sonrakilerin sık sık başvurduğu bir kaynak olmuştur.¹⁴⁷⁵

1. Ravide Aranan Şartlar

Hadisçiler râvileri kuvvetlilik-zayıflık, doğruluk-yalancılık gibi açılardan değerlendirirken, onlardaki bu hallerin azlık ve çokluğuna göre çeşitli tabirler kullanmışlar ve bu tabirleri, ifade ettikleri derecelere göre bir tertibe tabi tutmuşlardır. Biz de çalışmamızın bu kısmında öncelikle bir râvide aranan şartları genel kabule göre ortaya koyacağız. Daha sonra Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Cami' li ahlâki'r-râvî*'si başta olmak üzere onun eserlerinde cerh ve ta'dîl kurallarıyla ilgili verilen malumatlara, varsa onun söz konusu kurullarla ilgili müşahhas değerlendirme ve itirazlarına ulaşmaya çalışacağız. Müellifin *el-Kifâye*'si kendisinden önceki hadis usûlü kitaplarına kıyasla daha geniş ve tertipli olması hasebiyle, çalışmamızın bu aşamasında ayrıca onun konuyu ele alış tarzını da vermeye gayret edeceğiz.

a. Adâlet

Rivâyet ve şehâdetin kabul edilmesinde temel esas olan adâlet sıfatı, hadis ve fıkıh bilginleri tarafından değişik ifadelerle tanımlanmıştır. Nakledilen rivâyetlerde râvinin dinî ve aklakî yönünü temsil eden adâlet sıfatının içeriğine yönelik olarak gelen haberlerden bazılarını burada vererek söz konusu kavramı ortaya koymaya çalışacağız.

Hatîb *el-Kifâye*'sinde adalet ve adaletin hükümleriyle alakalı olarak özel bir bab başlığı açmış konuyu verdiği rivâyetler ve değerlendirmeleriyle genişçe ele almıştır. Hatîb konuya vermiş olduğu bir hadisle başlamış, doğrudan adalet sıfatının zikredilmediği bu hadisten¹⁴⁷⁶ sonra Hüseyin b. Alî'ye isnât edilen mevzû bir hadisi naklederek adaletin içeriğini anlatmaya çalışmıştır.¹⁴⁷⁷ Buna ilâveten İbrahim en-Nehâî (ö. 95/713) 'ye göre adâlet, "Müslümanlar arasında kendisinden şüphe

¹⁴⁷⁵ Biz çalışmamızın bu kısmında ağırlıklı olarak Hatîb'in cerh ve ta'dîl görüşleriyle ilgili meselelere değineceğiz. Bu sebepten onun hadis ricâli ve cerh-ta'dîl ilmine dair hizmetlerini daha sonraları kapsamlı bir şekilde ele alacağımızdan şimdilik bu bilgileri vermekle yetindik.

¹⁴⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100.

¹⁴⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 100. Hatîb'in burada naklettiği hadisin uydurma olduğuyla ilgili olarak bkz. el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdis ed-zaîfa*, VII, 215.

edilmeyen kimsede görülen davranışlar” olarak tarif edilmiştir. “Namazı cemaatle kılan, içki içmeyen, dininde yanlışlık olmayan, yalan konuşmayan ve aklî dengesi yerinde olan kimse” şeklinde de tarif edilen bu sıfat davranış yönünden itaat yönü günah işleme yönünden ağır basan kimseler hakkında da kullanılmıştır.¹⁴⁷⁸ Devam eden bir başka rivâyette şahsı dinî ve sosyal alanda ilgilendiren hemen her söz ve fiilin adalet kapsamında değerlendirildiği görülmektedir. Buna göre özetle “ şahit ve râvide aranan adalet, şahsın dinen istikamet sahibi olması, mezhebinde selameti, fisktân, men edilmiş şeylerden kaçınmasıdır. Ayrıca insanın emrolunduğu bazı şeyleri yapıp nehyolunduklarından tamamen kaçınması mümkün değildir. Bunun için onun üzerine farz olan şeyleri yerine getirmesi, emrolunduklarına sınıksız sarılması, kendisini adaletten düşürecek şeylerden kaçınması, dinine ve mürüvvetine ters düşen şeylerden dilini muhafaza etmesi gerekmektedir. Bunun yanında onun büyük günahlardan kaçınmasıyla birlikte küçük günahlardan da kaçınması gerekmektedir.”¹⁴⁷⁹

Hatîb adâletin tarifıyla ilgili naklettiği rivâyetleri verirken mezkûr bab başlığı altında kendine ait olan herhangi bir adalet tarifi yapmamaktadır. Fakat açmış olduğu bab başlıklarında ve diğer bazı yerlerde adaletin unsurlarıyla ilgili bazı konulara değinerek hem konuya açıklık getirmekte hem de az çok kendi görüşlerini beyan etmektedir.¹⁴⁸⁰

Bir şahsın Müslüman olduğunun anlaşılması ve açık bir fisktân selâmette olmasını adâlet olarak görenlerin yanında buna karşı çıkanların da olduğu tartışma

¹⁴⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 101.

¹⁴⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 102, 103.

¹⁴⁸⁰ Burada hemen şunu belirtmemiz faydalı olacaktır. Biz çalışmamızın bu kısmında Hatîb’in cerh ve ta’dîl konusunu ele almasını ve bu konu hakkındaki görüşlerini verirken ne tamamen müellifin *el-Kifâye*’deki tertibine uyacağız ne de daha sonralar bu konuyu düzenli bir şekilde ele alan hadis usûlcülerin tertibine uyacağız. Bu konuda Bağdâdî’nin tertibine uyacak olsak mesela adaletin unsurları kapsamında değerlendirilen bazı meselelerin (islâm, akıl, bülûğ...vs. gibi) ele alınışında *el-Kifâye*’nin düzenli olmadığı görülecektir. Çünkü Bağdâdî “adalet ve hükümleri” ile ilgili bab başlığı altında adaletin unsurlarına dair Müslüman olmak, fâsik olmamak, akıl gibi meseleleri ele alırken (bkz. *el-Kifâye*, s. 100-123) yine adaletin unsurları kapsamında değerlendirilen bülûğ şartını daha önceleri ele almıştır. (bkz. *el-Kifâye*, s. 99.) İşte sadece bu konuda değil hadis usûlüyle ilgili diğer birçok konuda meselelerin ele alınışı bazen iç içe olduğundan standart bir tertîb belirlemek bir hayli zor olmaktadır. Bundan dolayı da biz konunun daha anlaşılabilir olması açısından bazen daha sonraki hadis usûlcülerin tertibini esas alırken bazen de müşahhas bir durumdan dolayı Hatîb’in konuyu ele alış tarzına göre meseleleri izah etmeye çalıştık.

konusu olmuştur. Irak ehline göre bir kimsenin Müslüman olduğunu beyan etmesi ve zâhiren fiska düşecek davranışlardan uzak kalması onun adâlet sahibi olduğunu gösterir. Hem bu görüşü hem de aksi görüşü delilleriyle birlikte ele alan Hatîb'in zâhiren tanımı yapılan Müslümanlığın ve fiskın nasıl bilineceğine dair nakiller ve iddiaları tartıştığı görülmektedir. Buna göre kişinin adaletli biri olduğunu bilmenin yöntemi; onun Müslüman olmasıyla birlikte, emanet ehli, istikâmeti düzgün birisi olmasından anlaşılır. Bu ise onun ahvâlini araştırmaktan ve fiillerini gözetmekten geçer. Çünkü uygulamada herhangi bir konuda hadis nakleden şahıstan Müslüman olduğu bilindiği halde yemin etmesinin istenmesi vukû bulmuştur. Bir şahsın hal ve davranışlarından adâletli olduğu ise zann-ı gâlibe göre tespit edilir. Çünkü bir kimse hatalardan tamamen berî değildir.¹⁴⁸¹

Cerh ve ta'dîl meselesi içerisinde değerlendirilen adalet konusunu ele alan hadis usûlü eserlerine genel olarak bakıldığında, adâlet kavramının çeşitli unsurlardan meydana geldiği görülecektir. Adâletin bu unsurları, İslâm/Müslüman olmak, bülûğ, akıl, fâsık olmamak, mürüvvet şeklinde sistematize edilmektedir.¹⁴⁸² Fakat şunu da vurgulamak gerekir ki, ilk hadis usûlü eseri olarak kabul edilen Râmehürmüzî'nin *el- Muhaddisu'l-fâsil* adlı eserinden müteahhirûn hadis usûlü eserlerine kadar telif edilen hiçbir hadis usûlü eserinde adaletin unsurlarının sistematik bir şekilde peş peşe ele alındığı görülmemektedir. Adâleti oluşturan şartları ilk defa düzenli olarak ele alan kişinin Sehâvî olduğunu tespit edebildik.¹⁴⁸³ Adâletin unsurları yukarıda zikredildiği şekliyle sonraki eserlerde daha düzenli olarak kaleme alınmıştır. Biz de konuyu daha iyi sunmak adına çalışmanın bu kısmında söz konusu sistematik dizini takip edeceğiz.

Buna göre adaletin şu unsurlardan meydana geldiği anlaşılmaktadır.

1. İslâm.

¹⁴⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 104-107.

¹⁴⁸² Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 65-70.

¹⁴⁸³ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 5.

İslâm bilginleri, fâsığın haberinde tessebbüt edilmesini¹⁴⁸⁴ ve şahitlerin âdil ve muteber kimseler olmasını¹⁴⁸⁵ emreden ayetlerin delâletiyle, kâfirin rivâyetinin makbul olmadığı konusunda ittifak etmişlerdir.¹⁴⁸⁶ Bu durumda fiskından dolayı fâsığın haberinin reddi, en büyük fisk olarak küfrü irtikâb eden kâfirin haberinin öncelikle reddini gerektirir. Zaten âlimler de adaletin aslını râvinin Müslümanlığında görerek ilmi seviyesine bakmaksızın, söz konusu mesele İslam dini olduğundan ehli şirkin rivâyetinin reddedilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.¹⁴⁸⁷ Çoğunluğun görüşü, kâfirin haberinin reddi yönünde olsa da yine de mütekellimden ve diğer bazı kimselerden bir grup kâfir olsun fâsık olsun, heva ehli diye tanımlanan bütün her kesin rivâyetinin makbul olduğunu belirtmektedirler.¹⁴⁸⁸

Kâfirin hadis tahammülünde mi yoksa edâsında mı ehliyetinin olup olmadığı konusu adalet kavramı içerisinde tartışılan diğer bir meseledir. Bu konuyla ilgili özel bir bab açan Hatîb, naklettiği tek bir rivâyetle konuya çok kısa da olsa değinmektedir. Bu rivâyete göre, Osman b. Affân (r.a)'ın, Hristiyanın Müslüman oluncaya kadar, kölenin azad edilene kadar, sabînin bülûğa erene kadar şahadetlerinin geçerli olmadıklarını söylediği nakledilmektedir. Fakat bunun Mâlik ve İbn Ebî Zi'b'e ait bir görüş olduğu, başlangıçta bunların şehâdeti kabul edilmese de, daha sonraları bunların şehadetinin kabul edildiği belirtilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Hatîb râvinin tahammülde değil edâ esnasında Müslüman olması gerektiğini iddia etmektedir. Çünkü Müslüman olmayan birinin şehadeti câiz olduğuna göre onun Müslüman olmadan önce ezberledikleri/işittikleri hadisleri Müslüman olduktan sonra edâ etmesi hayli hayli câizdir. Çünkü hüküm yönünden rivâyet, şehadetten daha önceliklidir. Kaldı ki sahâbeden bazı kimseler birçok rivâyeti bu şekilde edâ etmişlerdir.¹⁴⁸⁹

2. Bülûğ ve Akıl

¹⁴⁸⁴ Hucurât, 49/6.

¹⁴⁸⁵ Bakara, 2/282; Talâk, 65/2.

¹⁴⁸⁶ el-Âmidî, *el-İhkâm*, I, 225; Aşikkutlu, a.g.e., s. 65.

¹⁴⁸⁷ Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 53; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 99, 148-154.

¹⁴⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 148, 149.

¹⁴⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 98.

Hız. Peygamber (s.a.v)'in “uyanıncaya kadar uyuyan kimseden, bülûğa erinceye kadar çocuktan ve akli başına gelinceye kadar da mecnundan” sorumluluk kaldırılmıştır”¹⁴⁹⁰ hitâbı da delil gösterilerek çocukların rivâyet ve şehâdeti câiz görülmemiştir. Hatîb çocuk ve mecnunun râvi olabilme durumunu fâsıktan daha aşağıda görmektedir. Çünkü fâsik fâsik olmasına rağmen kendisinde Allah korkusu vardır ve günahlardan kaçınırlar. Ve birçok fâsik Rasûlullah (a.s)'a yalan isnât etmenin büyük bir günah olduğuna inanır. Hatîb'e göre bu bilinçte olan fâsığın dahi haberi merdûd ise bundan yoksun olan çocuğun haberinin merdûd olması çok tabiidir.¹⁴⁹¹

Hatîb hadis semâsının bülûğdan önce sahih olduğunu fakat edâsının bülûğdan sonra mümkün olabileceğini belirterek edâ esnasında râvinin temyiz gücüne sahip olması gerektiğini de ayrıca ifade etmiştir. Bununla ilgili müstakil bir bab başlığı açan Hatîb râvinin hadis semâsıyla ilgili olarak hangi yaşta olması gerektiğini kıraat ve sema konusunda ayrıca ele almıştır.

Hadis tahammülündeki temyîzi genel manada zikrettikten sonra bülûğdan önce hadis tahammülünün sahih görülmesi ve reddedilmesi konusunda ilim ehlinin ihtilâf ettiğini belirten Hatîb temyîzin, bülûğ öncesi ve sonrasını ifade edecek olan yaş sınırı tartışmasını ele almaktadır.¹⁴⁹² Buna göre muhaddislerden rivâyete başlama yaşı olarak beş,¹⁴⁹³ on üç, on beş, on sekiz, yirmi yaşını sınır kabul edenlerin olduğunu Hatîb'in verdiği rivâyetlerden öğrenmekteyiz.¹⁴⁹⁴ Aynı zamanda çeşitli bölgelerdeki

¹⁴⁹⁰ Buhârî, Hudûd, 22; Talâk, 11; Ebû Dâvûd, Hudûd,17; Tirmizî, Hudûd, 1; İbn Mâce, Talâk, 15; Dârimî, Hudûd, 1; Ahmed b. Hanbel, VI, 100, 101, 144; Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 99.

¹⁴⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 99. Fakat burada şu hususu da hatırlatmalıyız ki bütün şeyhlerinin kendilerinden uzakta bulunan çocuklara yaşlarını sormaksızın ve temyîz yaşına girip girmediklerini araştırmaksızın icâzet verdiklerini ileri süren Bağdâdî'ye göre âkile (mümeyyize) ve gayr-ı âkile (mümeyyiz olmayana) verilen icâzet caizdir. Bağdâdî bütün hocalarının da bu görüşte olduğunu belirtmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 362. Fakat icâzetle ilgili birçok meselede Hatîb'ten nakillerde bulunup onun görüşünü benimseyen İbnu's-Salâh mümeyyiz olmayan çocuğa icâzet verme konusunda Bağdâdî'ye katılmamaktadır. Bkz. İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 159.

¹⁴⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 72.

¹⁴⁹³ Hadis öğrenimi için temyîz yaşının beş olduğunu kabul edenlerin dayanakları, Muhammed b. Rebî'den nakledilen “Ben beş yaşındayken Rasûlullah (s.a.v.)'ın bana kovadan su püskürttüğünü hatırlıyorum” hadisi (söz konusu hadis için bkz. Buhârî, Ezân, 154; Teheccüd, 36; Rikâk, 6; İbn Mâce, Mesâcid, 8.) ile (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 75.) Peygamberimiz vefât ettiğinde birçok sahabinin çocuk yaşta olmalarıdır. Bununla ilgili birçok rivâyet verilmiştir bkz Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 75-85.

¹⁴⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 73.

insanların tahammülü'l-hadîsle ilgili yaş sınırı konusunda değişik görüşlerinin olduğu diğer rivâyetlerde tek tek ele alınmaktadır.¹⁴⁹⁵ Cumhûru'l-ulema semânın sınırı olarak 13 yaşını benimsemiştir diyen Hatîb, doğru olan görüşün de bu olduğunu belirterek tercihini ortaya koymuştur.¹⁴⁹⁶

Hadis tahammülünde bulunmayla ilgili değişik yaş sınırlamasının yanında dikkate alınan diğer bir ölçü de şahsın temyîzinin olup olmadığını gösteren durumudur. Meselâ Musa b. Harun'a (ö. 243/857) çocuğun ne zaman hadis semâsında bulunabileceği sorulduğunda "inekle eşiği ayırt edebildiği zaman" cevabını vermiştir.¹⁴⁹⁷ Ahmed b. Hanbel'de aynı soruya "aklı erip de işittiğini aklında tutabildiği zaman" demiştir.¹⁴⁹⁸

Buraya kadar zikrettiğimiz rivâyetlerde de görüldüğü gibi, belli bir yaş sınırından sonraki hadis dinleme/alma fiilinin tayiniyle ilgili farklı görüşlerin olduğu aşikardır. Bunun yanında bülûğdan önce yapılan hadis tahammülü konusunda değişik görüşler beyan eden olmuştur. Evzâî'ye göre isterse 10 yaşının altıda olsun, sağlam bir şekilde yazması kaydıyla bülûğdan önceki semâsı kabul edilir.¹⁴⁹⁹ Hatîb de bülûğdan önceki yapılan semânın kabul edileceğini, fakat rivâyeti edâ etmenin bülûğdan sonra olabileceğini, ayrıca râvinin edâ esnasından akıllı ve mümeyyiz olması gerektiğini belirtmektedir.¹⁵⁰⁰

3. Fâsık Olmamak

Fısk kelimesi فسق (F-S-K) kök fiilinin mastarıdır. Sözlükte خروج (hurûc) karşılığı olarak çıkmak manasına gelir.¹⁵⁰¹ Bu aynı zamanda isyân etmek, itaatten çıkmak, Allah'ın emrini terk edip hak yoldan ayrılmak anlamlarına da gelir. k ya itikatta ya da amelde olur. İstılahta ise itikattadaki küfür ya da bidattir. Fıs¹⁵⁰²

¹⁴⁹⁵ Meselâ bunlardan Kûfelilerin bu yaş sınırını 20, Basralıların 10, Şamlıların 30 olarak kabul ettikleri rivâyetlerde geçmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 73.

¹⁴⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 73.

¹⁴⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 85.

¹⁴⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 80.

¹⁴⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 83.

¹⁵⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 83.

¹⁵⁰¹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 97.

¹⁵⁰² İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, X, 308.

Gerek amelinde gerekse küfre varmamak şartıyla itikadında fıska düşene fâsık denir.¹⁵⁰³

Hadis rivâyetinde fâsığın haberinin kabul edilip edilmeyeceği ya da kabul edilecekse bile hangi şartlarda kabul edileceğine dair değişik görüşler vardır. Fıska düşmüş birinin haberinin kabul edilemeyeceğini ileri sürenlerin en büyük delillerinden biri “ *Ey imân edenler eğer bir fâsık size haber getirirse, doğruluğunu araştırın.*”¹⁵⁰⁴ ayetidir.¹⁵⁰⁵

Hatîb, fısık sâbit olan birinden hadis alınamayacağı yönünde ilim ehlinin ittifak ettiğini belirtmiştir. Fısk ise sadece hadise mahsûs bir durum olarak değerlendirilemez. Onun hadisle olan alakası ya Hz. Peygamber (s.a.v.)’e yalan söz isnâd etmek ya da bir hadis metnine senet idrâc etmekten ibarettir. Râvinin hadis ehliyetine sahip olup olmadığı işte bu yüzden araştırılmaktadır.¹⁵⁰⁶ Fâsık biri Allah’tan korkması, Hz. Peygamber’e yalan isnâd etmenin büyük ve affedilemez bir günah olduğuna inanmasına rağmen yine de onun haberi kabul edilmez, Müslümanlığı âşikar olup, itikâd sahibi de olsa yine de haberi merdûttur.¹⁵⁰⁷ Hatîb amelinde fıska düşmüş birinin mümin dahi olsa dinle ilgili sözlerinin kabul edilmeyeceğini açıkça beyan etmekte ve bu konuda ihtilâf olmadığını ileri sürmektedir.¹⁵⁰⁸

Âlimlerin fıska düşüren büyük günahların tarif ve tespitinde farklı görüşler ileri sürdükleri belirtilmektedir. Peygamberler hariç, günahsız hiçbir insan yoktur. Saîd b. El-Müseyyeb (ö. 93/711)’in şöyle dediği nakledilmektedir “ Şerif, âlim veya sultan olsun, herkesin mutlaka bir kusuru vardır. Ne var ki bazılarının kusurları zikre değmez. Fazileti ağır basan kimsenin kusurları faziletine bağışlanır.”¹⁵⁰⁹ Gerek Hatîb’in *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerine gerekse diğer bazı eserlere bakıldığında adalet ve fıskın iç içe işlendiği görülmektedir. Aslında bazı yönlerden fısktan sâlim

¹⁵⁰³ Uğur, a.g.e., s. 97.

¹⁵⁰⁴ Hucurât, 49/6.

¹⁵⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 99.

¹⁵⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 130.

¹⁵⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 99.

¹⁵⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 153.

¹⁵⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 101.

olmak adâleti, adâletli olmak da fisktân sâlim olmayı gerektiriyor. Üzerinde tartışılan mesele ise daha çok fisk ve adaletin içeriği, yani hangi hal ve davranışlar ile sözlerin fisk ve adâlet kapsamına girdiğidir. Bu yüzden en büyük fisk küfürdür diyenler olduğu gibi, fâsık birinin itikâdının düzgün olabileceği, kendisinde Allah korkusunun bulunabileceği de belirtilmektedir.¹⁵¹⁰

4. Mürüvvet

Sözlükte insanlık, olgunluk ve iffet manasına gelen mürüvvet,¹⁵¹¹ istilahta değişik şekillerde tarif edilmişse de, bu tariflerin özü şöyle ifade edilmektedir. Mürüvvet, râvinin, genel ahlâka ve dinin hoş gördüğü geleneklere uyma ve saygı gösterme olgunluğuna erişmesidir. Hz. Ali'ye isnât edilen rivâyete göre Hz. Peygamber'in, "başkalarıyla olan münasebetlerinde haksızlıktan kaçınan, yalan söylemeyen ve vadinde duran kimsenin mürüvveti kemâle ermiş, adâleti ortaya çıkmış ve kardeşliği vacip, gıybeti ise haram olmuştur"¹⁵¹² dediği nakledilmektedir.

Mürüvvetin, adâletin şartlarından olup olmadığı ihtilâf konusu olmuştur. Şâfîilerden başkalarının böyle bir şart koşmadıkları gerekçesiyle, İbnu's-Salâh'ın mürüvveti adaletin tarifine dahîl etmesine karşı çıkmıştır. Gerekçe olarak da, mürüvvetin ölçüsü sayılan davranışların şahıs, zaman ve bölgelere göre değişiklik göstermesi, yani örflerin değişkenliğidir. Halbuki ravide aranan mürüvvet, kendi zamanının ve çevresinin örfüne uyması olarak gösterilmektedir. Diğer taraftan hadis münekkidlerinin, tenkitlerinde mürüvvetten kaynaklanan kusurlara sık sık yer vermiş olmaları, adâletin bir şartı olmasa bile, onun kemâlinde bu unsura da dikkat edildiğini göstermektedir.¹⁵¹³

Hadis ricâline dair bilgilerin yer aldığı çeşitli kaynaklara bakıldığında hangi tavır ve hallerin mürüvvete uygun düşmediğiyle ilgili birbirinden farklı birçok değerlendirmelerin olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları; bir kimse konuşurken

¹⁵¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 99.

¹⁵¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, I, 154, 155.

¹⁵¹² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 100. Fakat burada şunu tekrar hatırlamak gerekir ki, Hatîb'in burada naklettiği hadisin uydurma olduğu iddia edilmektedir. bkz. el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdis ed-za'îfa*, VII, 215.

¹⁵¹³ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, II, 5-7; Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*, s. 70.

onu dinlemeyip aynı anda konuşmak,¹⁵¹⁴ akranlarıyla tartışmak,¹⁵¹⁵ hadis rivâyeti karşılığında ücret almak, kibir, falcılık, gevezelik, satraç oynamak, güvercin ve horoz oynatmak gibi örfen kınanan belli başlı davranışlardır.¹⁵¹⁶ Hatîb'in mürüvvet konusunu müstakil bir başlık altında ele alıp incelediği görülmektedir. O bu konuyu genelde adâlet kavramıyla birlikte ele almıştır.

Adâletin yokluğuna delâlet eden mürüvvet eksikliğiyle ilgili zikredilen bu davranışlar örfe ve toplumlara göre değişebileceğinden bunların tek başına adâleti iskât edici tutumlar olarak görülmemesi gerektiği kanaatini taşıyanları farklı düşünmeye sevk etmiştir. Bunlardan biri de Hatîb'tir. Ona göre mürüvveti aykırı davranışların adâlet sıfatı üzerindeki etkisinin derecesini, konunun uzmanlarına havale etmek gerekir. Mübah da olsa değer ve mürüvveti eksiltecek fiilleri işleyenlerin rivâyetleri, âlim olan birine götürülür. Eğer konunun uzmanı, râvinin bu davranışlarının ve gevşekliğinin yaratılışından geldiğine, aslında râvinin, yalanı tasvip etmeyip haram olduğuna inandığına ve ondan kaçındığına kanaat getirirse haberi kabul edilir, aksine kanaat hasıl olursa haber reddedilir.¹⁵¹⁷

aa. Adâletin Tespiti

Hadis bilginleri bir râvinin adâletli olup olmadığını çeşitli yöntemlerle tespit etmeye çalışmışlardır. Adâleti tespit etmenin en muteber yollarından biri şöhret olarak gösterilmektedir. Şöhret ise râvinin âdil bir kimse olarak meşhûr olmasıdır. *İstifâda* (الاستفاضة) olarak da anılan bu yol hakkında İbnu's-Salâh şöyle demektedir: "İlim çervrelerinde adâletiyle meşhûr olan, güvenilirliği övülen râvinin adâletini tespit etmek için başka bir şahide gerek yoktur. Şâfiî'ye göre sahih olan bu görüş, aynı zamanda fıkıh usulünde de tercih edilmiştir."¹⁵¹⁸

İbnu's-Salâh'ın bizzat ismini zikrederek görüşünü naklettiği Hatîb ise adâlet ve güvenilirliğiyle meşhûr muhaddisin ayrıca tezkiyesine gerek olmadığına dair açtığı bapta şöhret yoluyla adâleti sabit olan muhaddislerden Şa'bi (ö. 103/721), Evzâî (ö.

¹⁵¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 195.

¹⁵¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 166.

¹⁵¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 138-143; *el-Câmî*, I, 166, 195. Bu konuda ayrıntı değerlendirmeler için bkz. Bağdâdî, a.g.e., s. 70.

¹⁵¹⁷ Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 139.

¹⁵¹⁸ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, 105; Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 72.

157/775), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Vekî b. Cerrâh (ö. 197/812), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) ve diğerk bazılarının isimlerini zikretmiştir. Bunlar gibi özü ve sözü doğru, basiretli ve anlayışlı muhaddislerin adâletinin soruşturulmasına gerek olmadığını, meçhul ya da durumu karmaşık olanların adaletinin araştırılması gerektiğini ifâde etmiştir. Adâletiyle meşhûr olan râvinin tezkiyeye muhtaç olmamasının gerekçesini ise “râvinin kimliğinin belli ve adâletinin de meşhûr olması, yalâni iltimas veya başka nedenlerle râviyi yanlış tanıtmâ ihtimali olan bir veya iki muaddilin tezkiyesinden daha etkilidir” şeklinde açıklamıştır. Hatîb devamında bir râvinin adâlet yönünden şöhret sahibi olmasını onun âlim kimselerle çok oturup-kalkmasına da bağlayarak bu durumun onun nasıl biri olduğunu sormaktan daha önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁵¹⁹ Zaten bu görüşünün hemen peşinden de şöhretiyle bilinen râvinin zıddı konumundaki meçhûl râviyi bab başlığında ele almış ve bu meçhûl kavramını “muhaddislere göre meçhûl râvi, hadis öğrenimi ve rivâyetiyle meşhûr olmayan âlimlerce böyle bir şöhreti bilinmeyen ve kendisinden yalnızca bir kişinin hadis naklettiği kişidir.” şeklinde tarif etmiştir.

İbn Abdilberr'in adâletin tespitinde kedisine has bir görüş ileri sürerek “bu ilmi, her neslin âdilleri öğrenir”¹⁵²⁰ hadisinden hareketle, ilimle uğraştığı bilinen herkesin, cerhi sabit oluncaya kadar âdil olduğunu söylediği belirtilmektedir.¹⁵²¹ Bazı âlimler İbn Abdilberr'in bu görüşünü kabul edilemeyecek ve ihtiyattan uzak bir tolerans olarak nitelemişler ve bu görüşün dayanağı olarak ileri sürülen hadisin senet ve metin yönünden problemlili olduğuna dikkat çekmişlerdir.¹⁵²²

Râvinin adâletini tespit yollarından biri de tezkiyedir. *Tezkiye*, râvi ve şahitlerin adâletinin beyan edilmesi¹⁵²³ şeklinde tarif edilirken, bu beyânı da âdil bir kimsenin yapması gerektiği vurgulanmıştır. Bu işi yapana da müzekkî veya muaddil adı

¹⁵¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 109, 111.

¹⁵²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I (Mukaddime), 31.

¹⁵²¹ İbnü's-Salâh, a.g.e., s. 105.

¹⁵²² es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 16; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 355; Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*, s. 73.

¹⁵²³ Demirci, *Hadis Usûlü*, s. 43.

verilir.¹⁵²⁴ Râvinin tezkiyesinin; bir âlimin sarîh bir beyân ve açıklaması, bir kimsenin hadislerinin bir başkası tarafından rivâyet edilmesi, bir râvinin haberiyle amel edilmesi, bir kimsenin şehadetiyle amel edilmesi gibi değişik şekillerle olduğu belirtilmektedir.¹⁵²⁵ Fakat cerh ve ta'dîl ile ilgili eserlere bakıldığında bir râvinin adâletinin tespitinde daha çok münekkitlerin, çağdaşları olan râvilerin adâletine işaret eden ifadelerinin önem taşıdığı görülmektedir.

Hatîb tezkiye konusunu “ müzekkinin bildiği şeyleri haber vermesinin zorunluluğu babı” adıyla özel bir başlık açarak ele almıştır. Fakat bu bab altındaki verilen rivâyetlerin hemen tamamı ister tezkiye olsun ister cerh olsun bir şahsın halini beyan etmenin gıybet olup olmamasıyla ilgili rivâyetlerden müteşekkildir. Yani râvi tenkîdi gıybet sayılır mı sayılmaz mı daha çok bu bab başlığı altında tezkiye konusu gıybet örgüsü içerisinde ele alınmıştır.¹⁵²⁶ Müzekki ile ilgili olarak açtığı müstakil bapta “Kim bildiği bir şey kendisine sorulur da onu gizlerse kıyamet gününde boynuna ateşten bir halka geçirilir.” Hadisiyle konuya giren Hatîb peş peşe sıraladığı değişik birçok hadis,¹⁵²⁷ sahâbî ve daha sonrakilerin sözleriyle cerh ve ta'dîl konusunda birinin eleştirilmesini gıybet olarak görmediğini açıklamaya çalışmaktadır. Zaten kendisi de açıkça, ilim ehlinin ancak akıl sahibi, güvenilir kimselerin haberinin alınabileceğine dair icmâ ettiklerini belirterek, rivâyetinde doğru olmayan birini cerh etmenin buna delil olduğunu belirtir.¹⁵²⁸

Tezkiye konusu kapsamında ele alınan önemli meselelerden biri de müzekki sayısıdır. Hadis ve usûl âlimleri, şehâdet ve rivâyette tezkiye/ta'dîl için gerekli olan müzekkî sayısında ihtilaf etmişlerdir. Bu konuda müstakil bir bab açan Hatîb fukâhadan bazı kimselerin hem rivâyette hem de şehâdette en az iki kişinin tezkiyesini gerekli gördüklerini, bazılarının rivâyette bir kişiyi gerekli görürken,

¹⁵²⁴ Aşikkutlu, a.g.e., s. 74.

¹⁵²⁵ Demirci, a.g.e., s. 44.

¹⁵²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 54-63.

¹⁵²⁷ Hatîb “ müzekkinin bildiği şeyleri haber vermesinin zorunluluğu babı” başlığı altında peş peşe birçok hadis vermektedir. Hatîb'in *el-Kifâye*'de bir konuyu ele alırken aynı bab başlığı altında bu kadar çok hadisi vermesini başka bir bapta göremedik. Yani müellif *el-Kifâye*'sinde peş peşe en fazla hadisi bu konu içerisinde zikretmektedir. Bkz. a.g.e., s. 54-63.

¹⁵²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 55.

bazılarının ise şehâdette müzekkî sayısının iki olmasını şart koştuklarını belirtmektedir.¹⁵²⁹

Rivâyeti şehâdet gibi kabul edenler, rivâyette de en az iki muaddilin tezkiyesini gerekli görürlerken, şehâdet ve rivâyette bir muaddilin tezkiyesini yeterli görenlerin, bu iddialarını tezkiyenin haber niteliğinde olmasına dayandırdıkları yer almaktadır. Bunlara göre haber-i vâhid ile amel edildiğine göre, tezkiyede de haber-i vâhid yeterlidir. Rivâyetin şehadetten farklı olduğunu savunanlara göre ise şehâdetin aksine rivâyette bir muaddilin tezkiyesinin yeterli olduğu ileri sürülmektedir.¹⁵³⁰ Bu aynı zaman da Hatîb'in de savunduğu bir görüştür. Ancak Hatîb bir müzekkînin tezkiyesini yeterli görmekle birlikte müzekkî sayısının en az iki olmasını ihtiyaten daha uygun görmektedir.¹⁵³¹

Kadının, kölenin ve çocuğun tezkiyesiyle ilgili de ayrı bir bab açan Hatîb kısa da olsa bu konuya da yer vermiştir. Kadının tezkiyesini kabul ettiğini ifk hadisesinde Hz. Berîre'nin yaptığı şahitliği delil göstererek sunan Hatîb, Medine'li fakihlerin çoğu ve bazı kimselerin, kadının râvi ve şahitleri tezkiyesini kabul etmediklerini de belirtmektedir. Fakat hadis ve fıkıh usûlcülerinin gerekli şartları taşıyan kadın ve kölenin de cerh ve ta'dîlinin makbul olduğunu da ayrıca vurgulamaktadır. Kölenin râvi için tezkiyesinin kabul edilmesinin aksine şehadetinin kabul edilmediğine de işaret etmektedir. Bu konuda daha da ileri giderek kıyas gereği, âdil olan her erkek, kadın, hür ve kölenin şehâdet ve râviyi tezkiyesi makbuldür diyenlerin de olduğunu Hatîb ayrıca belirtmektedir.¹⁵³² Ayricâ çocuğun tezkiyesini de ele alan Hatîb'e göre mürâhik sabinin¹⁵³³ ve ergenlik çağına yaklaşmış zâbit çocuğun tezkiyesi ise kesinlikle makbûl değildir. Her ne kadar bu durumdaki çocuklar duyduklarını ezberleyip anlasalar da efâl-i mükellefinin ahkâmını kavrayabilecek kapasitede değillerdir. Kadın ve köle bu yönüyle çocuklardan farklı olduğu için onların tezkiyesi kabul olunmuştur.¹⁵³⁴

¹⁵²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 120.

¹⁵³⁰ Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Aşikkutlu, a.g.e., s. 74, 75.

¹⁵³¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 120, 121.

¹⁵³² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 121, 123.

¹⁵³³ Akıl ve bâliğ olmadığı halde olmuş gibi gözüken çocuk.

¹⁵³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 123.

Tezkiye meselesinde üzerinde durulması gereken diğerk bir konu sikanın riâyetinin ta'dîl bakımından değerdir. Sika bir râvinin başka bir râviden hadis rivâyet etmesi, o râviyi ta'dîl anlamına gelip gelmeyeceği tartışılmıştır. Bu durum genelde ya sikanın, adını zikrettiği ya da zikretmediği râviden rivayeti şeklinde meydana gelmektedir. Sikanın, adını zikretmediği râviden rivâyeti, âdil olan râvinin, bana sika rivâyet etti veya bence müttehem olmayan râvi bana haber verdi gibi ifadeler kullanarak adını zikretmediği (mübhem) şeyhini ta'dîl edip etmeyeceği konusunda farklı görüşler mevcuttur.¹⁵³⁵ Bazıları böyle ifadeleri mübhem râvilerin ta'dîli için yeterli görmemişlerdir. Hatîb de bunlardan biridir. Ona göre, râvinin bana sikâ rivayet etti diyerek şahsını, adını ve sıfatını bildiği halde adını zikretmediği râviden rivâyet ettiği haber, rivâyet edilen şahsı tezkiye ve tevsik etmesine rağmen dinleyiciyi bağlamaz. Çünkü adını söylemesi halinde sika olmadığına ortaya çıkması ihtimalinden dolayı, râvinin şeyhini bu şekilde tevsik etmesine güvenilemez.¹⁵³⁶ Daha sonra İbnu's-Salâh, Nevevî, Irâkî, İbn Hacer ve Suyûtî gibi birçok hadis usûlcülerinin de Hatîb'in bu görüşüne katıldıkları görülmektedir.¹⁵³⁷

Tezkiye konusunda diğerk bir mesele de sika olan müzekkinin başkasından rivayetidir. Âdil olan sika bir râvinin başka bir râviden rivâyetini o râviyi ta'dîl olarak görenler söz konusu bu görüşlerini şu şekilde savunmaktadırlar. “Bir râviden rivâyette bulunan sika râvi, rivâyette bulunduğu bu kimsede cerhedilecek bir şey görseydi bunu mutlaka zikrederdi.” Bu görüşün yanlış olduğunu belirten Hatîb zaten bu görüşün de yer aldığı “sika bir râvinin başka bir râviden rivâyetinin o râviyi ta'dîl etmeyeceğiyle ilgili delilin zikri babı” altında bu fikre karşı çıktığını belirtmektedir. Hatîb'e göre âdil olan bir râvi, rivâyette bulunduğu şeyhin adâletini bilmeyebilir. Dolayısıyla böyle bir râviden rivâyet, ne onun adaletine, ne de doğru sözlülüğüne delâlet eder. Hatta bazı amaçlar uğruna ondan hadis rivâyet etmiş olabilir. Nitekim bazı âdil ve sika râviler, hadis aldıkları bazı râvilerin makbûl olmadıklarını bildikleri

¹⁵³⁵ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 121.

¹⁵³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 411. Ayrıca Hatîb'e göre bir âlimin, “adını zikretmesem de, kendisinden rivâyette bulunduğum herkes sikadır” diyerek adını anmadan bir kimseden rivâyette bulunması, o şahsı tezkiye anlamına gelmekle birlikte, adının söylenmesi halinde âdil olmadığına ortaya çıkması ihtimalinden dolayı, bu tezkiye ile amel edilmez. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 115.

¹⁵³⁷ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 110; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, 96; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 231; Suyûtî, *Tedrib*, I, 365.

halde bu durumu gizlemişler, bazılarının da yalancı ve sapık görüşlü olduklarını açıklamışlardır diyerek bu konudaki örnekleri sıralamıştır.¹⁵³⁸ Nitekim sika olan râvinin sika olmayan şeyhinden, durumunu açıklamadan rivâyette bulunması, dinde sahtekârlık anlamına geleceği için, sika râvi mecrûh olması halinde mutlaka şeyhinin durumunu belirtirdi.¹⁵³⁹

Sikanın, adını zikrettiği râviden rivayeti de çeşitli açılardan ele alınarak tartışma konusu yapılmıştır. Hadisçilerin çoğunluğuna göre âdil bir râvinin ismini zikrederek bir kimseden rivâyette bulunması onu ta'dîl anlamı taşımaz.¹⁵⁴⁰ Bunun sebebi, âdil râvinin, adaleti belli olmayandan hatta adil olmayandan rivâyet etmiş olma ihtimalidir. Bu nedenle âdil râvinin rivâyeti, kendisinden rivâyet ettiği kişiyi ta'dîl anlamına gelmeyeceği gibi onun sıdkını da göstermez. Çünkü değişik maksatlarla muhaddisler, zayıf râvilerden hadis rivâyet etmişlerdir.¹⁵⁴¹ Fakat sikanın, adını zikrettiği râviden rivayetini mutlak manada onu ta'dîl anlamı taşıyacağını ifade edenler de olmuştur.¹⁵⁴²

b. Zabt

Sözlükte yakalamak, sağlam ve güzel yapmak, iyice ezberlemek¹⁵⁴³ anlamlarına gelen *zabt* kelimesi, ıstılahta râvinin, hadisleri aradan uzun zaman geçtikten sonra bile işittiği şekilde ezberinden tutup ne eksik ne de fazla olarak başkalarına rivâyet edebilme yeteneğine denir.¹⁵⁴⁴ Diğer bir tanıma göre *zabt*, râvini hafızadan rivâyet ediyorsa hâfız olması, kitabından rivâyet ediyorsa kitabını her türlü tebdil ve tağyirden koruması, manen rivâyet ediyorsa lâfzların manaya delâletini iyi bilmesi ve dikkatli olması demektir.¹⁵⁴⁵

Zikri geçen zabt tanımlarından başka hadisçiler bu terimin değişik tariflerini yapmışlardır. Hatîb, râvinin hadis öğrenirken duyduğu hadisi iyi kavraması ve hocanın tedlîs yapma ihtimaline karşı dikkatli olması, hadisi edâ ederken de temkinli

¹⁵³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 112-115.

¹⁵³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 114.

¹⁵⁴⁰ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 111.

¹⁵⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 112.

¹⁵⁴² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Aşıkutlu, a.g.e., s. 126, 127.

¹⁵⁴³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, VIII, 340.

¹⁵⁴⁴ Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, s. 426.

¹⁵⁴⁵ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 184; Ahmet Naim, a.g.e., s. 365.

davranarak hıfzında şüphelendiği hadisleri değil, iyi ezberlemiş olduğu hadisleri rivâyet etmesi gerektiğini söyleyerek¹⁵⁴⁶ zabt tanımının içeriği hakkında bilgi vermiştir. Yine, hadis tahammülünde ve semâda kişinin öncelikle mümeyyiz ve zabt sahibi olması gerektiği, aksi durumda kişinin bilmediğini taşıyan kimse gibi olacağı Hatîb tarafından belirtilmiştir.¹⁵⁴⁷

Hadis âlimleri bir hadisin makbûl olması için râvinin adâlet kapsamı sıfatı içerisinde dinen güvenilir olmasını öncelikli bir şart olarak kabul etseler de, sadece bu özelliği yeterli görmemişlerdir. Hatîb “doğru bir yaşantı üzere ve ibadet ehli oldukları halde, zabt ve dirâyet sahibi olmayanların hadisleriyle ihticâc edileyeceğine dair bab” adı altında zabt kusurundan dolayı birçok saygın şahsiyetlerin hadislerinin alınmadığını belirtmektedir. Mesela bunlardan birinde İbn Ebi’z-Zinâd’ babasının şöyle dediğini nakletmektedir. “ Medine’de beş yüz kişiye rastladım, bunların hepsi de güvenilir kimselerdi. Fakat bu işin ehli olmadıklarından, hiçbirinden hadis alınmazdı.¹⁵⁴⁸ Yine başka bir nakilde İmâm Mâlik’in Mescid-i Nebevî’yi göstererek “şu direklerin dibinde Rasûlullah, şöyle buyurdu diyen yetmiş kişi ile karşılaştım. Bunlardan hangisine hazineyi teslim etseniz, gözünüz arkada kalmazdı. Ama bu işin ehli olmadıkları için, hiçbirinden hadis almadım” dediği nakledilmektedir.¹⁵⁴⁹

Hatîb hadisiyle ihticâc edilip, rivâyeti kabul edilmesi gereken râvinin özelliklerini ele alırken, Şâfiî’den yaptığı nakilde, bir haberin râvisinin, dininde güvenilir, sözünde doğru, rivâyet ettiği hadisin şuurunda, hadisin anlamını bozabilecek lafızları ayırt edebilen, hadisi manen değil duyduğu şekilde lafzen rivâyet eden, hıfzından rivâyet ederse hâfız, kitabından rivâyet ederse onu koruyan ve tedlîsten uzak biri olmasını şart koşturmuştur.¹⁵⁵⁰ Bunlar içinde dinî ve kavîf güvenilirlik haricindekiler, râvinin zabtını ilgilendiren şartlardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi zabtı ilgilendiren çeşitli unsurlar vardır. Bunlardan birisi râvinin dalgınlıktan ve dikkatsizlikten uzak olması manasına gelen *teyakkuz*

¹⁵⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 196.

¹⁵⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 71.

¹⁵⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 190.

¹⁵⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 191.

¹⁵⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 40; Aşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta’dil İlmi)*, s. 80.

tabiridir. Râvinin dalgınlığı ve dikkatsizliği, kendi merviyatını başkalarından ayıramamasına ve telkine kapılmasına sebep olacağı belirtilmiş, bu yüzden de râvinin daima teyakkuzda olmasının gerekliliği ileri sürülmüştür. Şu'be, “kimin hadisi terkedilir?” sorusuna, meşhûr râvilerden, onların tanımadığı hadisler rivâyet eden ve bu nedenle çoğu kez hadisleri atılan kimse” cevabını vermiştir. Yine râvilerin bazılarının teyakkuzda olmadıkları gerekçesiyle hadislerinin terkedildiği nakledilen rivâyetlerde görülmektedir.¹⁵⁵¹

Zabtın unsurlarından biri de râvide aranan hıfz özelliğidir. İbn Mehdî'nin hıfzı, itkân diye tarif ettiği görülmektedir. Buna göre râvinin edâ esnasında tesebbüt etmesi, hıfzından rivâyette şüpheye düşmemesi gerektiği belirtilmektedir.¹⁵⁵² Bunun yanında Hatîb çok yanılan ve hadislerinde bu yönü ağır basanların rivâyetinin terkedileceğine dair müstakil bir başlık açarak burada bazı rivâyetlere yer vermiştir.¹⁵⁵³

Hıfz, hafızayla ilgili bir durum olmasının yanında râvinin rivâyette bulunduğu kitabını iyi muhafaza etmesi anlamına da gelmektedir.¹⁵⁵⁴ Hatîb muhaddisin kitabını iyi muhafaza etmesini hıfz olarak değerlendirmiştir. Eğer muhaddis kitabını tahrif, tağyîr ve yanma gibi durumlara karşı iyi koruyamamışsa veya sahih olmayan bir kitaptan rivâyette bulunmuşsa bu durum tesâhül olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁵⁵ Eğer bir râvi ezberleme yönünden sağlam değil de kitabı sağlamsa onların kitabından rivayet uygun görülmüştür.¹⁵⁵⁶ Bir râvide hıfz şartının kesin olarak nasıl bulunduğuyla ilgili üzerinde ittifak edilmiş bir görüş yoktur. Fakat, bir râvide yanılma daha fazla görülüyorsa bu kimsenin hıfzının iyi olmadığı belirtilmiştir.¹⁵⁵⁷ Öğrenilmesi yönünden hadislerin derece bakımından en yükseği, rivâyetlerin en şerefli olarak görülen hıfz amelîyesine¹⁵⁵⁸ râvinin ruhen ve bedenen hazır olması

¹⁵⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 171-173.

¹⁵⁵² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 197, 198.

¹⁵⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 173-175.

¹⁵⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 40.

¹⁵⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 152, 153.

¹⁵⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 259, 265.

¹⁵⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., 173-175.

¹⁵⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 231.

gerektiğiyle ilgili Hatîb özel bir başlık açarak *el-Câmî li-ahlâkı 'r-râvî* adlı eserinde bunu uzunca ele almıştır.¹⁵⁵⁹

Çeşitli kriterler göz önünde bulundurularak zabtları tespit edilen râviler, zabt derecelerine göre taksim edilmişlerdir. İbn Mehdî, bu konuda râvileri üç dereceye ayırmıştır. Bunlardan birincisi, hıfz ve itkân sahibi olanlar. Bunların hadisleriyle ihticâc edilmesi konusunda ihtilâf yoktur. İkincisi, bazen yanılmakla birlikte hadisleri genellikle sahih olanlar. Bunların hadisleri terkedilmez. Zira böylelerinin hadisleri terkedilecek olursa, pek çok râvinin hadislerini terk etmek gerekir. Üçüncüsü, hadis rivâyetlerinde genellikle yanılanlar. Bunların hadisleri terkedilir.¹⁵⁶⁰ İbn Mehdî'nin bu taksimine aşağı yukarı benzer taksimlerin diğer bazı muhaddislerce yapıldığı da görülmektedir.¹⁵⁶¹

2. Ravinin Kusurları

Râvinin kusurlarıyla ilgili olarak hadis usûlü eserlerinde birçok bilgi bulunmaktadır. Fakat bilindiği kadarıyla ilk defa İbn Hacer, râvinin cerhine sebep olan kusurları, beşi adâlet sıfatıyla, beşi de zabt sıfatıyla ilgili olmak üzere on grupta toplamış ve kusurun derecesine göre, büyükten küçüğe doğru ele almıştır.¹⁵⁶²

a. Adâlet Sıfatıyla İlgili Kusurlar

aa. Yalancılık (Kizb)

Hadis ıstılâhında kizbu'r-râvi olarak da geçen bu terim Hz. Peygamber üzerine yalan söylemektir. Bir diğer ifadeyle Rasûlüllah'ın söylemediği bir sözü kasten ona nisbet ederek rivâyet etmektir.¹⁵⁶³

¹⁵⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 178-182.

¹⁵⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 174.

¹⁵⁶¹ Zabtları tespit edilen râvilerin zabt derecelerine göre taksimleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*, s. 85, 86.

¹⁵⁶² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 276. Biz Hatîb'in hem *el-Kifâye* hem de *el-Câmî* adlı eserlerinde râvinin cerhine sebep olan kusurların İbn Hacer'deki gibi bir gruplandırılmaya tâbi olmadığını gördük. Hatîb bu iki eserinde râvinin cerhine sebep olan hallerin hepsine değişik yerlerde değinmiştir. Fakat İbn Hacer'deki gibi gruplandırmamıştır. Biz burada Bağdâdî'nin hadis usûlü eserlerinde dağınık şekilde bulunan râvinin cerhiyle ilgili meseleleri ele alırken konunun daha sistematik sunumu açısından İbn Hacer'in gruplandırmasını ele alacağız.

¹⁵⁶³ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 187.

Râvide görülen yalancılık âlimler tarafından iki şekilde değerlendirilmektedir. Bunlardan birisi hadis rivâyetinde yalancılıktır. Kasıtlı olarak Hz. Peygamber'e yalan isnat etmek, adâleti iskat eden en ağır cerh sebebi olarak görülmüş bu işi yapan küfürle ithâm olunarak ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Bunun yanında hadis uydurma işini dinsizlik, küfür gibi ağır bir suç olarak değil, dini savunma adına cahilane bir tutum olarak da görenler olmuştur.¹⁵⁶⁴

Hatîb kizb ile ilgili müstakil bir bab başlığı açmış, günlük hayatta kullanılan yalan ile Rasûlüllah (s.a.v.)'a yalan isnad etmeyi değerlendirmiştir. Buna göre Hz. Peygamber'e yalan isnad eden kişi bu büyük günahından dolayı tevbe etse dahi bir daha onun rivâyeti asla kabul edilmez. Büyük çoğunluk bu şekilde düşünse de bazıları bu görüşe katılmamaktadır. İbnu'l-Mübârek bu suçun büyüklüğünden dolayı olmalı ki böyle birisi artık doğru dahi söylese doğru sözlerinin reddedileceğini belirlemiştir.¹⁵⁶⁵

Hatîb râvinin rivâyetinin bir daha kabul edilmeyeceğini onun yalanında herhangi bir kastın olup olmamasına bağlamaktadır. Onun için bir kimse rivâyetinde yanlış olduğunu itiraf ederse ve herhangi bir kastının olmadığı anlaşılırsa, bu kimsenin rivâyetinin kabul edileceği vurgulanmıştır.¹⁵⁶⁶

Hz. Peygamber'e yalan isnâdı dışında günlük hayatta yalan söyleyen birinin rivâyeti konusu ayrı bir mesele olarak değerlendirilmiştir. Bu da tıpkı Hz. Peygamber'e yalan isnad eden kişinin haline benzetilerek hadislerinin alınamayacağı iler sürülmüştür. İmâm Mâlik kendilerinden hadis alınamayacak dört zümre arasında, hadiste olmasa bile insanlar arasında yalan söylediği tespit edilen kimseleri de göstermektedir.¹⁵⁶⁷ Hatîb bu konuyla ilgili olarak açtığı müstakil babta hadis rivâyeti haricinde insanlar arası ilişkilerde yalan konuşanın rivâyetinin reddedileceğine dair görüş beyan etmekte fakat bu suçtan tevbe eden kimsenin hadisinin kabul edilmesi gerektiğini bildirmektedir.¹⁵⁶⁸ Râvinin, hadis rivâyetinde

¹⁵⁶⁴ Ahmet Naim, a.g.e., s. 298, 299; Aşıkkutlu, a.g.e., s. 88.

¹⁵⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 145; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 390.

¹⁵⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 146.

¹⁵⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 144; *el-Câmî*, I, 139.

¹⁵⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 145.

kasıtlı olarak yalancılık yaptığına rastlanılmamakla birlikte, günlük hayatında yalancılığının tespit edilmesi kavî fisk olarak görülmüş bundan dolayı böylesinin rivâyeti nin de reddolunacağı bildirilmiştir. Böyle olan hadise *metrûk* veya *matrûh* adı verilir.¹⁵⁶⁹

ab. Yalancılıkla İtham (Töhmet-i kizb)

Râvinin yalancılıkla ithâm edilmesi, Rasûlüllah'a yalan isnad ettiği bilinmemekle birlikte, genel olarak yalancılık töhmeti altında bulunmasıdır. Böyle bir râvinin verdiği haber, iki derecelidir. Bu haberin dinin zarûfî olarak bilinen kurallarına aykırı olup râvisinin bu haberinde teferrüd etmesi yanında ortada vaz alâmetlerinin bulunması, Rasûlüllah'a yalan isnad etmekle ithamına zannî delil sayılır, rivâyeti de mevzu hadise ilhak olunur.¹⁵⁷⁰

İbn Hacer yalancılıkla ithâm edilen râvinin rivâyetine metrûk adını verir.¹⁵⁷¹ Başka bir yer de metrûk hadisin tarifini şu şekilde yapar: “Hz. Peygamber’in hadislerinde yalancılıkla itham edilen veya hadiste yalanı görülmesi bile, günlük hayatında yalan konuştuğu bilinen râvinin, malûm kaidelere aykırı olarak münferiden rivâyet ettikleri hadislerdir.”¹⁵⁷²

İmâm Mâlik Rasûlüllah'ın hadisinde olmasa bile, insanlar arasında yalan konuşanlardan hadis alınmamasını istemiştir.¹⁵⁷³ Buna ilaveten İbn Mehdî, yalancılıkla itham edilenleri hadisi terkedilecekler arasında görmüştür.¹⁵⁷⁴

ac. Fisk

Bir şahsın Müslüman olduğunun anlaşılması ve açık bir fisktan selâmette olmasını adâletin gereği olarak kabul edildiğini daha önce adâlet konusunda ele almıştık.

¹⁵⁶⁹ Ahmet Naim, a.g.e., s. 294, 295.

¹⁵⁷⁰ Ahmet Naim, a.g.e., s. 294; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 86; Aşıkutlu, a.g.e., s. 93.

¹⁵⁷¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 112.

¹⁵⁷² İbn Hacer, a.g.e., s. 106.

¹⁵⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 144; *el-Câmî*, I, 139; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 32.

¹⁵⁷⁴ İbn Ebî Hâtîm, , a.g.e., II, 32.

el-Kifâye ve el-Câmî'de adalet ve fîskın iç içe işlendiği görülmektedir. Aslında bazı yönlerden fîsktan sâlim olmak adâleti, adâletli olmak da fîsktân sâlim olmayı gerektiriyor. Üzerinde tartışılan mesele ise daha çok fîsk ve adaletin içeriği, yani hangi hal ve davranışlar ile sözlerin fîsk ve adâlet kapsamına girdiğidir. Bu yüzden en büyük fîsk küfürdür diyenler olduğu gibi, fâsık birinin itikâdının düzgün olabileceği, kendisinde Allah korkusunun bulunabileceği de belirtilmektedir.¹⁵⁷⁵

Âlimler arasında fîskın hadis râvisi açısından hükmü değişik şekillerde değerlendirilmiştir. Bilerek fîskını açığa vuranın rivâyetinin merdûd olduğunda ihtilafın olmadığını ileri sürenler olduğu gibi, te'vilden dolayı fîska düşüp de bunun farkına varmayanlar için ise durumun farklı olduğunu kabul edenler de vardır. Buna göre nebiz içmek, musiki dinlemek gibi davranışlar zannî fîska dahil edilmiştir. Fîsk olduğu kesin olmayan bu davranışlarda bulunanların rivâyeti bazılarınca ittifakla makbûl görülürken, fîskı katî olanlar ise farklı şekilde değerlendirilmiştir. Eğer yalan konuşmak dini bir görev telakki edilirse bunların rivâyetleri ittifaken reddedilir.¹⁵⁷⁶ Mesela Râfizî'lerin bir kolu olan Hattâbiyye fırkası, yandaşları lehine şahitlik yapmayı bir görev bilirler. Bunun için Şâfiî'nin, "Râfıza'dan Hattâbiyye dışındaki ehl-i hevanın şehâdetini kabul ederim" demiştir.¹⁵⁷⁷ Fakat mezhepleri lehine yalancılığı câiz görmeyen, hatta haram olduğuna inanıp yalancılıktan kaçınanların ise rivâyet ve şehadetinin kabul edildiği ileri sürülmektedir. Pekçok usûlcünün görüşü bu istikamatte olsa da bazıları bu tür râvilerin şehâdet ve rivâyetini makbûl görmemektedir.¹⁵⁷⁸ Hatîb'in hadis usûlü eserlerinde fîskından dolayı hadis alınamayacak râvilerin durumlarıyla ilgili birçok nakiller yer almaktadır. Fakat bu râviler yukarıda bahsedildiği şekilde fîskı zannî olanlar ve fîskı katî olanlar şeklinde ele alınmamıştır. Sadece bu gruplara dahil olan râvilerin halleri değişik yerlerde zikredilmiştir.

¹⁵⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 99.

¹⁵⁷⁶ Aşikkutlu, , a.g.e., s. 94, 95.

¹⁵⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, , a.g.e., s. 149.

¹⁵⁷⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 114; es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 65.

ad. Bid'at

Dini ıstılahta bid'at, dinin ikmâlinden sonra ihdas olunan ve dine izâfe edilen şeye denmiştir.¹⁵⁷⁹ Bu terim sadece hadis ilminde değil diğer İslâmi ilimlerin hemen hepsinde sıkça rastlanan bir terimdir.¹⁵⁸⁰ Hadis ilminde ise bid'at râvinin akidesiyle ilgili bir cerh sebebi sayılarak, râvinin itikatta fiska düşmesi olarak anlaşılmıştır.¹⁵⁸¹

Hadis bilginleri, bidatin cerh sebebi sayılabilmesi için öncelikle küfrü gerektirip gerektirmediğini tespitte çalışmışlar ve bu amaçla bidati küfrü gerektiren (mükeffire) ve fıska gerektiren (müfessika) şeklinde iki kısma ayırmışlardır. Allah'ı cisimlere benzetmek, ilahlığın Hz. Ali'ye ya da bir başkasına geçtiğini söylemek gibi bidatlerin küfrü gerektiren türden oldukları belirtilmiştir. Bu tür bidatleri savunanların rivâyetleri hadis, fıkıh ve usûl bilginlerinin ittifakıyla reddedilmiştir.¹⁵⁸² Bidatleriyle küfre değil de fiska düşen râvilerin rivâyetlerinin kabulü konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu durumdaki kimselerin rivâyetlerinin bazılarınca mutlak olarak reddedileceği belirtilmiştir. Kimileri bu tür kimselerin içinde buldukları bidatten dolayı kâfir olduklarını kimileri ise fâsık olduklarını iddia etmişlerdir. Bunların rivâyetlerinin kabul edilemeyeceği söylenmiştir.¹⁵⁸³

Bidatçilerin rivâyetlerini kabul etmeyenlerin en önemli dayanaklarından biri İbn Sîrîn'den rivâyet edilen “ dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz” kavlidir. Hatîb bu rivâyeti farklı birçok senetlerle *el-Kifâye*'de peş peşe zikretmektedir.¹⁵⁸⁴ İbn Sîrîn, İmâm Mâlik ve diğer bazı kimseler bidatçilerin rivâyetlerini mutlak olarak reddederken, İbnu's-Salâh uygulamada bunun geçerli olmadığını belirlemiştir. Çünkü ona göre hadis imamlarının kitapları propagandist olmayan bidatçilerin rivâyetleriyle doludur.¹⁵⁸⁵ İslâm bilginlerinin çoğunluğu da mezhebinin propagandasını yapmayan bidatçilerin rivâyetlerini kabul ederken, propagandacı olanların rivâyetlerini ise

¹⁵⁷⁹ Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 86.

¹⁵⁸⁰ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 39.

¹⁵⁸¹ Uğur, a.g.e., s. 39; Aşikkutlu, , a *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*, s. 97.

¹⁵⁸² Suyûtî, *Tedrib*, I, 383, 384; es-Sehâvî, , a.g.e., II, 62-64; Aşikkutlu, , a.g.e., s. 97.

¹⁵⁸³ Hatîb bidatle ilgili özel bir bab başlığı açmıştır. Bu iddialar hakkında daha geniş bilgi için bkz.

Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 148-160.

¹⁵⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, , a.g.e., s. 149-150.

¹⁵⁸⁵ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 115.

reddetmişlerdir.¹⁵⁸⁶ Ebû Hanife¹⁵⁸⁷ ve İmâm Şâfî'nin de kabul ettiği¹⁵⁸⁸ bu görüşe Hatîb'in¹⁵⁸⁹ ve İbnu's-Salâh'ın da¹⁵⁹⁰ katıldıkları görülmektedir. Hatîb'e göre mezhebinin propagandasını yapan bidatçiden hadis alınmama sebebi; kendilerine göre güzel gördükleri şeylerin propagandasını yapmak onları bidate yönelteceği endişesidir.¹⁵⁹¹

Bidatçilerden hadis nakletmeyle alakalı görüşler temel olarak zikrettiğimiz şekliyledir. Fakat bunun dışında nakil ehlinden bazılarıyla kelâmcılar herhangi bir ayrıma tabi tutmaksızın, te'villeri sebebiyle kâfir olsun fâsık olsun, bütün bidaçilerin rivâyetlerini kabul ederler.¹⁵⁹²

ae. Cehâlet

Cehâlet, râvinin zatının veya halinin bilinmemesi demektir.¹⁵⁹³ Râvinin bilinmemesi, yani imamlar arasında meçhul kalması, başlıca iki sebebe dayandırılmaktadır. Birincisi, râvinin isim, künye, lakab, neseb gibi çeşitli ve pek çok sıfatları olduğu halde, bunlardan yalnız birisiyle tanınmış olması ve rivâyet isnâdında, tanınmış olduğu isimlerden başka bir isimle zikredilmesidir. Çünkü râvinin kendi ismi olmakla beraber, meşhûr olmayan bir isimle anılması, onun başka bir şahıs olduğu zannını uyandırır. Bu ise hadis münekkitlerince onun ismi ve vasfını araştırma bakımından engelleyici ve zorlayıcı bir durumdur. Râvinin meçhûl kalmasının ikinci sebebi, hadis rivâyeti yönünden *mukillûn*'dan olması nedeniyledir. *Mukill* (çoğulu *mukillûn*), az hadis rivâyet eden kimselere denir. Bunlar arasında umumiyetle, kendisinden bir kişinin hadis aldığı kimseler vardır. Bu kimselerin isimleri çok defa isnatta zikredilmekle beraber bazen de zikredilmez ve mübhem

¹⁵⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 149.

¹⁵⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 154.

¹⁵⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 149.

¹⁵⁸⁹ Hatîb açıkça bu görüşe katıldığını belirtmese de naklettiği rivâyetlere yapmış olduğu yorumlar onun da Şâfî ve Ebû Hanife gibi düşündüğünü göstermektedir. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 148-160.

¹⁵⁹⁰ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 115, 116.

¹⁵⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 156.

¹⁵⁹² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 149.

¹⁵⁹³ Ahmet Naim, a.g.e., s. 319.

birakılır. Mübhem bırakılan bu isimlerin yerlerine “*ahberanî fülân, ahberenâ şeyhun, ahberanî raculün, ahberanî İbn fülân*” gibi umumi tabirler kullanılır.¹⁵⁹⁴

Râvisi bilinmeyen hadisler, umumiyetle, hadis imamları arasında makbul sayılmamıştır. Çünkü bir hadisin kabul edilebilmesi için, hadisin râvilerinde adâlet ve zabt gibi bazı şartlar aranır; yani râvinin bu şartları cemedan sika kimselerden olması gerekir. Esasen hadisçilerin bir râvi hakkındaki cehâletleri de, bu râvinin adâlet ve zabt yönünden durumlarına vakıf olamamalarından başka bir şey değildir. Bu duruma dikkat çeken Hatîb konu hakkında müstakil bir bab açıp, meçhûl râvi hakkında genel bir tanım yaparak şöyle demiştir: “Hadisçiler arasında meçhûl olan bir râvi, hadisle meşgul olmayan, ilim talebiyle şöhret kazanmayan, fazla hadis rivâyet etmeyen ve bu sebeple hadisçiler tarafından bilinmeyen kimsedir.” Bunların isimlerinden bahsedilmesi ise, kendilerinden, umumiyetle bir kişiden fazla kimsenin rivâyet etmemesi sebebiyledir. Mesela Amr Zû Mur, Cabbâr et-Tâî, Abdullah İbn Ağâr el-Hemedânî, el-Heysen İbn Haneş, Mâlik İbn Ağâr, Saîd İbn Zi Hidân, Kays b. Kerkem ve Hamr b. Mâlik, yalnız Ebû İshâk es-Sebîî’nin kendilerinden rivâyet ettiği kimselerdendir. Bunun gibi yalnız eş-Şa’bî’nin hadis aldığı Semân İbn Meşneç ve el-Hezhâz İbn Mîzen; Ebu’t-Tufeyl Âmir İbn Vâsile’nin hadis aldığı Bekr İbn Karvas ve Hallâm İbn Cezel; Hılâs İbn Amr’ın hadis aldığı Yezîd İbn Suheym; Kâtade’nin hadis aldığı Cureyc İbn Kuleyb, hadisçiler arasında meçhul olan kimselerdendir.¹⁵⁹⁵

Meçhûl ile ilgili olarak Hatîb’in yukarıda zikrettiğimiz umûmî tanımını yanında hadis âlimlerince cehâletin türüne göre râviler genel olarak iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan birincisi *meçhûl’ül ayn* olan râvilerdir. Hatîb’in meçhûl terimi içerisinde tanımlandığı şekliyle kısaca *meçhûl’ül-ayn*, tek râvisi olan muhaddise denir.¹⁵⁹⁶ Hadisçiler *meçhûl* tabiri ile genelde *meçhûl’ül-ayn* olan râviyi kastetseler de Ebû Hâtîm gibi bazılarının bununla *cehâletü’l-vasfi* kastettikleri de belirtilmektedir.¹⁵⁹⁷

¹⁵⁹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 277 ;Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 91.

¹⁵⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111.

¹⁵⁹⁶ es-Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, II, 47. Burada Sehâvî’nin *meçhûl’ül-ayn*, teriminin tek râvisi olan hadise denileceğiyle ilgili ifadesi yine Bağdâdî’ye aittir. Zaten Sehâvî kendisi de bunu belirtmektedir. Krş. es-Sehâvî, a.g.e., II, 47. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 111.

¹⁵⁹⁷ el-Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmî*, s. 230.

Hatîb, meçhûl olan kimseden, ilmî şöhreti olan en az iki kişinin hadis rivâyet etmesi halinde cehâletin¹⁵⁹⁸ ortadan kalkacağını belirtmiştir.¹⁵⁹⁹ Birçok muhaddisin de bu konuda Hatîb’le hemfikir oldukları belirtilmektedir. Fakat İbn Hibbân ve diğer bazı kimselerin meşhûr bir râvinin rivâyetiyle de *cehâltül’ül-aynın* ortadan kalkacağını ileri sürdükleri de söylenmektedir.¹⁶⁰⁰

Kendisinden iki veya daha fazla kimse, ismini anarak hadis rivâyet etmişken, hakkında cerh ve ta’dille ilgili bir hüküm verilmediği için âdil olup olmadığı meçhul kalmış râviye *meçhûlü’l-hâl* veya *mestûr* denir.¹⁶⁰¹ İbnu’s-Salâh ise buna farklı bir mana vererek “zâhiren âdil olduğu halde bâtinen adâleti meçhul kimse” şeklinde tarif etmektedir.¹⁶⁰²

Mechûlü’l-hâl olan râviler; adâleti zâhiren ve bâtinen meçhul olanlar ki bunların rivâyetleri cumhura göre merdûd görülmüştür, ayrıca zâhiren âdil, bâtinen *meçhûlü’l-adâle* olanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Hadisçilere göre zâhiren âdil, bâtinen meçhul râvi, hakkında müzekkilerin tezkîyesine müracaat edilen kimsedir. Bu tür râvilerin rivayetlerini bazıları kabul ederken bazıları reddetmiştir.

Daha önce de zikrettiğimiz gibi Hatîb cehâlet konusu hakkında müstakil bir bab açıp, meçhûl râvi hakkında “Hadisçiler arasında meçhûl olan bir râvi, hadisle meşgul olmayan, ilim talebiyle şöhret kazanmayan, fazla hadis rivâyet etmeyen ve bu sebeple hadisçiler tarafından bilinmeyen kimsedir.” genel tanımıyla iktifa etmiştir. Bunları daha sonrakilerde olduğu gibi meçhûlü’l-ayn ve meçhûlü’l-hâl diye bir ayrımına tabi tutmuştur. Fakat onun meçhul tabiriyle esasen meçhûlü’l-aynı kastettiği de belirtilmiştir. Biz de yaptığımız araştırmada cehâlet konusuyla ilgili olarak Hatîbin eserlerinde mezkûr iddiaları doğrulayan bilgilere ulaştık.

¹⁵⁹⁸ Diğer bir tabirle *cehâletü’l-aynın*.

¹⁵⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 111, 112. Bu fikir her ne kadar da Hatîb’in kendisinden nakilde bulunduğu kişiye ait olsa da rivâyetin devamındaki değerlendirmeden Hatîb’in bu fikre katıldığı görülmektedir. Fakat iki kişinin kendisinden nakilde bulunduğu bu kimseden cehâletin kalkması onları ta’dil manalarına da gelmemektedir. Hatîb bu hususa özellikle dikkat çekmektedir.

¹⁶⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta’dîl İlmi)*, s. 103.

¹⁶⁰¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 126.

¹⁶⁰² İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 112.

b. Zabt Sıfatıyla İlgili Kusurlar

ba. Çok Yanılmak (Kesretu'l-Galat)

Aynı manada *fuhşu galat* da kullanılır. Her ikisi de çok hata yapmak, hatası çok olmak demektir.¹⁶⁰³ Hadis rivâyetiyle meşgul olan bir râvinin, rivâyet ettiği hadislerde yarıdan fazla/çoğunda hata yapması sebebiyle cerh veya ta'n edilmesine yol açan hallerden biridir.¹⁶⁰⁴ İnsanın yaratılış gereği hatadan sâlim olamayacağını, en sika râvilerin bile bazen yanıldıklarını göz önünde bulunduran hadis bilginleri, râvilerin kasıttan uzak ve aşırılığa kaçmayan hatalarını hoşgörü ile karşılamışlar, hatası sevabını aşacak derecede çok yanılanların rivâyetlerini de reddetmişlerdir. Mesela bununla ilgili olarak gelen nakillerde Sevri, râvide hıfz galip geldikten sonra, bazen yanılma da artık hâfiz sayılacağını, hata yönü ağır bastığı takdirde ise terkedileceğini belirtmektedir. İmâm Şâfiî ise muhaddislerden yanlışı çok olup da o yanında yanlısını düzeltebileceği bir kitabı yoksa bu tür kimselerin rivâyetlerinin kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. İbn Mehdî'nin ise râvileri üç gruba ayırdığı nakillerde görülmektedir. Bunlardan hıfz ve itkan sahibi olanların kabulünde ihtilâf yoktur. Bir kısmı yanılırsa da, hadisin sıhhat yönü ağır basar; bunların hadisleri de terkedilmez. Diğer bir kısmının hadisinde yanılma hâkimdir; bunların hadisleri terkedilir.¹⁶⁰⁵ Rivâyetlerde hatası kabul edilemeyecek râvilerin bu hatası genelde yarıyı geçecek derecedeki çoklukla ifâde edilirken¹⁶⁰⁶ Hatîb'in de "rivâyetinde çok hata yapanın hadisiyle ihticacın terkedileceği" hükmünü bab başlığı yaparak bu fikirlere katıldığı görülmektedir.¹⁶⁰⁷

Râvinin hatasıyla ilgili üzerinde durulan diğer bir konu da çok yanılmış olmasına rağmen hatasında ısrâr edenlerdir. Rivâyetlerin geneline bakıldığında bu durumdaki râvilerin hadislerinin terkedildiği görülmektedir. Hatîb "hata yaptığı halde hatalı rivâyetten rücû eden ve genelde rivâyeti sıhhatli olan râvinin hatası ona zarar vermez" başlığı altında basettiğimiz birçok rivâyetle de destekleyerek bu konuya

¹⁶⁰³ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 180.

¹⁶⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 174; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 93.

¹⁶⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 174-188.

¹⁶⁰⁶ Bkz. Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 93.

¹⁶⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 174.

açıklık getirmektedir.¹⁶⁰⁸ Bu konuda âlimlerin çoğu gibi o da hatası sebebiyle yanlış yapıp bu yanlışından dönenin rivâyetini kabul etmektedir.

bb. Gaflet

Gaflet, sözlükte gâfil olmak, dikkatsizlik, ne yaptığını bilmemek manalarına gelir. Hadis usûlü ilminde *fartu'l-gafle* olarak da geçer. Hadis rivâyetiyle meşgul olan bir râvinin, aşırı derecede gâfil olması, yahut dikkat ve titizlikten uzak bulunması sebebiyle cerhedilmesine yol açan hallerden biridir.¹⁶⁰⁹

Farklı kimselerce hemen hepsi dikkatsizlik özelliğine varan bir anlam çerçevesinde gafletin değişik tanımları yapılmıştır. Meselâ Humeydî (ö. 219/834)'ye göre gaflet, “kitabında yanlış olduğu kendisine söylenen bir râvinin, kitabındaki rivâyeti terkedip kendisine empoze edildiği şekliyle hadisi rivâyet etmesine veya aradaki farkı anlamadan başkalarının sözüyle kitabındaki rivâyeti değiştirmesi ya da farkında olmadan manayı değiştirecek şekilde fâhiş tashifte bulunmasıdır. Böyle kimsenin rivâyeti alınmaz.¹⁶¹⁰

Hatîb bu konuyu *el-Kifâye*'sinde “gaflet ehlinin hadisinin reddi” başlığı altında sadece dört rivâyetle ele almıştır. Hepsinde de bu vasfın bulunduğu râvilerden hadis almanın sakıncalarından bahsedilerek bab başlığından da anlaşıldığı üzere bunların rivâyetlerinin reddedileceği bildirilmiştir.¹⁶¹¹

Gaflet konusuyla benzerlik arzeden hatta iç içe işlenen bundan da öte Hatîb'in peş peşe işlediği diğer konular ise *telkin* ve *tesâhül*dür. *Telkin*, bir muhaddise tesir ederek bir hadisin kendi rivâyeti olduğuna inandırarak onu gerçekten rivâyet edip etmediğini bilmeden rivâyet etmesini sağlamaktır.¹⁶¹² *Tesâhül* ise râvinin rivâyete gereken önemi vermeyip, işi gevşek tutmasıdır.¹⁶¹³ Aslında her iki terimin de içeriği, bir yönüyle gafleti ilgilendirmektedir. Kanaatimizce Hatîb'in de görüşü bu doğrultuda olduğu için önce gaflet konusunu ele almış hemen peşinden telkin

¹⁶⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 175.

¹⁶⁰⁹ Koçyiğit, a.g.e., s. 93.

¹⁶¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 179; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 33-34.

¹⁶¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 179; Ayrıca bkz. *el-Câmî*, I, 140, 141.

¹⁶¹² Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 402.

¹⁶¹³ Uğur, a.g.e., s. 405.

konusunu bunun ardından da tesâhül konusunu ayrı başlıklar altında ele almıştır. Zaten zabt sıfatıyla ilgili bu hususları işleyen İbnu's-Salâh da telkîn kavramını tesâhül olarak değerlendirmektedir.¹⁶¹⁴ Hatib'in naklettiği rivâyetlerden anlaşıldığı üzere hem gaflet sahibi bir râviden¹⁶¹⁵ hem telkine açık olan râviden¹⁶¹⁶ hem de tesâhülüyle bilinen bir râviden¹⁶¹⁷ hadis rivâyetinin câiz olmadığı anlaşılmaktadır. Müellif bu üç konuda da daha çok rivâyetlerle yetinmiş, çok kısa birkaç yorumda bulunsa da ortaya kayda değer bir şey koyamamıştır.

bc. Vehm

Hadis ıstılahı olarak *vehim*, râvinin cerhine sebep olan on kusurdan biri olup râvinin rivâyette yanılmasından ibarettir. Râvinin rivâyette vehmi, mürsel veya munkatı olan bir hadisi vasletmek gibi isnatta veya bir hadisi diğerine katarak karıştırmak şeklinde metinde olur. Mevsûl bir hadisi mürsel, mevkûfu merfû rivâyet etmek yahut sika bir ravi yerine zayıf birinin ismini söylemek ve buna benzer şekillerde yanılmak da vehimdir. Böyle bir kusuru bulunan hadise *muallal* denir.¹⁶¹⁸

Vehim sonucu olan hatanın yani illetin tesbiti, çeşitli karineler yardımıyla titiz bir inceleme gerektirir. İlk bakışta cerh sebeplerinden sâlim görünen fakat gerçekte gizli bir cerh sebebi taşıdığı için tetkiki en zor hadis türü olarak bilinen muallal hadislerin illetlerini ortaya çıkarmak, ancak hadis ilminde son derece mütehassıs, parlak zeka ve hafıza sahibi muhaddislerin işidir. Bu konuda söz sahibi olanlar arasında İbn Mehdî, Ali b. el-Medinî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Yakûb b. Şeybe, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Dârekutnî gibi ender şahsiyetler sayılabilir.¹⁶¹⁹

Mezkûr şahsiyetler ve diğer muhaddisler hadislerdeki illeti büyük bir hırsla araştırma yoluna gitmişlerdir. Bu hususta İbn Mehdî “bir tek hadisin illetini

¹⁶¹⁴ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 209, 210; Uğur, a.g.e., s. 405.

¹⁶¹⁵ Bkz. Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 179.

¹⁶¹⁶ Hatib el-Bağdâdî, a.g.e., s. 180-182.

¹⁶¹⁷ Hatib el-Bağdâdî, a.g.e., s. 182-184.

¹⁶¹⁸ Ahmet Naim, a.g.e., s. 319; Uğur, a.g.e., s. 419, 420.

¹⁶¹⁹ Ahmet Naim, a.g.e., s. 319; . Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 103.

öğrenmek, bende olmayan yirmi hadisi yazmaktan daha çok hoşuma gider”¹⁶²⁰ demektedir.

Hatîb *el-Kifâye*’de *kesretu’l-galat* konusuyla *vehm* konusunu aynı bab başlığı altında ele almış ve eğer râvi rivâyetlerinin çoğunda yanlışsa (kesretu’l-galat) veya vehim sahibiyse bunların hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini belirlemiştir.¹⁶²¹

Âlimler vehmin daha çok hıfzen rivâyet sırasında vuku bulduğunu belirterek asıl nüshanın korunmuş olmasını ve bu nüshadan kontrollü şekilde rivâyet etmenin evleviyetinden bahsederler.¹⁶²² Fakat vehmin bazen de yazım yanlışlığı manasındaki tashîften ileri geldiği rivâyetlerde yer almaktadır.¹⁶²³ Vehim bir hadiste vuku bulan ziyâde rivâyette de meydana gelebilmektedir. Bu durumda bir hadisi ziyâde ile nakletmektense noksan olarak nakletmek daha isabetli görülmüştür.¹⁶²⁴

bd. Sikaya Muhalefet

Zayıf bir râvinin sika râvilere veya sika bir râvinin, kendisinden daha sika olan râvilerin rivâyetine aykırı hadis rivâyet etmesi, hadis ıstılahında muhalefet olarak adlandırılır. Bir râvinin daima vehim ve hatasından kaynaklanan muhalefet, o râvi için bir cerh sebebi sayılır ve muhalif rivâyetleri de red ve ta’zîf edilir.¹⁶²⁵

Muhalefet, meydana geliş şekillerine göre değişik türlere ayrılmıştır. Bunlardan birisi idrâc sebebiyle muhalefettir. Bu tür muhalefet hadisin senedinde veya metninde vuku bulur.¹⁶²⁶ Bir râvinin sikâ râvilere muhalefetle isnadında değişiklik yaparak rivâyet ettiği hadise müdrecü’l-isnâd (isnatta idrâc) denilmiştir.¹⁶²⁷ Metindeki idrac ise metnin başında, ortasında ve sonunda olabilir. Metnin başında meydana gelen idrac ki bu nadir karşılaşılan bir idrâc türüdür.¹⁶²⁸ Metnin ortasında meydana gelen

¹⁶²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 295.

¹⁶²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 173.

¹⁶²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 281; *el-Câmî*, II, 41.

¹⁶²³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 269, 285.

¹⁶²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 279.

¹⁶²⁵ Ahmet Naim, a.g.e., s. 299; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s.94.

¹⁶²⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 276; Aşıkutlu, a.g.e., s. 112.

¹⁶²⁷ Ahmet Naim, a.g.e., s. 299; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 305; Paksoy, Kadir, *Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler -I-*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c. V. s. 2. 107.

¹⁶²⁸ Metnin başındaki idrac örneği için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li’l-vasl*, I, 158.

idrac da yine nadiren görülmektedir.¹⁶²⁹ Fakat en sık karşılaşılan idracın metnin sonunda meydana gelen idrac olduğu belirtilmektedir.¹⁶³⁰

Ayrıca yine *kalb* diye tabir edilen, senetteki râvi isimlerinin veya metindeki bazı kelimelerin yerlerinin değiştirilmesi olayıyla da muhalefetin vuku bulduğu ileri sürülmüştür. Yine buna ilaveten herhangi bir kelimenin yazılışındaki bir değişim ile de muhalefetin meydana geldiği belirtilmiştir. Yazım yanlışlığı da diyebileceğimiz bu değişiklikler bazen yalnızca noktaya nisbetle vukua gelirse bu değişikliği muhteva hadise *musahhaf*, hat şeklinde değişikliği ihtiva eden hadise ise, *muharref* adı verilmiştir.¹⁶³¹

Muttasıl bir isnadın ortasına bir râvi eklemek suretiyle de muhalefet meydana gelmektedir. Bu ilâveyi yapan râvi, yapana nisbetle daha sağlam ve dikkatli olsa bile, ziyadenin bulunduğu yerde açıkça sema belirtilmemişse (mesela mu'an'an olursa) ziyade bulunan rivâyet tercih edilir. İsnâdında böyle bir râvi ilavesi bulunan hadise *el-mezîd fi muttasılı 'l-esânîd* denir.¹⁶³²

Sıkaya muhalefetin meydana gelen diğer bir şekli de ızdırab sebebiyle muhalefettir. *Izdirab*, bir hadisin bir veya daha fazla râvi tarafından aynı sıhhat derecesinde fakat birbirine muhalif şekillerde rivâyet edilmesidir. Böyle hadisler *muzdarib* adı verilir.¹⁶³³ Muhalefet sebebiyle ortaya çıkan ve bizim burada zikrettiğimiz hadis çeşitleri zabt yönünden ta'n edilmiş merdûd hadisler kısmına girmektedir.

¹⁶²⁹ Metnin orasında gelen idrac için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fasl li'l-vasl*, I, 81.

¹⁶³⁰ Metnin sonunda gelen idrac için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 102-114. Fakat burada şu hususa da dikkat çekmeliyiz ki metindeki idracın başta mı ortada mı yoksa sonda mı daha çok olduğu ile ilgili muhaddislerin farklı değerlendirmeleri olmuştur. Bazıları metnin başında olan idracın daha çok olduğunu söylerken, bazıları da metnin başında idracın çok nadir olduğunu, bazıları ise idracın daha çok metnin sonunda bulunduğunu söylemektedir. Bu bilgiler için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 94.

¹⁶³¹ Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 95; Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 113. Hatîb lafız rivâyetinin gerekliliğiyle ilgili konunun devamında hemen her birisi müstakil başlıklar altında olmak üzere bir kelimedede meydana gelebilecek nokta, şekil ve diğer hususlarla taktim- tehir ve meselelerini birçok ayrıntısıyla *el-Kifâye*'sinde ele almıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 205-229.

¹⁶³² Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 95; Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 113. Hatîb'in konuyla ilgili *Temyüzü'l-mezîd fi muttasılı 'l-esânîd* adlı eseri mevcuttur. Fakat eser hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

¹⁶³³ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 93, 94; Aşıkutlu, a.g.e., s. 113.

be. Sû-i Hıfz

Râvinin kötü hafıza sahibi olmasıdır. Râvinin zabtına zarar veren bu özellik, sika olarak bilinen bir râvinin çeşitli nedenlerle akıl ve hâfızasında meydana gelen değişiklikler sonucu rivâyetlerinde çok hataya düşmesidir.¹⁶³⁴ İbn Hacer râvinin buradaki çok hata yapmasını “râvinin rivâyetlerindeki hata yönünün isabet yönüne galip gelmesi” şeklinde açıklamıştır.¹⁶³⁵

Hadis âlimleri râvide devamlı bulunan hâfıza bozukluğu ile ârizî olan hata bozukluğunu farklı değerlendirmişlerdir. Eğer bir râvideki hafıza bozukluğu devamlıysa bu râvinin rivâyet ettiği hadis bazı hadis âlimlerince şâz olarak adlandırılmıştır.¹⁶³⁶ Fakat kötü hafıza sahibi olan râvinin rivâyeti anlamında kullanılan buradaki şâz tabiri, *mahfuz* rivâyet karşılığı olan şâz demek değildir.¹⁶³⁷

Râviye daha sonra âriz olan hafıza bozukluğu ise bunama, yaşlılık, hastalık, körlük ve çeşitli nedenlerle kitapların yok olması gibi sebeplere dayanır. Söz konusu bu duruma *ihtilat*, ihtilata maruz kalan râviye de *muhtelit* adı verilir.¹⁶³⁸

Bir râvinin ihtilatının ne zaman vuku bulduğunu bilmek hadis rivâyeti açısından önemli görülmüştür. Çünkü bu zaman dilimi bilinmediği takdirde râvinin sıhhatli olan nakilleriyle sıhatsız olan nakillerini ayırmak zor olur. İşte bundan dolayı Hatîb’e göre eğer bir râvi kendisinden naklettiği şeyhinden ihtilattan önce ve sonra aldıklarını hatırlayabiliyorsa bu kimsenin nakilleri sahih görülmüş ve bunlarla amel etmeye cevaz verilmiştir.¹⁶³⁹ Onun için bir râviden bazı kimselerin yaptığı rivâyetler alınırken bazılarının alınmaması da yine o râviye sonradan âriz olan hafıza bozukluğu sebebiyledir. Çünkü kendisinden nakilde bulunan râviye daha genç yaşlarda uğrayıp karşılaşılan kimseler onun sıhhatli halindeyken ondan nakilde bulunmuş, daha sonra yaşlanınca ondan nakilde bulunan genç râviler onun ihtilata zamanında kendisinden nakilde bulunmuş olabilirler. Mesela Atâ İbn Sâib ömrünün sonralarına doğru bunadığı için ilk zamanlar ondan rivâyet eden Süfyân es-Sevrî,

¹⁶³⁴ Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 96.

¹⁶³⁵ İbn Hacer, a.g.e., s. 129.

¹⁶³⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 129.

¹⁶³⁷ Ahmet Naim, a.g.e., s.333.

¹⁶³⁸ İbn Hacer, a.g.e., s. 129.

¹⁶³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 167.

Şu'be gibi râvilerin nakilleri caiz görülürken sonradan nakilde bulunanları caiz görülmemiştir.¹⁶⁴⁰

Bunun yanında muhaddisler bir râvinin ihtilattan önce mi sonra mı rivâyet ettiği belli olmayan hadisleri ile ihtilata maruz kalıp kalmadığı şüpheli olan râvilerin hadisleri hakkında tevakkuf edileceğini söylemişlerdir.¹⁶⁴¹

D. CERH VE TA'DİLLE İLGİLİ BAZI MESELELER

1. Sebebinin İzahı Bakımından Cerh Ve Ta'dîl

Râviler hakkındaki cerh ve ta'dîller, gerekçelerinin açıklanıp açıklanmaması bakımından ikiye ayrılmıştır. Bunlardan birisi, gerekçesi açıklanan cerh ve ta'dîllerdir. Ehlinden sâdır olması halinde, gerekçeleri açıklanan ve geçerli sebeplere dayanan cerh ve ta'dîller ittifakla kabul edilmiştir.¹⁶⁴²

Gerekçesi açıklanmayan cerh ve ta'dîller hakkında ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre tezkiyeye ehil olan münekkidin, gerekçesini belirtmediği ta'dîl makbûl ise de, gerekçesini açıklamadığı mutlak cerh makbûl değildir. Hadisçi ve fıkıhçıların çoğunluğunun benimsediği¹⁶⁴³ ve İbnu's-Salâh'ın sahih ve meşhûr dediği bu görüşe göre,¹⁶⁴⁴ râvinin adaletini gösteren sebepleri teker teker saymak zor olduğundan, mücmel ta'dîlin kabul edilmesi gerekir. Halbuki cerh için tek cerh sebebi zikretmek kolay ve yeterli olması, ayrıca cerh sebeplerinin tayini konusunda münekkitlerin aynı fikirde olmayıp bazılarınca cerh sebebi görülen bir davranışın diğerlerince cerh sebebi sayılmaması, cerhin gerekçesini açıklama zaruretini ortaya çıkarmaktadır.¹⁶⁴⁵

Hatîb cerh sebebini açıklamayı her şahıs için eşit görmemektedir. Eğer cerh yapan kimse cerh âlimi değilse yaptığı cerhin sebebini açıklama zorunluluğu vardır. Fakat kendisine başvurulmuş cârih itikadında güvenilir ve âdilse cerh ve ta'dîlin

¹⁶⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 168.

¹⁶⁴¹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 392.

¹⁶⁴² el-Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 79; Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 115.

¹⁶⁴³ el-Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, s. 79.

¹⁶⁴⁴ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 106.

¹⁶⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 124.

niteliğini, sebeplerini ve hükümlerindeki ihtilafları bilmesi halinde, vereceği mücmel cerh hükmü gerekçesi sorulmadan kabul edilir.¹⁶⁴⁶ Çünkü mesleğinin ehli bir cârihe cerh sebebini açıklamasını şart koşturmak onu bu konuda bilgisiz gibi görmek ve onun hakkında su-i zan beslemektir. Hatîb zikrettiğimiz görüşünü Bakıllânî'den naklen cumhûra nisbet etmektedir. Cerh âlimi olmayan münekkidin cerh sebebini açıklaması konusunda cumhura katılan Hatîb, Şâfiî, Kâdî Ebu't-Tayyib et-Taberî, Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd gibi hadis âlimlerinin, cerh sebeplerindeki ihtilâf nedeniyle cerhin açıklanmasını zaruri gördüklerini, doğru olanın da bu olduğunu belirterek, sebebi açıklandığında adâleti iskat edecek nitelikte olmadığı anlaşılan cerhlere örnek vermiştir.¹⁶⁴⁷

Cerh ve ta'dîlin sebebini açıklanıp açıklanmaması hususunda Hatîb'in görüşleri genelde zikrettiğimiz şekildedir. Fakat bazı durumları istisna ettiğimizde onun prensipte cerh sebebini açıklanması taraftarı olduğunu fakat ta'dîlin gerekçesinin çok olması dolayısıyla sebebini açıklanmasında bir zorunluluk görmediğini kabul ettiğini söyleyebiliriz.

2. Cerh Ve Ta'dîlin Teâruzu

Bir hadis râvisinin, bir veya iki hadis imamı tarafından cerh, bir veya iki hadis imamı tarafından da ta'dîl edilmesi halinde hükmün ne olacağı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Aynı râvi hakkında bağdaştırılmayacak tarzda, hem cerh hem de ta'dîlin vuku bulması halinin değişik şekilleri vardır.

Bir münekkidin aynı râvi hakkında bazen ta'dîl hükmü verdiği görülürken, kimi zaman da cerh hükmü verdiği görülmüştür. İşte aynı münekkidin tenkidinde teârüz olması halinde, münekkidin müteahhir olduğu bilinen tenkid hükmüyle amel edilir. Çünkü burada, münekkidin tenkid içtihadında bir değişiklik söz konusudur. Teârüza konu olan tenkîd hükümlerinden hangisinin daha sonraya ait olduğu bilinmemesi durumunda ise, tenkidde tevakkuf edilir.¹⁶⁴⁸

¹⁶⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 124.

¹⁶⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 134, 135; Daha geniş bilgi için bkz. Aşıkutlu *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 116.

¹⁶⁴⁸ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 36; el-Leknevî, *er-Refu ve't-tekmîl*, s. 262, 263; Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 119, 120.

Farklı münekkidlerden kaynaklanan teâruz durumunda ise tenkîd hükümlerinden hangisinin dikkate alınacağı konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bazıları bu durumda muaddiler sayıca çok olsalar dahi, müfesser cerhin mutlak ta'dîle tercih edileceğini söylemişlerdir. Hatîb kendisinin de benimsediği bu görüşü bab başlığından hemen sonra açıklamaktadır.¹⁶⁴⁹ Ta'dilde bulunan münekkit kendi imkanları ölçüsünde ulaşabildiği kadarıyla râviyi tanımış ve ta'dilde bulunmuştur. Cârih ise muaddilin bilmediği bazı malumatlara ulaşmış buna binâen cerhetmiştir. Bunun için ta'dilde bulunanın/bulunanların doğru da olsa râvi hakkındaki ta'dil edici sözleri mecrûhun cerhettiği sözlerini nefyetmez. Bu durumda cerh esas alınır. İbnu's-Salâh da aynı ifadelerle Hatîb'e bu konuda katıldığını belirtmiştir.¹⁶⁵⁰

Muaddillerin sayısı cârihlerden fazla ise bu durumda fazla olan muaddil sayısına göre râvinin ta'dil edileceğini iddia edenler olduğu söylene de Hatîb'e göre âlimlerin çoğunluğu sayıları az da olsa cârihlerin vereceği hükmün geçerli olacağını ileri sürmüşlerdir. Hatîb sayıları çok olan muaddillerin hükmünün geçerli olacağı görüşünü desteklemediğini şu şekilde izah etmektedir: "Bu bir hatadır. Çünkü zaten cârihler söz konusu râviyi ta'dil edenlerin bilgilerini onaylamaktadırlar. Fakat onlar aynı zamanda muaddillerin bilmediği bazı bilgileri de kendilerinin bildiklerini söylemektedirler."¹⁶⁵¹

Cerh ve ta'dil aynı râvide birleştiği vakit hangisinin tercih edileceğiyle ilgili getirilen deliller sadece zikrettiklerimizden ibaret değildir. Cerh ve ta'dilde sayı farkı yanında, vera, hıfz, basiret ve ilim gibi nitelikleri ön planda tutanlarla beraber, eğer bunlar da eşitse cerh, ta'dile mukaddemdir hükmünce amel edenlerin de olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁵²

Genel manada cerh ve ta'dille ilgili hükümler konusunda cumhurun görüşlerine de sık sık atıflar yapılarak teâruz halinde cerh'in geçerli olduğuyla ilgili görüşler ileri sürülse de cerhin ta'dile takdimi mutlak değildir. Fakat şunu da

¹⁶⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 132.

¹⁶⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 132; İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 110.

¹⁶⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 134.

¹⁶⁵² Suyûtî, *Tedrib*, I, 363.

belirtmeliyiz ki cerhin ta'dîle takdimi konusunda âlimlerin genel kabulleri cerhin müfesser olma şartına bağlanmıştır.¹⁶⁵³

3. Cerh Ve Ta'dîlde Kullanılan Lafızlar

Hadis tenkitçileri, cerh ve ta'dîlde, râvilerin kuvvet ve zayıflık, doğruluk ve yalancılık yönünden çeşitli hallerine delâlet etmek üzere muhtelif tabirler kullanmışlardır. Hüküm niteliğindeki bu ıstılahlar, genel olarak hadis ıstılahlarının yaklaşık hicrî IV. asırda derlenip istikrar bulmasından önce kullanılmış ise de, aynı hükmü ifade edebilecek benzer lafızları bir araya getirip taksim eden ilk müellifin, İbn Ebî Hâtim er-Râzi (ö. 327/939) olduğu söylenebilir. Bununla birlikte İbn Mehdî (ö. 198/813), Cüzcânî (ö. 259/873) ve İbn Receb (ö. 795/1393) gibi hadisçilerin de râvileri kabul ve red açısından genel bir sınıflandırmaya tabi tuttukları belirtilmiştir.¹⁶⁵⁴

Mesela İbn Mehdî hadis râvilerini üç gruba ayırmıştır: Bunlardan birincisi; hafız ve mutkîn olanlar. Bunların hadislerinin makbul olduğunda ihtilâf yoktur. İkincisi; bazen yanılabilir da genelde hadisleri sahîh olanlar. Bunların hadisleri de terkedilmez. Üçüncüsü; hadislerinde genellikle yanılanlar ki bunların hadisleri terkedilir.¹⁶⁵⁵

İbn Ebî Hâtim er-Râzi (ö. 327/939) öncekilerden farklı olarak ilk defa cerh ve ta'dîl lafızlarını mertebelerine göre sınıflandırarak her mertebenin hükmünü açıklamıştır.¹⁶⁵⁶ Onun bu tasnifini daha sonra Hatîb olduğu gibi aktarmıştır.¹⁶⁵⁷ İbnu's-Salâh¹⁶⁵⁸ ve Nevevî'nin de¹⁶⁵⁹ bu taksimi olduğu gibi aldıkları görülmektedir.

Hatîb'in İbn Ebî Hâtim er-Râzi'den yaptığı söz konusu nakle göre eğer bir râvi hakkında ثِقَّةٌ (güvenilir) veya مُتَّقِنٌ (sağlam) denilmiştirse bunların hadisleriyle ihticâc olunur. Bu gruptakiler birinci mertebedir. صَدُوقٌ (doğru sözlüdür), مَجْلُهُ الصِّدْقُ (böylesi

¹⁶⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 135-141; Bu hususta geniş bilgi için bkz. Aşıkutlu, a.g.e., s. 121.

¹⁶⁵⁴ Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 191; Aşıkutlu, a.g.e., s. 143.

¹⁶⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 174.

¹⁶⁵⁶ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, II, 37, 38; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 54; Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, s. 144.

¹⁶⁵⁷ Krş. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, II, 37, 38; Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 39.

¹⁶⁵⁸ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 122, 123.

¹⁶⁵⁹ Nevevî, *Takrîb*, s. 52.

doğru sözlüdür) veya لَا بَأْسَ بِهِ (rivayetlerinde bir sakınca yoktur.) denilen râviler. Bunların hadisleri yazılır ve itibâr için bakılır. Bu gruptakiler ikinci mertebedir. شَيْخ (şeyhtir.) Bunlar ikinci mertebenin altında yani üçüncü mertebede olsalar da hadisleri itibar için yazılır. صَالِحُ الْحَدِيثِ (hadisi delil olabilir) denilen râviler. Bu râvilerin hadisleri de itibar için yazılır. لَيْسَ الْحَدِيثُ (hadiste gevşektir) tabirinin kullanılması da râvinin hadisinin yazılacağına ve itibar açısından araştırılacağına delâlet eder. لَيْسَ بِقَوِيٍّ (kuvvetli değildir) denilen râvi de yine bir önceki gibi hadisi yazılsa da bundan daha aşağı mertebededir. ضَعِيفُ الْحَدِيثِ (hadisi zayıftır) sözü ise ikinci mertebeden daha aşağıda olup hadisi atılmaz, bilakis itibar için yazılır. Dördüncü mertebede olanlar ise; مَتْرُوكُ الْحَدِيثِ (hadisleri terkedilmiş) veya ذَاهِبُ الْحَدِيثِ (hadisleri zayıf) veyahut ta كَذَّابٌ (Aşırı yalancı) denilen râviler ki bunların hadisi değersizdir ve yazılmaz.¹⁶⁶⁰

Fakat şunu da belirtmeliyiz ki Hatîb râviler hakkında kullanılan cerh ve ta'dîl lafızlarında İbn Ebî Hâtim er-Râzi'den yaptığı alıntıyı vermeden önce hadis râvileri hakkında kullanılan ta'dîl lafızlarının en üstün olanının kendilerine *hüccet* veya *sika* denilenler, cerh lafızlarının en aşağısının ise kendilerine *kezzâb* veya *sâkut* denilenler olduğunu herhangi bir rivâyete dayandırmadan bizzat kendisi ifade etmektedir. Ayrıca o cerh ve ta'dîl lafızlarıyla ilgili farklı görüşlerin olduğuyla alakalı bazı rivâyetleri de vermektedir.¹⁶⁶¹

Hatîb eserinde cerh ve ta'dîl lafızlarıyla ilgili olarak neredeyse tamamen naklettiği rivâyetlerle yetinmiştir. Bunlara dair geniş bir değerlendirmeyi müellifin eserlerinde bulamadık. Hadis ricâliyle ilgili çok geniş bir telifata sahip olan Hatîb'in, cerh ve ta'dîl meselesini çok kısa geçmesini, bu hususu müstakil bir konu olarak ayrı bir başlıkta neredeyse hiç ele almamasını ve değerlendirmelerinin çok sınırlı kalmasını yadırgadığımızı söylemeden geçemeyeceğiz. Hatîb'in zikrettiğimiz bu eksikliğin en bâriz tezahürlerinden biri onun ricâl edebiyatı içerisinde değerlendirilen başta *Târîhu Bağdâd* ve diğer eserlerinde de kendini göstermektedir.

¹⁶⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 39. Hatîb cerh ve ta'dîl lafızlarıyla ilgili olarak İbn Ebî Hâtim er-Râzi'den yaptığı bu nakli olduğu gibi almakta ve herhangi bir ilave yapmamaktadır. Fakat müteahhirün hadis usûlcülerinden bazılarının İbn Ebî Hâtim'den naklettikleri bu görüşe çeşitli ilaveler yaptıkları görülmektedir. Mesela bkz. İbnü's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 122; Irâkî, *et-Takyîd*, s. 162.

¹⁶⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38, 39.

Çünkü Hatîb'in binlerce muhaddis ve diğer ilim erbabından bahsettiği bu eserlerinde kendisine has bir cerh ve ta'dîl lafzının çok az olduğu görülmektedir. Hakkında her hangi bir cerh ve ta'dîl hükmü kullanılmayan biyografilerin de sayısı azımsanamayacak kadar çoktur. Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ta ele aldığı biyografilerde cerh ve ta'dîlle ilgili değerlendirmelerini genel itibariyle şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. *Sikatün, sadûkun, daîfun...*vb. gibi tek kelimededen ibaret olan cerh ve ta'dîl hükümleri¹⁶⁶²
2. *Sahîhu'l-hadîs, daîfu'l-hadîs, mahillehu's-sıdk...*vb. gibi birkaç kelime terkiinden ibaret olan cerh ve ta'dîl hükümleri¹⁶⁶³
3. Hatîb'in kendine has olan cerh ve ta'dîl hükümleri¹⁶⁶⁴
4. Hakkında cerh ve ta'dîl hükmü bulunmayan şahıslar.¹⁶⁶⁵

Cerh ve ta'dîlle ilgili konuların ele alınışı bakımından Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin diğer eseri *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'sinden ve kendinden önceki hadis usûlü eserlerinden bâriz bir üstünlüğü göze çarpmaktadır. Hatîb *el-Kifâye*'sinde cerh ve ta'dîl konusunu "adâlet ve hükümleri" ile "cerh ve hükümleri" temel başlıkları altında iki bölümde ele almıştır. Hem adâletle ilgili temel konuları hem de cerhle ilgili temel konuları ilgili oldukları tali meselelerle farklı başlıklar altında ayrı ayrı bulmamız mümkündür. Hâlbuki aynı konu *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'de çok dağınık bir vaziyette işlenmiştir. Mesela cerh ve ta'dîlle ilgili olarak *el-Câmî*'de sadece bir tane temel bab başlığı bulunmakta, bu da toplam iki sayfalık bir yer tutmakta ki, bunların da neredeyse tamamı rivâyetlere ayrılmaktadır.¹⁶⁶⁶ Bunun yanında cerh ve

¹⁶⁶² Örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 101, 102, 104, 109; III, 87, 206; IV, 41, 57, 61, 62, 96; VI, 410.

¹⁶⁶³ Örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 58, 87; VI, 110; VI, 434; VII, 114; IX, 486, 494, 509, 511.

¹⁶⁶⁴ Örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 92, 404; X, 187; XI, 564 (*Târîhu Bağdâd*'ta X, 187 ve XI, 564'deki lafızlar Hatîb'te *وما علمت به بأسا* şeklinde geçmektedir. Fakat aynı manayı ifade eden lafızlar İbn Ebî Hatim'de farklı rivâyetlerde *ما أرى به بأسا* şeklinde verilmiştir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 346, 400; III, 152, 167)

¹⁶⁶⁵ Örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 102, 106, 107; III, 72, 75, 84, 207; IV, 32, 34, 36; VI, 51, 58; VI, 424; VII, 111; IX, 495, 496, 497, 506, 514. Bağdâdî'nin cerh ve ta'dîl değerlendirmeleri hakkında ayrıca bkz. el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 107, 108.

¹⁶⁶⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 200-202.

ta'dîl konusu içerisinde ele alınan fisk,¹⁶⁶⁷ bid'at,¹⁶⁶⁸ gaflet,¹⁶⁶⁹ vehm,¹⁶⁷⁰ kizb,¹⁶⁷¹ telkîn¹⁶⁷² gibi çoğu meseleler dağınık bir vaziyette, müstakil bir başlık altında işlenmekten ziyade ilgili oldukları diğer başka meselelerle iç içe anlatılmıştır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Hatîb'in *el-Kifâye*'si cerh ve ta'dîl konusunu ele alışındaki yöntem, hem tertîb bakımından hem de rivâyet zenginliği ayrıca meseleler üzerine getirilen yorum zenginliği bakımından diğer eseri *el-Câmî*'siyle mukayese edildiğinde *el-Kifâye*'nin açık bir üstünlüğü görülecektir.

Müellifin *el-Kifâye*'sinin cerh ve ta'dîl konusundaki bu bâriz üstünlüğü kendisinden önceki ve sonraki bazı hadis usûlü eserlerinde de açıkça fark edilmektedir. İlk hadis usûlü eseri olarak gösterilen *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da cerh ve ta'dile dair müstakil bir konu başlığı bulunmamakla birlikte cerh ve ta'dîlin konusunu teşkil eden meseleler çok sınırlı bir şekilde neredeyse tamamen diğer konular içerisinde ele alınmıştır.¹⁶⁷³ Cerh ve ta'dîl ilmi ilk defa en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde “ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dîl” adıyla müstakil hadis usûlü çeşidi olarak kaleme alınmıştır.¹⁶⁷⁴ Bu başlık altında adâlet ve cerhle ilgili bazı konuları kısmen yarım sayfada özetleyen müellif burada daha çok râvî tabakalarından ve *esahhu'l-esânid* konusundan söz etmektedir. Adâletin on beş, cerhin ise on çeşidinin olduğunu sayı olarak verdikten sonra bunları *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* adlı eserinde anlattığını belirtmiştir.¹⁶⁷⁵ en-Neysâbü'rî'nin ayrıca *el-Medhal ilâ's-Sahîh* adlı kitabında da¹⁶⁷⁶ cerh ve ta'dîle ilgili bilgiler bulunmaktadır.

¹⁶⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 130.

¹⁶⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 137, 331; II, 89.

¹⁶⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 140.

¹⁶⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 285.

¹⁶⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 334; II, 98.

¹⁶⁷² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 42, 45.

¹⁶⁷³ Bazıları için bkz. Râmezü'r-müzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 217, 604, 605.

¹⁶⁷⁴ Bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 52. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki en-Neysâbü'rî'nin cerh ve ta'dîle ilgili olarak ayrıca *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* adlı bir eseri vardır. Kendisi de *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'de “ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dîl” adlı konu başlığında bu kitaptan söz etmektedir. Bkz. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 52. Söz konusu eser Fuâd Abdülmenam Ahmed'in tahkikiyle İskenderiye'de neşredilmiştir. Bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Medhal ilâ kitâbi'l-İklîl*, thk. Fuâd Abdülmenam Ahmed, Dâru'd-da've, İskenderiye, ts.

¹⁶⁷⁵ Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 52-57.

¹⁶⁷⁶ Bu kitabın Buhârî ve Müslim'i savunmak için telif edildiği belirtilmektedir. İki bölüm halindeki kitabın ilk bölümünde eserde yalancılıkla cerhemiş râviler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Buhârî ve Müslim'de geçen râviler alfabetik sıraya göre ele alınmış, tenkit edilen râviler belirtilmiştir. Geniş

Hatîb'in cerh ve ta'dîlin konusu olarak ayrı ayrı başlıklar altında zikrettiği birçok hadis usûlü meselesi ise *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te neredeyse hiç ele alınmamış,¹⁶⁷⁷ alınanlar da diğer konu aralarında işlendiğinden çok sönük kalmıştır. Bundan dolayı en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i de *el-Muhaddisu'l-fâsıl* gibi cerh ve ta'dîl konularının tertibi ve çeşitliliği bakımından Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin yanında çok fakir kalmaktadır. Fakat Hâkim'in *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* adlı eseriyle *el-Medhal ilâ's-Sahîh*'indeki cerh ve ta'dîl bilgileri sözkonusu eksikliği büyük oranda gidermektedir.

en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te “cerh ve't-ta'dîl” başlığını tercih etme şekli İbnu's-Salâh tarafından “rivâyetleri kabul ve reddedilecek râvilerin nitelikleri” şeklinde değiştirilmiş,¹⁶⁷⁸ Suyûtî'ye kadar tarihi seyri içinde kalem alınan hadis usûlü eserlerinde, gerek konunun başlığı gerekse işleniş tarzı büyük ölçüde muhafaza edilmiştir.¹⁶⁷⁹ İbnu's-Salâh'tan itibaren cerh ve't-ta'dîl konusu işleniş yönüyle belirli bir düzene kavuşsa da yine de başta İbnu's-Salâh ve onun tertibini esas alarak hadis usûlü eseri vücuda getirenler cerh ve't-ta'dîlin içerisinde ele alınacak müstakil meselelerde Hatîb'e atıfta bulunmadan geçememişlerdir.¹⁶⁸⁰

bilgi için bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Medhâl ilâ's-Sahîh*, thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, Beyrût, 1404.

¹⁶⁷⁷ *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'de doğrudan olmasa da dolaylı şekilde cerh ve ta'dîl konusu içerisinde değerlendirilen bazı meseleler değişik başlıklarla çok az da olsa ele alınmış. Bunlar için bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 14, 112, 119, 130.

¹⁶⁷⁸ Bkz. İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 104.

¹⁶⁷⁹ Mesela İbnu's-Salâh'ın başlığını tercih edenlerden bazıları için bkz. Nevevî, *Takrîb*, s. 39; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, s. 92; Suyûtî, *Tedrib*, I, 351. Fakat şunu da belirtelim ki Hatîb cerh ve ta'dîl konusunda *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te tercih edilen “ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dîl” adını seçmemiş o direkt “bâbu'l-keâm fi'l-adâle ve ahkâmuhâ” ile “babu'l-keâm fi'l-cerh ve ahkâmuhâ” adlı iki farklı başlıkta konuyu ele almıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100, 127.

¹⁶⁸⁰ Mesela biz yaptığımız taramada İbnu's-Salâh'ın cerh ve ta'dîl konusunu ele aldığı sadece “rivâyetleri kabul ve reddedilecek râvilerin nitelikleri” başlığı altında bile bizzat Hatîb'in dokuz yerde ismini vererek kendisine atıfta bulunduğunu tespit ettik.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ'NİN HADİS USULCÜLÜĞÜ

I. HADİS USÛLÜYLE İLGİLİ ESERLERİ

Biz çalışmamızın bu bölümünde Hatîb'in hadis usûlüne dair en önemli iki eseri olan olan *el-Kifâye*' si ile *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'sini başta kaynak ve metod bakımından ele alacağız. Daha sonra bu eserlerin tertibi ve konuların takdim tarzını inceleyeyip, en sonunda da bu eserleri kendi aralarında mukayese edeceğiz. Fakat gerekli gördüğümüz yerlerde diğer eserlerine de atıflarda bulunacağız.¹⁶⁸¹

A. EL-KİFÂYE FÎ İLMİ'R-RİVÂYE

el-Kifâye hadîs usûlü konusunda kaleme alınan ilk ve en önemli kaynaklardan birisidir. Kendisinden önceki hadis usûlü eserlerinde bahsedilmeyen, bahsedilse de yetersiz kalan bazı hadis usûlü meseleleri geniş bir şekilde rivâyet ağırlıklı olarak senetleriyle ele alınmıştır. 13 cüz, 9 fasıl ve 140 babdan meydana gelen eserin genel niteliği hakkında daha önce onun eserleriyle ilgili bölümde bilgi verdiğimizden ve eserle ilgili esas bilgileri farklı başlıklar altında burada ayrıntılarıyla ele alacağımızdan, şimdilik girizgâh olarak bu bilgileri vermekle yetineceğiz.¹⁶⁸²

1. Kaynakları

Genel olarak değerlendirildiğinde Hatîb'in eserlerine kaynaklık eden kitap ve şahısları eksiksiz olarak vermek gerçekten zor bir iştir. Çünkü Hatîb'in *Târîh*'inde verdiği bilgilerin ayrıntısı ve genişliği, sahip olduğu zengin kütüphanesi hakkında bizi bilgilendirmektedir. Onun Dimeşk'e sürgünü esnasında yanında götürdüğü kitapların listesini Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî hazırlamıştır. Bu listede büyüklü-küçüklü 476 eserin varlığından sözedilmektedir.¹⁶⁸³

Fakat şurası da bir gerçek ki Hatîb'in hem *el-Kifâye* hem de usulle ilgili diğer eserlerinde meseleleri ele alırken senetlerinde zikrettiği çoğu şahısın aslında hadis

¹⁶⁸¹ Çalışmamızın bu bölümünde yer yer *el-Câmî* hakkında bilgiler vermekle birlikte bu eserin muhteva ve tertibi, konularının takdim tarzı vs. gibi bilgileri ilerleyen bölümlerde *el-Kifâye*'nin kendisinden önceki hadis usûlü kitaplarıyla mukayesesi ile ilgili kısımda *el-Câmî* hakkında da daha geniş bilgiler verip *el-Kifâye* ile mukayese edeceğiz.

¹⁶⁸² *el-Kifâye*'nin nüshası, baskıları gibi bilgiler, Bağdâdî ve söz konusu eser hakkında yapılan çalışmalarda daha önce defaetle verildiği için ve ayrıca bu bilgiler hakkında genel bir özet müellifin eserlerinin tanıtımında ele alındığından tekrar o bilgileri burada vermeyeceğiz.

¹⁶⁸³ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 125–425; et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 282–301.

usûlünü direkt ya da doğrudan ilgilendiren eser sahipleri olduğu anlaşılmaktadır. Biz burada bunları tek tek sayıp eserleri hakkında ayrıntılı bilgi vermeyeceğiz. Genel olarak *el-Kifâye* ve *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî'*yi¹⁶⁸⁴ telif ederken Hatîb diğer eserlerden nasıl yararlanmış, hangi usul ve yöntemle bu iki eserini vücuda getirmiştir ve en çok hangi hocalarından istifâde etmiştir bu meseleler üzerinde duracağız.

Bilindiği gibi Hatîb'in yaşadığı asır hala rivâyet sisteminin bolca kullanıldığı, bilgi, hadis ve haberlerin kitaplarla birlikte sahibinden alındığı bir dönemdir. Müellifin *el-Kifâye*'si ise senedli hadis usûlü metoduyla kaleme alınan eserler halkasının sonuncusudur. Eserinden yararlanan bir müellifin, kitabından çok, ismine atıflar yapılarak verilen bilgiler göstermektedir ki; bazen alıcı durumundaki talebe bir kitaptan nakillerde bulunsa bile hocasının ismini zikretmektedir. Kimi zaman ise kitabın kendisine de işaret edilmektedir. Bu durum ise Hatîb ile birlikte daha önceki ve sonraki birçok muhaddisin eserlerinde görülen bir özelliktir.¹⁶⁸⁵ Burada şunu da belirtmeliyiz ki Hatîb *el-Câmî* adlı eserinin son bablarında daha önceki âlimlerin kitaplarının ismiyle alakalı açmış olduğu bab başlığı altında hadis usûlünün temel konuları hakkında eser yazan ilk âlimlerden olan Ali b. Medînî (ö. 234/848)'nin toplam yirmi beş eserinin ismini zikretmekte bunlardan çoğunun kaybolup günümüze gelemediğine ve kendisinin sadece dört-beş tanesinden haberdar olduğunu söylemektedir. Hatîb yine *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî'*de İbn Hibbân (ö. 354/965)'in 46 eserinin isimlerini vermekte fakat bunlar yanında mevcut olmadığından içeriği hakkında malumatının olmadığını belirtmektedir.¹⁶⁸⁶

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinden önce Râmehürmüzî (ö. 360/971)'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl'* ve Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014)'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs'*i müstakil olarak kaleme alınmış hadîs usûlü eserleridir. Biz yaptığımız araştırmada Hatîb'in eserlerinin hiçbirinde Râmehürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl'*ının isminin geçtiğini

¹⁶⁸⁴ Biz çalışmamızın bu kısmında her ne kadar da *el-Kifâye*'yi inceleyeceğimizi söyleyip ve başlığımızı da bu şekilde atsak da burada *el-Câmî*'nin kaleme alınışında yararlanan kaynaklardan da söz etmeyi uygun bulduk.

¹⁶⁸⁵ Fakat burada şunu da belirtmeliyiz ki Hatîb senetli hadis usûlü müelliflerinin sonuncusudur. Hatîb'ten sonra senetleri verme metodu terkedilmekle birlikte metin içerisinde bazen görüş sahiplerinin isminin zikredildiği oluyordu.

¹⁶⁸⁶ Ali b. Medînî (ö. 234/848)'nin ve İbn Hibbân (ö. 354/965)'in sözkonusu eserleri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 301.

görmedik. Fakat Hatîb'in eserleri içinde *el-Kifâye*'de ve *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'de birçok yerde Râmeürmüzi'nin isminin senetlerde geçtiği görülmektedir. Ayrıca Hatîb'in *el-Câmî* de kullandığı çok fazla sayıda rivâyetlerin ya aynısının ya da benzerlerinin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'da geçtiği görülmektedir. Hatîb'in konuların tertibinde çoğu zaman özellikle *el-Muhaddisu'l-fâsil*'ı neredeyse birebir takip ettiği de olmuştur. Bu da bize Hatîb'in ilk hadis eseri olarak gösterilen *el-Muhaddisu'l-fâsil*'dan hocaları kanalıyla alıntılar yapmasıyla beraber eserin içeriğinden de haberdar olduğunu göstermektedir.¹⁶⁸⁷ Buna ilaveten Hâkim en-Neysâbüri'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i de Hatîb'in eserlerinde isim olarak zikredilmemektedir. Fakat Hatîb, *Târîh*'inde tercemesini verdiği Hâkim'in ulûmu'l-hadîs konusunda eserleri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca devamında da Hâkim'den nakilde bulunan kimselerden kendisinin istifade ettiğini belirtiyor.¹⁶⁸⁸ Zaten Hatîb'in *el-Kifâye*'de ele aldığı bazı hadis usûlü konularını işlerken verdiği senetlerle Hâkim kanalıyla gelen aynı rivâyetin senetlerinin bazı râvilerde kesiştiği görülmektedir.¹⁶⁸⁹

Müellifin kimi zaman da hadis usûlünde ele aldığı bir meseleyi o meseleyi müstakil olarak işleyen şahısların bazen kitaplarından bazen de icâzet yoluyla kendi hocalarından aldığı görülmektedir. Mesela cerh ve ta'dille ilgili olarak kullanılan lafızları Hatîb'in olduğu gibi İbn Ebî Hatîm er-Râzî (ö. 327/939)'den aldığı görülmektedir.¹⁶⁹⁰ Bunun yanında *el-Kifâye* ve *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'nin birçok yerinde özellikle İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî, İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Dâvûd, Dârekutnî, Humeydî, Tayâlisî, Vâkıdî, İbn İshak ve diğer birçok muhaddis ve tarihçiyle birlikte ilim erbabının isimlerinin geçtiği görülmektedir. Hatîb'in gerek hadis ve usûlüne dair bilgileri, gerek İslamî ilimlerle ilgili diğer birçok konudaki malumatları ve eserleri bu şahısların kimi zaman kitaplarından kimi zaman değişik tahammül metodlarıyla hocalarından aldığı anlaşılmaktadır.

¹⁶⁸⁷ Zaten Hatîb'in özellikle de *el-Kifâye*'sinde ve *el-Câmî*' sinde işlenen konularda *el-Muhaddisu'l-fâsil*'da geçen bazı rivâyetlerin aynısı görülmektedir. Buna ilaveten şunu da belirtmeliyiz ki Hatîb'in *el-Kifâye*'de Râmeürmüzi'ye ulaşan senedlerle yaptığı nakillerin neredeyse tamamı; Ali b. Ahmed b. el-Müeddib kanalıyla Ahmed b. İshâk en-Nehâvendî'nin rivâyetlerinden oluşmaktadır. Bu rivâyet ve senetlerin bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 73, 92, 309; *el-Câmî*, I, 77, 207, 252.

¹⁶⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 509.

¹⁶⁸⁹ Örnek olarak krş. Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 259; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 270. Ayrıca en-Neysâbüri'ye kadar dayanan bazı senetler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 134, 150, 160, 392, 436; *el-Câmî*, I, 381; II, 295, 301.

¹⁶⁹⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 39.

Hatîb'in *el-Kifâye*'de en çok nakilde bulunduğu belli başlı âlimler şunlardır: Ebu Ali Hasan b. Ebû Bekr (ö. 425/1034), Ebu'l-Kâsım el-Ezherî (ö. 435/1043), Ebû Saîd Muhammed b. Mûsâ İbn Fadl es-Sayrafî (ö. 421/1030), İbn Rizkûye (ö. 412/1021), el-Kâdî Ebû Bekr Ahmed b. Hasan el-Hayrî (ö. 421/1030), Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Gâlib el-Havârizmî el-Berkânî eş-Şâfî (ö. 425/1034), Muhammed b. Hüseyin b. Fadl el-Kattân (ö. 415/1024), Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Bişrân (ö. 415/1024), Ebû Nuaym el-İsbehânî (ö. 430/1039).¹⁶⁹¹

Sonuç olarak şunu ifade edelim ki Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde yararlandığı hocalar ve bunlara ait kaynaklar sadece verdiklerimizle sınırlı değildir.¹⁶⁹² Biz burada kendisinden çokça istifade ettiği şeyhlerden bazılarını ele aldık. Yoksa hem hadis alanında hem de diğer alanlarda seksene yakın eseri sayılan bir müellifin bütün hocalarını ve yararlandığı kaynakları ortaya koyup ele almak zor bir iştir.

Hatîb'in gerek *el-Kifâye*'yi gerekse diğer telifâtını meydana getirmedeki izlediği yol, konuları sadece direkt olarak sema, kıraat ve diğer hadis tahammül metodları kullanarak değil aynı zamanda bizzat ulaşabildiği yazılı kaynaklardan yararlanmak suretiyle de olduğu aşikârdır. Hatîb'in eserlerini kaleme alırken de yararlandığı, zengin kütüphanesindeki kitapların tam sayısı bilinmemektedir. Onun, Dimeşk'e olan zorunlu göçü esnasında yanına alarak götürdüğü kitapların isimlerinin el-Maliki'nin Zâhiriyye Kütüphane'sindeki el yazma eserinde (Mecmua no: 18) büyüklü küçüklü 476 adet olarak kaydettiği söylenmektedir.¹⁶⁹³ Buna ilaveten Hatîb'in kütüphanesinde en fazla kitabı bulunan âlimlerin şunlar olduğu kaydetilmektedir:

¹⁶⁹¹ Hatîb'in nakilde bulunduğu bu isimleri, onun *el-Kifâye*'sini dikkate alarak verdik. Bu şahıslar hakkında daha önce ayrıntılı bilgi verdiğimiz için burada sadece isimleri zikretmekle yetindik.

¹⁶⁹² Biz burada sadece *el-Kifâye*'de Bağdâdî'nin, kendisinden çok istifade ettiği hocalardan bazılarının ismini verdik. Hatîb'in ayrıca *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde geçip de kendilerinden, daha çok hadis alanında iktibasta bulunduğu hadisçiler için bkz. el-Ömerî, a.g.e., s. 432-449.

¹⁶⁹³ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 282'den naklen. Yusuf Uş çalışmasında bu eserlerden 474'ün hangileri olduğunu isimleri ve müellifleriyle birlikte belirtmektedir. bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 92-112.

İbnü'l-Anbârî: Muhammed b. Kâsım İbnü'l-Anbârî (ö. 328/939)'yi Hatîb'in sıdk sahibi biri olarak tasvîf ettiği görülmektedir.¹⁶⁹⁴ el-Mâlikî'nin verdiği listeden yola çıkılarak Hatîb'in kütüphanesinde İbnü'l-Anbârî'ye ait sekiz adet eserin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁶⁹⁵ Hatîb'in verdiği bilgilerde İbnü'l-Anbârî'nin garîbu'l-hadîs ve müşkilü'l-hadîs konularında telifâtının olduğu ve bunlardan bazılarını Hatîb'in okuduğu yer almaktadır.¹⁶⁹⁶

İbn Ebi'd-Dünyâ: Hatîb'in kütüphanesinde yer alan kitapların en fazlası 39 eserle Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed Ubeydullah b. Süfyân b. Ebi'd-Dünyâ (ö. 208/823)'ya ait olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁹⁷ Hatîb zühd ve rekâik konularına dair İbn Ebi'd-Dünyâ'nın birçok eseri olduğunu nakletmektedir.¹⁶⁹⁸

Dârekutnî: Hatîb'in kütüphanesinde Dârekutnî (ö. 385/995)'ye ait on bir eser olduğu kaydının¹⁶⁹⁹ yanında *Târîhu Bağdâd*'inde Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847)'den sonra en fazla iktibası Dârekutnî'den yaptığı iddia edilmektedir. Yahyâ b. Maîn'in sadece *Târîh*'inden iktibasta bulunduğu söylenen Hatîb'in, Dârekutnî'ye ait çeşitli eserlerden 1092 alıntı yaptığı belirtilmektedir.¹⁷⁰⁰

El-Medâinî: Ebu'l-Hasen el-Medâinî (ö. 224/839)'ye ait toplam 10 adet kitabın Hatîb'in kütüphanesinde yer aldığı geçmektedir. Bunların birçoğunun tarih kitapları olduğu görülmektedir.¹⁷⁰¹

Müslim: İmam Müslim (ö. 261/875)'e ait yedi adet kitabın Hatîb'in kütüphanesinde mevcut olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁰²

Yahyâ b. Maîn: Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847)'e ait yedi adet kitabın Hatîb'in kütüphanesinde bulunmasının yanında¹⁷⁰³ *Târîhu Bağdâd*'ta Hatîb'in en fazla iktibasını İbn Maîn'den yapmış olması bu müellifin önemini ortaya koymaktadır.

¹⁶⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 299.

¹⁶⁹⁵ el-Uş, a.g.e., s. 113.

¹⁶⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., IV, 299.

¹⁶⁹⁷ el-Uş, a.g.e., s. 115.

¹⁶⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XI, 293.

¹⁶⁹⁹ el-Uş, a.g.e., s. 114.

¹⁷⁰⁰ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 331.

¹⁷⁰¹ el-Uş, a.g.e., s. 117.

¹⁷⁰² el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 118.

¹⁷⁰³ Bkz. el-Uş, a.g.e., s. 119.

Ayrıca Hatîb'in *Târîh*'inde kaydettiği Yahyâ b. Maîn'in'e ait 1100 iktibasın tamamını İbn Maîn'in *Târîh*'inden yapmış olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁰⁴

Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki Hatîb'in *el-Kifâye*'sini kaleme alışı sırasında kendi eserlerinden bazılarını da atıfta bulunduğu olmuştur. Mesela Bağdadi tedlisin ikinci kısmı olan *tedlîsü 'ş-şuyuhu el-Kifâye*'de anlatırken konuyla ilgili olarak bir başka kitabı *el-Muvazzihu 'l-evhâm* adlı kitabından bahsetmiş.¹⁷⁰⁵

Buraya kadar zikrettiğimiz bazı müellifler ve onların çeşitli konulardaki kitapları, ayrıca Hatîb'in kütüphanesinde bulunan diğer telifâtlar, bunun yanında Hatîb'in hayatta iken çeşitli tahammül metoduyla kendisinden istifade ettiği şeyhlerinden yaptığı nakiller Hatîb'in başta *el-Kifâye* ve *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'si olmak üzere hadisten, tarihe; fıkıhtan, kelama kadar birçok ilim dalında kaleme aldığı eserlerin kaynağına işaret etmektedir. Hatîb'in yoğun telif faaliyetine çok sonraları başlaması; onun bu denli çok ve çeşitli ilim dallarındaki kitapları önce okuyup özümsemiği daha sonraları da ilmi olgunluğu gerçekleşikten sonra da bunların her birini tasnife tabii tuttuğu en sonunda da kitap yazma faaliyetine giriştiği şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁷⁰⁶ Neticede onun için söylenmiş olan "*Hiçbir hadis ilim dalı yoktur ki Hatîb'in o konuda müstakil bir kitabı bulunmasın*"¹⁷⁰⁷ sözü; hem onun sahip olduğu kaynakların çokluğuna ve çeşitliliğine işaret etmekte hem de Hatîb'in bunları tasnife tabi tutuşundaki intizamını göstermektedir.

2. Muhtevası ve Tertibi

Eserinin mukaddimesine hamde-i salavât ile başlayan Hatîb bir sayfaya yakın dua cümlesinden sonra özetle eserini kaleme alış sebebini zikretmektedir. Buna göre zamanındaki muhaddislerin gayretlerinin râvi ve metnin durumunu anlamaktan uzak olduğunu, onların hadisleri anlamaya çalışmadıklarını, daha çok âli isnât elde etmek ve hadis toplayıcılığı yapmakla meşgul olduklarını belirtmektedir. Rivâyet şartlarından habersiz bu grupların kimlerden hadis alacaklarını da bilmediklerini

¹⁷⁰⁴ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 331.

¹⁷⁰⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 406.

¹⁷⁰⁶ Bağdâdî'nin imla, kıraat, semaa meclislerindeki durumu ve eserlerini kaleme almasıyla ilgili süreç için bkz. el-Uş, a.g.e., s. 203.

¹⁷⁰⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 31.

özetle belirtmekte, bundan ötürü de hadislerin sahîhi ile zayıfını birbirine karıştırmakta olduklarını, hadisleri anlamaktan ise uzak bulduklarını belirtmektedir.

Hatîb mukaddimesinde; hadis öğrenme gayreti olan rihle hareketlerinden; hadis tahammül ve edalarından olan sema, kıraat ve icazetten ve rivâyet şartlarından; müsned, mürsel, maktu, muttasıl, sahîh, zayıf gibi hadis ıstılahlarından; cerh ve ta'dîlin konusuna giren bid'at, fisk, ihtilat ve zabta dair diğer bazı meseleler ile râvinin naklettiği rivâyetle amel etme meselesi ayrıca hadislerden hüküm çıkarma gibi konulara kitabında değineceğine işaret etmektedir.¹⁷⁰⁸

Eserine “hüküm koyma bakımından sünnetin Kitab'a eşit olduğuna dair nakletilen rivâyetler” ile başlayarak sünnetin dindeki yeri ve önemine dikkat çekmek istemiştir. Devamını yaşadığı dönemi vasfen hadisçilere yöneltlen eleştiri ve tutumlara cevap niteliğinde anlaşılması tabi kabul edilebilecek olan “ Sünnetin, Kur'anın umûmî hükümleri tahsis, mücmelini tefsîr ve beyân etmesi” konusuna ayırmıştır.¹⁷⁰⁹ Hadis usûlünün doğrudan konusu kabul edilemeyecek olan bu meselelerden sonra, kendisinden önceki hadis usulcülerinin hiçbirinde¹⁷¹⁰ ve kendisinden sonraki hemen çoğu hadis usûlcülerinin eserlerinde, müstakil bir başlık altında işlenmeyen haberler ve haberlerin taksimiyle ilgili kısımda *mütevâtir* ve *âhâd* konularını ele almaktadır.¹⁷¹¹

Temel olarak kabul edebileceğimiz “haberler ve haberlerin taksimi” ile ilgili söz konusu bab başlığından sonra gelen sekiz bab başlığında, genel olarak haber-i vâhid ve bunun ilim ifâde edip etmemesi ayrıca da bununla amel meseleleri üzerinde

¹⁷⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 19. Zaten müellifin eseri baştan sona incelendiğinde ismen zikrettiği bu konuların hepsine değindiği görülecektir.

¹⁷⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 28.

¹⁷¹⁰ Bununla günümüze kadar gelen müstakil hadis usûlü eserleri olan, Râmehurmizî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ını ve en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'ini kastetmekteyiz.

¹⁷¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32. Mütevâtir ve âhâd konusu Hatîb'ten sonraki çoğu hadis usûlcülerinin eserlerinde özellikle de İbnu's-Salâh ve onun üzerinde yapılmış ihtisâr ve şerh çalışmalarında ele alınmamıştır. Fakat İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da konuya özel başlık altında değinmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 37. Ayrıca yine Suyûtî de “mütevâtir ve azîz” nevinde müstakil bir konu olarak bu terimi ele almıştır. Suyûtî, *Tedrib*, II, 915. Bunun yanında Nevevî tarafından terim olarak hadis usulüyle ilgili diğer bahislerde söz konusu kavrama değinilmiştir. Bkz. Nevevî, *Takrib*, s. 85.

durulmuş, bütün bu bablar kendisinden önceki “haberler ve haberlerin taksimi” babına bağlanmak istenmiştir.¹⁷¹²

Daha sonra râvilerin hallerinin tetkikinin gerekliliği, bu iş için müzekkînin önemi, sahâbenin ta’dîle tabi tutulamayıp daha sonrakilerin cerh ve ta’dîle tabi tutulması gerektiği, sahâbinin tarifi ve manası sahâbeden sonraki neslin hadis tahammül ve edasında taşınması gereken vasıflar ile küçük çocuğun hadis semasının sıhhati konuları ayrı ayrı başlıklarda anlatılmıştır.¹⁷¹³

Hatîb hadis tahammülü ile ilgili olan sema metodu hakkında giriş niteliğindeki bilgilerden sonra devamında bu konuya müteallik bazı durumları aktarır.¹⁷¹⁴ Müellif bu başlıklardan sonra hadis semasında zımmî ve müşrikin durumunu beyan eden rivâyetleri ele almaktadır.¹⁷¹⁵ Peşinden, bir önceki konunun devamı niteliğinde ayrı bir fasılla bülûğa ermemiş olan çocuğun rivâyeti ele alınmaktadır.¹⁷¹⁶ Hatîb’in ayrı bir fasılda incelediği “bülûğa ermemiş olan çocuğun seması” konusu¹⁷¹⁷ ve bir önceki, zımmî ve müşrikin rivâyetlerinin durumunu ele alan bab¹⁷¹⁸, aslında cerh ve ta’dîlin ana konularındandır. Kanaatimizce Hatîb buradaki son iki konuyu hemen peşinden ayrıntısıyla ele alacağı “adâlet ve adâletin hükmü” bab başlığına¹⁷¹⁹ hazırlık niyetiyle zikretmiştir.

Özellikle de kendisinden öncekilerle mukayese edildiğinde Hatîb’in tertîb bakımından en iyi şekilde ortaya koyduğu meselelerden biri cerh ve ta’dîl konusudur. Şurayı belirtmemiz faydalı olacaktır ki ilk hadis usûlü eseri olarak gösterilen *el-Muhaddisu’l-fâsıl*’da cerh ve ta’dîle dair müstakil bir konu başlığı bulunmamaktadır. Cerh ve ta’dîl ilmi ilk defa en-Neysâbûrî’nin *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs* adlı eserinde “ma’rifetü’l-cerh ve’t-ta’dîl” adıyla müstakil hadis usûlü çeşidi olarak kaleme

¹⁷¹² Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32-48.

¹⁷¹³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 51-85.

¹⁷¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 87-98.

¹⁷¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 98.

¹⁷¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 99.

¹⁷¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 99.

¹⁷¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 98.

¹⁷¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 100.

alınmıştır.¹⁷²⁰ Bu başlık altında adâlet ve cerh ile ilgili bazı konuları kısmen yarım sayfada özetleyen müellif burada daha çok râvi tabakalarından ve esahhu'l-esânid konusundan söz etmektedir. Adâletin on beş, cerhin ise on çeşidinin olduğunu sayı olarak verdikten sonra bunları *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklil* adlı bir eserinde anlattığını belirtmiştir.¹⁷²¹ en-Neysâbü'rî'nin ayrıca *el-Medhal ilâ's-Sahîh* adlı eserinde de cerh ve ta'dille ilgili bazı meseleler ele alınmıştır. Fakat Hatîb'in cerh ve ta'dilin konusu olarak ayrı ayrı başlıklar altında zikrettiği birçok hadis usûlü meselesi ise *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te neredeyse hiç ele alınmamış,¹⁷²² alınanlar da diğer konu aralarında işlendiğinden çok sönük kalmıştır. Bundan dolayı en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i de *el-Muhaddisu'l-fâsıl* gibi cerh ve ta'dil konularının tertibi ve çeşitliliği bakımından Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin yanında çok fakir kalmaktadır. Çünkü Hatîb eserinde en-Neysâbü'rî'nin “ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dil” başlığı altında çok sınırlı düzeyde ele aldığı konuları “adâlet ve hükümleri”¹⁷²³ ile “cerh ve hükümleri”¹⁷²⁴ ana başlıkları altında neredeyse hiçbir konuyu eksik bırakmayacak şekilde ayrıntılarıyla ele almıştır.

Hatîb'in bu sistematikte ele aldığı cerh ve ta'dil konusu İbnu's-Salâh'tan itibaren işleniş yönüyle belirli bir düzene kavuşsa da yine de başta İbnu's-Salâh ve onun tertibini esas alarak hadis usûlü eseri vücuda getirenler cerh ve't-ta'dilin içerisinde ele alınacak müstakil meselelerde Hatîb'e atıfta bulunmadan geçememişlerdir.¹⁷²⁵

Hatîb *el-Kifâye*'nin neredeyse üçte biri tutarında genelde hadis tahammülü ve bunun şartlarıyla ilgili konuların ağırlıklı olduğu meseleleri ele alırken “edânın

¹⁷²⁰ Bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 52. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki en-Neysâbü'rî'nin cerh ve ta'dille ilgili olarak ayrıca *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklil* adlı bir eseri vardır. Kendisi de *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'de “ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dil” adlı konu başlığında bu kitaptan söz etmektedir. Bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., s. 52. Söz konusu eser Fuâd Abdülmenam Ahmed'in tahkikiyle İskenderiye'de neşredilmiştir.

¹⁷²¹ Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., s. 52-57.

¹⁷²² *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'de doğrudan olmasa da dolaylı şekilde cerh ve ta'dil konusu içerisinde değerlendirilen bazı mevzular değişik başlıklarla çok az da olsa ele alınmış. Bunlar için bkz. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 14, 112, 119, 130.

¹⁷²³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100.

¹⁷²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 127.

¹⁷²⁵ Mesela biz yaptığımız taramada İbnu's-Salâh'ın cerh ve ta'dil konusunu ele aldığı sadece “rivâyetleri kabul ve reddedilecek râvilerin nitelikleri” başlığı altında bile bizzat Hatîb'in dokuz yerde ismini vererek kendisine atıfta bulunduğunu tespit ettik.

hükmü ve şartları” bab başlığı ile buna bağlı ana ve tali başlıklar altında da hadisin edâsıyla ilgili meseleleri ele almıştır.¹⁷²⁶ Bu konuya dair ele alınabilecek neredeyse bütün meseleleri en ince ayrıntısına varasıya kadar, hem rivâyet zenginliği bakımından hem yorum zenginliği bakımından kendisinden önceki ve sonrakileri hadis usûlcülerinin müstakil hadis usûlü kitaplarına kıyasen daha geniş ve sistematik bir tertiple ele almıştır.

Daha sonra Hatîb edayla ilgili hüküm ve şartlar başlığı altında genel olarak şu meselelere değinmiştir: Lafzî rivâyet ve bunun unsurlarını oluşturan kelime ve harfle ilgili takdim, tehir, tağyir, lahn, ziyâde, noksanla ilgili problemler ile mana rivâyeti ve buna müteallık olarak râvinin irsâli, metin ve senet idrâcı, ezberden rivâyet, kitaptan rivâyet gibi konular ele alınmıştır.¹⁷²⁷ Bu konuların devamında da ayrı bir fasıl açılarak yine aynı meseleler farklı bab başlıkları altında ele alınmıştır.¹⁷²⁸

Hatîb’in tertip bakımından en güzel şekilde ele aldığı hadis usûlü meselelerinden biri de hadis tahammülü ve edâsının temeli olan; kıraat, sema, icâzet, münâvele, mükâtebe, vasiyyet, vicâde gibi konulardır. Meseleye kıraat/arz konusuyla başlayan Hatîb, kıraati daha çok sema ile beraber mukayeseli bir şekilde ele almakta; semanın da kıraatle aynı olduğu iddialarını, semayı kıraate tercih edenleri, kıraati semaya tercih edenleri ayrı ayrı başlıklar altında rivâyet zenginliği ve getirdiği yorumlarla ele almaktadır.¹⁷²⁹ Devamında ise daha ziyade semâ ve kıraatte kullanılan lafızlar ve ifade ettikleri manalar ele alınmıştır.¹⁷³⁰ Daha sonra “icâzet ve icâzetin hükmü” konusu temel kabul edilerek icâzet kavramıyla beraber düşünülen ve icâzetin bir alt şubesi olarak ortaya konan münâvele ve mükâtebe, peşinden icâzet gibi ayrı bab başlığı altında ele alınan vasiyyet konusu işlenmiştir.¹⁷³¹ Fakat bunun peşinden vicâde konusunu ayrı başlık altında almak yerine vasiyyet konusuna dahil ederek ele almıştır. Bu konuyu iç içe almasının sebebini ise Hatîb’in vasiyyet

¹⁷²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 193-296.

¹⁷²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 193-285.

¹⁷²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 275-295.

¹⁷²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 296-317.

¹⁷³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 331-347.

¹⁷³¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 348-391.

metoduyla alınan bir kitabın rivayetinin ancak vicâde yoluyla caiz olacağını söylemesinden anlayabilmekteyiz.¹⁷³²

Hatîb icâzet konusunun bir parçası olan vicâdeden sonra “tedlîs ve hükümleri” ile ilgili müstakil bir bab başlığı açmış ve konuyu ele aldığı rivâyetler çerçevesinde tartışmıştır.¹⁷³³ Aslında bazı eserlerde birbirinden uzak olarak işlenen bu meseleyi Hatîb’in peş peşe ele almasının nedeni; hadis râvisinin icâzet/vicâde yoluyla elde ettiği hadisi eda ederken bu yolla aldığını gizleyerek veya herhangi bir beyanda bulunmayarak hadisi sema ile aldığını vehmettirmek *haddesenâ*, *ahberenâ* gibi lafızlar kullanmasından dolayıdır. İşte hem tedlîste hem de icâzette/vicâdede mülâki olunmayan bir şeyhten rivâyet söz konusu olduğundan bunları peş peşe zikretmektedir. Hatîb’in tedlîs konusuyla bağlantılı olarak zikrettiği diğer bir mesele de mürsel meselesidir.¹⁷³⁴ Zaten bu iki konu arasındaki bağlantıyı müellif şu şekilde izah ederek konuya açıklık getirmektedir: “Tedlîsin birinci çeşidi, râvinin tedlîste bulunduğu şeyhten, duymadığı hadisi duymuş gibi vehmettirmesi şeklinde olur. Eğer duymadığını açıklarsa sorun kalmaz ve râvinin bu beyanı ile hadis *müdelles* değil *mürsel* olur.¹⁷³⁵ Görüldüğü üzere Hatîb hadis işitilmemiş bir şeyhten rivâyette bulunma ortak noktasında birleşen bu iki hadis türünü peş peşe zikrederek tertibindeki insicamı göstermektedir.

İrsâle ilgili bazı meseleler, merfû ve merfû hükmündeki mevkûf haberler ve fazla ayrıntıya girmeden ele aldığı hadisler arasında görülen teâruz ve haberler arasındaki tercih konuları Hatîb’in kitabının sonunu oluşturan belli başlı hadî usûlü konularıdır.

el-Kifâye’nin buraya kadar zikrettiğimiz muhteva ve tertibi göz önüne alındığında, Hatîb’in hadis usulüne dair hemen her meseleyi ya doğrudan müstakil başlıklar çerçevesinde, ya da dolaylı olarak diğer konular arasında ele aldığı, bunların

¹⁷³² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 389-391.

¹⁷³³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 393-409.

¹⁷³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 323.

¹⁷³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 295.

çoğunda naklettiği rivâyetlerle birlikte kendi yorumunun da bulunduğu görülmektedir.¹⁷³⁶

3. Metodu/Konuları Takdim Tarzı

Biz çalışmamızın bu kısmında Hatîb'in kaleme aldığı *el-Kifâye*'de onun hangi metodları kullandığından bahsedeceğiz. Müellifin buradaki metodundan kastımız, *el-Kifâye*'nin takdim tarzıdır. Bizim burada Hatîb'in metodunu ele alışımız tek bir başlık altında bütün meseleleri peş peşe sıralama şeklinde olmayacaktır. Onun *el-Kifâye*'deki yöntemini ayrı ayrı başlıklar altında vermek daha net olacağı kanaatindeyiz. Bu yüzden de müellifin eserinde uyguladığı bab başlıklı konu anlatımından, meseleleri senetli olarak işlemesi, ele aldığı bu konuların tespit ve değerlendirilmesi esnasında ayet, hadis, sahabe ve daha sonrakilerin söz ve görüşleriyle kendi görüşleri gibi buna benzer birçok misalleri ayrı ayrı başlıklar altında ele alacağız.

a. Bab Başlığı Kullanması

Daha önce de zikrettiğimiz gibi *el-Kifâye* toplam olarak 13 cüz, 9 fasıl ve 140 babdan meydana gelmektedir. Müellif eserinin ilk babına “hüküm koyma bakımından sünnetin kitaba eşit olduğuna dair haberler” meselesini vererek başlamakta, son babı da “haberlerin tercihi” konusuna ayırmaktadır.

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinden önceki hadis usûlü eserlerinden *el-Muhaddisu'l-fâsil*'de temel konu başlıkları باب (bâb) şeklinde adlandırılırken bundan sonra telif edilmiş olan *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserde konular النوع (en-nev) kelimesiyle oluşturulmuş başlıklar altında incelenmiştir. Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde tıpkı *el-Muhaddisu'l-fâsil*'de olduğu gibi konu başlıklarında باب (bâb) kelimesini tercih ettiği görülmektedir.

Çalışmamızın bu bölümünde *el-Kifâye*'de kullanılmış olan bab başlıklarının tahkîkinde daha çok iki önemli özellik üzerinde durmaya çalışacağız. Bunlardan

¹⁷³⁶ Biz Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde hangi hadis usûlü mevzularını ne boyutta işlediğini, hangilerini çok sığ olarak işleyip ya da hangi hadis usûlü mevzularını hiç ele almadığını çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ayrıntısıyla müzakere edeceğiz. Onun için şimdilik burada sadece bunları söylemekle iktifa ediyoruz.

birisi bir konuya istinaden verilen bab başlığının diğer bab başlıklarıyla uyumu, diğeri de ele alınan konunun ait olduğu bab başlığıyla olan uyumdur.

Hatîb bazen ele alacağı temel bir konuyu bir bab başlığı altında zikretmeden evvel, bu konuya hazırlık mahiyetinde bab başlıkları kullanarak konuya girmeye çalışmıştır. Mesela eserinin başlarında cerh ve ta'dilin konusu olan “adalet ve adaletin hükümleri” bab başlığı altında uzunca bir şekilde adalet ve adaletin hükümleri incelenmiştir.¹⁷³⁷ Fakat Hatîb “adalet ve adaletin hükümleri” konusuna girmeden evvel hemen bir öncesinde “bülüğdan önce hadis semasında bulunanın çocuğun durumuyla ilgili bab”¹⁷³⁸ başlığını ve bundan bir önceki “zımmi ve müşrikin rivâyeti”¹⁷³⁹ meselesiyle ilgili babı zikrederek temel bir konu olan adalet ve adaletin hükmünü ele alacağı baba hazırlık yapmıştır. Çünkü bilindiği gibi hem bülûğ hem de zımmi ve müşrikin durumu aslında usul kitaplarında cerh ve ta'dil içerisinde değerlendirilen bir durumdur. *el-Kifâye*'de her konu bu tarzda ele alınmasa da işlenen bazı konularda bu durumun aynısını görmek mümkündür.

Hatîb'in *el-Kifâye*'de kullandığı bab başlıkları çoğu zaman onun görüşlerini yansıtmaktadır. Mesela Hatîb tezkiye konusunu “ müzekkinin bildiği şeyleri haber vermesinin zorunluluğu babı” adıyla özel bir başlık açarak ele almıştır. Fakat bu babta verilen rivâyetlerin hemen tamamı ister tezkiye olsun, ister cerh olsun bir şahsın halini beyan etmenin gıybet olup olmamasıyla ilgili rivâyetlerden müteşekkildir. Yani bu babta bir râvinin cerh ve tadil yönünden eleştirilmesi ele alınmakta, olumsuz eleştirinin gıybet olup olmadığı tartışılmaktadır. Hatîb bir râvinin başka bir raviyi tezkiyesi/ta'dîli veya cerhinin gıybet olmadığına işaretini/bilgisini zaten bu bab başlığında vermektedir.¹⁷⁴⁰ Ayrıca yine âdil olan sika bir râvinin başka bir râviden rivâyetinin o raviyi ta'dil kabul edenlerin olduğu rivâyetlerde yer almaktadır. Fakat Bağdadi naklettiği rivâyetlerdeki bu görüşü kabul etmemektedir. Buna dair özel bir bab başlığı açan Hatîb bu görüşünü bab başlığına da yansıtmıştır.¹⁷⁴¹ Fakat müellifin kullandığı her bab başlığı için aynı iddiayı söylemek

¹⁷³⁷ Söz konusu bab başlığı ve işlenişi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100-125.

¹⁷³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 99.

¹⁷³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 98.

¹⁷⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 54-63.

¹⁷⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 112-115.

doğru olmaz. Çünkü bazen kullanılan bab başlığında kastedilen ifadeyle Hatîb'in kabul ettiği görüş aynı olmamaktadır.¹⁷⁴²

el-Kifâye'de bab başlıkları altında ele alınan kimi rivayetlerin bab başlıklarıyla bir ilgisinin olmadığı hatta bab başlığına zıt olduğu nadir de olsa görülen bir durumdur. Mesela kıraate delâlet eden lafızlarla ilgili olarak *el-Kifâye*'de “kıraatle alınan hadislerde *haddesenâ* demenin câiz olduğunu söyleyenler ve *semi'tü*, *haddesenâ* ve *ahberenâ* sîgaları arasında fark görmeyenlerle ilgili rivâyetler babı” adı altında toplam 27 ayrı senetle birçok âlimin görüşleri serdedilmiştir.¹⁷⁴³ Burada *arz* metoduyla alınan hadislerde *haddesena* demeye izin verenler ve *semitu*, *haddesena* ve *ahberena* arasında fark görmeyenler ele alınmış ve gerek açıkça gerekse zımmen kıraat konusu rivayetlerde işlenmiş. Fakat Yahya b. Said el-Kattan rivayetinde “ahberena ve haddesena ve semitü demek eğer semâ murad edilmişse aynı şeylerdir” denmektedir.¹⁷⁴⁴ Buraya kadar hep bunun tersi rivayetler serdedilmiş üstelik de bab başlığı kıraatle ilgili olmasına rağmen Yahya b. Said'in rivayeti burada semadan bahsetmesi yönüyle tek kalmış ve bab başlığına ters düşmüştür.

Müellifin eserinde kullandığı bab başlığına ait diğer bir özellik de, kullanılan başlıkların soru mahiyetinde olup, kimi zaman direkt bir görüş bildirerek, kimi zaman ise rivâyetlerle konuya başlayarak tartışma konusu olan meseledeki ihtilafi çözme yoluna gitmesi,¹⁷⁴⁵ fakat bazen tartışma konusu olan bu meseleleri herhangi bir yorum veya tercih yapmadan olduğu gibi bırakmasıdır.¹⁷⁴⁶

Genel olarak değerlendirildiğinde hadis usûlü müelliflerinin hadis usulüne dair müstakil eserlerinde ve hadis usûlü konularıyla ilgili olarak kaleme alınan diğer eserlerde kullanılan bab başlığı sistemiyle Hatîb'in *el-Kifâye*'de kullandığı bab

¹⁷⁴² Mesela “Rasûlullâh'a yalan isnat etmek dışında günlük hayatta yalan söyleyenin rivayetinin reddi” ile ilgili bab başlığı altında bu yönde birçok görüş de serdedilmesine rağmen Hatîb günlük hayatta yalan söyleyen râvinin rivâyetinin bir daha kabul edilmeyeceğini onun yalanında herhangi bir kastın olup olmamasına bağlamaktadır. Onun için bir kimse rivâyetinde yanlış olduğunu itiraf ederse ve herhangi bir kastının olmadığı anlaşılırsa, bu kimsenin rivâyetinin kabul edileceği vurgulanmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 145-147.

¹⁷⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 341-347.

¹⁷⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 346.

¹⁷⁴⁵ Bağdâdî'nin bab başlıklarını soru mahiyetinde kullandığı bazı yerler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 123, 135, 142, 456, 457.

¹⁷⁴⁶ Bu konuya misal olması açısından bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 142.

başlığı sistemi arasında kayda değer bir farklılık olmadığı görülmektedir. Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin kendisinden önceki er-Râmeihürmüzi'nin *Muhaddisu'l-fâsıl* adlı eseri ile bab başlığı yönünden göze çarpan en önemli farklılığı ise Hatîb'in genelde kabul ettiği görüşleri bab başlığına yansıtmış olmasıdır. er-Râmeihürmüzi'nin eseri ağırlıklı olarak rivâyetlerin nakledilmesinden müteşekkil olduğu için aynı durum onda görülmemektedir. en-Neysâbüri'nin *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs* 'i ise zirettiğimiz özellik bakımından *el-Kifâye*'ye daha yakındır.

b. Sened Kullanımı ve Değerlendirmesi

Hatîb'in hem *el-Kifâye*'de hem de diğer eserlerinde meseleleri senet kullanarak ele aldığından daha önceleri bahsetmiştik. Bilindiği gibi Hatîb hadis usûlü meselelerini senetli olarak anlatan ve bu konuda müstakil hadis usûlü eseri yazan müelliflerin sonuncusudur. Biz çalışmamızın bu kısmında müellifin bu özelliğini de göz önünde bulundurarak onun *el-Kifâye*'de kullandığı senetleri incelemeye çalışacağız. Gerekli gördüğümüz yerde ise senet kullanımına dair onun başta *el-Câmî* adlı eseri ile diğer eserlerinden de örnekler sunacağız.

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki Hatîb gerek *el-Kifâye*'de gerek diğer eserlerinde nakli delilleri isnad zinciriyle kaydederken buna dair değişik eda sigaları kullanmıştır. *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserinde en çok kullandığı eda sigaları *ahberenâ/ahbereni*¹⁷⁴⁷ ile *haddesenâ* ve bunun diğer farklı formatlarıdır.¹⁷⁴⁸ Ayrıca *kara'tü*¹⁷⁴⁹ eda sigası da en çok kullandıkları arasındadır. Bunun yanına *enbeenâ*¹⁷⁵⁰, *kâle*¹⁷⁵¹, *semitü*¹⁷⁵², *belâğanî*, lafızları ve bunların değişik formatları da Hatîb'in senetlerde kullanmış olduğu eda sigalarındandır. Ayrıca *zekera lenâ*¹⁷⁵³, *seeltü*¹⁷⁵⁴ gibi Hatîb'in çok nadir kullandığı eda sigaları da senette yer almaktadır.

¹⁷⁴⁷ Hatîb hemen bütün eserlerinde en fazla bu eda sigasını kullandığından dipnot olarak herhangi muayyen bir yeri göstermedik.

¹⁷⁴⁸ Mesela bunlardan bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 69, 81, 162, 163, 169, 222, 323, 326 .

¹⁷⁴⁹ Bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 146, 159, 222, 225, 231, 331, 332, 361, 458.

¹⁷⁵⁰ Bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 147, 178.

¹⁷⁵¹ Bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 111, 120, 144, 170, 232, 442.

¹⁷⁵² Bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 135, 146, 330.

¹⁷⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 340, 447.

¹⁷⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 350, 362, 371.

Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserleriyle diğer eserlerine bakıldığında onun aynı hocadan naklettiği rivayetlerde farklı eda sîgalarını kullandığı görülür. Mesela hem bu iki eserde hemde diğer birçok eserlerinde kendisinden en fazla nakilde bulunduğu hocalarından Ebu'l-Kâsım el-Ezherî (ö. 435/1043)'den rivâyet ederken; *ahberanî*¹⁷⁵⁵, *ahberenâ*¹⁷⁵⁶, *haddesenî*¹⁷⁵⁷, İbn Rizk'tan (ö. 412/1021)'den rivâyet ederken; *ahberenâ*¹⁷⁵⁸, *haddesenâ*¹⁷⁵⁹, *enbeenâ*¹⁷⁶⁰, Ebû Bekr el-Berkânî (ö. 425/1034)'den rivâyetinde; *ahberenâ*¹⁷⁶¹, *ahberanî*¹⁷⁶², *haddesenâ*¹⁷⁶³, *zekera lenâ*¹⁷⁶⁴, İbn Fadl el-Kattân (ö. 415/1024)'dan yaptığı rivâyetlerde ise *ahberanî*¹⁷⁶⁵, *ahbernâ*¹⁷⁶⁶, *kara'tü*¹⁷⁶⁷ gibi değişik eda sîgalarını kullandığı görülmektedir. Bu durum da bize gösteriyor ki Hatîb şeyhlerinden naklettiği bir meseleyi veya kitabı sema, kıraat, icâzet gibi farklı metodlarla almıştır. Bunun en bâriz örneğini Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde İbn Rizkûya'dan yaptığı nakilde görebiliriz. Söz konusu nakli İbn Rizkûya'dan defarlarca sema ettiğini, hocasının bunu ezberinden okuduğunu fakat herhangi bir senet zikretmediğini, metnin senedini daha sonra İbn Rizkûya'nın kitabından aldığını bizzat senet içerisinde Hatîb kendisi açıklamaktadır.¹⁷⁶⁸

Hatîb'in senetle nakli esnasında bir isnattan diğerine geçtiğini gösteren ve tahvîl diye ifade edilen (ح) harifini veya bunun yerine (و) edatını kullanması da *el-Kifâye*'de sık rastlayabileceğimiz bir durumdur.¹⁷⁶⁹ Yine nakledilen bir rivâyetin iki farklı râviden alındığını göstermek üzere (ايضا) kelimesi de senetlerde kullanılmıştır.¹⁷⁷⁰ Bir rivâyet eğer hadis ise ve bunu olduğu gibi almışsa genelde

¹⁷⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 26; *el-Câmî*, I, 119; *Târîhu Bağdâd*, XVI, 116.

¹⁷⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100; *el-Câmî*, I, 90; *Târîhu Bağdâd*, III, 9.

¹⁷⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 81; *el-Câmî*, I, 78; *Târîhu Bağdâd*, II, 602.

¹⁷⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 77; *el-Câmî*, I, 82; *Târîhu Bağdâd*, II, 195.

¹⁷⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 120; *Târîhu Bağdâd*, XII, 77.

¹⁷⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 308;

¹⁷⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 72; *el-Câmî*, I, 126; *Târîhu Bağdâd*, XVI, 154.

¹⁷⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 84; *Târîhu Bağdâd*, VII, 122.

¹⁷⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 338; *el-Câmî*, I, 126; *Târîhu Bağdâd*, IV, 569.

¹⁷⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 340; *Târîhu Bağdâd*, III, 239.

¹⁷⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 173; *el-Câmî*, I, 126; *Târîhu Bağdâd*, VII, 322, IX, 263.

¹⁷⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 78; *el-Câmî*, II, 286; *Târîhu Bağdâd*, I, 466.

¹⁷⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 94; *el-Câmî*, I, 218; *Târîhu Bağdâd*, VII, 322, XI, 528.

¹⁷⁶⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 80.

¹⁷⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 25, 90. Fakat Hatîb'in (ح) harfini ifade etmesi bakımından (و) edatını kullanması çok daha fazla görülmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 40, 52, 60, Hatta (ح) harifi neredeyse yok gibidir.

¹⁷⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 24, 49.

burada لفظا tabirini kullanmıştır.¹⁷⁷¹ Müellif bazen *el-Kifâye*'de aynı metni peş peşe farklı senetlerle vererek bunu farklı kaynak veya râvilerden aldığını gösteriyor.¹⁷⁷²

Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerine genel olarak bakıldığında onun her meselede naklettiği metne ait senet üzerinde değerlendirme yaptığı görülmemekte, hatta mezkûr eserlerin umûmen bu şekilde vücud bulduğu vâki olmaktadır. Fakat yer yer bazı meselelerde kabul ettiği bir görüşü ispatlama adına senet tenkidinde bulunması *el-Kifâye*'de nadir de olsa karşılaşılan bir durumdur. Mesela râvi ile şâhidin durumunu kıyasen açtığı bir bab başlığı altında şهادeti de rivâyet gibi görenlerin İbn Abbas kanalıyla gelen “ İlmi, şâhitliği geçerli olanlardan alınır” hadisini delil gösterdiklerini belirtir. Ama bu metnin senedindeki Sâlih b. Hassân'ı tenkîd ederek; onun bu rivâyette teferrüd ettiğini, hafızasının zayıflığından dolayı hadis münekkidlerince hadisiyle ihticâc olunamayacağını ileri sürüldüğünü söyler. Yine söz konusu rivâyeti Sâlih b. Hassân'ın Muhammed b. Ka'b'dan kimi zaman muttasıl kimi zaman mürsel, kimi zaman ise merfû ve mevkûf olarak rivâyet ettiğine dikkat çeker.¹⁷⁷³ Hatîb daha sonra da Sâlih b. Hassân'ın çok değişik şekilde nakledilen bu rivâyetleri vereceğini söyleyip peşinden de farklı farklı senet ve metinle söz konusu râviden gelen 5 farklı rivâyeti zikredip sonunda isnadının sahîh olmadığını söyler.¹⁷⁷⁴

Bununla birlikte yukarıda zikredilen iddiaların aksine onun bazı eserlerine bakıldığında, naklettiği rivâyetle ilgili çok geniş şekilde senet değerlendirmesinin yapıldığı da görülmektedir. Buna göre bir hadis sahîhse hangi tarikten sahîh, zayıfsa hangi tarikten zayıf bunu vermekle birlikte, senette vuku bulabilecek idrâcı birçok farklı senetlerle ortaya koymakta, geniş bir şekilde ricâl tenkîdi yaptığı da görülmektedir.¹⁷⁷⁵

¹⁷⁷¹ Bu konuda bazı misaller için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 97, 129, 162,

¹⁷⁷² Örnek için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 320, 436, 437.

¹⁷⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 118; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 410.

¹⁷⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 118-121.

¹⁷⁷⁵ Bununla ilgili olarak özellikle Hatîb'in *el-Fasl li'l-vasl* adlı eseriyle *Fevâidu'l-müntehabe es-sihâh ve'l-garâib (Tahrîcu'l-Hatîb li Ebi'l-Kâsım el-Mehrevânî)* eserlerinin hemen her sayfasında geniş değerlendirmeler bulabiliriz. Ayrıca yine *Hadîsü's-sitte mine't-tâbiîn ve zikru turukih ve'htilâfî vüçühih* adlı eserinde (Bu eser *Rivâyâtü's-sitte minet'tâbiîn ba'duhüm an ba'din* olarak da bilinir) Hz.

Hatîb bir rivâyette bulunurken bazen senet zikretmeden nakilde bulunduğu o şahsın ismini zikretmektedir. Yaş itibariyle düşünüldüğünde aynı çağda yaşamaları imkânsız olan bu şahıslardan doğrudan *kale* sîgasını kullanarak rivâyette bulunması, bizzat şeyhin kitabından naklettiğini göstermektedir.¹⁷⁷⁶ Hatîb *kale* sîgasını çoğunlukla bir isim vermeden meçhul bıraktığı (قال بعض) şeklinde veya bir grubu ifade eden (قال الجمهور) şeklinde de kullanmıştır.¹⁷⁷⁷

Şekilsel olarak, Hatîb'in *el-Kifâye* ve diğer eserlerinde kullandığı senetlere dair bilgiler genelde yukarıda zikredildiği gibi olmakla birlikte onun *el-Kifâye*'de naklettiği metne ait senetlerin bazısının problemlili olduğu ve nakledilen metinlerin genelde sahîh olmasıyla birlikte isnâdın zayıf olduğu görülmektedir.

Mesela Hatîb eserinin daha birinci babına bile başlamadan önce Ebû Bekr Amed b. Muhammed b. İbrâhim el-Eşnânî'den rivâyeten naklettiği “Kıyamet gününde azabı en şiddetli olanlar, Allah'ın ilmiyle kendilerini faydalandırmayacağı insanlardır”¹⁷⁷⁸ hadisinin senedinde bulunan Osmân b. Muksim cerhe uğramış, bu râvi hakkında kezzâb diyenler olduğu gibi, en-Nesâî ve Dârekutnî gibi hadisçiler de metrûk demişlerdir. Bunun yanında bu râvi diğer birçok münekkidin cerhine uğramıştır.¹⁷⁷⁹ Bu rivâyeti kitabına alan et-Taberânî de söz konusu rivâyeti Saîd el-Makburî'den sadece Osmân b. Muksim'in naklettiğini bildirmektedir.¹⁷⁸⁰ Zaten Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde bu şahsın sadece bir yerde geçtiğini tespit edebildik. Aynı

Peygamber'in İhlâs sûresiyle ilgili “Sizden biriniz her gece Kur'an'ın üçte birini okumaktan âciz midir ?” mealindeki hadisin varyantlarını senedinde bulunan birbirinin akranı altı tâbiyi esas alarak incelemektedir. Bir tâbiine ait olan rivâyetleri peş peşe verip, arkasından diğerine geçmektedir. Bağdâdî bazı rivâyetlerin sonunda senedle ve metinle ilgili değerlendirmelere de yer vermektedir. Söz konusu hadisin metni bazı kanaldan farklı lafızlarla verilse de ifade ettiği mana aynıdır. Fakat hadisin değişik metinlerine ait senetlerde bulunan birbirinin akranı altı tâbi'nin değişik sayılarda bulunarak bir birlerinden nakilleri bir hadis metnine ait senette nadir karşılaşılan bir durum olarak görülmüştür. Burada da yine farklı senetlerle gelen rivâyetlerin hangisinin metin ya da senet bakımından sahîh olduğu, metindeki bir lafzın hangi râviye ait olduğu gibi birçok değerlendirmeyi de bulabiliriz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Hadîsü's-sitte mine't-tâbiîn ve zikru turukih ve'htilâfî vüçühih*, 25-60. Hatîb'in senede dair diğer bazı değerlendirmelerde bulunup mevzû hükmü verdiği hadisler de vardır. Bkz. *es-Sâbık ve'l-lâhik*, s. 265, *el-Fasl li'l-vasl*, II, 799, *Târîhu Bağdâd*, I, 177; II, 287; IV, 58; XIII, 336.

¹⁷⁷⁶ Örnek için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 31, 39, 46, 434, 445.

¹⁷⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 135, 464.

¹⁷⁷⁸ et-Taberânî, *Mu'cemü's-sağîr*, I, 305.

¹⁷⁷⁹ İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, IV, 155-158 ;

¹⁷⁸⁰ et-Taberânî, a.g.e., I, 305.

şahıs ayrıca *Târîhu Bağdâd*'ta da geçmektedir.¹⁷⁸¹ Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde naklettiği halde cerhedilmiş râvi dolayısıyla isnâdı zayıf görünün bazı nakillerde bulunan söz konusu mecrûh râvilerin bizzat onun *Târîhu Bağdâd*'ında da tenkîde uğradıkları görülmektedir. Yani Hatîb *el-Kifâye*'sinde naklettiği metnin senedinde bulunan bir râviyi aynı zamanda *Târîhu Bağdâd*'ında cerhedilmiş olarak vermektedir.¹⁷⁸²

Özetle belirtmek gerekirse, Hatîb *el-Kifâye*'sinde verdiği bilgileri tıpkı kendinden önceki hadis usûlü müellifleri gibi senetli olarak nakletmiştir. Her ne kadar da senet kullanımı yönünden onu kendisinden öncekilerden farklı kılacak bâriz bir özellik *el-Kifâye*'de görülme de müellifin diğer eserleri göz önüne alındığında senet tenkîdi yönünden çok geniş şekilde değerlendirmeleri onun hadis usûlü ve ricâl ilmindeki vukûfiyetini ispatlamaya yeterlidir. Fakat *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te en-Neysâbüri'nin senetleri tenkide tâbi tutuşunda *el-Kifâye*'ye ve *el-Câmî*'ye kıyasen bir üstünlükten söz edilebilir.

c. Metin Kullanımı ve Değerlendirmesi

Hadis ilmi açısından metin, senedin arkasından gelen, Hz. Peygamber'e veya sahâbe ve tâbiîne izâfe olunan söz, fiil ve takrirlerin anlatılmasından ibaret lafızlar veya ifâdeler bütünüdür. Bir iddiaya dayanak olarak ileri sürülen başta hadis ve sahâbe sözü aynı zamanda daha sonraki neslin görüşlerinin tespiti, ortaya konmak istenen mesele açısından çok önemlidir.

Bir hadis, senet ve metin yönünden incelenerek onun sahihliği veya zayıflığı tetkik edilir ve böylece delil olma yönüne bu vasfıyla takdir edilen bir değer biçilir. Bu hadis hüccet niteliğindeyse ortaya çıkarılır ve kuvvetlilik derecesi ile diğer bazı vasıflarına göre amel edilebilirlik alanı tayin edilir. Fakat hadisler çeşitli kriterlere

¹⁷⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 121; XIV, 141.

¹⁷⁸² Biz burada ayrıntıya girip tenkide uğrayan bu râvilerden tek tek bahsetmek yerine bazılarını zikredip yerlerini göstermekle yetineceğiz. Mesela bkz. Muhammed b. Abdullah b. el-Matlab eş-Şeybânî (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100) hakkındaki cerh için (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 499.) Ayrıca bkz. Muhammed b. Abdulazîz b. Ca'fer b. Muhammed el-Hasen (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 279) hakkındaki cerh için (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 613.). Biz burada sadece *el-Kifâye*'de geçip de *Târîhu Bağdâd*'da cerhe uğramış birkaç râvi vermekle yetindik. Bunun yanında *el-Kifâye*'de geçtiği halde farklı kitaplarda cerhi hakkında bilgi verilen râviler de vardır.

göre değerlendirilip farklı derecelere ayrılırken, burada sadece senedin veya metnin tetkikiyle yetinilmez, geniş bir araştırmayla hadisin veya delil getirilen sözün muhtevası göz önüne alınarak doğruluğu üzerinde görüşler ileri sürülür. Metin tenkîdi de denilen bu faaliyetin geriye doğru bakılırsa, başta Hz. Peygamber, sahâbe ve daha sonraki nesiller tarafından değişik yöntemlerle uygulandığı görülür. Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadis bazen Kur'ân'a bazen diğer hadislere kimi zaman da sahâbi sözü, kıyas, akıl ve tarihi bir takım olaylara arzedilmek suretiyle doğruluğu araştırılmıştır. Metin tenkîdi diye bilinen söz konusu faaliyet, hadis diye ortaya atılan bir söz, fiil ve takrîrin, sahâbe ve sonraki gelen neslin kavillerinin önce doğruluğunun, eğer doğruysa anlamının en önemli aşamasıdır.

Biz de burada Hatîb'in başta *el-Kifâye*'si ve *el-Câmî* adlı eserini temel alarak onun hem şekil bakımından hem anlam bakımından metinleri ortaya koyuşunu ve yorumlayışını ele alacağız. Hatîb'in metin kullanımı ve tenkîdi ile ilgili yönlerini ortaya koyarken yukarıda zikrettiğimiz gibi yine onun başta *el-Kifâye*'si ve *el-Câmî* adlı eserini esas almakla birlikte gerekli gördüğümüz yerde onun metin kullanımı ve tenkîdi yönünden anlayışını tespit sadedinde daha kapsayıcı olması açısından diğer eserlerine de başvuracağız.

Şekilsel yönüyle bakıldığında Hatîb'in bir metni ortaya koyuşunda çeşitli yöntemleri kullandığı görülmektedir. Hem *el-Kifâye*'de hem de diğer bazı eserlerinde işlenecek meselenin ele alınışındaki genel yöntem; önce konuların bablara ayrılması daha sonra nakledilecek rivâyetin senedinin zikredilmesi peşinden de metnin verilmesi biçimindedir. Bir hadis usûlü eseri olarak *el-Kifâye*'yi bu tarzda ele alışı Hatîb'in kendinden önceki hadis usûlü müelliflerinin metodunun umumiyetle benimsediğini göstermektedir. Fakat biz ayrıca metinle ilgili daha müşahhas olan bazı hususlar üzerinde durmak istiyoruz.

el-Kifâye'yi bütün olarak ele aldığımızda Hatîb'in metinleri sevkindeki şekilsel uygulaması genelde şu esaslar üzere bina edilmiştir:¹⁷⁸³

¹⁷⁸³ Bu uygulama bazı istisnaları olmakla birlikte diğer eserleri için de söylenebilir.

1. Bazen bir mesele ele alınırken hiçbir açıklama ve yorum yapılmadan tamamen rivâyetlere yer verilmiştir. Konuların bu şekilde ele alınması senetlere dayandırılan rivâyet ağırlıklı hadis usûlü anlayışını yansıtan en bâriz uygulamadır.¹⁷⁸⁴ Bunlar içerisinde sadece bir yerde ele aldığı meselede tek bir rivâyetle yetinip konuyu bitirirken kısa bir yorum yaptığı yer de vardır.¹⁷⁸⁵ Bununla birlikte hiçbir yorum ve açıklamada bulunamadan sadece iki-üç rivâyetle konuyu bitirdiği yerler de vardır.¹⁷⁸⁶ Hatîb'in konuyu birkaç rivâyetle sınırlandırıp yorumda bulunmadığı bu yerlerin çoğu, genelde ya daha önceden başka konu içerisinde ayrıntılı şekilde geçmiştir, ya da daha sonra başka konu içerisinde daha geniş şekilde ele alınacak olan meselelerdir.

2. Bazen ele aldığı meselelerde hiçbir rivâyet nakletmeden tamamen kendi açıklama ve yorumuna yer vermesi.¹⁷⁸⁷

3. Hatîb kimi zaman rivâyetlerle başladığı konulara gerekli gördüğü yerlerde açıklama ve yorumlarda bulunmuş, tekrar nakillere dönmüştür. Yani rivâyet başlangıçlı olup fakat açıklama ve yorumlarla beraber ele alınan konular.¹⁷⁸⁸ Hatîb *el-Kifâye*'sini genelde bu şekilde ele almıştır.

4. Bazı konulara önce açıklama, tanım ve yorum şeklinde başlayıp daha sonra da bunlar üzerine rivâyetleri bina etmiştir.¹⁷⁸⁹ Hemen yukarıda zikrettiğimiz, rivâyetle başlayıp açıklama ve yorumla devam eden konular kadar olmasa da, *el-Kifâye*'de konuların bu şekilde ele alınması azımsanamayacak kadar çoktur.

¹⁷⁸⁴ Bunun bazı örnekleri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 23-28, 36, 143-144, 160-162; 170-174; 173-175; 179-183; 254-255; 255-257; 257-258; 264-267; 280-281; 285, 287-288; 298-307; 307-310; 334-335; 341-347; 389-391; 391-393; 454, 469-472.

¹⁷⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 98.

¹⁷⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 212, 213, 214, 223, 280, 285, 347, 413, 454.

¹⁷⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 32-34; 34-35; 63-67, 382, 472.

¹⁷⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 98, 135-137; 138-142; 165-168; 168-170; 171-173; 183-184; 184-186; 205-207; 216-220; 223-227; 229-232; 252-253; 260-262; 268-272; 273-276; 271-273; 289-290; 310-314; 320-330; 335-338; 355-362; 367-370; 379-382; 417-418; 418-423; 436-443; 443-446; 446-448; 449-452; 452-454; 455-456; 456-457; 457-458.

¹⁷⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 132-134; 145-147; 148-160; 193-205; 227; 232-237; 247-250; 251-252; 284, 296-298; 331-333; 347-350; 363-367; 371-372; 373-379; 383-384; 393-409; 412-413; 423-436; 464-469; 474-478.

Hatîb ister *el-Kifâye* ister diğer eserlerde olsun ele aldığı hemen her meseleyi sırasıyla; hadisler, sahâbe kavli ve tatbikatı, tâbiînin görüşleri ve bundan sonraki neslin tespit ve değerlendirmeleriyle kendi görüşleri şeklinde takdim etmiştir. Fakat bu uygulama her zaman yerine getirilmemiştir. Mesela bazen ele aldığı bir konuyu sadece Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlerin nakli ve sonunda kendi değerlendirmesiyle bitirmiştir.¹⁷⁹⁰ Kimi zaman da işlenen konu sadece hadis ve sahabe kavliyle ele alınmıştır.¹⁷⁹¹

İhtilafı olan konular Hatîb tarafından; önce kendinin de kabul ettiği görüşlerle ilgili metinler, daha sonra da karşı çıktığı görüşleri ifade eden metinler olmak üzere iki gruba ayrılarak verilmektedir. Genelde de bu görüşlerin naklinden sonra القول الاول (onu tercih ederiz) نختاره,¹⁷⁹² (ilk görüş doğruya daha yakındır /daha doğrudur.)¹⁷⁹³ gibi ifadelerle kendi tercihini ortaya koyar. Fakat Hatîb metin üzerindeki açıklama, yorum ve tercihlerini eserlerinde büyük çoğunlukla قلت diyerek belirtir. Hatîb'in tercihini ortaya koyan mezkûr ifadeler genelde metin araları ya da sonlarındaki değerlendirmelerde yer almaktadır. Fakat bazen bir konunun tartışmalı olacağı daha rivâyetler verilmeden belirtilip, bunlardan doğru olanın zikredileceği müellif tarafından daha konunun başında da bildirilmiştir.¹⁷⁹⁵

Hatîb bazen ele aldığı bir konuyla ilgili olarak naklettiği metindeki lafzın senette yer alan râvilerden hangisine ait olduğunu bildirir.¹⁷⁹⁶ Kimi zaman da lafız yönünden farklı olmakla birlikte ma'nen aynı olan hadisleri peş peşe farklı senetlerle sıralar ve sonunda kendi görüşlerini söyler. Bu şekildeki bir uygulamayı çoğunlukla savunduğu bir fikri delillendirmek amacıyla yapmaktadır.¹⁷⁹⁷

¹⁷⁹⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 129-132.

¹⁷⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 23-28.

¹⁷⁹² Bu ve buna benzer kullanım için bkz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.73, 461. *Târîhu Bağdâd*, XI, 16.

¹⁷⁹³ Bu ve buna benzer kullanım için bkz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 225,

¹⁷⁹⁴ Bu ve buna benzer kullanım için bkz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 78, 451; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 120.

¹⁷⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 348.

¹⁷⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 25, 108, 130, 131.

¹⁷⁹⁷ Bu uygulamanın misâli için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 118-121; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 410.

Bir konuyla ilgili zıt görüşler mevcutsa Hatîb bunlarla ilgili metinleri verirken genelde öncelikle kabul ettiği görüşlerin dayananağı olan rivâyetleri sıralar, peşinden de kabul etmediklerini verip en sonunda da bir değerlendirme yapar.¹⁷⁹⁸ Hatîb'in başta *el-Kifâye* ve diğer birçok eserlerinde uygulama bu şekildeyken bunun istisnaları da yok değildir. Mesela Hatîb *Takyîdu'l-ilm* adlı eserinde çeşitli senetlerle ve birbirine yakın metinlerle Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693)'den nakledilen hadislerde önce kendinin de kabul etmediği hadislerin yazılmasını yasaklayan rivâyetleri verip daha sonra kendinin de kabul ettiği görüşü destekleyen hadisleri vermiştir.

Genel olarak bakıldığında Hatîb'in *el-Kifâye*'si ve diğer birçok eserinde metinlerin sevk ve değerlendirmesi bahsettiğimiz şekilde olmakla birlikte, onun kendisinden öncekilerden farklı ve üstün olan özelliği, bir konuya ait leh ve aleyhteki birçok rivâyetleri toplayarak daha iyi kategorize etmiş olmasıdır. Fakat kendi tercihlerini oraya koyarken metin tenkidini oluşturan unsurları tamamen naklettiği rivâyetlere uygulayarak görüş bildirdiğini söylememiz doğru olmaz. Bunun altında yatan gerçek ise onun tenkide ve sert eleştiriye dayalı metin anlayışından ziyade birbirine zıt olan metinlerin arasını uzlaştırma düşüncesinden kaynaklanmış olabilir.¹⁷⁹⁹

ca. Hadis, Sahâbe Kavli ve Daha Sonraki Neslin Sözlerinin Kullanımı

Evvela şunu belirtmeliyiz ki Hatîb *el-Kifâye*'sinde ve diğer eserlerinde gerekli gördüğü yerlerde konuların açıklanmasında ve delillendirilmesinde ayetleri az da olsa kullanmıştır. *el-Kifâye*'de daha kitabının ilk sayfalarında ayetleri sevkeden¹⁸⁰⁰ müellif kimi zaman konu başlarında delil getirdiği bu ayetleri açıklama yoluna

Burada, râvi ile şâhidin durumunu kıyasen açtığı bir bab başlığı altında şهادeti de rivâyet gibi görenlerin İbn Abbas kanalıyla gelen “ İlmî, şâhitliği geçerli olanlardan almız” hadisini delil gösterdiklerini belirtir. Fakat Bağdâdî bu görüşü kabul etmez ve bu metnin senedindeki Sâlih b. Hassân'ı tenkid ederek, bu şahsın cerhe uğradığını söyler. Bağdâdî daha sonra da Sâlih b. Hassân'ın çok değişik şekilde nakledilen bu rivâyetleri vereceğini söyleyip ardından 5 farklı senetle söz konusu metni peşpeşe verir.

¹⁷⁹⁸ Örnek için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 118-120.

¹⁷⁹⁹ Hatîb'in hadis usûlü konularını ele alırken zıt fikirleri uzlaştırma çabasından ileride daha ayrıntılı bahsedeceğiz.

¹⁸⁰⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 21, 28, 29, 64. Bunun yanında Hatîb'in naklettiği rivâyetler içerisinde geçen bazı ayetler için bkz. *el-Kifâye*, s. 31, 41, 42, 99. Ayrıca *el-Câmî* adlı eserde geçen bazı ayetler için bkz. *el-Câmî*, I, 111, 142, 152, 255, 259; II, 70, 175.

gitmiştir.¹⁸⁰¹ Fakat yukarıda da ifade ettiğimiz gibi konular ele alınırken her bir meseleyi delillendirmede Hatîb ayetleri kullanmamıştır.

Hatîb'in hem *el-Kifâye*'sinde hem de diğer eserlerinde hadislerin sıkça delil olarak gösterildiğine şahit olmaktadır. Hadisleri bazen doğrudan doğruya kendisinin zikrettiği çoğu zaman da bir rivâyet içerisinde verdiği görülür. Çoğunluğu senetleriyle birlikte zikredilen bu hadisler hesaplandığında muazzam bir sayıya tekâbül ettiği görülecektir. *el-Kifâye*'nin yanına diğer eserlerini de koyduğumuzda buralarda geçen hadislerin bazı aslî kaynaklarda dahi bulunamayacak derecede çok olduğu iddia edilmiştir. Sadece *Târîhu Bağdâd*'da geçen hadislerin senetleri çıkarıldığında yaklaşık 4500 civarında bir hadisin mezkûr eserde geçtiği belirtilmektedir. Buna ek olarak onun *Telhîsu'l-müteşâbih* adlı eserinde yine 1000 civarında hadis geçtiği ileri sürülmektedir.¹⁸⁰²

Hatîb *el-Kifâye*'sinde hadisleri ihtiyaç duyduğunda konu aralarında rivâyetler şeklinde naklederken birkaç konunun tamamına yakını hadislerle ele alınmıştır.¹⁸⁰³

Gerek *el-Kifâye*'nin gerekse diğer eserlerinin geneline bakıldığında Hatîb'in hakkına *müttefakun aleyh* hükmü verilmiş olan hadislerden tutun da *mevzû* olduğu beyan edilen hadislere kadar birçok rivâyetleri eserlerinde zikrettiği görülmektedir.¹⁸⁰⁴ Mevzû olarak değerlendirilen bu rivâyetlerin bazıları hakkında Hatîb herhangi bir görüş bildirmezken, bazıları hakkında mevzu olduğunu bizzat kendi bildirmektedir.¹⁸⁰⁵

Hatîb hadis usûlünde ele alınan konuların açıklaması ve delillendirilmesinde hadislerle birlikte sahâbe, tâbiîn ve daha sonrakilerin söz ve fiillerini de kullanmıştır.

¹⁸⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 64.

¹⁸⁰² et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 186. Mesela yine *Telhîsu'l-müteşâbih*'in zeyli olan Hatîb el-Bağdâdî, *Tâli't-Telhîs*, adlı eserinde bulunan 68 hadis alfabetik sıraya göre listelenmiştir. Her bir hadisin senedinde yer alan sahâbi râviside karşısında ayrıca belirtilmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Tâli't-Telhîs*, II, 647-649.

¹⁸⁰³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 54-63.

¹⁸⁰⁴ Mesela hakkında mevzû hükmü verilmiş olan hadislerden Muhammed b. Hüseyin el-Kattân ve el-Kâdî Ebû Ömer senediyle gelen rivâyet için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 59. Bu rivâyetlerin farklı metin ve lafızlarla geçtiği yerler için ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, III, 2003; *Târîhu Bağdâd*, I, 399; III, 405.

¹⁸⁰⁵ Hatîb'in mevzû hükmü verdiği hadislerden bazıları için bkz. *es-Sâbık ve'l-lâhik*, s. 265, *el-Fasl li'l-vasl*, 799, *Târîhu Bağdâd*, I, 177; II, 287; IV, 58; XIII, 336.

Mesela “mana ile rivâyetin câiz olduğu” ile ilgili konuyu ele alırken öncelikle bu mesele hakkında genel görüşler ve bir takım izâhattan sonra evvela Hz. Peygamber’den gelen hadisleri zikretmiştir. Bu hadislerin içeriğine dair çeşitli açıklamalardan sonra yine mana ile rivâyet konusuna bağlantılı olarak seleften gelen haberlere müstakil bir başlık açmış sahâbe ve daha sonrakilerin sözlerinden nakillerde bulunmuştur.¹⁸⁰⁶ Tıpkı hadislerde olduğu gibi Hatîb’in söz konusu bu nakillerde ihtiyatlı davrandığı görülse de bunları *el-Kifâye*’nin tamamına uyguladığı da söylenemez.

el-Kifâye’de nakledilen metinleri Hatîb bazen rivâyet zinciri içerisinde değil de bizzat hocasından nakletmekle¹⁸⁰⁷ birlikte kimi zaman da “âlimler şöyle dedi, hadisçiler şöyle dedi, ilim ehli şöyle dedi” vb. tabirler kullanarak da nakletmiştir.¹⁸⁰⁸ Bunlardan bir kısmı direkt naklettiği şahsa ait görüşler olabileceği gibi, o şahsın başka birinden duyduğu bir söz de olabilir.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden şu sonucu çıkarabiliriz: Hatîb’in *el-Kifâye*’si başta olmak üzere diğer eserlerine bakıldığında istisnaları olmakla birlikte genelde şu özellikler göze çarpmaktadır. Birincisi, birbirine zıt görüşleri farklı farklı bab başlıklarında belirten Hatîb bununla birlikte kendi kabul ettiği görüşü bazen dolaylı olarak bazen de açıktan bab başlıklarına yansıtmıştır. İkincisi, aynı bab başlığı altında birbirine muhâlif olan görüşler nakledilirken Hatîb önce kendisinin de kabul ettiği rivâyetleri nakletmiş, daha sonra buna zıt olan görüşü destekleyen rivâyetleri nakletmiş, sonunda da rivâyetleri temel alarak tercihinine dair yorumda bulunmuştur. Üçüncüsü, özellikle *el-Kifâye* ve *el-Câmî*’sinin birçok yerinde bir konuya başlarken senetlerden önce direkt olarak “şu şöyle dedi, falan grub şunu iddia etti... vs.” gibi ifadelerle genel görüşleri söyleyip ya da yorumlarda bulunup daha sonra senetli rivayetleri zikretmiştir. Hatîb’in konuları bu şekilde takdim ettiği senetsiz hadis usûlü anlayışına geçişte bir koridor görevi üstlenmiştir denilebilir.¹⁸⁰⁹

¹⁸⁰⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 232, 247.

¹⁸⁰⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 272, 336.

¹⁸⁰⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 72, 106, 107, 120, 132, 399, 420.

¹⁸⁰⁹ Mesela Râmehürmüzî (ö. 360/971)’nin *el-Muhaddisu’l-fâsıl*’ında açılan her bab başlığından sonra mutlaka rivayetlerle konuya girilmiştir. *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*’te en-Neysâbü’rî’nin de senetli bilgilere geçmeden bazı açıklama ve yorumlarını görebiliyoruz. Neysâbü’rî’nin bu açıklama ve

II. EL-KİFÂYE'NİN ÖNCEKİ HADİS USÛLÜ ESERLERİYLE MUKAYESESİ

Çalışmamızın bu kısmında Hatîb'in *el-Kifâye* adlı eserini daha önceki hadis usûlü eserlerinden er-Râmeürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl* ve en-Neysâbüürî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i ile mukayese edeceğiz. Bu kıyası aynı zamanda Hatîb'in hadis usulüyle ilgili *el-Câmî* adlı kitabını da göz önünde bulundurarak yapacağız.¹⁸¹⁰ Yeri geldikçe ortaya konmak istenen iddiaları desteklemek amacıyla Hatîb'ten sonra kaleme alınmış olan hadis usûlü eserlerine de müracaat edeceğiz.

A. TELİF AMAÇLARI BAKIMINDAN

Öncelikle şunu belirtmeleyiz ki hem Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserleri hem de er-Râmeürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl* ve en-Neysâbüürî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i mukaddimeyle başlamaktadır. Bazı veciz ifadelerle birbirlerinden farklı olarak ortaya konan ayrıntılar hariç tutulacak olursa mezkûr eserlerin telif amaçlarında ortak olan en bâriz özellik; ehl-i hadise yöneltilen eleştiriler ve bunlara verilen cevap, hadisçilerin yaptıkları hizmetler, râvi ile fakih arasındaki farklar, hadisin sadece taşıyıcılığını yapıp anlama faaliyetinde bulunmayanlara yöneltilen eleştiriler gibi konulara yer verilmesidir. Müellifler makaddimelerinde kısa da olsa hangi konulardan bahsedeceklerini kimi zaman açıktan söyleyerek kimi zaman da buna işaret ederek belirtmişlerdir.¹⁸¹¹

B. KAYNAKLARI BAKIMINDAN

er-Râmeürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl* adlı eserinde kullanmış olduğu senetlerden yola çıkarak, onun hadis, sahabe kavli ve daha sonraki nesillerden birçok nakillerde bulunduğunu söyleyebiliriz. er-Râmeürmüzî'nin bu eseri, isnadı kullanışındaki yoğunluğu bakımından en-Neysâbüürî ve Hatîb'in eserleriyle

yorumları genelde konu başlarında kısa kısa ve rivâyet bitimlerinde görölmektedir. Fakat bu özellik Hatîb'teki gibi yoğun ve uzun değildir.

¹⁸¹⁰ Aslında Hatîb'in *el-Câmî* adlı eseri *el-Kifâye* ile farklı bir başlık altında müstakil olarak da kıyaslanabilirdi. Fakat bazı konular anlatılırken sık sık aynı hususların tekrarından kaçınmak için bu dört eseri bir arada mukayese etmenin daha öz ve isabetli olacağını düşündüğümüzden hepsini bir arada ele alacağız.

¹⁸¹¹ Krş. Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 162; Hâkim en-Neysâbüürî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 1, 2; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 2-7; *el-Câmî*, I, 75.

kıyaslandığında daha durağan bir görünüm arzeder. *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da hadis usulüyle direkt ya da doğrudan ilgisi bulunan şahıslardan ve bunların eserlerinden yapılan her naklin genelde *semitü, haddesenâ, haddesenî, ahberenâ, ahberanî*, gibi çeşitli rivâyet sigalarıyla nakledilmiş olması bu eserin farklı metodlara binâen derlendiğini ortaya koymaktadır.

Hâkim en-Neysâbûrî *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde yirminci nevide hadise ve hadis ilmine hizmet etmiş olan ez-Zührî, Ali b. Medîni, Evzâi, Süfyân İbn Uyeyne, Abdullah İbn Mübârek, Ahmed b. Hanbel ve daha başka muhaddis ve âlimlerin isimlerini ve katkılarını zikretmektedir. Devamında, içeriğinden de haberdar olduğu anlaşılan hadis ilmiyle alakalı; isim, künye, lakaplara dair kitaplar, sika, zayıf ve müdellis râvilerle ilgili kitaplar, tabakât, târih ve ilel kitapları, ihtilâfu'l-hadîs ve garîbu'l-hadîsle ilgili kitapları isimleriyle birlikte zikretmektedir.¹⁸¹² Bütün bunlar da bize Hâkim'in eserini kaleme alış esnasında yararlandığı kaynaklar hakkında bilgi vermektedir. Zaten onun *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'ine genel olarak bakıldığında Ali b. Medîni, Buhârî, Müslim, ed-Dârekutnî gibi hadisçilerin kitaplarından yararlandığı net bir şekilde anlaşılacaktır.

Fakat bütün bunların aksine en-Neysâbûrî aralarında kısa bir zaman dilimi olmasına rağmen er-Râmehürmüzî'nin ne isminden ne de eseri *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'dan tek bir kelime dahi söz etmemektedir. Zaten *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da kullanılan konu başlıklarının *bab* diye adlandırılmasına karşın *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te başlıkların *nev* diye isimlendirilmesi ve ele alınan konuların içeriği ile tertip farklılığı Hâkim'in kendisinden önceki hadis usûlü eseri olan *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ı kaynak olarak kullanmadığını göstermektedir. Aralarındaki kesişme ise konuların anlatımında kullanılan aynı rivâyetlerin birbirine yakın senetlerle nakledilmesinden ibarettir denilebilir.¹⁸¹³

Kaynak olarak *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ın Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî*'si ile diğer bazı eserleri üzerindeki etkisi *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'e nisbeten daha bârizdir. Çünkü Hatîb'in hem *el-Kifâye*'sinde hem de *el-Câmî*'de aynı senetlerle

¹⁸¹² Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 63-71.

¹⁸¹³ Örnek için krş. Râmehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 206; Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 60.

Râmerhurmizî'ye varan alıntıları çok aşıkârdır. Kullanılan senetler ile konuların tertibi ve içeriği bize bunu açıkça göstermektedir. Fakat bu nakiller bizzat Râmerhurmizî'nin eserinden değil de hocaları vasıtasıyla olmuştur denilebilir. Çünkü Hatîb hiçbir eserinde *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'dan bahsetmiyor. Fakat Hatîb'in eserleri içinde *el-Kifâye*'de ve *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'de birçok yerde Râmerhurmizî'nin isminin senetlerde geçtiği görülmektedir.¹⁸¹⁴ Hatîb'in *el-Kifâye*'de Râmerhurmizî'ye ulaşan senedlerle yaptığı nakillerin neredeyse tamamı; Ali b. Ahmed b. el-Müeddib kanalıyla Ahmed b. İshâk en-Nehâvendî'nin rivâyetlerinden oluşmaktadır.¹⁸¹⁵ Ayrıca Hatîb'in *el-Câmî* de kullandığı çok fazla sayıda rivâyetlerin ya aynısının ya da benzerlerinin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'da geçtiği görülmektedir. Buna ilaveten Hatîb'in konuların tertibinde çoğu zaman özellikle *el-Muhaddisu'l-fâsil*'ı neredeyse birebir takip ettiği de olmuştur. Bu da bize Hatîb'in ilk hadis eseri olarak gösterilen *el-Muhaddisu'l-fâsil*'in muhteva ve tertibinden haberdar olduğunu göstermektedir.¹⁸¹⁶ Buna ilaveten Hâkim en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i de Hatîb'in eserlerinde isim olarak zikredilmemektedir. Fakat Hatîb, *Târîh*'inde tercemesini verdiği Hâkim'in ulûmu'l-hadîs konusunda eserleri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca devamında da Hâkim'den nakilde bulunan kimselerden, kendisinin istifade ettiğini söylüyor.¹⁸¹⁷ Şunu ilave etmeliyiz ki, Hatîb'in *el-Kifâye*'de ele aldığı bazı hadis usûlü konularını işlerken verdiği senetlerle Hâkim kanalıyla gelen aynı rivâyetin senetlerinin bazı râvilerde kesiştiği görülmektedir.¹⁸¹⁸

C. MUHTEVA VE TERTİPLERİ BAKIMINDAN

er-Râmerhurmizî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî* adlı eseri isminden de anlaşılacağı gibi daha çok isnatla ilgili konuları ele almaktadır. Eserin başında Hz. Peygamber'in sünnetini öğrenme, nakletme ve buna rağbet etmenin önemi ele alınmış, daha sonra da bu konu hadis öğrenme hususunda öğrencinin uyması gereken kural ve vasıflarla devam ettirilmiştir. Rivâyet ve dirâyet

¹⁸¹⁴ Bunlardan bazıları için bkz. *el-Kifâye*, s. 73, 92, 309; *el-Câmî*, I, 77, 207, 252.

¹⁸¹⁵ Bu rivâyetlerden bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 73, 92, 309; *el-Câmî*, I, 77, 207, 252.

¹⁸¹⁶ Zaten Hatîb'in özellikle de *el-Kifâye*'sinde ve *el-Câmî*' sinde işlenen konularda *el-Muhaddisu'l-fâsil*'da geçen bazı rivâyetin aynısı görülmektedir.

¹⁸¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 509.

¹⁸¹⁸ Örnek olarak krş. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 259; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 270.

bütünlüğünün gerekliliğiyle ilgili konudan sonra isim, nisbe, lakab, künye gibi konulara yer verilmiştir. Farklı başlıklar altında kitâbet meselesi ve hadis almada aranan bazı şartlar üzerinde de durulmuştur. Bunun yanında hadis tahammül yollarından kıraat, icâzet, münâvele, vasiyyet ile eda sigaları da ele alınmıştır. Mâna ve lafız rivâyeti ve bu konuyla ilgisi bulunan diğer bazı meseleler de ayrı ayrı başlıklar altında işlenmiştir. Eserin sonlarına doğru ise hadis öğrenim ve öğretimiyle ilgili imla, istimla, intihab (hadisleri seçme ve süzme), telkîn, kitaptan rivâyet, hafızandan rivâyet, hak ve darb (silme, kazıma, üzerine çizgi çekme, belirsiz hale getirme gibi kâğıt üzerinde yapılan bir takım düzeltmeler.), yazma ve noktalama gibi faaliyetler ile bablara ayırma, iki râviden rivâyet etme ve bazı beldelerdeki musannif fakihlerle ilgili konular ele alınmıştır.

Hadis usûlünün temelini teşkil eden birçok konunun ele alınmaması *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ın en büyük eksikliklerinden biridir. Mesela hadislerin râvi sayısı bakımından mütevâtir ve âhâd ayrımlarıyla beraber âhâd hadislerin meşhûr, azîz ve gârib diye sınıflandırılmasından; kaynakları açısından hadislerin merfû, mevkûf, maktû tarzda gruplandırılmasından; isnadın muttasıl ve munkatı olmasına göre hadislerin durumlarından; sahîh, hasen, zayıf ve mevzû hadis kısımlarından bahsedilmemiştir. Buraya kadar verilen bilgileri göz önüne aldığımızda *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ın mervî konusuna yer verdiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Müellifin eserinde bu bilgilerin yer alması bahsettiğimiz gibi büyük bir eksiklik olmakla birlikte diğer bir eksiklik de *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da ele alan konuların etraflıca işlenmemiş olmasıdır.

el-Muhaddisu'l-fâsıl'dan sonra Hâkim en-Neysâbûrî tarafından kaleme alınan *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserin de hadis usûlü konularının çoğunu kapsamadığı görülmektedir. Âlî ve nâzil isnâdı ele alarak kitabına başlayan müellifin devamında ele aldığı belli başlı hadis usûlü konuları; mevkûf, mürsel, munkatı, mu'dal, müdrec hadis, tâbiîn ve etbâ-ı tâbiîler ile sahabe çocuklarıyla ilgili bilgiler, cerh ve ta'dîl ilmi, sahîh ve zayıf hadis, fıkhu'l-hadîs, nâsih ve mensûh, meşhûr hadis, garip hadis, müdellis râviler, hadislerin illetleri, şâz rivâyetler, muhaddislerin mezhepleri, tashîfât, isim, neseb, künye, lakab, kabile, belde gibi konular ve en sonunda da arz,

sema meseleleridir. Fıkhu'l-hadîs, sahâbelerin çocukları, muhaddislerin mezhepleri ile ilgili meseleler *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te ele alınıp da hem *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da hem de Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerinde geçmeyen belli başlı konulardır.

el-Muhaddisu'l-fâsıl'a kıyasen Hâkim'in ele almadığı en geniş konuların başında hadis hocası ve talebesinin uyması gereken kurallar gelmektedir. Hadis öğrenim ve öğretim metodları ile rivâyet lafızlarına ise kısaca temas edilmiştir. Bunun haricinde *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te müstakil bir başlık altında ele alınmayan en önemli konuların başında; mütevâtir hadis, hasen, muttasıl, merfu, maktu, münker, muzdarib, maktûb, el-mezîd fî muttasılı'l esânîd gelmektedir. Fakat şunu da hatırlatmalıyız ki Hâkim'in müstakil bir başlık altında ele almadığı bu konulardan bazıları farklı bir başlıkla başka konu içerisinde kısa da olsa ele alınmıştır.¹⁸¹⁹

Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs'e genel olarak bakıldığında eserin tertibinin sistematik olmadığı açıkça görülecektir. Bundan dolayı da İbn Hacer hadis usûlü eserlerinin kısa bir tanıtımını yaparken Hâkim'in eserini bu yönden eleştirmiştir.¹⁸²⁰ *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* her ne kadar da tertibinin sistematik olmayışı yönünden eleştirilse de daha fazla sayıda temel hadis usûlü konularını ele alması bakımından *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'a kıyasla üstün sayılır.

Hatîb'in sadece *el-Kifâye*'sini bile ele aldığımızda hadis usûlü konularını ihtiva etme bakımından *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'dan ve *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'ten daha hacimli olduğu görülecektir. Hatîb hadis usulünün temelini oluşturan hemen bütün meseleleri ya müstakil bir bab başlığı altında ya da ilgili olduğu diğer bir konu içerisinde ele almıştır. Müellifin ele aldığı bu meselelerin bazıları kendisinden önceki hadis usûlücüleri tarafından işlense de bazılarını hadis usulünün konusuna dâhil eden ilk defa kendisi olmuştur.¹⁸²¹

¹⁸¹⁹ Meselâ *el-mezîd fî muttasılı'l esânîd* meselesi 6. Nevide isnatla ilgili başlık altında bazı yönleriyle ele alınmaktadır. Bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 21-22.

¹⁸²⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 32.

¹⁸²¹ Mesela mütevâtir hadisi ilk defa Bağdâdî *el-Kifâye*'sinde ele almıştır.

Hatîb *el-Kifâye*'de yer vermediği hadis öğrenimi ve öğretiminde şeyh ve talebenin uyması gereken kural ve adablarla ilgili konuları ise *el-Câmî* adlı eserinde ele almıştır. Elbette ki müellifin *el-Câmî*'si sadece mezkûr konulardan ibaret değildir. *el-Kifâye*'de ele alınanlar kadar geniş olmasa da hadis usulünün temeli kabul edilen bazı meseleler *el-Câmî* adlı eserde de işlenmiştir. Hatîb'in *el-Câmî* adlı eserinin muhteva ve tertip bakımından *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'ten ziyâde *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'a daha yakın olduğu aşîkârdır. Aynı şekilde onun *el-Kifâye*'si de yine tertip bakımından *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'a daha yakındır.¹⁸²²

D. KONULARIN TAKDİM TARZI BAKIMINDAN

Çalışmamızın bu kısmında Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî*'sini konuların takdim tarzı bakımından yani kullanılan metodlar bakımından kendisinden önceki hadis usûlü müelliflerinin eserleriyle mukayese edeceğiz. Söz konusu eserlerde farklı farklı alanlarda birden fazla metod kullanıldığı için biz bunların hepsini ayrı ayrı başlıklar altında incelemeyi uygun bulduk. Bunun için de senet, bab başlıkları, metinler ve konuların ele alınışında müellifler tarafından yapılan yorumlar gibi hususları burada ayrı başlıklar altında ele alıp sonunda da genel bir değerlendirme yapacağız.

1. Bab Başlığı Altında Ele Alınmaları

Bahse konu olan bütün eserler başlıklar altında ele alınmıştır. Fakat er-Râmehürmüzî ve Hatîb'in başlık isimlendirmelerinde *bâb* (باب) kelimesini tercih etmesine karşın en-Neysâbûrî *nev* (النوع) kelimesini tercih etmiştir. *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da meseleler anlatılırken kullanılan temel bab başlıklarından sonra alt başlıklar da kullanılmıştır. Aynı husus *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerde de görülürken en-Neysâbûrî 52 başlık altındaki meselelerin hemen hepsini *nev* kelimesiyle ifade etmiştir.

el-Kifâye'de konuların ele alınışında bab başlıklarının tertibinin daha düzenli ve çeşitliliğinin daha fazla oluşu hem *el-Câmî*'ye karşı hemde kendisinden önceki *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'a ve *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'e karşı açıkça görülmektedir. Her konuda olmasa da eserlerde ele alınan meseleler genel olarak mukayese edildiğinde

¹⁸²² Bu hususla ilgili müşahhas örnekler ilerleyen bölümlerde "Daha önceki hadis usûlü müelliflerinin Bağdâdî'ye etkileri" başlığı altında daha geniş ele alınacaktır.

bu fark ortaya çıkacaktır. *el-Kifâye*'nin zikredilen bu üstünlüğünü hadis usûlünün en temel konularından biri olarak kabul edilen cerh ve ta'dîl meselesini örnek vererek daha da somutlaştıralım. Mesela *el-Kifâye*'de cerh ve ta'dîl konusunun değişik bablarda ele alınışı Hatîb'in diğer eseri *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'sinden ve kendinden önceki hadis usûlü eserlerinden çok daha düzenlidir. Hatîb *el-Kifâye*'sinde cerh ve ta'dîl konusunu öncelikle "adâlet ve hükümleri" ile "cerh ve hükümleri" temel başlıkları altında iki bölümde ele almıştır. Daha sonra hem adâletle ilgili temel konuları hem de cerhle ilgili temel konuları ilgili oldukları tali meselelerle farklı başlıklar altında sunmuştur. Halbuki aynı konu *el-Câmî li-ahlâkı'r-râvî*'de çok dağınık bir vaziyette işlenmiştir. *el-Câmî*'de cerh ve ta'dîlle ilgili olarak sadece bir tane temel bab başlığı bulunmaktadır. Bu da toplam iki sayfalık bir yer tutmakta ki bunların da neredeyse tamamı rivâyetlere ayrılmaktadır.¹⁸²³ Bunun yanında cerh ve ta'dîl konusu içerisinde ele alınan fisk,¹⁸²⁴ bid'at,¹⁸²⁵ gaflet,¹⁸²⁶ vehm,¹⁸²⁷ kizb,¹⁸²⁸ telkîn¹⁸²⁹ gibi çoğu meseleler dağınık bir vaziyette, müstakil bir başlık altında işlenmekten ziyade ilgili oldukları diğer başka meselelerle iç içe anlatılmıştır.

el-Kifâye'de cerh ve ta'dîl konusunun farklı farklı bab başlıkları altında sistematik olarak ele alışındaki bu bâriz üstünlük kendisinden önceki hatta sonraki bazı hadis usûlü eserleriyle kıyaslandığında bile açıkça fark edilecektir.

İlk hadis usûlü eseri olarak gösterilen *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da cerh ve ta'dîle dair müstakil bir konu başlığı bulunmamakla birlikte cerh ve ta'dîlin konusunu teşkil eden meseleler çok sınırlı bir şekilde neredeyse tamamen diğer konular içerisinde ele alınmıştır.¹⁸³⁰ Cerh ve ta'dîl ilmi ilk defa en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde "ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dîl" adıyla müstakil hadis usûlü çeşidi olarak kaleme alınmıştır.¹⁸³¹ Bu başlık altında adâlet ve cerhle ilgili bazı konuları kısmen

¹⁸²³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 200-202.

¹⁸²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 130.

¹⁸²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 137, 331; II, 89.

¹⁸²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 140.

¹⁸²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 285.

¹⁸²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., I, 334; II, 98.

¹⁸²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 42, 45.

¹⁸³⁰ Bazıları için bkz. Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 217, 604, 605.

¹⁸³¹ Bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 52. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki en-Neysâbü'rî'nin cerh ve ta'dîlle ilgili olarak ayrıca *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklil* adlı bir eseri vardır.

yarım sayfada özetleyen müellif burada daha çok râvi tabakalarından ve esahhu'l-esânid konusundan söz etmektedir. Adâletin on beş, cerhin ise on çeşidinin olduğunu sayı olarak verdikten sonra bunları *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* adlı bir eserinde anlattığını belirtmiştir.¹⁸³² Hatîb'in *el-Kifâye*'de cerh ve ta'dîlin konusu olarak ayrı ayrı başlıklar altında zikrettiği birçok hadis usûlü meselesi ise *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te neredeyse hiç ele alınmamış,¹⁸³³ alınanlar da diğer konulara ait başlıklar altında işlendiğinden çok sönük kalmıştır. Bundan dolayı en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i de *el-Muhaddisu'l-fâsıl* gibi cerh ve ta'dîl konularının farklı başlıklar altında işlenişi ve netliği bakımından Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin yanında çok fakir kalmaktadır.

en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te “cerh ve't-ta'dîl” başlığını tercih etme şekli İbnu's-Salâh tarafından “rivâyetleri kabul ve reddedilecek râvilerin nitelikleri” şeklinde değiştirilmiş,¹⁸³⁴ Suyûtî'ye kadar tarihi seyri içinde kaleme alınan hadis usûlü eserlerinde, gerek konunun başlığı gerekse aynı bab altında işleniş tarzı büyük ölçüde muhafaza edilmiştir.¹⁸³⁵ Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden yola çıkılarak bakıldığında, cerh ve ta'dîl gibi hadis usûlünün en önemli konularından birinin farklı başlıklar altında sistematize edilerek en güzel tertiple Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde ortaya konduğu görülecektir.

Hatîb'in bab başlıklarının tertibindeki üstünlüğünün en güzel örneklerinden birini de sema ve kıraat konusunu işleyişinde bulabiliriz. Kıraat ve sema konusuna baktığımızda *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da öncelikle “muhaddise okuma/kıraat babı” başlığı altında kıraat hakkındaki rivâyetler zikrediliyor. Burada genel olarak kıraatin caiz olması, kıraatin semaya denk olması, kıraatte bazı sema lafızlarını söylemenin

Kendisi de *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'de “ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dîl” adlı konu başlığında bu kitaptan söz etmektedir. Bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 52. Söz konusu eser Fuâd Abdülmenam Ahmed'in tahkikiyle İskenderiye'de neşredilmiştir.

¹⁸³² Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 52-57.

¹⁸³³ *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'de doğrudan olmasa da dolaylı şekilde cerh ve ta'dîl konusu içerisinde değerlendirilen bazı meseleler değişik başlıklar çok az da olsa ele alınmış. Bunlar için bkz. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 14, 112, 119, 130.

¹⁸³⁴ Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 104.

¹⁸³⁵ Mesela İbnu's-Salâh'ın başlığını tercih edenlerden bazıları için bkz. Nevevî, *Takrîb*, s. 39; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, s. 92; Suyûtî, *Tedrib*, I, 351. Fakat şunu da belirtelim ki Hatîb cerh ve ta'dîl konusunda *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te tercih edilen “ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dîl” adını seçmemiş o direkt “bâbu'l-keâm fi'l-adâle ve ahkâmuhâ” ile “babu'l-keâm fi'l-cerh ve ahkâmuhâ” adlı iki farklı başlıkta konuyu ele almıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100, 127.

caiz oluşu, kıraatin üstünlüğü gibi konular ele alınırken¹⁸³⁶ hemen peşinden “bunun zıddını diyenler” şeklinde bir başlıkla bir önceki bab başlığının devamı niteliğinde semada ve kıraatte farklı sigalar kullanmak, hadis hangi metodla alınıyorsa buna dair olan sigayı kullanmak, kıraatle alınan bir hadiste sema sigasının kullanmama gibi konularla ilgili rivayetler iç içe işlenmektedir.¹⁸³⁷ Hemen bu başlığın ardından sırasıyla “icazet ve münaveyleyle ilgili rivâyetler babı” adı altındaki rivayetlere geçiliyor, daha sonra bu konunun alt başlığı niteliğinde “vasiyet” konusuyla ilgili rivayetler ele alınıyor.¹⁸³⁸ İlerleyen bölümlerde ise tekrar “semitü diyenler” ile *haddesenâ, enbeenâ, kâle lî, kultü li-fülân* gibi birçok eda lafızları ayrı başlıklar altında rivayetlerle ortaya konuyor.¹⁸³⁹ Çok uzun ve dağınık bir şekilde ele alınan bu sigalardan sonra tekrar “tahdîs ve ihbâr hakkındaki rivâyetler babı” başlığı altında *haddesena* ve *ahberena* sigalarıyla ilgili rivayetler veriliyor. Yani kıraat ve sema konusuna tekrar dönülüyor.¹⁸⁴⁰

Bunun yanında sema ve kıraat konusunun da işlendiği hadis tahammülü ve edasıyla ilgili konular *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te tek bir başlıkta altında ele alınmıştır. Mesela birçok hadis usulü eserlerinde hadis öğrenim ve öğretim metodlarından sema, kıraat, icazet, münavele ve mükatebe, i'lam, vasiyyet ve vicade gibi bir konu ayrı başlıklar altında ve çok uzun şekilde incelenirken *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te bu konularla ilgili müsakil olarak tek bir başlık mevcuttur. Bu meseleler yukarıda da ifade ettiğimiz gibi birçok hadis usûlü kitabında uzun fasılalarla ayrı başlıklar altında ele alınırken Hâkim'in eserinde tek bir başlıkta toplam beş sahife dahi tutmamaktadır.¹⁸⁴¹

Fakat aynı konu hakkında Hatib'in *el-Kifâye*'sine bakıldığında bablar arasında bu düzensizlik ve uyumsuzluk görülüyor. Öncelikle “kıraat ve bununla ilgili rivâyetler babı” adı altında kıraat ve sema ile ilgili genel bir bilgi ve rivâyetler veriliyor.¹⁸⁴² Daha sonra “kıraat semâ mertebesindedir diyenlerle ilgili rivâyetlerin

¹⁸³⁶ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 420-431.

¹⁸³⁷ Râmeürmüzî, a.g.e., s. 431-435.

¹⁸³⁸ Râmeürmüzî, a.g.e., s. 435-459.

¹⁸³⁹ Râmeürmüzî, a.g.e., s. 472-517.

¹⁸⁴⁰ Râmeürmüzî, a.g.e., s. 517-524.

¹⁸⁴¹ Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 256-261.

¹⁸⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 296.

zikri babı” adı altında düzenli bir şekilde bu görüşte olanlarla ilgili nakiller sıralanıyor. Ardından “semayı kıraate tercîh edenlerle ilgili rivayetlerin zikri”¹⁸⁴³, “kıraati semaya tercîh edenlerle ilgili rivayetlerin zikri”¹⁸⁴⁴, başlıkları altında konuyla ilgili rivayetler düzenli bir şekilde peş peşe sıralanıyor. İlerleyen bölümlerde ise sema ve kıraate delâlet eden lafızlar ayrı ayrı bab başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde ele alınıyor. Oysaki Bağdâdi’nin ayrı ayrı bab başlıkları ve bu başlıklar altındaki tali başlıklarla ele aldığı bu meseleler *el-Muhaddisu’l-fâsil*’da ve *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*’te aynı bab başlığı altında karışık bir şekilde ele alınıyor. Bütün bunlar Bağdâdi’nin *el-Kifâye*’sinde bab başlıklarındaki düzen ve intizamın ve birbirleriyle olan uyumun kendisinden önceki eserlerden üstünlüğünü açıkça ortaya koymaktadır.¹⁸⁴⁵

2. Senetli Olarak İşlenmeleri

Mukayeselerini yaptığımız söz konusu bu eserlerde ister hadis, ister sahabe ve daha sonrakilerin söz ve faaliyetleri olsun isterse herhangi bir ıstılah hakkında tanım ve açıklama olsun bütün bunlar genelde senetlerle takdim edilmiştir. Fakat özellikle terim ve herhangi bir konudaki bilgilerin senetsiz sevkedilişi diğerlerine kıyasen *el-Kifâye*’de daha fazla görülen bir durumdur.

er-Râmeürmüzî senetlerde en fazla *haddesenâ*¹⁸⁴⁶ ve *haddesenî*¹⁸⁴⁷ eda lafızlarının kullanmış fakat bunun yanında *kâle*¹⁸⁴⁸, *semi’tü*¹⁸⁴⁹, *ahberanî*¹⁸⁵⁰ ve *ahberenâ*¹⁸⁵¹ eda sigalarını da az da olsa kullanmıştır.

en-Neysâbüürî’nin senetlerde en fazla kullandığı eda sigası *ahberenâ*¹⁸⁵² ve *haddesenâ*¹⁸⁵³ lafızlarıdır. Bunun yanında *ahberanî*¹⁸⁵⁴ *haddesenî*¹⁸⁵⁵, *semi’tü*¹⁸⁵⁶, *kâle*¹⁸⁵⁷ sigalarını da kullanmıştır.

¹⁸⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 297-307.

¹⁸⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 310.

¹⁸⁴⁵ Hatîb’in *el-Kifâye*’sinde icâzet, tedlîs, lafız ve mana rivâyeti gibi konuları ele alışındaki babları sistematize edişindeki üstünlüğü yine bariz bir şekilde görülmektedir.

¹⁸⁴⁶ Mesela bkz. Râmeürmüzî, a.g.e., s. 163, 164.

¹⁸⁴⁷ Râmeürmüzî, a.g.e., s. 183, 187.

¹⁸⁴⁸ Râmeürmüzî, a.g.e., s. 182, 187, 190.

¹⁸⁴⁹ Râmeürmüzî, a.g.e., s. 188, 196.

¹⁸⁵⁰ Râmeürmüzî, a.g.e., s. 224, 226, 252.

¹⁸⁵¹ Râmeürmüzî, a.g.e., s. 255.

Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserleriyle diğer eserlerine bakıldığında onun aynı hocadan naklettiği rivayetlerde farklı eda sîgalarını kullandığı görülür. Mesela hem bu iki eserde hem de diğer birçok eserlerinde kendisinden en fazla nakilde bulunduğu hocalarından Ebu'l-Kâsım el-Ezherî (ö. 435/1043)'den rivâyet ederken; *ahberanî*¹⁸⁵⁸, *ahberenâ*¹⁸⁵⁹, *haddesenî*¹⁸⁶⁰, İbn Rizk'tan (ö. 412/1021)'den rivâyet ederken; *ahberenâ*¹⁸⁶¹, *haddesenâ*¹⁸⁶², *enbeenâ*¹⁸⁶³, Ebû Bekr el-Berkânî (ö. 425/1034)'den rivâyetinde; *ahberenâ*¹⁸⁶⁴, *ahberanî*¹⁸⁶⁵, *haddesenâ*¹⁸⁶⁶, *zekera lenâ*¹⁸⁶⁷ gibi değişik eda sîgalarını kullandığı görülmektedir. Bu durum bize Hatîb'in şeyhlerinden naklettiği bir meseleyi veya kitabı sema, kıraat, icâzet gibi farklı metodlarla da aldığını göstermektedir.

Hatîb'in eserlerinde görülen bu durum *el-Muhaddisu'l-fâsil*¹⁸⁶⁸ ve *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te¹⁸⁶⁹ az da olsa görülmekle birlikte bunlar bir hocadan yaptıkları nakillerde umumiyetle aynı rivâyet sigasını kullanmışlardır.

Şekilsel olarak bakıldığında mezkûr eserlerin senet kullanımını yönünden bazı ayrıntılar dışında kayda değer bir farklılıklarının olmadığı görülmektedir. Bütün bunlara ilaveten bu eserlerin senet kullanımına yönelik ortak noktalarından biri de sevkedilen senetlerin ciddi bir şekilde tenkide tabi tutulmamış olmasıdır.¹⁸⁷⁰ Bunlar içerisinde *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'in senet tenkidi yönünden diğer eserlere kıyasen bir üstünlüğünden söz edilebilir.

¹⁸⁵² Mesela bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 5, 10.

¹⁸⁵³ Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., s. 6, 11, 14, 19, 30.

¹⁸⁵⁴ Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., s. 8, 35.

¹⁸⁵⁵ Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., s. 31, 113.

¹⁸⁵⁶ Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., s. 9, 15, 29.

¹⁸⁵⁷ Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., s. 104, 107.

¹⁸⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 26; *el-Câmî*, I, 119; *Târîhu Bağdâd*, XVI, 116.

¹⁸⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100; *el-Câmî*, I, 90; *Târîhu Bağdâd*, III, 9.

¹⁸⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 81; *el-Câmî*, I, 78; *Târîhu Bağdâd*, II, 602.

¹⁸⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 77; *el-Câmî*, I, 82; *Târîhu Bağdâd*, II, 195.

¹⁸⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 120; *Târîhu Bağdâd*, XII, 77.

¹⁸⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 308;

¹⁸⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 72; *el-Câmî*, I, 126; *Târîhu Bağdâd*, XVI, 154.

¹⁸⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 84; *Târîhu Bağdâd*, VII, 122.

¹⁸⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 338; *el-Câmî*, I, 126; *Târîhu Bağdâd*, IV, 569.

¹⁸⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 340; *Târîhu Bağdâd*, III, 239.

¹⁸⁶⁸ Örnek için krş. Râmehürmüzî, a.g.e., s. 165 ile 239 ve s. 320 ile 209.

¹⁸⁶⁹ Örnek için krş. Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 16 ile 18,86.

¹⁸⁷⁰ Senetlere dair tenkitlerden bazıları için bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., s. 19; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 118-121.

3. Hadis, Sahâbe Kavfî ve Daha Sonraki Neslin Sözlcrinin Kullanımı

Öncelikle Şunu belirtmeliyiz ki bahse konu olan bu eserlerde müellifler gerekli gördükleri yerlerde konuların açıklanması ve delillendirilmesinde az da olsa ayetleri kullanmışlardır. *el-Kifâye*’de kullanılan ayetler sayı bakımından mukayese ettiğimiz diğer eserlerden bir hayli çöktür. Hatîb delil olarak sunduğu bu ayetleri zaman zaman açıklama yoluna giderken aynı durum Râmeürmüzî ve en-Neysâbüri’de pek görülmemektedir.¹⁸⁷¹

Müelliflerin hadis, sahâbe ve daha sonrakilerin söz ve fiillerinin nakilleri esnasındaki sıralama metodları genelde aynı şekildedir. Önce konuyla ilgili hadisler verilirken daha sonra sırayla sahâbe söz ve uygulamaları ardından tâbiîn ve daha sonraki neslin söz ve uygulamaları en sonda da kendi görüşleri takdim edilmektedir.¹⁸⁷²

Hatîb *el-Kifâye*’sinde hadisleri ihtiyaç duyduğunda konu aralarında rivâyetler şeklinde naklederken birkaç konunun tamamına yakını hadislerle ele alınmıştır.¹⁸⁷³ Bu husus aynı şekilde *el-Muhaddisu’l-fâsıl*’da nadiren görülmekle birlikte *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*’te bunu göremedik.¹⁸⁷⁴

Hatîb’in *el-Kifâye*’si gerek ele alınan konular itibariyle gerek bu konuların sunumunda kullanılan rivâyetlerin çokluğu itibariyle düşünülecek olursa hem kullanılan hadisler hem sahâbe ve daha sonrakilerin söz ve uygulamaları sayı bakımından er-Râmeürmüzî ve en-Neysâbüri’nin söz konusu eserlerinden daha fazladır. Hatta bu iki müellifin eserlerinde geçen rivâyetlerin toplam adedi birlikte hesaplınsa dahi *el-Kifâye*’ye ulaşamamaktadır. Ayrıca Hatîb’in *el-Câmî* adlı eseri de hesaba katıldığında bu sayı daha da kabarık çıkacaktır.

¹⁸⁷¹ Örenk için bkz. Hâkim en-Neysâbüri, a.g.e., s. 132; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 64; *el-Câmî*, I, 75.

¹⁸⁷² Bu sıralamaya dair bazı örnekler için bkz. Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, s. 363-378 ; Hâkim en-Neysâbüri, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 19-21; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 232, 247; *el-Câmî*, I, 80-92.

¹⁸⁷³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 54-63.

¹⁸⁷⁴ Mesela bkz. Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, s. 272.

4. Görüş Bildirmeleri Bakımından

Mukayese ettiğimiz eserler içerisinde konular nakledilirken bunlarla ilgili olarak zaman zaman müelliflerin görüşlerine de rastlanmaktadır. Her ne kadar nakledilen bu konular bütün eserlerde rivâyet ağırlıklı da olsa kimi zaman bir ihtiyaca binâen eser sahipleri bazen isnada bazen metne dair çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır. Biz çalışmamızın bu kısmında söz konusu eserlerin hangisinde müellif görüşlerinin ne kadar zikredildiğinden ziyade yapılan yorumların kaleme alınan esere diğerlerinden farklı olan bir özellik kazandırıp kazandırmadığı hakkında tespitlerde bulunmaya çalışacağız.

el-Muhaddisu'l-fâsil'da az da olsa er-Râmeürmüzi'nin açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Müellifin kendi görüş ve açıklamalarını genelde “ قال القاضي ” ifadesi veya “ قال أبو محمد ” künyesi şeklinde,¹⁸⁷⁵ çok nadir olarak da “ قال ابن خلد ”¹⁸⁷⁶ ve “ القاضي أبو محمد الحسن بن عبد الرحمن بن خلد الرامهرمزي ” olarak karşımıza çıkar. Fakat er-Râmeürmüzi'nin meselelerle ilgili bu açıklamaları çok yüzeysel kalmıştır. Onun bu yetersizliği kitabının ilk hadis usûlü eserlerinden olmasına bağlanabilir.

Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs'te bazen metinlere bazen de senetlere yönelik açıklamalar yapıldığı görülmektedir. Mesela nâsîh-mensûh konusunu ele alan en-Neysâbüri söz konusu meseleyle ilgili olarak ilk olarak “ توضئوا مما غيرت النار ” (Ateşin değiştirdiği/pişirdiği yiyecekleri yemekten dolayı abdest alın.) rivâyetini verip hemen peşinden de bu hadisin nesh olduğunu belirtip nâsîh rivâyeti vermektedir.¹⁸⁷⁷ Onun görüşlerini genellikle قال ابو عبد الله ifadesi altında bulabiliriz.¹⁸⁷⁸ en-Neysâbüri'nin sevkettiği nakillerden sonra kendi görüşlerini açıklaması neredeyse Hatîb kadar çoktur. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te genelde başta ve sonda en-Neysâbüri'nin yorum ve izahlarını görebiliriz. Fakat rivâyetlerin içeriğine dönük olarak, konuların izahı genel olarak esas alındığında Hatîb'teki açıklamaların en-

¹⁸⁷⁵ Râmeürmüzi, a.g.e., s. 166, 216, 255., 258, 262, 274, 307, 309, 320, 352, 355, 356, 385, 388, 411

¹⁸⁷⁶ Râmeürmüzi, a.g.e., s. 327, 354.

¹⁸⁷⁷ Bkz. Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 85, 86. Aynı konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 86-88.

¹⁸⁷⁸ Örnek için bkz. Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 6-10, 82, 84-87, 89, 93, 100, 217, 220.

Neysâbûrî'den daha uzun ve tafsilatlı olduğu görülecektir. Bazen Hatîb'in açıklamalarının naklettiği rivâyetlerin kapsadığı alandan daha fazla olduğu görülür. Buna ilaveten bazen ise ele aldığı meselelerde hiçbir rivâyete yer vermeden tamamen kendi açıklama ve yorumuna yer vermesi de Hatîb'te görülen diğer bir özelliktir.¹⁸⁷⁹ Ayrıca *el-Kifâye*'de hem diğer iki hadis usulüne hem de Hatîb'in *el-Câmî* adlı eserine oranla bilgilerin senetsiz olarak aktarılması daha fazladır. Bunlar içerisinde senetsiz bilgilerin en az geçtiği eser *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'dır.

Hatîb'in hem *el-Kifâye* hem de *el-Câmî*'sinde görülen özelliklerinden biri de onun zıt olan fikirleri ortaya koyduktan sonra kendi tercihini belirtmek üzere القول نختاره (onu tercih ederiz)¹⁸⁸⁰, هذا القول أصح من الأول (Bu söz ilkenden daha isabetli)¹⁸⁸¹ gibi ifadelerle görüşünü ortaya koymasındır. Diğerlerinde bu şekilde bir ifadeyle tercihe şâyân olan görüşün ortaya konduğunu fazla göremedik.¹⁸⁸² Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi en-Neysâbûrî farklı üsluplarla kendi görüşünü ortaya koymaktadır.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler göz önüne alındığında sonuç olarak şunları söylememiz mümkündür. Gerek şeklen gerek içerik yönünden değerlendirildiğinde Hatîb'in *el-Kifâye* adlı eserinin *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'dan ve *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'ten farklı ve üstün olan bir çok özelliğinin olduğu görülecektir.

Bab başlıklarının daha düzenli olarak sistematize edilmişinden, muhteva ve yorum zenginliğine kadar *el-Kifâye*'nin kendisinden önceki hadis usûlü eserlerinden farklı ve üstün olan bu özelliği daha sonraki hadis usûlü müellifleri tarafından da göz önünde bulundurulmuştur. Bu sebeple onlar telif ettikleri hadis usûlü eserlerinde

¹⁸⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32-34; 34-35; 63-67, 382, 472.

¹⁸⁸⁰ Bu ve buna benzer kullanım için bkz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s.73, 461. *Târihu Bağdâd*, XI, 16.

¹⁸⁸¹ Bu ve buna benzer kullanım için bkz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 225, 233.

¹⁸⁸² Bu ve buna benzer kullanım için bkz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 78, 451; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 120.

¹⁸⁸³ Nadir de olsa *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* 'te bunun gibi ifadeler kullanılmıştır. Bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 260.

konuları işlerken Hatîb'e atıfta bulunmadan geçememişler, onun *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerinden değişik şekillerde faydalanmışlardır.¹⁸⁸⁴

E. EL-KİFÂYE VE DİĞER HADİS USÛLÜ ESERLERİNİN MUHTEVASINA DAİR BAZI MUKAYESELER

Biz daha önce *el-Kifâye*'yi kendisinden önceki hadis usûlü eserleriyle mukayese ederken daha çok eserlerin şekilsel özelliklerinden bahsedip, içerikle ilgili olarak fazla ayrıntıya girmemiştik. Sadece yüzeysel olarak Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserleri temel olmak kaydıyla daha çok müellifin kendisinden önceki bunun yanında az da olsa kendisinden sonraki hadis usûlü eserleriyle içerik bakımından bazı hususlara ismen değinmiştik. Çalışmamızın bu kısmında daha öncekilerin ele alıp da Hatîb'in *el-Kifâye*'de hadis usûlü konusu olarak ele almadığı meseleler, daha öncekiler tarafından ele alınmayıp da Hatîb'in ele aldığı hadis usûlü meseleleri başta olmak üzere bazı müşahhas örnekler vererek bu eserleri mukayese yapacağız. Yeri geldikçe Hatîb'ten sonraki hadis usûlü müelliflerinin eserlerinin muhtevalarına da değineceğiz.

Fakat şurayı da belirtmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Bilindiği gibi hadis usûlü kitaplarında ele alınan birçok farklı mevzu tabîî olarak hadis usûlü konusu olarak düşünülebilir. Durum böyle olunca herhangi bir hadis usûlü kitabında sadece ayrıntı olarak işlenen müstakil bir konu, diğer hadis usûlü kitaplarında işlenmediği halde bu konuyu hadis usûlü konusu olarak kabul etme zorunluluğu ortaya çıkacaktır. Bu durum ise hadis usûlü alanında çalışma yapanların konu sınırı belirlemesini bir hayli zorlaştırıp, araştırmacıları teferruatta boğulmaya götürecektir. Biz de bundan dolayı burada *el-Kifâye* ve diğer hadis usûlü kitaplarında işlenen konuları mukayese ederken bu eserlerin genelinde ele alınan konularla araştırmamızı sınırlandıracağız. Bazı özel sebepler dışında ayrıntılara girmeyeceğiz.

¹⁸⁸⁴ Hatîb'in bu iki eserinin kendisinden sonrakilere etkisiyle ilgili ileri sürülen bazı görüşler için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 32, 33.

1. Öncekilerin Eserlerinde Geçtiği Halde el-Kifâye’de Geçmeyen Konular

Burada genellikle Hatîb’in müstakil bab başlığı altında ele almadığı konulara değineceğiz. Bunların sınırını belirlerken de işlenen konunun genişliğini esas alacağız. Her ne kadar kısmen değinmiş gibi görünse de müellifin *el-Kifâye*’de sadece ismini zikredip birkaç satırdan ibaret kalan anlatımlarını da bu başlığa dahil edeceğiz. Bunun yanında Hatîb’in müstakil bir başlık altına değil de farklı bir veya birkaç yerde ele aldığı hadis usûlü meselelerine de yeri geldikçe burada temas edeceğiz.

Öncelikle şurayı belirterek başlamalıyız. er-Râmehürmüzî’nin *el-Muhaddisu’l-fâsil* adlı eseri ilk hadis usûlü eseri olması hasebiyle hadis usûlü konularının çoğunu kapsamadığı gibi daha çok isnat ağırlıklı olup şeyh ve talebenin hadis tahammül ve edasında uyması gereken âdabla ilgili kurallara da bu eserde yer verilmiştir. İçerik ve tertipte er-Râmehürmüzî’den yararlanıp ona ulaşan senetlerle nakillerde buluna Hatîb *el-Kifâye*’de şeyh ve talebenin hadis tahammül ve edasında uyması gereken âdabla ilgili kurallara da bu eserde yer vermemiştir. Fakat er-Râmehürmüzî’de geçen bu konuyu, Ramamehürmizi’ye dayanan senetlerde Hatîb *el-Câmî* adlı eserinde daha geniş ele almıştır. Bu yönüyle onun *el-Câmî* adlı eseri sözünü ettiğimiz eksik olan hadis usûlü konusunda ve diğer birçok konuda *el-Kifâye*’nin tamamlayıcısı mesabesinde. Müellifin *el-Kifâye*’de ele almadığı bu konu aynı zamanda *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*’te de geçmemektedir.

Hatîb’in ele almadığı daha doğrusu sadece tanımını vermekle yetinip birkaç kelimeyle mürsel hadislerle mukayese ettiği konulardan biri de *mu’dal hadistir*.

İsnâdında birbirini takip eden iki ve daha fazla râvisi düşmüş hadislerle *mu’dal hadis* denir. Buna göre *mu’dal*, munkatı hadislerin bir çeşididir. Ancak *mu’dal*da birbirini takip eden en az iki râvinin düşmüş olması şart koşulmaktadır.¹⁸⁸⁵ *Mu’dal* ilk defa en-Neysâbûrî müstakil bir başlıkta ele almıştır. en-Neysâbûrî zirettiğimiz tanıma benzer fakat bundan eksik bir tanım yapmıştır. Hâkim’in naklettiği bir habere göre, Ali b. Medîni ve daha sonraki bazı hadis imamları *mu’dal*, mürselden ayrı

¹⁸⁸⁵ Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 74.

olarak hadisi, ravisini atlayarak irsâl eden râvi ile Hz. Peygamber (s.a.v.) arasında birden fazla ravinin olması şeklinde anlamışlardır.¹⁸⁸⁶ Burada kastedildiğine göre isnadında hadisi irsâl eden râvi ile Hz. Peygamber (s.a.v.) ile arasında iki râvisi düşen hadis mu'daldır. Fakat Hâkim isnatta düşen râvilerin peş peşe olması kaydına dair herhangi bir açıklama yapmamıştır.¹⁸⁸⁷

Hâkim'de müstakil bir başlık altında rivâyet ve açıklamalarla ele alınan mu'dal hadis tanımı *el-Kifâye*'nin başlarında diğer bazı terimlerle birlikte verilmiştir. Buna göre “tebe-i tâbiünden olanların Hz. Peygamber (s.a.v.)’den rivâyetlerine mu'dal hadis denir ki mertebe bakımından mürselden daha düşüktür.”¹⁸⁸⁸ Hatîb’in mu'dal hadis tanımı ve içeriğine yönelik verdiği bilgiler *el-Kifâye*'de sadece bunlardan ibarettir. Hatîb ayrıca bu konuya *el-Câmî* adlı eserinde de yine çok kısa değinmiştir. Mürsel hadisler başlığı altında ele aldığı bu meseleyi “mu'dal’ın hükmü sadece hadisleri araştırma yönüyle mürsel hadisin hükmü gibidir” sözüyle konuyu bitirmektedir.

Hatîb’in *el-Kifâye*'de müstakil olarak incelemediği konulardan biri de *meşhûr*, *azîz* ve *müstefîz* konularıdır.

Azîz, kaynaklarda değişik şekillerde tarif edilmektedir. İbnu's-Salâh'a göre ez-Zührî ve Katâde gibi hadis imamlarının hadislerini onlardan tek bir râvi rivâyet ederse *garîb*, iki yahut üç kişi rivâyette bulunursa *azîz* adını alır. Eğer rivâyette bulunanlar bir cemaat olursa bu defa bu hadis *meşhûr* olur.¹⁸⁸⁹ Şayet şeyhten rivâyet eden bu cemaat sayısı, baş tarafta da son tarafta da aynı olursa hadîse *müstefîz* denir.¹⁸⁹⁰ Sahîh hadisi tarif ederken onun *azîz* olması şartını koşanlar da vardır. Meselâ bunlardan Hâkim eseri *Marîfetü ulûmi'l-hadîste*, “*sahîh hadisin özelliği Rasûlüllah'tan meçhûl olmayan bir sahâbî, ondan da iki tâbiî rivâyet etmek suretiyle ve hadisçiler tarafından makbûl addedilerek birinin şehâdet etme ehliyetini hâiz*

¹⁸⁸⁶ en-Neysâbûrî *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 36

¹⁸⁸⁷ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 247-248.

¹⁸⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37.

¹⁸⁸⁹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 270.

¹⁸⁹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 49.

olduğuna şehâdet etmek gibi günümüze kadar rivâyet edilmesidir.” şeklinde sahîh hadisi sıfatıyla birlikte tarif etmektedir.¹⁸⁹¹

Hadis ilminde ise tarikleri çoğalan hadisin gittikçe yayılmasını anlatmak için *müstefîz* kelimesi kullanılır. Hadis terimi olarak “senedinin râvi sayısı baştan sona her tabakada üçten aşağı düşmeyen, fakat mütevâtir derecesine de ulaşmayan hadis manasında müstefizi kullananlar da olmuştur.

Müsteffizin, daha çok fıkıhçılar tarafından meşhûrun karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bazılarına göre müstefîz, isnadının başında ve sonunda sayıları aynı olan âlimler tarafından rivâyet edilmelidir.¹⁸⁹²

Müstefîz için yapılan tarifte öne sürülen râvi adedinin aynısının meşhûr için de geçerli olduğu kaynaklarda yer almaktadır.¹⁸⁹³ İbn Hacer âhâdın ilk kısmı olarak gördüğü *meşhûr* terimini “*ikiden fazla tarîki bulunan haber*” şeklinde tanımlamıştır.”¹⁸⁹⁴ Suyûtî de İbn Hacer’in tanımındaki sınırlanan sayıyı vererek meşhûru “*tevâtür derecesine varmamakla birlikte ikiden fazla tarîki bulunan haber*” şeklinde tanımlamıştır.¹⁸⁹⁵ Müsteffizin baş ve sonundaki râvi sayısı aynıdır, meşhûr ise bundan daha geneldir. Dolayısıyla her müstefîz meşhûrdur, fakat her meşhûr müstefîz değildir şeklinde bir yargı ileri sürülmüştür.¹⁸⁹⁶

Hâkim en-Neysâbûrî’nin verdiği misallerde meşhûr, Hz. Peygamber’in sözleri olarak meşhûr olan hadislerdir. Hâkim meşhûr için ayırdığı bab başlığında meşhûr hadis için birçok örnek vermekte, bunların hepsinin isnâdlarıyla meşhûr olduğunu fakat sahîh hadis kitaplarında yer almadıklarını belirttikten sonra ayrıca sahîh hadis kitaplarında yer alan meşhûrlardan da örnekler sunmaktadır.¹⁸⁹⁷

¹⁸⁹¹ Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 61.

¹⁸⁹² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 49; Suyûtî, *Tedrib*, II, 621.

¹⁸⁹³ Meşhûr haberin tanımı konusunda genelde usûlcülerle hadisçiler arasında, özelde Hanefiler’le diğer ekoller, hatta çok defa aynı ekole mensup usulcüler arasında bakış açısı farklılığından kaynaklanan değişik yaklaşımların olduğu belirtilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Apaydın, Yunus, “Meşhûr”, *DİA.*, XXIX, 368.

¹⁸⁹⁴ İbn Hacer, a.g.e., s. 49.

¹⁸⁹⁵ Suyûtî, a.g.e., II, 632.

¹⁸⁹⁶ İbn Hacer, a.g.e., s. 49; Suyûtî, a.g.e., II, 621; Ahmet Naim, a.g.e., s. 106; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 220.

¹⁸⁹⁷ Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 92.

Hâkim'in meşhûr olarak naklettiği birçok hadis Hatîb'in değişik eserlerinde yer almasına rağmen müellif bunlar hakkında meşhûr tabirini kullanmamaktadır.¹⁸⁹⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hatîb sadece tek bir yerde meşhûr terimini Hz. Peygamber'in sözü olarak yorumlamaktadır.¹⁸⁹⁹ Kanaatimizce Hatîb'in meşhûr hadisi müstakil bir başlık altında işlemeyişi ve söz konusu tabiri kullanmayışı bu terim içerisine dahil olan nakilleri onun farklı kategoride mülâhaza etmesinden dolayıdır denilebilir. Nitekim bazı kaynaklarda mütevâtir hadis olarak geçen “إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل امرئ ما نوى” “Ameller niyete göredir, kişi neye niyet ederse ona ulaşır...”¹⁹⁰⁰ rivâyetini Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde meşhûr hadis olarak vermiştir.¹⁹⁰¹

Hatîb'in sadece *el-Kifâye*'sinde değil diğer eserlerinde de gerek müstakil bir başlık altında gerekse ahad haber ve buna benzer konu aralarında azîz, meşhûr ve müstefîz hadisin tanımına rastlayamadık. er-Râmehürmüzî'nin eserinde de ele alınmayan söz konusu terim hakkında en geniş bilgi Hâkim en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde bulunmaktadır.

el-Kifâye'de müstakil bir başlık altında incelenmeyen önemli konulardan biri de *sahîh* ve *zayıf* terimleridir. Genel anlamda kabul gören ıstılâhî tarifte, *adalet ve zabt vasıflarına sahip râvilerin muttasıl bir isnadla rivâyet ettikleri şâz ve muallel olmayan hadislere denir.*¹⁹⁰² Terim olarak *sahîhun* (sahîhtir) şeklinde karşımıza çıkan bu kavram çeşitli kaynaklarda ceyyid, müstakîm, sâbit, sâlih, nebîl ve mahfûz gibi lafızlarla da ifade edilmektedir.¹⁹⁰³

¹⁸⁹⁸ Bu hadislerin geçtiği yerler hakkındaki yorumlardan bazılarını mukayese için bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 61-92; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37, 382; 409-413; *el-Fasl li'l-vasl*, I, 344; II, 755-757; 921-927; *Muvazzih*, 395, 396; *el-Fakîh*, II, 406; *el-Câmî*, II, 97, 300; *es-Sâbık*, s. 57; *Telhîsü'l-müteşâbih*, s. 479.

¹⁸⁹⁹ Hatîb'in meşhûr terimini Hz. Peygamber'in meşhûr kavli olarak tabir ettiği yer için bkz. *el-Fakîh*, II, 117.

¹⁹⁰⁰ Buhârî, Bed'u'l- vahy, 1; İmân, 41; Nikâh 5; Talâk, 11; Eymân, 23; Hîl, 1, Itk 6; Müslim, İmârat, 155; Ebû Dâvûd, Talâk, 11, Fedâilu'l-cihâd, 16, Nesâî, Tahâret, 59; Talâk, 24; Eymân, 19; İbn Mâce, Zühd, 26; Müsned, 1/25, 43. “Ameller niyete göredir ...” hadisine mütevâtir diyenler için bkz. İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, s. 100-102,

¹⁹⁰¹ Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 92.

¹⁹⁰² İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 12; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, 21.

¹⁹⁰³ Mesela Bkz. Tirmizî, *Birr*, 87; Tahâret, 20; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 167; Cihâd, 100; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 189; *el-Câmî*, II, 102, 287; Hatîb el-Bağdâdî, *Muvazzih*, I, 353; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-*

Özellikle hadis usûlü kitaplarında genel kabul görmüş *sahîh hadis* tanımının İbnu's-Salâh tarafından yapıldığı, ondan sonra gelen ve onun eseri üzerine ihtisâr, şerh vb. çalışmalar yapan hemen bütün hadis usûlcülerinin neredeyse tamamen müellifin sahîh hadis tanımıyla yetindikleri görülmektedir.¹⁹⁰⁴ Hatîb'in hiçbir eserinde ise sahîh hadis tanımını, klasik hadis usûlünde kabul edilen şekliyle görmek mümkün olmadığı gibi buna denk düşebilecek yakınlıkta bir tanım da yer almamaktadır.

İmâm Şafî (ö. 204/819)'nin hadisin sahîh olabilmesi için gerekli şartları ilk defa ortaya koyan kişi olduğu ileri sürülmektedir. Şafî *haber-i hâssa* da dediği *haber-i vâhidin* dinde hüccet olarak kullanılabilmesi için bazı şartlar ileri sürmüştür.¹⁹⁰⁵ Bu şartlardan bazıları; hadis rivâyet eden kişinin dindar, doğru sözlü olması, rivâyet ettiğini iyi bilmesi, lafız yönünden hadisin manasını bozacak şeylere vâkîf olması, bunun farkına varamayacaksa hadisi işittiği şekliyle harfiyen rivâyet edip manen rivâyet etmemesi gerekir gibi bazı hususlar¹⁹⁰⁶ hadisin sıhhatinde aranan belli başlı şartlardır. Şafî'nin zikretmiş olduğu bu özellikleri Hatîb olduğu gibi *el-Kifâye*'de nakletmektedir.¹⁹⁰⁷

Tıpkı sahîh hadis gibi *el-Kifâye*'de müstakil bir başlık altında ele alınmayan diğer bir konu zayıf hadistir. *Zayıf hadis*, kendinde sahîh ve hasen hadislerin sıfatları bulunmayan hadislere denir.¹⁹⁰⁸ Buna göre sahîh ve hasen dışında kalan hadisler zayıf olarak kabul edilmiş olmaktadır.¹⁹⁰⁹ Zayıf hadislere aynı manada sakîm, merdûd, münker, fâsîd denildiği de nakledilmektedir.¹⁹¹⁰

nübelâ, III, 55; VI, 264, 475, 560; VIII, 32; XII, 400; Ahmet Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 162.

¹⁹⁰⁴ Kırbasoğlu, a.g.e., s. 114. Bu eserlerden bazıları için bkz. Nevevî, a.g.e., 25; İbn Kesîr, a.g.e., 21; Kâsımî, a.g.e., s. 79.

¹⁹⁰⁵ Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 158. İmâm Şafî'nin haber-i vâhidin delil olabilmesi için gerekli gördüğü şartlar, lafızlar farklı olsa bile hadis usûlcülerine göre hadisi sahîh kılan özelliklerle aynıdır. Nureddîn İtr'in *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne Câmihi ve beyne's-sahîhayn*, s. 150 (Beyrût, 1408/1988) adlı eserinden naklen Ahmet Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 159.

¹⁹⁰⁶ Bura ve devamı için bkz. Şafî, *er-Risâle*, s. 369-372.

¹⁹⁰⁷ Krş. Şafî, a.g.e., s. 369-372 ve Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 40.

¹⁹⁰⁸ Suyûtî, *Tedrib*, I, 195.

¹⁹⁰⁹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 427.

¹⁹¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 63; İbn Hacer, a.g.e., s. 218; Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 164; Polat, *Zayıf Hadisle Amel*, s. 88.

Hadisin zayıflığı genel olarak iki sebebe dayandırılmaktadır. Bu sebeplerden birisi isnadla ilgilidir. İsnattan bir veya birden fazla râvinin düşmesiyle haberin merdûd olacağı belirtilir. Hadislerin muallak, munkatı, mu'dal, mürsel gibi değişik isimler alması isnatta râvi düşmesi ve daha değişik şekillerdeki problemlerden kaynaklanan duruma binâendir.

Hadisin zayıflığına sebep olan diğer bir âmil de isnâdı oluşturan râvilerden bir veya bir kaçının adalet ve zabt yönünden cerh edilmesidir. Metâin-i aşare diye tabir edilen cerh sebeplerinden adâletle ilgili olanlar kizb, töhmet-i kizb, fisk, cehâlet, bidât olarak tanıtılırken zabta müteallik olanlar ise fuşş-ı galat, gaflet, vehm, muhalefet, sû-i hıfz olarak verilmektedir.

Hatîb'in *el-Câmî* adlı eseri hariç *el-Kifâye*'si ile diğer eserlerinde tıpkı sahîh ve hasen konusunda olduğu gibi zayıf hadisin de temel bir başlık altında ele alınıp incelendiğini göremedik. Fakat *el-Câmî* adlı eserinde Hatîb, hadisin müsned, mevkûf, mürsel, maktû, kavî, zayıf, sahîh, sakîm¹⁹¹¹, ve buna benzer diğer çeşitlerinin olduğundan bahsettikten sonra¹⁹¹² bunlardan bazılarını açıklamaya çalışmış ve ilerleyen bölümlerde “zayıf hadisler ve rivâyetine itimât edilmeyecek râvîler” bölümünde çok sınırlı da olsa zayıf hadise değinmiştir. Burada zayıf hadisin bilgi ve itibar için yazılabileceğini belirtmiş ve birkaç rivâyetle de bu görüşünü desteklemiştir.¹⁹¹³

Sahîh terimini en-Neysâbûrî *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* 'te zayıf terimiyle birlikte ele almasına rağmen genelde rivâyetlerin sevkiyle yetinmiş bu iki terimi kuşatacak tanımları verememiştir.¹⁹¹⁴ Şuraya da vurgu yapmak isteriz ki Hatîb'in sahîh ve zayıf hadis tanımını ve içeriğine dair bilgileri, sahîh ve zayıf hadis adı altında müstakil bir bab başlığı altında ya da buna bağlı bir konu olarak ele almayı¹⁹¹⁵ ve de

¹⁹¹¹ Tahminimizce Hatîb buradaki *kavî* terimiyle sahîh hadisi *sakîm* terimiyle de zayıfı kastetmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 188.

¹⁹¹² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 188.

¹⁹¹³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., II, 192.

¹⁹¹⁴ en-Neysâbûrî *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 58-63.

¹⁹¹⁵ Bağdâdî'nin eserlerinde sahihe ayrılan müstakil bir bab başlığı olmasa da diğer bazı konularla beraber sahîh hadis konusuna değindiği başlıklar da olmuştur. Mesela sahîh hadislerle teşvik, zayıf hadislerden ictinab konusu başka bir konuyla birlikte aynı bab başlığında ele alınmıştır. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 159. Yine başka bir yerde hadislerin sahihini zayıf olanlarından ayırt etme ile

kendisinden sonraki hadis usulcülerinin bu konuda kendisinden nakilde bulunmaması Hatîb'in bu kavramlara vâkıf olmadığını göstermez. Çünkü burada var olan asıl mesele Hatîb'in farklı bir bakış açısının olma ihtimalidir. Hatîb her ne kadar da sahih ve zayıf hadisi klasik hadis usulcülerini gibi sistemli bir şekilde ele alıp incelemese de bu iki hadis türünün tanımı ve şartlarıyla ilgili neredeyse tüm bilgileri dağınık bir vaziyette özellikle *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerinde değişik konular arasında işlemektedir.¹⁹¹⁶ Dolayısıyla o, söz konusu bu iki terimin tanımlarından yola çıkarak sistematik bir şekilde bu kavramlara ait bilgileri vermek yerine, bu kavramların çeşitli özelliklerini hadis usulünün diğer konuları içerisinde zikretmekle bunları ifade etmeye çalışmıştır denilebilir.

el-Kifâye'de müstakil bir başlık etrafında ele alınmamış ya çok kısa bir tanımla ya da birkaç satır anlatımla sınırlandırılan hadis usûlü konuları sadece burada verdiklerimizden ibaret değildir. Bunun yanında hadis ilimleri arasında yer alan *ilelü'l-hadis*, *garîbu'l-hadîs*, *nâsîh-mensûh*, *fikhu'l-hadis* bu grupta değerlendirilebilecek hadis usûlü konularından sayılabilir. Bunların hepsi er-Râmerhurmîzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'inde ve Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde geçmeyip de en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde geçen hadis usulünün temel konularından bazılarıdır.

Fakat burada şu hususu da göz önünde bulundurmak gerekir. *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*'te toplam olarak 52 nevin olduğu müellifin burada 52 değişik hadis usulü konusunu ele aldığı şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü eserde aynı konu sayılacak

ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Bkz. *el-Câmî*, I, 112; *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 42. Ayrıca Hatîb'in ele aldığı konularda zayıfın içeriğine yönelik verdiği bilgileri için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100-190. Şunu da belirtmeliyiz ki, Hatîb 190. sahifeden 294. sayfaya kadar da bazen doğrudan bazen de dolaylı şekilde zayıf kavramı içerisinde değerlendirilebilecek konulardan bahsetmektedir. Mesela isnattaki inkıtaından dolayı irsallik (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 247-250), metin ve isnatta bulunabilecek idrâc (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 250, 251), râvinin gaflet, telkin, tesâhül gibi hallerinden ötürü ta'n edilmesiyle ortaya çıkan ve bundan dolayı rivâyetinin zayıflığına sebep olan çeşitli haller (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 173, 179, 182) bunların belli başlı olanlarıdır.

¹⁹¹⁶ Hatîb'in sahih hadisle ilgili olarak naklettiği bazı rivâyetler ve yorumlar için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 36, 40, 48, 100-112, 123-154, 180, 188-190, 232-239, 257-262, 278, 413, 436-443, 476, 477; *el-Câmî*, I, 112, 124, 126, 135, 235, 275, 285-291, 331-335; II, 13-21, 30-42, 67, 89, 97, 101-103, 159-168, 189-193, 200, 213-215, 286, 293-297, 305; *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 40, 42. Ayrıca zayıf hadisi kapsayacak bazı malumatlar için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100-190.

bazı meseleler farklı farklı nevelerde/başlıklarda ele alınmıştır. Bu hususu özellikle 36. neviden itibaren daha yoğun görmek mümkündür. Burdan itibaren sahabeden başlayarak, tabiîn, tebe-i tâbiîn ve daha sonraki nesilden olan muhaddislerin isim künye, lakab, neseb ve beldeleriyle ilgili değişik konular farklı farklı nevelerde ele alınmıştır. Halbuki bu konular tek bir başlık altında ele alınabilecek konulardır.¹⁹¹⁷

2. el-Kifâye’de Geçtiği Halde Öncekilerin Eserlerinde Geçmeyen Konular

Bunların başında *mütevâtir* ve *âhâd hadis* gelmektedir. Bilindiği gibi usûl-i fikhın da konusu olan bu meseleyi müstakil hadis usûlü eserlerinde ilk defa hadis usulünün konusu kapsamında ele alan kişi Hatîb’tir. Müellif *el-Kifâye*’de haberlerin taksimi başlığı altında bu iki konuya değinmekle birlikte âhâd habere ayrıca müstakil başlık altında da değinmiştir.¹⁹¹⁸

el-Kifâye’de haberlerin taksimi başlığı altında mütevâtir ve ahâd diye iki kısımda değerlendirilip tanımları yapıldıktan sonra bu haberlerin içeriğine yönelik örnekler veriliyor.

Hatîb’e göre *mütevâtir haber*, “yalan üzere birleşmeleri âdeten muhal olan bir topluluğun rivayet ettiği haberdır.”¹⁹¹⁹

Hatîb, *âhâd haberi* ise “mütevâtir haber şartlarını taşımayan haber”¹⁹²⁰ olarak tanımlamış ve devamında haber-i vâhidi rivayet edenlerin bir topluluk dahi olsa ilim ifade etmeyeceği görüşüyle de Şâfiî’nin tarifindeki “bir kişi”¹⁹²¹ sayısını “topluluk”

¹⁹¹⁷ *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*’te aynı başlık altında ele alınabilecekken farklı farklı başlıklar altında işlenen konular sadece bunlardan ibaret değildir. Mesela âlî ve nâzil isnat (krş. en-Neysâbüri *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 5 ve 12), garîb ve ferd (krş. en-Neysâbüri *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, s. 94-96), ilelü’l-hadîs ve şâz-illet (112-119) gibi bazı konular da aynı başlık altında ele alınması gerekirken değişik başlıklar altında ele alınmıştır. Mesele bu yönüyle göz önünde bulundurulup *el-Kifâye* ve *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs* mukayese edildiğinde burada da *el-Kifâye*’nin hem tertibindeki üstünlük hem de *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*’e kıyasen, işlenen konu çokluğu ortaya çıkacaktır. Mesela cerh ve ta’dîl konusunu Hatîb adâlet ve cerh diye iki ana başlığa ayırdıktan sonra bu başlıklar altında ele alınan tâli konuları (fisk, emânet, cehâlet, bid’at, zabt, kesretü’l-galat, gafle vb. gibi) ayrı ayrı başlıklarda incelemiştir. Geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100-190.

¹⁹¹⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32, 34.

¹⁹¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 32.

¹⁹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 32; *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh*, I, 277.

¹⁹²¹ İmâm Şâfiî haber-i vâhidi, “Bir kişinin diğer bir kişiden rivâyet ettiği haber” şeklinde tarif etmiştir. Bkz. eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 369.

ifadesiyle belirsiz kılmıştır.¹⁹²² Fakat “vâhid’in” bir tek kişinin haberi tarzındaki adlandırmadan kastedilen anlamın, haber verenin mutlaka tek kişi oluşunu ifâde etmediği de ileri sürülmektedir.¹⁹²³

el-Kifâye adlı eserinde Hatîb, mütevâtir haberin ilm-i zarûrî ifade edeceğini belirtmiştir.¹⁹²⁴ Fakat mütevâtir haberle ilgili olarak eserlerinde klasik fıkıh usulcülerinde ve kelimcilerde olduğu gibi geniş ve ayrıntılı bilgilere yer vermemiş, konuyu temel bilgilerden yola çıkarak incelemiştir. Onun bu konuyu yüzeysel olarak ele alması, mütevâtir haberin direkt olarak hadis usulünün değil de fıkıh usulü ve kelim ilminin alanına girmesinden kaynaklanmış olabilir. Fakat Hatîb’in hem *el-Kifâye*’inde hem de *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh* adlı eserinde bu meseleyi ele alıp, hadis usulü alanına dahil etmesi mütevâtir kavramının hadis usulü konusu içerisinde ele alınmasının başlangıcı olmuş ve daha sonraki hadis usulü müelliflerine de ışık tutmuştur.¹⁹²⁵

Hadis usulü kitaplarındaki genel tanıma uygun bir şekilde mütevâtir ve âhâd haberi ilk tanımlayan kimsenin Hatîb olduğu görülür. Hatîb bu iki terimin tanımı yanında içeriklerine yönelik *el-Kifâye*’de birçok bilgi vermiştir. Buna ilaveten onun *el-Fakîh*’inde bu kavramlarla ilgili bilgiler de¹⁹²⁶ göz önüne alındığında daha sonraki hadis usulü müelliflerinin müracaat etmeden geçemeyeceği birçok malumatın müellif tarafından ortaya konduğu görülür. Önceki hadis usulü müelliflerinden olan er-Râmehürmüzî’nin hadis usulüne dair ilk kitabı olan *el-Muhaddisü’l-fâsıl’ın da* mütevâtir haberle ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Hâkim en-Neysâbûrî’nin *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs* adlı eserinde de yine mütevâtir hadîsle ilgili bir bilgiye rastlayamadık. Hâkim en-Neysâbûrî’nin mütevâtiri daha önce kullandığı söylenmişse de bunun ıstılâhî manada kullanılan mütevâtir olmadığı iddia edilmiştir.¹⁹²⁷ Fakat

¹⁹²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32.

¹⁹²³ Bkz. Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât Ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, s. 78.

¹⁹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32; *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh*, I, 277.

¹⁹²⁵ Bağdâdî’den sonraki hadis usulü müellifleri eserlerinde mütevâtir habere değinirken Hatîb’e değinmeden geçmemişlerdir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu’s- Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, s. 267; Nevevî, *Takrîb*, s. 85; İbn Hacer, *Nuhbetü’l-fiker*, s. 196; es-Suyûtî, *Tedrib*, I, 85; Cezâîrî, *Tevcihü’n-nazar*, I, 33.

¹⁹²⁶ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 276-287, 306, 354.

¹⁹²⁷ es-Suyûtî, a.g.e., II, 626. Biz en-Neysâbûrî’nin başta *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*’i ve diğer eserlerinde mütevâtir kullanımıyla ilgili bir kayda rastlayamadık.

mütevâtir hadisleri ele alan kaynaklarda verilen *lafzî mütevâtir* veya *manevi mütevâtir* hadisle ilgili örnekleri, Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde meşhûr hadis olarak vermiştir.¹⁹²⁸

Daha önce mütevâtir ve âhâd konularını ele aldığımızda da belirttiğimiz üzere bu konu aslında usûl-i fikhın ve kelâm iliminin konusu olarak görülmüştür. Fakat daha sonra Hatîb ile birlikte bu mesele artık hadis usûlü konusu olarak işlenmeye başlanmıştır. Hatîb'in yaşadığı asırlarda sünnet ve hadisin mahiyetine dair çeşitli tartışmalar yapıldığı, mütevâtir hadisin yok denecek kadar az olduğunu söyleyenlerle birlikte bu konuda çok hadis olduğunu iddia edenlerin varlığı bilinen bir husustur. Bununla birlikte sünnet ve hadisin kapsamını daraltma niyetiyle değişik görüşler öne sürme, buna ilaveten hadislerin etki alanını daraltmaya yönelik çabaların tarihi süreçte devam edip geldiği bilinen bir husustur. Hatîb'in, sünnet ve hadisi savunan bir şahıs olarak çeşitli eserler kaleme aldığını da göz önünde bulundurursak mütevâtir ve âhâdî, hadis usûlü konusu olarak işlenmesini şu şekilde anlayabiliriz. Mütevâtir hadisin yok denecek kadar az olduğu ya da hiç olmadığı tezinden hareketle sünnet ve hadisin kapsamını daraltmak isteyenlere karşı Hatîb bir hadis usulücüsü olarak meseleyi temsil ettiği branşta incelemeyi uygun bulmuştur. Bu şekilde bir düşünce, mahiyeti bir haber olan hadis için gayet tabii bir uygulama olarak görülebilir. Hatîb de bu şekilde düşünmüş olmalı ki, bu nedenle haber ve haberin taksimi ile mütevâtir ve âhâd konularını *el-Kifâye*'sinin ilk başlarında ele almaktadır.

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde müstakil bir başlık altında ele alıp da daha öncekilerin eserlerinde geçmeyen bu konuların yanında yine daha öncekilerin eserlerinde diğer konu aralarında kısmen değinilse de müstakil bir konu olarak işlenmeyen hadis usûlü meseleleri de vardır. Bunlardan bazısı birbirlerinin eş veya yakın anlamlısı olarak kullanılan *müsned*¹⁹²⁹, *muttasıl*¹⁹³⁰, *merfû*¹⁹³¹, *mevsûl*¹⁹³² gibi kavramlardır.

¹⁹²⁸ Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 92; *el-Kifâye*, s. 36.

¹⁹²⁹ Bu kavram için bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 17.

¹⁹³⁰ Bu kavram için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 36, 449.

¹⁹³¹ Bu kavram için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 37, 455, 456-463.

¹⁹³² Bağdâdî *muttasıl* veya *mevsûl* terimlerini eserlerinin çeşitli bölümlerinde senesinde kopukluk bulunan haber (*mürsel*) karşılığı olarak kullanmaktadır. Bu kullanımlar için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 40, 41, 430-436, 449-452.

Bunlardan *müsned* kavramı *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* 'te müstakil başlık altında ele alınırken¹⁹³³ *el-Kifâye*'de konu aralarında geçmektedir. *muttasıl*, *merfû* tabirleri ise *el-Kifâye*'de müstakil bir konu olarak ele alınırken *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* 'te diğer konular içerisinde geçmektedir. *Mevsûl* tabiri ise hem *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* 'te hem de *el-Kifâye*'de müstakil olarak incelenmemiştir. Söz konusu bu terimlerin hiçbiri *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da müstakil bir konu olarak geçmemektedir.

3. Öncekilerde Yüzeysel el-Kifâye'de Derinlemesine İncelenen Konular

Daha önce değindiğimiz gibi genel olarak, *el-Kifâye*'nin en bâriz özelliklerinden birisi, önceki hadis usûlü eserlerinde geçen konuların daha sistematik biçimde ilgili oldukları konular altında farklı bablarla tertip edilip daha fazla ayrıntıyla ortaya konmasıdır. Bu yönüyle eserde ele alınan konuların, genel itibariyle önceki hadis usûlü eserlerinden daha kapsamlı şekilde işlenmesi tabiidir. Bu konuların hepsini tek tek sayıp burada anlatmak konumuzu uzatacağından biz örnek olması hasebiyle sadece bazılarını ele alacağız.

Daha önceki hadis usûlü eserlerinde geçip de Hatîb'in *el-Kifâye*'de derinlemesine ele aldığı konuların başında hadis tahammülü ve edasıyla ilgili meseleler gelmektedir. Bu meseleler ilk defa sistematik bir şekilde Râmerhurmezî tarafından *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da ele alınmıştır. Kıraat, sema, icâzet, münâvele, vasiyyet ve edâ lafızları gibi pek çok konu genellikle müstakil başlıklar altında rivâyetlerin sevki şeklinde anlatılmıştır.¹⁹³⁴

Aynı konuyu en-Neysâbûrî *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* 'te tek bir başlık altında incelemesine rağmen muhteva ve tertip bakımından bırakın *el-Kifâye*'yi *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'ın dahi çok gerisinde kalmıştır. en-Neysâbûrî kitabının en son başlığı altında kıraat, sema ve icâzet konusunu ağırlıklı olarak rivâyetlerle işlemiş, başka bir yer de de bu meseleye müstakil bir başlık ayırmamıştır.¹⁹³⁵

Hadis tahammül ve edasıyla ilgili zikrettiğimiz konuları Hatîb *el-Kifâye*'sinde hemen bütün yönleriyle ele almıştır. Müellif bu alandaki konuların seçimi, tertibi ve

¹⁹³³ Bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 17.

¹⁹³⁴ Geniş bilgi için bkz. Râmerhurmezî, a.g.e., s. 420-514.

¹⁹³⁵ Geniş bilgi için bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 256-261.

kullanılan rivâyetler yönünden Râmehurmuzî'nin eserini harmanlamakla birlikte her bir başlık altında tetkik edilen bu konular alt başlıklarla daha da genişletilmiş, sadece rivâyetlerle yetinilmeyip bol bol yorum yapılmıştır. Hadis tahammül ve edası kapsamındaki mezkûr meseleler Hatîb'in *el-Kifâye*'de tertip bakımından en iyi işlediği konulardan biridir. Ayrıca bu konunun eserde daha geniş bir şekilde ele alınması bakımından da diğerlerine nisbeten üstünlüğü farkedilmektedir.¹⁹³⁶

Cerh ve ta'dîl meselesi de öncekilerin yüzeysel olarak Hatîb'in daha geniş şekilde incelediği konulardan biridir. *el-Muhaddisu'l-fâsil*'da cerh ve ta'dile dair müstakil bir konu başlığı bulunmamasıyla birlikte cerh ve ta'dîlin konusunu teşkil eden meseleler çok sınırlı bir şekilde neredeyse tamamen diğer konular içerisinde ele alınmıştır.¹⁹³⁷ Cerh ve ta'dîl ilmi ilk defa en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde “ma'rifetü'l-cerh ve't-ta'dîl” adıyla müstakil hadis usûlü çeşidi olarak kaleme alınmıştır.¹⁹³⁸ Bu başlık altında adâlet ve cerhle ilgili bazı konuları kısmen yarım sayfada özetleyen müellif burada daha çok râvi tabakalarından ve esahhu'l-esânid konusundan söz etmektedir. Adâletin on beş, cerhin ise on çeşidinin olduğunu sayı olarak verdikten sonra bunları *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* adlı bir eserinde anlattığını belirtmiştir.¹⁹³⁹ Bu kitapta en-Neysâbü'rî “ذكر معرفة أنواع الصحيح” başlığı altında “sahih hadisin” on kısma ayrıldığını, bunlardan beş tanesinin müttefekûn aleyh, beşinin de muhtefûn fih” olduğunu belirtiyor.¹⁹⁴⁰ Konuyu naklettiği rivâyetlerle yaklaşık yirmi sayfada inceledikten sonra “ذكر أنواع الجرح والمجروحون على عشرة طبقات” başlığı altında cerh konusunu ele alıyor. Cerhin on şeklinin bulunduğunu bunların ilkinin hadis uydurma meselesi olduğunu söyleyip¹⁹⁴¹, yine rivâyet ağırlıklı olarak yer yer kizb,¹⁹⁴² zabt, hıfz, vehm, mürüvvet gibi konuları içe içe ve metod bakımından hadis usûlü kitaplarında görmeye alışık olmadığımız bir şekilde ele alıyor.¹⁹⁴³ Hatîb'in cerh ve ta'dîlin konusu olarak ayrı ayrı başlıklar altında zikrettiği birçok hadis usûlü meselesi ise *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te neredeyse hiç ele

¹⁹³⁶ Geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 296, 412.

¹⁹³⁷ Bazıları için bkz. Râmehurmuzî, a.g.e., s. 217, 604, 605.

¹⁹³⁸ Bkz. Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 52.

¹⁹³⁹ Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 52-57.

¹⁹⁴⁰ Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, s. 33.

¹⁹⁴¹ Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, s. 51.

¹⁹⁴² Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, s. 59.

¹⁹⁴³ Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, s. 62-70

alınmamış,¹⁹⁴⁴ alınanlar da diğer konu aralarında işlendiğinden çok sönük kalmıştır. Bundan dolayı en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i de *el-Muhaddisu'l-fâsıl* gibi cerh ve ta'dîl konularının tertibi ve çeşitliliği bakımından Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin yanında çok fakir kalmaktadır.

Cerh ve ta'dille ilgili konuların ele alınışı bakımından Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin kendinden önceki hadis usûlü eserlerinden bâriz bir üstünlüğü göze çarpmaktadır. Hatîb *el-Kifâye*'sinde cerh ve ta'dîl konusunu “adâlet ve hükümleri” ile “cerh ve hükümleri” temel başlıkları altında iki bölümde ele almıştır. Hem adâletle ilgili temel konuları hem de cerhle ilgili temel konuları ilgili oldukları tali meselelerle farklı başlıklar altında ayrı ayrı bulmamız mümkündür.¹⁹⁴⁵

Başta da belirttiğimiz gibi *el-Muhaddisu'l-fâsıl* ve *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* de geçen hadis usulüyle ilgili konuları daha geniş bir şekilde ele almak *el-Kifâye*'nin belli başlı özelliklerinden birisidir. Biz burada bunlardan sadece bazılarını vermekle yetindik.

Bunun aksine az da olsa bazı konular müstakil başlıklar altında önceki müelliflerin eserlerinde daha geniş ele alınmasına rağmen *el-Kifâye*'de daha sathi işlenmiştir. Mesela bunlardan birisi râvilerin isim ve nesep konusudur. *el-Kifâye*'de bu mesele tedlîs konusundan hemen sonra müstakil bir başlıkta sadece bir sayfa kadar işlenmiştir.¹⁹⁴⁶ Bunun haricinde benzer konular ravilerin zabt sıfatına ilişik olarak kelime ve harf tashîfatı şeklinde de bazı yerlerde dağınık bir vaziyette ele alınmıştır.¹⁹⁴⁷ Fakat ravi isimleri ile ilgili hususlar *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'te daha geniş bir şekilde farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Genelde sahabe ve tabîinden başlayarak, tabakalarına göre kardeş raviler (ihve ve ahavât),¹⁹⁴⁸ ravilerin kabileleri,¹⁹⁴⁹ nesepleri,¹⁹⁵⁰ künyeleri¹⁹⁵¹ gibi konular hep farklı başlıklarda ele

¹⁹⁴⁴ *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'de doğrudan olmasa da dolaylı şekilde cerh ve ta'dîl konusu içerisinde değerlendirilen bazı mevzular değişik başlıklar çok az da olsa ele alınmış. Bunlar için bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 14, 112, 119, 130.

¹⁹⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100-190.

¹⁹⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 409. Biz burada Hatîb'in isimlere dair diğer eserlerini göz önünde bulundurmдық.

¹⁹⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 281-288.

¹⁹⁴⁸ Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 152.

¹⁹⁴⁹ Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 161.

alınmıştır.¹⁹⁵² Yine bunlardan birisi de garîb ve ferd konusudur. Hâkim *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde hem *garîb hadîs* konusunu hem de *ferd hadîs* konusunu ayrı ayrı başlıklarla ele almaktadır.¹⁹⁵³ Hâkim'den önce bu iki konu Râmehurmizî tarafından işlenmemiş, Hatîb ise *el-Kifâye*'sinde şâz ve münkerle birlikte ele aldığı garîb konusunu anlatırken genelde rivâyetleri vermekle yetinmiştir.¹⁹⁵⁴

4. Sadece Müteahhirûn Hadis Usûlcülerinin Eserlerinde Geçen Konular

Kudsî hadîs konusu bu konulardan biridir. *Îlâhi hadîs*, *rabbânî hadîs* diye de adlandırılan kudsî hadîs tabiri VI. (XII.) yy'dan itibaren bu konuda yazılmaya başlanan derleme çalışmalardan sonra ortaya çıkmıştır. Ancak *kudsî hadîs* tanımını ilk defa Şerafeddîn et-Tîbî (ö. 743/1342)'nin yaptığı ardında Şerif Seyyid el-Cürcânî, İbn Hacer el-Heytemî, Ali el-Kârî, Zafer Ahmed et-Tehânevî gibi âlimlerin çeşitli tarifler ortaya koyduğu belirtilmektedir.¹⁹⁵⁵

Bu tariflerde belirtilen unsurlar dikkate alınarak kudsî hadîs, "Allah tarafından vahiy, ilhâm, rüya gibi değişik bilgi edinme yolları ile anlamı Hz. Peygamber'e bildirilen, onun tarafından kendi ifade ve üslûbu ile Allah'a nisbet edilerek rivâyet edilen, Kur'ân ile herhangi bir ilgisi bulunmadığı gibi icâz vasfı da olmayan hadîs" şeklinde tarif edilmiştir.¹⁹⁵⁶ Hem Bağdadi'den öncekilerin hadîs usûlü eserlerinde hem de Hatîb'in eserlerinde, aynı zaman Hatîb'den epey sonra hadîs usûlü eserlerinde bu tabire rastlamak mümkün değildir.

Hadîs usûlü ilminde mervî başlığı altında incelenen terimler sahip oldukları bazı özelliklere göre değişik sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Kudsî hadîsler de çoğu zaman bu sınıflandırmalardan senedin müntehasına göre ele alınan taksîmata dahil

¹⁹⁵⁰ Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 168.

¹⁹⁵¹ Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 183.

¹⁹⁵² Fakat bu konulardan bazıları ravilerin ismiyle alakalı bir başlık altında incelenebilecekken gereksiz yere farklı başlıklarla konu oldukça uzatılmıştır. Özellikle 36. neviden sonraki başlıklar altında verilen konuların ekseri çoğunluğu ravilerin isimleriyle ilgili meselelere ayrılmıştır.

¹⁹⁵³ Hâkim en-Neysâbûrî, a.g.e., s. 94, 96.

¹⁹⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 171-173.

¹⁹⁵⁵ Kudsî hadîsleri derleyen çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları: Zâhir b. Tâhir e-Şehhâmî'nin (ö. 533/1138) *Kitâbü'l-ehâdîsi'l-kudsiyye'si*, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin 101 hadîs ihtiva eden *Mişkâtü'l-envâr fî mâ ruviye anillâh mine'l-ahbâr*'ı, Nevevî'nin *Ehâdîsi'l-kudsiyye'si*, Abdürraûf el-Münâvî'nin *el-İthâfî's-seniyye bi'l-ehâdîsi'l-kudsiyye'si*dir.

¹⁹⁵⁶ İbn Balabân, *el-Mekâsîdü's-seniyye*, s. 27; Yılmaz, Hayati, "Kudsî Hadîs", *DİA.*, XXVI, 138. Kudsî hadîsin mahiyeti, içeriği ve bu bazı kudsî hadîsler için bkz. Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 64-69.

edilmiştir. Her ne kadar da senedin müntehasına göre ele alınan taksîmata dahil edilen diğer hadis usûlü terimlerinden olan merfû, mevkû ve maktû gibi tabirler Hatîb'in eserlerinde ele alınsa da “senedin müntehasına göre” diye bir kategorik isimlendirme yapılmamıştır. Hatîb'den sonraki hadis usûlcülerinden Suyûtî'nin *Tedrîb*'inde bir terim olarak zikredilmekle birlikte tanımı yapılmayan kudsî hadis الأحاديث القدسية şeklinde merfû hadis konusu içerisinde ele alınmıştır.¹⁹⁵⁷ Her ne kadar Hatîb'in eserlerinde kudsî hadis tabirine rastlanmasa da bunu ifade eden lafızlardan olan قال رسول الله صل الله عليه و سلم فيما يروي عن ربه تعالي ve يقول الله تعالي gibi rivâyet sigalarının kullanıldığı görülmektedir.¹⁹⁵⁸

Hasen hadis de tıpkı kudsî hadis gibi Hatîb ve ondan öncekilerin hadis usûlü eserlerinde müstakil bir başlık altında ele alınmayan konulardan biridir.

Istılahta, şâz ve illetten sâlim olarak, zabtı mükemmel olmayan râviler tarafından muttasıl bir senedle rivâyet edilen hadise *hasen hadis* denir.¹⁹⁵⁹ Tirmizî'nin bu tabiri en çok kullanan ve bu tabirin ilk tarifini yapan kişi olduğu ileri sürülmektedir.¹⁹⁶⁰ Tirmizî'ye göre *hasen hadis*, isnadında yalan söylemekle itham edilmiş bir râvi bulunmayan, şâz olmayan ve benzeri başka tariklerden rivâyet edilen hadistir.¹⁹⁶¹

Tirmizî'nin tarifindeki hasen hadisi, sahîhten ayırt etmek uzak görüldüğünden kendisine itiraz edilmiştir.¹⁹⁶² İbnu's-Salâh da bu tarifin hasen ile sahîh arasındaki farkı yeterince belirtmediği gerekçesiyle Tirmizî'ye itiraz etmiştir.¹⁹⁶³

¹⁹⁵⁷ *İlâhi hadis, rabbânî hadis* olarak da anılan *kudsî hadis* tabirinin hadis usûlcüleri içerisinde en erken Suyûtî'nin eserinde yer aldığı görülmektedir. Bkz. Suyûtî, *Tedrîb*, I, 215

¹⁹⁵⁸ Söz konusu rivâyet sigâları ile bunu benzer diğer rivâyet sigâları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-mütesâbih*, 81, 632, 649, 790; *Muvazzih*, II, 232; *el-Fakîh*, I, 111.

¹⁹⁵⁹ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 131.

¹⁹⁶⁰ Hasen teriminin kullanımı hakkındaki ileri sürülen geniş bilgi için bkz. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, II, 606, 607; İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 426-430; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 150, 160. Yukarıda belirttiğimiz üzere Tirmizî'nin bu tabiri en çok kullanan ve bu tabirin ilk tarifini yapan kişi olduğu ileri sürülse de İbn Hacer, İbnü'l-Medîni'nin haseni istilahi anlamda ilk kullanan kişi olduğu görüşündedir. Bkz. İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 426.

¹⁹⁶¹ Tirmizî, *İellü's-sağîr*, s. 758.

¹⁹⁶² Bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 118.

¹⁹⁶³ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 30, 31.

Daha sonraki asırlarda hasen hadisin değişik tarifleri yapılmış, âlimler zaman zaman hasenle ilgili yeni tarifler yaparken¹⁹⁶⁴ kimi zaman da önceki tariflere itirazlarını dile getirmişlerdir.¹⁹⁶⁵ Bu itirazların en dikkate değer olanı, tarifi hasen hadisi sahihten ayırt etmekten uzak olduğudur. Zira Tirmizî'nin hasen tarifinde esas olan, ravilerin yalanla ittiham edilmemiş kimseler olması ile şâz olmamaları noktasıdır. Öte yandan bu tarif, Tirmizî'nin kitabında pek çok yerde kullandığı حسن غريب لا نعرف الا من هذا الوجه (ancak bu vecihten bildiğimiz hasen garîb bir hadistir) hükmüne zıt düşer. Çünkü hadisin garâbet taşıması veya tek vecihten bilinmesi ile tarifte geçen benzerinin başka tariklardan rivâyet edilmiş olması esasını bağdaştırmak mümkün değildir.¹⁹⁶⁶ Hasen hadisin ayrı bir tanımını yapmayan İbn Hacer, bu hadis çeşidini ahâd hadisler kapsamında sahîhle ilişkilendirerek tarif etmiştir. Ona göre sahîh hadisin şartlarından olan râvi zabtı hafiflerse böyle hadislere *hasen li-zâtihi* denir. İsnâd yönünden tevakkûf edilen hadiste kabul tarafını tercih ettiren bir karîne bulunursa buna da *hasen li-gayrihi* denir.¹⁹⁶⁷

Müteahhirûn hadis usulcileri tarafından tanımı, içeriği, hükmü yönünden hasen hadis geniş bir şekilde üzerinde en çok durulan konulardan biri olmuştur. Fakat Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî li ahlâki'r-râvî*' si de başta olmak üzere onun eserlerinin hiçbirinde kendisinden önceki ve sonraki âlimlerin hasen hadisle ilgili ele aldığı konular ne müstakil bir başlık altında ne de konu aralarında ele alınmıştır. Buna ilaveten daha geri gidilirse ne er-Râmeihürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'ında adlı eserinde ne Hâkim en-Neysâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eserlerinde tıpkı Hatîb'te olduğu gibi hasen hadisin tarif ve içeriğiyle ilgili tek bir kelimedenden söz edilmediği görülecektir. Oysaki bu üç hadis usûlü müellifinin de özellikle hasen hadis ve bunun kullanımıyla ilgili bilgilerin bolca bulunduğu Tirmizî'nin *Sünen* adlı eseriyle hasen hadis konusunda bilgilerin yer aldığı diğer eserlerden habersiz olduğu düşünülemez. Hasenin ıstılahî manası üzerinde yapılan tartışmalar bize bu terimin net bir tarifinin henüz yerleşmediğini, tekerrür etmiş bir kavram hüviyetine kavuşmadığını göstermektedir. Kanaatimizce er-Râmerhurmezî, en-Neysâbûrî ve

¹⁹⁶⁴ Mesela bu tariflerden biri de el-Hattâbî (ö. 388/998)'ye aittir. Ona göre *hasen*, mahreçleri bilinen, ravileri meşhur olan hadislerdir. el-Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, I, VI.

¹⁹⁶⁵ Bu tarifler, itirazlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Uğur, a.g.e., s. 118, 121.

¹⁹⁶⁶ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 118.

¹⁹⁶⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 210, 234.

Hatîb'in eserlerinde hasen terimine yer vermemeleri de bu yüzden olsa gerek. Zaten bu terimin İbnu's-Salâh'tan sonra daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde ele alınması da bunu doğrular niteliktedir.

Yukarı da ifade ettiğimiz gibi kudsi hadis ile hasen hadis hem Hatîb'ten önceki hadis usulcülerinin hadis usûlü eserlerinde hem de *el-Kifâye*'de bulunmayan fakat daha sonraki hadis usulcülerinin ele aldığı belli başlı konulardandır. Buna ilaveten muzdarib, mevzû, muallak, maktûb gibi hadis usûlü meseleleri de müstakil bir başlık altında ele alınmayan bu kategoride değerlendirilebilecek usûl konularındandır.

Hatîb ve önceki hadis usûlü müelliflerinin eserlerinin muhtevası bakımından bizim buraya kadar yaptığımız mukayeseden şu sonuçlar çıkarılabilir.

el-Kifâye ile *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* mukayese edildiğinde, müstakil bir başlık altında konuların işlenişi ve çeşitliliği bakımından aralarında pek bir farkın olmadığı görülür. Fakat *el-Kifâye* ile *el-Camî* beraber değerlendirilip kıyaslandığında *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'ten daha kapsamlı olduğu görülür. Çünkü *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'in en büyük eksikliklerinden biri hadis öğrenimi ve öğretiminde şeyh ve talebenin uyması gereken kurallarla ilgili konuların hiç işlenmemiş olması ve hadis tahammülü ve edası konularına çok az yer verilmiş olmasıdır.

Öte yandan *el-Kifâye*'nin müstakil olarak değerlendirildiğinde bile *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'dan üstünlüğü açık olan bir husustur.

el-Kifâye'nin hem *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* hem de *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'dan üstün olan esas yönü, ele aldığı konuları ana başlık altında tali başlıklarla kategorize ederek daha tertipli ve ayrıntılı incelemesidir. Ayrıca *el-Kifâye*'de eksik kalan konuların *el-Camî* ve Hatîb'in hadis usulüyle ilgili diğer eserlerinde incelendiği göz önüne alındığında yine Hatîb'in daha fazla hadis usulü konusu işlediği görülecektir.

Biz bahse konu olan eserlerin karşılaştırmasını yaparken buraya kadar verdiğimiz bilgileri sadece zikrettiğimiz başlıklar çerçevesinde ele aldık. Şunu da belirtmeliyiz ki, bu eserlerde ele alınan konular bizim ele aldığımız maddelerle

sınırlandırılmaz. Buradaki mukayesenin, bizim maddeler halinde anlattıklarımızdan ibaret olmadığını ayrıca belirtmek isteriz.

III. EL-KİFÂYE'DE ELE ALINAN KONULARIN FARKLI YERDE GEÇMESİYLE İLGİLİ BAZI DEĞERLENDİRMELER

Öncelikle şunu hatırlatmalıyız ki, İslâmî ilimler içerisinde farklı alanlardaki bilim dallarının birbirleriyle belli bir münasebetleri vardır. Bu münasebet aynı zamanda bir bilim dalı içerisinde ele alınan farklı konular arasında da görülebilmektedir. Bundan dolayı da mesela hadis usûlü içerisinde ele alınan bir meselenin aynı zamanda hem fıkıh hem de tefsir usulüyle ilişkileri olabileceği ortada olan bir durumdur. Buna ilaveten hadis usulünde bir mesele, aynı ilmi disiplin içerisinde mahiyeti itibariyle farklı farklı bölümlerde de ele alınmıştır.

Diğer ilmi disiplinlerde olduğu gibi klasik İslâmî disiplinlerde de yer alan her ilim kendi terminolojisini ve konusunu tarihi seyir içinde oluşturup geliştirir. Bundan dolayı da gerek terimlerin gerekse ele alınan meselelerin tarihe bakan yüzünü okumadan onlara bir anlam yükleyip belirli bir neticeye ulaşmak mümkün değildir. Elbette ki bu anlayış çok çeşitli aşamalardan geçip zamanla olgunlaşan hadis ilimleri için de geçerlidir.

Klasik hadis usulünün farklı alanlarına dair yazdığı eserlerle bu ilme büyük hizmet etmiş olan Hatîb'in eserleriyle birlikte görüş ve düşünceleri en önemli araştırma konularından biri olsa gerek.

Hadis usulünün konusu olan hemen her meseleyi değişik yönleriyle ele alan Hatîb hem bu meselelerin takdimi hem de farklı alanlarda değerlendirilmesi itibariyle sahasının en önemli müelliflerinden biri olarak kabul edilir. Bundan dolayı da onun için "hadis ilminin hemen her alanında müstakil bir kitap kaleme almıştır" denilerek bu alandaki hizmetine vurgu yapılmıştır.¹⁹⁶⁸

¹⁹⁶⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 32.

Hatîb ele aldığı hadis usûlü meselelerini belirli bir başlık altında incelerken bunların ilgili olduğu diğer konularla münasebetlerini de göz önüne almış hangi konu nerelerde daha çok izaha muhtaçsa ayrıntıları söz konusu bu yerlere bırakmıştır. Hatîb'in bir konuyu bazı yerlerde yüzeysel olarak ele alıp başka bir yerde ayrıntısıyla açıkladığı sıkça karşılaşılan bir durumdur. Hatîb böyle bir uygulamayı, bilinçli olarak, sistematik bir düşünce çerçevesinde mi gerçekleştirmiştir, yoksa herhangi bir niyete matûf olmaksızın ihtiyaca binâen gerekli gördüğü kadar mı ele almıştır?

Biz çalışmamızın bu kısmında Hatîb'in hadis usûlü meselelerini işlerken aynı konuyu başka yerlerde daha geniş incelemeğini ele alacağız. Bu hususu farklı başlıklar altında özellikle de *el-Kifâye*'yi göz önünde bulundurarak anlatmaya çalışacağız. Bunları yaparken de müellifin hadis usûlü meselelerini açıklaması ve sevinde ortaya koyduğu herhangi bir disiplinin olup olmadığından, eğer bu disiplin söz konusuysa ne kadar başarılı olduğundan bahsedeceğiz. Hadis usûlü konularının çoğunu şâmil olması bakımından *el-Kifâye*'yi esas alacağımız bu kısımda Hatîb'in diğer eserlerini de göz önünde bulunduracağız.

A. SINIRLI OLARAK İŞLENEN BİR KONUNUN AYNI ESERİN FARKLI YERİNDE DAHA GENİŞ ANLATILMASI

Hatîb'in özellikle de *el-Kifâye*'de bazen müstakil bir başlık altında bazen da diğer konularla birlikte hemen hemen çoğu hadis usûlü meselelerine değindiğinden daha önceleri de defaatle bahsetmiştik. Hatîb ele aldığı bir meseleyi bazen aynı ve benzer rivâyetler ve görüşlerle farklı bir yer de daha geniş açıklayarak vuzûha kavuşturmak istemiştir. Müellifin ele aldığı bu mesele bazen başlı başına bir hadis usûlü konusu bazanda bu konu içerisinde onunla bağlantılı bir ayrıntı olabilmektedir. Biz *el-Kifâye*'de geçen bu yerlere temas edip örneklerle konuyu açıklamaya çalışacağız.

Bilindiği gibi ricâl tenkîdi konusunun en önemli saç ayaklarından biri de tezkîye diğer bir deyişle ta'dîl konusudur. Genelde cerh ve ta'dîl konusunda ele alınan bu mesele Hatîb'ten önceki ve sonraki çoğu hadis usulcileri tarafından aynı başlık altında karışık bir vaziyette işlenmiştir. Hatîb ise bu konuyu önce "adâlet ve

hükümleri”¹⁹⁶⁹ sonra da “cerh ve hükümleri”¹⁹⁷⁰ temel başlıkları altında her bir konunun ilgili olduğu meselelerle ayrı ayrı başlıklar altında ele almıştır. Bu hususlardan biri de “sika bir râvinin başkasından yaptığı rivâyetin o râviyi ta’dîl etmesi anlamına gelip gelmemesi meselesi”¹⁹⁷¹ dir. Hatîb bu şekilde meydana gelen bir ta’dîli kabul etmemektedir. Fakat müellifin Şu’be kanalıyla naklettiğ rivâyette Süfyân es-Sevrî’nin yalancılardan rivâyette bulunduğu belirtilmektedir.¹⁹⁷² Bu durumda da Süfyân gibi adâlet sahibi birinin yalancı birinden rivâyette bulunması onu ta’dîl gibi algılanmaktadır. Bu konuda sadece mezkûr rivâyeti sevkeden Hatîb buna bağlı bir açıklamada bulunmamaktadır. Fakat *el-Kifâye*’nin sonlarına doğru başka bir konu içerisinde yine Süfyân’dan nakledilen bir rivâyetle müellif, meseleye açıklık getiriyor. Söz konusu bu rivâyete göre Süfyân’ın yalancılık veya başka hususlardan dolayı cerhe uğramış râvilerden yaptığı rivâyetin sebebinin, onun ilmi öğrenme şevkine veya bu kimselerin hadislerini araştırmak maksadına matûf olduğu anlaşılıyor. Hatîb aynı hususa *el-Kifâye*’de farklı bir rivâyetle açıklık getirdiği gibi *el-Câmî* adlı eserinde de bunu yine değişik bir rivâyetle ifade ediyor.¹⁹⁷³

Bu konuyla ilgili en güzel örneklerden biri de Hatîb’in *el-Kifâye*’de “hadis ehlinin kullanmış olduğu ibareler” başlığı altında ele aldığı *mürsel*, *merfû*, *mu’dal*, *mevkûf*, *munkatı*, *müdelîs*, *şuyûh tedlîsi* gibi terimlerdir.¹⁹⁷⁴ Hatîb söz konusu başlık altında bu terimlerin genelde sadece tanımlarını vermekle iktifa etmiştir. Fakat bunların hemen her biri yine aynı eserde ilerleyen bölümlerde ilgili oldukları konulara bağlı olarak teferruatıyla birlikte anlatılmıştır. Mesela bunlardan *müdelîs* ve *şuyûh tedlîsi* konusu önce kısaca tanımlanmışken¹⁹⁷⁵ daha sonra ele alınması gereken yerde ayrıntılarıyla açıklanmıştır.¹⁹⁷⁶ İlerleyen bölümlerde tedlîsin iki kısma ayrıldığını söyleyen Hatîb bunlardan birincisinin isnâd tedlîsi olduğunu belirtiyor. Daha sonra tedlîsin ikinci türü olan şuyûh tedlîsinden bahsediyor.¹⁹⁷⁷ Bunları birçok

¹⁹⁶⁹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 100.

¹⁹⁷⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 127.

¹⁹⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 112.

¹⁹⁷² Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 115.

¹⁹⁷³ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 441; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 193.

¹⁹⁷⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37, 38.

¹⁹⁷⁵ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 38.

¹⁹⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 393, 409.

¹⁹⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 38, 395, 403.

rivâyetlerle ele alan Hatîb her iki tedlîs çeşidi hakkında da kendi görüşlerini ayrıca belirtmekte ve tercihini söylemektedir. Özetle söylemek gerekirse, Hatîb eserinin başında sadece tanımıyla yetindiği söz konusu ıstılahı daha sonra incelenmesi gereken yerde müstakil başlıklar atında enine boyuna tartışıyor.¹⁹⁷⁸

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde yüzeysel olarak ele aldığı bir meseleyi ilgili olduğu başka bir yerde daha geniş ve kuşatıcı olarak açıklaması sadece zikrettiğimiz konularla sınırlı değildir.¹⁹⁷⁹ Müellifin hem *el-Kifâye*'sinde hem de diğer eserlerinde bu özelliğinin tespiti ele aldığı konunun sıhhatli bir şekilde anlaşılması ve Hatîb'in bu konuya dair görüşlerinin isabetli bir şekilde ortaya konması adına çok önemli bir husustur.

B. SINIRLI OLARAK İŞLENEN BİR KONUNUN FARKLI KİTAPINDA DAHA GENİŞ ANLATILMASI

Hatîb gerek *el-Kifâye*'de olsun gerek başka eserlerinde olsun kimi zaman ele aldığı bir konuyu o eserinde yüzeysel olarak işler, fakat başka bir eserinde bu meseleyi daha ayrıntılı anlatır. Hatta sözünü ettiğimiz bu eser bazen tamamen başka kitapta yüzeysel olarak işlenen o konuya hasredilmiştir.

Mesela Hatîb'in *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerine bakıldığında *müdreç hadis* konusunu derli toplu işleyen bir başlık görülmemektedir.¹⁹⁸⁰ Fakat şunu da hatırlatmalıyız ki müdreç hadisler konusunda yazılan ilk eser Hatîb'e ait olan *el-Fasl li'l-vasl el-müdreç fi'n-nakl*'dir. Bu çalışmasında Hatîb hadisleri isnâd veya metinlerinde vaki olan müdreç hususlarını ele alarak tahlil etmektedir. İlk olması ve günümüze kadar ulaşması hasebiyle daha sonraki muhaddislere de kaynaklık yapmıştır. İbn Hacer *Takrîbu'l-menhec bi-tertibî'l-Müdreç* ismiyle bu eseri ihtisâr etmiştir. Bunun yanında her ne kadar da müellifin *el-Fasl lil vasl* adlı eserinde müdreç hadislerle ilgili örnekler ayrıntısıyla birlikte görülse de hem onun mezkûr

¹⁹⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 393, 409.

¹⁹⁷⁹ Bu konu için ayrıca krş. Haber-i vâhid konusu. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 32, 472. Merfû konusu. *el-Kifâye*, s. 37, 454-464. Mürsel konusu. *el-Kifâye*, s. 37, 446-449. Küçük çocuğun hadis seması. *el-Kifâye*, s. 72, 99.

¹⁹⁸⁰ Müdreç hadisle ilgili sadece *el-Kifâye*'de tek bir bab başlığı altında başka konuyla birlikte ele alınmaktadır. Birkaç satır yorumun devamında beş aded rivâyetle konu tamamlanmaktadır. Fakat bu rivâyetler hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamaktadır. Bkz. *el-Kifâye*, s. 250, 251.

eserinde hem de *el-Kifâye*'si ve *el-Câmî* adlı eserlerinde daha sonraki hadis usûlcülerince ele alınacak olan müdrec tanımını, müdrec hadisin hükmü ve müdrecle ilgili diğer teorik bilgileri sistematik bir şekilde bulmak mümkün değildir. Fakat Hatîb'in *el-Fasl*'da naklettiği müdreci kapsayan misallerin ve malumatların, kendisinden sonra bu konu üzerine bina edilecek olan teorik bilgilerin dayandırılacağı en geniş kaynaklardan biri olduğunu unutmamak gerekir.

Hatîb'in *el-Kifâye*'de bazen kimi konuları derli toplu ele aldığı görülse de konuya müteallık bazı meseleleri aynı kitapta değil de başka bir eserinde ele aldığı da görülmektedir. Mesela icâzetin hemen bütün çeşitlerini *el-Kifâye*'de farklı farklı başlıklar altında ele alan müellif, henüz hayatta olmayan bir kimseye verilen bir icâzet türü olan *icâzetü'l-ma'dûm* meselesi ile¹⁹⁸¹, “ismi ve mahiyeti belirlenmemiş mechûl bir kitabı rivâyet etmesi için belli bir şahsa, yahut belirli bir kitabı rivâyet için mechûl bir şahsa icâzet vermek şeklinde uygulanan” *el-icâze li'l-mechûl*¹⁹⁸² meselelerini *el-Kifâye*'de ele almamıştır. Fakat bu iki konuya dair birçok mesele Hatîb'in müstakil olarak kaleme aldığı *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* adlı eserinde işlenmiştir.

Bunlara ilaveten mesela *tedlîs* konusunda *el-Kifâye*'de daha sonraki birçok usul-ü hadisçilerin de yararlanacağı çok geniş bilgiler mevcuttur.¹⁹⁸³ Hatîb tedlîs konusunu ele alırken gerek yaptığı tanımlar, gerek tedlîsi kısımlara ayırarak ele alması gerekse tedlîsin hükmü ve bütün bunlarla ilgili rivâyetleri nakletmesi açısından konuya dair işlenebilecek neredeyse bütün hususlara temas etmiştir. Müellif bunun yanında *el-Kifâye*'sinde ele aldığı tedlîs konusuyla ilgili çeşitli meselelerde daha geniş bilgilere ulaşmak amacıyla olanlara, kaleme aldığı diğer kitaplarda da verdiği bilgilerle konuya farklı bir derinlik kazandırmıştır. *el-Muvazzih li-evhâmi'l-cem'* ve *t-tefrîk, et-Tafsîl li-mübhemî'l-merâsîl* gibi eserler Hatîb'in tedlîs konusunu râviler yönüyle değerlendirerek dolaylı yollardan ele aldığı belli başlı kaynaklardır.

¹⁹⁸¹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*, s. 79.

¹⁹⁸² Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 139.

¹⁹⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38, 393, 407.

Bunun yanında Hatîb cerh ve ta'dîl konusunu ele alırken bu konu içerisinde değerlendirilebilecek birçok meseleyi teorik olarak ele almış fakat misallendirme hususuna fazla girememiştir. Müellifin bu misallendirmelerini ve geniş şekilde verdiği örnekleri biz çoğu zaman onun konuyla ilgili diğer eserlerinden ayrıntısıyla öğrenebiliriz. Mesela ricâlle ilgili olarak Hatîb *el-Kifâye*'de müşterek isim ve neseblere dair açtığı babta bu konuyla ilgili kısa da olsa bilgi vermiştir.¹⁹⁸⁴ Fakat râvilerin isim, lakab, künye, neseb ve buna benzer hususlarına dair Hatîb'in birçok eseri *el-Kifâye*'deki bu alanlarla ilgili boşluğu fazlasıyla doldurur niteliktedir.¹⁹⁸⁵

el-Kifâye'de yüzeysel olarak ele alınıp da Hatîb'in başka bir kitabında geniş bir şekilde karşımıza çıkan hadis usulü konuları sadece verdiklerimizden ibaret değildir.¹⁹⁸⁶ Buna ilaveten hem *el-Kifâye*'de hem diğer eserlerinde birbirini tamamlar nitelikte birçok hadis usûlü meselesini onun değişik eserlerini mukayese ettiğimizde net bir şekilde görebiliriz. Özellikle isimler üzerine kaleme aldığı eserleri baştan sona tetkik ederek mukayeseli bir şekilde ortaya koymak, müellifin hem özel olarak bu meseleye hem genel olarak hadis usûlü anlayışına dair birçok katkılarını sıhhatli bir

¹⁹⁸⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 409.

¹⁹⁸⁵ Daha önce de hakkında bilgi verdiğimiz bu eserlerden bazılarının ismi: *el-Esmâi'l- mübheme fi'l- enbâi'l- muhkeme*, *Telhîsü'l-müteşâbih*, *Tâli't-Telhîs*, *et-Tafsîl li-mübhemi'l-merâsîl*, *es-Sâbık ve'l-lâhik*, *Ğunyetü'l-mültemis fi izâhi'l-mültebis*, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, *Men vâfekat künyetühû isme ebîh mimmâ lâ yü'menü min vukûi'l-hata'i fih*, *el-Mü'tenif fi tekmileti'l- Muhtelif ve'l-mü'tilef*, *Muvazzih*.

¹⁹⁸⁶ Mesela bunlardan biri haberler ve bu konu içerisinde ele alınan mütevâtir ve âhâd haber konusu. Bağdâdî *el-Kifâye*'de bu konuları birçok hadis usulcülerinden daha geniş ele alsada konuya dair önemli bazı bilgileri onun *el-Fakîh* adlı eserinde bulabiliriz. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, s. 83-89.

şekilde ortaya koyabilir.¹⁹⁸⁷ İbnu's-Salâh'ın bunu, *Mukaddime*'sinde belirli ölçüde farklı başlıklarla ele alsa da yeterince değerlendirdiğini söyleyemeyiz.¹⁹⁸⁸

C. SINIRLI OLARAK İŞLENEN BİR KONU İÇİN DİĞER ESERLERİNE ATIFLARDA BULUNULMASI

Daha önceleri de zikrettiğimiz gibi Hatîb hadis usulüyle ilgili birçok eserler kaleme almış biridir. Zehebî'nin Hatîb'i tanıtırken, onun isim zincirine “ *Sâhibu't-tesânif* ” gibi bir sıfatı uygun görmesi de bu yüzden olsa gerek.¹⁹⁸⁹ Hatîb eserlerinin çoğunda bir konuyu ele alırken zaman zaman o konuyu müstakil olarak incelemiş olduğu başka bir kitaba atıfta bulunmuştur. Hatîb'in bu özelliği, ele alınan meseleyi daha geniş değerlendirme ve o konudaki kaynağa ulaşmak adına pratik bir çözümdür. Mesela sadece *el-Kifâye*'ye dahi bakıldığında müellifin bu konudaki özelliği görülebilmektedir. Hatîb bu eserinde ele aldığı hadis usûlü konularında yeri geldiğinde diğer eserlerine de atıflarda bulunmuştur. Misal olarak tedlîsle ilgili ele aldığı bir rivâyette senetlerde geçen râvileri *el-Muvazzıh li-evhâmi'l-cem' ve't-tefrık* adlı eserinde zikrettiğini belirtmektedir.¹⁹⁹⁰ Yine *el-Kifâye*'de *et-Tebyîn li-esmâi'l-müdelîsîn*¹⁹⁹¹, *et-Tafsîl li-mübhemî'l-merâsîl*¹⁹⁹² gibi eserler Hatîb'in tedlîs konusunu ele alırken atıfta bulunduğu belli başlı kitaplardır.

¹⁹⁸⁷ Yaptığımız araştırmada Hatîb'in isimler üzerine yazmış olduğu hatta kendinden önce ve sonra hemen hiçbir hadis usulcüsünün dahi bu seviyede sayıca çok, malumatça geniş bilgi sunmadığı bu alandaki çalışmalarını topluca değerlendiren, bunlar arasındaki münasebetleri ortaya koyan bir araştırmaya rastlayamadık. Araştırmamızın sınırlarını genişletmemek için daha önce de zikrettiğimiz gibi Hatîb'in söz konusu alana dair bu kitapları hakkında bazı bilgiler vermekle yetindik. Yeri geldikçe de bunların içeriğiyle alakalı konumuza dair gerekli gördüğümüz yerlerden alıntılar yaptık. Müellifin bu alanda kaleme aldığı kitaplar üzerine onların birbirleriyle münasebetleri gözetilerek müstakil bir çalışma yapılması, hadis usûlü ve bunun içerisinde yer alan ricâl edebiyatı için önemli bir çalışma olur kanaatindeyiz. Fakat sadece Hatîb'in eserlerine münhasır olmasa da çalışmamızda kendisinden bolca istifade ettiğimiz Mehmet Eren'in *Hadis İliminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri* adlı doktora tezi bahsettiğimiz boşluğu doldurmak için geniş bir literatür ve bilgi birikimi sunmaktadır.

¹⁹⁸⁸ Mesela bunlardan *mübhemât* konusu sadece beş sayfa (bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 375-379.), isim ve nesepteki *müteşabihlik* üç sayfadan ibarettir. (bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 368-370.)

¹⁹⁸⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 419.

¹⁹⁹⁰ Bkz. Bağdâdî *el-Kifâye*, s. 406.

¹⁹⁹¹ Geçtiği yer için bkz. *el-Kifâye*, s. 399.

¹⁹⁹² Geçtiği yer için bkz. *el-Kifâye*, s. 381.

Hatîb'in sadece *el-Kifâye*'sinde değil diğer kitaplarının çoğunda da söz konusu bu atıfları görmek mümkündür. Mesela Hatîb'in *Telhîsü'l-müteşâbih*¹⁹⁹³, *Tâli't-Telhîs*¹⁹⁹⁴, *el-Müttefik*¹⁹⁹⁵ ve *Târîhu Bağdâd*¹⁹⁹⁶ adlı eserlerinde *el-Muvazzih*'a birçok atıflarda bulunduğu görülmektedir. Bunlara ilaveten *el-Fakîh*'te bir hadisi naklettikten sonra "*el-Esmâü'l-mübheme* kitabında zikretmiştik" diyerek bu kitaba atıfta bulunuyor.¹⁹⁹⁷ "*el-Esmâü'l-mübheme*" adlı kitabta ise bir rivâyetteki hatadan bahsederken "bunu daha önce *Râfi'u'l-irtiyâb* adlı kitabta zikretmiştik" diyor.¹⁹⁹⁸ Bununla birlikte Hatîb *el-Fakîh*'te bir mesele hakkında delil getirilirken *el-Kifâye*'de bunu zikrettiğini belirtiyor.¹⁹⁹⁹ Ayrıca müellifin *Şeref*'inde ve *el-Câmî li-ahlâki'r-râvî* adlı kitabında da *el-Kifâye*'ye atıflar yapıldığı görülmektedir.²⁰⁰⁰

Hatîb genelde açıkça eserinin ismini zikrederek atıfta bulunsa da bazen de yazmış olduğu kitabın ismini bizzat zikrederek değil de bazı işaretlerle atıflarda bulunuyor. Bu durumda söz konusu atıfla hangi kitap kastedildiği konunun siyak ve sibakından öğrenilebilir. Mesela Hatîb *el-Kifâye*'sinde mana ve lafız rivâyetini ele aldığı konu içerisinde "*Neddarallahu imreen semia minnâ hadîsen*" rivayetini örnek olarak vermekte ve ilerleyen kısımda bu hadisin farklı lafızlarını ele aldığı bir kitap telif ettiğini beritmektedir. Hatîb ismen belirtmese de bahsettiği bu kitabın, ona ait olan "*Neddarallahu imreen semia minnâ hadîsen*" adlı eseri olduğu kolayca anlaşılıyor.²⁰⁰¹

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Hatîb'in gerek *el-Kifâye*'sinde gerek diğer eserlerinde aynı konuyu aynı eserin farklı bir yerinde daha geniş açıklaması ve diğer kitaplara atıflarla meseleleri ortaya koyması onun hadis usûlü konularına olan vukufunu ve ele aldığı bahislerin birbirlerini tamamlar nitelikteki maharetini

¹⁹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih*, s. 450, 455, 460, 476, 762.

¹⁹⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Tâli't-Telhîs*, s. 333.

¹⁹⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik*, II, 809.

¹⁹⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 427, XIII, 380.

¹⁹⁹⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, II, 92.

¹⁹⁹⁸ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü'l-mübheme*, I, 9.

¹⁹⁹⁹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, II, 89.

²⁰⁰⁰ *Şeref*'te *el-Kifâye*'ye yapılan atıf için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis* (Dâru İhyâ-i-s-sünne baskısı), s. 12. Bunun yanında Bağdâdî mana ve lafız rivâyetini ele aldığı bir konuda bazı isimler verdikten sonra bu isimlerle alakalı rivâyetlere *el-Kifâye* adlı eserinde yer verdiğinden bahsetmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 33. Ayrıca *el-Kifâye*'ye yapılan bazı atıflar için bkz. *el-Câmî*, II, 51, 138.

²⁰⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 236, 237.

göstermektedir. Müellifin özellikle râvilerin tanıtımına yönelik isim, künye, neseb gibi vasıfları anlatan kitaplarının her birinin kendi alanlarıyla ilgili bilgileri sistematik bir şekilde ortaya koyması, eserlerini ricâl edebiyatı açısından çok önemli kaynaklar haline getirmiştir. Daha önceleri değişik eserlerde içiçe anlatılan râvilerin isimleriyle ilgili bu meseleler Hatîb tarafından ayrıntılarıyla birlikte ele alınmış böylece daha önceleri tek bir kitapta karışık bir şekilde nakledilen bu bilgiler çeşitli sınıflara ayrılarak müstakil kitaplarda daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Hatîb'in hadis ricâliyle ilgili birbirini tamamlar nitelikteki bu çalışmaları ve müellifin zaman zaman konu ve kitap atıfları, nakiller içerisinde uzayıp giden senetlere daha pratik ulaşma imkanı sağlamış böylece bunları tetkik etmek adına muhakkikler kolaylıklar elde etmişlerdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ'NİN HADİS USÛLÜ ALANINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

Daha önceleri de bahsedildiği gibi Hatîb, *el-Kifâye*'si ve hadis usulüyle ilgili kaleme aldığı diğer eserleri, ayrıca buralarda geçen değerlendirmeleri bakımından çok önemli bir konuma sahiptir. Hadis usulünün hemen her konusuyla ilgili müstakil eserler kaleme alan müellif, hem kullandığı yöntem, hem zamanına kadar ele alınmamış konuları ilk defa ele alması yönüyle bu alanın önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilir.

Çalışmamızın bu kısmında Hatîb'in hadis usulündeki yeri ve önemini ele alacağız. Tek bir başlıkta onun hadis usulündeki konumunu işlemenin aksine farklı başlıklarla bu bahsi ele almak daha uygun olur kanaatindeyiz. Hadis usûlü alanında kendini yeterince ispatlamış Hatîb gibi birinin görüş ve yöntemini ortaya koyma adına isabetli olan uygulamanın bu olacağı kanaatindeyiz. Bundan dolayı ayrı başlıklar altında bahsettiğimiz konuyu ele almaya çalışacağız.

I. ETKİLENDİĞİ İLİM DALLARI

İslâmî ilimler içerisinde bir bilim dalının diğerini etkilemesi ya da aynı bilim dalı içerisindeki konuların birbirleriyle olan münasebetleri tabii bir durumdur.

Elbette ki bu husus hadis usûlü için de geçerlidir. Hadis ilim dalının hem usulünün hem de terminolojisinin oluşması tarihi süreç içerisinde meydana gelen bir vakiydir. Gerek hadis usûlü gerek diğer ilim dalları için ileri sürülecek bir görüş ve ortaya konacak olan bir tespit, bunların tarihi süreç içindeki aşamalarını bilmeye bağlıdır. Aynı durum söz konusu ilim dallarının temsilcilerinin birbirlerine olan etkileri için de geçerlidir.

Hadis usulünün önemli temsilcilerinden olan Hatîb, İslâmî ilimlerin çoğuyla ilgilenmiş biridir. O, ilk hadis öğrenimine hicri 403 (miladi 1026) senesinde henüz 11 yaşlarındaiken başlamıştır.²⁰⁰² Yaklaşık 20 yaşlarına kadar geçen zaman diliminde, hadis ilmi ile birlikte fıkıh ilmini beraber götürdüğü kaynaklardan

²⁰⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 211; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l- a'yân*, I, 92; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 421; *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 221.

anlaşılmaktadır. Fıkıh ilminde belli bir yere geldikten sonra müellifin tamamen hadise yöneldiğinden bahsedilmektedir.²⁰⁰³

Bunlara ilaveten müellifin hadisten tarihe, fıkıhtan edebiyata kadar çeşitli ilim dallarındaki birçok eseri onun ilmi seviyesini göstermeye yetecek düzeyde olduğu kanaatindeyiz. Bu durumda farklı ilmî disiplinler içerisinde belirli bir seviyeye gelen müellifin hem branşı olan hadisle, hem de diğer ilim dallarıyla etkileşimi kaçınılmaz bir vakıadır.

Çalışmamızın bu kısmında Hatîb'in etkilendiği ilim dalları üzerinde dururken bunlar içerisinde hadisçiler ve hadis usulcülerini ağırlıklı olarak ele alacağız. Daha sonra da diğer ilim dallarının müellifimiz üzerindeki tesirlerinden söz edeceğiz.

A. HADİS USULCÜLERİNİN ETKİLERİ²⁰⁰⁴

Bilindiği üzere Hatîb'in asrı rivâyetlerin senetlerle sevk edildiği, nakledilen bilgilerin bir kitaptan dahi olsa kaynak olarak umumiyetle şahıslara atıfların yapıldığı bir dönem olarak bilinmektedir. Buna ilaveten şurası da bilinen bir husuttur ki, Hatîb'in yaşadığı asra kadar geçen zaman diliminde müstakil olarak kaleme alınan pek fazla hadis usûlü kitabı yoktur. Olanlardan bazısı da günümüze kadar ulaşamamıştır. Bunu genelde günümüze kadar ulaşabilen hadis usûlü kitapları olarak değerlendirdiğimizde bu sayı müellifin *el-Kifâye*'siyle birlikte sadece üçtür.

Bahsettiğimiz dönemin karakteristik özelliklerinden dolayı, Hatîb üzerinde etkisi olan telifatlardan ziyade bunların müelliflerini ele almak daha isabetli olur kanaatindeyiz. Bunun için konuyu daha çok bu mecrada değerlendirip yeri geldikçe de eserlerin etkisinden bahsedeceğiz.

²⁰⁰³İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l- a 'yân*, I, 92; Zehebî, a.g.e., XIII, 29; *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 221 ; Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s.18-21; Tahhân, a.g.e., s. 33.

²⁰⁰⁴ Bu kısımda Hatîb üzerinde etkisi olan hadis usulcülerini ele alırken aynı zamanda hadis usulüyle ilgili konulara dair görüşleri ve eserleri olan şahıslara ve kitaplarına da yer yer değineceğiz. Çünkü hadis usûlü terminolojisinin başlangıcından gelişmesine kadar geçen zaman diliminde birçok şahıs, farklı ilim dallarıyla ya da aynı ilim dalı içerisinde birden fazla branşla ilgili eserler kaleme almışlar ya da görüşler serdetmişlerdir. Bundan dolayı bu çeşit şahısları sadece bir kategoride değerlendirmek yanlış olur kanaatindeyiz.

Önceleri birkaç defa değindiğimiz gibi sadece *el-Kifâye*'ye değil Hatîb'in diğer eserlerine de kaynaklık eden kitap ve şahısları eksiksiz olarak vermek gerçekten zor bir iştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, müellifimizin eserlerinin çokluğundan ve bazılarının günümüze kadar ulaşmamış olmasından ileri gelmektedir. Bu yüzden burada öncelikle Hatîb'in *el-Kifâye* ve diğer hadis usûlü eserlerini daha çok dikkate alacağız. Bunu yaparken de ağırlıklı olarak müstakil hadis usulü eserlerinden olan *el-Muhaddisu'l-fâsil*'i ve *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i göz önünde bulunduracağız.

Hatîb'in hem *el-Kifâye*'sinde hem de *el-Câmî* adlı eserinde geçen senetler, rivâyetler ve konuların tertibi açıkça er-Râmerhurmezî'nin müellif üzerindeki etkisini gösterir. *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserinde aynı senetlerle Râmerhurmezî'ye dayanan alıntılar göz önünde bulundurulduğunda ilk başta Hatîb'in nakilleri bizzat Râmerhurmezî'nin eserinden okuyarak değil de hocaları vasıtasıyla yaptığını göstermektedir. Zira yaptığımız araştırmada Hatîb hiçbir eserinde *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'dan bahsetmiyor. Ayrıca kullanılan rivâyet sigaları da buna delâlet etmektedir. *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'dan alıntılara işaret eden bu senetlerde geçen râvilerden yaptığı nakiller esnasında kullandığı rivâyet sigalarının hiçbirinde kitabı bulduğunu ya da tamamen veya kısmen değişik metodlarla nüshasını elde ettiğini gösterir bir karineye rastlayamadık. Fakat şu hususu da göz önünde tutmak gerekir ki, talebenin okuduğu veya icâzet yoluyla elde ettiği kitaptan naklederken kitap ismini zikretmeyip doğrudan şeyhinin ismini söylemesi dönemin en önemli özelliklerinden biridir. İşte bundan dolayı Hatîb'in *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'i hiç görmediğini söylemek doğru olmaz kanaatindeyiz.

Buna ilaveten bizzat kitap olarak okuyup elde ettiğini gösterir açık bir karine bulunmasa da Hatîb'in müstakil bir kitap olarak *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'dan değişik metodlarla istifade ettiğine işaret eden senet ve rivâyet kullanımından başka, *el-Kifâye*'deki bazı konuların tertibi de buna açık bir delil niteliğindedir. Çünkü *el-Kifâye*'deki bazı konuların sıralanışı *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'la neredeyse birebir örtüşmektedir. Mesela hadis tahammülü ve edâsıyla ilgili konuların tertibi buna açık bir misaldir. *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'da icâzet ve münâvele aynı bab başlığı altında ele alınmış ve peşinden bir alt başlık olarak icâzetle ilgili şiiire yer verilmiştir. Hemen bu

konunun peşinden de vasiyyet bahsi ele alınmıştır. *el-Kifâye*'deki tertipe baktığımızda da aynı durum göze çarpmaktadır. Aynı şekilde icâzet bab başlığı verilerek icâzet metodunun ilk çeşidinin münâvele olduğundan bahsedilmiş ve bunun peşinden de buna bağlı alt başlıkta “icâzetle ilgili şiir” başlığı altında *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*' da geçen şiir nakledilmiştir. Sonra da aynı şekilde vasiyyet babı açılmıştır.²⁰⁰⁵

el-Kifâye'yeyi en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i ile mukayese ettiğimizde Hatîb'in her ne kadar senetleri en-Neysâbü'rî'ye kadar dayanan rivâyetleri mevcut olsa da tertip yönünden *el-Muhaddisu'l-Fâsıl*'ı kıyasen söylediğimiz şeyleri *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* için söyleyemeyiz. Aynı zamanda Hâkim'in *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i de Hatîb'in eserlerinde isim olarak zikredilmemektedir. Fakat Hatîb, *Târih*'inde tercemesini verdiği Hâkim'in ulûmu'l-hadîs konusunda eserleri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca devamında da Hâkim'den nakilde bulunan kimselerden kendisinin istifade ettiğini belirtiyor.²⁰⁰⁶ Zaten en-Neysâbü'rî'nin ismi bizzat Hatîb'in *el-Kifâye* ve diğer bazı eserinde de zikredilen senetlerde kullanıyor.²⁰⁰⁷ Bunun yanında Hatîb *el-Kifâye* ve diğer eserlerinde özellikle tarih, hadis ricâli ve diğer bazı konularda en-Neysâbü'rî'nin günümüze kadar gelemeyen kayıp eseri *Târihu Nîsâbü'rî* adlı kitabından bir hayli istifade etmiştir. En-Neysâbü'rî'nin bu eserindeki biyografilerin Hatîb'in *Târihu Bağdâd*'ından daha geniş ele alındığı belirtilmektedir. Hatîb'in eserinde daha çok şahıs hakkında tercemeler mevcutken en-Neysâbü'rî'nin eserinde biyografisi verilenler daha az fakat daha tafsilatlı anlatılmıştır.²⁰⁰⁸ Hatîb eserlerinin birçok yerinde el-Hâkim en-Neysâbü'rî ismini zikretmeden bu şahıstan hadis ricâliyle ilgili Muhammed b. Nuaym veya Muhammed b. Nuaym ed-Dabbî ismiyle nakillerde bulunmuştur.²⁰⁰⁹

²⁰⁰⁵ Krş. Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 435-459; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 326-352.

²⁰⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 509.

²⁰⁰⁷ en-Neysâbü'rî'ye dayanan bazı senetler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 150, 160, 392, 436; *el-Câmî*, I, 381; II, 295, 301.

²⁰⁰⁸ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fi Târihi Bağdâd*, s. 281, 282.

²⁰⁰⁹ Bunlardan bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 36, 111, 159; *el-Câmî*, I, 80, 112, 43, 171, 339, 368; II, 6, 12, 37; *Telhîsu'l-müteşâbih*, s. 252; *Tâli't-Telhîs*, I, 255; *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 57, 59, 66, 119, 136; *Târihu Bağdâd*, II, 236, 360, 423; III, 60, 189, 276; IV, 363, 458.

el-Muhaddisu'l-Fâsil'ın Hatîb üzerindeki etkisi sadece *el-Kifâye*'deki kullanılan senetler ve konuların tertibiyle münhasır değildir. Onun ve *el-Câmî* adlı eserindeki bazı içerik ve değerlendirmeler de söz konusu tesiri açıkça göstermektedir. Mesela hadis yazımı esnasında iki hadisin birbirine karışmaması için küçük bir daire konması meselesi hakkındaki aynı rivâyet er-Râmehürmüzî'ye varan senetle *el-Câmî* adlı eserde de zikredilmektedir.²⁰¹⁰

Bunların yanında hadis usulünün değişik konularına dair çeşitli eserleri ve görüşleri olan diğer bazı hocalarının ve bunların nakilde bulunduğu kimselerin de Hatîb üzerindeki etkisi onun vermiş olduğu bilgilerden anlaşılmaktadır.

Mesela Hatîb'in özellikle *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerinde en fazla istifade ettiği hocalardan bazıları; el-Ezherî (ö. 435/1043), es-Sayrafi (ö. 421/1030), İbn Rizkûye (ö. 412/1021), Ahmed b. Hasan el-Hayrî (ö. 421/1030), el-Berkâni eş-Şâfiî (ö. 425/1034), İbn Fadl el-Kattân (ö. 415/1024), Ebû Nuaym (ö. 430/1039) gibi âlimlerdir.²⁰¹¹

Hatîb'in hadis usûlü görüşlerinde ve eserlerinin telifinde etkisi olan şahıs ve kitapların sadece bunlardan ibaret olmadığını belirtmek isteriz. Hatîb *el-Câmî li-ahlâki'r-râvî* adlı eserinin son bablarında daha önceki âlimlerin kitaplarının ismiyle alakalı açmış olduğu bab başlığı altında hadis usûlünün temel konuları hakkında eser yazan ilk âlimlerden olan Ali b. Medînî (ö. 234/848)'nin toplam yirmi beş eserinin ismini zikretmekte bunlardan çoğunun kaybolup günümüze gelemediğini ve kendisinin sadece dört-beş tanesinden haberdar olduğunu söylemektedir.

Hatîb'in sadece *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserleri değil diğer bazı eserlerinde kullandığı senetler ve rivâyetler de usul-ü hadis bilgisinin oluşmasında etkili olan zengin literatüre işaret etmektedir. Mesela bunlardan İbn Ebi'd-Dünyâ (ö. 208/823)'ya ait 39 eserin Hatîb'in kütüphanesinde mevcut olduğu, Hatîb'in kütüphanesinde Dârekutnî (ö. 385/995)'ye ait on bir eser olduğu kaydının²⁰¹²

²⁰¹⁰ Krş. Râmehürmüzî, a.g.e, s. 606; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 273. Bu iki eser arasında bu tür kesişimler oldukça fazladır. Biz örnek olması hasebiyle sadece bunu vermekle yetindik.

²⁰¹¹ Daha önce Bağdâdî'nin hocaları değişik yerlerde daha ayrıntılı anlatıldığından şimdilik bu isim ve bilgilerle yetinmeyi uygun bulduk.

²⁰¹² el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 114.

yanında, *Târîhu Bağdâd*'ında Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847)'den sonra en fazla iktibası Dârekutnî'den yaptığı söylenmektedir. Yahyâ b. Maîn'in sadece *Târîh*'inden iktibasta bulunduğu söylenen Hatîb'in, Dârekutnî'ye ait çeşitli eserlerden 1092 alıntı yaptığı belirtilmektedir.²⁰¹³ Bunun yanında Kâsım b. Selâm (ö. 224/839)²⁰¹⁴, İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi şahıslar bunlardan birkaçıdır. Hatta İbn Kuteybe'nin *Müşkilü'l-hadîs (Te'vîlü Muhtelifi'l-hadîs)*, *Garîbu'l-hadîs* gibi hadis ilimleriyle ilgili olan kitaplarının Hatîb'in kütüphanesinde olduğuna dair isim de verilmiştir.²⁰¹⁵

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz, Hatîb kimi zaman hocaları aracılığıyla, kimi zaman değişik metodlarla elde ettiği kitaplar vasıtasıyla, yaşadığı devirde ve daha önceki asırlarda hadis ve hadis ilimiyle uğraşmış birçok âlimlerden istifade etmiştir. Söz konusu durumu bazen kitap ve şahıslarla ilgili verdiği açık bilgilerden, kullandığı yöntemlerden, kimi zaman da rivâyetleri yorumlamasından açıkça anlayabilmekteyiz.

B. FIKIH USULCÜLERİNİN ETKİLERİ

Tarihi süreç içinde hadislerin anlaşılması ve yorumlanması meselesinde farklı gruplar arasında tartışmaların yapıldığı bilinen bir gerçektir. Söz konusu meseleden neşet eden bu tartışma İslâm düşüncesinin teşekkül devrinde, Ehl-i Hadis ile Ehl-i fikhî karşı karşıya getirmiştir. Muhaddisler, fakihleri hadis bilmemekle ve rey ile kıyası hadislere tercih etmekle suçlarken, fakihler ise Ehl-i hadise rivayet ettikleri üzerinde düşünmeyen birer râvi ve nakilci gözüyle bakmış ve onları ilim hamalları, bilgi taşıyıcıları olarak değerlendirmişlerdir. Bu ihtilaftan dolayı her iki taraf da birbirinden etkilenmişlerdir. Yeri geldiğinde hadis ilmi ve usulü üzerinde çalışan muaddisler hadis ve sünneti anlamak için büyük oranda usûl-i fikhînin kural ve kaidelerini kabul etmek durumunda kalmışlardır.²⁰¹⁶

Hatîb'in hem hadis usulüyle ilgili eserlerinin hem de diğer bazı eserlerinin mukaddimesine bakıldığında müellifin bir hadisçi olmasına rağmen hadisin fikhîni düşünmeyen, hadisi anlamaya çalışmayan, kısacası lafızlara takılıp kalan hadisçileri

²⁰¹³ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 331.

²⁰¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 501.

²⁰¹⁵ Bkz. el-Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 117.

²⁰¹⁶ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, s. 3, 4.

sık sık eleştirmesi, fakihleri övmesi, hadisçilere fakihlerden, fakihlere de hadisçilerden istifade etmelerini tavsiye etmesi gibi sözleriyle karşılaşırız. Müellifin bütün bu tavsiyeleri dikkatlice okunduğunda onun asıl niyetinin hadisçilerle fakihleri uzlaştırmak olduğu anlaşılacaktır.²⁰¹⁷ Mesela “Sözümü işiten sonra da onu iyice belleyen daha sonra başkasına nakleden kimsenin yüzünü Allah ağartsın, kıymetini yüceltsin. Olur ki fıkıh hamili bir kimse fakîh değildir de kendisinden daha fakîh olan kimseye onu nakleder”²⁰¹⁸ hadîs-i şerifini açıklayan Hatîb burada hadis ehlini hadisin fikhını anlamaya teşvik etmektedir.

Hatîb’in eserlerindeki usul-ü fikhın izlerini öncelikle onun belli bir süre fıkıhla ilgilenmesiyle irtibatlandırmak yanlış olmasa gerek. Fıkıh ve usul-ü fıkıhçıların müellif üzerindeki bu tesiri sadece hayatının ilk devirleriyle sınırlı kalmamış hocaları ve bu ilimle ilgili ortadaki eserler aracılığıyla daha sonraları da devam etmiştir. Zaten İbn Hallikân onun fıkıh, hadis ve tarihçiliğini “Önceleri bir fakîh olmasına rağmen sonra hadis ve tarîh ilmiyle daha çok iştiğal etti” ifadeleriyle ortaya koymuş, fakat bu ifadeden de anlaşıldığı gibi daha çok hadis ve tarihle ilgilendiğini belirtmiştir.²⁰¹⁹

Hatîb’in yaşadığı Hicri V. Asır usûl-i fıkıh açısından parlak bir devir olarak kabul edilir. Bu asır fıkıh mezheplerinin kendi metodlarını tedvin ettikleri bir dönem olarak da kabul edilir. Müstakil bir hadis usûlü kitabı olmasa da içeriği yönünden hadis konularından bazılarını da ele alan Hatîb’in *el-Fakîh*’inin Şafîî mezhebi hadisçi özelliğini yansıttığı belirtilmektedir.

Hatîb’in özellikle *el-Fakîh*’ine baktığımızda ona tesir etmiş bazı fakihleri müellifin onlardan yaptığı alıntılardan anlayabiliriz.

Hatîb’in *el-Fakîh*’inde yaptığı bazı alıntılara bakıldığında, fakîhlerin onun üzerindeki tesiri açıkça anlaşılabilir. Mesela el-Kâdî Ebu’t-Tayyib (ö. 450/1058)’ten

²⁰¹⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, II, 140, 152; Hatîb el-Bağdâdî, *en-Nasîha li ehli’l-hadis*, s. 37; Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi’l-Hadis* (Dâru İhyâ-i’s-sünne baskısı), s. 4.

²⁰¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 45. Söz konusu hadis ve değişik varyantları için bkz. Ebû Davud, İlm, 10; Tirmizî, İlm, 10; İbn Mâce, Mukaddime, 18; Menâsik, 76; Dârimî, Muhaddime, 24; Ahmed b. Hanbel, I, 427; III, 225; IV, 80, 82; V, 183.

²⁰¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l- a’yân*, I, 92.

Hatîb *el-Fakîh*'te otuzdan fazla alıntı yapmıştır.²⁰²⁰ Ayrıca İbn Hâmmâme (ö. 434/1042) yine *el-Fakîh*'te Hatîb'in en çok nakilde bulunduğu Şâfiî mezhebi fakihlerindendir.²⁰²¹ Hatîb'in, Şâfiî fukasından olan Ebû Hâmid el-İsferâînî (ö. 406/1016)'nin meclisinde fıkıh derslerine gidip geldiği bilinmektedir.²⁰²² Ebû Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058) Hatîb'in Şâfiî fıkıhıyla ilgili kendisinden ders aldığı hocalarından biridir. Bu şahıs yaşadığı asırda Şâfiî mezhebinin önde gelen zatlarından kabul edilmiştir.²⁰²³

Hatîb'in eserlerine bakıldığında onun üzerinde etkili olan en önemli kişilerden birinin de eş-Şâfiî olduğu görülecektir. Özellikle usûlü fıkıh eseri olarak da kabul edilen *el-Fakîh* ve hadis usulüne dair en önemli iki kitabı *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerinde de bazen doğrudan bazen da dolaylı olarak İmâm Şâfiî'den alıntılarına şahit oluruz. Bunlardan bazıları Şâfiî kanalıyla gelen rivâyetlerken bazıları da onun kendi görüşleridir.²⁰²⁴

el-Kifâye'deki konuların anlatımında İmâm Şâfiî'ye dayandırılarak nakledilen ve onun görüşlerini yansıtan önemli mevzulardan birisi “haberlerin taksimi” başlığı konusuyla birlikte işlenen “haber-i vâhid” konusudur. İlk zamanlar haber-i vâhid terimi “Bir kişinin diğer bir kişiden rivâyet ettiği haber”²⁰²⁵ olarak lugat manasına uygun bir şekilde tanımlansa da, daha sonraları hadisçiler arasında meşhur olan tariflerde beyan edildiği gibi; haberi rivâyet eden râvi sayısı şart koşulmamış, bu haberin bir kişi tarafından rivâyet edebileceği²⁰²⁶ gibi, iki, üç veya daha fazla kişi tarafından da rivâyet edilebileceği belirtilmiştir.²⁰²⁷

Âhâd haberle ilgili görüşlerinde Hatîb, İmâm Şâfiî'den birçok nakilde bulunup, bizzat ismini de zikrederek onun verdiği örnekleri delil olarak göstermiştir.²⁰²⁸ Fakat

²⁰²⁰ Bu şahıstan yaptığı nakillerin bazısı için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 210, 313, 418.

²⁰²¹ Bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 199, 281, 300.

²⁰²² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 3.

²⁰²³ İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam* XVI, 39; İbn Kesîr, a.g.e., XII, 98; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, V, 215; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, V, 12.

²⁰²⁴ Bunlardan bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 36; *el-Câmî*, I, 223, 229; *el-Fakîh*, I, 221, 227, 253, 538.

²⁰²⁵ eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 369.

²⁰²⁶ eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 369; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 55;

²⁰²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 108.

²⁰²⁸ Bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 40, 46; *el-Fakîh*, I, 283-292.

âhâd haberle ilgili her konuda Hatîb'in eş-Şâfiî'ye katıldığını söylemek de doğru olmaz. İmam Şâfiî haber-i vâhidi "Hz. Peygamber'e ulaşıncaya kadar bir kişinin bir kişiden rivâyet ettiği haber"²⁰²⁹ olarak tarif ederken, Hatîb, âhâd haberi "mütevâtir haber şartlarını taşımayan haber"²⁰³⁰ olarak tanımlamış ve devamında haber-i vâhidi rivayet edenlerin bir topluluk dahi olsa ilim ifade etmeyeceği görüşüyle de Şâfiî'nin tarifindeki "bir kişi" sayısını "topluluk" ifadesiyle sınırsızlaştırmıştır.²⁰³¹

eş-Şâfiî'den birçok nakille haber-i vâhid konusunu ele alan Hatîb²⁰³² daha sonra haber-i vâhidle amel etmenin bütün tâbiînin ve günümüze kadar gelen bütün fukahânın görüşü olduğunu, onlardan hiçbir kimsenin bu hususta amel etmeyi inkâr eden bir görüşünün nakledilmediğini belirtmiştir.²⁰³³

Buna ilaveten Hatîb'in özellikle munkatı ve mürsel hadisi işlerken de zikredilen etkinin olduğu açıkça görülecektir. Çünkü onun munkatı ve mürsel terimini ele alırken munkatı terimini mürsel ile yan yana ve iç içe işlediği görülür. Bunda ise Şâfiî'nin büyük rolü olduğu bârizdir. Hatîb munkatı terimini mürselle iç içe işleyip bunların birbirine benzediğini söylerken hemen hemen bütün rivâyetlerini Şâfiî'den yapmaktadır. Şâfinin ismini de zikrederek verdiği nakillerde neredeyse kendi görüşü yok gibidir.²⁰³⁴

Hatîb'in usul-ü fikhîçilerden etkilenmesine örnek teşkil edecek konulardan biri de *mürsel hadis* tarifidir. İstılahta mürselin genel tanımı, tâbiînin isnadında sahabîyi atlayarak doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği hadisler²⁰³⁵ şeklindedir. Hatîb'in mürsel hadisin kapsamını çok geniş tuttuğu görülmektedir. Ona göre sadece tâbiînin Hz. Peygamber'den rivâyetlerine değil daha sonraki nesillerden bir râvinin muâsırı olmadığı veya muâsırı olduğu halde görüşmediği şeyhten rivâyet ettiği hadise de mürsel denir. Doğal olarak Hatîb bu tanımla *mürsel*, *mu'dal* ve *munkatı* hadis aynı saymaktadır. Zaten Hatîb *el-Kifâye*'de mu'dal'ın mürsel hadis

²⁰²⁹ eş-Şâfiî, a.g.e., s. 369.

²⁰³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32; *el-Fakîh*, I, 277.

²⁰³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32.

²⁰³² Bunlardan bazıları için bkz. *el-Kifâye*, s. 43-47; *el-Fakîh*, I, 283-289.

²⁰³³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 48.

²⁰³⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 37, 405, 437; *el-Câmî*, II, 280.

²⁰³⁵ Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 25; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 100; Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 133; Ebû Şuhbe, *el-Vasît*, s. 226.

içerisinde mertebeye en düşüğü olduğunu belirtmektedir.²⁰³⁶ Ayrıca *el-Fakîh* adlı eserinde mürselin tanımını verirken isnâdı kopuk olan rivâyettir şeklinde bir tarifile giriş yapmaktadır.²⁰³⁷ Hatîb'in mürsel tarifıyla “muttasıl olmayan her türlü rivâyeti mürsel kabul eden” fakîhlerin tarifinin birbiriyle örtüştüğü görülmektedir.²⁰³⁸

Hatîb'in fıkıh usulcülerinden etkilendiğini gösteren mevzulardan biri de, adaletin tespit yollarıyla ilgili meselede değerlendirilen *şöhret* konusudur. Adâletin tespitinde en muteber yol, râvinin âdil bir kimse olarak meşhûr olmasıdır. İlim çevrelerinde adâletle meşhûr olan, güvenilirliği övülen ravinin adaletini tespit etmek için başka bir şahide gerek yoktur. Şafî'ye göre sahîh olan bu görüş, aynı zamanda fıkıh usûlünde de tercih edilmiştir.²⁰³⁹ Hatîb adâlet ve güvenilirliğiyle meşhûr muhaddisin ayrıca tezkiyesine gerek olmadığına dair açtığı babta şöhret yoluyla adâleti sabit olan muhaddislerden bazılarının ismini vererek bunu somutlaştırmış ve bu konuda fıkıh usulcülerinin görüşlerini kabul ettiğini göstermiştir.²⁰⁴⁰

Bunlara ilaveten Hatîb bazı konuları ele alırken “cumhûru'l-fukahâ şöyle dedi”, “fukahâ şöyle dedi” ifadeleriyle, fakihleri kastederek söylediği diğer ifadeler onun sadece mezkûr meselelerde değil diğer birçok hadis usûlü meselelerinde fıkıh usulcülerinden etkilendiğini göstermektedir. Bu tür tabirler Hatîb'in hem *el-Kifâye*'sinde hem de diğer eserlerinde geçmektedir. Hatta bazı yerlerde Hatîb bir konu hakkında ilim erbabının görüşlerini aktarırken hadisçilerden önce fakihlerin görüşlerini ya da hadisçileri zikretmeksizin sadece fakihlerin görüşleri vermektedir.²⁰⁴¹

Hatîb'in fıkıh meseleleriyle ilgili müstakil olarak kaleme aldığı bazı kitaplarındaki görüşlerinde açık bir şekilde Şafî mezhebinin ve bu mezhebin temsilcisi İmâm Şafî'nin fikirlerini savunmuş olması da, onun üzerinde etkili olan

²⁰³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37.

²⁰³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh I*, 291.

²⁰³⁸ Fakihlerin tarifleri hakkında geniş bilgi için bkz. Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, s. 51, 52. Söz konusu tarif için bkz. el-Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-ahkâm*, II, 2.

²⁰³⁹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 105.

²⁰⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 109, 111.

²⁰⁴¹ Bunlardan bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 41, 48, 117, 120, 122, 149, 233, 296; *el-Câmî*, II, 190, 284; Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 8.

fakihlerin daha çok Şafî mezhebi ekolünün temsilcileri olduğunu göstermektedir. Zaten daha önceleri de belirttiğimiz gibi müellifimizin Şafî mezhebi müntesibi olmasında herhangi bir şüphe yoktur. Müellifin fıkıhla ilgili bu meseleleri ele aldığı belli başlı kitaplarından; *el-Cehr bi-bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm fi's-salât, el-Kunût ve'l-âsâru'l-merviyeye fihî alâ ihtilâfihâ ve tertîbihâ alâ mezhebi'ş-Şafî, Meseletü'l-ihdicâc li'ş-Şafî fîmâ üsnide ileyh ve'r-reddü ala't-tâinîn bi-azmi cehlihîm aleyh*,²⁰⁴² muhteva ve isimleri yönünden açıkça İmâm Şafî ve onun temsil ettiği mezhebin etkisini göstermektedir.

C. TARİHÇİLERİN ETKİLERİ

Hatîb üzerinde tesiri olan ilim dallarından biri de târih ilmi ve bu ilimle iştiğal eden âlimlerdir. Bizim burada tarih ilminin ve bu ilimle meşgul olan âlimlerin Hatîb üzerindeki etkisinden kastımız, müellifin daha çok bu ilime dair kitaplardan ve şahıslardan yaptığı nakillerdir. Çünkü İslami ilimler içerisinde değerlendirilerek bakıldığında tarih ilmi ile hadis ilmi arasındaki münasebette etkileyici faktörün ağırlıklı olarak hadis ilminden yana olduğu görülür. Konusu ve metodu bakımından benzerlikleriyle beraber farklılıkları da mevcut olan bu iki ilim dalı arasında hadis ilminin tarih ilminden etkilenmesi denildiğinde, bunun daha çok o eser veya şahıslardan yapılan alıntılarda bir olay, düşünce veya şahıs hakkındaki nakil şeklinde anlaşılması daha doğru olur kanaatindeyiz.

Hadis ve tarih iliminin bir alt branşı olan siyer-meğâzî disiplinlerinin konusu Hz. Peygamber'in hayatı ve faaliyetleriyle ilgili her türlü bilgi, belge ve rivâyeti toplamak ve nakletmektir.²⁰⁴³ Genel kanaate göre tarih ilmi, hadisçilerin metodları ve isnâd sisteminden yararlanılarak ortaya çıkmıştır. Birçok araştırmacı İslâm tarihinin hadis ilminden kaynaklandığını, hatta hadisin tevsik ve tenkid kaidelerinden yararlanarak ilmi bir hüviyet kazandığını ifade etmişlerdir. Hadis ve tarihin

²⁰⁴² Bu kitaplarla ilgili geniş bilgiler müellifin eserleriyle ilgili bölümde ele alındığından burada isimlerini zikretmekle yetindik.

²⁰⁴³ Boumrane, Chick, İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış, (çev. Nesimi Yazıcı), AÜİFD., XXX 265. Ankara, 1988.

konularındaki yakınlıklardan dolayı ilk dönem hadis ve tarihçiliğinin başlangıcı olarak kabul edilen siyer ve meğâzî çalışmaları hadis ile iç içe yürümüştür.²⁰⁴⁴

Biz burada, İslâmi ilimlerin birçok dalında eserleri olan fakat hem hadis ve hadis usûlü alanında hem de tarih alanındaki müktesebatı daha fazla olması itibariyle bu yönüyle tanınan Hatîb'in tarihi kaynakları kullanması üzerinde duracağız.

İslâmi ilimler içerisinde muhaddislerin biyografilerini ihtiva eden kitaplara *Târîh* adı verilmiştir. Esasen hal tercemeleri, Târîh ilminin bir dalı olarak bilindiği için *Ricâl* kitapları Târîh ilmi ile yakın ilişki içinde olagelmıştır. Hadis ravilerinin biyografilerini ihtiva eden Ricâl kirtapları, daha sonra her ilim dalı için ayrı ayrı büyük müstakil *Terâcim* kitaplarının yazılmasına sebep olmuştur. Sahâbe ve tâbîn tabakalarına verilen önem, sonraki âlimlerin biyografilerinin de tabaka tertibiyle ele alındığı eserlerin telifine yol açmıştır. Böylece muhaddislerin dışında diğer ilim erbâbı, hatta toplumun her kesiminden insan grupları için çok sayıda Tabakât kitabı yazılmıştır. Yine belirli bir bölge veya şehrin âlimlerini ve meşhurlarını ihtiva eden birçok bölgesel Târîh kitabı telif edilmiştir. Bu kitaplardaki biyografilerin tertip ve işlenişinde, ilk ricâl kitaplarının tesiri açık bir şekilde görülmektedir.²⁰⁴⁵ Büyük ricâl kitaplarında muhaddis biyografileri ağırlıkta olmasına rağmen, değişik kesimlerden biyografilere de yer verilmiştir. Bu konuda ilk kitap Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'idir.

Hatîb'in yaklaşık otuz yılını verdiği *Medînetü's-selâm* ismiyle de kaydedilen *Târîhu Bağdâd* adlı eseri Bağdâd'ın kuruluşundan hicrî 460 senesine kadar üç asırdan beri Bağdâd'ta oturan veya buraya bir vesileyle gelen muhaddis, fakîh, müfessir, kurrâ, zâhid, halife, vezir, şair, matematikçi, dil bilimci ve birçok meslek grubundan tanınmış kişilerin terceme-i hallerine dair bir kitaptır. Matbu nüshasında düşen biyografiler hariç, kitapta 7831 şahsın hal tercemelerinin mevcut olduğu bilinmektedir.²⁰⁴⁶ İçeriği bakımından birçok sınıftan meslek erbabının bulunmasının

²⁰⁴⁴ Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, s. 208..

²⁰⁴⁵ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. XI.

²⁰⁴⁶ Bkz. *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 328.

yanında ele alınan biyografilerin dört binine yakınının muhaddislerden meydana gelmesi²⁰⁴⁷ eserin hadis ricâli bakımından önemini ortaya koymaktadır.

Daha önce de defaatle zikredildiği gibi Hatîb'in tarihçiliği denildiğinde akla ilk gelen onun kendisiyle özdeşleşmiş olan *Târîhu Bağdâd* adlı eseridir. Buna ilaveten onun hadis ricâli ve râvilerin isimleriyle alakalı kaleme aldığı diğer birçok kitabı da onun tarihçi kimliğini yansıtmaları bakımından kıymetli eserlerdir.

Hatîb'in zengin bir kütüphaneye sahip olması ve birçok beldeye ilmi yolculuklar düzenleyip buraları ziyaret etmesi gerek şahıs olarak gerekse eser olarak onun yararlanmış olduğu ilmi otoritelerini tespit etmek gerçekten zor iştir. Bu hem onun *Târîhu Bağdâd*'ı için hem de diğer eserleri için geçerlidir. Fakat biz burada özellikle *Târîhu Bağdâd*'ında yararlandığı ve ona tesir eden önemli şahıslar ve eserler üzerinde durmak istiyoruz.

Kaynaklar arasında Hatîb'den önce Bağdâd tarihine dair yazılan eserlerin olduğu söylenmektedir. Bölgesel tarih kitaplarının telifinin hicrî 3. asırda başlayıp 4. asırda yaygınlaştığı düşünülecek olursa, meşhur bir ilim merkezi olan Bağdâd'ın tarihinin daha önceden yazılmadığı düşünülemez. Hatîb'in kitabındaki nakillerden, bilhassa şu iki âlimin ondan önce Bağdâd ricâline dair kitapları olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, Ebu'l Hüseyyn Ahmed b. Cafer İbnü'l-Münâdî (ö. 336/947) olup *Târih* adlı kitabı vardır. İbnü'l-Âdim (ö. 660/1262), *Târîhu'l-huffâz* adını verdiği bu kitaptan iktibas yapmıştır. Hatîb ise bu kitaptan 416 alıntı yapmıştır. İkinci müellif ise İbnü'l-Ciâbî diye meşhur olan Ebû Bekr Muhammed b. Ömer (ö. 355/965)'dir.²⁰⁴⁸

Hatîb bunun yanında bölgesel nitelikte olan bazı tarih kitaplarından da çokça istifade etmiştir. Onun, Merv, Herat, Semerkânt, İsbehân, Nîsâbûr, Musul, Basra, Şam, Harran, Rakka, Mısır gibi bazı bölgelere dair yazılmış kitaplardan istifade ettiği belirtilmektedir.²⁰⁴⁹ Bunlar içerisinde ise en-Neysâbûrî (ö. 405/1014)'nin kayıp

²⁰⁴⁷ Bkz. et-Tahhân *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 278.

²⁰⁴⁸ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 287-292; Eren, a.g.e., s.331.

²⁰⁴⁹ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 263-308'de geçen bazı yerlerde bu konu hakkında daha geniş bilgi bulunabilir.

kitaplar listesinde yer alan *Târîhu Nîsâbûr* adlı kitabı Hatîb için önemli bir kaynak olmuştur. En-Neysâbûrî'nin bu eserindeki biyografilerin Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ından daha geniş ele alındığı belirtilmektedir. Hatîb'in eserinde daha çok biyografiler mevcutken en-Neysâbûrî'nin eserinde biyografisi verilenler daha az fakat daha tafsilatlı anlatılmıştır. Hatîb eserlerinin birçok yerinde el-Hâkim en-Neysâbûrî ismini zikretmeden bu şahıstan hadis ricâliyle ilgili Muhammed b. Nuaym veya Muhammed b. Nuaym ed-Dabbî ismiyle nakillerde bulunmuştur.²⁰⁵⁰

Ayrıca Hatîb cerh ve ta'dîl kitaplarından da istifade etmiştir. Çeşitli ilim erbabıyla ilgili birçok bilgiyi hâiz olan ve değişik isimler altında kaleme alınan bu eslere de tarih kitabı gözüyle bakmak her halde yanlış olmaz. Hatîb, kendi zamanına kadar bu alanla ilgili elliye aşkın eserin çoğunu *Târih*'inde zikretmiş, onlardan iktibaslarda bulunmuştur.²⁰⁵¹ Genel olarak bu eserlerden bazıları sika râviler, bazıları zayıf râviler, bazıları da hem sikâ hem de zayıf râvileri ihtiva etmektedir.

Hatîb'in *Târih*'inde sika râvileri değerlendirmesinde el-İclî (ö. 261/875) ve İbn Şâhîn (ö. 385/995)'in sika râvileri ihtiva eden eserlerini esas aldığı, diğerlerini ise ihmal ettiği belirtilmektedir.²⁰⁵² Zayıf râvilerle ilgili ise Hatîb'in zamanına kadar telif edilmiş olan 25 ricâl kitabından 9 tanesinden iktibaslardan bulunduğu belirtilmektedir. Bunlardan, Ali b. Medînî'nin zayıf râvileri ihtiva eden kitabı, Buhârî'nin *ed-Duafâu'l-kebîr*, *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserleri belli başlı olanlardır. Ayrıca Bağdâdi eserlerinde Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu's-Sağîr* ve *et-Târîhu'l-evsat* adlı kitaplarından da çok sayıda alıntı yaptığı belirtilmektedir.²⁰⁵³ Müellif sadece zikredilen şahısların eserlerinde değil Ukaylî (ö. 322/934), Dârekutnî (ö. 385/995) gibi birçok kimsenin de eserlerinden istifade etmiştir.²⁰⁵⁴ Buna ilaveten hem zayıf hem de sikâ râvileri kapsayan eserlerden Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847)'in *et-Târih ve'l-ilel*, *Ma'rifetü'r-ricâl*, eserleri ki²⁰⁵⁵ Yahyâ b. Maîn ve Dârekutnî

²⁰⁵⁰ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 263-308.

²⁰⁵¹ el-Ömerî, a.g.e., s. 309-383.

²⁰⁵² el-Ömerî, a.g.e., s. 311.

²⁰⁵³ el-Ömerî, a.g.e., s. 314-319.

²⁰⁵⁴ Bu eserler hakkında geniş bilgi için bkz. el-Ömerî, a.g.e., s. 319-335.

²⁰⁵⁵ el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 337, 338.

Târîhu Bağdâd'da Hâtîb'in en fazla iktibasta bulunduğu şahıslardır. Hatîb'in İbn Maîn'den 1100, Dârekutnî'den 1092 iktibas yaptığı söylenmektedir ki, bu derecede iktibas yaptığı bir 3. kaynağın olmadığı belirtilmiştir.²⁰⁵⁶ Ayrıca Hatîb, Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu'l-ilel* ve *Kitâbu't-târih* adlı eserlerinden de bir hayli alıntı yapmıştır.²⁰⁵⁷

Hatîb'in yararlanıp kendilerinden iktibasta bulunduğu tarih sahasında değerlendirebileceğimiz eserlere sahip âlimler sadece bunlardan ibaret değildir. O ayrıca, tabakât kitaplarıyla, isim, künye, vefayât gibi konularda kaleme alınmış diğer birçok eserden de istifade etmiştir.²⁰⁵⁸

Bütün bunların ötesinde Hatîb ilk İslâm tarihçisi olarak kabul edilen Vâkîdî (ö. 130/823)'nin *el-Meğâzî* adlı eserini hocaları aracılığıyla okuduğunu belirtmektedir.²⁰⁵⁹ Ayrıca müellif *el-Câmî* adlı eserinde Vâkîdî'nin bu eserinin içeriğinden bahsetmektedir.²⁰⁶⁰ Hatîb'in başlangıçtan kendi zamanına kadar telif edilmiş târihle ilgili eserleri okuması ve bunlara vâkîf olması onun bu alanda vücuda getireceği telifâta tesir etmiştir. Kendisinden önceki eserlerin alfabetik sisteme göre tertip edilmiş olması, bunların muhtevasıyla ilgili bazı özellikler, Hatîb'in başta *Târîhü Bağdâd*'ı ve *Târîhe* dair diğer eserleri üzerinde belli bir etkiye sahiptir. Genelde konuların takdîminde bu benzerlik farkedilen bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat Hatîb kendisinden önceki eserlerde, biyografiyle ilgili metodları zikredilen bazı vasıfları itibariyle takip etse de, isimleri mübhemlikten kurtaracak, vasıfları ortaya çıkaracak, karışık isimleri birbirinden ayıracak daha değişik ve gelişmiş bir üslupla biyografileri ele almıştır. O bir râviyi bütün özellikleriyle ortaya çıkarıp resmedecek olan bilgileri hiç üşenmeden belirli bir tertiple *Târîhu Bağdâd*'ında ele almakla beraber, hem kendisinin hem de diğer bazı kimselerin eserlerinde dağınık ve kapalı olarak bulunan çeşitli râvi ve şahıs isimlerini ihtiva

²⁰⁵⁶ Eren, *Hadis İlmünde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 331.

²⁰⁵⁷ el-Ömerî, a.g.e., s. 342.

²⁰⁵⁸ Bunların isimleri ve içerikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 79-85; el-Ömerî, a.g.e., s. 383-425. Hatîb'in tarih alanındaki müktesebatı ve *Târîhü Bağdâd*'ı ile ilgili geniş çalışmalar olduğu için biz konuyla ilgili burada fazla malumata girmedik. Bu alandaki en geniş çalışmadan bazıları Yusuf Uş ve Ekrem Ziyâ el-Ömerî'nin kaleme almış oldukları eserlerdir ki, biz dipnotlarımızda bu iki şahıstan birçok alıntıyla söz konusu meselelere atıflarda bulduk.

²⁰⁵⁹ el-Ömerî, a.g.e., s. 466.

²⁰⁶⁰ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 163.

eden birbirini tamamlar nitelikte birçok eser de meydana getirmiştir. Böylece müellif başta hadis ve tarih aynı zamanda da İslâmi ilimlerin diğer birçok dalında araştırma yapanlara bu konularda kolaylık sağlamıştır.

D. KELÂMCILARIN ETKİLERİ

İslâmi ilimlerin değişik sahalarda eserler kaleme alan Hatîb gibi mütebahhir bir şahsın ilgilendiği ve tesiri altında kaldığı branşlar sadece hadisçiler, fakihler ve tarihçilerden ibaret değildir. Bunların yanında diğer ilimlerin de müellif üzerinde belirli bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Her ne kadar hadis, fıkıh ve tarîh ilmi kadar olmasa da Hatîb'in kelâm ilminden belirli bir düzeyde etkilendiği eserlerindeki nakillerden ve ortaya koyduğu görüşlerden anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda Hatîb'in amelî konularda Şâfiî ve Hanbelî, itikâdî konularda ise Eşârî olduğuyula ilgili rivâyetler yer almaktadır. Önceleri Hanbelî olduğu daha sonraları ise Şâfiî mezhebine intisab ettiği söylene de²⁰⁶¹ Hatîb'in fıkıhla ilgili kaleme aldığı bütün eserlerin Şâfiî mezhebine dair olması, *el-Fakîh* adlı eserinde bizzat İmâm Şâfiî'ye dayandırdığı birçok nakilleri ve hocalarının ekserisinin bu mezhebin mensubu olması onun Şâfiî mezhebine müntesib olduğunu açıkça ortay koymaktadır.²⁰⁶²

Hatîb'in itikâdî konularda Eşârî'ler gibi düşündüğü görüşü hemen hemen bütün kaynaklarda ortak olarak zikredilmektedir. Muhtemelen hicrî 300. yıllarda Bağdâd'a giderek ömrünün kalan kısmını burada geçiren Ebu'l-Hasan el-Eşârî (ö. 324/935)'nin Hanbelî âlimlerden birçoğuyula tanıştığı ve daha önceleri Mu'tezile görüşlerini kabul etmesine rağmen Ehl-i sünnete intisab ettiğini ve Ahmed b. Hanbel ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef itikâdını benimsediğini kaynaklarda görmekteyiz.²⁰⁶³ Yaygın kanaat asıl şöhreti kelim ve itikâdî mezhepler sahasında görülen Eşârî'nin Şâfiî olduğudur.²⁰⁶⁴ Doğal olarak bu durum amelî konularda Şâfiî olduğunda neredeyse hiçbir şüphe olmayan ve kendisini sünnet ve hadis savunucusu olarak

²⁰⁶¹ Bkz. İbnu'l- Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 132.

²⁰⁶² Bağdâdî'nin gerçekte Şâfiî mezhebine göre amel ettiği ve Hanbelî olmadığıyla ilgili olarak ileri sürülen görüşler hakkında daha geniş bilgi için bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 60.

²⁰⁶³ İrfan, Abdülmecid, "Eşârî", *DİA.*, XI, 444.

²⁰⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, I, 188; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, III, 333.

gören Hatîb'in Şafî-Eşarî insicamı nedeniyle itikadî konularda Eşarî mezhebi müntesibi olduğunu göstermektedir. Hatîb'in *Târîh*'inde mütekellim olarak tavsîf ettiği Eşarî'yi kendisinin hadis karşıtları olarak gördüğü Mu'tezile, Rafizîyye, Cehmiyye ve diğer bid'at fırkalarıyla mücadele eden bir musannif olarak tanıtması da²⁰⁶⁵ zikredilen görüşleri desteklemektedir.

Hatîb'in sünnete hizmet eden biri olduğu, kalamcıları eleştirip onlarla arasına mesafe koyduğu kaynaklarda²⁰⁶⁶ yer alsa da daha sonraları hocası Ebû Nuaym (ö. 430/1038) gibi onun da kalamcılara yaklaştığı iddia edilmiştir. Eserlerinde kelâmcıları yeren bir âlim olarak onun bu tavrı bazılarınca hayretle karşılanmıştır.²⁰⁶⁷

Hatîb'in başta *el-Kifâye*'si olmak üzere diğer eserlerine bakıldığında kalamcılar tarafından onun hadis usulcülüğünü ciddi manada etkileyecek bir görüş ve naklin müellif üzerinde tesirinin olmadığı görülür. Elbette ki eserlerinde kalam ilmiyle iştiğal etmiş şahıslardan nakillerde bulunup bunlardan bazılarını kabul etmiştir. Fakat çok sınırlı sayıdaki bu nakil ve görüşler zikredildiği gibi onun hadis usulcülüğüne ciddi bir manada etki olarak görülmemelidir. Çünkü söz konusu nakil ve tesir hadis usulcülerinden çok fıkıh usulcülerinin ve kalamcıların konusu olan mütevâtir ve âhâd mevzuunda olmuştur.

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi "mütevâtir" kavramı hadis usûlcülerinden çok, kalamcıların ve usûl-i fıkıhçıların araştırma alanına girmiştir. İbnu's-Salah da bu konuyu ilk defa ele alan hadiscinin Hatîb olduğunu söylemiş, mütevâtir haber konusunda onun usûl-i fıkıhçılara ve kalamcılara tâbi olduğunu belirtmiştir.²⁰⁶⁸ Hatîb'in mütevâtir kavramını da ele aldığı "haberler ve haberlerin taksimi babı" başlığı altında haberi üç kısma ayırması ve açıklaması, onun bu konuda kalamcılardan etkilendiğinin açık bir göstergesidir. Çünkü kalamcılardan olan Bakıllânî (403/1012) *Temhîd* adlı eserinde "haberlerin kısımları" başlığı altında haberleri üçe ayırmış²⁰⁶⁹, Hatîb de bu bilgileri hemen hemen aynı şekilde

²⁰⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 260.

²⁰⁶⁶ Mesela bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 4.

²⁰⁶⁷ Kılıç, *el-Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*, s. 43, 44.

²⁰⁶⁸ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 267.

²⁰⁶⁹ Bakıllânî, *Temhîd*, I, 434-437.

nakletmiştir.²⁰⁷⁰ Müellifin, mütevâtir haberi anlatırken genelde diğer konularda olduğu gibi konuya senetli rivâyetleri vererek girmemiş, aksine direkt olarak haberin kısa bir tanımı, daha sonra da mütevâtir haberin tanımıyla başlamıştır.²⁰⁷¹ Bu ise Hatîb'in burada vermiş olduğu bilgilerin tamamen kendisine ait olduğu izlemine doğurmuştur. Oysa yukarıda da değindiğimiz gibi her ne kadar müellif, konuyu anlatırken alıntı yaptığına dair bir kitap ismi zikretmeyip, senet vermese de, hem işlediği konuyu üç başlık altında ele alması, hem de örneklendirme biçimi, bilgilerin kendisinden önceki kelamcılara dayandırıldığına bir göstergesidir.

Hatîb'in özellikle *el-Kifâye*'sine bakıldığında haber ve haberin bilgi değeriyle ilgili kelam ilminin konusu olan hususlarda Bakıllânî'den alıntılar yapıp fikirlerinden istifade ettiği görülmektedir.²⁰⁷²

Ağırlıklı olarak usûl-i fikhın ve Kelam ilminin konusu olan haber, mütevâtir haber ve haber-i vâhid ve bununla amel meselesi Hatîb'in eserleriyle hadis usûlü konusu olarak müstakil bab başlıkları altında ele alınmış, müellif eserlerinde kendisinden önceki tartışmaları ele alarak görüşlerini aktarmıştır. Hatîb'in eserlerine bakıldığında haber ve haberin kapsamı ile ilgili görüşlerinde birçok defa usûl-i fikhın ve kelam ilminin içerisinde yer almış olan müelliflere ve onların görüşlerine atıflar yaptığı görülür.²⁰⁷³

Hatîb'in başta el-Eşarî (ö. 324/935) ve Bakıllânî (403/1012) olmak üzere zaman zaman kelâmıcılardan istifade ettiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Elbette ki onun kelâm ekolü içerisinde yararlandığı meseleler ve yaptığı alıntılar bunlardan ibaret değildir. O, zaman zaman başta kendisinin müntesibi olduğu Eşarî mezhebi temsilcileriyle diğer kelam ekollerinden, kimi zaman “mütekellimin” ismini kullanarak kimi zaman da müşahhas ekol isimleri kullanarak çeşitli alıntılar

²⁰⁷⁰ Bağdâdî *el-Kifâye*'sinde mütevâtir haberi anlatırken kelamcılarda olduğu gibi haberleri taksimât altındaki verdiği örnekler ve kullandığı lafızlar neredeyse kelamcılarının kullanım ve örnekleriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32-33; Bakıllânî, *Temhîd*, I, 434-437; Abdülcebbar, *Şerhu'l- Usûli'l-Hamse*, s.768; İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 104-138.

²⁰⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32-33.

²⁰⁷² Bunlardan bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 41, 169, 313, 473.

²⁰⁷³ Önce de zikrettiğimiz gibi Bağdâdî *el-Kifâye*'sinde “mütevâtir haberi” anlatırken verdiği örnekler, kullandığı lafızlar, yaptığı taksimatlarda kelamcılarla benzer özellikler taşımaktadır. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32-33; Bakıllânî, *Temhîd*, I, 434-437; Abdülcebbar, *Şerhu'l- Usûli'l-Hamse*, s.768; İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 104-138.

yapmıştır.²⁰⁷⁴ Fakat daha önce de zikredildiği gibi bunların Hatîb üzerinde ciddi bir etkisi olduğu iddia edilemez.

II. HATİB'İN HADİS USULCÜLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Hem *el-Kifâye*'sinin muhteva genişliği bakımından hem de hadis usulünün müstakil konuları hakkında telif ettiği eserleri ve ortaya koyduğu görüşleri bakımından Hatîb'in diğer hadis usulcileri üzerindeki etkileri müstakil bir çalışma yapılacak kadar geniş bir konudur. Zikrettiğimiz sebeplerden ötürü çalışmamızın bu kısmında onun diğer hadis usulcileri üzerindeki etkilerini önemli gördüğümüz yönleriyle iki farklı başlık altında fazla ayrıntıya girmeden incelemeye çalışacağız.

A. HADİS USÛLÜ GÖRÜŞLERİ BAKIMINDAN²⁰⁷⁵

Çalışmamızın bu kısmını aslında Hatîb'in İbnu's-Salâh ve diğer hadis usulcileri üzerindeki etkileri şeklinde iki bölümde ele almak sistematik yönden daha düzenli olurdu. Fakat biz burada Hatîb'in kendisinden sonraki hadis usulcileri üzerindeki tesirini tek bir başlık altında ele alacağız. Bunu da daha çok İbnu's-Salâh merkezli işleyeceğiz.²⁰⁷⁶ Zikrettiğimiz gibi bu bölümü tek bir başlık altında ele almamızın ve bunun ağırlıklı olarak İbnu's-Salâh merkezli olmasının nedeni, daha sonraki yapılan hadis usûlü çalışmalarının genelde İbnu's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine şerh ve ihtisâr türü eserler olması dolayısıyladır. İbnu's-Salâh'ın söz konusu eseri kendisinden sonrakilere sadece görüşleri ve değerlendirmeleri bakımından değil aynı zamanda muhteva ve tertîb bakımından da etki etmiştir. Zaten şerh ve ihtisârların mahiyeti itibariyle de bu şekilde olması tabii bir durumdur. Bu iddianın en bariz örneklerinden birisi “Lafız ve mana rivâyeti” konusudur. Bu konu Hatîb tarafından bu şekilde isimlendirilip işlenirken, İbnu's-Salâh bu konuyu *Mukaddime*'sinde *فِي صِفَةِ رِوَايَةِ الْحَدِيثِ* (Hadis Rivâyetinin Sıfatı Hakkında) başlığıyla ele almıştır. Zikredilen bu başlık altında lafız ve mâna rivâyetinin ele alınıp

²⁰⁷⁴ Bu alıntılardan bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 153, 418; ; *el-Câmî*, II, 180; Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 86; *Târîhu Bağdâd*, II, 217.

²⁰⁷⁵ Biz Hatîb'in burada diğer hadis usulcileri üzerindeki etkilerini ele alırken sadece kendisine ait görüşlerini değil kitabında geçen bir nakli de diğerlerinin Hatîb'i kaynak göstererek vermesini de kastediyoruz.

²⁰⁷⁶ Bağdâdî'nin İbnu's-Salâh üzerindeki etkisi hakkında bkz. Kahraman, “*Hadîs Usûlü Alanında el-Hatîb el-Bağdâdî'nin İbnu's-Salâh Üzerindeki Etkileri*” (UÜSBE., Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1995.)

incelenmesi İbnu's- Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadîs*'inden Kâsımî'nin *Kavâidü't-tahdîs* adlı eserine kadarki eserlerin neredeyse hepsinde aynı şekilde sistematize edilmiştir. Bütün bu eserler lafız ve mâna rivâyeti ve bu konuyla birlikte ele alınan diğer meseleleri Hatîb'te olduğu gibi bu konuların ismine münhasır bir başlık altında değil de neredeyse tamamen "hadis rivâyetinin sıfatı" başlığı içerisinde ele almışlardır. Halbuki Hatîb bu konuları müstakil başlıklar altında ayrı ayrı ele almıştır. Fakat İbu's-Salâh'da ve diğer bazı hadis usulcülerinin eserlerinde bunu görmek mümkün değildir.²⁰⁷⁷

Hatîb'in özellikle İbnu's-Salâh üzerindeki etkisi kullanılan atıflar yönünden aşikardır. Başta İbnu's-Salâh'ın *Mukaddime*'sine ve diğer hadis usulcülerinin eserlerine bakıldığında açıkça Hatîb'in ismi verilerek kullanılan görüşler ve nakiller sözkonusu etkiyi anlatmaya yetecek düzeydedir.²⁰⁷⁸ İbnu's-Salâh'ın hadis usûlü görüşleri bakımından etki altında kaldığı eserin sadece *el-Kifâye* olmadığı, Hatîb'in diğer bazı eserlerinden de haberdar olduğu bizzat kendi verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Hatîb'in eserlerinden bazıları İbnu's-Salâh'ın kitabının çeşitli yerlerinde zikredilmektedir. *el-Fasl li'l-vasl*²⁰⁷⁹, *Ahbâru men haddese ve nesîye*²⁰⁸⁰, *Temyüzü'l-mezîd fi muttasılı'l-esânîd*²⁰⁸¹, *et-Tafsîl li mübhemi'l-merâsîl*²⁰⁸², *es-Sâbık ve'l-lâhik*²⁰⁸³, *el-Müttefik ve'l-müfterik*²⁰⁸⁴, *Telhîsü'l- müteşâbih fi'r-resm*²⁰⁸⁵, *Râfi'u'l-irtiyâb fi'l-kulûb mine'l-esmâ' ve'l-elkâb*²⁰⁸⁶ İbnu's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinde ismi geçen belli başlı eserlerdir.

²⁰⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için krş. İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 213-234; Nevevî, *Takrîb*, s. 74-79; İbn Kesîr, *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*, s. 141-150. Fakat bunun yanında İbnu's- Salâh'ın *Ulûmu'l-Hadîs*'indeki gibi değil de farklı başlık altında ele alınıp anlatılan eserler de vardır. Bkz. Suyûtî, *Tedrîb*, I, 532-536; Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, s. 221-225; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 671-762.

²⁰⁷⁸ Biz burada Bağdâdî'den sonrakilerin hadis usûlü eserlerinde müellifinden yararlandığı yerlerin hepsini tek tek anlatmayacağız. Örnek olması hasebiyle bazılarını genişçe ele alırken bazılarını sadece ismen değineceğiz. Müelliflerin birbirine katılmadığı, kısmen katıldığı yerlere de değineceğiz.

²⁰⁷⁹ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 98.

²⁰⁸⁰ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 118.

²⁰⁸¹ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 287.

²⁰⁸² İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 289.

²⁰⁸³ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 318.

²⁰⁸⁴ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 358.

²⁰⁸⁵ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 365.

²⁰⁸⁶ İbnu's- Salâh, a.g.e.,s. 369.

İbnu's-Salâh eserinde Hatîb'ten yaptığı alıntılarda bazen direkt onun ismini kullanarak, bazen dolaylı olarak çeşitli şekillerde onun görüşlerine katılırken, kimi zaman da bir kısım görüşlerine katılıp bir kısmına katılmadığı görülmektedir. Genel olarak Hatîb'den yaptığı alıntılarda onunla aynı görüşte olan İbnu's-Salâh'ın yer yer bu görüşleri tamamen kabul etmediği de görülmektedir.

Biz burada misal teşkil etmesi bakımından İbnu's-Salâh'ın Hatîb ile aynı görüşte olduğu bazı konuları ele alarak başlamak istiyoruz.

Mesela bunlardan birisi, “râvinin kendisine ait olmayan bir nüshadan rivâyeti” meselesidir. İbnu's-Salâh'a göre eğer bir râvi semâ ettiği bir kitap içerisindeki hadisleri bu kitaptan değilde yine aynı şeyhten sema edilmiş olarak başka birinin kitabından karşılaştırma yapmadan rivâyet edecek olursa bu câiz değildir. Çünkü başkasına ait olan bu kitabın içerisine râvinin kendi kitabında olmayan rivâyetler de karışmış olabilir.²⁰⁸⁷ İbnu's-Salâh'ın karışma ihtimaline binâen cevaz vermediği bu tür rivâyetin Hatîb'in *el-Kifâye*'sinde de aşağı yukarı benzer ifadelerle anlatıldığı görülmektedir. Hatîb'e göre eğer râvi, başka nüshadan yapacağı rivâyetlerin içeriğini bilir, bunun kendi semaları olduğu kanaatinde şüphe etmezse bu durumda başkasına ait nüshadan rivâyet câiz olur.²⁰⁸⁸ Zaten İbnu's-Salâh konuyu ele alırken Hatîb'in ismini de bizzat vererek onun, hadis ehlinin genelinin görüşlerinin bu doğrultuda olduğu iddiasını da aktarmaktadır. Hatîb'in, râvinin kendisine ait olmayan bir nüshadan rivâyetine Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748) ve Muhammed b. Bekr el-Bursânî (ö. 203/818)'nin ruhsat verdiği ile ilgili nakli İbnu's-Salâh'tan sonraki birçok hadis usulcülere tarafından da aynı isimler verilmek suretiyle nakledilmiştir.²⁰⁸⁹ Bu konuyla ilgili olarak Hatîb'ten sonraki hadis usulcülerinin, müellifin sözleri üzerine pek fazla bir şey söylememeleri, hatta onun naklettiği rivâyetlerle yetinmeleri onun tesirini göstermesi açısından önemli bir durumdur.

Hatîb'in kendisinden sonrakiler üzerinde etkisinin görüldüğü yerlerden birisi de “arz metoduyla alınan hadislerin rivâyeti meselesidir.” Arz ile alınan hadislerin

²⁰⁸⁷ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 211.

²⁰⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 293.

²⁰⁸⁹ Bkz. Nevevî, *Takrîb*, s. 73; İbn Kesîr, *İhtisârü Ulûmi'l-hadîs*, s. 140; es-Suyûtî, *Tedrib*, I, 529.

rivâyet edilmesinin câiz olup olmadığı meselesi birkaç istisna görüş hariç tutulacak olursa genel kanaat bunun geçerli olduğu yönündedir.

Hatîb bu konuyu *el-Kifâye*'sinde farklı başlıklar altında genişçe ele almış, bu tür metodla alınan hadislerin rivâyetini hoş karşılamayanların olduğunu belirtmekle birlikte fukahanın çoğunun ve hadisçilerin bu metodun sahîh ve geçerli olduğunu söylediklerini rivâyelerle ele almıştır.²⁰⁹⁰ Hatta açtığı müstakil bir başlıkta kıraatin derece bakımından semaya denk olduğunu savunan onlarca kişinin rivâyetlerini peş peşe aktarmıştır.²⁰⁹¹ İbnu's-Salâh da bazı istisnâlar dışında arzın sahîh bir metod olduğunu belirtmiştir.²⁰⁹²

Fakat *kıraat* konusunda asıl tartışma *sema* metoduyla alınan hadislerin rivâyetinde kullanılması yaygın olan *haddesenî*, *ahberanî*, *semi'tü* gibi rivâyet lafızlarının kıraat kaydı konulmadan söz konusu bu metodda kullanılıp kullanılmayacağı meselesidir. Hatîb burada ihtilafın olduğunu belirterek bazılarına göre bu tür rivâyetin câiz olduğunu bazılarına göre ise câiz olmadığını belirtmiş, kendisi de câiz değildir diyenlerin görüşüne katılmıştır. Çünkü *haddesenî*, *ahberanî*, *semi'tü* gibi sigalar hadisi bizzat şeyhin okuduğuna delâlet eden semaya yönelik lafızlardır. Halbuki arzde tersi bir durum vardır. Bu sebeple arz yoluyla aldığı hadisi mezkûr lafızlarla nakleden kişi yalancı konumuna düşmüş olur. Burada yapılacak iş, arz yoluyla alınan bu tür rivâyetler nakledilirken “haddesenâ kırâaten aleyh” tabirinde olduğu gibi arza delâlet eden “kırâaten” kaydının konulmuş olmasıdır. Böylece ortaya çıkması muhtemel şüpheler giderilmiş olur.²⁰⁹³ İbnu's-Salâh ve diğer bazı hadis usulcileri de bu konuda tıpkı Hatîb gibi farklı farklı rivayetleri verdikten sonra onun gibi düşündüklerini aşağı yukarı benzer lafızlarla göstermektedirler.²⁰⁹⁴ İbnu's-Salâh arz ve sema konusu içerisinde ele alınan bazı meselelerde farklı

²⁰⁹⁰ *Kıraat* ve *sema* hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 291-347.

²⁰⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 298-307.

²⁰⁹² İbnu's-Salâh *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 137.

²⁰⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 333.

²⁰⁹⁴ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 138-140; Nevevî, a.g.e., s. 55-57; İbn Kesîr, a.g.e., s. 110-112; es-Suyûtî, *Tedrib*, I, 423-425.

düşünse de birçok yerde Hatîb'in görüşlerine katılmakta bunu bazen onun *el-Kifâye*'sini bizzat ismen zikrederek göstermektedir.²⁰⁹⁵

Hatîb'in etkisini gösteren konulardan biri de maktû hadis tarifi ve içeriğine dair yorumlardır. *Maktû*, tâbiînden nakledilen söz ve fiillerdir.²⁰⁹⁶ Hadis ıstılahlarının tamamen yerleşmediği dönemde İmâm Şâfiî (ö. 204/819), Taberânî (ö. 360/970), Ebû Bekr el-Humeydî (ö. 219/834) ve Dârekutnî (ö. 385/995), gibi bazı muhaddisler maktû kavramını mevsûl olmayan *munkatı* manasında kullanmışlardır. Fakat bunun aksine tabiîn sözlerine *mûnkatı* denildiği de görülmektedir. *Maktû* kavramını tâbiîne ait söz ve fiillerle beraber daha sonrakilerin söz ve fiilleri için de kullananlar vardır. Hatîb ise bazı hadisçilerin *munkatı* terimini “*tabiîne ve daha sonrakilere ait nakledilen söz ve fiiller*” şeklinde tarif ettiklerini belirtse²⁰⁹⁷ de İbnu's-Salâh bu görüşe katılmamaktadır. *Maktû* terimi içerisine tâbiînin sadece söz ve fiilleri dâhil edilirken onların takrîrleri bu tanım dışında tutulmuştur. Fakat daha sonraları tâbiînin takrîrleri de maktûnun tarifinde verenler olduğu görülmektedir.²⁰⁹⁸

el-Kifâye'de tanımını bulamadığımız bu terimi Hatîb ilk defa *el-Câmî*'de tarif etmiştir. Hatîb burada maktûyu “*isnâdı tâbiînde kalan haberler*” şeklinde tarif etmektedir.²⁰⁹⁹ Hatîb'den sonraki bazı hadis usûlcüleri maktû tanımında genelde Hatîb'in tanımına paralel tanımlar yapmışlar, bazıları da söz konusu tanımı esas almak kaydıyla çeşitli şekillerde Hatîb'in tanımına ilavelerde bulunmuşlardır. Meselâ bunlardan İbnu's-Salâh bizzat Hatîb'in *el-Câmî* adlı eserini de ismen zikrederek maktûnun tanımındaki “*tâbiînden gelen rivâyetler*” kısmına “*söz ve fiiller*” kaydını koymuş ardından da Hatîb'in tanımını vermiştir.²¹⁰⁰ Bu yönüyle önceki tanıma açıklık kazandırmak istemiştir. İbnu's-Salâh'ın Hatîb'i esas alarak yaptığı bu tarif sonraki usûlcüler tarafından değişik lafız farklılıklarıyla tekrar ele alınmıştır.²¹⁰¹

²⁰⁹⁵ Mesela *ahberenâ* ve *haddesenâ* lafızları arasında İbnu's-Salâh'ın fark gördüğü ortaya çıkarken, Hatîb'in verdiği bilgilerden bu iki lafız arasında bir farkın olmadığı kanaati ağır basmaktadır. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 294-283; İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 138, 139, 144.

²⁰⁹⁶ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 47; es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 139; Suyûtî, a.g.e., I, 218.

²⁰⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 38.

²⁰⁹⁸ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 47-49; es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 139-140; Suyûtî, *Tedrib*, I, 218.

²⁰⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 191.

²¹⁰⁰ İbnu's-Salâh'ta geçen ibâre *موقوفاً عليهم من أقوالهم أو أفعالهم* şeklindedir. Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 47.

²¹⁰¹ Bu tariflerden bazıları için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 145; es-Suyûtî, a.g.e., I, 218.

Hatîb'in başta İbnu's-Salâh ve daha sonraki hadis usulcileri üzerindeki tesiri onun ilk defa kendisi tarafından ele alınan ve bundan sonra hadis usûlü kitaplarında karşımıza çıkan *mütevâtir* konusunda da görülmektedir. Daha önceleri de bazı yerlerde belirttiğimiz gibi hadis usûlü eserleri içerisinde haberleri taksime tabi tutarak mütevâtir haberi ilk defa inceleyen hadis usulcüsü Hatîb'tir. Zaten İbnu's-Salâh fıkıh ve usulcüler tarafından ele alınan bu kavramı hadis ehli içerisinde ilk defa Hatîb'in kullandığını belirtmiştir.²¹⁰² Hatîb'in hem *el-Kifaye*'sinde hem de *el-Fakîh ve'l-mütefakkih* adlı eserinde bu meseleyi ele alıp, hadis usulü alanına dahil etmesi mütevâtir kavramının hadis usûlü konusu içerisinde ele alınmasının başlangıcı olmuş ve daha sonraki hadis usulü müelliflerine de ışık tutmuştur. İlerleyen zamanlarda Hatîb'den sonraki hadis usûlü müellifleri eserlerinde mütevâtir habere değindiklerinde Hatîb'i zikretmeden geçmemişlerdir.²¹⁰³

Hatîb'in başta İbnu's-Salâh ve diğer hadis usûlü müellifleri üzerindeki etkisini gösteren konular burada ele aldıklarımızla sınırlı değildir. Sadece İbnu's-Salâh'ın *Mukaddime* adlı eserine dahi baktığımızda burada verdiklerimizden çok daha fazla konularda müellifin bazen kısmen bazen tamamen Hatîb'e katılarak onun görüşlerini benimsediği, eserlerinden alıntılar yaptığı görülmektedir. İbnu's-Salâh'ın Hatîb'ten istifade ettiği diğer bazı konular şunlardır: İcâzet, münâvele, vasiyyet, lafız ve mânâ rivâyeti, ihtisâr ve taktî, rivâyeti kabul edilebilecek râvinin bazı özellikleri, cerh ve ta'dîl sebeplerinin açıklanması, cerh ve ta'dîl'in bir şahısta çakışması, bidât ehlinin rivâyet meselesi, mevkûf hadis, mürsel hadis, munkatı hadis, müdelles hadis, şâz hadis, müsned hadis.

İbnu's-Salâh *Mukaddime* adlı eserinde Hatîb'den başka kendisinden önceki diğer bazı hadis usûlü müelliflerinin de ismini zikrederek onlardan yararlanmışır. Fakat ilk hadis usûlü müellifi er-Râmerhurmezî ile beraber el-Hâkim en-Neysâbûrî ve Kâdî İyâz'ın *Muakkaddime*'de ismen zikredilmeleri hesaplandığında bu şahısların isimlerinin geçtiği yerler Hatîb'in isminin geçtiği yerlere sayı bakımından

²¹⁰² İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 267.

²¹⁰³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 267; Nevevî, a.g.e., s. 85; İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*, s. 196; es-Suyûtî, a.g.e., I, 85; Cezâirî, a.g.e., I, 33.

ulaşamamışlardır. Sadece bu durum dahi bize İbnu's-Salah'ın eserinde Hatîb'ten ne kadar çok istifade ettiğini göstermesi bakımından manidardır.

Fakat şu hususu da belirtmemiz konunun doğru değerlendirilmesi adına fayda sağlayacaktır. İbnu's-Salâh hadis usûlü görüşlerini ele alıp değerlendirirken Hatîb'in eserlerini olduğu gibi harmanlayıp kabul etmiştir demek yanlış olur. Çünkü o ele aldığı hadis usûlü konularını değerlendirirken hem rivâyetleri hem de Hatîb'in görüşlerini belli bir tenkid süzgecinden geçirmiş doğru bulduklarını kabul etmiş, itirazı olan yerleri vuzuha kavuşturmuş ve kendi görüşlerini açıkça ortaya koyarak tercihini söylemiştir.

Mesela bunlardan birisi *icâzet* konusudur. Daha önce zikrettiğimiz gibi hadis usûlü müelliflerine göre icâzetin değişik şekilleri vardır. Günümüze kadar ulaşan hadis usûlü kitapları içerisinde icâzetin çeşitlerini bir başlık altında ele alarak sınıflandıran ilk hadis usulcüsü Hatîb'tir.²¹⁰⁴ Bundan dolayı da kendisinden sonra gelen hadis usûlü müellifleri bu meseleyi ele alırken Hatîb'ten çokça istifade etmişlerdir. Bu durum İbnu's-Salâh için de geçerlidir. İbnu's-Salâh icâzet konusunu işlerken icâzetin bazı çeşitleri hususunda Hatîb'e katılırken²¹⁰⁵ bazılarında ona itiraz etmiştir.

İcâzette en önemli tartışma konularından biri de küçük çocuğa ve ma'dûma yani doğmamış çocuğa icâzet verilip verilmeyeceğidir. Hatîb *ma'dûma icâzet* meselesini *el-Kifâye*'de çok kısa geçerken bunu daha ayrıntılı biçimde *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* adlı eserinde ele almakta ve burada *mechûle icâzet* konusu işlendikten hemen sonra verilmektedir. Hatîb bu tür icâzeti reddedenlerle birlikte kabul edenlerin de olduğunu belirtmektedir.²¹⁰⁶ Bütün şeyhlerinin hadis meclislerinde bulunmayan çocuğa yaşını başını sormadan icâzet vermeyi câiz gördükleri halde hayatta olmayana icâzet vermediklerini belirten Hatîb'e²¹⁰⁷ göre doğmamış çocuğa nasıl ki bir mal vakfediliyorsa buna kıyasen icâzet de

²¹⁰⁴ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 363.

²¹⁰⁵ Mesela şeyhin icâzetle aldığı hadisler için icâzet vermesini Hatîb kabul etmekte, İbnu's-Salâh da bu görüşe katılmaktadır. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., 387; İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 169.

²¹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*, s. 79-83.

²¹⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 362.

verilebilir.²¹⁰⁸ İbnu's-Salâh konuyu değerlendirirken Hatîb'in ismini de bizzat zikrederek onun bu tür icâzeti câiz gördüğünü belirtmiş daha sonra kendi görüşünü zikrederek bunun bâtil olduğunu söylemiştir. Çünkü İbnu's-Salâh'a göre henüz doğmamış kimseye bir şeyi haber vermek sahîh olmadığı gibi, icâzet vermek de sahîh değildir. İcâzetin izin olarak değerlendirilmesi durumunda dahi doğmamış çocuk için bu mümkün görünmemektedir. Aynı durum hadis seması sahîh olmayacak kadar küçük olan çocuklar için de geçerlidir.²¹⁰⁹

İbnu's-Salâh'ın Hatîb'e katılmadığı meselelerden biri de “ aynı hadis metninin farklı isnatlarla rivâyet edilmesi” konusunda kullanılacak olan “mislehu” ve “nahvehu” lafızlarının aynı manaya gelip gelmeyecekleri sorusudur. “Mislehu” ve “nahvehu” mâna ve lafız rivâyeti içerisinde de tartışma konusu olan hususlardan biridir²¹¹⁰ Hatîb bu konu hakkında birbirine zıt iddiaları verdikten sonra kendi tercihini iki ibare arasında fark görmeme yönünde kullanmaktadır. İbnu's-Salâh da bu konu hakkındaki farklı rivâyetleri verdikten sonra Hatîb'in değerlendirmelerini ele almış, kabul ettiği görüşü açıkça beyan etmemiş fakat bu iki kelimenin birbirinden farklı olduğu kanaati daha ağır basmıştır.²¹¹¹

İbnu's-Salâh'ın Hatîb'e katılmadığı meseleler sadece bunlarda ibaret değildir. Mesela, mechûl bir râvinin rivâyeti ve cehâletin kalkması, gözleri görmeyen bir râvinin rivâyetinin hükmü, nebî ve rasûl kelimesi arasındaki fark, akrânların birbirinden rivâyeti, merfû hadis gibi bazı hadis usûlü konularında Hatîb'e yaptığı itirazlar vardır.

B. ESERLERİ BAKIMINDAN

Hatîb'in hem hadis usûlü ile ilgili hem de diğer alanlarla ilgili birçok eseri olduğunu daha önceleri de zikretmiştik. Onun yüze yakın eseri olduğunu iddia edenlerin²¹¹² yanında bu sayının altmışı geçtiğini söyleyenler ayrıca elli dört, seksen

²¹⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 362; *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*, s. 81.

²¹⁰⁹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 159.

²¹¹⁰ “Onun benzeri” anlamını veren bu lafızlar muhaddislerin bir hadisi bir isnadla sevkettikten sonra aynı hadisi ikinci isnadıyla vermek istediğinde metni aynen zikretmeyip ikinci isnadı verdiği yerde kullanılan tabirlerdir. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 236.

²¹¹¹ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 232.

²¹¹² es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 166.

bir gibi değişik sayılar da telaffuz edenler bulmaktadır.²¹¹³ Bu yüzden kendisine “*Sâhibu't-tesânif*”²¹¹⁴ gibi bir sıfatın uyum görülmesi de eserlerinin çokluğundan dolaydır.

Hatîb'in eserlerinden birçoğunun günümüze kadar gelmiş olması, üstelik de tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlardan otuz dördünün çeşitli şekillerde matbû olarak bulunması bu alanda çalışma yapanların işini kolaylaştırırsa da sadece matbû eserlerin dahi cilt toplamının çok fazla yekün tutması karşılaşılabilecek zorluklardan biridir. Zikrettiğimiz bu zorluk aynı zamanda bizim çalışmamızda da karşılaştığımız problemlerdendir. Müstakil olarak düşünüldüğünde hadis usûlü alanında birbirini tamamlar nitelikteki eserleri, genel olarak ise diğer alanlardaki eserleri çok olduğundan onun görüş ve düşüncelerini ortaya koyma adına bütün bu eserlerin tamamen gözden geçirilmesi gereklidir. Fakat bizim çalışmamızdaki asıl hedefimiz Hatîb'in hadis usûlü görüşleri ve bunu meydana getiren anlayışı olduğundan konular arasında seçici davrandık. Söz konusu seçicilik onun eserleri bakımından kendisinden sonrakilere etkilerini ele alacağımız bu kısım için de geçerli olacaktır. Bu sebeple biz burada daha çok Hatîb'in diğer hadis usulcûleri üzerindeki etkilerini işleyeceğiz. Bunu yaparken de onun daha çok hadis usûlü ile direkt alakası olan eserlerini göz önünde bulunduracağız. Ayrıca hadis usulünü dolaylı yoldan ilgilendiren diğer eserlerine de atıflarda bulunacağız.

Şüphesiz ki Hatîb'in kendisinden sonrakilere tesirinin tezâhürü en fazla *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlerinde görülmektedir. Biz zaten hemen bir önceki başlıkta Hatîb'in hadis usûlü görüşleri bakımından diğer usulcûleri üzerindeki etkilerden bahsederken bu iki eserden yeterince örnekler vererek konuyu vuzûha kavuşturmak istedik. Fakat Hatîb hadis usulünün çeşitli konularına dair müstakil eserler de kaleme aldığından söz konusu ilmi disiplin içinde bu yönüyle de tanınan biridir. Neticede onun için söylenmiş olan “*Hiçbir hadis ilim dalı yoktur ki Hatîb'in o konuda müstakil bir kitabı bulunmasın*”²¹¹⁵ sözü onun eserlerinin diğerleri üzerindeki etkisini ayrı bir başlık altında incelemeyi haklı kılar niteliktedir.

²¹¹³ Uş, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 151.

²¹¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 419.

²¹¹⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 31.

Hatîb'in diğere hadis usulcleri üzerindeki etkisi özellikle onun hadis ricâline dair kaleme aldığı eserlerde de kendini göstermektedir. Daha sonraki hadis usûlü müellifleri Hatîb'in zikrettiğimiz konuyla ilgili eserlerinden sadece nakiller yapıp onun görüşlerini aktarmakla kalmamışlar aynı zamanda bu eserler üzerine çeşitli çalışmalar kaleme almışlardır.

Mesela Hatîb'in *el-Esmâi'l- mübheme fi'l-enbâi'l- muhkeme* adlı eseri bunlardan biridir. Kitapta müphem kişilerin bulunduğ hadisler, onların kimliklerinin açıklanmış şekillerinin getiğ (muhkem) hadislerle bir araya toplanmıştır. Konuların önce müphem kişinin getiğ rivâyet, peşinden de onun açıklandığı rivâyet verilmek suretiyle işlendiğ kitap müphem isimlerin alfabetik sıralanmasına göre tertib edilmiştir. Dört ana bölüme ayrılan kitapta Hatîb müphem isimlerin getiğ haberleri onları açıklığı kavuşturacak rivâyetlerle birlikte ele almaktadır. Hadis metinlerinde geçen müphem isimlerle ilgili olarak önemli ve hacimli bir kaynak olan bu eserin tertibinin, müphem şahısların isimlerine göre olması dolayısıyla ondan istifadeyi zorlaştırdığı söylenmektedir.²¹¹⁶ Hatîb'in bu eserini en-Nevevî (676/1277) *el-İşârât il beyâni'l- esmâi'l-mübhemât* adıyla ihtisâr etmiştir.²¹¹⁷ Nevevî hadis metinlerinde geçen müphem şahısların açıklanması ve bu yolla bilinmesinin, hadis ilimlerinin bir branşı olduğnu söyleyerek bu konuda ilim ehline üstünlüğü maruf olan Hatîb'in kitabının ihtisâr etmeyi uygun bulduğnu ifade etmiştir.²¹¹⁸ Nevevî kolay istifade edilmesi düşüncesiyle kitabında müphem şahsın getiğ hadisleri sahbden olan ilk râvilerinin meşhur isim ve künyelerine göre alfabetik olarak tertib etmiştir. Ayrıca Hatîb'in yer vermediğ bazı hususlara da yer vermiştir.

Hatîb'in hadis usulüyle ilgili kaleme aldığı eserlerde en önemli tesiri İbnu's-Salâh üzerinde görmemiz mümkündür. Daha önce de belirttiğimiz gibi İbnu's-Salâh başta *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserlere olan hakimiyetini ele aldığı konuların takdiminde yeterince göstermiştir. Ayrıca , Hatîb'in *el-Fasl li'l-vasl*²¹¹⁹, *Ahbâru men*

²¹¹⁶ Eren, *Hadis İlminded Ricâl Kitapları ve İlm Değere*, s. 184, 185.

²¹¹⁷ Bu kitap Hatîb'in *el-Esmâi'l- mübheme* 'sinin sonuna eklenmiştir. bkz. en-Nevevî, *el-İşârât il beyâni'l- esmâi'l-mübhemât* (Hatîb'in *el-Esmâi'l- mübheme* 'si ile) Kahire, 1992.

²¹¹⁸ en-Nevevî, *el-İşârât*, s. 532'den naklen, Eren, a.g.e., s. 185.

²¹¹⁹ İbnu's- Salâh, *Ulûmu'l-Hadıs*, s. 98.

*haddese ve nesıye*²¹²⁰, *Temyîzi'l-meẓîdn fî muttasılı'l-esânîd*²¹²¹, *et-Taḥsîl li mübhemi'l-merâsîl*²¹²², *es-Sâbık ve'l-lâhik*²¹²³, *el-Mütteḥik ve'l-müfterik*²¹²⁴, *Telhîsi'l-müteşâbih fi'r-resm*²¹²⁵, *Râfi'u'l-irtiyâb fi'l-kulûb mine'l-esmâ' ve'l-elkâb*²¹²⁶ adlı eserlerinin içeriğinden de haberdar olduğu İbnu's-Salâh'ın *Mukaddime*'de verdiği bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır. Çünkü İbnu's-Salâh bu kitapların her birinin ifade ettikleri konuları kendi eseri *Mukaddime*'sinde ele alırken aynı zamanda bu konuların daha geniş ve mükemmel bir şekilde Hatîb'in söz konusu eserlerinde geçtiğini zaman zaman belirtmektedir.

Mesela Hatîb'in *el-Fasl li'l-vasl* adlı eseri ele aldığında müellifin hem İbnu's-Salâh hem de diğer hadis usulcöleri üzerindeki etkisi açıkça görölebilir. Hatîb müdrec hadislerle ilgili olarak *el-Kifâye*'sinde fazla bir bilgi vermemektedir. Bu konuyla geniş değerlendirme ve ayrıntıları müellifin *el-Fasl li'l-vasl el-müdrec fi'n-nakl* adlı eserinde bulabiliriz. İbnu's-Salâh müdrec konusunu Hatîb'ten nakillerle ele aldıktan sonra onun bu konuda sadra şıfa olacak düzeyde *el-Fasl li'l-vasl* eserini ismen zikrederek konuyu kapatmıştır.

Bilindiği kadarıyla *el-Fasl li'l-vasl* müdrec hadisler konusunda yazılan ilk eserdir. İlk olması ve günümüze kadar ulaşması hasebiyle daha sonraki muhaddislere de kaynaklık yapmıştır. İbn Hacer *Takrîbu'l-menhec bi-terṭibi'l-Müdrec* ismiyle ihtisâr etmiş. Fakat İbn Hacer'in bu çalışması günümüze kadar gelememiştir. Bunun yanında Suyûtî *el-Medrec ile'l-mudrec* adlı çalışmasıyla İbn Hacer'in *Takrîbu'l-menhec*'ini ihtisar etmiştir. Müdrec hadislerle ilgili olarak birçok misalde ve konuda Hatîb'ten nakilde bulunan İbnu's-Salâh ve İbn Hacer özellikle isnattaki idrâc ile ilgili bazı konularda Hatîb'in kabul ettiği isnat idrâcına maddeler eklemişlerdir.

Hatîb'in tesirini göstermesi bakımından, hadis usulüyle ilgili konuları ihtiva eden ve kendisinden sonrakilerce üzerinde çalışmalar yapılan eserleri sadece

²¹²⁰ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 118.

²¹²¹ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 287.

²¹²² İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 289.

²¹²³ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 318.

²¹²⁴ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 358.

²¹²⁵ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 365.

²¹²⁶ İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 369.

bunlardan ibaret değildir. Biz konuyu uzatmamak adına bunlardan bazılarını değindik. Buna ilâveten onun *Men vâfekat künyetühû isme ebîh, el-Mü'tenif fî tekmileti'l- Muhtelif ve 'l-mü'telif* gibi eserleri de bu kategoride değerlendirilebilir.

Bunun yanında doğrudan hadis usûlü alanıyla ilgili olmasa da onun bazı eserleri de kendisinden sonraki âlimleri etkilemiş, onlara ilham kaynağı olmuştur.

Misâl olarak onun *Şerefu ashâbi'l-hadîs* adlı eseri bu alanda değerlendirilebilir. *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, Hatîb'in hadisi ve hadis ehlini müdafaası için kaleme aldığı bir eserdir. Hatîb'ten önce *Şerefu ashâbi'l-hadîs* türü çalışmaların usûl-i hadis kitaplarının mukaddimelerinde, sınırlı ölçüler içinde yapıldığı görülmektedir. Mesela er-Ramehurmuzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl* adlı eserinin baş tarafında ve yine en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inin mukaddimesinde bunu görmemiz mümkündür. Fakat Hatîb'in *Şerefu ashâbi'l-hadîs*'inin kendi sahasında yazılmış ilk müstakil kitap olduğu söylenmektedir. Daha sonra da Hatîb'in açtığı bu yolda birçok eserler kaleme alınmıştır.

Mesela Ebû Alî İbnu'l-Bennâ el-Hasan İbn Ahmed el-Hanbelî el-Bağdâdî (ö. 471/1079) aynı isimde bir eser kaleme alınmıştır. Daha sonra sırasıyla, el-Herevî (ö. 481/1088), *Kitâbu menâkibi ehli'l-âsâr*, Ebû Abdullah Muhammed İbn Ebî Nasr Futûh el-Humeydî (ö. 488/1095)'nin *Kasîdetü fî'r-red men âbe'l-hadîse ve ehlehû*, Ebu'l-Muzaffer Mansûr İbn Muhammed es-Sem'ânî (ö. 489/1096)'nin *el-İntisâr li-ashâbi'l-hadîs*, Ebu'l-Vefâ Ali İbn Akîl (ö. 513/1119)'in *el-İntisâr li-ehli's-sünne (hadis)*, İbn Asâkir (ö. 571/1176)'in *Kitâbu fazli ashâbi'l-hadîs*, Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)'nin *Menâkibu ashâbi'l-hadîs*, Ebû Abdullah Muhammed İbn Abdulvâhid el-Makdisî (ö. 643/1245) aynı isimdeki kitabı kaleme almışlardır. Bu eserleri kaleme alanların birçoğunun Hatîb'le birebir ilmi münasebetlerinin olduğu da görülmektedir.²¹²⁷ Hatîb'in bu mahiyetteki bir eserle açtığı çığır neticesinde özellikle de onunla birebir münasebeti bulunanlardan bazılarının hem de aynı isimle

²¹²⁷ Mesela bunlardan Ebû Abdullah Muhammed İbn Ebî Nasr Futûh el-Humeydî (ö. 488/1095)'nin Hatîb'le karşılıklı eser alışverişinde bulunduğu, Ebu'l-Vefâ Ali İbn Akîl (ö. 513/1119)'in ise Hatîb'ten ders aldığı söylenmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), Muhakkikin açıklaması, s. 14-16.

kaleme aldıkları eserler müellifin tesirini göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Yine bir hadis usûlü kitabı sayılmamakla birlikte hem hadis usulcülerin hem de İslâmî ilimlerin diğer alanlarıyla ilgilenen âlimlerin kendisine müracaat etmeden geçemediği ve üzerine birçok çalışmaların yapıldığı, Hatîb'in *Târîhu Bağdâd* adlı eseri de tesirleri bakımından önemli bir konuma sahiptir.

Matbu nüshasında düşen biyografiler hariç, kitapta 7831 şahsın bilgilerinin mevcut olduğu bilinmektedir.²¹²⁸ İçeriği bakımından birçok sınıftan meslek erbabının bulumasının yanında ele alınan biyografilerin dört binine yakınının muhaddislerden meydana gelmesi²¹²⁹ eserin hadis ricâli bakımından önemini ortaya koymaktadır. Hatîb'in bu kitabı hadis ricâli ilmi hakkında karar verilip zayıf veya sika kabul edilecek birçok râvinin ahvalini beyan etmesi açısından sık sık kendisine atıflar yapılan önemli bir eserdir. Sadece bu yönüyle kalmayıp, senelere göre olayları ele alan İbnu'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye*, İbn Esîr'in *el-Kâmil* adlı eserinde *Târîhu Bağdâd*'a birçok atıflar yapıldığının görülmesi aynı zamanda bu eserin tarih yazıcıları için de başucu kitabı olduğunu göstermektedir.

Hatîb yazdığı bu eserle kendisinden sonra kaleme alınan ricâl kitaplarına da çok önemli kaynak olmuştur. Özellikle Bağdadlıların hal tercemelerinde kendisinden bolca iktibaslar yapılmıştır.²¹³⁰ Bundan dolayı da eser üzerine birçok zeyl ve ihtisar çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların en önemlileri; Ebû Ğâlib Şucâ b. Fâris ez-Zühli (ö. 507/1113)'nin Zeyl olarak *Bağdâd Târîhi*'i²¹³¹, Ebû Sa'd Abulkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1166)'nin 10–15 ciltlik zeyli²¹³² el-Melikü'l-Muazzam İsâ b. Ebî Bekr el-Eyyûbî (ö. 624/1226)'in *er-Redd alâ Ebî Bekr el-Hatîb* adlı kitabı, Muhammed b. Mahmûd İbnü'n-Neccâr (ö. 634/1245)'in Semânî ile İbnü'd-Dübeysî'nin kitaplarını bir araya getirerek ve

²¹²⁸ Bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 328.

²¹²⁹ Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 278.

²¹³⁰ Söz konusu iktibaslar için bkz. el-Ömerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, s. 92-93.

²¹³¹ Bu çalışma ve bundan sonra vereceğimiz çalışmalar için bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 331. *Târîhu Bağdâd* üzerine yapılan bu zeyl çalışması için ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV, 27.

²¹³² Eser hakkında diğer bilgiler için bkz. Eren, a.g.e., s. 332.

kendisinden de ilaveler yaparak *et-Târîhu'l-mücedded li Medîneti's-selâm* adını verdiği 16 ciltlik kitabı. İbnü'n-Neccâr'ın bu kitabı üzerine sonraki âlimler tarafından bazı çalışmalar yapıldığı belirtilmiştir.²¹³³ Ayrıca yine Ebû Ali Yahyâ b. Ubeydillah'ın *el-Muhatâr min muhtasarı Târîhu Bağdâd* adlı eseri²¹³⁴, İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem ve ez-Zehebî'nin *Târîhu Bağdâd*'ı ihtisar ettikleri çalışmaları²¹³⁵ Hatîb'in söz konusu eseri üzerine yapılan belli başlı çalışmalardan bazılarıdır.

Biz Hatîb'in diğer hadis usulcileri üzerindeki etkisini bu kısımda iki ana başlık etrafında ele alarak incelemeye çalıştık. Bunlardan ilkinin onun görüşleri oluşturmaktaydı ki, bu bölümde aynı zamanda eserlerinin içeriğine yönelik kendisinden yapılan nakilleri de söz konusu yaptık.

Hatîb'in etkilerinin en bâriz tezâhürü İbnu's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinde ortaya çıkmaktadır. İbnu's-Salâh kimi zaman Hatîb'in ismini, kimi zaman da onun eserlerini açıkça zikrederek ondan birçok alıntılarda bulunmuş ve onun görüşlerini birçok yerde aynen kabul etmiştir. Hatta bu tesir bazen onun Hatîb'den naklettiği rivâyetleri olduğu gibi nakletmesi şeklinde kendini göstermiştir. Söz konusu bu durum başta *Mukaddime* üzerine yapılan ihtisâr ve şerh çalışmalarıyla diğer hadis usûlü eserlerinde de görülmektedir. Özellikle de İbnu's-Salâh'ın kendisinden öncekilerden en fazla Hatîb'ten faydalanmasının sebebini, ilk olarak *el-Kifâye*'nin muhteva bakımından daha zengin, tertîb bakımından daha düzenli olmasına, daha sonra da Hatîb'in hadis usûlü konularıyla ilgili birçok eserinin bulunmasına bağlayabiliriz.

Hatîb'in kendisinden sonraki usûl-i hadisçiler üzerindeki etkileri muhteva yönünden belirgin olsa da konuların tertibi yönünden bu tesirin aynı derecede olduğunu söylemek güç olur. Çünkü zaten İbnu's-Salâh onun dağınık vaziyette bulunan görüşlerini ve konuları bir araya getirmeyi hedeflemiştir. Buna ilaveten daha sonraki hadis usulcileri de ekseriyetle İbnu's-Salâh'ın tertibine uymuşlardır. Hatîb'in İbnu's-Salah üzerindeki etkileri hesaba katılarak düşünülecek olursa o

²¹³³ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 332.

²¹³⁴ Mevcut nüshaları için Bkz. Eren, a.g.e., s. 333.

²¹³⁵ Bkz. Eren, a.g.e., s. 333.

zaman “İbnu’s-Salâh üzerine yapılmış her bir şerh ve ihtisâr çalışması aynı zamanda Hatîb’in *el-Kifâye*’si üzerine yapılmış bir çalışma olarak da kabul edilebilir” dememizde bir sakınca olmasa gerek.

Çalışmamızın diğer başlığında Hatîb’in eserleri yönünden kendisinden sonrakilere etkisini ele almıştık. Burada da özellikle onun *Târihu Bağdâd*’ına ve yine hadis ricâliyle ilgili diğer eserleri üzerine yapılan çalışmalar Hatîb’in kaleme aldığı eserleriyle sadece hadis uslûcülerine değil İslâmî ilimlerin diğer alanlarına da yaptığı katkıyı açıkça ortaya koymaktadır.

III. HATÎB’İN HADİS USULÜNE YAPTIĞI KATKILAR

Mustalahu’l-hadîs ilmi, İslâm’ın ilk üç asrında bu isimle bilinen bir ilim hüviyetini henüz kazanmadığı gibi, çeşitli bölümlerini bir araya getiren tek bir kitap halinde de tasnîf edilmemişti. Fakat bu ilmin bazı konularına dair müstakil çalışmalar da yok değildi. Mesela “cerh ve ta’dîl” “muhtelifu’l-hadîs” “ilel” ve diğer bazı münferit bölümlerde kitaplar kaleme alınmasına rağmen mustalahu’l-hadîse ait, bu ilmin bütün bölümlerini içine alan ve kaidelerini toplu olarak ortaya koyan eserler hicrî üçüncü asırdan sonra ortaya çıkmıştır. Bu konuda ilk müstakil kitap yazan kişi olarak *el-Muhaddisu’l-fâsil beyne’r-râvî ve’l-vâî* adlı eser sahibi er-Râmehmürmüzî (ö. 360/971) gösterilmektedir. Fakat müellif bu kitaba hadis usûlüyle ilgili bütün konuları almamıştır. Daha sonraları ise bu alanda en-Neysâbûrî (ö. 405/1014), *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs* adlı eserini kaleme almıştır. Bunlardan sonra Hatîb gelmiştir. O, *el-Kifâye*’sinde usûl konularını kendilerinden önceki usûlcülerden daha teknik ve geniş olarak işlemiştir. Bunun yanında müellif rivâyet adabıyla ilgili *el-Cami’ li ahlâki’r-râvî* adlı eser kaleme almıştır. Hadis usûlünün çeşitli konularıyla ilgili birçok eser yazan Hatîb hakkında *وقل فن من فنون الحديث إلا وقد صنف فيه كتابا مفردا “ Hadis ilmi ile ilgili ne kadar ilim varsa, o konuda müstakil bir kitap vücûda getirmiştir”*²¹³⁶ denilerek onun bu alandaki konumuna dikkat çekilmiştir.

²¹³⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 32.

Biz çalışmamızın bu kısmında Hatîb'in hadis usûlü ilmine katkılarını ele alacağız. Fakat bu hususta ayrıntıya girmekten ziyade daha çok onu orijinal kılan özellikler üzerinde duracağız.

A. KONU VE KAVRAMLAR BAKIMINDAN

Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin muhteva zenginliği ve hadis usulünün bazı konularına dair kaleme aldığı müstakil eserleri, usûl-i hadîs alanında onu diğerlerinden daha fazla ön plana çıkarmıştır. Müellifin *el-Kifâye*'sinin muhteva bakımından zengin olması, bir yönüyle onun kendisinden önce işlenen birçok hadis usûlü konusunu daha geniş şekliyle eserinde incelemesine bağlanabilir. Fakat aynı zamanda bazı hadis usûlü konularıyla bunlar içerisindeki çeşitli kavramların da ilk defa *el-Kifâye*'de ele alınması bu eseri daha da kıymetli kılmıştır. Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin bu özelliği diğer eserleri de hesaba katılarak düşünüldüğünde onun, hadis usulü ilmine katkılarının daha net ortaya çıkacağı kanaatindeyiz.

Bazı hadis usûlü konularının ilk defa Hatîb tarafından ele alınması, bu konular içerisindeki kavramların ilk tanımının onun tarafından yapılması ya da bunların bir hadis usûlü konusu olarak ilk defa onun tarafından işlenmesi müellifin orijinalliğini yansıtan belli başlı unsurlardır.

İşte biz bu kısımda Hatîb'in usûl-i hadîs ilmine kazandırdığı belli başlı konu ve kavramlarını ele alacağız. Bunlardan bir kısmı daha önceleri farklı yerlerde ele alındığından onların üzerinde fazla durmayacağız. Bütün bunları yaparken daha çok *el-Kifâye* ve *el-Câmî* adlı eserleri dikkate alacağız.

Muhteva yönüyle kıyaslandığında Hatîb'in *el-Kifâye*'sinin kendinden önceki eserlerden farklılıklarından birinin *mütevâtir* ve *âhâd* konularını ele alması olduğu görülür. Daha çok fıkıh usulü ve kelâm ilminin konu alanına giren bu iki terimi bir hadis usûlü konusu olarak ilk defa Hatîb ele almış ve bu terimlerin de usûl-i fıkıhçılardan ve kelamcılardan yararlanarak tanımlarını yapmıştır.²¹³⁷

²¹³⁷ Geniş bilgi için bkz. *Mütevâtir* ve *âhâd* konuları. Ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 32.

Her ne kadar da İbnu's-Salah bu konuyu ilk defa ele alan kimsenin Hatîb olduğunu söyleyip, onun ifadelerinden yola çıkarak müellifin, mütevâtir haber konusunda usûl-i fıkıhçılara ve kelamcılara tâbi olduğunu belirtse de hem kendisi hem de diğer hadis usulcileri bu konuyu ele aldıklarında Hatîb'i zikretmeden geçememişlerdir.²¹³⁸

Hatîb'in hadis usûlü ilmine en büyük katkılarında biri de icâzet konusunda olmuştur. Râmerhurmizi'nin eserinde çok dar kapsamlı ve sadece rivayetlere dayalı olarak ele alınan icâzet konusu Neysaburi'de yok denecek kadar az işlenmektedir. Fakat Hatîb'in özellikle *el-Kifâye*'de ve kısmen *el-İcâze lil ma'dum* adlı kitabındaki icâzet ve münâvele ile ilgili değerlendirmeleri genel olarak ele alındığında şu görülmektedir:

Hatîb'in icâzet ve münâvele konularını ele alırken icâzetin sözlük anlamından tutun da ıstılahi tanımı, icâzetin kabul edilme ve edilmeme nedenleri, kabul edenler ve reddedenler, icâzet çeşitleri ve bu çeşitleri ayrı ayrı gruplandırması onun söz konusu bu meseleyi tam bir akademik çalışma niteliğinde ele aldığını göstermektedir.²¹³⁹

Hatîb kendisinden öncekilerin nakillerine dayanarak icâzetin terim ve ıstılahî tariflerini şu şekilde vermektedir: *İcâzet* arabın hayvan ve ekin suladıkları su manasına “cevâzü'l-mâ” tabirinden alınmadır. Bir kimse diğerinden hayvanını veya tarlasını sulamak için su isteyip de aldığına “*isteceztü fülânen fe-ecâzenî*” (falancadan su istedim verdi) der. Öğrencinin şeyhten ilmini istemesi şeyhin de öğrenciye ilminin nakli için izin vermesi de bu şekilde olmaktadır. Burada icâzet isteyen öğrenciye *müstecîz*, icâzeti veren şeyhe de *mücîz* denir.²¹⁴⁰

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi kendisinden önce sınırlı şekilde ele alınsa da icâzeti tanımlayıp birçok yönlerini daha derinlemesine inceleyen Hatîb'in bu konuyu ele alış metoduyla hadis ilmine katkısı büyük olmuştur.

²¹³⁸ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 267.

²¹³⁹ Geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 348-389; *el-İcâze li'l-ma'dum ve'l-mechûl*, s. 79-83.

²¹⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, s. 348.

Hadis usûlü içerisinde *icâzet* konusuyla bağlantısı olan *tedlîs* ve *müdelles* kavramları da Hatîb tarafından bu bağlantı örgüsüyle ele alınmıştır. İcâzet tanımını hadis usûlü kitabına dahil eden Hatîb *tedlîs*, *müdelles* ve *tesviye tedlîsi* gibi kavramları da tanımlarıyla birlikte ele almıştır.

Hatîb'e göre *tedlîs*, râvinin naklettiği hadisi kendisinden işitmediği bir kimseden nasıl aldığını beyan etmeksizin ondan işitmiş zannı uyandıracak şekilde rivâyet etmesidir.²¹⁴¹ Hatîb burada *tedlîs*'in tanımını yaparken, râviyle şeyhin muâsır olmasını veya karşılaşmasını söz konusu etmemektedir. Fakat *el-Kifâye*'nin ilk bölümlerinde *müdelles*'in tanımını yaparken muasır olma ve karşılaşma kıstasını esas almıştır.²¹⁴² *Tedlîsi* ilk defa tarif ettiği söylenen²¹⁴³ Şâfiî, nakleden râvinin karşılaşmış olmasından bahsetmektedir.²¹⁴⁴

Hatîb *el-Kifâye*'sinde *tedlîsi* üçe ayırarak incelemektedir.²¹⁴⁵ Kaynaklarda *tesviye tedlîsi*, râvinin, hadisini makbûl ve sahîh göstermek için senette bulunan fakat kendi şeyhi olmayan birini zayıf veya kendinden daha küçük olduğu için atlayarak, hadisi sadece sika râvilerden rivâyet etmiş gibi göstermesine denir.²¹⁴⁶ Her ne kadar da Hatîb *tedlîsi isnâd tedlîsi* ve *şüyûh tedlîsi* diye ikiye ayırıp *tesviye tedlisinden* isim olarak bahsetmese de başka bir açıdan bakıldığında *tesviye tedlisini* *isnâd tedlisinin* devamı gibi görse de²¹⁴⁷ bazı kaynaklarda müellifin tarifini yaptığı bu *tedlisin tesviye tedlîsi* olduğu belirtilmiştir.²¹⁴⁸ Hatîb'den önceki hadis usulcülerinin eserlerinde *tesviye tedlisini* ismen bu şekilde *tedlîsin* bir çeşidi olarak gören veya yukarıdaki tanıma benzer bir tanımla tarif eden bir hadis usulcüsü tespit edemedik. Fakat buna *tesviye tedlîsi* ismini veren kişinin İbnü'l-Kattân olduğu söylenmektedir. Muhaddislerden *tesviye tedlisine* güzelleştirme manasına gelen *tecvîd* isminin de

²¹⁴¹ Bağdâdî *Kifâye*, s. 395.

²¹⁴² Bağdâdî'ye göre aynı asırda yaşamasına rağmen karşılaşmadığı veya karşılaşmış da kendisinden hadis almadığı bir kimseden ondan hadis duymuş vehmi uyandıracak şekilde rivâyette bulunan kimseye *müdelles*, bu tür rivâyete de *isnâd tedlîsi* denir. Bkz. a.g.e., s. 38.

²¹⁴³ Bkz. Erul, Bünyamin, "Tedlîs", *DİA.*, XL. 263.

²¹⁴⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 371.

²¹⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 38, 395, 403.

²¹⁴⁶ Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 145. *Tesviye tedlisinin* çeşitli tarifleri için ayrıca bkz. Süyûtî, *Tedrib*, I, 257; Cezâirî, a.g.e., II, 568; Ahmet Naim, a.g.e., s. 172; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 397.

²¹⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, bkz. *el-Kifâye*, s. 38, 395, 403.

²¹⁴⁸ Bu kaynaklardan bazıları: Süyûtî, a.g.e., I, 257; Cezâirî, a.g.e., II, 568; Ahmet Naim, a.g.e., s. 171; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 145; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 397.

verildiği nakledilmektedir.²¹⁴⁹ Hatîb'in bu tedlisi tarif ettikten sonra bunun yapılaş amacının hadisi güzelleştirmek olduğunu belirtmesi²¹⁵⁰ *tecvîd* manasının verilmesine vesile olmuştur denilebilir. Buradan da anlaşıldığı üzere daha sonraki hadis usulcülerinin *tedlîs*, *müdelles*, *müdelles* ve *tesviye tedlîsi* gibi kavramları tanımlamalarına Hatîb'in verdiği tariflerin de kaynaklık ettiği görülmektedir.

Ayrıca mezkûr kavram ve konular yanında *merfû* ve *maktû* kavramlarının tanımları ve bunların müstakil bir hadis usûlü eserinde ele alınması da yine Hatîb'le başlamıştır.

Kaynaklarda merfû hadisin klasik tanımı; Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirlerdir. Onu Hz. Peygamber'e izâfet edenin sahâbî, tâbiî veya daha sonraki râvilerden biri olması ve senedinin muttasıl olup olmaması arasında herhangi bir fark yoktur.²¹⁵¹ Bu tarif göz önüne alındığında, merfû hadisin her zaman muttasıl olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda merfû bir hadis, senetten sahâbînin düşmesiyle *mürsel*, isnadından bir kişinin düşmesiyle veya senette mübhem bir kişinin bulunmasıyla *münkati*, iki ve daha fazla râvinin düşmesiyle de *mu'dal* olabilir.²¹⁵² Günümüze kadar gelebilen hadis usûlü eserlerine bakıldığında merfû hadisin ıstilahî tanımını ilk olarak yapan hadis usûlcüsünün Hatîb olduğu görülmektedir. Merfû hadisi, “*sahabenin, Rasûlüllah'ın söz ve fiilleriyle ilgili verdiği haberler*” şeklinde tarif eden Hatîb²¹⁵³ Hz. Peygamber'in takrirlerini tanım dışında bırakmıştır. Ayrıca Hâtib tâbiîn ve daha sonrakilerin Hz. Peygamber'e izâfe ettiklerini merfû hadis tanımına dahil etmemiştir. Halbuki yukarıda da belirttiğimiz gibi merfû hadisin meşhur olan tanımına göre sahâbeyle birlikte tâbiîn ve daha sonrakilerin Hz. Peygamber'e izâfe ettikleri söz, fiil ve takrirleri de bu kapsama girmektedir.²¹⁵⁴ Fakat bu konuya İbn Hacer'in açıklık getirdiği belirtilmektedir. Burada Hatîb, bir hadisin merfû olması için onun sahâbî tarafından Hz. Peygamber'e

²¹⁴⁹ Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 567; Ahmet Naim, a.g.e., s. 173.

²¹⁵⁰ Bu mana için bkz. *el-Kifâye*, s. 402.

²¹⁵¹ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 131; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 131; Cezâîrî, a.g.e., I, 175.

²¹⁵² İbn Abdilberr, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta*, I, 25; İbnu's- Salâh, a.g.e., s. 49-51; Suyûtî, *Tedrib*, I, 202; Kâsımî, a.g.e., s. 123; Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 180.

²¹⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 37.

²¹⁵⁴ Merfû hadisin tanımını için bkz. es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 131; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 131; Suyûtî, a.g.e., I, 202; Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 175; Kâsımî, a.g.e., s. 123.

izâfe edilerek rivâyet edilmesini şart koşmamıştır. Onun sözleri hadisi Hz. Peygamber'e nisbet edenin daha çok sahâbî oluşuna göredir.²¹⁵⁵

Maktû hadîs ise tâbîinden nakledilen söz ve fiillerdir.²¹⁵⁶ İmâm Şâfî (ö. 204/819), Taberânî (ö. 360/970), Ebû Bekr el-Humeydî (ö. 219/834) ve Dârekutnî (ö. 385/995), gibi bazı muhaddisleri hadis ıstılahlarının tamamen yerleşmediği dönemde maktû kavramını mevsûl olmayan *munkatı* manasında kullandıkları görülür. Fakat bunun aksine tabîin sözlerine *münkati* denildiği de görülmektedir. *Maktû* kavramını tâbîine ait söz ve fiillerle beraber daha sonrakilerin söz ve fiileri için de kullananlar vardır. Hatîb ise bazı hadisçilerin *munkatı* terimini “*tabîine ve daha sonrakilere ait nakledilen söz ve fiiller*” şeklinde tarif ettiklerini belirtse²¹⁵⁷ de, İbnu's-Salâh bu görüşe katılmamaktadır. *Maktû* terimi içerisinde tâbîinin sadece söz ve fiilleri dâhil edilirken onların takrîrleri bu tanım dışında tutulmuştur. Fakat daha sonraları tâbîinin takrîrlerini de maktûnun tarifinde verenler olduğu görülmektedir.²¹⁵⁸

Maktû terimine kronolojik seyri içerisinde bakıldığında hadis usûlü müellifleri arasında bunu ilk kullanan kişinin Hatîb olduğu görülür. Hatîb burada maktûyu “*isnâdı tâbîinde kalan haberler*” şeklinde tarif etmektedir.²¹⁵⁹ Hatîb'den önce kaleme alınan hadis usûlü eserlerinden Râmehurmezî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsil*'inde *maktû* tarifî yapılmazken, en-Neysâbûrî ise *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde *mevkûf* hadisi müstakil bir başlık altında ele alırken maktûyu zikretmemiştir.

Buraya kadar ele aldığımız hadis usûlünün temel meselelerinden olan çeşitli kavram ve konuların hadis usûlü eserlerinde ilk tarifinin ya da bir konu olarak ilk defa işlenişinin Hatîb tarafından gerçekleştirilmiş olması onu özgün kılan belli başlı unsurlardan biridir. Müellif söz konusu kavram ve konuların tanımlarını hadis usûlü eserlerine taşımakla kalmamış bunlardan çoğunu değişik başlıklar altında genişleterek kendisinden sonrakilere geniş bir miras da bırakmıştır. Bundan ötürü bu meseleler

²¹⁵⁵ Suyûtî, *Tedrib*, I, 202.

²¹⁵⁶ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 47; es-Sehâvî, a.g.e., I, 139; Suyûtî, a.g.e., I, 218.

²¹⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 38.

²¹⁵⁸ İbnu's-Salâh, a.g.e., s. 47-49; es-Sehâvî, a.g.e., I, 139-140; Suyûtî, a.g.e., I, 218.

²¹⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, II, 191.

müteahhirûn diye nitelenen hadis usulcileri tarafından ele alındığında mutlaka Hatîb'e ve onun eserlerine doğrudan ya da dolaylı atıflarda bulunulmuştur.

B. ESERLERİ BAKIMINDAN

Hadis ve hadis usûlü ilmi ile ilgili olarak birçok eserleri bulunmakla birlikte İslâmî ilimlerin diğer bazı alanlarında da eserler kaleme alan Hatîb'in bu eserlerle hem hadis usulüne hem de diğer sahalara büyük hizmetler verdiğinden daha önceleri de bahsetmiştik.

Çalışmamızın bu kısmında onun vücuda getirdiği eserlerle hadis usûlü ilmine ne gibi katkılarının olduğu vurgulanacaktır. Hatîb'in başta *el-Kifâye*'si ile *el-Câmî*'si ve diğer bazı eserleri daha önceleri çalışmamızın değişik bölümleri içerisinde yeterince ele alındığından burada o ayrıntılara tekrar girmeyeceğiz. Fakat daha önce de ele alınmasına rağmen Hatîb'in bazı eserlerinin farklı yönlerine burada tekrar temas edeceğiz. Hatîb tarafından yazılan bu eserlere, kendi alanlarının ilk türleri olmaları hasebiyle dikkat çekip, bunların içeriklerine dair kısa bilgiler vererek müellifin bu alanlardaki katkılarını vurgulayacağız.

Kendi alanında ilk olması hasabiyle Hatîb'in kalema aldığı eserlerden birisi *es-Sâbık ve 'l-lâhik fî tebâudi mâ beyne vefâti râviyeyn an şeyhin vâhid* adlı kitabıdır.

Hatîb, kitabının mukaddimesinde tasnif metodundan, eseri yazma sebebinden kısaca bahsetmektedir. Buna göre kitabın konusunu bir şeyhten rivâyette bulunmuş olup da vefâtları arasında çok fazla zaman olan iki râvînin isimlerinin alfabetik olarak zikredilmesi oluşturmaktadır.

Hatîb'in bu eseri, hem âlî ve nâzil isnadın bilinmesi açısından hem de râvilerin vefatlarının bilinmesi bakımından büyük öneme sahiptir. Zaten *es-Sâbık ve 'l-lâhik* bu kitabın muhakkiki tarafından *vefayât* kitaplarına benzetilmektedir.²¹⁶⁰ *es-Sâbık ve 'l-lâhik*, bu alanda kaleme alınan ilk eser olması hasabiyle²¹⁶¹ Hatîb'in hadis usûlü

²¹⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *es-Sâbık ve 'l-lâhik*, s. 10.

²¹⁶¹ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 146.

ilminde sahip olduğu değerin de bir başka ispatıdır. Hatta Hatîb'ten başka hiç kimsenin bu tür eserinin bilinmediği de belirtilmektedir.²¹⁶²

Hatîb'in hadis usulü ilmine katkıları bakımından kayda değer eserlerinden biri de *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü an bevâdiru't-tashîf ve'l-vehm*'dir. Bu eserde, yazılışları birbirine benzemekle beraber okunuşları farklı olan veya birbirlerine karıştırılması muhtemel bulunan isim, künye ve nisbeleri incelemiştir. Eserin içeriği aynı zamanda hadis usûlünün iki önemli türü olan “el-mü'telif ve'l-muhtelif” ile “el-müttefik ve'l-müfterik” bahislerinden meydana gelen müteşâbih konusuna dairdir.²¹⁶³ Hatîb eserinde isim ve nisbelerinden yazılışları birbirlerine benzemekle beraber okunuşları farklı olan muhaddisleri ele aldığını söylemektedir. Daha önce yazmış olduğu “*el-Müttefik ve'l-müfterik*” adlı eserinde bu konuyu işlemediğini de belirtmektedir.²¹⁶⁴

Bu konuyla iç içe olan “el-müttefik ve'l-müfterik” ve “el-mü'telif ve'l-muhtelif” ile ilgili ilim dalında çeşitli eserler kaleme alınmış olsa da “müteşâbih” konusunda Hatîb'in *Telhîsü'l-müteşâbih* adlı eserinin sahasında tek eser olduğu kendisinden önce böyle bir eser kaleme alınmadığı gibi kendisinden sonra da bu alan da bir eser vücûda getirilmediği belirtilmektedir.²¹⁶⁵ Hadis usûlü kaynaklarında mü'telif-muhtelif ve müttefik-müfterik konularında Hatîb'ten önce ve sonra telif edilmiş kitaplar sayıldığı halde, müteşâbihe dair sadece onun kitabının zikredilmesi bu kitabın sahasında müstakil olarak telif edilmiş tek ve eşsiz bir kaynak olduğunu teyit etmektedir.²¹⁶⁶ Hatîb *Telhîsü'l-müteşâbih* adlı eserine *Tâli't-Telhîs* adıyla da bir zeyl çalışması yapmıştır. Bu eserinin daha önceki *Telhîsü'l-müteşâbih* çalışmasının bir zeyli olduğunu söz konusu eserinde kendisi belirlemekte ve bu çalışmayı iki fasla ayırdığını birinci fasılda; oğul isimlerinde var olan harf fazlalıklarını, ikinci fasılda ise baba isimlerinde fazlalık olanları ele aldığını belirtmektedir.²¹⁶⁷

²¹⁶² Her ne kadar başka kimselerce de böyle bir eserin yazıldığı kaynaklarda yer alsada et-Tahhan bunun el yazması ve matbu bir örneğine ulaşamadığını belirtmiştir. Bkz. et-Tahhân, a.g.e., s. 147

²¹⁶³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kandemir, M. Yaşar, “ Hatîb el-Bağdâdî ”, *DİA.*, XVI, 457.

²¹⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih*, s. 1-3; Bu eser hakkında daha geniş bilgi için bkz. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 172-176.

²¹⁶⁵ Bu iddia için bkz. et-Tahhân *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 185.

²¹⁶⁶ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, s. 173.

²¹⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Tâli't-Telhîs*, II, 6.

Hatîb tarafınan kaleme alınan *el-Müttefik ve'l-müfterik* adlı kitap da içeriği bakımından ilklendendir. Ricâlü'l-hadîs ilminin bir kolu olan müttefik ve müfterik râvilerin şahıslarının farklı (müfterik), adları, baba adları, bazen dede adları yahut künyeleri veya nisbelerinin hem yazılış hem de okunuşunun aynı (müttefik) olmasıdır. Sahasında ilk eser olduğu iddia edilen²¹⁶⁸ Hatîb'in bu kitabı alfabetik sıraya göre tertîb edilmiş olup (ل) harfiyle başlamakta (س) harfiyle bitmektedir.

Hadis ricâli ilmiyle ilgili bu eserlerin yanında Hatîb'in içeriği bakımından ilk örneğini sunduğu eserlerden biri de *Şerefu ashâbi'l-hadîs* adlı eseridir. *Şeref*, Hatîb'in hadisi ve hadis ehlini müdafaası için kaleme aldığı bir eserdir. Hatîb'in bu alanda açtığı çığır daha sonra birçok âlime ilham kaynağı olmuş ve peş peşe bu alanda eserler vücuda getirilmiştir.²¹⁶⁹

Şerefu ashâbi'l-hadîs'in haricinde buraya kadar sahalarında ilk olduğu zikredilen diğer telifatlar, Hatîb'in konuları itibariyle birbirleriyle bağlantısı olan eserleridir. Hatîb birbiri ardına kaleme aldığı bu kitaplarla hadis ricâli ilminde kendisinden sonrakilere büyük faydalar sağlamıştır. Bu vesileyle isnatlardaki kapalılıklar giderilmiş, râvi bilgilerine ulaşma imkanı kolaylaşmış, bu konudaki bilgiler daha sistematik bir hale dönüşmüştür.

Hatîb hadis ilimlerinin çeşitli alanlarında çalışma yapanlara sadece bu eserlerle değil diğer eserleriyle de büyük katkılar sağlamıştır. Fakat daha önce de değindiğimiz gibi biz bu eserler hakkında geniş bilgileri değişik bölümler altında ele aldığımızdan burada sadece mezkûr eserler üzerinde durduk.

IV. HATÎB'E YÖNELTİLEN TENKİTLER

Hem hadis usûlü alanında hem de bunun dışında seksen küsur eser vücuda getiren, bunlar içerisinde çeşitli görüş ve düşünceleri, ileri sürdüğü iddiaları olan Hatîb gibi velûd bir şahsın övgüyle birlikte tenkide de maruz kalması çok tabii bir durumdur. Buna ilâveten yaşadığı asrın karışık ahvâli, siyasi, sosyal ve mezhepsel

²¹⁶⁸ et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 172; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, I, 9.

²¹⁶⁹ Daha önce çeşitli başlıklarda bu eser hakkında ayrıntılı malumatlar verildiğinden burada sözünü ettiğimiz bilgileri vermeye yetindik.

tartışmalar da göz önüne alındığında sadece Hatîb değil onun gibi nice ulemânın da kendilerine yönelen tenkitten kurtulamadıkları görülecektir. Tabîî ki hakkında yapılan eleştiriler içerisinde haklı bulunanlar olabileceği gibi, mesnetsiz, haksız, siyâsî ve mezhepsel taassuba dayalı eleştiriler de olmuştur.

Hatîb hakkındaki bu tür tenkîdleri genelde biyografik eserlerde, ricâl ve tabakât kitaplarında bulabilmekteyiz. Bu eserlere bakıldığında ona yöneltilen tenkîdlerin genel olarak iki türlü olduğu görülecektir. Bunlardan birincisi yaşantısı ve şahsına yöneltilen tenkitler ki, bunu daha önce Hatîb'in hayatı kısmında ele almıştık. Burada o konuya tekrar girmeyeceğiz. İkincisi ilmine yöneltilen tenkitler ki, bizim asıl olarak işleyeceğimiz konu bu olacak.

Hatîb'in hayatını konu alan eserlere bakıldığında onun ilmine yöneltilen eleştirilerin umumiyetle iki kısımdan müteşekkil olduğu görülür. Birincisi, hadis ilmi bilgisi ve yeterliliği dolayısıyla kendisine yöneltilen eleştiriler, ikincisi ise Ebû Hanîfe'yi tenkidinden dolayı maruz kaldığı eleştirilerdir. Biz bu iki kısımdan daha çok birincisini, yani ona hadis ilmi kapsamında yöneltilen tenkîdleri ele alacağız.

Hatîb'e yöneltilen tenkitlerden birisi onun tedlîs yaptığıyla ilgilidir. Hatîb'e göre "şüyûh tedlîsi", muhaddisin kendisinden hadis işittiği şeyhin tanınmaması amacıyla onun bilinen ismini veya künyesini veya nisbesini yahut da meşhur olarak bilinen sıfatını değiştirip başka bir şekilde onu zikretmesidir. Nakilde bulunduğu şeyhinin emanet ve itikat yönünden güvenilir olması bu tür tedlîste bulunan râvinin amaçlarından biridir. Buna ilaveten râvinin kendinden sonrakilerin de bu şeyhten rivâyette kendisine iştirak edecekleri derecede şeyhin vefatının gecikmiş olması, şeyhin râviden yaşça daha küçük olması, râvinin ismini aynı şekilde tekrar etmekten hoşlanmadığı bu şeyhinden birçok hadisinin olması gibi hususlar râviyi şüyûh tedlisine götüren sebepler olarak beyan edilmektedir.²¹⁷⁰ Hatîb şüyûh tedlîsi yapanların rivâyetlerinin hüccet olarak kabul edilmeyeceğini söylemekte böylece bunlarla amel etme zorunluluğunun olmadığını belirtmektedir.²¹⁷¹

²¹⁷⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 404.

²¹⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 409.

Şüyûh tedlîsine yönelik görüşleri bu şekilde olan Hatîb de şüyûh tedlîsinde bulunduğu sebebiyle eleştirilere maruz kalmış. Hatîb ile ilmî münasebetlerde bulunan İbn Mâkûlâ'nın Hatîb'in şüyûh tedlîsi yaptığına dair eleştirileri kaynaklarda yer almaktadır.²¹⁷² Buna ilaveten es-Sehâvî, Hatîb'in kendisinden çokça nakilde bulunduğu hocası olan Ebu'l-Kâsım el-Ezherî isminde de *tedlîs* yaptığı, bu hocasını bazen Ebu'l-Kâsım el-Ezherî bazen Ubeydullah b. Ebu'l-Kâsım el-Fârisî²¹⁷³ kimi zaman da Ubeydullah b. Ahmed b. Osmân es-Sayrafî olarak eserlerindeki isnâta kaydettiği belirtilmektedir.²¹⁷⁴ Hatîb'in eserlerine bakıldığında hocası olan Ebu'l-Kâsım el-Ezherî'nin, iddia edildiği gibi çok değişik isimlerle kaydedildiği açıkça görülebilir.²¹⁷⁵ Hatîb'in aynı hocasını ya da diğer hocalarını neden bu kadar çok farklı isimlerle zikrettiğini biz kendi eserlerinde bulamadık. Subhi Salih'in dediği gibi²¹⁷⁶ biz Hatîb'in bu şeyhlerden birinin durumunu ört-bas etmek için böyle yapmaktan tenzîh ederiz. Fakat şeyhinin tanınmasını güçleştiren bu isimleri zikretmesini yadırgadığımızı da söylemeliyiz. Çünkü tek bir isme ait olan bu isimleri hadisle iştiğal etmiş bile olsa herkes anlayamaz, en azından anlamayı güçleştirir.

Hatîb ve bazılarının yaptığı gibi bir râvinin, şeyhlerini çok göstermek yahut bir şeyhinden çok rivâyeti varsa rivâyeti güzel göstermek maksadıyla şüyûh tedlîsinde bulunduğu belirtilerek, bunun rivâyete ve râviye hiçbir zararının olmadığı iddia edilmiştir. Hatîb'in ise buradaki kastının şüyûh tedlîsinin asıl sebebi olan aldatma değil ilmi bir gayret olduğu da ileri sürülmüştür.²¹⁷⁷ Kanaatimizce doğru olan görüş de budur.

Gerek *el-Kifâye*'sinde gerekse diğer bazı eserlerinde zayıf ve uydurma hadisler kullanması, hadislerin okunmuş ve yazılışlarında hatalar yapması, isnatla ilgili bazı

²¹⁷² İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VII, 117.

²¹⁷³ Biz Bağdâdî'nin eserlerinin hiçbirinde Ubeydullah b. Ebu'l-Kâsım el-Fârisî ismine rastlayamadık. Kanaatimizce es-Sehâvî bu konuda dalgınlıkla bu ismi yanlış kaydetmiştir. Doğrusu Ubeydullah b. Ebu'l-Feth el-Fârisî olacaktır.

²¹⁷⁴ Bkz. es-Sehâvî, a.g.e., I, 238.

²¹⁷⁵ Farklı olan bu isimlerden bazıları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmî*, I, 87, 143, 158, 246, II, 215; *el-Esmâu'l-mubheme*, I, 47, III, 186, VI, 356; *İktizâü'l-ilmî'l-amel*, s. 45, 60; *es-Sâbık*, s. 56, 88, 131, 153, 247, 255, II, 803; *el-Fasl li'l-vasl*, II, 798; *Takyîdu'l-ilm*, s. 89, 99, 140; *Telhîsü'l-müteşâbih*, s. 41, 92, 128, 225, 269, 415, 449..; *el-Müttefik ve'l-müfterik*, I, 214, 267, II, 958..; *Târîhu Bağdâd*, I, 295, 455, II, 7, 65, 76, III, 382.

²¹⁷⁶ Bkz. Subhi es-Sâlih, a.g.e., s. 144.

²¹⁷⁷ Suyûtî, *Tedrib*, I, 265; es-Sanânî, *Tavzîhu'l-efkâr*, I, 334; Ahmet Naima.g.e., s. 171.

vehimlerinin olması, biyografilerde kendi mezhebi grubunda bulunanlar hakkında fazla eleştirilere yer vermediği halde diğer mezhepteki insanların eleştirilerine daha fazla yer vermesi Hatîb'e yöneltilen belli başlı tenkitlerdir.

Gerçekten de onun bazı eserlerine baktığımızda zayıf ve uydurma rivâyetlere yer verdiğini görebiliriz. Mesela *mürüvvet* konusu *el-Kifâye*'de ele alınırken Hz. Ali'ye isnât edilen rivâyete göre Hz. Peygamber'in, “başkalarıyla olan münasebetlerinde haksızlıktan kaçınan, yalan söylemeyen ve vadinde duran kimsenin mürüvveti kemâle ermiş, adâleti ortaya çıkmış ve kardeşliği vacip, gıybeti ise haram olmuştur”²¹⁷⁸ dediği nakledilmektedir. Fakat kaynaklarda bu rivâyetin uydurma olduğu söylenmektedir.²¹⁷⁹ Hatîb kullandığı bu rivâyetin mahiyeti hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. *el-Kifâye*'de geçen bu rivâyetin sıhhatine dair acaba Hatîb'in diğer eserlerinde onun verdiği herhangi bir bilgi varmı diye baktığımızda buralarda da bir şey göremedik. Ayrıca *Şerefu ashâbi'l-hadîs* ve *Takyîd* gibi eserlerde de uydurma rivâyetler görmemiz mümkündür. Mesela *Şerefu ashâbi'l-hadîs*'te hadisleri öğrenmeye teşvik maksadıyla birbirine yakın formatlarla nakledilen “Ümmetimden kim kırk hadis ezberlerse...” rivâyetinin değişik senet ve metinlerine²¹⁸⁰ uydurma denilmiştir.²¹⁸¹

Hatîb'in eserlerinde uydurma hadisler kullanıp bunlarla ihticâc etmesi konusunda kendisini en sert biçimde tenkit edenlerden biri İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201)'dir. O özellikle tarafgirlik yaptığını dile getirerek Hatîb'in şahsına ve ilmine yönelik bazı tenkitler yöneltmiştir. Hatîb'in *el-Cehr* ve *el-Kunût* adlı eserlerinde sahîh olmadığı bilinen rivâyetler kullandığı “kapalı havada/bulutlu günde oruç tutma” konusunda uydurma rivâyeti bilerek hüccet olarak kullandığı ve bunun

²¹⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 100.

²¹⁷⁹ Bkz. el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdis ed-zaîfa*, VII, 215.

²¹⁸⁰ Hatîb'in hiçbir yorum yapmadan naklettiği bu rivâyetler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* (Dâru İhyâ-i's-sünne baskısı), s. 19-21.

²¹⁸¹ Hatîb'in burada hadis diye kullandığı rivâyetlerin mevzû olduğuna dair veya farklı değerlendirmeler için bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, I, 112-119; İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr fi Tahrîci ehâdisi'r-Râfîi'l-kebîr*, III, 207; el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdis ed-zaîfa*, I, 602. Ayrıca hıfzının kötülüğünden dolayı Râsûlüllâh'a şikâyette bulunan kişiyle alakalı *Takyîd*'te geçen (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 65-68.) rivâyetlerin isnatlarının uydurma olduğuyla da ilgili kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Hatîb'in senedinde yer alan Abdussamed b. Süleyman el-Ezrak birçok kişi tarafından ağır bir şekilde tenkid edilmiştir. Bu bilgiler için bkz. Ukaylî, *ed-Duaîfü'l-kebîr*, III, 82; Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, VI, 106; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, IV, 20.

hakkında herhangi bir şey söylemediğini İbnu'l-Cevzî sert bir dille eleştirmektedir. Hatîb'in bu rivâyetleri kullanmasını diğer mezheplere taassubî bir bakış açısıyla yaptığını da ayrıca belirtmektedir. İbnu'l-Cevzî, diğer mezheplere olan şiddetli taassubu ve sert tavrından dolayı Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Nuaym el-İsfehânî ve Hatîb'i sevmediğini söyleyen bir muhaddisin sözüyle de görüşlerini desteklemek istemiştir.²¹⁸² Bütün bu eleştirileri Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952)'nin de *Te'nîbu'l-Hatîb* adlı reddiyesine taşıdığını görüyoruz ki o da Hatîb'i en sert şekilde eleştirenlerin başında gelenlerdendir.²¹⁸³

Elbette ki Hatîb'e ilmi bakımdan yöneltilen tenkitler burada ele aldıklarımızdan ibaret değildir. Bütün bunların yanında Hatîb diğer bazı eserlerinde de yalancılıkla itham edilmiş, metrûk ve zayıf olan râvilerden rivâyet etmesi, onun bazı vehimlerinin olması diğer bazı âlimler tarafından tenkide konu olan belli başlı hususlardır.²¹⁸⁴ Hatîb'in tenkide maruz kalan bu yönleri üzerine kimi zaman müstakil kitaplar da telif edilmiştir. Mesela akranlarından olan İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082) onun *el-Mü'tenif* adlı eserini okumuş ve Hatîb daha hayatta iken bu kitab üzerine *Tehzîbu müstemirri'l-evhâm* adlı eseriyle Hatîb'in vehimlerini ortaya koymuştur.²¹⁸⁵ İbn Mâkûlâ'nın kendisiyle ilgili bu kitabından haberdar olan Hatîb kitabı görmek istemiş, fakat o kadar ısrar etmesine rağmen İbn Mâkûlâ kitabın varlığını inkâr etmiş, Hatîb öldükten sonra kitabı ortaya çıkarmıştır.²¹⁸⁶

Buhârî, Yahyâ b. Maîn, Ahmet b. Hanbel, Ali b. el-Medînî, Müslim b. Haccâc en-Neysâbûrî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, ed-Dârekutnî gibi hadis ilminde önde gelen şahısların da bulunduğu bazı kimselerin vehmiyle ilgili kaleme aldığı *el-Muvazzih* ve *el-Mü'tenif* adlı eserinden dolayı da Hatîb tenkide maruz kalmıştır. Kimi zaman iki veya daha çok kimsenin tek kabul edilmesi yani, *cem*; kimi zaman da

²¹⁸² İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 133.

²¹⁸³ Bkz. el-Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb*, s. 23, 24.

²¹⁸⁴ Bağdâdî hakkında yapılmış daha önceki çalışmalarda ona yöneltilen tenkitler müstakil başlıklar altında çok geniş bir şekilde incelendiğinden biz şimdilik bazı misallerle iktifa ediyoruz. Söz konusu çalışmaları ileride yer yer ele alıp bunlara atıflarda bulunacağız.

²¹⁸⁵ İbn Mâkûlâ'nın önce *el-İkmâl* adlı eserini telife başladığını, bunu bitirdikten sonra *Tehzîbu müstemirri'l-evhâm* adlı kitabını yazdığı da belirtilmektedir. Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 94.

²¹⁸⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV, 4.

tek olan kimsenin iki veya daha fazla kabul edilmesi yani *tefrîk* konusunda Hatîb'in eleştirileri de tenkide uğramıştır.²¹⁸⁷

Hatîb'in ilmine yönelik yapılan eleştirileri toplu olarak değerlendirdiğimizde sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Hatîb hem kendi alanında hem de diğer alanlarda birçok eserler meydana getirmiş bir şahsiyettir. Onun kaleme aldığı eserlerin büyük çoğunluğunun hadis ilmiyle doğrudan ya da dolaylı bir şekilde münasebeti vardır. Bir eser eğer hadis ilmiyle alakalıysa bunun rivâyetlerle örülü olması kaçınılmaz bir gerçektir. Tabii ki bu Hatîb'in eserleri için de geçerlidir. Buna ilaveten şunu da belirtmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Hatîb değişik eserlerinde birçok hadis, sahabe kavî, daha sonrakilerin söz ve fiillerini kullanmaktadır. Hatîb'in eserlerinde kullandığı sadece hadislerin sayısı bile bu alanla ilgili kaleme alınmış olan bazı müstakil hadis kitaplardan bile daha fazladır. Sadece onun 14 ciltlik *Târîhu Bağdâd'*ında muhaddislerin biyografilerini verirken, onların naklettiği hadisleri/haberleri de burada zikretmesi bile büyük bir yekün tutmaktadır. Kaldı ki onun hadis ilmiyle alakalı diğer eserleri de bu hesaplamaya dahil edildiğinde söz konusu sayı daha da artacaktır.

Eserlerinde gerek Hz. Peygamber'e gerekse sahabe ve daha sonraki nesle ait birçok söz, fiil ve takrirleri kullanan birisi için uydurma, zayıf rivayet kullanmak, ya da usulen bir takım hatalara düşmek kaçınılmaz bir sonuçtur. Bu sadece Hatîb için değil diğer birçok hadis ve hadis usulcüsüyle İslâmî ilimlerin diğer alanlarında eserleri olan şahıslar için de geçerlidir. Fakat özellikle hadis ricâliyle ilgili birçok farklı eserler kaleme alan Hatîb gibi bir şahsın bazı rivâyetleri naklederken kullandığı senette geçen zayıf ve metrûk râvileri tanıtmaması, hem senedin hem de metnin durumunu açıklamaması onun ilmî kariyerine gölge düşürmüştür.

Konumuzun başında zikrettiğimiz gibi Hatîb'in eleştiriye maruz kalmasının en büyük sebeplerinden biri de onun Ebû Hanîfe'ye *Târîhu Bağdâd'*ında yönelttiği daha

²¹⁸⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 346-377. Daha önceleri de belirttiğimiz gibi et-Tahhân bu meseleyi genişçe ele aldığından biz sadece bu bilgilerle yetindik. Hatîb'in eleştirilmesiyle ilgili konumuzda daha çok et-Tahhân'ın üzerinde durmadığı hususları ele aldık.

doğrusu bununla ilgili rivâyetleri serdettiği nakillerdir. Biz bu meseleye öncelikle Hatîb'in *Târîhu Bağdâd'*ında geçen söz konusu nakillerinden bahsederek başlamak istiyoruz.²¹⁸⁸

*Târîhu Bağdâd'*da en uzun olarak Ebû Hanîfe'nin hal tercemesine yer verilmiştir. Yüz sayfayı geçen bir anlatımla daha çok tenkidine yer verilen Ebû Hanîfe'yi öven ifadelerin de mevcut olduğunu belirtmeliyiz.²¹⁸⁹

Ebû Hanîfe'nin biyografisinde en önemli suçlamalardan biri onun mürcie olduğu iddiasıdır. Bu iddia Ebû Hanîfe'nin “iman kalp ile tastiktir ne artar ne de eksilir” ifadesine bağlanmaktadır. Yine onun Kur'ân'daki iki ayeti inkâr ettiği suçlaması da kendisine yöneltilen tenkidlerdendir. Bunlardan birincisi, “Onlar namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı verirler, işte doğru din budur”²¹⁹⁰ ayeti, diğeri de “Onları imanlarının kat kat artması için”²¹⁹¹ ayetidir. Bu ayetlerin varlığına rağmen Ebû Hanîfe'nin “imanın artıp eksilmeyeceğini, yine Allah'ın dininde namaz yoktur” iddiasında bulunduğu söylenmiştir. Ayrıca yine Ebû Hanîfe'nin “Kur'ân ²¹⁹² makluktur” dediği, imani ve itikadi bazı sözlerinin eleştirildiği onun hakkında *Târîhu Bağdâd'*da belli başlı tenkit konularını oluşturmaktadır. Bunlara ilaveten Ebû Hanîfe'nin fakîhliği ve verdiği bazı fetvalar da tenkide konu olmuştur. Mesela, iki kullelik suyun hükmü, alıcı ile satıcının muhayyerliği, ölünün kefeninin çıkartılarak satılması, namazda intikal tekbirlerinde ellerin kaldırılması, ihramlı kişinin elbise ve ayakkabı giymesi meseleleri bunların belli başlı olanlarından.²¹⁹³

Zikredilen bu meselelerden başka Ebû Hanîfe'nin şahsıyla da ilgili ağır tenkitlerin *Târîhu Bağdâd'*da yer aldığı görülmektedir.²¹⁹⁴ Onun İslâmı ifsât ettiği,

²¹⁸⁸ Fakat evvela şurayı vurgulamamız gerekir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Hatîb hakkında yapılmış birçok çalışmada ona yöneltilen tenkidin sebebi olarak gösterdiğimiz Ebû Hanîfe biyografisi geniş şekilde ele alındığından biz burada önemli gördüğümüz bazı yerleri ele alacağız. Yer yer de Hatîb hakkında yapılmış çalışmalardan Ebû Hanîfe'nin konu alınması itibariyle bahsedeceğiz.

²¹⁸⁹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 444-586.

²¹⁹⁰ Beyyine, 98/5

²¹⁹¹ Fetih, 48/4.

²¹⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 502-509.

²¹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 509- 532.

²¹⁹⁴ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Öztoprak, Mustafa, *Târîhu Bağdâd'da Ebû Hanîfe ile İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

deccâlden bile kötü olduğu en ağır olan belli başlı tenkitlerden²¹⁹⁵ biri olmakla beraber nakledilen rivâyetler arasında görülen bir rüyaya dayanarak Ebû Hanîfe'nin cenazesiyle alakalı ağır ithamlara da yer verilmiştir.²¹⁹⁶

Ebû Hanîfe'yi çeşitli sebeplerden dolayı tenkîd edenlerin rivâyetlerinin dayanaklarının *Târîhu Bağdâd*'daki sayısı toplam otuz beş kişi olarak tespit edilmiştir. Bu şahıslara isnâd edilerek nakledilen rivâyetlerle Ebû Hanîfe tenkide maruz kalmıştır.²¹⁹⁷ Yaklaşık 147 civârındaki bu nakillerin çoğu isnadındaki zayıflıktan, Kur'âna ve genel nassa muhalefetinden dolayı ihticâca elverişli görülmemiştir.²¹⁹⁸

Târîhu Bağdâd'da yer alan Ebû Hanîfe'nin bu biyografisindeki söz konusu tenkîdler onu savunanlar tarafından yıllarca en ağır şekilde eleştirilmiş, bu tenkitlere karşı Ebû Hanîfe lehine müstakil kitaplar kaleme alınmış, böyle bir biyografiden dolayı başta Hatîb sorumlu tutularak onun aleyhine ağır ithamlarda bulunulmuştur.²¹⁹⁹

Geriye doğru giderek *Târîhu Bağdâd*'da yer alan tenkitlere karşı Ebû Hanîfe lehinde kaleme alınmış bu çalışmalardan kısaca bahsetmemiz faydalı olacaktır.

Hatîb'in *Târîh Bağdâd*'ındaki bu iddialara karşı eser olarak ilk reddiye İsâ b. Ebû Bekr el-Eyyûbî (ö. 624/1227) tarafından kaleme alınan *es-Sehmu'l-musîb fi'r-reddi alâ Ebî Bekr el-Hatîb* adlı eserdir. Bu eser *er-Reddu alâ Ebî Bekr el-Hatîb* ismiyle de tanınmaktadır.²²⁰⁰

Buna ilaveten Sibt İbnu'l-Cevzî (ö. 582/1186)'nin *el-İntisâr li-İmâmi eimimmeti'l-emsâr* adlı eseri, Zâhîd el-Kevserî'nin (ö. 1371/1952)'nin *Te'nîbu'l-Hatîb* adlı eseri de Hatîb'e karşı yazılmış reddiye türü eserlerdir. Ayrıca *Târîhu*

²¹⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XV, 544, 545.

²¹⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XV, 573.

²¹⁹⁷ et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 309.

²¹⁹⁸ et-Tahhân, a.g.e., s. 337. et-Tahhân eserinde *Târîhu Bağdâd*'da geçen Ebû Hanîfe tercemesine geniş yer ayırmıştır. Değişik ülkelerdeki *Târîhu Bağdâd*'da ait olan farklı el yazma nüshalarını mukayese eden müellif bunlarla ilgili farklılıklarla ve bazı problemlerle de karşılaştığını belirtmektedir. Bkz. et-Tahhân, a.g.e., s. 306-313.

²¹⁹⁹ *Târîhu Bağdâd*'da Ebû Hanîfe'nin terceme-i hâli için Bağdâdî üzerine çalışma yapanlar geniş bilgiler sunduklarından biz burada bazı önemli konulara değinerek bu kısmı tamamlayacağız.

²²⁰⁰ Bu eser günümüzde matbû olarak bulunmaktadır. (Delhi 1931; Kahire 1932, Beyrut 1985).

Bağdâd'ın Ebû Hanîfe ile ilgili tercemesinin yer aldığı kısım basılacağında Kevserî'nin söz konusu bu kısma İsa b. Ebû Bekr el-Eyyûbî'nin *es-Sehmu'l-musîb fi'r-reddi alâ Ebî Bekr el-Hatîb* adlı reddiyesinin zeyl olarak eklenmesini istemiş fakat bu teklif reddedilmiştir. Daha sonra ise Kevserî'nin de *Te'nîbu'l-Hatîb*²²⁰¹ adlı eseri çeşitli tasarruflarla bu kısma eklenmiştir. İlerleyen zamanda da Ebû Hanîfe'nin tercemesinin yer aldığı kısma *es-Sehmu'l-musîb* eklenerek basılmıştır.

Zâhid el-Kevserî'nin *Te'nîbu'l-Hatîb* adlı eserine ise karşı bir reddiye olarak Abdurrahman el-Yemânî *Talî atü't-Tenkîl bimâ fi Te'nîbu'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*'ini kaleme almıştır. Kevserî ise bu reddiyeye *et-Terhîb bi-nakdi't-Te'nîb* adlı küçük hacimli bir reddiyeyle cevap vermiştir. Abdurrahman el-Yemânî ise daha sonra Kevserî'ye karşı *et-Tenkîl limâ ve' redd fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl* adlı eserini kaleme almıştır. Bütün bunların yanında Hatîb'in Ebû Hanîfe'yi konu alan söz konusu biyografisindeki tenkitlere karşı çeşitli eserler dahilinde bazı reddiyeler kaleme alınarak Hatîb eleştirilere maruz kalmıştır.

Hatîb'in güvenilir olduğunu söylediği bazı nakillerin, aslında kendisinin de *Târîhu Bağdâd*'da ağır şekilde tenkîd ettiği kimseler tarafından rivâyet edilmesi, söz konusu haberlerin esere sonradan eklendiği şüphesini uyandırdığı beyan edilmektedir. Şüphe uyandıran diğer bir hususun da, Ebû Hanîfe aleyhindeki rivâyetlerin *Târîhu Bağdâd*'ın bazı nüshalarında altıda bir oranından daha az veya daha çok sayıda bulunmasıdır. Ayrıca Hanefîlerin ağırlıkta olduğu Bağdâd'ta *Târîhu Bağdâd*'ın yazılışından Hatîb aleyhindeki ilk eseri kaleme alan Eyyûbîler'in Dimeşk kolu hükümdarı el-Meliku'l-Muazzam Şerefeddîn İsa b. el-Melik'u-Âdil (ö. 624/1227)'e kadar geçen yaklaşık yüz elli yıl boyunca hiç kimsenin Hatîb'e reddiye yazmamış olması bu açıdan düşündürücü bulunmuştur.²²⁰²

Aynı zamanda *Târîhu Bağdâd*'da Ebû Hanîfe gibi tercemesi verilen İmâm Şâfîî, Ahmed b. Hanbel gibi büyük şahsiyetlerin hayatları anlatılırken bunların biyografilerinde kullanılan üslûb Ebû Hanîfe için kullanılan üslûbla aynı

²²⁰¹ Bkz. el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*, nşr. Ahmed Hayrî, Beyrût, 1990.

²²⁰² Bkz. et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 307-309; Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 455.

görülmemektedir. Çünkü Hatîb bu şahıslar hakkındaki haberleri genelde Eyyûb es-Sahtiyânî, Süfyân es-Sevrî, Ebû Bekr b. Ayyâş ve diğer tanınan âlimlerden vermektedir. Bu alimlerden naklen Ebû Hanîfe hakkında övücü ifadeler yer verse de nakillerin çoğu onu kötüleyen ağır ifadelerden oluşmaktadır. Aynı şahıslara dayanılarak verilen nakillerde İmâm Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel hakkında hiçbir karalamaya yer verilmemiş olması uslûb açısından mânidar bulunmuştur.²²⁰³ Yine buna ilâveten Ebû Hanîfe'yi övücü bir uydurma rivâyet geçtiğinde Hatîb'in bu rivâyetin uydurma olduğuna dikkat çektiği görülürken, onu karalayan uydurma bir rivâyette ise bu rivâyetin uydurma olduğuna hiç değinmemesi de garib karşılanmıştır.

Eğer Hatîb hakkında söylenen şüpheli ve mânidar iddialar gerçekten doğruysa, yani Hatîb'in Ebû Hanîfe hakkındaki yazdığı bütün bu nakiller ve iddialar onun tarafından kaleme alındıysa bunlar onun tarafsızlığına ve ilmine gölge düşürür. Fakat şu hususu belirtmekte yarar vardır. Ebû Hanîfe tenkidinden dolayı Hatîb'in ister şahsına isterse ilmine yöneltilen çoğu tenkitlere bakıldığında bunların hareket noktasının Ebû Hanîfe'yi savunma gayretinden ileri geldiği görülür. Kanaatimizce eğer *Târîhu Bağdâd*'ta Ebû Hanîfe'yle ilgili tenkit ifadeleri olmasaydı ya da bu derece karalayıcı olmasaydı, Hatîb de mezkûr ifadelerde yer aldığı şekilde ağır bir tenkide maruz kalmazdı. Dolayısıyla kime ait olursa olsun hem Ebû Hanîfe hem de Hatîb hakkında ilmi kriterlerle bağdaşmayan ve kaynağı başka amillere müstenit bazı sebepler vardır ki bunların köklerine dair daha derin çalışmalar yapılarak söz konusu durum netleştirilebilir. Bunlardan birisi farklı asırlarda boy gösteren mezhepler arası ilmî tartışmalardır. Dönemin siyasî ve sosyal olayları da göz önüne alınarak yapılacak araştırmalar hem Hatîb'in Ebû Hanîfe hakkındaki hem de diğer alimlerin Hatîb hakkındaki tenkitlerini objektif bir şekilde anlamamızı kolaylaştırır.

²²⁰³ Bu iddialar hakkınad geniş bilgi için bkz. et-Tahhân, a.g.e., s. 344.

SONUÇ

Hatîb özellikle hadis usûlü alanında olmak üzere İslâmi ilimlerin birçok farklı branşında eserler kaleme almış bir şahıstır. Hayatının en erken döneminde hadisten fıkıha, tarihten edebiyata kadar kaleme aldığı eserlerle kendisinden sonrakiler üzerinde derin tesirleri olan müellifin *el-Kifâye*'si ile hadis usulcülere, *el-Fakîh*'iyle fıkıhçılar, *Târîhu Bağdâd* adlı eseriyle de tarihçiler nezdinde hatırı sayılır bir yeri ve önemi vardır.

Hatîb'in hadis usulcülüğünü ortaya koymaya çalıştığımız bu araştırmamızda onun *el-Kifâye*'sinin büyük bir önemi vardır. Çünkü bu eserin özellikle kendisinden önceki hadis usûlü eserleriyle hatta kendisinden sonra da bazı hadis usûlü eserleriyle mukayese edildiğinde sınırı, muhtevası, tertibi ve metodu açısından belirli üstün vasıfları açıkça görülebilmektedir.

el-Kifâye muhtevası açısından birçok hadis usûlü konusunu ya müstakil bab başlığı altında ya da değişik şekillerde başka konu içerisinde büyük oranda içermektedir. Hatîb'in hadis usûlü eseri olarak da kabul edilen diğer bir kitabı *el-Câmî*'si ise *el-Kifâye*'nin bir tamamlayıcısı olarak değerlendirildiğinde işlenen hadis usûlü konularının oranının daha da arttığı ve ayrıntıların fazlaştığı görülür.

Hatîb gerek *el-Kifâye*'sinde, gerekse hadis usûlü konularının her birine dair müstakil olarak kaleme aldığı eserlerinde, bazı hadis usûlü meselelerine ilk defa temas etmesi, bazı ıstılahların tanımını ilk defa bir hadis usulcüsü olarak kendisinin ele alması yönünden sonrakilere yeri doldurulamaz bir kaynak olmuştur. O sadece bahsettiğimiz konularda değil, ayrıca bazı kitap türlerini ilk defa kaleme alma bakımından da sonrakilere örnek teşkil etmiştir.

Böylece hadis usûlü ilmi ve bu ilim içerisindeki konular büyük oranda tamamlanmış, bu alanda Hatîb zirveye ulaşmıştır. Artık Hatîb'ten sonra gelen hadis usûlü müellifleri iştiğal ettikleri alanla ilgili yeni meseleler ortaya koymaktan ziyade, onun inşa ettiği hadis usûlü ilminin çeşitli yönlerini ele alarak konuların tertibi ve meselelerin izahı üzerinde yoğunlaşmışlardır.

Hatîb'in buraya kadar zikrettiğimiz bu özellikleri göz önüne alındığında kendisi için söylenen “ Hadis ilmi onunla son buldu” ve “Onun vefatıyla hadis ilmi yetim kaldı” gibi övgü dolu cümlelerin haklılığı ortaya çıkmaktadır.

Hatîb'in hem eserleri hem de görüşleri bakımından hadis usûlü alanındaki nüfuzu ve önemi kendisinden sonrakilerin eserlerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Özellikle İbnu's-Salâh üzerindeki tesiri Hatîb'in önemi ve konumunu ortaya koymasından daha aşıkardır. İbnu's-Salâh'ın eserine bakıldığında bir konuyu ele alırken kimi zaman doğrudan Hatîb'in ismini zikrederek, kimi zaman onun eserlerine atıfta bulunarak, kimi zaman da uslûb ve muhteva bakımından benzer ifade ve içerikle Hatîb'ten ne kadar çok etkilendiği açıkça görülecektir.

İşte Hatîb'in zikrettiğimiz bu etkisi sadece İbnu's-Salâh üzerinde değil, onun *Mukaddime* adlı eseri üzerinde kaleme alınan birçok şerh ve ihtisâr çalışmaları üzerinde de kendisini göstermektedir. Bundan dolayı İbu's-Salâh üzerine yapılmış şerh çalışmaları kısmen Hatîb'in bazı eserlerinin üzerine yapılmış bir şerh çalışması olarak da kabul edilebilir.

Hatîb bazı hadis usûlü konularına dair kaleme aldığı müstakil eserlerle de kendisinden sonrakilere kaynaklık etmiş, bu alanda açtığı çığırda sonrakilere örnek olmuştur. Hatîb'in ortaya koyduğu bu eserler üzerinde yapılan ihtisâr ve şerh çalışmaları ayrıca bu alanda yazılan benzer kitaplar branşlaşmaya katkı sağlamış, böylece konuların anlaşılması yönünde büyük ve daha sistematik bir bilgi birikimi meydana gelmiştir. Hatîb özellikle hadis ricâliyle ilgili birbiri ardında kaleme aldığı eserlerle bu alanda yeri doldurulamaz bir mevkiye sahiptir.

Hatîb'in hadis usulüne yaptığı katkılar sadece bunlardan ibaret değildir. Bilindiği gibi o senetli hadis usûlü anlayışını temsil eden zincirin son halkasıdır. Tıpkı kendinden öncekilerde olduğu gibi, konuları senetli bilgilerle anlatmıştır. Fakat *el-Kifâye*'de bazı konuları anlatırken senetlerden önce uzun açıklamalarda bulunması, onun senetsiz hadis usûlü anlayışına geçişin önemli bir temsilcisi olduğunu göstermektedir. Hatîb *el-Kifâye*'sinde konuları anlatırken bazen başta bazen ortada bazen da sonda geniş değerlendirme ve açıklamalarla kendisinden

önceki eserlerle kıyaslandığında farklılığını hissettirmektedir. O, konuyla ilgili rivâyetleri naklederken sadece bunlarla yetinmemiş, konu hakkında ortaya koyduğu birbirine zıt olan rivâyetleri peş peş verdikten sonra genelde uzlaştırmacı bir yaklaşımla bunlar arasında bir tercihte bulunmuştur.

Hatîb'in başta *el-Kifâye*'si ve diğer eserlerine bakıldığında, onun kabul ettiği görüşleri şekilsel manada eserlerine yansıttığı bazı özelliklerinin olduğu görülür. Bunlardan birisi, bazı istisnaları olmakla birlikte kabul ettiği görüşleri bab başlıklarında ifade etmesidir. İkincisi, bir konuda iki zıt fikir hakkındaki rivayetleri verirken önce kendi kabul ettiği rivayetleri serdetmesi, daha sonra kabul etmediği rivâyetleri şiddetli bir tenkide tabi tutmadan kabul ettikleriyle arasını uzlaştırma yolunu seçmesidir. Fakat genelde böyle olmakla birlikte her kitabında ve ele aldığı her konuda bu metodu uyguladığı söylenemez.

Bahsettiğimiz hususların yanında Hatîb'in hadis usûlü anlayışını yansıtması bakımından onun tarih ve hadis ricâliyle ilgili eserlerinin de büyük öneme sahip olduğu görülür. Bunlar içerisinde çoğunluğu hadisçilerin biyografilerinden müteşekkil *Târîhu Bağdâd* adlı eseri sadece hadisçilerin değil, diğer birçok ilim dalında araştırma yapanların da müracaat ettikleri temel kaynak olmuştur.

Büyük çoğunluğunu hadisçilerin terceme-i hallerine tahsis ettiği *Târîhu Bağdâd*'ı tek başına göz önüne alındığında bile müellifin, cerh ve ta'dîle malzeme olan hadis ricâli konusunda emeğini ispatlamaya yetecek derecededir denilebilir. Buna ilâveten Hatîb, kendisinden önceki hadis ve hadis usulüyle ilgili kaynaklarda sistematik bir şekilde bulunmaktan ziyade farklı farklı bölümlerde ele alınan isim, neseb, künye, lakab ile ilgili haberleri cemedan ve bunlarda var olan kapalılıkları açıklayan, ihtilafları ortaya çıkaran birçok eser kaleme almıştır. Böylece Hatîb hadis isnatlarıyla ve ricâl ilmiyle ilgili dağınık/karışık bir vaziyette bulunan meseleleri çözmeye çalışmıştır. Onun bu konularda kaleme aldığı eserler kendisinden sonrakilerin sık sık baş vurduğu birer kaynak olmuştur.

Hatîb'in hadis usulünü doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiren eserlerinin sayısının çok oluşu çalışmamızı kolaylaştıran sebeplerden birisidir. Fakat farklı

eserlerinde aynı konuların değişik rivâyetlerle ele alınması, hadis usulünün hemen her konusuna değinmesi çalışmamızın konu sınırlandırmasında bizi zorlayan amillerden biri olmuştur. Ayrıca usûl-i hadîse dair hemen her konuda eserlerinde bilgi bulabileceğimiz Hatîb'in bu yönü de dikkate alındığında yaptığımız çalışmanın eksik kalan yönlerinin olduğunu itiraf etmemiz gerekmektedir. Biz onun hadis usulü anlayışını ortaya koyma çabası içerisinde daha çok hadis usulüyle ilgili konuları işleyişindeki metodunu, sonrakiler üzerindeki etkilerini ve özellikle *el-Kifâye*'nin önceki hadis usulü eseleriyle mukayesesini ele aldık. Ayrı başlıklar altında elimizden geldiğince ayrıntılı bilgiler vererek bu konuları işlemeye çalıştık. Fakat Hatîb'in hadis ricaliyle ilgili eserlerini çalışmamızda geniş şekilde ele alamadık. Hadis ricâline dair birçok eser sahibi olan Hatîb'in bu konuda kaleme aldığı eserler, birbirleriyle olan münasebetleri de göz önüne alınarak daha ayrıntılı şekilde müstakil bir çalışmayla incelenebilir.

Çalışmamızın mahiyeti ve öneminden bahsederken de değindiğimiz gibi, hadis usulcülerinin müstakil olarak hadis usulcülük yönlerini ortaya koyan yeterli çalışmaların olmayışı, doktora düzeyinde ülkemizde bu mahiyette bir araştırmanın bulunmaması, bu tezi kaleme alma amaçlarımızdan biridir. Metodolojiyle ilgili birçok araştırmanın yapıldığı günümüzde, hadis usulünün en önemli temsilcilerinden biri olan Hatîb'in hadis usûlü anlayışını ele almamız diğer hadis usulcülerinin anlayışlarını da müstakil olarak incelemeye vesile olur kanaatindeyiz. Bu şekilde yapılacak çalışmalar sayesinde hadis usûlü temsilcilerinin metotları ve görüşleriyle, günümüze kadar gelen usul-ü hadîs bilgilerinin tarihi arka planı daha da netleşecektir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulcebbâr, Abdulcebbâr b. Ahmed (ö. 415/1025), *Şerhu'l- Usûli'l-Hamse*, thk. Abdulkerîm Osmânî, nşr. Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1965.

Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs şerhu İhtisâri Ulûmi'l-hadîs*, Mektebetü'l-meârif, Riyâd, I. Baskı, 1996.

Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî muhtasarı Tecrîd-i sarîh tecemesi (Mukaddime)*, Ankara 1976.

Akpınar, Cemil, "İcâzet", *DİA.*, XXI, 393-400.

Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyyüdüddîn Ali b. Ebî Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî (ö. 631/1233); *el-İhkâm fî Usûli'l-ahkâm*, (I-IV), thk. Abdürrezzâk Afifî, el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrût/Dımeşk. ts.

Apaydın, Yunus, "Haber-i Vâhid", *DİA.*, XIV, 355-363.

---"Meşhûr", *DİA.*, XXIX, 368-371.

Aşkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, Doktora Tezi, MÜSBE., İstanbul, 1992.

Ateş, Ahmed, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve Takyîdu'l-ilm Adlı Eseri*, AÜİFD., Sayı I, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1952.

Aydın, Mustafa, *el-Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Faslu Li'l-Vasli'l Müdrec Fi'n-nakl Adlı Eseri Bağlamında Müdrec Hadisler Ve Değeri*, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Adana, 2007.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1987.

Bakıllânî, Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer el-Kâsım el-Kâdî Ebû Bekr (ö. 403/1013) *Temhîdü'l-evâil fî telhîsi'd-delâil*, Lübnân, I. Baskı 1407/1987.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066), *Menâkıbu'sh-Şâfiî*, (I-II), thk. Ahmed Sakar, Dâru't-türâs, ts.

Boumrane, Chick, *İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış*, (çev. Nesimi Yazıcı), AÜİFD., XXX, 1988.

Brockelmann, Carl (ö. 1956), *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, (I-VI), trc. Es-Seyyid Yakub Bekr, Ramazan Abdüttevâb, III, Baskı. Daru'l-Meârif.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl Ebû Abdullah, thk. Muhammed. b. Züheyr b. Nâsir en-Nâsir (ö. 256/870), *Sahîh* (I-IX), 2001.

---*Târîhu'l-kebîr*, (I-VIII), Haydarâbâd, ths.

Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (I-VI) thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-ilm, IV. Baskı, Beyrût, 1987.

Cezâirî, Tâhir b. Sâlih İbn Ahmed, (ö. 1338/1920), *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, (I-II), thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-matbûâtü'l-İslamiyye, I. Baskı, 1995.

Çakan, İ. Lütfi, "*Hatîb Bağdâdî'nin Muhtasaru Nasîhati ehli'l-hadîs Risâlesi*", M.Ü. İ.F.D. Sayı: 3, İstanbul 1985.

---"Dirâyetü'l-hadîs", *DİA.*, IX, 366-367.

Çap, Sabri, *Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), UÜSBE., Bursa, 2008.

Demirci, Ahmet, *Hadis Usûlü*, Kayseri, 1996.

Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed (ö. 1403/1983), *el-Vasît fî ulûm ve mustalahü'l-hadîs*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, trh.

Ebû Zehra, Muhammed (ö. 1974), *İslamda Siyasi İtikadi ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, İstanbul, 1983.

Ekinci, Özden, Kanter, *Haberin Bilgi Değeri*, Kelam Araştırmaları, 7:1 (Ocak 2009).

Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn (ö. 1999), *Fihrisü Mahtûtâti Dâri'l-Kütübi'z-Zâhiriyye*, nşr. Meşhûr Hasan Âl Selmân, Mektebetü'l-Meârif, I. Baskı, Riyâd 2001.

---*Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevzûa ve eseruhü's-seyyie fi'l-ümme*, (I-XIV), Dâru'l-meârif, Riyâd, 1992.

Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Ricâl Kitapları ve İlmî Değerleri*, SÜSBE., Doktora Tezi, Konya, 1997.

Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vâhid", *DİA.*, XIV, 349-352.

Erul, Bünyamin, "Tedlîs", *DİA.*, XL. 263.

Fesevî, Yakûp b. Süfyân (ö. 277/890), *el-Marife ve't-târîh (Târîh)*, (I-III), thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1981.

Fıglâhı, E.Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Ankara, 1996.

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Basılmış Doktora Tezi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

---" Fikhü'l-hadîs ", *DİA.*, XII, 547-549

--- *Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine*, İslâmiyât (2000), c. III sayı 1.

Güler, Zekeriya, *Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet Dirâyet Bütünlüğü*, İLAM Araştırma Dergisi, c. I, sy. 2, (Temmuz-Aralık 1996), s. 113-131.

--- "Müstefiz", *DİA.*, XXXII, 135-137.

Güner, Ahmet, *Hamza el-İsfâhânî ve Büveyhiler* (II), EÜİFD., Sayı XXI, 2005.

Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed (ö. 405), *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, tsh. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Dâru'l- kütübi'l- ilmiyye, 2. Baskı, Beyrût, 1977.

---*el-Medhal ilâ kitâbi'l-iklîl*, thk. Fuâd Abdülmenam Ahmed, Dâru'd-da' ve, İskenderiye, ts.

--- *el-Medhâl ilâ's-Sahîh*, thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, Beyrût, 1404.

--- *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (I-IV), thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrût, 1990.

Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Ankara 2004.

Hasan İbrâhîm Hasan; *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî*, Dâru'l-Cîl, (Beyrût) / Mektebetü'n-nehda (Kâhire), 1996.

Hatîb el-Bağdâdî; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *Avâlî Malik*, thk. Muhammed Hâc en-Nâsır, nşr. Dâru'l-garbi'l-İslâmî, III. Baskı, 1998.

---*el-Buhalâ*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2000.

--- *el-Câmî li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*, (I-II), thk. Mahmût Tahhân, Mektebetü'l-meârif, Riyâd, ts.

--- *el-Esmâu'l-mubheme fî enbâi'l-muhkeme*, (I-VIII) thk. İzzüddîn Ali es-Seyyid,, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1997.

--- *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, (I-II), thk. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Yûsuf el-Garâzî, Dâru İbnu'l-Cevzî, es-Suudiyye, II. Baskı /1421.

--- *el-Fasl li'l-vasl el-müdreç fî'n-nakl*, (I-II), thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, I. Baskı, Dâru'l-hicre, 1997.

---*Ğunyetü'l-mültemis fi izâhi'l-mültebis*, thk. Yahyâ b. Abdillâh el-Bekrî eş-Şehrî, I. Baskı, Mektebetü'r-rüşd, Riyâd 2001.

--- *Hadîsü's-sitte mine't-tâbiîn ve zikru turukih ve'htilâfû vücûhih* (*Rivâyâtü's-sitte minet'tâbiîn ba'duhüm an ba'di*), thk. Muhammed Rızık Tarhûnî, Dâru'l-fevâz, I. Baskı 1991.

--- *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* (Mecmûâtü resâil fi ulûmi'l-hadîs içerisinde), thk. Nasr Ebû Atâyâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût, 1993.

--- *el-Kavl fi ilmi'n-nücûm*, thk. Dr. Yusûf b. Muhammed es-Saîd, Dâru Atlas, I. Baskı, Riyâd, 1999.

---*el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. Dr. Ahmed Ömer Hâşim, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 2. Baskı, Beyrût, 1986.

--- *Mesele fi's-sifât*, thk. Abdullâh b. Yusuf el-Cüdey, Mecelletü'l-Hikme, Leeds, 1993.

--- *Meseletü'l-ihticâc li'ş-Şâfiî fimâ üsnide ileyh ve'r-reddü ala't-tâinîn bi-azmi cehlihîm aleyh*, thk. Halîl İbrhîm Mollâ Hâtır, Riyâd, 1980.

--- *Muvazzih li-evhâmi'l-cem ve't-tefrîk*, (I-II), thk. Abdülmutî Emîn Kalacî, I. Baskı, Dâru'l-ma'rife, Beyrût, 1407.

--- *el-Müntehab min kitâbi'z-zühd ve'r-rekâik*, thk. Âmir Hasan Sabrî, I. Baskı, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, Beyrût, 2000.

--- *el-Müttefik ve'l-müfterik*, (I-III) thk. Muhammed Sâdık Aydın, Dâru'l-kâdirî, I. Baskı, Dimeşk, 1997.

--- *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*, thk. Nuruddîn İtr, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I. Baskı, Beyrût, 1395.

--- *es-Sâbık ve'l-lâhik fi tebâudi mâ beyne vefâti râviyeyn an şeyhin vâhid*, thk. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Dâru's-samiî, Riyâd 2000.

--- *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, thk. Prof. Dr. Mehmed Said Hatîboğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991.

--- *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, thk. Mehmet Said Hatîboğlu, Dâru İhyâ-i's-sünne, Ankara, ts.

--- *et-Tatfîl ve hikâyâtü't-tufeyliyyîn ve ahhâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eşâruhum*, nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, 1999.

--- *Tâli't-Telhîs*, (I-II), thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Âl Selmân, Ebû Huzeyfe Ahmed b. Şakîrât, Dâru's-Samîi, Riyâd, 1997.

--- *Târîhu Bağdâd*, (I-XVI.), Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî b. El-Hatîb el-Bağdâdî, thk. Dr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, I. Baskı, Beyrût, 2002.

--- *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü an bevâdiru't-tashîf ve'l-vehm*, (I-II), thk. Sükeyne eş-Şihâbî, I. Baskı Dimeşk, 1985.

Hattâbî, Ebû Süleymâ Hamd b. Muhammed, (ö. 388/998), *Meâlimü's-Sünen*, (I-IV), Haleb, 1351/1932.

İrâkî, Ebu'l-Fadl Zeynüddîn Abdirrahîm b. El-Hüsyn b. Abdurrahman b. Ebî Bekr b. İbrahim (ö. 806/1404), *et-Takyîd ve'l-izâh şerhu Mukaddimetü İbnu's-Salâh*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, Mektebetü's-Selefi, Medine, 1969.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah Muhammed en-Nemerî el-Kurtubî (ö. 463/1070), *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlih*, (I-II), thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Suudiarabistan, 1994.

---*et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, (I-XIV), thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Vüzerâtü umûmi'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, el-Mağrîb, 1387.

İbn Abdilhâdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Hâdî ed-Dimeşkî es-Sâlihî (ö. 744/1372), *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, (I-IV), thk. Ekrem el-Bûşî/İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-risâle, II. Baskı, Beyrût, 1996.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö. 571/1176), *Târîhu Dimeşk*, (I-LXXX), thk. Amr b. Garâme el-Umrevî, Dâru'l-Fiker; 1995.

--- *Tebyînu kizbi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l-İmâmi Ebî'l-Hasan el-Eşarî*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrût, 1404, III. Baskı.

İbn Balabân, Ebu'l-Kâsım Ali b. Balabân el-Makdisî (ö. 684/1285), *el-Mekâsüdü's-seniyye fî'l-ehâdisi'l-ilâhiyye*, nşr. Muhyittin Müstû, Beyrut, 1988.

İbn Ebî Hâtım er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (ö. 327/939), *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, (I-IX), İhyâü't-türâs, Beyrût, 1952.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyin Ahmed (ö. 395/1004), *Mu'cemu Mekâyis el-Luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1991.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalâni (ö. 852/1448), *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdülhamîd b. Sâlih b. Kâsım Âl A'vec Sibr, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut, 2006.

--- *Lisânü'l-mîzân*, (I-VII), thk. Dâiratü'l-Muarrif en-Nizâmiyye, Müessesetü'l-ilmîyye, Beyrût, 1971.

--- *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalihi ehli'l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfilleh er-Ruheylî, I. Baskı, Riyâd, 1422.

--- *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, (I-II), thk. Rebi' b. Hâdî, Medine, 1984.

--- *Nüzhetü's-sâmiîn fî rivâyeti's-sahâbe ani't-tâbiîn*, thk. Târik Muhammed el-Amûdî, Dâru'l-hicre, Riyâd 1995.

--- *Tabâkâtü'l-müdeellisîn*, thk. Âsım b. Abdullah el-Kuryûtî, Mektebetü'l-Menâr, Ammân, 1983.

--- *Tehzîbu't-Tehzîb*, (I-XII), Dâiratü'l-meârifî'n-nizâmiyye, I. Baskı, 1326.

--- *Telhîsu'l-habîr fî Tahrîci ehâdîsi'r-Râfi'l-kebîr*, III, 207, (I-IV), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1989.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr İbn Hallikân, (ö. 681/1282); *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, (I-VII), thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrût, 1971.

İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe (ö. 575/1179), *Fihrist*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr, I. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût, 1998.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endûlisî (ö. 456/1063), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, (I-VIII), thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, ts.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (I-XIV), thk. Ali Şeyrî, Dâru ihyâi't, türâsi'l-arabî, I. Baskı, 1988.

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ca'fer (ö. 475/ 1082), *el-İkmâl fî refî'l-irtiyâb ani'l-Mü'telif fî'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, (I-VII), nşr. Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I. Baskı, Beyrût,1990.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mûkerrem b. Ali Cemâlüddîn İbn Manzûr, (ö. 711/1311) *Lisânu'l-arab*, (I-XV), Dâru Sâdr, Beyrût, 1414.

İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. El-Hasen (ö. 795/1392), *Zeylû Tabakâti'l-Hanâbile*, (I-V), thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd, I. Baskı, 2005.

--- *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Dr. Hemmâm Abdirrahîm Saîd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün/Zerkâ, 1987.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (I-VIII), thk. İhsân Abbas, Dâru Sâdır, Beyrût, 1968.

İbn Tağrîberdî, Yusuf b. Tağrîberdî b. Abdilleh ez-Zâhirî el-Hanefî, (ö. 874/1470), *en-Nücûmu'z-zâhire fî mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, (I-XVI), Dâru'l-kütüb, Mısır, ts.

İbnu'l-Cevzî, Cemalüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târihi'l-umemi ve'l-mulûk*, (I-XIX), thk. Muhammed Abdulkadir Atâ/Mustafa Abdulkadir Atâ, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrût, 1992.

--- *el-Mevzûât, (Mukaddime)*, (I-III), thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine, 1966-1968.

--- *Menâkibü el-İmam Ahmed bin Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Riyâd, 1988.

--- *el-İlelü'l-mütenâhiye fî'l-ehâdisi'l-vâhiye*, (I-II), thk. İrşâdu'l-Hâk el-Eserî, Pakistan, 1981.

İbnü'l Esîr, Mecdüddîn Ebu's Seâdât el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Abdilkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1209), *en-Nihâye fî garîbi'l Hadîs ve'l Eser*, (I-VI), thk. Tâhîr Ahmed ez-Zâvî/Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Mektebetü'l-ilmîyye, Beyrût 1399/1979.

İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî , (ö. 630/1233), *el- Kâmil fî't-târîh (Târîhu İbnu'l- Esîr)*, (I-X), thk. Ömer Abdusselâm Tedmirî, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, I. Baskı, Beyrût, 1997.

--- *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, (I-III), Dâru Sâdır, Beyrût, ts.

İbnu'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-İmâd el- Akerî el-Hanbelî Ebu'l-Felâh (ö.1089/1678) , *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (I-XI), thk. Mahmûd el-Arnaûd, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk/Berut, I. Baskı 1986.

İbnu's- Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdîrahmân (ö. 643/1245), *Mukaddime/Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs*, thk. Nuruddîn Itr, Dâru'l-Fiker, Suriye, 1406/1986.

İrfan, Abdülmecid, "Eşarî", *DİA.*, XI, 444-447.

İsmail Paşa el-Bağdâdî, (ö. 1920) *Hediyetü'l-ârifîn Esmâü'l-müellifîn Asâru'l-musannifîn*, İstanbul, Dâru ihyâi türâsi'l-arabî, Beyrût, 1951.

Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî (ö. 544/1149), *el-İlmâ' ilâ mârifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. Seyyid Ahmed Sakar, Kahire-Tunus, Dâru't-Turâ, 1970.

Kahraman, Hüseyin, *Hadis Usûlü Açısından el-Hatîb el-Bağdâdî'nin İbnu's-Salâh Üzerindeki Etkileri*, UÜSBE., Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1995.

---*el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye'si*, UÜSBED. Sayı 7, Cilt 7, Bursa, 1998.

Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA.*, XVI, 452-460.

Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk, (ö. 1332/1914), *Kavâidü't-tahdîs min funûni mustalahı'l-hadîs*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrûts, ts.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh (ö. 1067/1656), *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-funûn*, (I-VI), thk. Muhammed Şerafuddin Yalıtıkaya, Dâru ihyâi türâsi'l-arabî, 1941.

Kettânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hüseynî el-İdrîsî (ö. 774/1343), *Nazmu'l-Mütenâsir mine'l-hadîsi'l-mütevâtir*, thk. Şerif Hicâzî, Dâru'l-kütübi's-selefî, Mısır, II. Baskı.

---*er-Risâletü'l-müstadrafe*, Dâru'l-beşşâri'l-İslâmiyye, thk. Muhammed Muntasır Muhammed ez-Zemzemî el-Kettânî, IV. Baskı, Beyrût, 1986.

Kevserî, Muhammed Zâhid (ö. 1345/1926), *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*, nşr. Ahmed Hayrî, Beyrût, 1990.

Kılıç, Yusuf, *el- Hatîbu'l-Bağdâdî ve Yararlandığı İlim Otoriteleri ve Hadis Râvîleri*, İstanbul, 1997.

Kırbaşoğlu, M. Hayri. *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, Ankara, 1999.

Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât Ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, no. 272, Ankara, 1988.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, TDV. Yayınları, Ankara, 2003.

--- *Hadis Tarihi*, TDV. Yayınları. Ankara, 1988.

---*Âhâd Haberlerin Değeri*. AÜİFD., 14, Sayı 0, s. 137. Ankara, 1996.

---*İlmu usûli'l-hadîs veya İlmu mustalahı'l-hadîs*, AÜİFD., Cilt XVII, s. 117-135. Ankara, 1969.

Kuşçu, Ayşe , *Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (2010), c. 27, s. 644.

Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy el-Leknevî el-Hindî (ö. 1304/1886), *er-Refu ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Haleb, 1407.

--- *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-esileti'l- aşerati'l-kâmile*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, Haleb, 1964.

Müslim, Ebu'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (ö. 261/875), *el-Müsnedü's-sahîh*, (I-V), thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâ, Beyrût.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahya b. Şeref (ö. 676/1243), *et-Takrîb ve't-Teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîr ve'n-nezîr*, thk. Muhammed Osman Hışt, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, I. Baskı, Beyrût, 1405/1985.

Nureddîn Itr, *Menhecü'n-nakd fî Ulûmi'l-hadîs*, Dâru'l-fiker, III. Baskı, Dimeşk, Suriye, 1418/1997.

Ömerî, Ekrem Ziyâ, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*, Dâru Tayyibe, II. Baskı, Riyâd, 1985.

Paksoy, Kadir, *Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler -I-*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c. V. s. 2. 105.

Polat, Selahaddin, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara, 1985.

--- "Mürsel", *DİA.*, XXXII, 52-54.

--- *Zayıf Hadisle Amel*, EÜİFD., Sayı: 1, Kayseri, 1984.

Râğîb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Saffân Adnân ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalâm, Dâru'ş-Şâmiyye, Dimeşk-Beyrût, 1412.

Rânehürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman b. Hallâd (ö. 360/971), *el-Muhaddisu'l-fâsil*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrût, 1404.

Râzî, Zeynüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr Abdulkâdir el-Hanefî (ö. 666/1268), *Muhtâru's-sihâh*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed, Mektebetü'l-asriyye, Beyrût, 1999.

Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Eybek (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnaûd/Türkî Mustafa, (I-XXIX), Daru'l-İhyai türâsi'l-arabî, Beyrût, 2000.

Saklan, Bilal, *Mütevâtir*, SÜSBED., Sayı 5., Konya, 2006.

Sâlik Ahmed Malûm, *el-Fikru't-terbevî inde'l-Hatîb el-Bağdâdî*, 3. Baskı, Medine, 1993.

Sanânî, Ebû İbrahim Muhammed b. İsmail b. Salâh b. Muhammed el-Emir (ö. 1182/1768), *Tavzîhu'l-efkâr li meânî tenkîhi'l-enzâr*, (I-II), thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrût, 1997.

Sarı, Necmi, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve Hadis İlimlerindeki Yeri*, Ümmülkura Yayınevi, Hadis Araştırmaları Serisi 1, Birinci Baskı, İstanbul, 2003.

Sehâvî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurahmân b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Osmân b. Muhammed (ö. 902/1496), *Fethu'l-muğîs bi-şerhi'l-Elfiyeti'l-hadîs*, (I-IV), thk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-sünne, I. Baskı, Mısır, 2003.

--- *el-Kavlü'l-bedi' fi's-salâti ala'l-habîbi's-şefi'*, nşr. Dâru'Reyyân. ts.

Sem'ânî, Ebû S'ad Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, (I-XIII), thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Meclisü dâirati'l-Osmânî, I.Baskı, Haydarâbâd, 1962.

Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehli's-Serahsî (ö. 483/1090), *Usûlü's-Serahsî*, Dâru'l-Kitâbi'l-ilmîyye, Beyrût, I. Baskı, 1414/1993.

Sezgin, Fuad, *Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmii*, Türkiyat Mecmuası, c. XII, s. 122, İstanbul 1955.

Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, Çeviren: M. Yaşara Kandemir, Marmara Üniv. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Subkî, Tâcüddîn Abdulvehhâb b. Takiyyuddîn (ö. 771/1369), *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, (I-X), thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, II. Baskı, 1413.

Suiçmez, Yusuf, *Hadislerde Ref Problemi (Mevkûf ve Maktû' Hadislerin Rasûlüllah'a İzafesi)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005,

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddîn (ö. 911/1505), thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el- Faryâb, *Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, (I-II), Dâru Tayyibe, ts.

--- *Tezkiratü'l-mu'tesî fî Men haddese ve nesî*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmirâî, Dâru's-Selefiyye, Kuveyt, 1983.

--- *Elfiyyetü's-Suyûtî fî ilmi'l-hadîs*, tashîh ve şerh. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü'l-ilmîyye, ts.

Şâfîî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs b. Osman b. Şâfîî (ö. 204/819), *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir, I. Baskı, Mektebetü'l-Halebî, Mısır, 1358/1940.

Şensoy, Sedat, "Lafız", *DİA.*, XXVII, 42-44.

---"Mâna", *DİA.*, XXVII, 555-557.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/970), *el-Mu'cemu'l-kebîr*, (I-XXIV), thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, Kâhire 1994.

--- *el-Mu'cemü's-sağîr*, (I-II), thk. Muhammed Şükûr Mahmûd el-Hâc, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût/Ammân, 1985.

Tahhân, Mahmûd, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fî ulûmi'l-hadîs*, Riyâd, I. Baskı, 1401/1981.

Tartı, Nevzat, Konulu Rivâyet Kitaplarında İçerik Sorunu, *İslâmiyât*, c. VI, 2003, sy. 2, Ankara, 2003.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *İlellü's-sağîr*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrût, ts.

Türâbî, Bâ Bekr Muhammed, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve cuhûduhû fî ilmi'l-hadîs*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke, 1403.

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, T.D.V. Yayınları, Ankara.

Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa el-Hammâd (ö. 322/ 934), *ed-Duafâü'l-kebîr*, (I-IV), thk. Abdülmütî Emin Kalacî, Beyrût, 1984.

Uş, Yûsuf, (ö. 1967), *el-Hafîb el-Bağdâdî müerrihu Bağdâd ve muhaddisuhâ*, Mektebetü'l-arabiyye, Dimeşk, 1945.

Waardenburg, Jacque; Olgun, Hakan, “ Reform”, *DİA.*, XXXIV, 530-534.

Yafîî, Ebû Muhammed Affüddîn Abdullah b. Esad b. Ali b. Süleyman, (ö. 768/1366), *Mirâtü'l-cenân ve ibratü'l-yakzân fî marifeti havâdisi'z-zamân*, (I-VI), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I.Baskı, Beyrût, 1997.

Yahyâ b. Abdullah, Ebu'l-Hüseyin Yahyâ b. Abdullah b. Ali b. Attâr (ö. 662/1264), *Mücerredü esmâi'r-ruvât ani'l-İmâm Ebî Abdillâh b. Mâlik b. Enes el-Esbahî*, thk. Ebû Muhammed Sâlim, I. Baskı, Medine, 1997.

Yâkût el-Hamevî: Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-buldân*, (I-VII), Dâru Sâdir, Beyrût, II. Baskı, 1995.

---*Mu'cemu'l- udebâ (İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)* (I-VII), thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrût, 1414/1993.

Yılmaz, Hayati, “Kudsî Hadis”, *DİA.*, XXVI, 318-320.

Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, İstanbul, 2010.

---*Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul, 1996.

Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseyin ez-Zebidî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l Arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Dâru'l-hidâye, ts.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (I-XL), Dâru'l-hadîs, Kahire, 2006.

---*Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, (I-XXXVII), thk. Ömer Abdü's-selâm Tedmirî, I. Baskı Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrût, 1987.

---*Tezkiratü'l-huffâz*, (I-IV). Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût, I.Baskı, 1998

Zemzemî, Ahmed b. Yusuf b. Cemâl, *el-Hatîb el-Bağdâdî ve ârâuhu'l-usûliyye*, (I-II), Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke, 1411.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris (ö. 1976), *el-A'lâm*, (I-VIII), Dâru'l-ilm, 14. Baskı, 2002.



T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



Öz Geçmiş

1975 yılında Konya'nın Kadınhanı ilçesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Osmaniye'de, lise öğrenimini Adana'da tamamladı. 1999 yılında Erciyes Üniversitesinden mezun oldu. 2003 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden "Kadınların Hukuki ve Sosyal Statülerine İlişkin Hadisler (Kütüb-i Sitte'de) adlı çalışması ile yüksek lisansını tamamladı. Diyanet İşleri Başkanlığında vaiz olarak görev yapan Veli ABA, evli ve iki çocuk babasıdır.

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA
Tel: 0 332 201 00 60 Faks: 0 332 201 00 65 Web: www.konya.edu.tr E-posta: sosbil@konya.edu.tr